

HET HUIS DER GETALLEN



Het huis der getallen

*De institutionele geschiedenis van het
Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Centrale
Commissie voor de Statistiek (CCS), 1899-1996*

*(The House of Figures,
The Institutional History of the Central Bureau of Statistics (CBS),
and the Central Commission for Statistics (CCS), 1899-1996)*

Proefschrift

*ter verkrijging van de graad van doctor aan de Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus*

Prof.Dr. P.W.C. Akkermans M.A.

*en volgens besluit van het college voor promoties.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op
donderdag 20 mei 1999 om 16.00 uur*

door

Antonia Maria Donata Angela Kuijlaars

geboren te Krimpen a/d IJssel.

Amsterdam, Stichting beheer IISG.

Promotiecommissie:

Promotor Prof.dr. J.M.W. Binneveld

Overige leden Dr. J.C. Visser
 Prof.dr. S. Stuurman
 Prof.dr. P.T. van de Laar

ISBN 90.6861.166.6

© Copyright 1999 CBS, Voorburg/Stichting beheer IISG, Amsterdam.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright te voldoen. Wie toch aanspraak meent te maken op copyright wordt verzocht schriftelijk contact op te nemen met Stichting beheer IISG, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam.

Lay-out: Suzanne Mol.

Vormgeving: WAT ontwerpers, Utrecht.

Druk- en bindwerk: A-D Druk BV, Zeist.

Voor mijn ouders.

Inhoud

Voorwoord	11
Inleiding	15
<i>Probleemverkenning</i>	15
<i>Probleemstelling</i>	22
Deel 1 De voorgeschiedenis en installatie van de CCS en het CBS	31
1 Een gebrekkige statistische organisatie in de 19e eeuw	35
1.1 <i>De voorlopers van de CCS zijn geen lang leven beschoren</i>	36
1.2 <i>De “statistische waarnemingsdienst” op sociaal gebied</i>	41
1.3 <i>De opkomst van het progressief-liberalisme en de sociale wetgeving</i>	44
2 Het Koninklijk Besluit van 1899	49
2.1 <i>Een brede taak voor de CCS in het KB van 1899</i>	50
2.2 <i>Verwarring of tevredenheid over het KB van 1899?</i>	55
Deel 2 Het CBS als meetinstrument van de vooruitgang (1899-1918)	61
3 “Het glibberig pad der statistiek”	65
3.1 <i>Een aanvaring tussen de statistische dienst en de minister</i>	66
3.2 <i>Minister Kuyper weet niet te bemiddelen</i>	74
4 Weg uit de provincie	81
4.1 <i>Welke functie woog zwaarder?</i>	83
4.2 <i>“Ernstig verschil van meening in den boezem der subcommissie”</i>	85
5 De CCS als statistisch parlement	93
5.1 <i>Beschermvrouwe, schild en trait d’union</i>	93
5.2 <i>Een ernstige storing in de verstandhouding met Binnenlandse Zaken</i>	96
5.3 <i>Minister Heemskerk tracht in te grijpen in de samenstelling van de CCS</i>	104
5.4 <i>Minister Ruys de Beerenbrouck tracht de vrijheid van de CCS te beteugelen</i>	110
6 De Eerste Wereldoorlog: vroedmeester van de statistiek?	117
6.1 <i>Minister Treub en de reorganisatie van de buitenlandse-handelsstatistiek</i>	119
6.2 <i>Sociaal-economische statistieken bij het CBS: onontgonnen gebied</i>	122
6.3 <i>De oorsprong van de productiestatistiek</i>	127
Deel 3 Het interbellum: Hoogtij van de statistiek? (1918-1941)	139
7 Het CBS geconfronteerd met bezuinigingen, herstel en verzet	149
7.1 <i>Felle discussies over de bezuinigingen in de CCS</i>	150
7.2 <i>De ondernemers hadden zich georganiseerd</i>	155

8	Nieuwe levenssappen voor de Nederlandse statistische organisatie	167
	8.1 <i>Commissies Pop, Welter en Posthuma</i>	167
	8.2 <i>Het CBS doet geen voorspellingen en geeft geen voorlichting</i>	168
	8.3 <i>Een psychologisch goed moment?</i>	172
9	Het 'verzet' van de landbouw en de 'overgave' in 1941	181
	9.1 <i>Een zeer gedecentraliseerde organisatie van de landbouwstatistiek</i>	181
	9.2 <i>Doorkneed in de bewerking van de statistiek der Nederlandse landbouw?</i>	190
	9.3 <i>De CCS als voorlopige verliezer</i>	195
10	Een sprong voorwaarts in het centralisatiestreven	201
	10.1 <i>Onder drang der tijdsomstandigheden</i>	201
	10.2 <i>De economische ordeningsgedachte en het CBS</i>	203
	10.3 <i>Knelpunten</i>	207
	10.4 <i>De wet van 1936</i>	213
	10.5 <i>Steun in de Tweede Kamer</i>	217
	10.6 <i>Het CBS aan de vooravond van de oorlog</i>	224

Deel 4 De centralisatie voltooid? Het CBS tussen 1941 en 1975 235

11	Centralisatie tijdens de bezetting (1941-1945)	245
	11.1 <i>De Nieuwe Orde en de Nederlandse economie</i>	248
	11.2 <i>Het argument van traditie versus realiteit</i>	253
	11.3 <i>De verhouding tussen Hirschfeld en het CBS</i>	256
	11.4 <i>De Verordening</i>	263
12	Het CBS tussen 1945 en 1960: herstel of vernieuwing?	281
	12.1 <i>Na de oorlog: het CBS als wetenschappelijke voorlichtingsdienst</i>	283
	12.2 <i>Een nieuw stadium in de ontwikkeling van de Nederlandse statistiek</i>	286
	12.3 <i>Regionalisering na de bevrijding</i>	291
	12.4 <i>Bezuinigingen zetten de positie van het CBS onder druk</i>	299
	12.5 <i>Het 'Besluit van 3 november 1942' geeft stof tot nadenken na de oorlog</i>	304
	12.6 <i>Ambitieuze plannen van Idenburg</i>	306
	12.7 <i>De statistiek is het geweten der natie!</i>	313
13	Samenwerking in de jaren 1945-1960	325
	13.1 <i>Het CBS als monopolist?</i>	325
	13.2 <i>De gemeenten en hun statistische bureaus</i>	328
	13.3 <i>Moeheid in het bedrijfsleven</i>	340
	13.4 <i>De ETI's achtergesteld?</i>	347
	13.5 <i>Geen scherpe grenzen</i>	348
	13.6 <i>Competentiekwesties</i>	353
	13.7 <i>Het nut en de waarde van de (gecentraliseerde) statistieken</i>	361
	13.8 <i>Het toekomstig beleid van het CBS</i>	363

14	De samenwerking tussen het CBS en het Centraal Planbureau (CPB)	369
14.1	<i>De oprichting van het CPB: discussies over zijn taak en plaats</i>	369
14.2	<i>Het verstrekken van gegevens aan het CPB</i>	371
14.3	<i>Problemen in de lagere regionen</i>	374
14.4	<i>Samenwerking of concurrentie?</i>	377
15	Woelige jaren voor het CBS (1960-1975)	383
15.1	<i>'Zwembroekpublicaties' en 'vermageringskuren'</i>	384
15.2	<i>De statistiek heeft weinig te willen</i>	388
15.3	<i>De automatisering van de overheidsadministratie</i>	390
15.4	<i>Het CBS beraadt zich op zijn strategie</i>	395
15.5	<i>"De decentralisatie loert om zijn slag te slaan"</i>	402
15.6	<i>Eventueel misbruik door een kolonelsbewind</i>	405
15.7	<i>Teleurstellende ervaringen</i>	413
16	Cijferfabriek of onafhankelijk en wetenschappelijk instituut?	419
16.1	<i>Cijfermaniakken?</i>	421
16.2	<i>Het CBS en de departementen: spreiding en planning</i>	423
16.3	<i>Al te innig of nog in ontwikkeling</i>	426
16.4	<i>De centralisatie van de statistiek in gevaar</i>	433
16.5	<i>De knoop doorgehakt</i>	438
16.6	<i>Een nieuwe organisatiestructuur en groei</i>	440
	Deel 5 Epiloog: de laatste 21 jaar (1975-1996)	449
	Deel 6 Een vergelijking met Groot-Brittannië	475
	Samenvatting en concluderende opmerkingen	493
	Bronnen en literatuur	507
	Summary	515
	<i>Conclusions</i>	523
	Curriculum Vitae	527
	Noten	531
	Index	583
	Cummulatieve ledenlijst van de CCS	593

Voorwoord

“Kan een proefschrift tegelijk een gedenkboek zijn, of omgekeerd?” Dat was de vraag die velen mij de afgelopen jaren gesteld hebben. Het werd al snel duidelijk dat ik hier geen eenvoudig antwoord als een volmondig ja of nee op kon geven. Wel bleek dat het ‘dienen van twee meesters’ soms lastig was: enerzijds het CBS als opdrachtgever van een jubileumboek en anderzijds de universiteit als bewaker van de wetenschappelijkheid van dat boek dat ook als proefschrift zou dienen. Gelukkig bleken het geen slechte meesters te zijn. Zowel het CBS, dat dit onderzoek mogelijk maakte, als mijn promotor gaven mij de ruimte en de vrijheid om dit onderzoek op mijn eigen manier aan te pakken. Het boek dat daaruit voortkwam is dan ook mijn eigen ‘ei’, dat ik in vier jaar tijd heb uitgebreed. Uiteraard had ik daarbij hulp.

Allereerst vond de leiding van het CBS het honderdjarig bestaan een goede aanleiding om de eigen geschiedenis door een buitenstaander te laten onderzoeken en beschrijven. Hierbij vreesde men niet voor eventueel onwelgevallige uitkomsten van dat archiefonderzoek. Mijn dank gaat speciaal uit naar prof.dr.A.P.J. Abrahamse en drs.W.F.M. de Vries die dit historische project mogelijk maakten en mij ongestoord mijn gang lieten gaan in ‘hun’ archief.

Mijn bevindingen werden regelmatig aan een kritisch onderzoek van een begeleidingscommissie van het CBS onderworpen. De leden daarvan dank ik voor hun inzet en hun inspanningen. Vooral Jacques van Maarseveen en drs.J. Atsma dank ik voor de zorgvuldigheid waarmee ze mijn stukken lazen en commentarieerden. De dertiende afdeling van het CBS dank ik voor hun gastvrijheid en hun tips. Vooral Maarten Hörters, die mij onder andere in het archief van de CCS wegwijs maakte, heeft mij tijdens mijn verblijf op het CBS veel geholpen. Hetzelfde geldt voor Leo Gelissen met ‘zijn’ BPA, waar ik altijd elke memo en brief terug kon vinden. Zonder hen was dit boek zeker niet op tijd klaar geweest! De oud-directeuren en medewerkers van het CBS en de oud-voorzitters van de CCS dank ik voor de interviews die ik hen mocht afnemen. Onder hen bevonden zich prof.G. Goudswaard, prof.dr.W. Begeer, prof.dr.P.de Wolff, dr.C.A. Oomens, H.G.C. Nanninga, drs.J. Atsma, drs.J. Nobel, J. Gerwig,

Hans Dukker, Peter Barendswaard, Ada van Krimpen en Ronald Luttkhuizen. Daarnaast heb ik in Londen en Genève vele interviews afgenomen met Britse, Canadese en Australische medewerkers van statistische bureaus. Vooral Tim Holt, Bill McLennan en Jacob Rytten waren zo vriendelijk om mij op de hoogte te stellen van de 'ins and outs' van de ambtelijke statistiek in hun land. In de laatste fase van dit onderzoek hebben Rudy Schreijnders, Pauline Gras, Jan de Vries en Rita Gircour geholpen met het drukklaar maken van het boek, waarvoor mijn dank.

De andere 'meester', mijn promotor Hans Binneveld, dank ik voor het feit dat hij mij de vrijheid gaf mijn onderzoek op mijn eigen manier te verrichten. Hij nam de taak van promotor over in februari 1995, slechts een maand nadat ik was begonnen, van de helaas veel te jong overleden prof.dr.H.H. Vleesenbeek. De leden van de promotiecommissie: dr.J.C.Visser, prof.dr.S. Stuurman en prof.dr.P.T. van de Laar, dank ik voor het lezen van mijn proefschrift en voor de nuttige tips die zij gaven.

Mijn 'baas' en de opvolger van Huib Vleesenbeek als directeur van het Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis (CBG), Joop Visser, dank ik voor al zijn steun en hulp. Dankzij hem heb ik weinig saaie momenten achter de computer gekend en zijn er nog heel wat ruwe kantjes van het boek afgeschaafd. Paula van der Houwen, de steun en toeverlaat van het CBG, dank ik voor alles wat ze voor me regelde. Mijn kamergenootjes, Mila Davids en Kim Prudon, zorgden voor de gezelligheid en collegialiteit waardoor ik altijd met veel plezier naar de universiteit toog. Met Mila schreef en presenteerde ik een paper en kon ik regelmatig van gedachten wisselen over mijn onderzoek. Kim hielp me met het drukklaar maken van het boek en relativeerde de promotie-stress in kamer L3-2 altijd net op tijd met haar nuchtere opmerkingen. Ferry de Goey, ook een CBG'er, hield me op de hoogte van alle literatuur en hielp met het schrijven van mijn paper. De Faculteit der Historische en Kunst Wetenschappen, waaraan het CBG verbonden is, dank ik voor de mogelijkheid die ik hier kreeg om mijn proefschrift te schrijven.

Mijn familie en vrienden waren ook afgelopen jaren onmisbaar. Ik kan hier niet iedereen vermelden, maar wil toch bij een paar mensen stilstaan omdat zij nauw bij deze periode betrokken waren. Allereerst mijn broers, Kees-Jan en Gerard, die mijn grootste supporters bleken te zijn en me in Delft, Buenos Aires en Utrecht altijd met open armen ontvingen. Ik hoop dat ze net zo trots op mij zijn als ik dat al jarenlang op hen ben. Han Yin Bong dank ik voor de gezellige jaren, waaronder op de Bergsingel 281, en haar vriendschap. Ritu Saxena omdat ze ook al sinds een eeuwigheid mijn vriendin is, en we samen ons 'boekje' moesten schrijven. En dan is er Mesjogge & Co, natuurlijk, en Wendy Leerkotte die met mij de liefde voor geschiedenis deelt. Linda Westerink leefde al

deze jaren mee op de faculteit. De familie Vriezen was altijd gastvrij en liet weten dat er aan me werd gedacht. Het laatste jaar van mijn onderzoek was daarvoor helemaal niet zo zwaar! Geoffrey Jones heeft me wegwijs gemaakt in de wereld van de bedrijfsgeschiedenis, waarvoor ik hem wil bedanken.

Mijn paranimfen, Juultje van Aert en Monica van Vliet-Politiek, wil ik uiteraard ook noemen. Juultje sleepte me op tijd weg van mijn computer waardoor ik altijd weer opgefrist en uitgerust aan het werk kon gaan. Met Moos heb ik vele ups en downs meegemaakt, waarbij ze me altijd met raad en daad hielp. Samen hebben we de mijlpalen in elkaars leven van dichtbij gevolgd.

Mijn ouders, Cees en Han Kuijlaars, zijn niet alleen de liefste ouders ter wereld, maar hebben zelfs als mijn 'assistenten' nog meegeholpen aan mijn boek. Dankzij hen wist ik nog een paar ontbrekende puzzelstukjes op hun plaats te krijgen. Omdat woorden niet toereikend zijn, draag ik dit boek aan jullie op. Ten slotte dank ik Marnix Vriezen, omdat hij mijn leven, elke dag weer, mooi maakt.

Rotterdam, februari 1999.

Inleiding

Probleemverkenning

*“Als ik voor ons Bureau een beeldspraak mag gebruiken. Ik zie onze Statistische Dienst als een boom met gezonde wortels en een frissche kruin, met een aantal stoere knoppen die zich nog tot vollen wasdom zullen kunnen ontplooien.”*¹

Op deze wijze nam de directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), prof.dr.H.W. Methorst, in 1939 afscheid van ‘zijn’ Bureau. Op dat moment was de boom 40 jaar oud en had al heel wat stormen doorstaan. Het nu honderdjarige CBS heeft na Methorst nog diverse andere directeuren zien komen en gaan en heeft zich van een kleine organisatie waar een handvol ambtenaren werkzaam waren ontwikkeld tot de huidige organisatie, die met zijn twee vestigingen ruimte biedt aan zo’n tweeduizend ambtenaren en de hele Nederlandse samenleving statistisch in kaart brengt. Een periode van honderd jaar is lang en het is geen eenvoudige opgave om die te onderzoeken, zeker gezien de brede doelstelling waarmee het CBS in 1899 werd opgericht. Immers, het verzamelt, bewerkt en publiceert statistieken voor praktijk, beleid en wetenschap. Daar het CBS met deze brede opdracht als spiegel van de samenleving moest dienen, is de interactie tussen het CBS en die samenleving van cruciaal belang. De geschiedenis van de maker van de statistieken kon niet los gezien worden van die van zijn onderwerp: Nederland.

Er bleek buiten het CBS weinig gepubliceerd te zijn over de geschiedenis van de vaderlandse ambtelijke statistische organisatie. Deze toonde zich overigens in toenemende mate geïnteresseerd in het institutionele aspect van zijn geschiedenis. Publicaties over de geschiedenis van het CBS en de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) droegen aanvankelijk nog sterk het karakter van gedenkboeken. Zo herdacht de CCS in 1917 haar 25-jarig bestaan en bracht het CBS in 1949 ter ere van zijn 50-jarig bestaan een gedenkboek uit, om er maar een paar te noemen. Deze historische publicaties werden geschreven door directeuren van het CBS en voorzitters van de CCS, en niet door een ‘outsider’.

Met name de eerste drie directeuren van het CBS, prof.dr.C.A. Verrijn Stuart (hij was bovendien ook lange tijd voorzitter van de CCS), de reeds genoemde prof.dr.H.W. Methorst en dr.Ph.J. Idenburg, toonden zich actief op dit gebied. Zij schreven vanuit een persoonlijke interesse in het verleden van de statistiek en van de statistische organisatie, maar waren geen historici. Het hart van Methorst lag bij de bevolkingsstatistiek, terwijl van de hand van Idenburg een indrukwekkende reeks publicaties op het onderwijsterrein verscheen. Verrijn Stuart ten slotte, was hoogleraar in de Staathuishoudkunde en het Handelsrecht aan de Technische Hogeschool Delft.

Deze heren bepaalden het gezicht van het CBS gedurende (ruim) de eerste helft van zijn bestaan. Het is de vraag in hoeverre zij de benodigde afstand ten opzichte van de nabije geschiedenis van 'hun' Bureau konden nemen, te meer daar zij er een hoofdrol in speelden. Zelfs Methorst, die op bekwame wijze de geschiedenis van de ambtelijke statistiek gedurende de negentiende eeuw en in de eerste decennia van de twintigste eeuw in kaart bracht, kunnen we niet als een onafhankelijke bron beschouwen.

Na het vertrek van Idenburg als directeur halverwege de jaren zestig verflauwde de aandacht voor het eigen verleden enigszins. Het heden vroeg blijkbaar alle aandacht. Een nieuwe opleving diende zich echter aan in de jaren tachtig en negentig, toen we weer een stroom van publicaties van CBS'ers zagen verschijnen die het eigen verleden betrokken bij actuele zaken.

Ondertussen wezen de ontwikkelingen in binnen- en buitenland op een groeiende interesse in de institutionele aspecten van statistische bureaus. Mede door de intensivering van de internationale samenwerking op statistisch gebied werden er steeds meer vergelijkingen gemaakt tussen de organisatievormen van statistische bureaus in de diverse landen. Hoewel er in de negentiende eeuw al sprake was van een uitwisseling van contacten tussen statistici van verschillende landen, nam deze na de Tweede Wereldoorlog een veel grotere omvang aan door de oprichting van organen als de Verenigde Naties en de Europese Unie.

Zo ook de aandacht voor onderlinge vergelijkingen van statistische organisaties en hun prestaties. Het verleden, waarin immers de wortels van veel statistische bureaus lagen, werd hierbij in sommige publicaties betrokken. De Verenigde Naties stelden bijvoorbeeld een overzicht samen waarin onder andere de oprichting van het statistische apparaat, de wetgeving op statistisch gebied en de institutionele positie van de statistische bureaus in de lidstaten werd onderzocht. Het ontstaan van nieuwe staten na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie heeft er daarnaast toe geleid dat er in deze nieuwe democratieën een statistisch apparaat ingesteld moest worden. Deze overheden richtten hun blik

naar het buitenland om na te gaan welke organisatievorm zij hierbij moesten kiezen. Dit leidde bij de 'voorbeeldlanden' zelf tot onderlinge discussies over de institutionele aspecten van statistische organisaties.

We wijzen ten slotte in dit verband op de recente discussies die in Groot-Brittannië binnen en buiten de statistische organisatie zijn gevoerd over de institutioneel onbevredigende situatie van de ambtelijke statistieken. Deze zijn nu nog steeds in volle gang. De vele problemen waarmee de Britse statistische organisatie kampte illustreren het cruciale belang van de organisatiewijze van de officiële statistische bureaus voor de onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van de statistieken.

De aanleiding voor het verrichten van dit onderzoek was een aankomend jubileum. Het Bureau is tegen het einde van dit millennium een eeuw oud. De leiding van het CBS gaf ditmaal een buitenstaander opdracht de geschiedenis van het Bureau te onderzoeken en beschrijven.

Gekozen is voor de institutionele invalshoek. De inbedding van de statistische organisatie in het overheidsapparaat, de wetgeving op statistische gebied en de relaties die het statistische bureau met anderen onderhield (zoals met de departementen, de gemeenten, de wetenschappelijke instellingen, het bedrijfsleven, de particulieren) vormen enkele belangrijke aspecten van deze institutionele benadering.

Daarbij moest, gezien deze benadering, de geschiedenis van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) betrokken worden. De CCS die in 1892 het levenslicht zag en dus nog ouder is dan het CBS, heeft immers vanaf haar oprichting gefungeerd als 'paraplu en Parlement' van de ambtelijke statistiek in ons land. Ze schermde het CBS en zijn statistieken af van de ongewenste inmenging door de 'buitenwereld', terwijl ze ondertussen door haar veelzijdige samenstelling de statistische behoeften van die buitenwereld kon doorspelen naar het CBS. Hierdoor zijn de Commissie en het Bureau zeer nauw bij elkaar betrokken.

We moesten, kortom, niet één maar twee organisaties aan een onderzoek onderwerpen. Gezien de beperking tot de institutionele aspecten van honderd jaar CBS en CCS zijn veel andere, minstens zo belangrijke ontwikkelingen buiten beschouwing gelaten of slechts kort aangestipt. De perikelen rondom de Volkstelling van 1971, de gang van zaken rondom de gedeeltelijke verplaatsing van het CBS naar Heerlen en de interne organisatie van het CBS vormen hier enkele voorbeelden van. De geschiedenis van de internationale samenwerking op statistisch gebied, zowel op mondiaal als op Europees vlak, moest vrijwel onaangetast gelaten worden. Net als een ander onderwerp, te weten de invloed van de uitbouw van de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog op het werkprogramma van het CBS, vraagt dit om een afzonderlijke studie.

Het CBS en de CCS gaven volledige toegang tot hun archieven. Deze waren ten tijde van ons onderzoek nog in de gebouwen van het CBS in Voorburg en Heerlen ondergebracht, maar zullen binnenkort naar het Algemeen Rijksarchief (ARA) verhuizen. We kregen ook inzage in al het vertrouwelijke materiaal, zoals de notulen van de vergaderingen van de leiding van het CBS.

Gedurende vier jaar werd onderzoek verricht in de archieven, aangevuld met interviews met medewerkers en oud-medewerkers van beide organisaties. Daarnaast werden bronnen buiten het CBS geraadpleegd, zoals archiefmateriaal van departementen. Er lag, zoals gezegd, een nog grotendeels onontgonnen terrein voor ons, waarbij we ons moesten behelpen met bronnen die vóórnamelijk van de statistische organisatie zelf afkomstig waren.

Uit de bronnen kwam, gezien onze benadering, de rode draad in de geschiedenis van de ambtelijke statistiek spoedig naar voren. Die bleek kortweg gezegd te zijn: de centralisatie van de ambtelijke statistiek. Veelvuldig werd er namelijk in de loop van de tijd door de CCS en het CBS melding gemaakt van hun streven naar de vervezenlijking en de handhaving van de zogenaamde 'centralisatiegedachte', ook wel aangeduid als het 'centralisatiebeginsel'. Deze zal in deze studie een prominente plaats innemen. Met dit begrip wordt op het volgende bedoeld.

De centralisatie van overheidsstatistiek (met andere woorden: de centralisatiegedachte) houdt niet alleen in dat de samenstelling van statistieken van de nationale overheid op één plaats respectievelijk in één organisatie plaatsvindt (namelijk het CBS), maar bovendien dat de CCS de bevoegdheid heeft om beslissingen te nemen die zowel statistieken betreft die door het CBS gemaakt worden als die van andere (overheids-) statistiekproducenten.

Met deze omschrijving als leidraad, zullen we dieper op het begrip 'centralisatie' ingaan. Hiermee hopen we een instrument in handen te hebben waarmee verklaard kan worden waarom begrippen als onafhankelijkheid, objectiviteit en integriteit van de ambtelijke statistici en hun product zo belangrijk zijn.

Enige centrale begrippen

Met name in de bestuurskunde wordt het begrip centralisatie vaak gebruikt. Hiermee wordt dan bedoeld op het bestuur en de regeling van taken waarbij dit vanuit een centrum gebeurt. Wat de overheid betreft is dit het hoogste bestuursniveau: de centrale overheid, ook aangeduid met 'het rijk'.

Decentralisatie kan dan getypeerd worden als de bestuursvorm waarbij niet alleen vanuit het centrum, maar zowel door het rijk als door een veelheid van andere, autonome lichamen bestuurd wordt.² Bij decentralisatie zijn taken en

bevoegdheden gedelegeerd aan lagere bestuursniveaus. In dit verband mag de Gemeentewet van 1851 van Thorbecke niet onvermeld blijven, waarin het beginsel van decentralisatie centraal stond. Het ging hierbij dus om de regeling van de autonomie en het medebewind van lagere overheden, voornamelijk van gemeenten. Thorbecke's Gemeentewet maakte een eind aan het onderscheid tussen stads- en plattelandsbestuur en kende een uniforme opzet voor alle gemeenten, groot en klein.³ Hoewel de prioriteit voor Thorbecke bij de staat bleef liggen, kregen de gemeenten dankzij de Gemeentewet van 1851 naast de provincies ook een zekere mate van autonomie.⁴

Er zijn twee soorten van decentralisatie: territoriale en functionele. Bij de eerste wordt bedoeld op het bestaan van gebiedscorporaties (provincies en gemeenten), bij de tweede op doelcorporaties (productschappen en bedrijfsschappen).⁵

Wanneer we het begrip functioneel in relatie brengen met het begrip centralisatie zouden we het CBS kunnen typeren als een voorbeeld van functionele centralisatie, waarbij als doel van deze organisatie geldt: het samenstellen van statistieken van de centrale overheid. Voor deze studie bleek de bovenstaande uitleg van de begrippen centralisatie en decentralisatie echter niet toereikend te zijn. Er diende een onderscheid gemaakt te worden tussen centralisatie (en decentralisatie) op institutioneel en op statistisch-technisch gebied.

Zoals gezegd, worden in deze studie twee terreinen onderscheiden waarop centralisatie betrekking heeft, namelijk op statistisch-technisch en op institutioneel gebied. Bij het eerste terrein moeten we denken aan het streven naar eenheid van methodologie. Onder methodologie verstaan we teleenheden, definities en classificaties benodigd bij het samenstellen van statistieken.

Dit streven naar centralisatie in de vorm van een afstemming van methodologie heeft zich, zoals zal blijken, zeer duidelijk gemanifesteerd in de activiteiten van de CCS. Immers, de CCS heeft bij haar oprichting in 1892 als opdracht gekregen advies uit te brengen aan de overheid over alle ambtelijke statistieken, dus ook die, welke niet door het CBS vervaardigd worden. Hieruit volgt dat het voor deze uitleg van centralisatie niet noodzakelijk is dat alle ambtelijke statistieken op één plaats vervaardigd worden. Met andere woorden: volgens deze opvatting van centralisatie kan dit proces samengaan met verschillende organisatorische verschijningsvormen, zoals concentratie en deconcentratie.

Onder het begrip 'concentratie' wordt, zoals in de organisatiesociologie en bestuurskunde, de samentrekking verstaan van bepaalde functies of activiteiten in één plaats of persoon. Van het hieraan tegengestelde begrip 'deconcentratie' is sprake als een organisatie op verschillende plaatsen is gevestigd. Geografische spreiding dus. Het hoeft weinig betoog dat de hierboven beschreven vorm van centralisatie bemoeilijkt of benadeeld zou kunnen worden door een in hoge

mate gedeconcentreerde organisatievorm. Hoe versnipperder een organisatie immers is, hoe groter de gevaren voor verlies aan communicatie en voor het ontstaan van autonome 'koninkrijkjes'; op zichzelf staande organisaties binnen een organisatie dus. Hoewel in bepaalde landen een statistische overheidsorganisatie bestaat waar men, ondanks de gedeconcentreerde structuur, een vergaande mate van centralisatie in de vorm van eenheid van methodologie heeft bereikt (bijvoorbeeld in Canada), heeft de CCS in Nederland altijd gestreefd naar zoveel mogelijk concentratie van de vervaardiging van officiële statistieken. De statistisch-technische centralisatie is breed genoeg om ruimte over te laten voor de verschillende relaties die het CBS en de CCS altijd met andere statistiekproducenten hebben onderhouden. Een aantal voorbeelden van dergelijke relaties: de rol die het CBS regelmatig had als 'bureau of standards' voor bijvoorbeeld de gemeentelijke statistische bureaus, de samenwerking tussen het CBS en andere overheidsstatistiekproducenten waarbij de te gebruiken methodologie onderling op elkaar afgestemd werd, en de adviesrol die de CCS tevens speelde ten aanzien van statistieken die om bepaalde redenen buiten het CBS vervaardigd werden. Er wordt echter nog niets mee gezegd over de wijze waarop de centralisatie organisatorisch gestalte kreeg. Met name voor wat de positie van een ambtelijk statistisch bureau ten opzichte van de rest van de overheidsorganisatie betreft.

Het tweede terrein van centralisatie betreft het 'institutionele' vlak. Dit sluit nauw aan bij het voorgaande. Ook de institutionele centralisatie impliceert een streven om een bepaald doel te bereiken. In dit geval moeten we echter vooral denken aan de centralisatie van bevoegdheden om beslissingen te nemen, alsmede de autonome uitvoering ervan. Zaken als de onafhankelijkheid van het statistisch apparaat, de professionaliteit van de statistici, de betrouwbaarheid van de statistieken en de complexe relatie tussen statistiekproducenten enerzijds en het publiek en berichtgevers (de leveranciers van het grondmateriaal voor de statistieken) anderzijds spelen een cruciale rol op het institutionele terrein van de centralisatie.

Er bleek een waardevolle bron te bestaan waarin getracht is op gestructureerde wijze uitleg aan de hiervoor genoemde begrippen te geven. Bedoeld is het rapport 'Heroverweging Statistische Informatievoorziening' uit 1983. Dit was een rapport dat werd geschreven in het kader van de zogenaamde heroverwegingsonderzoeken die de regering in het begin van de jaren tachtig instelde. In de heroverwegingsonderzoeken werden destijds verschillende beleidsterreinen door een speciale commissie onderzocht op doeltreffendheid en doelmatigheid. Hierbij werd tegelijkertijd gekeken naar de mogelijkheid om overheidsdiensten geheel of gedeeltelijk te privatiseren. Ook de statistische dienst in

Nederland werd doorgelicht. We beperken ons in dit korte overzicht echter tot een analyse van de begrippen centralisatie en decentralisatie zoals die in dit rapport gedefinieerd worden.

Opvallend is, dat de Heroverweging Statistische Informatievoorziening een van de bestuurskundige uitleg afwijkende interpretatie van de begrippen 'centralisatie' en 'concentratie' geeft. In de heroverweging werd namelijk de juridische en institutionele positie van ambtelijke statistische bureaus ten opzichte van het apparaat waaronder zij ressorteerden, voor verschillende landen op een rijtje gezet. Deze positie werd ook in de uitleg van de begrippen meegenomen.

Wanneer we het rapport naslaan op deze begrippen, vinden we de volgende typering van de Nederlandse ambtelijke statistiek: *"Het Nederlandse statistische systeem wordt gekenmerkt door een hoge mate van centralisatie, in combinatie met een beperkte vorm van deconcentratie (twee gelijkwaardige vestigingen en één nevenvestiging)"*.⁶

In de heroverwegingsonderzoeken, die in 1983 plaatsvonden, werd, zoals gezegd, tevens de statistische informatievoorziening onder de loep genomen. In dit rapport werd een belangrijke plaats ingeruimd voor de keuze voor de organisatie van het statistisch apparaat: gecentraliseerd of gedecentraliseerd.

Het rapport onderscheidt naast centralisatie twee andere hoofdvormen van organisatie bij statistische bureaus: decentralisatie en deconcentratie. Decentralisatie valt hierbij ook weer onder te verdelen in twee vormen: regionale decentralisatie en sectorale decentralisatie. Onder regionale decentralisatie (in tegenstelling tot deconcentratie) werd in het rapport een statistisch systeem verstaan waarbij op regionaal niveau van een grote mate van zelfstandigheid sprake is. Bij sectorale decentralisatie is het samenstellen van statistische informatie over bepaalde terreinen van overheidszorg opgedragen aan (statistische afdelingen van) de op die terreinen werkzame ministeries en diensten.⁷

Als voorbeeld van regionale decentralisatie noemt het Heroverwegingsrapport het Duitse systeem, waar de verzameling, bewerking en publicatie van statistische gegevens grotendeels door de statistische bureaus van de Länder geschiedt. Er is wel een overkoepelend bureau, het Statistisches Bundesamt, dat onder andere een algemene coördinerende rol vervult en de internationale statistische betrekkingen onderhoudt. De Verenigde Staten en Groot-Brittannië vormen goede voorbeelden van sectorale decentralisatie. In beide gevallen is er overigens sprake van recent, kritisch zelfonderzoek.

Ten slotte noemt het heroverwegingsrapport als voorbeelden van deconcentratie in 'zware' vorm (dat wil zeggen veel verschillende vestigingen) Frankrijk, Italië en Canada. In dit laatste land is er overigens ondanks de gedeconcentreerde organisatie, net als in de hieronder genoemde landen, sprake

van statistische en institutionele centralisatie. Ons land (met een vestiging in Voorburg en Heerlen), Zweden en Noorwegen zijn voorbeelden van landen met een 'licht' gedeconcentreerd statistisch systeem.

In dit verband willen we nog verwijzen naar de uitleg die de Franse statisticus Desrosières in een recent artikel aan deze materie gaf. Volgens hem was er een onderscheid tussen territoriale en administratieve centralisatie. Met de eerste werd de bestuurskundige uitleg van het begrip centralisatie bedoeld, met de laatste de institutionele setting van de overheidsstatistiek, waarbij alle afzonderlijke statistieken (economische, sociale en demografische) in meer of mindere mate geïntegreerd waren.⁸ Hij hanteert dus dezelfde uitleg die wij in deze studie gebruiken. Ook in het heroverwegingsrapport komen we deze begrippen tegen.

Probleemstelling

Terug naar Nederland. Opmerkelijk is dat de gebeurtenissen die in de loop van de geschiedenis van het CBS en de CCS plaatsvonden in sterke mate werden beïnvloed door de centralisatiegedachte of het centralisatiebeginsel, maar er nauwelijks door beide instellingen duidelijk is gedefinieerd wat hiermee nu precies bedoeld werd. Zelfs in het KB waarmee het CBS en de CCS werden opgericht werd het woord 'centralisatie' niet gebruikt. In allerlei teksten en stukken van beide instellingen werd daarentegen telkens weer teruggesproken op dit principe. Er werden zelfs vanaf het begin van deze eeuw speciale commissies uit de CCS belast met dit onderwerp. Buiten het CBS en de CCS werd er echter weinig aandacht geschonken aan de centralisatiegedachte als institutionele setting van het statistisch apparaat. Het dook wel op in discussies en overleg met de instanties die in de een of andere relatie tot het CBS en zijn statistieken stonden, zoals overige (semi-)overheidsinstellingen, werkgevers- en werknemersorganisaties, gemeentelijke statistische bureaus en internationale statistische organen. Meestal was de taakverdeling tussen het CBS en deze instellingen dan in het geding.

In ons onderzoek naar de betekenis en toepassing van de centralisatie waren we dus aangewezen op de bronnen van het CBS en de CCS zelf. En hieruit bleek deze term als een wat mysterieus begrip naar voren te komen. Er bestond namelijk niet altijd overeenstemming over de precieze reikwijdte van de centralisatiegedachte. Deze onduidelijkheid bleek verband te houden met de in de loop van de tijd groeiende onduidelijkheid over de betekenis van het begrip 'statistiek'. Het werd steeds lastiger om duidelijke scheidslijnen aan te brengen tussen de activiteiten die onder de noemers statistiek, administratie, docu-

mentatie en onderzoek door het CBS en de beleidsorganen werden ontplooid. Hierdoor werd het eveneens lastig om overeenstemming te bereiken over de vraag waarop de centralisatiegedachte wel en niet betrekking zou moeten hebben.

In deze studie is dan ook veel aandacht besteed aan een onderzoek naar de wijze waarop men dit centralisatiestreven wilde verwezenlijken. Het standpunt dat het CBS en de CCS innamen ten aanzien van de wenselijkheid van dit beleid leek onveranderlijk en eenduidig te zijn, maar stuitte nog al eens op tegenstand. Daarom hebben we ook onderzocht hoe men buiten het CBS en de CCS het begrip uitlegde en afbakende. Zoals we zullen zien, verschilde dit nogal eens van de opvattingen die de statistische organisatie zelf had. De uiteenlopende interpretaties van het begrip hingen uiteraard nauw samen met de positie en belangen van de betrokken partijen: ministers hadden vaak andere ideeën over het centraliseren van alle statistieken in één apparaat dan de CCS en het CBS. In veel gevallen raakten de bewindslieden en hun ambtenaren de voorheen departementaal vervaardigde statistieken immers kwijt.

Ook het moment waarop de discussie plaatsvond kon bepalend zijn voor de uitkomst: in tijden van oorlog, economische crises of bezuinigingen oordeelden praktijk, beleid en wetenschap anders over de statistische organisatie. Verschillende meningen (binnen de institutionele omgeving waarin het CBS zich bevond) en omstandigheden (oorlogen, crises, groei of bezuiniging op het overheidsapparaat) oefenden dus hun invloed uit op het beleid van de CCS en het CBS om de centralisatie te promoten. Wat ontbrak was een taakafbakening voor het CBS, anders geformuleerd: een definitie van de centralisatiegedachte die door alle partijen geaccepteerd en gehanteerd werd. Het duurde ruim tachtig jaar voordat er een rapport verscheen waaraan we houvast hadden bij ons onderzoek naar de centralisatie van de ambtelijke statistiek. Hierin is bovendien ook de visie op deze materie van anderen weergegeven, naast die van het CBS en de CCS zelf. We doelen hiermee op het reeds genoemde heroverwegingsrapport.

Samengevat komen we op de volgende interpretatie van de terminologie van het heroverwegingsonderzoek. Er werd gesproken over centralisatie binnen het rijksniveau, waarbij een bepaalde taak (in dit geval de statistische informatievoorziening) in Nederland gecentraliseerd én geconcentreerd werd bij één organisatie. Bij het CBS dus, waarbij de CCS de beslissingsbevoegdheid heeft de concentratie van de statistiek al dan niet bij dit bureau te bevorderen. Met decentralisatie werd geduid op de situatie waarin verschillende onderdelen van de rijksoverheid, zoals departementen en semi-overheidsinstellingen, zich met de vervaardiging van statistieken bezighielden.

Ten slotte dient nog een kanttekening bij het bovenstaande geplaatst te worden.

Niemand minder dan de huidige Directeur-generaal van het CBS, prof.dr.A.P.J. Abrahamse, wees er in een recent artikel op dat de hierboven genoemde organisatietypen voor statistische organisaties niet al te rigide gebruikt moeten worden. In de praktijk bestaat er namelijk geen scherpe scheidslijn tussen een gecentraliseerde en een gedecentraliseerde organisatievorm. *“In practice, there will always be some mix of complete centralisation and extreme decentralisation. The difference lies in the accent which is put on one or the other. Most official systems are the produkt of a long history”*, aldus Abrahamse.⁹ Ook deze opvatting zal in deze studie aan bod komen.

In het voorgaande zijn elementen aangedragen waarmee onze centrale vraagstelling kan worden bepaald. In deze studie zal onder andere aangetoond worden, dat het begrip ‘centralisatie’ niet statisch was. Op diverse momenten in de geschiedenis van het CBS werd het op verschillende manieren geïnterpreteerd en gebruikt. Aan de hand van een aantal concrete gebeurtenissen zullen we vervolgens trachten aan te tonen hoe dit proces zijn beslag kreeg. Het kende in de loop van de tijd verschillende verschijningsvormen.

Zo onderscheiden we de meest concrete, letterlijke vorm van centralisatie: het concentreren van bestaande ambtelijke statistieken bij het CBS, waarbij het bureau de op de ministeries en provincies vervaardigde statistieken overnam, soms met inbegrip van personeel en materieel. Voordat het CBS bestond werd dit soort statistieken door departementen of (semi-)overheidsdiensten vervaardigd.

Daarnaast was er nog een andere categorie van statistische activiteiten, die we ook onder de noemer ‘centralisatie’ kunnen plaatsen. In de beginjaren van zijn bestaan zette het CBS, na machtiging hiertoe door de CCS, namelijk nieuwe statistieken op die op een bepaald beleidsterrein van de overheid betrekking hadden. Bij deze uitbreiding van statistische activiteiten door het CBS moeten we centralisatie vooral beschouwen als een uiting van de wens van de overheid om tot meer coördinatie van de overheidsstatistieken te komen. Het hoeft verder weinig uitleg dat dit streven het best gediend werd door het instellen van één centraal bureau dat zich als een soort monopolist bezighield met het verzorgen van statistische informatie, in plaats van het in stand houden van verschillende statistiekproducenten die alle hun eigen methoden en definities gebruikten. Niet onbelangrijk waren uiteraard ook de schaalvoordelen die centralisatie bood. Een derde verandering die vanaf 1899 haar beslag kreeg, betreft de positie van de bestaande statistiekproducenten ten opzichte van het nieuw opgerichte CBS. Laatstgenoemde ging namelijk voor bijvoorbeeld de provinciale (die weliswaar nog slechts enkele jaren na de oprichting van het CBS bleven voortbestaan) en de gemeentelijke statistische bureaus de rol vervullen van een ‘bureau of

standards', waardoor ook de zo gewenste coördinatie van de verschillende statistieken bewerkstelligd kon worden.

Nu de begrippen en het onderwerp van deze studie zijn toegelicht zijn we thans aanbeland bij de formulering van onze onderzoeksvraag.

Deze luidt als volgt: hoe heeft de centralisatie van de ambtelijke statistieken in Nederland in de twintigste eeuw gestalte gekregen?

Het onderzoek richt zich hierbij op de volgende aspecten: welke (omgevings) factoren hebben dit proces beïnvloed? En: met welke partijen hebben de CCS en het CBS in hun streven naar de centralisatie te maken gehad?

De relevantie van deze onderzoeksvragen zal verduidelijkt en benadrukt worden door de Nederlandse gecentraliseerde statistische organisatie in een breder kader te plaatsen. We doen dat aan de hand van een in vogelvlucht gegeven beschrijving van de ontwikkelingen die de institutionele positie van de statistische organisatie in Groot-Brittannië beïnvloed hebben. De vele discussies die hier zijn gevoerd over deze problematiek, tonen aan dat er zeer uiteenlopende meningen bestaan over de wijze waarop de ambtelijke statistieken vervaardigd dienen te worden.

De cruciale betekenis van de organisatiewijze van het statistische apparaat van de overheid (gecentraliseerd of gedecentraliseerd) voor de onafhankelijkheid en de betrouwbaarheid van de officiële statistiek, zal door deze vergelijking tussen twee institutionele 'settings' aangetoond worden. Tevens zullen we, door de ontwikkelingen vanuit historisch perspectief te onderzoeken, wijzen op het nauwe verband tussen de traditie en het verleden enerzijds en de organisatievorm anderzijds. We kunnen namelijk spreken van de 'historische signatuur' van een statistische organisatie. Het belang van de historische invalshoek bij een onderzoek naar de wijze waarop de statistische organisatie in de loop van de tijd gestalte kreeg, mag dan ook niet onderschat worden.

Periodisering

In het proces van centralisatie kan een aantal fasen onderscheiden worden. Om deze historische dynamiek te beschrijven hebben we de periode van honderd jaar in een aantal tijdvakken onderverdeeld.

De eerste periode beslaat de jaren 1899-1918, dus vanaf de oprichting van het CBS tot en met het einde van de Eerste Wereldoorlog. De oorlog had als 'vroedmeester van de statistiek' gefungeerd, waarin onder invloed van de economisch abnormale toestand een sterke groei van de overheidstaak op statistisch terrein zichtbaar was geweest. De politiek van liberalisme kwam ten einde,

wat we duidelijk zien in de wijze waarop het Nederlandse bedrijfsleven zijn verzet tegen de statistiek, als onderdeel van ongewenste overheidsinmenging, moest staken. Grote mijlpalen voor het CBS waren de overdracht van de handelsstatistiek in 1916, waardoor het Bureau sterk groeide, en de Wet op de handelsstatistiek die eveneens tijdens de Eerste Wereldoorlog werd aangenomen.

Tijdens het Interbellum (1918-1941) was sprake van een verdere uitbouw van het werkprogramma van het CBS. De invloed van de economische wereldcrisis was duidelijk zichtbaar: de economische statistieken heeft het Bureau, op verzoek van de overheid, sterk uitgebreid. De centralisatie van de statistiek werd bijna voltooid toen in 1941 na jarenlange 'strijd' de landbouwstatistieken naar het CBS overgebracht werden. De Tweede Wereldoorlog is als afzonderlijke periode behandeld, gezien de bijzondere omstandigheden waarin het CBS, als onderdeel van het overheidsapparaat, moest functioneren. De maatregelen van de bezetter hadden belangrijke gevolgen voor de centralisatie van de ambtelijke statistieken.

De vierde periode (1945-1960) werd in 1945 ingeluid met het ontwerp van een aantal plannen die betrekking had op de institutionele positie van het Bureau. De oprichting van het Centraal Plan Bureau (CPB) in hetzelfde jaar, was eveneens van belang voor de taak en positie van het CBS. Na de woelige 'typisch naoorlogse jaren' brak halverwege de jaren vijftig een periode aan van relatieve rust en consolidatie voor het CBS. Een laatste restje centralisatie deed zich voor in 1954, toen de statistieken van de bouwnijverheid aan het CBS overgedragen werden.

Het jaar 1960 markeerde een nieuw tijdvak voor het Bureau: de eerste computers werden in gebruik genomen. De periode 1960-1975 werd dan ook gekenmerkt door de groeiende invloed van de automatisering op de werkwijze van het CBS. De problemen verbonden aan de automatisering groeiden echter mee. In 1971 leidde dit voor het CBS tot moeilijkheden bij de uitvoering van de volkstelling. De gedeeltelijke verplaatsing naar Heerlen, die zo rond 1975 voltooid was en de reorganisatie van de CCS in datzelfde jaar, sluiten deze veelbewogen periode in de geschiedenis van het CBS af.

Ten slotte is er de periode 1975-1996. De toenemende invloed van de Europese regelgeving leidde in de jaren tachtig en negentig tot een sterke groei van het aandeel statistieken in het werkprogramma van het CBS waartoe vanuit 'Brussel' opdracht werd gegeven, in plaats van 'Den Haag'. Van centralisatie in de ouderwetse zin van het woord, dus vanuit nationaal niveau, was nog één maal sprake toen het CBS in 1989 de werkloosheidsstatistieken overnam. Het proces van automatisering zette zich ondertussen voort waardoor de taak van het CBS steeds moeilijker af te bakenen werd. Op vele plaatsen buiten het Bureau ontstonden geautomatiseerde registers, waardoor de centralisatie in gevaar kwam.

Als slotjaar is gekozen voor 1996, omdat in dit jaar de Wet voor het CBS en de CCS is aangenomen, een instellingsregeling die het bijna honderdjarige KB van 1899 verving.

Bovenstaande fasen zijn dus gebaseerd op belangrijke veranderingen en ontwikkelingen die plaatsvonden bij het CBS en die gerelateerd zijn aan het verschijnsel centralisatie. Getracht is aan te tonen dat de mate van centralisatie van de overheidsstatistiek niet statisch en onveranderlijk was. Er werd door de CCS en het CBS steeds geprobeerd op een actuele wijze invulling aan dit beleid te geven.

Bovendien zal aandacht worden geschonken aan de wijze waarop de ambtelijke statistiek in de negentiende eeuw georganiseerd was, dus voordat de CCS en het CBS opgericht waren. Voor een goed begrip van de geschiedenis van het huidige gecentraliseerde statistische apparaat dienen we namelijk in de negentiende eeuw te beginnen met ons onderzoek. De politieke achtergronden waartegen we de aanloop tot de oprichting van de CCS en het CBS moeten zien, zullen behandeld worden.

Hoofdstukkenindeling

Aan de hand van een chronologische benaderingswijze beschrijven en verklaren we in zes delen de problematiek rondom de centralisatie van de Nederlandse overheidsstatistiek. Deel 1 betreft de voorgeschiedenis en installatie van het CBS en de CCS, deel 2 de periode 1899-1918 en deel 3 het Interbellum. Vervolgens zal in deel 4 de periode 1941-1975 aan bod komen en in deel 5 en 6 wordt respectievelijk aandacht besteed aan de periode 1975-1996 en aan een vergelijking tussen de Nederlandse en de Britse statistiek. We beginnen elk deel met een korte historische schets van de voornaamste politieke, economische en sociale ontwikkelingen.

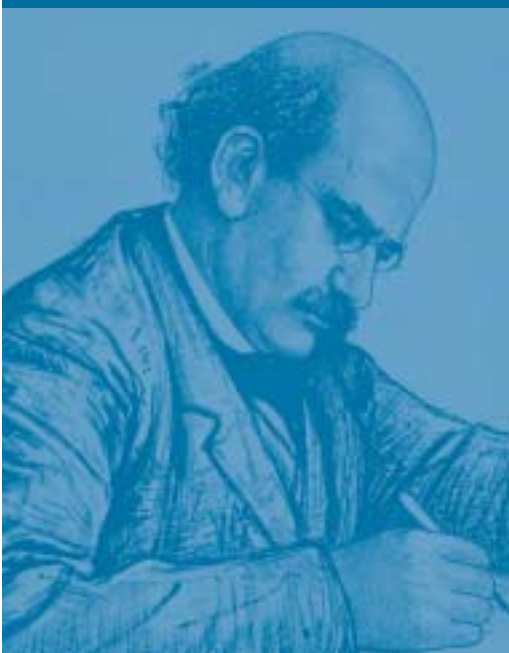
In hoofdstuk 1 wordt de ontstaansgeschiedenis van het CBS toegelicht door een beschrijving van de situatie op het gebied van de ambtelijke statistiek in de negentiende eeuw. In hoofdstuk 2 staan we vervolgens stil bij het KB van 1899 waarmee het CBS en de CCS ingesteld werden. De vraag waarom de wetgever aan de vooravond van de twintigste eeuw op die wijze de organisatie van beide instellingen heeft geregeld, zal hierbij behandeld worden. Daarna wordt in veertien hoofdstukken de geschiedenis van het CBS beschreven. De relevantie van deze ontwikkelingen voor ons onderzoeksthema wordt vervolgens uit de doeken gedaan. We zullen aantonen dat onder invloed van diverse processen en gebeurtenissen die zich buiten het CBS voltrokken, aan de centralisatie-

gedachte nieuwe elementen werden toegevoegd of dat deze op een nieuwe wijze werd toegepast door het CBS en de CCS. We besluiten elk hoofdstuk met een reflectie op het voorafgaande. Welke ontwikkelingen bedreigden of stimuleerden de centralisatie? Waren de CCS en het CBS op adequate en succesvolle wijze met deze ontwikkelingen omgegaan? In hoeverre kunnen we spreken van een continuïteit of misschien juist een breuk ten opzichte van het centralisatieproces in de voorafgaande periode? De laatste periode, 1975-1996, hebben we in de vorm van een epiloog behandeld. Van de centralisatie in de 'oude' betekenis van het woord was nauwelijks meer sprake. De voornaamste ontwikkelingen op institutioneel terrein hebben zich bovendien zeer recent voltrokken, waardoor nader onderzoek op een later tijdstip noodzakelijk is. We hebben, zoals gezegd, een korte behandeling van de Wet van 1996 meegenomen. Dit was voor ons onderzoek naar de institutionele geschiedenis van het CBS een te belangrijk onderwerp om buiten beschouwing te laten.

Als laatste zal het belang van de institutionele organisatiewijze voor de betrouwbaarheid en onafhankelijkheid van de officiële statistieken (dus statistieken die van rijkswege worden samengesteld) aangetoond worden aan de hand van een vergelijking tussen het Britse en het Nederlandse statistisch apparaat. We besluiten met het trekken van parallellen of het noemen van verschillen tussen de Nederlandse en Britse visie op het 'ideaaltype' van een statistisch bureau. Ten slotte zal een samenvatting van het voorafgaande worden gegeven en worden er enkele algemene concluderende opmerkingen over de historische ontwikkeling van het centralisatiestreven in Nederland gemaakt.

Vorzitters CCS

- MR. W.A. BARON VAN VERSCHUER
1892 - 1898



- MR. A. KERDIJK 1899 - 1905



> PROF. MR. N.G. PIERSON 1905 - 1907



> PROF. DR. C.A. VERRIJN STUART
1907 - 1925

Voorzitters CCS

Deel 1

De voorgeschiedenis en installatie van de CCS en het CBS

Inleiding

We schetsen hier een overzicht van de verschillende pogingen die politici en statistici in de negentiende eeuw hebben gedaan om een centraal statistisch apparaat op te richten. Deze resulteerden uiteindelijk aan het einde van de eeuw in de instelling van de CCS. Het meest interessante aspect van al deze pogingen is dat de negentiende-eeuwse argumenten om een centraal orgaan op te richten ook in de twintigste eeuw nog werden gebruikt.

In de negentiende eeuw werden door particuliere statistiekbeoefenaars verschillende pogingen gedaan om de oprichting van een centrale statistische organisatie op de politieke agenda te plaatsen. Met wisselend succes, zoals uit het korte onderstaande verslag zal blijken. Kort, omdat Ida Stamhuis in haar proefschrift getiteld “Cijfers en Aequaties en kennis der staatskrachten” (Amsterdam, 1989), al onderzocht heeft hoe en door wie deze initiatieven werden ontplooid. Prof.dr.H.W. Methorst, één van de directeurs van het CBS, had reeds aan het begin van deze eeuw in zijn “Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden” beschreven hoe en wie er naar gestreefd heeft een centraal statistisch bureau op te richten. Voor deze studie is het relevant om enige aandacht aan deze voorgeschiedenis te besteden, aangezien bij de pogingen tot het stichten van een centraal statistisch bureau in de negentiende eeuw de wens om tot meer coördinatie te komen door middel van centralisatie een belangrijke rol speelde.

De Nederlandse nationale staat was in de eerste helft van de negentiende eeuw vooral bezig met het bewaken van de stabiliteit, door het territorium tegen eventuele indringers te verdedigen. In later stadium kwam daar de zorg voor de economie bij. Volgens de heersende liberale opvatting vertaalde deze zorg zich vooral in het wegnemen van hinderpalen die het vrije verkeer van goederen en mensen konden belemmeren.¹⁰ Een beleid van *laissez faire*, met andere woorden. Na 1850 begon de overheid meer oog te krijgen voor haar andere

taken, zoals gezondheidszorg, armoedebestrijding en onderwijs. Tot die tijd werden deze taken grotendeels verzorgd door particulieren en de kerken. De liefdadigheid van de gegoede burgerij speelde hierbij een belangrijke rol. Zoals gezegd, dit veranderde. De toename van het overheidsingrijpen was aanvankelijk nog ingegeven door voornamelijk economische overwegingen, maar tegen het eind van de negentiende eeuw kwamen er ook ethische argumenten bij.¹¹ Er trad een verschuiving op van de aandacht van de nachtwakerstaken (veiligheid en orde) naar modernere taken op sociaal gebied. Dit betekende dat er bij de overheid behoefte ontstond aan concrete informatie die als basis moest gaan dienen voor het te voeren beleid op deze 'nieuwe' terreinen. De overheid moest zorg gaan dragen voor de ambtelijke statistiek als objectief instrument voor een rechtvaardig beleid.

De installatie van de CCS in het laatste decennium van de vorige eeuw en de oprichting van het CBS zeven jaar later, was een poging van de regering om in de leemte op het gebied van de overheidsstatistiek te voorzien. Vergeleken met landen om ons heen, zoals België en Duitsland, was Nederland daarmee laat. Zelfs te laat, naar de mening van Methorst. Een nota uit 1937 die hij richtte aan de leden van de CCS, begon met een kritische opmerking over dit late ingrijpen van de Nederlandse regeringen in de negentiende eeuw: *"We zijn hier te lande laat geweest met het vestigen van een goede blijvende organisatie voor de statistiek. Immers terwijl vele beschaafde landen reeds in het begin, andere tegen het midden van de negentiende eeuw een blijvend statistisch dienst inrichtten, wachtte men bij ons daarmede tot het einde der vorige eeuw, tot 1899!"*¹²

De eerste landelijke statistiek was de volkstelling van 1795. Daarna vonden in 1807-1808 en 1815 nog enkele tellingen van beperkte omvang plaats. Vervolgens werden vanaf 1829 een maal per tien jaar algemene volkstellingen gehouden. Het is niet verwonderlijk dat Nederland met zijn traditionele oriëntatie op handel en zeevaart, naast de volkstellingen als één van de eerste ambtelijke statistieken de handelsstatistiek opzette. Vanaf 1829 publiceerde het ministerie van Financiën al staten van de 'in-, uit- en doorvoer'. Dit soort statistische publicaties ontstond echter meer als bijproduct van een bepaalde overheidstaak, in dit geval de registratie van de aangifteformulieren van ineen uitgaande rechten. Er bestond op de departementen nog geen intentie om de gegevens op wetenschappelijke wijze te rangschikken tot statistieken, bedoeld voor algemeen gebruik.

Sinds de oprichting van het CBS in 1899 was grote vooruitgang geboekt op het gebied van de statistische informatieverzameling, zo meende Methorst bijna veertig jaar later toen hij afscheid nam als directeur van het CBS. Toch waren er op bepaalde gebieden nog te weinig statistische feiten voorhanden. Eén van deze gebieden betrof de landbouw, waarvan de statistische informatie nog steeds door het departement verzorgd werd.

Werd de landbouw lange tijd als het 'sluitstuk' gezien van de grote statistieken die aan het CBS overgedragen werden, zo lag het begin van de nationale, gecoördineerde statistische waarneming door de overheid naast de handelsstatistieken voornamelijk op het sociale vlak.

Een gebrekkige statistische organisatie in de 19e eeuw

Inleiding

*“In de jaren voor 1892 kwam de vraag of statistieken centraal dan wel bij de afzonderlijke dienstonderdelen van de centrale overheid samengesteld moesten worden”, volgens de directeur van het CBS, prof.dr.Ph.J. Idenburg, “helemaal niet ter sprake. De statistiek deed geruischloos haar intrede daar waar men tot het inzicht kwam haar diensten te kunnen gebruiken”.*¹³

Zoals we hieronder zullen aantonen was dit geen correcte reconstructie van de voorgeschiedenis van de ambtelijke statistische organisatie in ons land. Alle moties, brieven en discussies waarin werd gepleit voor een centraal statistisch orgaan zijn nauwelijks als ‘geruischloos’ te betitelen. Deze uitspraak is echter wel in zoverre juist, dat het lang duurde voordat de opeenvolgende kabinetten in de negentiende eeuw overgingen tot de instelling van een centraal orgaan dat belast werd met de samenstelling van overheidsstatistieken.

In de tussentijd werd het statistisch werk op de afzonderlijke departementen verricht. Verschillende statistieken deden in Nederland geleidelijk hun intrede, zoals bevolkingsstatistieken, juridische statistieken en de handelsstatistiek. Hierbij berustte de zorg voor deze statistieken telkens bij de afzonderlijke departementen.¹⁴ Al snel bleek dat er heel wat nadelen aan deze situatie kleefden. Statistieken werden hierdoor fragmentarisch gefabriceerd. Er was geen samenhang in de door de verschillende departementen, provincies en gemeenten toegepaste statistische methodologie. Bovendien werden veel statistieken ad hoc of incidenteel vervaardigd, waardoor er geen sprake was van continuïteit in cijferreeksen. Hierdoor werd vergelijking van cijfers over meerdere jaren uiteraard ernstig bemoeilijkt. Er waren voor de gebruikers van ambtelijke statistieken gedurende de negentiende eeuw, kortom, genoeg redenen voorhanden om de regering te verzoeken verbetering in deze situatie aan te brengen. Er werden dan ook al voor 1892, het jaar waarin de overheid de CCS installeerde, pogingen ondernomen om van regeringswege een orgaan in te stellen dat zich

met de samenstelling en publicatie van overheidsstatistieken zou bezighouden. Deze pogingen resulteerden echter niet in een centraal statistisch orgaan dat een lang leven beschoren was.

1.1 De voorlopers van de CCS zijn geen lang leven beschoren

Al in 1826 werd de eerste Centrale Commissie van Statistiek opgericht. Deze bestond deels uit ambtenaren, deels uit 'wetenschappelijke mannen'.¹⁵ De taak van deze commissie was "de bearbeiding eener statistiek des rijks".¹⁶ Volgens een nota van het ministerie van Binnenlandse Zaken uit 1891 maakte de opstand van de Zuidelijke Nederlanden en de afscheiding in 1830 een einde aan het bestaan van deze eerste door de regering ingestelde statistische commissie.¹⁷ Stamhuis meent dat het, ondanks de betrokkenheid van een gerenommeerd statisticus als Rehuel Lobatto, blijkbaar niet de bedoeling was geweest dat er veel tijd en aandacht aan de statistiek besteed zou worden: er werden geen speciale medewerkers benoemd en er zou hoofdzakelijk gebruik gemaakt worden van al bestaande statistieken. "Toen de Volkstelling van 1829 afgelopen was en er geen nieuw project voorhanden was, is het bureau [van de commissie, AK] blijkbaar een langzame dood gestorven", aldus Stamhuis.¹⁸

Ondertussen hebben particulieren, zoals Ackersdijk en De Bosch Kemper, statistische activiteiten ontplooid. Deze hoogleraren waren niet alleen in het wetenschappelijke aspect van de statistiek geïnteresseerd, maar richtten hun belangstelling ook op de toepassing van statistische onderzoeken in maatschappelijke en beleidsmatige zin. Zij hielden zich, met andere woorden, bezig met het samenstellen van statistieken die onder de noemer 'ambtelijke statistiek' zouden moeten vallen. Hieronder verstaan we: statistieken samengesteld door de (centrale) overheid ten behoeve van het regeringsbeleid, de wetenschap en het gebruik door de samenleving als geheel. Ofwel: de statistieken dienen vervaardigd te worden 'voor praktijk en wetenschap'.¹⁹ In de negentiende eeuw was het, vergeleken met nu, nog maar een kleine groep die geïnteresseerd was in en gebruik maakte van de ambtelijke statistiek. Ackersdijk en De Bosch Kemper behoorden tot de geïnteresseerden. Zij waren groot voorstander van meer overheidsbemoediging op dit terrein. De opeenvolgende kabinetten in de eerste helft van de negentiende eeuw waren echter niet overtuigd van de noodzaak de statistische activiteiten op de departementen uit te breiden en te reorganiseren, laat staan tot het oprichten van een zelfstandig, centraal statistisch bureau.

Er restte de particuliere statistiekbeoefenaars geen andere keus dan het zelf ter hand blijven nemen van statistische onderzoeken. Zo stelde De Bosch Kemper

in 1849 de eerste jaargang van het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje samen. Volgens Methorst was er een verband tussen de verschijning van het Jaarboekje en de politieke en sociale onrust in Nederland in 1848. Ook de door Thorbecke ontworpen grondwetsherziening die uit datzelfde jaar dateerde was volgens Methorst voor De Bosch Kemper aanleiding om een aanvang te maken met het jaarlijks samenstellen van het Jaarboekje. *“Toen nu”, aldus Methorst, “tijdens de politieke hervormingen van 1848, allerlei socialistische theorieën werden voorgedragen, waarbij werkelijke volkstoestanden uit het oog werden verloren, en de grondwetsherziening van dat jaar voor ons Vaderland een nieuw tijdperk opende, meende De Bosch Kemper, dat het tijdstip geschikt was om met de uitgave te beginnen en daardoor het publiek op te wekken tot belangstelling in de kennis van maatschappelijke feiten”.*²⁰

De hervormingen van 1848 hebben waarschijnlijk ook de beslissing van de regering beïnvloed om in 1849 bij het departement van Binnenlandse Zaken een statistische afdeling in te stellen. Deze afdeling werd echter opgeheven in 1878. Regering en Parlement waren niet overtuigd van de ‘practische resultaten’.²¹ Voor de opheffing van de departementale statistische afdeling is bovendien het argument genoemd dat de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, Kappeyne van de Coppello, vreesde dat verdere uitbreiding van de afdeling zou leiden tot stichting van een zelfstandig bureau voor de statistiek, los van de departementen. Dit vond de minister financieel niet verantwoord.²² Terug naar de jaren vijftig van de negentiende eeuw. Op nationaal en internationaal gebied vond er in dit decennium een aantal ontwikkelingen op het gebied van de organisatie van de statistiek plaats. In Nederland heeft de regering kort achter elkaar een tweetal stappen gezet om een vorm van statistische organisatie te creëren: bij Koninklijk Besluit van 5 november 1858 werden de provinciale bureaus voor statistiek ingesteld, en op 24 januari van 1859, ook bij Koninklijk Besluit, de tweede Rijkscommissie voor Statistiek. Over beide stappen kan echter gezegd worden dat de werkelijke uitvoering ervan op zijn zachtst gezegd tegenviel.

Het “vijandige votum der Tweede Kamer sneed haar levensdraden door”

De Rijkscommissie voor statistiek was een heel kort leven beschoren: van 1858 tot 1861. Bij de behandeling van de opheffing van deze commissie in de Tweede Kamer merkte mr. Olivier over het functioneren van de commissie op: *“(…) Zij [de Rijkscommissie voor statistiek, AK] doet historische en antiquarische nasporingen, waarvan ik het wetenschappelijk nut niet betwist, maar waarvoor ik niet geloof, dat een Rijkscommissie voor statistiek moet bestaan.”*²³ Met 56 tegen 13 stemmen werd in 1861 in de Tweede Kamer besloten de post voor de Rijkscommissie

van de begroting te schrappen. Intussen hadden personen als De Bosch Kemper, Ackersdijk en Vissering zich in 1856 georganiseerd in de Vereniging voor de Statistiek. De Vereniging ontwikkelde zich als een pleitbezorger van een centraal statistisch bureau of een centrale commissie voor overheidsstatistieken. In internationale kringen ontstonden halverwege de negentiende eeuw verscheidene georganiseerde statistische activiteiten. In het bijzonder de statistische congressen in Brussel (1853) en Parijs (1855) dienen in dit verband genoemd te worden. Op deze internationale vergaderingen werd de aanbeveling gedaan dat in ieder land een centrale commissie of organisatie voor de officiële statistiek zou worden ingesteld. De doelstelling van dergelijke organisaties was: *“de taak, de nauwkeurigheid, eenheid en volledigheid der ambtelijke statistiek te bevorderen”*, aldus Den Breems over de oprichting in 1858 van de Rijkscommissie voor de Statistiek in Nederland.²⁴

Ondanks de pogingen van de Vereniging voor de Statistiek én de internationale invloeden (in Noorwegen was al in 1837 een Bureau voor Statistiek opgericht, in België was vanaf 1841 een Commission Centrale de Statistique werkzaam en in Oostenrijk dateert de Centrale Commissie voor Statistiek uit 1863) kwam er in Nederland dus geen (blijvende) overkoepelende statistische organisatie van de grond.

Geen steun voor gemeentelijke bureaus voor de statistiek

In 1878 werd er door enkele leden van de Tweede Kamer een poging gedaan de ambtelijke statistieken op decentraal niveau (provinciaal en gemeentelijk) verder te organiseren. Er was in 1858 al een Koninklijk Besluit ontworpen voor de oprichting van provinciale bureaus voor de statistiek.

Op de ontwerp-staatsbegroting werden twintig jaar later ook posten uitgetrokken voor de stichting van gemeentelijke bureaus. De gemeenten Rotterdam en Amsterdam verklaarden zich hierop bereid om een dergelijk bureau op te richten. Minister Kappeyne van de Coppello trok echter als reactie op het protest van een kamerlid tegen deze plannen, bij de Memorie van Antwoord op het Voorlopig Verslag, beide posten in. De bewindsman betoogde, volgens Methorst, *“dat men moest beginnen met Provinciale Statistische Bureaux in te stellen, en niet een Rijksbureau”*, wat Methorst de cynische uitspraak ontlokte dat dit duidde op *“separistische gedachten uit de tijd der zeven zelfstandige provinciën”*.²⁵ Naast het intrekken van het plan om de oprichting van gemeentelijke statistische bureaus te steunen, werd hiermee dus ook de eventuele oprichting van een statistisch rijksbureau in de kiem gesmoord. Deze regeringsdaad hing in de ogen van Methorst samen met de houding die de minister ten opzichte van de ambtelijke statistiek had ingenomen.²⁶

Het lijkt er inderdaad op dat Kappeyne van de Coppello geen voorstander was van een actief overheidsbeleid op het gebied van de statistische informatievoorziening. Prof.dr.C.A. Verrijn Stuart velde in een terugblik op die tijd een hard oordeel over Kappeyne en de regering waarvan deze minister deel uit maakte.²⁷ *“De besluiten op het gebied der organisatie van de ambtelijke statistiek genomen door deze bewindsman, aan wie het aan inzicht in de enorme betekenis van de statistiek, niet slechts voor de wetenschap, maar ingezonderdheid ook voor de Regering zelf, aan enenmale ontbrak (...)”*, aldus Verrijn Stuart.²⁸ Dit betekende overigens niet dat Kappeyne van de Coppello een tegenstander van staatsinterventie op alle terreinen was. In 1874 bepleitte hij in zijn beroemde rede in de Tweede Kamer voor een uitbreiding van de overheidstaak, die volgens hem niet alleen meer een ‘politietoek’ mocht zijn.²⁹ De gebieden waarop de overheidstaak uitgebreid zouden moeten worden, betroffen volgens Kappeyne hoofdzakelijk de openbare gezondheid, het onderwijs en de infrastructuur. Een nog beperkt terrein dus, vergeleken met de latere uitbreiding van de overheidstaken.³⁰

Het lot van opheffing dat de provinciale statistische bureaus trof aan het begin van de twintigste eeuw, werd de gemeentelijke bureaus voor de statistiek die uiteindelijk tegen het einde van de negentiende eeuw het licht zagen, bespaard. Amsterdam richtte als eerste een statistisch bureau op in 1894, Rotterdam en Den Haag volgden kort daarna. Deze bureaus hebben nog tot ver in de twintigste eeuw een belangrijke rol gespeeld, voornamelijk op het gebied van de berekening van de prijsindexcijfers en de kosten van het levensonderhoud in de grote steden. Van lokaal niveau gaan we nu weer terug naar de nationale statistiek.

Vele pogingen en moties hebben uiteindelijk succes

Kort na de opheffing van de statistische afdeling aan Binnenlandse Zaken liet de Vereniging voor de Statistiek weer van zich horen. In de jaren 1878 en 1880 wendde de Vereniging zich tot de regering met het verzoek een centraal bureau voor de statistiek op te richten waar *“de bewerking van aan de departementen van algemeen bestuur of elders aanwezige bouwstoffen voor wetenschappelijke of andere niet zuiver administratieve doeleinden”* zou moeten plaatsvinden.³¹ Dit bureau zou volgens de Vereniging moeten ressorteren onder het departement van Binnenlandse Zaken, maar zou een grotere zelfstandigheid ten opzichte van het departement moeten krijgen dan de afdelingen.³² Hoewel de minister van Binnenlandse Zaken die in 1879 aangetreden was, Jhr.mr.W. Six, als voormalig secretaris van de Rijkscommissie van Statistiek voorstander was van dit plan, stemde de meerderheid van de Tweede Kamer in 1880 tegen. Voornaamste reden van de tegenstemmers was de angst voor de hoge kosten die een dergelijk bureau met zich mee zou brengen.

De argumenten die de voorstanders van een centraal statistisch bureau gebruikten waren van dezelfde aard als die welke de latere CCS en het CBS altijd hebben genoemd in hun streven naar centralisatie. In de toelichting van de regering op het voorstel van 1880 lezen we: *“De tegenwoordige officiële statistiek mist eenheid van leiding en is in menig opzicht gebrekkig en onvolledig. Dit is het noodzakelijk gevolg van de omstandigheid, dat de bewerking daarvan is overgelaten aan ambtenaren die, hoe bekwaam zij overigens mogen zijn, van de wetenschap der statistiek geen speciale studie hebben gemaakt. Een centraal bureau kan in dezen toestand verbetering brengen. (...) Op die wijze zullen meer eenheid en beter inrichting verkregen worden.”*³³ Eenheid van de methodologie dus, volledigheid en professionaliteit: motieven die we ook later in de geschiedenis van het CBS en de CCS telkens weer terug zien komen.

Door het mislukken van de pogingen om een statistische organisatie op te laten richten, besloot de Vereeniging voor de Statistiek in 1884 op initiatief van mr. N.G. Pierson een Statistisch Instituut op te richten. Volgens Methorst toonde de regering herhaaldelijk interesse in de werkzaamheden van dit instituut, waarvan de latere directeur van het CBS en voorzitter van de CCS, Verrijn Stuart, secretaris was. Zo vroeg de regering bijvoorbeeld in 1886 advies aan het Instituut over het opzetten van een statistiek naar de kindersterfte.³⁴

Steun uit onverwachte hoek

Aan het einde van de jaren tachtig kreeg de Vereeniging steun in haar streven naar de oprichting van een rijksorgaan voor statistiek. De Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handelsnijverheid in Nederland vroeg in 1890 aan de minister van Binnenlandse Zaken om een statistisch bureau op te richten. Ook het socialistische Tweede-kamerlid F. Domela Nieuwenhuis maakte zich sterk voor deze zaak.³⁵ Hij vroeg tot drie keer toe (in 1889, 1890 en 1891) om op de begroting ruimte voor een centraal statistisch bureau te creëren. Hij stond niet alleen in zijn wens om van rijkswege een statistisch bureau op te richten. Zo waren er in 1890 kamerleden die meenden dat de toestand waarin de officiële statistiek verkeerde ‘zeer bedroevend’ was.³⁶ Minister van Binnenlandse Zaken De Savornin Lohman voorzag echter moeilijkheden bij het oprichten van een centraal bureau. *“Ten vorigen jare is reeds gezegd, dat onze Staatsinstellingen de oprichting van een centraal bureau voor statistiek moeilijk gedogen”*, zo waarschuwde hij de Kamer.³⁷

In 1891 bleek dat de inspanningen van de afgelopen tien jaar hun vruchten gingen afwerpen: het in dat jaar aangetreden kabinet met Pierson als minister van Financiën en Tak van Poortvliet op Binnenlandse Zaken honoreerden de wens van de voorstanders van een centrale statistische organisatie. Bij Koninklijk Besluit van

6 oktober 1892 werd de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) opgericht. Tegen het einde van de negentiende eeuw waren er voor de regering blijkbaar redenen om het tot dan toe gevoerde beleid op het gebied van de statistische informatievoorziening te wijzigen. We zullen deze trachten te verklaren.

1.2 De “statistische waarnemingsdienst” op sociaal gebied

Eén van de eerste zaken waarmee de CCS in 1892 begon, was het overnemen van de bewerking van de zogenaamde ‘Jaarcijfers’ van het Statistisch Instituut. Daarnaast begon de CCS meteen met de ‘statistische waarnemingsdienst’ op het gebied van de sociale verhoudingen. Volgens Verrijn Stuart heeft R. van Zinderen Bakker, lid namens de sociaal-democratische arbeidersbeweging, al in de eerste vergadering van de CCS hiertoe een voorstel ingediend. Dit was *“een feit dat thans zeker niemands aandacht zou trekken, doch voor die dagen opmerkelijk heeten mocht.”*³⁸ Vermeldenswaard is dat het lidmaatschap van Van Zinderen Bakker in eigen kring niet onomstreden was. Zo bestreed een geestverwant van hem, G. Bennink, dat er vertegenwoordigers van de vakverenigingen zitting moesten nemen in de CCS, een Commissie waarvan ook de door hem verfoeide fabrikant D.W. Stork lid van was. Ook was hij tegen het verschaffen van informatie over de vakverenigingen aan de regering via het lidmaatschap van de CCS.³⁹ Bennink trok aan het kortste eind: Van Zinderen Bakker zat in 1892 broederlijk met Stork in één commissie. Waarom het voorstel van de vertegenwoordiger van de arbeidersbeweging niet werd aangenomen vermeldde Verrijn Stuart niet in zijn uit 1917 stammende gedenkboek ter ere van het 25-jarig bestaan van de CCS, maar het leidde er wel toe, dat *“op het nagenoeg geheel onontgonnen gebied de eerste schreden werden gezet in dezen zin, dat aangevangen werd met de verzameling eener statistiek van arbeidersverenigingen, ten einde langs dezen weg de Commissie in aanraking te brengen met de organen der arbeidersbeweging, welke medewerking voor het tot stand brengen van sociale statistieken onmisbaar moest worden geacht.”*⁴⁰ Uit deze opmerking kunnen we opmaken wat het motief was dat destijds ten grondslag lag aan het ‘opmerkelijke’ feit dat een vertegenwoordiger van de arbeidersvereniging gevraagd was zitting te nemen in de CCS. De regering moest zich van de bereidheid tot medewerking van de werknemersverenigingen verzekeren en wees daarom een vertegenwoordiger in de CCS aan.

Al snel volgde de verzameling van gegevens over onder meer lonen en arbeidsduur, sterftecijfers, het gebruik van voedings- en genotmiddelen, schoolverzuim en arbeidersverenigingen. Ook de adviestaak van de Commissie die zich uitstreckte over alle ambtelijke statistieken, leidde tot een betere statistische waarneming

van maatschappelijke verschijnselen. *“Gegeven de gebrekkige toestand waarin destijds de ambtelijke statistiek hier te lande verkeerde, kan het niet doen verwonderen, dat de Commissie in dit opzicht bij voortduring veel te doen vond”*, aldus Verrijn Stuart.⁴¹ Over de eerste overheidsstatistieken was na ongeveer vijf jaar advies uitgebracht, zodat de adviserende werkzaamheden op den duur verminderden. De behoefte aan statistische kennis over Nederland groeide echter voortdurend. Toen de eerste voorzitter van de CCS, mr. W.A. baron van Verschuier, in 1898 overleed, achtten de voorstanders van een apart statistisch bureau het moment gunstig om een voorstel tot oprichting van een dergelijk orgaan bij de regering in te dienen. Het ‘kabinet van de sociale rechtvaardigheid’ Pierson-Goeman Borgesius dat van 1897 tot 1901 aan het bewind was, stond positief tegenover de statistiek.

Gunstige politieke omstandigheden?

De politieke omstandigheden waren in de laatste jaren van de vorige eeuw buitengewoon gunstig. De nieuwe minister van Binnenlandse Zaken (het departement waaronder de CCS ressorteerde) was mr. H. Goeman Borgesius, die als ondervoorzitter van de CCS al de nodige ervaring met overheidsstatistieken had opgedaan. Minister-president was op dat moment prof. mr. N.G. Pierson, een overtuigd voorstander van een goed georganiseerd ambtelijk statistisch apparaat. Hij was als minister van Financiën in het kabinet Van Tienhoven verantwoordelijk geweest voor het verlenen van een krediet van f 6 000, - voor de oprichting van de CCS en zou later (van 1905 tot zijn overlijden in 1907) korte tijd voorzitter van deze commissie worden. Bovendien was hij voorzitter van de Vereeniging voor de Statistiek geweest en had in deze hoedanigheid krachtig gepleit voor de oprichting van het Statistisch Instituut. Volgens Methorst had Pierson zelfs in 1906 bij zijn aanvaarding van het directeurschap van het CBS het volgende tegen hem gezegd. *“(...) Hij wees er op dat de statistiek zich, volgens hem, vooral zou moeten ontwikkelen in wiskundige richting. Ik denk dat Pierson, die als Minister-president en minister van Financiën tot ons het kostelijk verwijt richtte dat wij niet lastig genoeg waren tegenover de departementen van Algemeen Bestuur en die beweerde dat wij eerst dan onze plicht deden, wanneer de ministers over ons ontstemd waren over de aanhoudende voorstellen tot het verkrijgen van meer en betere statistische gegevens (...).”*⁴²

Ten slotte stelde mr. A. Kerdijk, ondervoorzitter en door het overlijden van Verschuier de kandidaat voor het voorzitterschap, als voorwaarde voor het aanvaarden van deze functie dat er een apart statistisch bureau moest komen waarmee de verdeling tussen produceren van statistieken en adviseren gesplitst moest worden. Ook Kerdijk speelde in de eerste jaren een sleutelrol volgens

Methorst. *“Naast Pierson was mr.A. Kerdijk, man van geheel ander temperament, stichter van de vrijzinnig-democratische partij, degeen die met enthousiasme de verbeteringen in de statistiek bevorderde en onder andere er op aandrang een maandelijksch arbeidsstatistisch Tijdschrift uit te geven, dat dan ook in 1906, zij het onder een anderen titel, voor het eerst het licht zag.”*⁴³ We zullen verderop stilstaan bij de politieke achtergrond van beide heren, die beiden zo'n belangrijke rol bij de oprichting van het CBS hebben gespeeld.

Volgens Methorst, was Pierson zelfs de eigenlijke ontwerper van het in januari 1899 opgerichte Centraal Bureau voor de Statistiek. *“Pierson (...) deelde mij in 1898 bij de begrafenis van baron van Verschuier, zijn plan mede om de Centrale Commissie te reorganiseren en te splitsen in een Centraal Bureau als werkbureau met veel perspectief en een daarboven planeerend adviseerend college, de tegenwoordige Centrale commissie”*, aldus Methorst bij zijn afscheidsrede als directeur van het CBS.⁴⁴

Niets stond de oprichting van een statistisch bureau nu meer in de weg. De minister van Binnenlandse Zaken, Goeman Borgesius, noemde bij de behandeling van de Staatsbegroting in 1899 als argument voor de oprichting van een centraal bureau voor de statistiek vooral de beperkte hoeveelheid tijd die de leden van de CCS aan de statistiek hadden kunnen besteden. Het vervaardigen van de ambtelijke statistieken legde een te groot beslag op de tijd van de commissieleden.

Bij de installatie van de CCS zeven jaar eerder had zijn ambtsvoorganger, Tak van Poortvliet, zich ook uitgesproken over toekomst van de statistische organisatie. Als voordelen van een centrale commissie had hij genoemd de *“eenheid, volledigheid en nauwkeurigheid bevorderen in de statistische stukken betreffende Nederland en zijn overzeese gebieden.”*⁴⁵ De methodische bewerking van statistische gegevens, wat ook volgens Tak van Poortvliet een 'taak van het algemeen landsbestuur' had moeten zijn, was in het verleden ten onrechte overgelaten aan de Vereeniging voor de Statistiek.⁴⁶

De toenemende overheidsbemoeyenis, vooral op het gebied van de sociale wetgeving, had de vraag naar statistische informatie tegen het einde van de negentiende eeuw doen stijgen. Nodig was dan ook, volgens Goeman Borgesius, een *“goed toegerust Bureau onder één hoofd, voor wien de statistiek een onderwerp van dagelijksche studie en werkzaamheid is”*, in plaats van, *“eene Commissie, welker leden niet bij voortduring met statistischen arbeid kunnen worden beziggehouden.”*⁴⁷

1.3 *De opkomst van het progressief-liberalisme en de sociale wetgeving*

De overheid had tegen het einde van de negentiende eeuw inderdaad een bureau nodig dat zich fulltime met statistische informatievoorziening bezig hield. De behoefte van de regering en het Parlement aan actuele, accurate informatie nam toe. Naast de behoefte aan statistische ontginning van tal van terreinen moesten ook de bestaande, op de verschillende departementen vervaardigde statistieken onderling vergelijkbaar gemaakt worden. Coördinatie dus. Hiervoor was een statistisch apparaat nodig dat zo georganiseerd was dat het de behoefte aan nieuwe statistieken kon inventariseren en dat een overzicht kon houden op de al bestaande statistische informatie. Eén van de belangrijkste taken van dit apparaat zou moeten bestaan uit de onthulling van de armoede in Nederland door het verzorgen van een statistische beschrijving van de sociale toestanden. Hierbij speelden de progressief-liberalen een belangrijke rol.

Het sociale programma van de progressief- (of nieuw-)liberalen was voor 1880 nog beperkt tot het verbod van de kinderarbeid. Dit was overigens al een enorme stap vooruit. Het bekende "*Kinderwetje van Van Houten*" uit 1874 dient in dit verband genoemd te worden. Daarna bleef het enige tijd stil op het gebied van de sociale wetgeving. Na 1880 verbreedde de programmatische keuze van de nieuwe liberalen zich echter tot de 'sociale politiek'.⁴⁸ Zij vroegen om aandacht voor zaken als armoedebestrijding, sociale verzekeringen en verbetering van arbeidsomstandigheden. Dit betekende bovendien dat er een breuk kwam met de conservatief- (of oud-)liberalen, die een beleid van *laissez faire* aanhingen. In tegenstelling tot de conservatief-liberalen waren de progressief-liberalen wel voorstander van meer overheidsingrijpen, en dan voornamelijk op sociaal terrein.

De toenemende aandacht voor de sociale problemen in Nederland werd veroorzaakt door een aantal zaken in binnen- en buitenland. Het gedachtegoed van het opkomende socialisme bijvoorbeeld. Daarnaast voltrokken zich ontwikkelingen op het gebied van de sociale wetgeving in landen als Groot-Brittannië (waar men al bezig was met het ontwerpen van arbeidswetten) en in Duitsland, waar Bismarck sociale verzekeringswetten had ingevoerd. Door de Industriële Revolutie en de hiermee gepaard gaande urbanisatie in de negentiende eeuw was in deze landen een sociale onderlaag van arme arbeiders ontstaan. Het sociaal-liberalisme in ons land werd in zijn vroege jaren, de periode van 1865 tot ongeveer 1885, echter nog gekenmerkt door een verbetering van sociale problemen vanuit de burgerlijke maatschappij, en niet door de regering. In de jaren tachtig veranderde de verhouding tussen staat en maatschappij. De kies-

rechtdemonstraties en het palingoproer van 1885 en 1886 kenmerkten het sociale conflict dat ontstond. Uiteindelijk brak het sociaal-liberale kabinet Pierson-Goeman Borgesius in 1897 middels een stroom sociale wetgeving definitief met het oud-liberale idee van staatsonthouding.⁴⁹ Vooral ten gevolge van de grote sociale onrust van de jaren tachtig werd de oud-liberale consensus echt opengebroken.⁵⁰

Stuurman noemt de in 1899 gevoerde Kamerdebatten over de ongevallenwet als een voorbeeld van deze omslag in het conservatief-liberale denken. Een arbeider kon geheel buiten zijn schuld om, door een bedrijfsongeval, gewond raken en dit objectieve en onpersoonlijke gegeven moest publiekrechtelijk geregeld worden en niet aan het individu overgelaten worden.⁵¹ In 1901 werd de door minister Lely ontworpen Ongevallenwet aangenomen. Een ander voorbeeld is de in 1886 gehouden parlementaire arbeidsenquête. Deze is vaak genoemd als een breukmoment in de Nederlandse sociale politiek. De enquête zou duidelijk hebben gemaakt dat de misère die de vroege industriële ontwikkeling met zich meebracht, noopte tot staatsingrijpen.⁵²

Onder de voormannen van deze nieuwe liberalen bevonden zich de eerder genoemde Goeman Borgesius en Kerdijk, twee mannen die in de CCS in de jaren negentig van de negentiende eeuw een leidinggevende rol speelden. Zij waren beiden lid van het Comité ter Bespreking der Sociale Kwestie en hadden al vroeg belangstelling voor het socialisme en de arbeidsbeweging.⁵³ Goeman Borgesius was tevens redacteur van het links-liberale dagblad Het Vaderland en van het liberale tijdschrift Vragen des Tijds. Zijn interesse in de statistiek blijkt uit het feit dat hij al als jonge man lid was van de Vereeniging voor de Statistiek.⁵⁴ De persoonlijke interesses en politieke achtergronden van de CCS-leden moeten we dus zeker in aanmerking nemen wanneer we naar het werkprogramma van de CCS en de (beginjaren van) het CBS kijken. Want ook iemand als prof.dr.B.H. Pekelharing, hoogleraar staathuishoudkunde aan de Polytechnische School in Delft en invloedrijk progressief-liberaal, stond op de ledenlijst van de CCS in 1892. Hij was één van de initiatiefnemers van het Comité ter Bespreking der Sociale kwestie en heeft aan de wieg gestaan van het sociaal-liberalisme in Nederland. Als student had hij kennis gemaakt met prominente leden van de Vereeniging voor Statistiek zoals De Bosch Kemper en Vissering.⁵⁵ In ieder geval drie CCS-leden (Goeman Borgesius, Kerdijk en Pekelharing) hoorden dus bij de progressief-liberale voorhoede. Dat deze voorhoede, zoals Stuurman zegt, actief betrokken was bij het onderzoek naar de sociale omstandigheden in Nederland⁵⁶, blijkt ook uit hun betrokkenheid bij sociaal-statistische onderwerpen die op de agenda van de CCS en (later) het CBS stonden. De eerste publicaties van de CCS zijn hiervoor al genoemd. Op initiatief van Pierson werd er bijvoorbeeld door de CCS onderzoek gedaan naar het verband

tussen welstand, nataliteit en kindersterfte in een groot aantal gemeenten.⁵⁷ Het CBS startte zelf in de beginjaren van zijn bestaan ook een aantal statistieken dat voornamelijk gericht was op het in kaart brengen van sociale zaken. Daarnaast heeft het CBS een groeiend aantal al bestaande statistieken, waarbij de CCS door zijn machtigingsrecht een sleutelrol vervulde. Ook hier is de invloed van het toenemend overheidsingrijpen op sociaal vlak zichtbaar: de statistieken van het armwezen en van het school- en leerverzuim werden bijvoorbeeld door het CBS in 1901 overgenomen en gereorganiseerd. Over de kwaliteit van deze statistieken werd al tien jaar geklaagd in de Tweede Kamer. Het kamerlid Van Alphen noemde deze statistieken in 1890 zelfs als bewijs van het feit, dat in zijn ogen “*officiële cijfers ten eenenmale onbetrouwbaar en bijna geheel waardeloos*” waren.⁵⁸ De reorganisatie van de statistiek van het armwezen, die het CBS in 1901 van het ministerie van Binnenlandse Zaken overnam, zal verband hebben gehouden met het ook uit dit jaar daterende ontwerp van Goeman Borgesius voor een nieuwe armenwet. Het voorstel haalde het overigens niet (de wet kwam er pas in 1912), maar het was wel een duidelijk voorbeeld van de wijze waarop het kabinet van de sociale rechtvaardigheid wilde ingrijpen in de samenleving.⁵⁹

In 1904 maakte het CBS in zijn jaarverslag melding van het streven van het CBS om de van de departementen overgebrachte statistieken met behulp van de adviezen van de CCS te reorganiseren, vergelijkbaar te maken met de voorgaande jaren om een zekere continuïteit aan te brengen en om de betrouwbaarheid van de cijfers te vergroten. Het leek erop alsof er, nog krachtiger dan daarvoor, serieus werk werd gemaakt van het verzorgen van de statistische taak van de overheid. “*Na de reorganisatie van 1899*”, aldus de eerste directeur van het CBS in een terugblik, “*begon de geleidelijke centralisatie der ambtelijke statistiek bij het Centraal Bureau, dat zijnerzijds tevens krachtig den uitbouw der statistiek, ingezondenheid op sociaal gebied ter hand nam. De richting, welke de organisatie der statistiek genomen had, kon zich in de warme belangstelling en sympathie van der Voorzitter der Commissie, mr. Kerdijk, verheugen*”.⁶⁰ Kerdijk was vijf jaar voorzitter van de CCS. In 1904 overleed hij waarna hij door een geestverwant, Pierson, werd opgevolgd.

Tenslotte

Resumerend kan gesteld worden, dat het feit dat Goeman Borgesius, Kerdijk en Pierson in deze jaren als ondervoorzitters en voorzitters van de CCS hebben gefungeerd, de keuze van de CCS om de prioriteiten vooral bij de sociale statistieken te leggen, vergemakkelijkte. De steun van de regering was natuurlijk onontbeerlijk voor de CCS en het CBS, aangezien zij onderdeel vormden van

het overheidsapparaat. Het CBS was budgettair afhankelijk van het departement van Binnenlandse Zaken. Politici als Pierson en Goeman Borgesius speelden een sleutelrol in de oprichting van de CCS. Maar dit geldt zeker ook voor Domela Nieuwenhuis die in de Kamer telkens weer bij de behandeling van de begroting vroeg om een statistisch bureau, wat uiteindelijk resulteerde in de instelling van de CCS.

Door het vestigen van de aandacht op de treurige situatie waarin de Nederlandse ambtelijke statistiek verkeerde, hebben deze politici de oprichting van de CCS in 1892 mogelijk gemaakt. In het besluit harer instelling lezen wij: *“Spoedeisende gevallen uitgezonderd, wordt van Regeeringswege omtrent een nieuw onderwerp van statistiek, geen onderzoek ingesteld, noch in een onderzoek, dat reeds pleegt te geschieden, verandering aangebracht, dan nadat de Centrale Commissie is gehoord”*.⁶¹ Deze bepaling bleef ook in 1899 gehandhaafd, toen de adviserende taak van de CCS gescheiden werd van de uitvoerende, door laatstgenoemde taak op te dragen aan het in dit jaar opgerichte CBS.

Het Koninklijk Besluit dat door de minister van Binnenlandse Zaken werd ingesteld in 1899 vormde de basis voor de oprichting van het CBS. De doelstellingen van dit zogenaamde ‘Organisatiebesluit van 9 januari 1899’ zullen hierna nader beschouwd worden. De inhoud van dit KB is van cruciaal belang voor de centralisatie van de ambtelijke statistiek.

Inleiding

Het oprichtingsbesluit, of KB van 9 januari 1899, vormt de staatsrechtelijke en institutionele basis van de ambtelijke statistische organisatie in Nederland. De bevoegdheid van de CCS om te beslissen over het al dan niet beginnen of wijzigen van statistische projecten bij de centrale overheid, waardoor de invloed van de CCS verder strekte dan over het CBS alleen, vormde de kern van de centralisatie. Dankzij deze bevoegdheid had de CCS instrumenten in handen om de institutionele organisatie van de overheidsstatistiek te bevorderen, bewaken en verdedigen. Of, zoals Van Tuinen stelt: *“Nederland kent een in hoge mate gecentraliseerde statistiek. Dit komt niet alleen tot uiting in de omstandigheid dat het overgrote deel van de voor algemeen gebruik geproduceerde statistieken door het CBS worden samengesteld. De centralisatie wordt ook belichaamd in de CCS wier actieradius zich mede uitstrekt tot andere statistiekproducenten”*.⁶²

Hierbij had de CCS gedurende zijn bestaan ruwweg twee doelstellingen voor ogen. Een nota van de CCS die in 1987 verscheen blikte hierop als volgt terug: *“Bij de oprichting van het CBS ging het om de onafhankelijkheid en de verwetenschappelijking van de statistiek. De CCS heeft, vanuit deze doelstelling, centralisatie bewust bevorderd. De grote rol die de statistiek in de samenleving speelt in aanmerking genomen, bevordert de centralisatie van de statistiek in een van het beleid onafhankelijk instituut de objectiviteit”*.⁶³ Aldus de CCS, bijna een eeuw later. Hoewel het begrip ‘verwetenschappelijking’ in verband met de werkzaamheden van het CBS aan verandering onderhevig is geweest, kunnen we het in de context van het KB van 1899 als volgt interpreteren.

De opvatting van de taak van het CBS waarin het zou functioneren als een ‘cijferfabriek’, waarbij het slechts rijen getallen en cijfers weergaf, werd altijd bestreden door het Bureau. Het voorzag de statistieken bij de analyse van een wetenschappelijk verantwoorde inleiding, waarin werd verklaard wat er precies in de getallen was weergegeven. Daarbij streefde het Bureau er naar het statistisch productieproces zelf (het verzamelen, bewerken en publiceren van

statistische informatie) ook op professionele, wetenschappelijke wijze aan te pakken. Deskundigen in de CCS, vaak afkomstig uit wetenschappelijke hoek, adviseerden hierbij.

De regering streefde dus in 1899 met het ontwerpen van het oprichtingsbesluit van het CBS en de vaststelling van de rol van de CCS naar een wetenschappelijk en onafhankelijk statistisch bureau. De verhouding tussen het CBS en de overheid, waarvan het immers organisatorisch deel uitmaakte, moest dan ook duidelijk geregeld worden. *“In wezen is het CBS een onafhankelijke instelling, dat slechts in het administratieve vlak directe bindingen en verbindingen heeft met een ministerie, n.l. sinds 1932 het ministerie voor Economische Zaken. (...) Het CBS heeft derhalve geen hiërarchieke bindingen voor zijn statistische werkzaamheden. Ook de departementale vertegenwoordigers [in de CCS, AK] zijn noch toeziend voogd voor een bepaald onderdeel noch ‘trait d’union voor hun vakterrein tussen departement en het CBS”*, aldus een nota van drs. J.A. Links, de wetenschappelijk adviseur van het CBS uit 1967.⁶⁴

In feite was het bevorderen van de centralisatie van de statistiek een van de bovenstaande doelstellingen afgeleide doelstelling van het KB. ‘Afgeleid’ in de zin dat het begrip centralisatie niet expliciet werd genoemd in het KB. Daarbij moeten we de aantekening plaatsen, dat de namen ‘Centraal Bureau voor de Statistiek’ en ‘Centrale Commissie van de Statistiek’ wel op de intentie wijzen de ambtelijke statistieken centraal te organiseren. Toch werd de centralisatie wel altijd in één adem genoemd met het CBS. Een voorbeeld: in 1916 werd er in de Kamer tijdens de behandeling van het voorstel om een stuk grond voor een nieuw gebouw voor het CBS in Voorburg aan te kopen, op gewezen dat het CBS in 1899 was ingesteld *“om de centralisatie van de bewerking der statistiek te bevorderen en dat dan ook sedert dien geleidelijk de overbrenging van alle bestaande statistieken van de departementen van algemeen bestuur naar dat bureau heeft plaatsgehad.”*⁶⁵ Nog tal van dit soort uitspraken zal in deze studie de revue passeren. Voor een goed begrip van de doelstellingen van het belangrijke KB van 1899, blikken we nu terug op de in 1898 gevoerde discussie over de taak en bevoegdheden van het CBS en de CCS.

2.1 Een brede taak voor de CCS in het KB van 1899

Het is vanaf het begin duidelijk geweest, dat de CCS meende de twee hierboven genoemde doelstellingen (te weten de bevordering van de wetenschappelijkheid en de onafhankelijkheid van de officiële statistiek) het best te kunnen bereiken door het in leven roepen van een gecentraliseerde statistische organisatie. Daarbij hadden de bevoegdheden van de CCS op een veel breder

terrein betrekking dan alleen op het CBS. Haar adviestaak strekte zich, zoals gezegd, over het terrein van alle ambtelijke statistieken uit. Ten aanzien van het CBS zag ze haar rol zelf als volgt. *“De CCS is verantwoordelijk voor de aard en de omvang van het werk van het CBS. Echter: het CBS werkt op eigen verantwoordelijkheid.”*⁶⁶ Een uitspraak die in tegenspraak met zichzelf lijkt te zijn! Hierna zullen we ons onder andere bezighouden met de vraag waarom gekozen werd voor deze formulering.

Uit een uit 1898 stammende discussie over het concept-Koninklijk Besluit, ontworpen door de CCS in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken, Goeman Borgesius, blijkt dat er leden waren die het betreurden dat de taakverdeling tussen het CBS en de CCS niet scherper was vastgesteld. Onder andere D.W. Stork wees er op, dat *“haar taak dan nog meer vereenvoudigd ware”* en de onderlinge verhouding van CBS en CCS zou dan *“zuiverder geregeld zijn.”*⁶⁷ Prof. mr. D.P.D. Fabius sloot zich aan bij de woorden van Stork, zeggende dat hij ook geen *“helder beeld had van de betrekkingen tussen het toekomstig CBS en de CCS.”*⁶⁸ Bij de meerderheid van de CCS was echter de vrees aanwezig, dat de oprichting van het CBS gevaar zou lopen indien er bij de minister werd aangedrongen op meer duidelijkheid.⁶⁹ Blijkbaar had deze bewindsman de voorkeur voor een niet al te scherp geformuleerde taakafbakening tussen de CCS en het nieuwe statistische bureau. De verwijzing in de titel van dit stuk naar de centralisatie als ‘impliciet gestelde’ doelstelling van het KB van 1899, duidt tevens op de neiging van de minister om de strekking van het instellingsbesluit van het statistische bureau niet al te expliciet te formuleren. Uit een uitspraak, gedaan door Kerdijk tijdens de desbetreffende bijeenkomst van de CCS, blijkt wat de oorzaak hiervan was. Goeman Borgesius wilde namelijk geen rechtstreeks onder hem ressorterend bureau.⁷⁰

Hiermee komen we terug op de tegenstelling in de taakomschrijving van het CBS en de CCS. De ‘disharmonie’ tussen de eigen verantwoordelijkheid van het CBS enerzijds en de bevoegdheden van de CCS anderzijds, was volgens Kerdijk ontstaan door de wens van Goeman Borgesius een zelfstandig werkend statistisch bureau op te richten, waar zijn ministerie weinig mee te maken had. Wat betreft de uitvoering van het werk moest het autonoom zijn. De aard en omvang zouden onder de supervisie van de CCS komen te vallen. De desbetreffende artikelen, 2 en 8, veroorzaakten heel wat discussie.

Discussie over artikel 2: behoort de minister steeds het laatste woord te hebben?⁷¹

Een van de belangrijkste artikelen van het KB was artikel 2. Hierin was het recht van initiatief van de CCS vastgelegd. De CCS had volgens een eerder ontwerp van dit artikel dat dateerde uit 1898 het recht om aan het CBS opdracht

te geven om statistieken te verzamelen, bewerken en publiceren. Toen de leden van de CCS⁷² geconfronteerd werden met het ‘ontwerpbesluit betreffende het Centraal Bureau en de Centrale Commissie voor de Statistiek’, bleek uit hun reactie op dit ontwerp duidelijk dat ze de taak van de CCS breed wilden opvatten. *“Het komt de Commissie wenschelijk voor dit recht [tot initiatief-AK] enigszins ruimer te omschrijven, zoodat het niet twijfelachtig is of de Commissie ook harerzijds de Regeering kan verzoeken, bepaalde statistische onderzoekingen, die naar haar oordeel beter van regeeringswege dan door het Centraal Bureau kunnen geschieden, te doen instellen, of wel regelingen betreffende de reorganisatie der statistiek voor te bereiden of te wijzigen.”*⁷³

Tijdens de eerder genoemde buitengewone vergadering van de Centrale Commissie die in het najaar van 1898 werd gehouden om de ‘voorstellen van de minister nopens de reorganisatie van de CCS’ te bespreken, werd er over een tweede kwestie aangaande artikel 2 gediscussieerd. Het betrof hier de vraag aan wie de bevoegdheid tot het geven van opdrachten aan het CBS moest worden toegekend. Een meerderheid van de Commissie was van mening dat naast de CCS, aan de minister van Binnenlandse Zaken deze bevoegdheid toegekend moest worden. Immers, zoals Kerdijk dit gevoelen verwoordde, *“het was niet verenigbaar met goede gouvernementele begrippen, dat de minister, die voor de gang van zake bij het CBS toch verantwoordelijk blijft, door de CCS verhinderd zou kunnen worden opdrachten aan het CBS te verstrekken.”*⁷⁴ Bovendien zou de eindbeslissing over de opdrachten die het CBS kreeg bij deze minister moeten liggen. Door deze bepaling zouden eventuele conflicten tussen de CCS en het CBS bij voorbaat in de kiem gesmoord kunnen worden: de minister had immers het laatste woord.

Het minderheidsgevoelen werd onder andere door De Bosch Kemper verdedigd. Wanneer men de minister van Binnenlandse Zaken deze bevoegdheid zou toekennen, zou men de andere ministers hetzelfde recht moeten geven. Alle ministers, aldus De Bosch Kemper, zouden ten opzichte van de CCS gelijke bevoegdheden moeten bezitten.⁷⁵ Bovendien had minister Goeman Borgesius helemaal niet gevraagd om deze speciale positie! Zoals hierboven bleek, wilde de minister van Binnenlandse Zaken een terughoudende rol spelen ten aanzien van het statistisch bureau. Mr. A.F. baron van Lynden, die namens hetzelfde departement in de CCS zitting had, onderschreef het minderheidsstandpunt met de waarschuwing dat het CBS geen ministerieel bureau mocht worden. Het CBS zou zich nooit *“in de armen der bureaucratie mogen werpen”*, aldus deze spreker die nota bene namens deze ‘bureaucratie’ lid van de CCS was.⁷⁶ *“Ook zal de politieke invloed zo zijn, dat de minister liever onaangenaam is aan het CBS, dan aan één van zijn ambtsgenoten”*, zo voorspelde hij somber.⁷⁷

Het algemene karakter (in tegenstelling tot een administratief karakter) van

de overheidsstatistieken en de vrijheid, wetenschappelijkheid en zelfstandigheid van het statistisch bureau waren de voornaamste motieven om de afstand tussen het CBS en de departementen zo groot mogelijk te maken. Personen als dr. A. Plate en mr. E. Fokker waren echter van mening dat de minderheid overdreef. Naast de preventieve bepaling in artikel 2 dat de minister advies aan de CCS zou moeten vragen alvorens over te gaan tot het geven van opdrachten aan het CBS stond immers het repressieve toezicht van de Tweede Kamer met haar begrotingsrecht. Het voorstel was dus in hun ogen ongevaarlijk.⁷⁸

Zij wonnen, zij het zeer krap. Het voorstel van de meerderheid werd, ook na deze discussie, met tien tegen negen stemmen aangenomen. Het artikel 2 uit het ontwerpbesluit werd dus gehandhaafd. De bewuste alinea luidde: *“De Centrale Commissie kan ook harezijds het verzamelen, bewerken en publiceeren van statistische opgaven aan het Bureau opdragen, aan welke opdracht de Directeur verplicht is gevolg te geven, behoudens, ingeval van bezwaar, beroep op den minister van Binnenlandsche Zaken, die alsdan de eindbeslissing heeft.”*⁷⁹

Waaronder zou het CBS moeten ressorteren?

In 1904 werd het KB herzien. Toegevoegd werd, dat naast de CCS ook alle hoofden van de departementen van Algemeen Bestuur opdracht aan het CBS konden geven een statistisch onderzoek in te stellen.⁸⁰ De verklaring voor deze toevoeging zou gevonden kunnen worden in het gegeven, dat sinds de oprichting van het CBS de centralisatiegedachte zijn beslag had gekregen wat inhield dat een groot aantal statistieken van de departementen al aan het Centraal Bureau overgedragen waren. Omdat de ministers hun eigen ambtenaren geen opdracht meer konden geven tot het samenstellen of wijzigen van de bewuste statistieken, werden zij nu ‘schadeloos’ gesteld krachtens het herziene KB, waardoor ze in de gelegenheid waren gesteld om het CBS hiertoe opdracht te geven. Al spoedig bleek echter dat deze situatie tot problemen leidde.

In 1905 kwam de positie van het CBS opnieuw ter sprake tijdens een plenaire vergadering van de CCS. De directeur van het Bureau, Verrijn Stuart, bleek namelijk ontevreden over artikel 2 te zijn. Hij meende dat er een potentiële bron van conflicten tussen ministers onderling was gecreëerd. Bijvoorbeeld indien de minister van Binnenlandse Zaken zou weigeren, de benodigde gelden voor een door een andere minister aangevraagd statistisch onderzoek op de begroting van het CBS beschikbaar te stellen. Het CBS zou uiteindelijk de dupe van een dergelijk conflict worden.

De oplossing moest dan ook volgens Verrijn Stuart gevonden worden in een wijziging van de administratief-institutionele positie van het Bureau. Niet onder één departement moest het ressorteren, *“aangezien het Bureau met alle departe-*

menten in relatie staat”, aldus de directeur.⁸¹ Hij zou dan ook graag zien, dat er een advies van de CCS kwam over de in zijn ogen wettelijk nog ongeregelde positie van het CBS. *“Het CBS is ingesteld bij een KB hetwelk alleen de medetekening draagt van de minister van Binnenlandsche Zaken, terwijl het CBS in gelijke mate met andere departementen in verbinding staat.”*⁸² Als alternatieven voor een positie ressorterend onder één departement werden aangereikt: direct onder de Minister-raad⁸³ of, zoals De Bosch Kemper blijkbaar al jaren eerder had voorgesteld, onder Hoofdstuk II ‘Hoge Colleges van Staat’. In dat laatste geval zou het CBS dan echter toch weer onder één departement terechtkomen, namelijk Financiën.

In deze studie zullen we nog vaker terugkomen op de institutionele positie van het statistisch apparaat. We sluiten deze problematiek voorlopig af met het noemen van een laatste poging tot reorganisatie, door de in 1906 als directeur van het CBS aangetreden Methorst in 1909 ondernomen. In een nota had hij de mogelijkheid van een Centraal Bureau direct ressorterend onder de Ministerraad onderzocht. In deze gedachtegang zou de begroting van het CBS voortaan niet door slechts één minister, maar door de hele Ministerraad vastgesteld moeten worden. De benodigde gelden zouden, na dit overleg, op de begroting van het ministerie van Financiën gebracht worden.⁸⁴

Het is wel duidelijk wat Methorst hiermee hoopte te bereiken. Het ontstaan van conflicten tussen de ministers onderling, over een discrepantie tussen de gewenste statistieken en de door Binnenlandse Zaken toegestane gelden, zou hiermee vermeden kunnen worden. Bovendien zou het CBS weggehaald worden van de invloed van één departement. Methorst kreeg de CCS niet warm voor zijn plan. Wegens de vele bezwaren in de Commissie was hij gedwongen zijn voorstel (voorlopig) van de agenda af te voeren.⁸⁵ De strekking van artikel 8 veroorzaakte bij de definitieve vaststelling ervan in 1898 minder problemen. Toch verdient het aandacht. Het kan namelijk als de kern van de centralisatie-gedachte beschouwd worden.

Eerst moet de CCS gehoord worden

Doordat de CCS bij de oprichting van het CBS haar taak als hoogste adviesorgaan op het terrein van de statistiek van rijkswege behield en daarbij het recht van goedkeuring kreeg over alle statistieken van de rijksoverheid (volgens artikel 8 van het KB van 1899) kon zij de centralisatie van de overheidsstatistieken behartigen. Als zodanig kon zij, indien nodig, een buffer vormen tussen de departementen en het CBS. Dit werd als volgt in het KB geformuleerd.

Artikel 8 luidt: *“Zij [de CCS-AK] overweegt steeds in het bijzonder de wijze, waarop het zekerst de meest betrouwbare gegevens voor de statistiek worden verkregen. Spoed-eischende gevallen uitgezonderd, wordt van Regeeringswege omtrent een nieuw onder-*

*werp van statistiek geen onderzoek ingesteld, noch in een onderzoek, dat reeds pleegt te geschieden, verandering gebracht, dan nadat de Centrale Commissie is gehoord.*⁷⁸⁶ Van Grinten kwam, bovenstaande artikelen in aanmerking genomen, in 1931 dan ook tot de volgende omschrijving van de CCS. *“De Centrale Commissie voor de Statistiek bezit niet slechts een adviserend, doch ook een leidinggevend karakter.”*⁷⁸⁷ Kijken we naar de vraag die we eerder gesteld hebben, namelijk of centralisatie een doelstelling was van het KB van 1899, dan moeten we deze bevestigend beantwoorden. Met de kanttekening echter, dat de wetgever de centraliserende taak en functie eerder bij de CCS had gelegd dan bij het CBS. In de praktijk heeft de CCS de centralisatie bevorderd door geleidelijk alle ambtelijke statistieken van algemeen bestuurlijk en wetenschappelijk belang te concentreren bij het CBS. Samenvattend: centralisatie was in ruime zin vastgelegd (hoewel niet expliciet!) in het KB, maar werd door de CCS organisatorisch vormgegeven door verruiming van het werkprogramma van het CBS. Daarbij heeft de CCS overigens ook oog gehad voor de adviserende taak die het had ten aanzien van alle overheidsstatistieken: in de eerste jaren van het bestaan van het CBS werden er buiten het Bureau nog veel statistieken vervaardigd. De CCS gaf ook adviezen over deze statistieken. Het samenspel tussen CBS en CCS is van groot belang gebleken.

2.2 Verwarring of tevredenheid over het KB van 1899?

De toenmalige Directeur-generaal van het CBS, Idenburg, ontwierp in 1948 een ambitieus plan om de Nederlandse statistische organisatie ingrijpend te reorganiseren. De belangrijkste reden hiervoor was volgens ons de wens van Idenburg om de CCS en het CBS steviger te verankeren in het staatsbestel. Het gevaar dat de centralisatie van ambtelijke statistieken vlak na de oorlog in het gedrang zou komen door de activiteiten van de vele nieuwe organisaties op sociaal en economisch gebied die in het kader van de wederopbouw opgericht waren, zal een belangrijke impuls tot het ontwerpen van een steviger positie van CCS en CBS in het overheidsapparaat hebben gegeven.

Daartoe was een nieuwe juridische grondslag voor de bestaande statistische organisatie nodig. Het KB van 1899 werd in de plannen van Idenburg vervangen door een Wet voor de CCS en een Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) voor het CBS. Het belangrijkste verschil met het KB van 1899 was dat de voorgestelde wet een versnelling van de machtigingsprocedure in de CCS waarborgde. Daarnaast wilde Idenburg in de Maatregel van Bestuur een bepaling opnemen waardoor de minister van Economische Zaken de Directeur-generaal van het CBS rechtstreeks opdracht zou kunnen geven een onderzoek

in te stellen. We noemen deze ontwikkeling, daar het naar onze mening één van de weinige keren was dat het CBS naar buiten toe te kennen gaf de eigen juridische positie niet bevredigend te vinden, en er zelfs een alternatief ontwerp tegenover stelde.

Het CBS zelf is over het algemeen in de loop van zijn bestaan tevreden geweest met het KB van 1899.⁸⁸ Toch werden er ook wel eens kritische opmerkingen gemaakt over de regelingen zoals die in het KB geformuleerd stonden. Dit blijkt uit de volgende opmerking in de nota van Links uit 1967 over de verhouding tussen het Centraal Bureau en de departementen. We lezen hier over de centralisatie: *“Beschouwen wij eerst de centralisatie der statistiek als - wellicht voornaamstelement in de verhouding tot de departementen. Belangrijk is dat het KB niet uitgaat van centralisatie van statistieken bij het CBS. (...) Hooguit is de C van het CBS een-zwakke-poging tot een beginselverklaring. De positie van de CCS is in dezen steviger gefundeerd.”*⁸⁹ Een relativerende uitspraak, gevolgd door de wat sombere conclusie: *“Het is niet zo verwonderlijk dat de grootste moeilijkheden daar spelen waar de centralisatiegedachte het minst is doorgedrongen.”*⁹⁰ Met deze kritische opmerkingen uit deze nota van het CBS over de constructie van het KB komen we op twee belangrijke punten die beide met het begrip centralisatie te maken hebben.

Ten eerste heeft er in de bestaansgeschiedenis van het CBS regelmatig, zoals we in deze studie zullen aantonen, verwarring bestaan over de mate van zelfstandigheid die het volgens het KB van 1899 had.⁹¹ In een nota uit 1985 over de zelfstandigheid van het CBS lezen we dan ook: *“Over de positie van het CBS, die in de afgelopen jaren verschillende malen ter publieke discussie is geweest, bestaat nogal wat onduidelijkheid. (...) De tekst van het Organisationsbesluit van het CBS en de CCS van 1899 verschaft geen dwingende conclusie over de mate van zelfstandigheid die ten aanzien van de Directeur-generaal van het CBS ten opzichte van de CCS en de minister van Economische Zaken is beoogd.”*⁹²

Een belangrijk punt: de zelfstandigheid van het statistisch apparaat

Het KB is altijd zó geïnterpreteerd dat de minister van Binnenlandse Zaken (waar het CBS tot 1932 onder ressorteerde) en daarna de minister van Economische Zaken, geen invloed op de inhoud en het tijdstip van publicatie van de statistieken van het CBS konden uitoefenen. Let wel: het KB liet hier (blijkbaar) ruimte open voor ruimere interpretatie. Een uitzondering vormde de volkstelling, waarbij de minister van Binnenlandse Zaken vanwege zijn politieke verantwoordelijkheid voor het beleid ten aanzien van de lagere overheden ook inhoudelijk nauw betrokken was. De gemeenten waren immers belast met de uitvoering van het veldwerk van de telling. De beleidsmatige grenzen tussen CBS en de minister werden hierbij soms door de laatste overschreden.

Ook de CCS was gebonden aan de door de Directeur-generaal van het CBS voorgestelde inhoud van de statistieken. In de praktijk was de CCS via subcommissies (deze hebben tot 1975 bestaan, daarna werden ze gereorganiseerd en vervangen door een kleiner aantal adviescommissies) nauw betrokken bij de inhoudelijke aspecten van de statistieken. In de subcommissies hadden namelijk deskundigen zitting die over de terreinen die statistisch onderzocht moesten worden advies uitbrachten en methodologische voorstellen deden. Het laatste woord bleef echter altijd voorbehouden aan de Directeur-generaal van het CBS. Dit was de kern van de wetenschappelijke zelfstandigheid van het CBS. Lastiger is het gesteld met de vraag hoe gedetailleerd bijvoorbeeld de vraagstelling van een statistisch onderzoek van het CBS moest zijn, of hoe het onderzoek uitgevoerd moest worden. Volgens het KB kon uitsluitend de CCS machtiging geven tot het maken van statistieken, maar *“de tekst van artikel 2, derde lid, dwingt niet tot de conclusie dat de CCS of de minister van EZ niet bevoegd zou zijn bij de opdracht tot het verzamelen, bewerken en publiceren van statistische gegevens aan te geven hoe dit zou moeten plaatsvinden”*, aldus deze eerder geciteerde nota uit 1985.⁹³ Er is waarschijnlijk wel bedoeld in het KB dat de minister en de CCS zich bij het geven van aanwijzingen ‘zeer terughoudend opstellen’.⁹⁴ Het was dus moeilijk in concrete gevallen om een scheidslijn te trekken tussen de bevoegdheden van de minister (die in het kader van de ministeriële verantwoordelijkheid aan het Parlement verantwoording schuldig was omtrent de statistische informatievoorziening in Nederland), de CCS en het CBS (ook wel de ‘Trias Statistica’) genoemd. Rondom deze formele relaties waren er soms wat ‘grijze gebieden’, waar het niet altijd duidelijk was, althans niet in de tekst van het KB, hoever de invloed van één van de partijen ten opzichte van de ander kon strekken.⁹⁵

Overigens kunnen deze grijze gebieden ook voor de partijen gunstig uitwerken; we kunnen ons voorstellen dat het ook voordelen kan hebben wanneer er ruimte is opengelaten om nuances aan te geven of om nader te interpreteren. Dit is de ruimte van interpretatie waar we eerder al op wezen. Daar de bevoegdheid om te beslissen (die bij de CCS ligt) en de bevoegdheid om te financieren (die bij de minister van Economische Zaken en uiteindelijk het Parlement ligt) uit elkaar gehaald waren is het niet verwonderlijk dat dit kon leiden tot bestuurlijke problemen.

Tenslotte

Behalve de onduidelijkheid over de zelfstandigheid van het CBS was er in het KB ook ruimte voor onduidelijkheid in de taakafbakening van het CBS. Het KB van 1899, dat tot 1996 als juridische basis van het CBS en de CCS fungeerde,

had de beperking dat een Koninklijk Besluit nu eenmaal niet vergezeld gaat van een Memorie van Toelichting. Het kon daarom zeer lastig zijn voor CBS en CCS om de taak en bevoegdheden van het CBS af te bakenen.⁹⁶

Voor de taakafbakening van het CBS is van belang voor een onderzoek naar centralisatie van ambtelijke statistieken. Het gaat hierbij om de vraag welke statistieken bij het CBS gecentraliseerd zouden moeten worden. In de loop van de geschiedenis van het CBS is telkens getracht om tot een bevredigende taakafbakening tussen het CBS en andere (overheids)producenten van statistische informatie te komen. Het vinden van een goede formule was voor het CBS nodig om zijn positie als centrale aanbieder op het terrein van de statistische informatievoorziening van de rijksoverheid veilig te stellen en te legitimeren.

Voorzitters CCS

- PROF. MR. P.J.M. AALBERSE
1926 - 1948
-



- PROF. MR. P.J. OUD
1949 - 1967
-



> DR. M.W. HOLTROP 1967 - 1973



> PROF. DR. P. DE WOLFF
1974 - 1985

Voorzitters CCS

Deel 2

Het CBS als meetinstrument van de vooruitgang (1899-1918)

Inleiding

De periode van 1899, toen het CBS werd opgericht, tot en met de Eerste Wereldoorlog staat hier centraal. De wetgeving van minister Treub op het gebied van de statistiek tegen het einde van deze oorlog vormt het sluitstuk van dit tijdvak. Globaal laat de periode 1899-1918 de opbouw van een gecentraliseerd statistisch apparaat zien.

In de gedenkbundel die ter ere van het jubileum van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) werd samengesteld, en waarin ook de oprichting van het CBS wordt gememoreerd, wordt deze periode, die eigenlijk al in het laatste decennium van de negentiende eeuw begon, met het trefwoord 'synthese' aangeduid.⁹⁷ In deze naar onze mening juiste typering van dit tijdvak wordt de sterk op het verbeteren van de levensomstandigheden gerichte oriëntatie genoemd als belangrijkste onderdeel van het beleid in deze tijd. De bewering van Kossman dat in de hele periode wordt gezocht naar pogingen om maatschappelijke tegenstellingen op te lossen in een hoger verband en naar een samenvatting van alle tegenstellingen, past in deze 'synthesegedachte'.⁹⁸ Het kabinet Pierson-Goeman Borgesius, met zijn vele wetten op sociaal terrein zoals de Leerplichtwet, de Woningwet en de Ongevallenwet, staat model voor deze periode. De auteurs van de bundel over de geschiedenis van de WRR noemen ook de oprichting van het CBS als een belangrijke vooruitgang in Nederland. Volgens hen was er op veel gebieden sprake van wetenschappelijke vooruitgang zoals in de strijd tegen volksziekten, armoede, analfabetisme en achterlijkheid. *"Het was mogelijk de vooruitgang te meten door de statistiek, waartoe een nieuw bureau, het CBS werd opgericht. De maatschappij had kortom het kenmerk van een groot laboratorium voor maatschappelijke en morele verbetering."*⁹⁹

Grote kwesties, zoals sociale verzekeringen, de emancipatie van arbeiders, de bescherming van vrouwen en kinderen, de schoolstrijd en het algemeen kiesrecht, stonden op de politieke agenda tussen het einde van de vorige en de eerste twee decennia van deze eeuw. We zien hierin een streven weerspiegeld

dat gericht was op collectiviteit en ethiek, in plaats van op het individualisme en de staatsonthouding van het vroeg-negentiende eeuwse liberalisme. Oude machtsstructuren, gebaseerd op standen en verwantschap, werden vervangen door nieuwe maatschappelijke klassen, door de Industriële Revolutie ontstaan. Het vooruitgangsgeloof en optimisme waren groot in Nederland en in de rest van Europa, maar werden door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in de zomer van 1914 tot een halt geroepen. Voor het eerst werd door de implementatie van nieuwe technologieën in de oorlogvoering (zoals de tank en het gebruik van strijdgassen) duidelijk wat een moderne vernietigingsoorlog kon aanrichten. Nederland bleef het lot van de honderdduizenden doden en gewonden die in de loopgraven vielen, bespaard door de neutrale stellingname, maar werd wel voor het eerst geconfronteerd met de verstrekkende gevolgen van een wereldoorlog. De voedsel- en grondstofschaarste in ons land leidde tot massaal hamsteren en maakte vergaand overheidsingrijpen in het economisch leven noodzakelijk, iets wat tot dan toe geheel in strijd was geweest met de traditionele *laissez faire* politiek van de liberalen.

De oorlogsverklaring van Oostenrijk aan Servië op 28 juli 1914 kwam voor velen als een verrassing. Veel Europese mogendheden (en vanaf 1917 ook de Amerikanen) raakten betrokken bij dit conflict, dat tot en met 1918 zou duren. De Nederlandse regering besloot een neutrale positie in te nemen. Op maandag 3 augustus, terwijl het 'oorlogsverklaringen regende' in Europa, kwamen de Staten-Generaal bijeen om een regeringsverklaring aan te horen en goedkeuring te verlenen aan een aantal noodwetten. Deze moesten voorkomen dat het land in een chaos zou wegzinken door het wegvloeien van de goudreserves, strategische goederen en levensmiddelenvoorraden.¹⁰⁰

Treub, die in deze periode als minister een belangrijke rol voor het CBS zou gaan spelen, beschreef de stemming die in de zomer van 1914 heerste als volgt in zijn oorlogsherinneringen: *“Ieder trachtte uit den maalstroom, dien hij zag aankomen, te redden wat te redden viel en zeer velen raakten daarbij hun hoofd kwijt”*.¹⁰¹

Paniek brak uit, en velen gingen over tot het hamsteren van voedsel. De Nederlandse handel werd afgesneden als gevolg van de neutrale stellingname. Vluchtelingen uit de door oorlogsgeweld getroffen gebieden stroomden al snel de Nederlandse grens over.

De dreiging van een totale ineenstorting van de Nederlandse volkshuishouding vroeg om een bijzondere aanpak. Het kabinet Cort van der Linden werd dus genoodzaakt een geheel nieuwe koers te varen, waarbij het traditionele *laissez faire* losgelaten moest worden. Dit zeer terughoudende beleid maakte plaats voor een, voor die tijd, ongekend grote overheidsbemoeyenis op sociaal, economisch en monetair gebied. De noodwetten en de in de haast opgerichte Rijksdistributiebureaus vormden hiervan de eerste uiting.

Volgens De Vries brak er in 1914 algemene paniek uit, die leidde tot het hamsteren van geld en goederen.¹⁰² Om de schaarse goederen zo eerlijk mogelijk te verdelen werden al aan het begin van de oorlog crisisbureaus opgericht. In november 1918 waren er 197 crisisinstellingen waarvan er een jaar later echter nog maar 59 overgebleven waren. Zowel overheid als bedrijfsleven waren van mening dat deze organisaties na de oorlog zo snel mogelijk moesten verdwijnen.¹⁰³

Voor de statistiek begon met het toegenomen overheidsingrijpen op met name de handel, de prijsvorming en het geldwezen een nieuwe fase. Het CBS kreeg vijftien jaar na zijn oprichting voor het eerst een wettelijk instrument in handen dat het verkrijgen van gegevens verplicht stelde aan het Nederlandse bedrijfsleven. De tijd van staatsonthouding was voorgoed voorbij. Tegen deze achtergrond moeten we de geschiedenis van de ontwikkeling van het CBS plaatsen.

In vogelvlucht: kabinetten tussen 1901 en 1918

Het kabinet Kuiper, dat van 1901 tot 1905 regeerde, was een coalitie van katholieken en antirevolutionairen. De progressief-liberalen hadden bij de verkiezingen een flinke klap gekregen. In tegenstelling tot het voorgaande kabinet van Pierson-Goeman Borgesius dat vanwege zijn sociale wetgeving als het kabinet van de sociale rechtvaardigheid (1897-1901) bekend stond, was het ministerie onder leiding van de antirevolutionaire voorman veel minder daadkrachtig in het voeren van een sociale politiek. Oud beoordeelt het sociale gehalte van dit kabinet als volgt: *“De prestaties van het kabinet op het sociale terrein mag men zonder aan de waarheid tekort te doen uiterst gering noemen. Geen sociale wet van enige betekenis komt gedurende zijn bewind tot stand.”*¹⁰⁴ Als één van de belangrijkste gebeurtenissen tijdens de regeerperiode van dit kabinet moeten de spoorwegstakingen van 1903 genoemd worden. Vooral de mislukking van de tweede staking, een uiting van het verzet tegen de zogenaamde wurgwet, die ambtenaren onder wie het personeel van de Nederlandse Spoorwegen het staken verbod, is in de Nederlandse geschiedenis van groot belang gebleken.

Na de verkiezingen van 1905, die het kabinet Kuiper verloor, hadden de kabinetten-De Meester (1905-1908) en Heemskerk (1908-1913) meer aandacht voor sociale kwesties. *“Anders dan in 1901 wordt over het sociale vraagstuk thans niet gezweven”*, aldus Oud.¹⁰⁵ Tijdens het kabinet Heemskerk komt er onder andere een uitbreiding van de verzekeringswetgeving met een ziektewet en een invaliditeitswet. De staatsuitgaven vertoonden ten gevolge van de uitgaven voor sociale doeleinden, onderwijs en defensie dan ook een voortdurende stijging.¹⁰⁶ Sommigen waren het niet eens met deze toegenomen staatsuitgaven. In 1912 werd de ‘vrijzinnige concentratie’ opgericht; een samenwerkingsverband tussen

de drie vrijzinnige (liberale) partijen. Zij zagen de liberale staatsinstellingen in gevaar komen. In hun manifest voor de verkiezingen van 1913 trok deze groep krachtig van leer tegen het toegenomen staatsingrijpen. *“De handelsvrijheid, waaronder landbouw en nijverheid, scheepvaart en handel bloeien als nooit tevoren, wordt aan de averechtse sociale plannen der Regeering ten offer gebracht; een stelsel van bescherming is voorgedragen, dat reeds afkeurenswaardig uit een oogpunt van belastingpolitiek, buitendien onze welvaart bederft en tot politiek bederf zal voeren”*.¹⁰⁷ Voor de toegenomen overheidsuitgaven sinds het begin van de twintigste eeuw noemen Van Zanden en Griffiths als mogelijke verklaring de rol die pressiegroepen speelden, zoals de confessionele partijen.¹⁰⁸ De gestegen onderwijsuitgaven (de inzet van de schoolstrijd!) zouden hier op wijzen. Maar ook de arbeidersbeweging die vanaf het begin van de eeuw in aanhang en invloed groeide, is een voorbeeld van een dergelijke pressiegroep. In 1918 boezemde de mislukte poging van Troelstra tot het aanzetten van een revolutie in Nederland bij sommigen angst in. De gebeurtenissen in het buitenland, zoals de geslaagde revolutie in Rusland in 1917, vormden echter een reëler dreiging. De invloed van pressie- of belangengroepen, zoals in dit verband de arbeidersbeweging, op de ambtelijke statistiek zal uitgebreid behandeld worden in deze studie. Het kabinet dat tijdens de Eerste Wereldoorlog regeerde, stond onder leiding van Cort van der Linden. Het was een extraparlamenteair, links-liberaal kabinet. De vrijzinnig-democraat Treub werd in 1913 minister van Landbouw, Nijverheid en Handel. Daarna beheerde hij twee maal de portefeuille van Financiën: van 1914 tot 1916 en na een jaar afwezigheid van de politiek, van 1917 tot 1918.

Treub zou een grote rol gaan spelen in het zakenkabinet van Cort van der Linden. De Rooy merkt over zijn rol in deze jaren op: *“Zijn ‘finest hour’ kwam echter bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, toen het financiële en sociaal-economische leven in een acute crisis belandde. In een voor vriend en vijand verbijsterend tempo vaardigde hij een aantal cruciale besluiten uit, zoals een verbod op de goudinvoer, de Levensmiddelenwet en de Beurswet. (...) het was in grote mate zijn verdienste dat een chaos werd voorkomen.”*¹⁰⁹ Het CBS had rechtstreeks met een aantal van zijn maatregelen te maken, zoals met de Statistiekwet van 1916. We concentreren ons echter eerst op de periode aan het begin van deze eeuw. Er ontstonden namelijk problemen voor het pas opgerichte CBS toen het de opdracht kreeg de ‘statistiek van het schoolverzuim’ samen te gaan stellen.

Inleiding

“Wij schrijven het jaar 1906. Het was weer Pierson die de benoeming bevorderde van mijn ambtsvoorganger Dr. Verrijn Stuart tot hoogleraar te Delft, eersten directeur van het Centraal Bureau. De heer Stuart heeft mijn wankel schreden op het glibberig pad der statistiek geleid, waarvoor ik dezen Nederlandschen grootmeester der statistiek (...) altijd erkentelijk zal blijven.”¹¹⁰

Aan het woord is hier Methorst, die van 1906 tot 1939 het ambt van directeur van het CBS bekleedde.¹¹¹ Op het ‘glibberig pad der statistiek’ speelde de figuur Pierson een belangrijke rol voor het CBS. We hebben al gerefereerd aan de opvatting van Methorst dat Pierson een zeer belangrijke rol had gespeeld in de totstandkoming van de CCS en het CBS aan het einde van de negentiende eeuw. We wezen daarbij ook op de rol die Pierson in zijn hoedanigheid van minister van Financiën (van 1891 tot 1894) en Minister-president (1897 tot 1901) speelde ten aanzien van het bevorderen van de ambtelijke statistiek. Ook als voorzitter van de CCS (van 1904 tot en met 1907) behartigde hij de belangen van het CBS goed. Zo drong hij er, volgens Methorst, tijdens zijn voorzitterschap bij de minister van Binnenlandse Zaken, mr.P. Rink, op aan *“om zoveel mogelijk van mijn [Methorst, AK] voorstellen tot verbetering en uitbreiding der statistiek te steunen. Helaas bleef de heer Rink slechts kort minister; waarna een zéér moeilijke tijd aanbrak van strijd bij elke kleinste, doch noodzakelijke verruiming van het arbeidsveld.”*¹¹²

Waren de eerste vijf jaar van het CBS, zoals we eerder aantoonde, gericht op snelle groei en uitbreiding van het werkprogramma (en dus ook van de omvang van deze organisatie), de eerste donkere wolken pakten zich daarna al snel samen boven het CBS. De eerste plannen om te bezuinigen op statistische publicaties dateerden al uit 1905. De druk van bezuinigingen waar het CBS met de regelmaat van de klok mee te maken kreeg, zou ook later veel invloed hebben op het werkprogramma van het Bureau. De bezuinigingen vormden vaak een direct gevaar voor de centralisatie van de ambtelijke statistiek, omdat andere

instanties de statistische bewerkingen en publicaties dan voortzetten in gevallen waarin het CBS uit geldgebrek dergelijke arbeid moest staken.

De algemene politieke, sociale en economische achtergrond van deze periode had een grote invloed op bovenstaande problematiek en op andere zaken betrekking hebbend op de centralisatie van de overheidsstatistiek.

3.1 Een aanvaring tussen de statistische dienst en de minister

“De school is er niet voor de statistiek”¹¹³

Een voorbeeld dat volgens ons goed illustreert met welke problemen het CBS in de beginjaren te maken kon krijgen is de ‘statistiek van het school- en leer-verzuim’.¹¹⁴ Hierbij werden het CBS en de CCS geconfronteerd met de wensen van de minister van Binnenlandse Zaken (die volgens ons dicht in de buurt kwamen van inbreuk op de wetenschappelijke verantwoordelijkheid van het CBS) en met problemen met de leveranciers van het statistisch grondmateriaal (verder in deze studie ‘berichtgevers’ genoemd).

De regering Pierson-Goeman Borgesius was zoals vermeld de architect van de Leerplichtwet van 1901. Ook de Kinderbeschermingswetten dateren uit deze tijd. Volgens Dudink speelden de plichten van individuen tegenover de gemeenschap een grote rol in de leerplichtwet en de kinderbeschermingswetten. Hier ging het erom ouders-vaders te dwingen de plichten na te leven die zij te vervullen hadden tegenover hun kinderen en via hen tegenover de gemeenschap, aldus Dudink.¹¹⁵ Oud noemt vooral de zware weerstand die dit wetsontwerp in de Tweede Kamer vanuit de rechterzijde ontmoette. *“Rechts stuit zij op een bijna unaniemen tegenstand.”¹¹⁶*

De confessionelen¹¹⁷ (de katholieken en de protestantse partijen) waren in het bijzonder tegen dit voorstel omdat zij meenden dat de overheid niet mocht ingrijpen in de ‘ouderplicht’. De houding van de rechterzijde werd volgens Oud sterk beïnvloed door de schoolstrijd, die op dat moment nog in volle hevigheid bezig was. *“Waar een bijzondere school, als de ouders zouden wensen, niet bestaat, dwingt immers de leerplichtwet hem, die huisonderwijs niet kan beko-stigen, zijn kinderen te zenden naar een openbare school, welker onderwijs hij voor zijn kroost niet wenst.”¹¹⁸* Goeman Borgesius kwam de confessionele partijen tegemoet door te beloven de gemeente- en schoolbesturen ruim te subsidiëren. In 1901 nam het kabinet Kuyper het roer over van de regering Pierson. Kuyper was tussen 1901 en 1905 minister van Binnenlandse Zaken, het departement waaronder het CBS ressorteerde. Tijdens dit coalitiekabinet van katholieken en

antirevolutionaire werd, evenals tijdens het volgende kabinet Heemskerk, de subsidie aan het bijzonder onderwijs weliswaar verhoogd, maar duurde de schoolstrijd nog voort.¹¹⁹

De houding van Kuiper over de statistiek op het schoolverzuim, werd grotendeels veroorzaakt door de politieke gebeurtenissen en zijn positie daarbij. Hij was immers in de eerste plaats antirevolutionair leider (en dus tegenstander van de leerplichtwet) en hij speelde een belangrijke rol in de schoolstrijd die op dat moment nog in volle gang was. Het CBS, onder leiding van Verrijn Stuart, en de CCS, waarin Kerdijk (opgevolgd in 1905 door Pierson) de voorzittershamer zwaaide, zagen zich geconfronteerd met een zeer moeizaam onderhandelingsproces over de organisatie en opzet van de statistiek van het schoolverzuim.

Een statistisch onderzoek naar het 'betrekkelijk schoolverzuim' werd bij wijze van proef in 1896 voor het eerst gehouden in een aantal gemeenten, waarna de CCS de minister van Binnenlandse Zaken adviseerde deze statistiek voor het hele land samen te stellen.¹²⁰ In 1902 kreeg de CCS het verzoek te adviseren over het eventueel overbrengen van een tweetal statistieken van het departement van Binnenlandse Zaken: de statistiek van het schoolverzuim en van het armwezen.

In zijn verzoek om advies over overdracht van deze statistieken, vroeg minister Kuiper ook om advies over de inhoud van de statistiek. Opmerkelijk hierin is de opmerking van de minister over het opnemen van de vraag naar de redenen van het beëindigen van de leerverplichting. Het lijkt er op dat de partijpolitieke achtergrond van Kuiper hier om de hoek kwam kijken: *“Ook het werk verbonden aan de rubricering van de kinderen, die de school verlaten maar nog leerplichtig zijn, acht ik niet gegevenredig aan de uitkomst. Gaat het kind naar eene andere school of zal het huisonderwijs genieten, dan is dit eene verplaatsing, die toch werkelijk niet onder cijfers gebracht behoeft te worden (...).”*¹²¹ Het was de minister natuurlijk bekend dat er, zolang het bijzonder onderwijs niet gesubsidieerd werd en dus niet voor iedereen beschikbaar was, ouders waren die hun kinderen thuis hielden en daar onderwijs lieten volgen dat wel in overeenstemming was met hun geloofsovertuiging, wat volgens de ARP ook hun recht was als opvoeders. Dit was echter met ingang van 1901, volgens de Leerplichtwet, een strafbaar feit geworden. De statistiek op het schoolverzuim kon eventuele overtreding van deze wet onthullen.

Kuiper verschool zich echter achter het argument dat de scholen niet teveel lastig gevallen mochten worden met het invullen van eindeloze vragenlijsten. *“Hoe hoog ik ook het belang eener statistiek stel, vergeten mag niet worden, dat de school er niet voor de statistiek is, en dat reeds nu de vele opgaven, die er van de schoolhoofden gevegd worden, de sympathie voor de Leerplichtwet niet heeft versterkt.”*¹²²

Ook had de minister graag dat de categorie 'protestantse scholen' nader gepreciseerd werd in de tabellen. *"Ook onder de neutrale scholen zijn er"*, aldus de (protestantse!) minister, *"die een beslist protestantsch karakter dragen."*¹²³ Een tweeslachtige houding van Kuiper dus: enerzijds vroeg hij om informatie, anderzijds mochten de scholen niet te veel lastig gevallen worden.

De CCS negeerde deze tegenstrijdigheid en concentreerde zich in haar antwoord op de wenselijkheid en juistheid van centralisatie van de ambtelijke statistiek. Beide statistieken, die van het schoolverzuim en de statistiek van het armwezen, hoorden namelijk volgens de CCS thuis bij het CBS. *"De CCS, uitgaande van het beginsel, dat na de instelling van het CBS elke Rijksstatistiek, die niet om een of andere reden bij een departement van Algemeen Bestuur moet blijven, behoort over te gaan naar dit Bureau, verklaart zich gaarne bereid de verzameling, bewerking en publicering dezer beide statistieken aan het Bureau op te dragen"*, aldus de CCS in haar advies.¹²⁴ De CCS verbond wel een aantal voorwaarden aan deze toezegging het CBS machtiging te geven om deze statistieken over te nemen. Zo moest ten eerste het grondmateriaal dat door de gemeentebesturen verzameld werd onbewerkt naar het CBS gestuurd worden. Het CBS wilde namelijk de tussenfase van eventuele bewerking door de Provinciale Griffiën overslaan, vanwege het gebrek aan statistische deskundigheid aldaar.

De tweede voorwaarde die de CCS aan overname van de statistiek van het leer- verzuim en het armwezen verbond, was dat het CBS pas zou beginnen met de statistieken over het volgende jaar (dus over 1903). Het grondmateriaal voor de statistiek dat al geheel of gedeeltelijk aan het departement bewerkt was, moest daar verder verwerkt en gepubliceerd worden. Blijkbaar wilde het CBS geen verantwoordelijkheid nemen voor materiaal dat buiten het Bureau was bewerkt.

Dit laatste punt stuitte op problemen. De minister verklaarde, dat de gegevens over 1902 weliswaar al door zijn departement verzameld, maar nog niet bewerkt waren. Volgens hem kon het CBS hiermee meteen aan de slag. De directeur van het CBS, Verrijn Stuart, ging hiermee echter niet akkoord. Er was niet alleen het probleem van 'gebrek aan lokaliteit' van het CBS maar ook een personeelsprobleem, waardoor zelfs de gegevens over het eerste kwartaal van 1903 nog niet bewerkt konden worden. *"Rekening moet ik daarbij houden met het feit, dat deze bewerking moet geschieden door personeel dat tot dus ver van deze statistieken geheel vreemd is"*, aldus Verrijn Stuart in zijn antwoord aan de minister.¹²⁵ Deze bezwaren werden niet door laatstgenoemde gedeeld; integendeel zelfs. In een nota die hij via de CCS aan het CBS richtte, noemde hij de overname van de bevolkingsstatistiek door het CBS (op 16 april 1901) als voorbeeld van een statistiek die ook al gedeeltelijk door het departement bewerkt was ten tijde van de overdracht aan het CBS.

Verrijn Stuart liet in zijn reactie aan de CCS weten dit een onjuist gebruikt antecedent te vinden. *“Waar de overdracht plaatsvond juist in den tijd waarin het grondmateriaal der jaarstatistiek (daaronder begrepen de vaststelling van het bevolkingscijfer) inkomt, kon dit uiteraard niet anders. Het beroep op het gebeurde met de bevolkingsstatistiek beoogt alleen in herinnering te brengen, dat de bewerking der destijds nog niet verschenen jaargangen 1898 en 1899 der statistiek van de loop der bevolking ten laste bleef van het departement van Binnenlandsche Zaken”*.¹²⁶

Uit deze opmerking van Verrijn Stuart lijkt ergernis te spreken over de argumentatie van de minister. De overdracht van de bevolkingsstatistiek was namelijk niet geheel soepel verlopen. Het departement van Binnenlandse Zaken had zich ten tijde van de overdracht van deze statistiek verzet met het argument dat de statistiek een administratief karakter had. Deze visie werd niet gedeeld door de CCS, die meende dat er niet alleen sprake was van een veel bredere toepassing van de bevolkingsstatistiek dan slechts een administratieve, maar ook dat er *“voortdurend toezicht gehouden moest worden op de bevolking en eenheid in de behandeling ervan wordt bevorderd door een centraal bureau”*.¹²⁷ Men was er dus bij Binnenlandse Zaken geen voorstander geweest van het afstaan van deze statistiek. Wellicht refereerde de minister daarom aan deze statistiek waarvan de overdracht zo gevoelig had gelegen in 1901. De CCS en het CBS ‘wonnen’ uiteindelijk. De minister ging akkoord met het oorspronkelijke advies van de CCS, zij het schoorvoetend.¹²⁸

Er dienden zich echter al snel nieuwe moeilijkheden aan wat betreft deze statistiek. Werden de hierboven genoemde problemen veroorzaakt door meningsverschillen tussen de minister enerzijds en de CCS en het CBS anderzijds, korte tijd later ontstonden ook met de berichtgevers problemen. De vraag kwam namelijk al snel aan de orde wie aan het CBS de gegevens over het schoolverzuim moest gaan leveren: de gemeenten of de schoolopzieners.

Problemen met berichtgevers

Totdat het CBS de statistiek van het school- en leerverzuim overnam en reorganiseerde, was het samenstellen ervan altijd een vrij omslachtig proces geweest: de vragenformulieren werden door het departement van Binnenlandse Zaken via de Commissarissen van de Koningin aan de gemeentebesturen gestuurd, die er een gedeelte van invulden, vervolgens het schooltoezicht het resterende deel lieten invullen. Daarna werden de ingevulde formulieren geretourneerd naar het ministerie via dezelfde ambtelijke weg. De lange weg die de formulieren moesten afleggen voordat ze op het punt van bewerking kwamen, kan er voor een belangrijk deel oorzaak aan zijn dat de gegevens niet altijd bruikbaar waren: toen het CBS het materiaal van het schoolverzuim over 1902,

ondanks het eerdere protest, toch overnam van het ministerie bleek dat het volgens Verrijn Stuart *“lijdt aan talrijke fouten, welke bewerking en publicatie van het materiaal zooals het daar ligt naar mijne meening onraadzaam maken.”*¹²⁹ De ondeskundigheid waarmee de provinciale ambtenaren op de Griffiën (die door de Commissarissen van de Koningin ingeschakeld werden) over het algemeen omgingen met gegevens en statistieken was het CBS al langer een doorn in het oog. Het is heel goed mogelijk dat het CBS de Provinciale Griffiën als zwakste plek in de schakel van de invulling en controle van de vragenlijsten zag.

Al deze verschillende fasen (op verschillende plaatsen) in het statistisch productieproces waren bovendien in strijd met de statistische centralisatie die het CBS en de CCS nastreefden. In een advies van de CCS waarin een speciaal voor deze statistiek samengestelde subcommissie de problemen over het grondmateriaal had bestudeerd werd dan ook de wenselijkheid van centralisatie verwoord. *“(...) Het is wenschelijk, deze bewerking zoveel mogelijk in één hand te brengen, dus op te dragen óf aan de schoolopzieners óf aan de gemeentebesturen”*¹³⁰, aldus de CCS die overigens geen voorkeur voor een van deze partijen uitsprak. Het was de Commissie echter spoedig duidelijk geworden dat noch de gemeentebesturen, noch de schoolopzieners veel animo hadden de taak van berichtgever voor het CBS op zich te nemen. De oplossing die de CCS voorstelde in dit rapport, was eenvoudig: laat één partij de formulieren invullen; bij voorkeur de schoolopzieners aangezien zij het meest in aanmerking komen voor de taak en laat ze de gegevens rechtstreeks terugsturen naar het CBS!

Hier begonnen de problemen echter pas goed. De minister was bereid om het voorstel van de CCS en het CBS te steunen, maar alleen bij wijze van proef. De gegevens voor 1904 zouden door de arrondissementen-schoolopzieners verzameld worden, maar het was niet de bedoeling dat dit een definitieve oplossing zou worden, *“aangezien het verzamelen van deze gegevens voor velen dezer ambtenaren met niet weinig tijdverlies gepaard zal gaan.”*¹³¹

De arrondissementen-schoolopzieners gingen in hun bezwaren veel verder. Niet alleen hadden zij geen tijd voor het verzamelen van gegevens en invullen van vragenlijsten voor het CBS, het was ook niet hun taak, aldus de schoolopzieners. De Leidse schoolopziener verwoordde het heel kernachtig in een brief die hij als ‘particulier’ naar de directeur van het CBS stuurde. *“Het is zooals het is, maar ik ontvang den indruk, dat de schoolopzieners, als zoodanig, niet veel deugen voor het werk, dat men hen nu opdraagt. Als ze het konden doen, dan zouden ze weer niet deugen als schoolopzieners. (...) en wat zij nog bovendien moeten doen (want van f 800 per jaar, die nog niet eens zuiver overblijft, kan een mensch niet leven!) neemt hen te veel in beslag.”*¹³²

Het CBS en de CCS maakten korte metten met het argument dat de financiën van de schoolopzieners ontoereikend waren om statistische gegevens te verzamelen.

Deze 800 gulden was helemaal niet bedoeld als 'toelage', maar als 'traktement, een soort onkostenvergoeding. De CCS meende in de Memorie van Toelichting op Wet voor Lager Onderwijs bewijs te hebben gevonden voor het feit dat dit bedrag niet was bedoeld als salaris, maar als tegemoetkoming in de kosten voor administratieve doeleinden.¹³³ Hieronder viel dus het bijhouden van een goede administratie die de basis zou kunnen vormen voor de statistiek.

De collega's van deze Leidse schoolopziener uit Amsterdam waren het met hem eens en richtten zich begin 1904 zelfs in een petitie tot de minister, het jaar waarin de proef gehouden zou worden. Geen tijd, te weinig financiën en het feit dat het verzamelen van statistische gegevens naar hun mening buiten hun ambt viel waren hun voornaamste bezwaren.¹³⁴ Het CBS stond niet lijnrecht tegenover deze functionarissen. Het erkende dat het, naast het 'betrekkelijk' schoolverzuim, ook moeilijk was om aan nauwkeurige en juiste cijfers over het 'volstreckte' leerverzuim te komen omdat de bevolkingsregisters gebrekkig waren. Blijkbaar werden verhuis- en vertrekmutaties niet goed bijgehouden in veel gemeenten, want de aantallen kinderen die volgens deze wijze onder de volstreckte schoolverzuimers vielen, waren veel te hoog. Zo deed zich bijvoorbeeld het absurde geval voor dat er op grond van de gegevens uit de bevolkingsregisters meer leerplichtige kinderen naar school gingen dan dat er in dezelfde gemeente woonden. Het CBS was echter niet gevoelig voor het argument van de schoolopzieners dat zij het veel te druk hadden. Het handhaafde de vraag om de gegevens over het leerverzuim in te vullen en op te sturen. De schoolopzieners protesteerden massaal: maar liefst 93 brieven met bezwaren heeft het CBS ontvangen. De CCS had echter geen goed woord over voor deze actie van de schoolopzieners.

Ten eerste was de CCS verbolgen over het feit dat de schoolopzieners het CBS, dat alleen maar een opdracht uitvoerde die het had gekregen via de minister en de CCS, als zondebok zagen. *"Bij een groot aantal schoolopzieners"*, aldus de CCS, *"bestaat misverstand omtrent de verhouding van het Centraal Bureau tot deze statistiek. (...) De grief tegen het Centraal Bureau mist (...) inderdaad allen grond"*.¹³⁵ Het tweede bezwaar van de CCS tegen de gang van zaken zoals die door de schoolopzieners werd voorgesteld, betrof de wijze waarop zij hun ambtelijke verhouding met het CBS hadden uitgelegd. Ten onrechte, volgens de CCS, hadden de schoolopzieners gemeend ambtelijk en hiërarchisch ondergeschikt aan het CBS te zijn gemaakt. Daarbij kwam nog het punt dat het schooltoezicht zich ook had geërgerd aan het in het KB van 1899 vastgelegde rechtstreekse correspondentierecht van het CBS. Blijkbaar was het feit dat het CBS rechtstreeks aan zijn berichtgevers verzocht bepaalde gegevens te verzamelen bij het schooltoezicht verkeerd gevallen. Van de minister van Binnenlandse Zaken wilden zij wel opdrachten aanvaarden, maar niet van een statistisch bureau!

Het KB was echter heel duidelijk over deze materie. De CCS beriep zich in dit conflict dan ook, zoals het nog vele malen vaker in de toekomst zou doen, op de inhoud hiervan. *“Het CBS correspondeert, krachtens het KB van 1899, rechtstreeks met autoriteiten en particulieren, ten einde alle voor de uitoefening van zijn taak nodige inlichtingen te kunnen vragen. Deze bevoegdheid vormt een van de kenmerkende eigenschappen van een zelfstandig-wetenschappelijke instelling als het CBS en moet, volgens de CCS, dan ook onverkort gehandhaafd blijven.”*¹³⁶

“Luttel” begrip van de statistiek?

Uit het bovenstaande zou de conclusie getrokken kunnen worden dat er een competentiestrijd was ontbrand tussen het schooltoezicht enerzijds, en de CCS en het CBS anderzijds. De door de schoolopzieners geuite vrees ambtelijk en hiërarchisch ondergeschikt te zijn gemaakt aan het CBS lijkt hier op te wijzen. Daarnaast duidt de reactie van de CCS en het CBS over de onjuiste interpretatie die de schoolopzieners gaven aan de financiële vergoeding van 800 gulden, op toenemende irritatie bij het CBS en de CCS. Was dit ‘slechts’ ambtelijk gekraakel tussen twee diensten die direct of indirect onder het ministerie van Binnenlandse Zaken ressorteerden (het CBS en het schooltoezicht), met de CCS als derde partij, of was er meer aan de hand? De rebellie van het schooltoezicht wijst volgens ons niet alleen op een gevoel van weerzin tegen de (wettelijke) dwang om aan het CBS te gehoorzamen, maar vooral op protest tegen de mogelijke controle op hun werk voor de Leerplichtwet van 1901.

We moeten namelijk constateren dat de schoolopzieners zich op onjuiste argumenten beriepen: het CBS was een uitvoerend orgaan, en had een aantal bepalingen in het KB van 1899 aan zijn zijde, waardoor het voor het Bureau mogelijk werd gemaakt om statistieken samen te stellen. Het is heel wel mogelijk dat de schoolopzieners niet bekend waren met de inhoud van dat KB. Daarnaast kunnen er ook andere zaken meegespeeld hebben, die niet direct met de formele taak of positie van het CBS verband hielden.

In de ogen van de CCS kon er namelijk in een aantal zaken bewijs worden gevonden voor het vermoeden dat de acties die zich richtten op het CBS voortkwamen uit tegenstand tegen de nieuwe leerplichtwet. De Commissie merkte hier dan ook over op: *“De door den minister hun opgelegde taak om statistische gegevens te verschaffen dwingt de arrondissements-schoolopzieners dus indirect verantwoording af te leggen van de wijze, waarop door hen den wet wordt uitgevoerd, brengt dus de fouten aan het licht, waaraan het bij die uitvoering hapert.”*¹³⁷ Ook werden de ingezonden stukken in de pers tegen de leerplichtwet waaronder in de Nieuwe Rotterdamsche Courant¹³⁸, door de CCS geïnterpreteerd als bewijs voor het feit dat het protest zich niet primair tegen het CBS richtte.

Ten slotte merkte de CCS in een nota over deze problematiek op dat het Amsterdamse schooltoezicht *“zijn tegen de statistiek bedoelde ontstemming motiveert door de moeilijke uitvoering, niet van de statistiek, doch (...) van artikel 20 der wet.”*¹³⁹ Bedoeld wordt dat artikel 20 de vergelijking van verschillende lijsten met gegevens dicteerde. Hierover ontstond commotie bij de schoolopzieners. De CCS vond dit eigenaardig. Zo eigenaardig was dit echter niet, want volgens art. 20 moesten twee lijsten met elkaar vergeleken worden: ‘lijst A’ (gebaseerd op de bevolkingsregisters, met gegevens over de kinderen die op 1 januari in een gemeente woonden) en ‘lijst C’ (met gegevens over de schoolgaande bevolking op 15 januari¹⁴⁰, waarbij de namen en geboortedata van de kinderen door de schoolhoofden waren overgenomen uit de dikwijls onjuiste vaccinatiewijzen, zoals pokkenbriefjes). De tussen 1 en 15 januari vertrokken of overleden kinderen stonden dus wel op de ene en niet op de andere lijst. Met andere woorden: het vergelijken van de twee lijsten was onhandig en omslachtig, en de uitkomst klopte vaak niet. Dit zou dan ook een goede reden zijn voor de weerstand van het schooltoezicht tegen dit soort statistische werkzaamheden, waarvan het ook maar zeer de vraag was in hoeverre de schoolopzichters er het nut van in zagen.

Niet vergeten moet namelijk worden, dat er aan het begin van deze eeuw nog niet veel ambtelijke statistieken werden samengesteld, en dat de opvatting dat statistische informatie onmisbaar was voor het overheidsbeleid op diverse terreinen, nog niet zo breed gedragen werd.¹⁴¹ Er waren dus ten tijde van de problematiek rondom de statistiek van het schoolverzuim weinigen buiten de kleine kring van geïnteresseerden die bekend waren met aspecten van de overheidsstatistiek. Zeker bij hen die een rol als berichtgever voor het CBS moesten gaan vervullen was niet altijd een breed draagvlak voor de opzet van nieuwe statistieken aanwezig.

De verhouding tussen de schoolopzieners en het CBS (bijgestaan door de CCS) dreigde vervolgens snel te escaleren. De CCS en het CBS ergerden zich vooral aan de opzettelijke knoeierijen van sommige schoolopzieners bij het invullen van de vragenlijsten. De CCS meldde hierover aan de minister: *“Toch is, ten opzichte van enkele arrondissementen, dezerzijds wel het vermoeden gerezen, dat de cijfers of reeds aanstonds, of na het verzoek om verbetering, “kloppend” zijn gemaakt. Nu echter dit vermoeden openlijk door de ingezonden stukken in de pers wordt bevestigd, verkeert het Bureau facto in de onmogelijkheid een betrouwbare statistiek samen te stellen. Uit de bewerking van de over 1905 ingekomen gegevens blijkt dit eveneens. De slordige verzameling en invulling heeft ten gevolge tal van schrijf- en rekenfouten (...). Enkele schoolopzieners zonden hunne gegevens onveranderd terug met de verklaring, geen nadere inlichtingen te kunnen verstrekken en “luttel begrip van de statistiek” te hebben.”*¹⁴²

3.2 *Minister Kuyper weet niet te bemiddelen*

De vraag is, hoe minister Kuyper in dit conflict gehandeld heeft. Tot nu toe is hij nog weinig aan bod gekomen. Toch was hij de aangewezen persoon om te bemiddelen en het zoeken naar een oplossing voor de problemen te stimuleren. Hij gaf echter geen steun aan het CBS, dat via de CCS de opdracht had gekregen van de minister zelf en zich bij de uitoefening van zijn taak kon beroepen op bepalingen uit het KB van 1899. Daarnaast joeg hij de CCS en het CBS tegen zich in het harnas door het CBS voor te stellen het correspondentierecht dat het Bureau in de gelegenheid stelde rechtstreeks met berichtgevers te corresponderen (artikel 5 van het KB van 1899) onbenut te laten. *“Om verdere misvattingen bij de schoolopzieners te voorkomen, acht ik het wenschelijk, dat de briefwisseling van den directeur van het Centraal Bureau met de arrondissements-schoolopzieners voortaan door mijne tusschenkomst plaats hebbe”*, aldus Kuyper in 1904.¹⁴³

De minister zette het correspondentierecht van het CBS op losse schroeven om de angst van de schoolopzieners weg te nemen ambtelijk-hiërarchisch ondergeschikt aan het CBS te zijn gemaakt (met andere woorden: om orders van het CBS op te moeten volgen). Toen de CCS hiertegen protesteerde met het argument dat dit een aantasting van de wetenschappelijke zelfstandigheid van het CBS zou zijn¹⁴⁴, trok de minister het voorstel in, maar weigerde een uitleg aan de schoolopzieners over de aard en inhoud van dit artikel te geven. De CCS had om een dergelijk ministerieel aanschrijven gevraagd, omdat zij hoopte dat het de schoolopzieners hierdoor duidelijk zou worden dat het CBS handelde volgens de strekking van het KB, en niet uit de wens om uit ambtelijk-hiërarchisch oogpunt op zijn strepen te staan.

Het was voor het CBS uitermate belangrijk dat het een goed, rechtstreeks contact kon onderhouden met zijn berichtgevers. Het knoeien met de gegevens, waarvan de CCS hiervoor melding maakte, vormt een goed voorbeeld van de gevolgen van een slechte verhouding tussen de statistiekproducent en zijn berichtgevers. Het CBS realiseerde zich dat het afhankelijk was van de schoolopzieners voor het ontvangen van het grondmateriaal en probeerde de verhouding te herstellen. Zo vond er bijvoorbeeld overleg met een delegatie van de schoolopzieners plaats over de vragenlijsten en de problemen die het schooltoezicht ondervond bij het invullen hiervan. De uitkomst van dit overleg was dat de CCS een voorstel indiende bij de minister om bepaalde vereenvoudigingen in de formulieren aan te brengen. Vergelijking van lijst A met lijst C door afstemming tussen de bij beide lijsten gevolgde methoden en gebruikte bronnen was door de minister al geweigerd (hij kon *“geene termen vinden om wijziging van de inrichting der lijsten volgens art. 18 van de Leerplichtwet voor te schrijven of aan te bevelen”*¹⁴⁵).

Vooraf formulier A, dat gemaakt moest worden uit de gemeentelijke bevolkingsregisters, veroorzaakte veel moeilijkheden door de sterke mate van vervuiling van deze registers. De minister weigerde echter dit formulier te verbeteren, zoals de CCS had voorgesteld. *“Zoolang deze [verbetering, AK] niet is aangebracht, zal de verzameling en bewerking der statistiek van het volstrekt leerverzuim moeilijkheden blijven geven”*, voorspelde de CCS somber.¹⁴⁶ Zij wees daarbij niet voor de eerste maal op de noodzakelijkheid van strengere toepassing van de strafbepalingen in de Koninklijke Besluiten die betrekking hadden op de bevolkingsregisters.

Een oplossing voor deze situatie reikte de minister dus niet aan. Zijn bemoeienis bleef beperkt tot het trachten *“steeds den schijn te vermijden dat het Centraal Bureau rechtstreeksche beschikking heeft over de schoolopzieneren”*.¹⁴⁷ Een echte poging te bemiddelen in het conflict, door bijvoorbeeld het organiseren van overleg tussen het CBS en de schoolopzieneren, het geven van toestemming voor vereenvoudiging en verbetering van de vragenlijsten, ondernam hij niet. De minister maakte evenmin gebruik van zijn ambtelijk gezag door de rebellie van het schooltoezicht scherp te veroordelen en aan te pakken. Het gevolg was dat er een ernstig bestuurlijk en beheersmatig probleem bleef bestaan tussen verschillende ambtelijke diensten, die beide onder de verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken vielen: het schooltoezicht en het CBS. De ministeriële verantwoordelijkheid gold (en geldt nu nog steeds) overigens voor alles wat zich binnen een departement afspeelt: de minister heeft immers de bevoegdheid volledig te bepalen wat er binnen zijn departement gebeurt.¹⁴⁸

De gang van zaken rondom deze statistiek heeft aangetoond dat de CCS de rol die haar op basis van het KB van 1899 was gegeven, goed vervulde. De CCS stond op de bres voor onafhankelijkheid en deskundigheid van de officiële statistiek. Zij protesteerde en oefende druk uit toen de minister en de berichtgevers de grenzen tussen statistiek en politiek (of beleid) dreigden te overschrijden. Dat zij daarbij te kampen had met weinig steun van de verantwoordelijke minister en met bezuinigingen die een oplossing verder onmogelijk maakten, waardoor een succesvolle afloop uitbleef, kan de CCS niet aangerekend worden.

In 1906 deed Verrijn Stuart, de directeur van het CBS, een dringend verzoek op de voorzitter van de CCS, Pierson, om toestemming te krijgen voor ontheffing van de samenstelling van de statistiek van het betrekkelijk en volstrekt leerverzuim. *“Mijne ervaring heeft mij reeds thans bijna doen wanhopen aan de mogelijkheid, om het schooltoezicht te brengen tot een zoo nauwkeurig mogelijke administratie en verzameling van het grondmateriaal, dat een eenigszins betrouwbare statistiek kan worden verkregen. (...) De minister spreekt van [een beperking van de, AK] publicatie. Men zal echter wel mogen aannemen, dat het niet in de bedoeling ligt het schooltoezicht telkens twee jaren achtereen lastig te vallen met de inzending van gegevens welke*

niet bestemd zijn verder dienst te doen. Het schooltoezicht, thans reeds hoogelijk bezwaard over de gevorderde medewerking aan de statistiek, zoude stellig ernstig in verzet komen tegen zulk eenen doellozen arbeid."¹⁴⁹ Er was op dat moment al een nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, Rink.

Meer problemen tijdens minister Rink

Bij de verkiezingen van augustus 1905 verloor de rechtse coalitie van Kuyper zijn meerderheid in de Kamer en trad het kabinet De Meester aan. Kuyper werd vervangen door de liberaal mr.P. Rink. Deze kondigde vrijwel meteen aan dat er bezuinigd moest worden op de overheidsuitgaven. In een brief aan de CCS schreef hij dan ook dat bij de samenstelling van de staatsbegroting van 1906 geen ruimte was gevonden voor de door de CCS voorgestelde personeelsuitbreiding bij het CBS van drie extra klerken ten behoeve van de statistiek voor het school- en leerverzuim. Vervolgens gaf hij concrete aanwijzingen voor de bezuinigingen die hij bracht als een besluit, niet als suggestie.¹⁵⁰

De directeur van het CBS reageerde verontwaardigd op dit optreden van Rink. In een uitgebreide nota, die Verrijn Stuart op 10 januari 1906 stuurde aan de voorzitter van de CCS, Pierson, werd de handelwijze van de minister scherp veroordeeld. Het was in hoge mate te betreuren, aldus Verrijn Stuart, dat de minister hem als hoofd van een diensttak ressorterend onder een departement, niet van tevoren had ingelicht of geraadpleegd door de minister over de op handen zijnde bezuinigingen. Hij ging nog verder in zijn kritiek. Ook de CCS had ingelicht en had geraadpleegd moeten worden. Zaken die de interne organisatie raakten van een college of dienst mochten al helemaal niet zonder meer door de minister beslist worden zonder overleg gepleegd te hebben met de desbetreffende directeur. *"Een andere gedragslijn draagt, naar het mij voorkomt, bijna het karakter van een blijk van wantrouwen"*, meende Verrijn Stuart.¹⁵¹ Het feit dat de CCS niet van tevoren was ingelicht zou bovendien een schending van het bepaalde in het KB van 1899 zijn geweest. Artikel 8 van dit KB luidde immers: *"Spoedeisende gevallen uitgezonderd, wordt van Regeeringswege omtrent een nieuw onderwerp van statistiek geen onderzoek ingesteld, noch in een onderzoek, dat reeds pleegt te geschieden, verandering gebracht, dan nadat de Centrale Commissie is gehoord."*¹⁵² Het onderstaande betoog van Verrijn Stuart is één van de fraaiste en duidelijkste uitspraken die we in de bronnen hebben gevonden over de interpretatie die het CBS aan het begin van deze eeuw gaf van zijn institutionele positie ten opzichte van de regering.

Over het niet naleven van artikel 8 van het KB schreef Verrijn Stuart: *"Werd deze gedragslijn vaker gevolgd, dan zoude daarin voor de ontwikkeling der statistiek hier te lande gevaar schuilen. De strekking van het organieke besluit van 1899 is juist, en*

terecht, geweest, den statistischen dienst aan den rechtstreekschen invloed van eenig minister te onttrekken. Behoudens de natuurlijk geheel onaangetast gebleven ministeriële verantwoordelijkheid, is gestreefd naar eene organisatie welke het Bureau bij de uitvoering der daaraan opgedragen werkzaamheden zou onafhankelijk maken van rechtstreeksch ingrijpen van den minister. Wordt dit beginsel prijs gegeven, dan dreigt de mogelijkheid, dat de statistiek wordt dienstbaar gemaakt aan de wisselende politieke inzichten van opeenvolgende regeeringen, tot ernstige en blijvende schade van haar gezag."¹⁵³

Pierson, te hulp geroepen door Verrijn Stuart, reageerde door kort na ontvangst van de hulpkreet van Verrijn Stuart een brief naar Rink te schrijven. Op zeer diplomatieke wijze wees hij de minister erop dat artikel 8 van het KB door de minister nageleefd moest worden. Pierson liet het voorkomen alsof de minister zich alleen wat onhandig had uitgedrukt: *"Ik meen daarom het in Uwer Excellentie's missive van 3 januari j.l. genoemde besluit [waarin de bezuiniging door de minister werd meegedeeld aan de CCS, AK] aldus te moeten opvatten, dat het de bedoeling is de Centrale Commissie over de beperking van de statistiek van het school- en leerverzuim te raadplegen; haar in overweging te geven het daarhenen te leiden, dat die beperking wordt aangebracht.*"¹⁵⁴

Hoewel subtiel gesteld, was dit wel degelijk als terechtwijzing bedoeld door Pierson. De minister beriep zich echter op de uitzondering die in artikel 8 was bepaald voor 'spoedeisende gevallen'. De minister nam het standpunt in dat de CCS niet geraadpleegd was door de 'spoedeisendheid' van de beslissing om op de staatsbegroting van 1906 te bezuinigen. *"Voor zooveel nodig wil ik er echter op wijzen, dat de Commissie zich bij haar advies zal hebben te voegen naar de bij de Staatsbegroting toegestane sommen"*¹⁵⁵, duidt duidelijk op deze complexe relatie en taakverdeling tussen de CCS en de minister. De minister liet hier duidelijk weten aan Pierson dat de CCS weliswaar gehoord moest worden in beslissingen die de ambtelijke statistieken betroffen, maar dat het uiteindelijk de minister was die de financiële ruimte voor de plannen van de CCS creëerde. Hier zien we de bestuurlijk problematische situatie veroorzaakt door het KB van 1899: de bevoegdheid om beslissingen over de statistieken te nemen lag bij de CCS (onder andere dus vastgelegd in artikel 8) en de bevoegdheid om te financieren lag bij de verantwoordelijke minister. In dit geval veegde Rink echter twee verschillende zaken op één hoop: enerzijds het recht van de regering (en het Parlement) om de omvang van de CBS-begroting vast te stellen en anderzijds het recht van de regering om in spoedeisende gevallen verandering in het werkprogramma van het CBS aan te brengen. Met deze houding bracht de minister het CBS en de CCS in feite in het nauw; door gebruik te maken van het laatstgenoemde recht bewoog hij zich dicht tegen de grensafbakening tussen de taken van de regering en van de CCS. De Commissie had namelijk de beslissingsbevoegdheid over het wijzigen van een statistisch onderzoek van

het CBS. De houding van minister Rink was overigens opmerkelijk. Het lijkt niet te stroken met de lovende woorden die Methorst in 1939 bij zijn afscheid als directeur van het CBS aan deze minister wijdde. Het was volgens hem jammer dat Rink slechts kort minister bleef.¹⁵⁶ Wellicht was de noodzaak tot bezuinigen zo dringend geworden, dat hij besloot tot drastische methoden. De afloop van de problemen rondom de statistiek van het school- en leer- verzuim laat zich snel vertellen. De bezuinigingen die het kabinet De Meester al in 1905 had aangekondigd en die ook gevolgen hadden voor het werk- programma van het CBS, veroorzaakten een inkrimping van het personeel en publicaties van het Bureau. Minister Rink verzocht de CCS in juni 1906 het CBS te machtigen om de bewerking van de statistiek van het school- en leerverzuim te staken. De CCS verleende deze machtiging vervolgens in oktober. Over de stopzetting van deze statistiek was het CBS niet heel rouwig. De problemen bij de vervaardiging waren aanzienlijk en het plan om uit overwegingen van bezui- niging de statistiek niet meer jaarlijks, maar eens in de drie jaar te publiceren, was op grote tegenstand bij het CBS gestuit. De reden hiervoor laat zich mak- kelijk raden: we hebben hierboven al kunnen lezen dat de berichtgevers het niet zouden accepteren wanneer zij met veel moeite gegevens zouden moeten verzamelen, die vervolgens niet eens gepubliceerd zouden worden. Het hele- maal staken van de bewerking van deze statistiek was in de ogen van het CBS een betere oplossing dan er in snijden.¹⁵⁷

Methorst volgt Verrijn Stuart op als directeur van het CBS

In september 1906 was Verrijn Stuart als directeur van het CBS opgevolgd door Methorst. Deze personen waren geen onbekenden van elkaar. Methorst was in 1895 op voordracht van Pierson¹⁵⁸ secretaris van de CCS geworden en daarna in 1899 met Verrijn Stuart meegekomen naar het CBS, waar hij de rang van 'commies' kreeg. In 1906 werd Verrijn Stuart benoemd tot hoogleraar in de Staathuishoudkunde en het Handelsrecht aan de Technische Hoogeschool te Delft. Hij wees er ook in zijn oratie op dat "*de organisatie van een goeden statis- tischen waarnemingsdienst behoort tot de allereerste plichten van den staat.*"¹⁵⁹ Hij waarschuwde echter ook tegen een te eenzijdige visie op de waarde van de statistische waarneming: zonder begrip van de waargenomen verschijn- selen was de statistiek slechts een droge verzameling feiten. Daarom was er "*juist een veeljarigen arbeid met toepassing der statistische methode*" nodig om "*zich een oordeel te vormen over hetgeen de statistiek wel en hetgeen zij niet vermag*".¹⁶⁰ Een pleidooi dus voor het slaan van een brug tussen statistiek en wetenschap, terwijl wetenschap en politiek juist zo veel mogelijk gescheiden moesten worden. De rol die het CBS in de ogen van Verrijn Stuart zou moeten vervullen ligt

besloten in dit uit 1906 stammend betoog. Het heeft sindsdien veel weerklank gevonden in het Bureau zelf.

Volgens Methorst had Pierson ook bij de voordracht van Verrijn Stuart voor het hoogleraarschap zijn invloed aangewend om deze benoeming te bewerkstelligen. Het zou onderdeel uitmaken van het streven van Pierson naar het bevorderen en promoten van de ambtelijke statistiek in dit land. In hoeverre het veroorzaakt is geweest door de lobby van Pierson valt niet direct vast te stellen, maar feit is dat de omvang van het CBS sterk toenam tussen 1899 en 1906. Methorst nam in dat jaar een spectaculair gegroeide organisatie over: tijdens de eerste zeven jaren breidde het Bureau zich uit van vier ambtenaren en één bediende tot 54 ambtenaren en vier bedienden.

Slachtoffer van bezuinigingen

Het tijt keerde echter voor het CBS. De groei werd een halt toe geroepen door bezuinigingen op het overheidsbudget. De statistiek van het leer- en schoolverzuim was het eerste 'slachtoffer'. Al in september 1906, drie weken na zijn aantreden als directeur van het CBS, had Methorst in een nota aan de CCS een voorstel gedaan om op publicaties te bezuinigen. Een aantal statistieken moest echter zeker behoed worden voor de gevolgen van bezuinigingen, zoals de statistiek van de loop der bevolking, de justitiële statistiek en de criminele statistiek.

Opmerkelijk is dat bij al deze statistieken het belang dat ze voor de wetenschap zouden hebben, steeds door Methorst werd genoemd als argument om ze (onverkort) te handhaven. Zo merkte hij op over de criminele statistiek dat er veel "*vragen van crimineel-aetologischen en strafrechtelijken aard allerwege onderwerp van studie uitmaakten voor wetenschap en wetgever. (...) Dit en de omstandigheid, dat deze statistiek in wetenschappelijke kringen steeds grote belangstelling wekt, geven alle aanleiding tot rijp beraad, alvorens voorstellen te doen om in de Criminele statistiek het snoeimes te zetten(...).*"¹⁶¹ Dit lijkt overeen te komen met de in die tijd veel gemaakte opmerkingen van het CBS dat de verwetenschappelijking¹⁶² van de statistiek nastreefde.

In deze periode ontstond een voor het CBS moeilijke situatie, omdat er enerzijds nog steeds statistisch werk bijkwam, maar er anderzijds flink bezuinigd moest worden en het CBS door onvoldoende personeel constant met achterstanden moest kampen.¹⁶³

Tenslotte

De moeizame gang van zaken rondom de statistiek van het schoolverzuim werd grotendeels veroorzaakt door de moeilijkheden die in sommige gevallen

optraden bij het opzetten van een nieuwe statistiek. De statistiek van het school- en leerverzuim was een voorbeeld van een dergelijk geval. Maar er was meer aan de hand. De houding van met vooral Kuyper over deze problemen werd namelijk sterk door zijn politieke overtuiging bepaald, en bemoeilijkte het vinden van een oplossing. Het conflict tussen hem en zijn opvolger enerzijds en het CBS en de CCS anderzijds, had niet alleen te maken met frustratie (zowel bij het CBS als bij zijn berichtgevers), veroorzaakt door de kinderziekten die nu eenmaal kunnen optreden in de beginfase van een statistisch onderzoek. Om te achterhalen wat er precies is voorgevallen tussen de verschillende partijen moet dan ook aandacht geschonken worden aan de onderlinge verhoudingen en de politieke context van die tijd. Een belangrijke rol hierbij speelde de krachtmeting tussen personen, waarbij de persoonlijke voorkeuren en zowel politieke als ideologische motieven van ministers (en hun adviseurs) soms botsten met het streven van het CBS en de CCS naar de verwezenlijking van inter-organisatorische doelen en naar onafhankelijkheid. Dit onttaarde soms in een machtsstrijd. Daarbij beriepen de opeenvolgende directeuren van het CBS en voorzitters van de CCS zich in conflicten met externe partners op hun professionaliteit als statistici.

De gezagsverhoudingen waren ook nog niet altijd duidelijk: zoals al eerder in deze studie is opgemerkt, was de scheidslijn tussen de professionele verantwoordelijkheid van de directeur van het CBS voor de statistische methodologie (de zogenaamde wetenschappelijke verantwoordelijkheid) en de ministeriële verantwoordelijkheid van de minister (van wiens departement het CBS budgettair en bestuurlijk onderdeel was)¹⁶⁴ in de praktijk moeilijk te trekken. Verschillende voorbeelden, zoals die welke in dit hoofdstuk uitgelicht zullen worden, wijzen er volgens ons op, dat deze grenzen in de eerste decennia van deze eeuw nog afgetast en vastgelegd moesten worden.

Daarnaast moet de invloed van de CCS als pressiegroep niet onderschat worden. De voorzitters en leden van deze adviescommissie waren in de beginjaren te typeren als politieke zwaargewichten; eerder is al gewezen op de relatie tussen de progressief-liberale voormannen en hun lidmaatschap van de CCS. De CCS bracht in deze jaren adviezen uit over statistieken die nog op departementen vervaardigd werden en gaf toestemming voor de vorm en inhoud van het statistisch werkprogramma van het CBS. Centraal hierbij stond de rol van de Commissie als pleitbezorger voor de wenselijkheid van centralisatie van de statistische arbeid. Dit laatste bleek nog al eens nodig te zijn. Hoewel een groot aantal statistieken zonder slag of stoot overgedragen werd aan het CBS, zijn er ook gevallen te noemen waarin departementen onwillig of zelfs afwijzend stonden tegenover het afstaan van statistieken.

Inleiding

Sinds de Grondwet van Thorbecke uit 1848 kent Nederland provinciën die niet zoals daarvoor geheel onderworpen waren aan de Koning, maar die in staat waren gesteld zich autonoom te ontplooiën. Er kwamen bijvoorbeeld rechtstreekse verkiezingen voor de Provinciale Staten door de ingezetenen. Maar de belangrijkste voorwaarde voor het verkrijgen van een autonome positie van de provincies was toch wel dat ze de beschikking kregen over eigen financiën. De ‘enkel provinciale en huishoudelijke uitgaven’ zouden door een stelsel van provinciale belastingen gedekt moeten worden en de commissarissen kregen een controlerende taak op deze uitgaven.¹⁶⁵ Al deze zaken werden in de Provinciale Wet (alweer door Thorbecke ontworpen) van 6 juli 1850 uitgewerkt. Daarmee waren de oude soevereine gewesten tot eenheden van een gedecentraliseerde staat geworden. Autonomie en medebewind waren hierbij geregeld.¹⁶⁶

In de Provinciale Wet waren ook regelingen over de taak van de provinciale ambtenaren opgenomen. De Commissarissen van de Koningin en de ambtenaren, werkzaam voor het provinciebestuur, werden bijgestaan door een griffier die samen met de Commissaris alle van de provincie of gedeputeerde staten uitgaande stukken moest ondertekenen. Artikel 162, 3e lid van de Provinciale Wet was gewijd aan de organisatie van de provinciale statistiek. Hierin stond: “*een algemeen reglement van inwendig bestuur regelt de oprichting van bureaux van statistiek in de onderscheidene provinciën.*”¹⁶⁷

Deze statistische bureaus verrichtten meer administratieve dan statistische werkzaamheden, hoewel er in het Provinciaal Verslag toch een groot aantal statistieken gepubliceerd moesten worden. We noemen bijvoorbeeld de bevolkingsstatistiek, de onderwijsstatistiek, gegevens over de toepassing van de militie-, schutterij-, kies-, drank- en armenwet, de statistiek van de inkomsten en uitgaven van de gemeenten en van de waterschappen, gegevens over de tramwegen, de scheepvaart op rivieren en kanalen, over de landbouw, de oogstverwachting en over de ‘buiten de gestichten verpleegden krankzinnigen en idioten’.¹⁶⁸

De CCS en het CBS hadden aan het begin van de eeuw voornamelijk te maken met de provinciale ambtenaren wanneer het om onderzoeken ging die een regionaal karakter hadden, zoals het organiseren van volkstellingen. Den Dulk en Van Maarseveen wijzen op de belangrijke rol die de verlangens van de provinciale en gemeentelijke besturen speelden bij de organisatie en uitvoering van de telling. Na elke telling brachten Commissarissen van de Koningin verslag uit aan de minister over het verloop van het onderzoek en de bevindingen. Daarnaast werden de provincies gevraagd om voorafgaand aan de telling hun wensen te formuleren.¹⁶⁹ Veel administratief, voorbereidend werk voor een telling werd door de provincies en gemeenten verricht.

Een eerste aanwijzing voor het feit dat de CCS verandering in de onbevredigende situatie op het gebied van de provinciale statistiek wilde aanbrengen vinden we in het jaarverslag van de Commissie over 1898. De directe aanleiding voor de CCS om de zaak ter sprake te brengen werd gevormd door de toen op handen zijnde Volkstelling van 1899. Tot dan toe waren er in de negentiende eeuw zeven algemene Volkstellingen in Nederland geweest: in 1830, 1840, 1849, 1859, 1869, 1879 en 1890. Deze waren verzorgd door het ministerie van Binnenlandse Zaken. De verzamelde volkstellingsgegevens gingen tot 1899 altijd via de gemeenten en provincies naar dit departement. Vanaf dat jaar kreeg het CBS de taak deze tellingen uit te voeren.

De CCS bepleitte in 1898 de centralisatie van de organisatie in één bureau, iets wat in een klein land als Nederland heel goed mogelijk zou zijn.¹⁷⁰ Uit het jaarverslag over dat jaar blijkt echter ook dat de provinciale statistische organisaties geen geschikte kandidaten waren voor de centrale bewerking van de volkstelling: *“wat de provinciale statistische bureaus betreft, zij bestaan, maar alleen op papier. Het is bekend dat de organisatie van dezen bureaus (zoals die is voorgescreven in het KB van 1858) niet of niet meer bestaat, zodat een werk als dat der volkstelling in de provinciën niet in handen komt van een bureau, toegerust als voor zulk een werk nodig is.”*¹⁷¹

Daarna bleef het een paar jaar stil rond de provinciale statistiek. In 1902 richtte de CCS zich echter weer tot de minister van Binnenlandse Zaken met het verzoek de ‘ambtelijke statistiek in Nederland te reorganiseren’.¹⁷² De nota die voorafging aan dit verzoek, kwam echter van de hand van één lid van de ‘subcommissie voor de reorganisatie der provinciale statistiek’ van de CCS, A.F. van Lynden, de Secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken. Dit voorstel zaaide verdeeldheid in deze subcommissie, die reageerde door met een alternatief plan te komen.

4.1 Welke functie woog zwaarder?

Het plan dat Van Lynden ontwierp kwam kort gezegd neer op decentralisatie in de verzamelingsmethoden van statistieken. Er zou namelijk per provincie een min of meer zelfstandig Provinciaal Bureau voor de Statistiek moeten komen. Dit was hetzelfde principe dat in het oprichtingsbesluit voor de provinciale statistische bureaus in 1858 was neergelegd.¹⁷³ Er was echter een belangrijk verschil met het ruim veertig jaar oude oprichtingsbesluit: er mochten geen werkzaamheden meer verricht worden door de provinciale statistische bureaus die van administratieve aard waren.

Als reden voor het decentraal verzamelen van materiaal¹⁷⁴, betrekking hebbend op zaken die zich binnen de grenzen van een provincie afspeelden, noemde Van Lynden het argument dat deze bureaus ook dienstbaar aan de provinciale besturen moesten blijven. Hij schatte dat er jaarlijks in totaal meer dan 50 000 gulden werd uitgegeven aan de provinciale statistiek. Gezien de slechte kwaliteit van de deze statistische arbeid (*“de fouten en leemten, die meermalen blijken te kleven aan het door die bureaux afgeleverde werk”*¹⁷⁵) valt uit de nota-Van Lynden op te maken dat hij dit een verspilling van geldmiddelen vond.

We dienen ons bij deze nota-Van Lynden overigens de vraag te stellen, welke van de op dat moment door hem uitgeoefende functies zwaarder meewoog in zijn oordeel: zijn lidmaatschap van de CCS (een op centralisatie van ambtelijke statistieken gerichte commissie) of zijn positie als Secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, het departement waaronder de provincies en gemeenten bestuurlijk ressorteerden. Het was bekend dat de lagere bestuursniveaus over het algemeen bevreesd waren voor een eventuele aantasting van hun autonomie: niet voor niets meende de CCS bijvoorbeeld dat in de kwestie van de provinciale statistiek *“de plaatselijke besturen toch niet gaarne uit Den Haag onderricht worden.”*¹⁷⁶

Van Lynden moest natuurlijk rekening houden met deze gevoelens bij de provinciale besturen. We vinden echter in de bewuste nota geen aanleiding om te vermoeden dat Van Lynden de belangen van zijn departement voorop stelde of de belangen van de provinciale autonomie al te krachtig behartigde. Zijn voorstel bevatte namelijk ook de instelling van een onafhankelijke commissie van toezicht voor de provinciale statistiek. Deze ‘Commissie van Toezicht’ zou, volgens van Lynden, samengesteld moeten worden uit drie leden, waarvan er twee (waaronder de voorzitter) benoemd zouden moeten worden door Gedeputeerde Staten. Eén van deze leden zou lid moeten zijn van het College van Gedeputeerde Staten, het andere van een gemeentebestuur. Het derde lid zou door de CCS benoemd moeten worden. Het belangrijkste onderdeel van Van Lynden’s plan was echter de bepaling die hij ontwierp voor de taak en bevoegdheid van deze commissie. Deze bepaling heeft direct te maken met de mate

van onafhankelijkheid die Van Lynden de provinciale statistische bureaus wilde toebedelen. De commissie van toezicht zou zeggenschap hebben over de vraag welke opdrachten de provinciale bureaus zou aanvaarden. Bij geschillen over de werkzaamheden zou de CCS de beslissende stem hebben.

We kunnen uit deze laatste bepaling opmaken, dat Van Lynden een belangrijke mate van zelfstandigheid wilde geven aan de provinciale bureaus, waarbij de 'Commissie van Toezicht' als een soort mini-CCS zou functioneren. Daarnaast zou, door het lidmaatschap van een vertegenwoordiger van een gemeenteraad en van een door de CCS aangewezen lid (waarover de directeur van het CBS geadviseerd zou hebben) de provinciale statistiek enerzijds rekening kunnen houden met de wensen die vanuit de gemeenten kwamen, en anderzijds voeling kunnen houden met het niveau van de landelijke (rijks-)statistiek.

Dat Van Lynden voorstander was van een decentrale statistische organisatie blijkt ook uit de aanbeveling die hij deed tijdens de vergadering van de subcommissie van 25 maart 1902, naast de aanbevelingen die hij al in zijn nota had gedaan. Het zou *"aanbeveling verdienen in de voorgedragen organisatie alsnog eene plaats in te ruimen aan Gemeentelijke Statistische Bureaus, waarvan hij het bestaan in grotere gemeenten zeer zou toejuichen."*¹⁷⁷ We hebben al eerder vermeld dat enkele leden van de Tweede Kamer in 1878 een voorstel tot oprichting van gemeentelijke statistische bureaus hadden gedaan. De minister van Binnenlandse Zaken, Kappeyne van de Copello, trok echter de hiervoor bedoelde posten op de ontwerpbegroting voor dat jaar in. Het zou uiteindelijk nog een aantal decennia duren voordat er in de grote steden statistische bureaus kwamen.¹⁷⁸ We dienen overigens in deze discussie over de toekomst van de provinciale statistiek rekening te houden met het feit dat het begrip 'decentraal' in dit geval complexer dan het op het eerste gezicht lijkt. Het zou te simpel zijn om Van Lynden hier als een tegenstander van centralisatie te betitelen. Niet voor niets merkte Verrijn Stuart (oud-voorzitter van de CCS) over van Lynden in een terugblik op dat *"aan diens krachtige steun en medewerking de ontwikkeling der statistiek in de jaren 1892-1908 zeer veel te danken had"*.¹⁷⁹

Uit de onderstaande beschrijving van de tegenstelling tussen het plan-Van Lynden en het voorstel dat de meerderheid van de subcommissie ontwierp en steunde, zal duidelijk worden dat centralisatie (en dus ook decentralisatie) op twee (en later op drie) manieren werd opgevat door de CCS. De onderverdeling van deze begrippen is voor een onderzoek naar de geschiedenis van het proces van centralisatie in de Nederlandse ambtelijke statistiek zeer belangrijk. Ook de discussie over de reorganisatie van de provinciale statistiek is daarom naar onze mening een belangrijke 'testcase' voor de organisatie van de statistiek geweest. De discussies die hierover aan het begin van deze eeuw werden gevoerd, toen de CCS en het CBS hun bestaan nog moesten rechtvaar-

digen en hun plaats binnen de staatsorganisatie nog moesten veroveren, hebben immers een precedent gecreëerd voor de latere momenten waarop er tussen centralisatie of decentralisatie als organisatievorm gekozen moest worden.

4.2 “*Ernstig verschil van meening in den boezem der subcommissie*”¹⁸⁰

De rest van de subcommissie¹⁸¹ waar Van Lynden ook lid van was, voelde zoals gezegd weinig voor de voorstellen. Ze kwam zelfs met een alternatief plan. De vraag was nu, welk voorstel beter was. Daar het echter een “*uiterst belangrijk onderwerp*” betrof, dat “*de geheele organisatie der statistiek in Nederland beheerscht*”¹⁸² werd voorgesteld advies in te winnen van de Griffiers van de Provinciale Staten.

Daarnaast greep de subcommissie bij haar zoektocht naar de juiste oplossing voor dit probleem terug op een methode die zij regelmatig gebruikte wanneer er behoefte aan advies en informatie was: er werd gekeken naar de situatie in het buitenland. Het plan om Verrijn Stuart en Methorst, respectievelijk directeur van het CBS en secretaris van de CCS, op dienstreis naar het buitenland te sturen om de organisatie van de ambtelijke statistiek ter plaatse te bestuderen, werd echter afgeblazen toen bleek dat de schriftelijke reacties van de buitenlandse statistische bureaus voldoende informatie bevatten.

De kern van het voorstel van de subcommissie betrof de interpretatie van het begrip centralisatie. Een eventuele wijziging van de bestaande situatie moest afgestemd worden op de wijze waarop centralisatie werd gedefinieerd. De subcommissie onderscheidde namelijk twee soorten, die wij hier gemakshalve ‘gedeeltelijke’ en ‘totale’ centralisatie zullen noemen.

Met de eerste vorm (de gedeeltelijke centralisatie) werd bedoeld dat het CBS verantwoordelijk was voor de bewerking en publicatie van statistieken, maar dat de verzameling van het grondmateriaal decentraal plaatsvond. De andere vorm (de totale centralisatie) houdt in: zowel de verzameling als de bewerking en publicatie; kortom: het hele productieproces van een statistiek, zou op één plaats moeten geschieden. Hiermee doelde de CCS op het CBS. Deze vorm van centralisatie was volgens vele leden van de CCS “*de eenige blijvend goede oplossing*” met “*niet geringe voordelen*”, welke zij dan ook “*consequent, doch, met het oog op beschikbare werkkrachten en de noodzakelijkheid dat men ingroeie in de telkens zich uitbreidende werkzaamheid, met bedachtzaamheid, dus geleidelijk zouden willen doorgevoerd zien.*”¹⁸³

Voor een groot aantal statistieken gold op dat moment al dat zij in hun totaliteit gecentraliseerd waren bij het CBS; het Bureau gaf zelf als voorbeeld de volkstelling, de gerechtelijke en gevangenisstatistiek, de spaarbankstatistiek en de

verkiezingsstatistiek. Deze vorm van centralisatie gold echter niet, aldus een opmerking in het rapport van de subcommissie, voor de statistieken die bewerkt werden aan het departement van Binnenlandse Zaken en voor die welke het CBS van dit departement had overgenomen.¹⁸⁴ Er was hier vermoedelijk sprake van een verband tussen de functie van Van Lynden als Secretaris-generaal van genoemd departement enerzijds, en anderzijds zijn voorstel om de bestaande decentralisatie op het gebied van de bewerking of verzameling van ambtelijk statistisch materiaal te handhaven, dan wel uit te breiden.

Totale centralisatie vormde het uitgangspunt voor het tegenvoorstel dat de subcommissie in reactie op het voorstel-Van Lynden opstelde. Aan de voordelen van het systeem van totale centralisatie maakte deze commissie weinig woorden vuil. Dit is volgens ons te verklaren door het feit dat voor veel leden van de CCS als een paal boven water stond dat totale centralisatie de meest wenselijke organisatievorm voor de ambtelijke statistiek was, die dan ook met kracht nagestreefd moest worden. De voordelen moesten volgens de subcommissie vooral gezocht worden in de coördinatie van methoden en de bevordering van afstemming en eenheid in ambtelijke statistieken.

Het argument van Van Lynden dat de provinciale organen in hun zelfstandigheid aangetast zouden kunnen worden bij totale centralisatie, wees de subcommissie kordaat af in haar rapport. *“Als bezwaar tegen zoo ver mogelijk doorgevoerde centralisering van den statistischen verzamelingsarbeid kan niet worden aangevoerd, dat aan de provinciale besturen een deel der krachtens hun aard en wezen hun toekomstige bestuurstaak wordt ontnomen en op de provinciale autonomie inbreuk wordt gemaakt. Waar het geldt de verzameling en bewerking der voor hun bestuursstaak noodige statistieken, blijven de provinciale besturen geheel vrij. Aangezien deze taak scherp begrensd is, kan van botsing met het centraal gezag op dit gebied geen sprake zijn. Het kan niet wel voorkomen, dat provincie en rijk gelijktijdig nopens hetzelfde onderwerp statistische opgaven verzamelen.”*¹⁸⁵

In een land dat zo klein was als Nederland was het bovendien niet nodig om het 'statistisch raderwerk' nog ingewikkelder en verfijnder te maken door de provinciale bureaus te gebruiken als 'tussenstation'.¹⁸⁶ Het is wel duidelijk waarom het rapport deze opmerking bevatte. De CCS had immers weinig vertrouwen in de kwaliteit statistische werkzaamheden van de provinciale bureaus.

De reactie van de Provinciale Griffiers

Tegen het einde van de zomer van 1902 waren de reacties van de provinciale griffiers verzameld door de CCS. Het rapport van Van Lynden en dat van de subcommissie waren in het voorjaar van datzelfde jaar met het verzoek de zaak streng vertrouwelijk te behandelen, door de CCS gestuurd naar de elf griffiers

die ons land telt.¹⁸⁷ De secretaris van de CCS, Methorst, onderscheidde drie organisatievormen (ruwweg gezegd: totale decentralisatie, gedeeltelijke centralisatie en totale centralisatie) waaronder hij de reacties van de griffiers kon scharen. Een samenvatting van deze beginselen en hun aanhangers leert ons het volgende. Op basis van de reacties van de griffiers onderscheidde de CCS drie vormen van centralisatie, één meer dus dan de subcommissie van de CCS had gedefinieerd.¹⁸⁸ Ten eerste was er het beginsel van de verst doorgevoerde decentralisatie. Dit kwam echter in geen enkele provincie in pure vorm voor. Het hield in dat zowel de verzameling als de bewerking van gegevens werd uitgevoerd door de afdeling van de Provinciale Griffie die met de verantwoordelijkheid voor dat bestuursonderdeel belast was. Met andere woorden: ieder maakte zijn eigen statistieken, hoe en wanneer hij dat wilde. Over publicatie werd niet gerept in dit plan, maar we nemen aan dat dit ook decentraal zou geschieden. Voorstanders van dit systeem waren de griffiers van Limburg, Friesland en Zuid-Holland. Overigens zou van de eerste twee gezegd kunnen worden, dat het niet vreemd is dat de provincies die geografisch gezien het verst verwijderd waren van het regeringscentrum, vóór zomin mogelijk invloed uit 'Den Haag' waren. De subcommissie had in haar rapport immers al opgemerkt dat *“de plaatselijke besturen toch niet graag uit Den Haag onderricht worden”*.¹⁸⁹

De loco-griffier uit Limburg ging het verst: hij hield zelfs een warm pleidooi vóór decentralisatie”.¹⁹⁰ De weerstand tegen het gehoorzamen aan de Haagse politici en beleidsmakers zal echter geen rol gespeeld hebben in de totstandkoming van het advies van de griffier uit Zuid-Holland. Toch was ook hij voorstander van de verst doorgevoerde vorm van decentralisatie was. Hij noemde echter voornamelijk als motief de wenselijkheid van controle van statistische gegevens door de desbetreffende afdeling op de Griffie, opdat *“toezicht en controle met deskundig oog kunnen geschieden”*.¹⁹¹ Geen geografische oorzaak, maar persoonlijke voorkeur zal zijn mening beïnvloed hebben. Het argument van deskundigheid werd nu dus omgekeerd gebruikt in de discussie over wel of geen centralisatie: de CCS beriep zich op centrale statistische deskundigheid (en dus centralisatie van statistieken), de griffier op deskundigheid wat de inhoud en uitvoering van bepaalde provinciale wetten en verordeningen betrof (decentralisatie van statistieken).

Het tweede beginsel was het beginsel van centralisatie in verzameling en bewerking van het grondmateriaal binnen de grenzen der Provinciale Griffie, kort gezegd: het voorstel-Van Lynden. Elke provincie had volgens dit beginsel een min of meer zelfstandig statistisch bureau.¹⁹² Ook dit beginsel kreeg steun uit drie provincies: Groningen, Noord-Holland en Utrecht. Groningen, in principe voorstander van centralisatie, vanuit praktische overwegingen. De griffier uit Noord-Holland motiveerde zijn keus vooral op grond van het door

de subcommissie genoemde bezwaar dat de provincies niet graag vanuit Den Haag onderricht werden. *“Hoe nauwer de band is”, betoogde hij, “tusschen geregeerden en regeering d.i. in dit geval hoe korter de afstand is, die de twee bestuurslichamen scheidt, hoe beter dit in de praktijk werkt.”*¹⁹³

Ten slotte kon er het beginsel van algehele centralisatie in de verzamelingsmethoden onderscheiden worden, waarbij de gegevens onbewerkt van de bron naar het CBS werden gestuurd: het voorstel van de subcommissie dus. Hier waren alleen de griffiers van Drenthe en Noord-Brabant voorstanders van. Zij klonken enthousiast over het principe van totale centralisatie. Vrees voor aantasting van de autonomie van hun provincie, of weerzin tegen ‘onderrichting van Den Haag’ was deze heren dus in ieder geval vreemd. Hun aanbeveling hield in dat de provinciale statistische bureaus opgeheven moesten worden ‘als orgaan van het CBS’. Zij beschouwden hun eigen organisaties kennelijk als onderdelen van het CBS. Voortaan zouden ze zich dus alleen nog bezig moeten houden met de statistische informatie die nodig was voor het opstellen van het Provinciaal Verslag; als het ware met de ‘interne bedrijfsstatistieken’ van de provincie dus. De overige griffiers hingen een soort mengvorm van de beginselen aan, waarbij er min of meer voor handhaving van de status-quo werd gepleit. Methorst, die de reacties gerangschikt had, kwam tot de volgende belangrijke conclusie. Van de tien griffiers waren er in ieder geval zeven tegen het voorstel Van Lynden. Dit is opmerkelijk, aangezien Van Lynden de meeste aandacht had geschonken aan provinciale autonomie en elke provincie een eigen, zelfstandig statistisch bureau had willen geven. De griffiers zaten hier blijkbaar niet om te springen. Praktische overwegingen overheersten hierbij. Slechts drie griffiers steunden Van Lynden.

Belangrijker voor de CCS en het CBS was misschien nog wel de volgende conclusie: *“De 5 andere griffiers welke tegen het in het leven roepen van Provinciale bureaus van Statistiek zijn, zijn allen, de een meer, de ander minder, vóór het elimineren der Provinciale griffiën als tusschenschakel tusschen Gemeentebesturen en Centraal Bureau”*.¹⁹⁴ Dit was waar het de CCS en het CBS om te doen was geweest: men wilde af van deze tussenstap die zo tijdrovend was en die de betrouwbaarheid en nauwkeurigheid van de statistische gegevens die uit de provincies werden opgestuurd, aantastte. De tweede groep die was aangeschreven om advies en informatie, de directeuren van een aantal buitenlandse statistische bureaus, adviseerde min of meer hetzelfde.

Adviezen uit het buitenland

We beperken ons tot de hoofdlijnen van de adviezen die de CCS binnenkreeg van buitenlandse collega's, te weten uit België, Frankrijk, Oostenrijk, Honga-

rije, Pruisen, Denemarken, Noorwegen, Zweden, Beieren, Saksen, Württemberg en Engeland. Methorst trok in zijn verslag van deze adviezen de conclusie dat de mening van de meerderheid van de gehoorde directeuren *“beslist ten gunste van de centralisatie luidde”*.¹⁹⁵ Dit was een conclusie waar de CCS, voorstander van centralisatie, tevreden mee was.

Bij de keuze voor het aanschrijven van buitenlandse statistische bureaus was de blik op buurlanden gericht, voornamelijk in oostelijke richting. Dit waren, zo blijkt uit een nota van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken, *“een aantal der voornaamste buitenlandse bureaux van statistiek of administratiën, welke statistieken bewerken en uitgeven”*.¹⁹⁶ De vragen die aan de buitenlandse statistische bureaus werden gesteld betroffen bijvoorbeeld het bestaan van een centraal statistisch bureau en de wijze van verzameling van het statistisch grondmateriaal: werd dit bewerkt of onbewerkt naar een centraal punt verzonden? Een naar onze mening opmerkelijke vraag was: *“Vindt het beginsel van decentralisatie in verzameling en bewerking van het grondmateriaal meer steun in theorie of praktijk?”*¹⁹⁷ Overigens betrof de conclusie van de meerderheid van de buitenlandse directeuren ten gunste van centralisatie een weergave van hun eigen statistische organisatie. Oostenrijk, Hongarije, Pruisen, Denemarken, Noorwegen, Zweden, Beieren, Saksen en Württemberg hadden volgens Methorst net als Nederland een min of meer consequent doorgevoerd beginsel van centralisatie.¹⁹⁸

De oplossing van de CCS

Er kon tussen drie soorten van organisatie gekozen worden, variërend van geheel gedecentraliseerd tot geheel gecentraliseerd. Het is evident dat de CCS de voorkeur had voor de laatste optie. Het advies dat de CCS in november 1902 naar de minister van Binnenlandse Zaken stuurde, weerspiegelde dit principe: de griffiën zouden zich slechts nog met het samenstellen van provinciale statistieken bezig moeten houden, en artikel 162 alinea 2 van de Provincie Wet waarin de oprichting van provinciale statistische bureaus was vastgelegd, zou moeten komen te vervallen. Met andere woorden: de provinciale bureaus voor de statistiek die slechts in naam bestonden, zouden hiermee helemaal opgeheven worden. Er was één grote ‘maar’.

“Is gebleken dat de Provinciale Bureaux van statistiek geen organen kunnen zijn van het Centraal Bureau, vertakking in den lande is voor dit bureau op den duur een levensvoorwaarde”, aldus de CCS in hetzelfde advies aan de minister.¹⁹⁹ Naar het voorbeeld van Hongarije maakte de CCS daarom een plan om verspreid door het hele land ambtenaren van het CBS als een soort functionarissen in buitendienst aan te nemen. De CCS gaf hier de naam ‘correspondenten’ aan. Een saillant

detail is dat deze titel volgens de CCS 'een meer wetenschappelijk cachet had', terwijl dat de titels Inspecteur, Commissaris of Agent te veel de indruk van dwang gaven.²⁰⁰ De correspondenten zouden moeten fungeren als specialisten ter plaatse, die bekend waren met de lokale situatie en persoonlijk of schriftelijk informatie voor het CBS konden verzamelen en wanneer nodig de directeur van het CBS konden vervangen. De voorzitter wees in 1903, bij de bespreking van deze plannen in de CCS, in het bijzonder op het belang van het aantrekken van de juiste personen. *"Ook voor deze aspirant-correspondenten wenst men personen te zoeken, die zich geheel aan de zaak zullen geven"*, aldus Kerdijk.²⁰¹

De CCS die de ambtenaren op de provinciale Griffiën als tussenschakel had willen vermijden, hoopte zo natuurlijk twee doeleinden te verwezenlijken: enerzijds de beschikking hebben over betrouwbare ambtenaren die bekend waren met lokale omstandigheden, en anderzijds het CBS op die wijze 'voeling' te laten houden met de provincies. Een goede verstandhouding met de provincies (men denke aan de inschakeling van de provincies bij bijvoorbeeld de volkstellingen!) bleef voor het CBS immers van het grootste belang.

Daarnaast hoopte de CCS met het inzetten van de 'correspondenten' een stap dichterbij de oprichting van gemeentelijke statistische bureaus te komen. Zo'n gemeentelijk bureau zou dan namelijk in zijn geheel als correspondent van het CBS kunnen dienen, voor hetzelfde bedrag als één salaris van een correspondent. Het is wel duidelijk waar de voordelen voor het CBS lagen: niet alleen zou het Bureau op die wijze gemakkelijker over lokale gegevens en specialistische kennis kunnen beschikken, maar het zou vooral ook kostenbesparingen voor het CBS kunnen opleveren!

De concrete invoering van het systeem van correspondenten bleek nog niet zo eenvoudig te zijn. De minister van Binnenlandse Zaken wilde zijn goedkeuring pas aan het plan geven en de benodigde gelden beschikbaar stellen wanneer het CBS een indicatie van de kosten had gegeven. Meer dan een jaar verstreek voordat de directeur van het CBS zich aan een schatting waagde. Hij wilde het systeem in ieder geval geleidelijk invoeren, zodat hij deze ambtenaren eerst stage (een 'proeftijd') kon laten lopen bij het CBS. In 1905 zou er, volgens Verrijn Stuart, één ingewerkte correspondent moeten zijn, oplopend tot drie in 1907. Elk zou een aantal provincies onder zijn hoede krijgen.

Overigens vond Verrijn Stuart het moeilijk om in te schatten hoeveel correspondenten er nodig waren, omdat het huidige tempo van centralisatie nog niet zo hoog lag. Hij schreef hierover aan Kerdijk, de voorzitter van de CCS, *"het is mij immers op dit oogenblik nog onbekend hoever de in 1899 begonnen overbrenging der rijksstatistiek naar mijn Bureau nog verderen voortgang hebben zal, b.v. met betrekking tot de statistiek van den in-uit-en doorvoer, van de posterijen en telegrafie, van het vervoer op de spoor-en tramwegen, de statistieken van de scheepvaart welke het*

departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid bezorgt, die van het krankzinnigenwezen enz."²⁰² Het had, met andere woorden, volgens Verrijn Stuart niet aan hem gelegen dat het moeilijk was om realistische begroting voor het correspondenten-plan op te stellen. Het door de CCS en het CBS nagestreefde principe van 'finale doorvoering' van centralisatie werd niet altijd gesteund door de departementen.²⁰³

Tenslotte

Het door de CCS geschatte maximale aantal van tien correspondenten is er nooit gekomen. Sterker nog, nergens in de stukken zijn bewijzen gevonden dat er ooit correspondenten zijn aangesteld. Het plan dat de CCS had ontworpen om de provinciale statistiek te reorganiseren werd weliswaar overgenomen, maar voor de instelling van het systeem van correspondenten verleende de minister geen steun.

De meest voor de hand liggende verklaring voor het afblazen van dit plan is dat de bezuinigingen van 1905 de plannen van de CCS en het CBS ook in dit geval doorkruist hebben. Er was volgens het CBS voor het handhaven van een aantal statistische publicaties al te weinig geld beschikbaar gesteld door het departement van Binnenlandse Zaken, dus geld voor nieuwe projecten als het 'correspondenten-project' was er al helemaal niet. In 1907 besloot de CCS dan ook tijdens een plenaire zitting uit oogpunt van 'financiële en andere aard' af te zien van de aanstelling van de eerste correspondent.²⁰⁴

De redenen 'van andere aard' zouden verband kunnen houden met het feit dat het CBS een stuk minder enthousiast was over het correspondenten-plan dan de CCS. In een bespreking van de plannen in 1903, tijdens de najaarsvergadering van de CCS, waren er namelijk kritische geluiden van Verrijn Stuart te horen over deze reorganisatie van de statistiek. Ook werden de plannen van de CCS tot uitvoer gebracht, zo betoogde de directeur van het CBS, dan nog zou er een leemte in de ambtelijke statistiek blijven bestaan.²⁰⁵

Hij duidde met deze opmerking op de positie van het CBS die, zoals we aan het begin van deze studie hebben gezien, naar de mening van Verrijn Stuart niet slechts per KB geregeld zou moeten zijn. Een dergelijk instellingsbesluit (geen wet!) kon immers elk moment ingetrokken worden. De indruk bestaat dat Verrijn Stuart liever zou zien dat de CCS zich over het ontwerpen van een wettelijke regeling voor het CBS boog, dan over het correspondenten-plan. Het ontbreken van schriftelijke protesten of pleidooien van het CBS vóór dit plan, gericht aan de minister van Binnenlandse Zaken, ondersteund dit vermoeden. De CCS kwam zelf ook niet meer terug op de voorstellen. Bij gebrek aan steun van de directeur van het CBS werd het correspondenten-plan vroegtijdig

afgeblazen. Het blijft echter een feit, dat er voor het CBS wel degelijk voordelen waren bij een decentraal systeem van verzamelen en het inschakelen van lokale buitenposten van het Bureau. Zeker is in ieder geval, dat het CBS en de CCS streefden naar de verwijdering van de provinciale tussenstap in het productieproces van een aantal belangrijke statistieken.

Inleiding

“Zoo vaak hebben mijn collega’s in het buitenland hun verwondering uitgesproken over het voortbestaan van de Centrale Commissie in ons land. Ik heb daar steeds op geantwoord dat onze organisatie m.i. de beste is die er bestaat. Het Centraal Bureau moet de bescheiden maar constante initiatiefnemer zijn; de Centrale Commissie is de beschermvrouwe, het schild, de trait d’union tusschen het Centraal Bureau en de Regeering, terwijl sommige harer leden, als insiders voor de belangen der statistiek kunnen opkomen in de Staten-Generaal.”²⁰⁷

Aldus Methorst in een terugblik. De twee voorbeelden die hiervoor zijn behandeld, namelijk de gang van zaken rondom de statistiek van het schoolverzuim en rondom de opheffing van de provinciale statistische bureaus, toonden niet alleen hoe het prille CBS aan het begin van de twintigste eeuw zijn taak en positie binnen het overheidsapparaat moest vinden en bewaken. Tevens kwam hierbij de taak en de werkwijze van de CCS in beeld, steeds in het licht van de ontwikkelingen die met het CBS verband hielden. Hieronder concentreren we ons op een probleem waar voornamelijk de CCS mee te maken kreeg. Ook dit voorbeeld past in de beschrijving van deze fase in de geschiedenis van het CBS en de CCS: een periode van groei en ontwikkeling en daarmee gepaard gaande grensafbakening, vaak uitmondend in een strijd met externe partners om zelfstandigheid en behoud van professionaliteit.

5.1 *Beschermvrouwe, schild en trait d’union*

De CCS begon in 1892 met dertig leden, waaronder een voorzitter, een ondervoorzitter en een secretaris.²⁰⁸ Zij werden door de Kroon benoemd en ontslagen. Aanvankelijk zou de Commissie uit twaalf leden bestaan, maar al vóór de installatie bleek dat dit aantal toch te klein was. Verrijn Stuart gaf hiervoor

25 jaar later de volgende verklaring: *“Echter bleek bij het ontwerpen der eerste Commissie dit aantal inderdaad veel te klein, om in haar midden de administratie, de wetenschap en de verschillende kringen van het maatschappelijk leven, op wier medewerking prijs moest worden gesteld, in bevredigende mate te doen vertegenwoordigd zijn.”*²⁰⁹ Hierbij dient echter aangemerkt te worden, dat zowel een groot ledental, als de wijze waarop de leden verkregen worden (door middel van coöptatie) ook een nadeel kan vormen. Het kan vertragend werken en besluitvormingsprocessen bemoeilijken.²¹⁰

Zowel binnen als buiten het CBS is in de loop der tijd de aandacht gevestigd op het belang van de CCS als ‘Hogere Autoriteit voor de statistiek’ of ‘statistisch Parlement’. Daarbij was een brede vertegenwoordiging cruciaal omdat die een zo groot mogelijke maatschappelijke betrokkenheid met de statistiek garandeerde. De CCS behoorde, zoals ze het zelf uitdrukte, *“een zoodanige samenstelling te hebben, dat zij op het vertrouwen van alle kringen en groepen des volks aanspraak mag maken.”*²¹¹

Een ander aspect van de CCS als ‘statistisch parlement’ vormt de ‘zware’ samenstelling. Er is al eerder gewezen op de politieke zwaargewichten in de Centrale Commissie. Oud-ministers, staatssecretarissen en hoogleraren hebben het gezicht van de CCS, zeker in de eerste decennia van haar bestaan, bepaald. Hierdoor was zij in staat een sterke positie in te nemen tegen aantasting van de onafhankelijkheid van het statistisch apparaat in ons land.

Het is daarom begrijpelijk dat Methorst, terugkijkend op zijn directeurschap van het CBS, in 1939 de lovende woorden over de CCS sprak die aan het begin van dit hoofdstuk zijn geciteerd. Hij zei het overigens al: er was in het buitenland verbazing over de Nederlandse organisatie van de ambtelijke statistieken. Hoewel de meeste landen met een centrale statistische organisatie wel beschikten over een soort statistisch toezichtsorgaan, vergelijkbaar met de CCS, was er (en is er nog steeds) nergens ter wereld een commissie met dergelijke vergaande bevoegdheden. Het staat buiten kijf dat een dergelijke commissie haar leden zorgvuldig moet selecteren.

De wetgever meende in 1892 bij het ontwerp van het instellingsbesluit van de CCS²¹² dat aan de voorwaarde van representativiteit en deskundigheid was voldaan. Er werden, behalve de leden die ambtshalve zitting kregen in de Commissie²¹³ en vertegenwoordigers van de departementen, personen aangetrokken die bepaalde organisaties of groeperingen vertegenwoordigden waarvan het CBS afhankelijk was. Zoals werkgeversverenigingen, Kamers van Koophandel en Fabrieken en werknemersorganisaties.²¹⁴ Hun medewerking was voor het CBS noodzakelijk.

Daarnaast was er nog een tweede categorie leden. Deze bestond uit mensen die de reputatie genoten wetenschappelijk specialist op een bepaald terrein te

zijn, zoals op het gebied van de criminologie, demografie, landbouw of sociale vraagstukken. De CCS had over het algemeen veel vertegenwoordigers van de wetenschap in haar midden.²¹⁵ Overigens zal het feit dat de CCS en het CBS zich altijd hebben willen profileren als wetenschappelijke organisaties, invloed hebben gehad op de keuze voor een vrij zware vertegenwoordiging van de wetenschappelijke wereld in de Commissie. We komen later terug op de relatie tussen het streven van het CBS naar wat we als de verwetenschappelijking van zijn imago en producten kunnen aanduiden, en de universitaire gemeenschap. Vooral de leden die als (wetenschappelijke) specialisten in de CCS zitting hadden, speelden een belangrijke rol in de verschillende subcommissies, waar het eigenlijke werk plaatsvond.

De CCS opereerde als volgt. Per onderwerp of statistiek werd in deze subcommissies een advies voorbereid, wat dan vervolgens werd besproken in de vergaderingen van de voltallige CCS die twee maal per jaar plaatsvonden. In de subcommissies werd, samen met het CBS, bekeken of een statistisch project technisch en financieel haalbaar was en werd gekozen voor een bepaalde methodologie. Het voorwerk hiervoor was dan al door het Centraal Bureau verricht. Dit kwam met een plan of voorstel, waarover de subcommissie zich moest buigen. De uiteindelijke machtiging voor het beginnen, wijzigen of beëindigen van een statistiek kreeg het CBS nadat de CCS alle aspecten van het plan had onderzocht en beoordeeld. Met als beperking natuurlijk: gegeven de beschikbare middelen. Deze werden door de minister bepaald, na aan het Parlement voorgelegd te zijn.

De CCS diende onafhankelijk, objectief en professioneel advies te geven over de statistieken van de rijksoverheid, gebaseerd op technisch-statistische argumenten en motieven. De CCS moest dus bij haar samenstelling en werkwijze politieke manipulatie van deze statistieken voorkomen. Dergelijke inmenging was krachtens de strekking van het KB van 1899 ongeoorloofd. De CCS haastte zich dus bij dit soort druk om zich te beroepen op haar positie als onafhankelijk, professioneel adviesorgaan. Een voorbeeld van de hier genoemde druk vinden we verderop, wanneer we de onafhankelijkheid van de CCS inzake haar samenstelling onderzoeken.

De samenstelling van een commissie als de CCS is namelijk zeer belangrijk. De personen die samen een adviesorgaan vormen hebben immers allen hun eigen achtergrond, interesses en voorkeuren. Een aardig voorbeeld van een discussie over een zo breed mogelijke CCS zien we in 1907, toen het lid mr.E. Fokker zich tijdens een vergadering van de Commissie afvroeg of het niet wenselijk was dat de CCS vrouwelijke leden in haar midden telde. Zijn commissiegenoot A.S. Talma (de latere minister van Landbouw, Nijverheid en Handel) antwoordde hierop dat hij weliswaar geen principieel bezwaar tegen vrouwen

had, maar dat uitbreiding van het ledental om zodoende een vrouwelijk lid te krijgen hem te ver ging.²¹⁶ Talma bleek echter een minderheidsstandpunt in te nemen. Als een persoon als vertegenwoordiger van bijvoorbeeld de werkgevers gekozen kon worden, dan kon iemand ook lid worden omdat zij vrouw was, zo meende de meerderheid van de CCS. Het voorstel om een vrouw in de CCS op te nemen werd met 12 tegen 5 stemmen aangenomen.²¹⁷ In 1908 werd juffrouw dr.E. Kleerekoper, Algemeen Inspectrice van de Arbeid te Deventer, benoemd in de CCS. Met succes blijkbaar, aangezien haar lidmaatschap maar liefst tot 1934 duurde.

Het gezicht van de Commissie veranderde in de loop der tijd: de koloniale en militair-sanitaire vertegenwoordiging verdween bijvoorbeeld na 21 jaar uit de CCS ten gunste van die op andere terreinen (vooral economische).²¹⁸ Er diende echter voorkomen te worden dat vertegenwoordiging zou ontaarden in een lobby van bepaalde organisaties of departementen. Daarom probeerde de CCS de nadruk te leggen op haar karakter als onafhankelijk en deskundig orgaan. Dit streven kwam in de periode 1909-1923 echter door een aantal incidenten soms onder druk te staan.

5.2 *Een ernstige storing in de verstandhouding met Binnenlandse Zaken*

In februari 1908 kwam het kabinet Heemskerk aan de macht; een rechts bewind dat uit antirevolutionairen, rooms-katholieken en enige kleurlozen bestond. De antirevolutionair Heemskerk leidde de regering die het 'zwakke' kabinet De Meester opvolgde.²¹⁹ Over deze eerstgenoemde minister van Binnenlandse Zaken merkt Oud op dat *"Heemskerk gedurende zijn eerste bewindsjaar zeer gematigd is geweest. Hij is veel minder agressief opgetreden dan Kuyper. Om den inderdaad kostelijken humor, die het optreden van den nieuwen premier kenmerkt, heeft men van zijn christendom als van het 'jolige' gesproken."*²²⁰ Treub typeerde Heemskerk in zijn memoires als iemand die als natuurlijke wapenen bonhomie, humor, sarcasme en gevatheid hanteerde.²²¹

De CCS had echter een harde dobber aan deze minister, zoals ze als spoedig na zijn aantreden ondervond. Zo probeerde hij bij de organisatie van de volkstelling van 1909 in te grijpen in de samenstelling van de beroepenlijst, door de beroepen 'bordeelhouders en publieke vrouwen' uit de lijst te verwijderen. Dit omdat in een publicatie van regeringswege de vermelding van deze *"broodwinning onder een rubriek van eerlijke beroepen"* aanstoot had gegeven.²²² Hoewel het CBS en de CCS op het standpunt stonden dat het hier niet om een erkenning van deze beroepen ging (wat een politieke zaak was) maar het een economi-

sche activiteit was, die volgens hen niet kon ontbreken in de beroepsstatistiek, hield de (christelijke) minister voet bij stuk.²²³ Er kwam uiteindelijk een compromis, waarbij Methorst de volgens de minister aanstootgevende beroepsnamen had gewijzigd in 'bordeelhoudster' en 'buffetjuffrouwen in bordeelen'. Dat deze kwestie een ongunstige invloed moet hebben gehad op de relatie tussen CCS en CBS met Heemskerk is aannemelijk gezien een opmerking van de toenmalige voorzitter van de Commissie, Verrijn Stuart. "*Nadat in 1908 mr.A.F. baron Van Lynden, laatstelijk Secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken, (...) het departement en de Commissie had verlaten, had deze reeds enkelen malen moeten ervaren, dat de samenwerking van het departement te wenschen overliet.*"²²⁴ De goede verstandhouding onderging 'een ernstige storing' in 1909, aldus meende Verrijn Stuart in 1917.²²⁵ Hoeveel waarde wij aan zijn later uitgesproken woorden moeten hechten, is niet geheel duidelijk. In 1909 sprak hij namelijk tijdens een CCS-vergadering nog over de "*ongelukkige situatie dat er op dat moment twee onderwerpen op de agenda stonden die de schijn wekten, alsof de goede verstandhouding tussen de CCS en het departement was gewijzigd.*"²²⁶ Deze twee agendapunten betroffen een aantal pogingen van Heemskerk om zijn bevoegdheden als minister van Binnenlandse Zaken uit te breiden ten opzichte van de CCS.

Verkapte bezuiniging of te grote zelfstandigheid van de CCS?

Het onderstaande incident had betrekking op de wijze van publicatie van het jaarverslag van de CCS. In het KB van 1899 was bepaald dat dit in zijn geheel in de Staatscourant afgedrukt zou worden.²²⁷ Voor de CCS was het belangrijk dat de verslagen onverkort geplaatst werden, dus met inbegrip van de adviezen die de CCS over statistieken had gegeven die de regering niet had opgevolgd. Aan de CCS was in het Reglement van Orde met betrekking tot haar adviezen geheimhouding opgelegd tot het moment van publicatie in het jaarverslag. Het was voor de positie van de CCS ten opzichte van de regering en voor het beeld dat de buitenwacht van die verhouding had echter cruciaal dat door middel van publicatie in de Staatscourant aangetoond kon worden hoe de stellingname van de CCS was geweest in beslissingen ten aanzien van de ambtelijke statistiek. Met andere woorden: de CCS wilde openheid verschaffen over de adviezen die ze ten aanzien van bepaalde statistieken gaf. Heemskerk wilde echter een bepaling in het KB laten opnemen die hem in staat zou stellen de eindverantwoordelijkheid op zich te nemen voor de tekst van het verslag van de CCS. Hiermee zou de minister dus voortaan het recht hebben om veranderingen in de tekst aan te brengen, of om de verslagen zelfs helemaal niet meer af te laten drukken in de Staatscourant.

Voor de vraag waarom Heemskerk het KB van 1899 op verschillende punten wilde wijzigen is een tweetal verklaringen mogelijk. De eerste heeft betrekking op de financiële aspecten van deze kwestie, de tweede op macht en afbakening van bevoegdheden. Hierbij vermoeden we dat het tweede aspect een grotere rol speelde dan het eerste, daarbij de kanttekening plaatsende dat het kostenaspect in het politieke besluitvormingsproces over het algemeen altijd een belangrijke rol speelt.

Het vermoeden dat er andere motieven dan geld alleen meespeelden, is onder andere gebaseerd op de gang van zaken rondom de zogenaamde 'bedrijfstelling'. Deze is namelijk een voorbeeld van een niet opgevolgd advies. De CCS had al vanaf 1898 geprobeerd financiële ruimte toegewezen te krijgen van de minister van Binnenlandse Zaken voor het organiseren van een dergelijke, volgens de CCS noodzakelijke, telling over het Nederlandse bedrijfsleven.²²⁸ Het heeft uiteindelijk, na tal van mislukte pogingen van de CCS om goedkeuring te verkrijgen, nog dertig jaar geduurd voordat een dergelijke telling mocht worden gehouden. De tegenstand en 'ontstemming' van de gemeenten tegen een dergelijke telling en het kostenaspect (ruim drie ton, een voor die tijd zeer hoog bedrag), waren oorzaak van de tegenstand van de opeenvolgende ministers van Binnenlandse Zaken.²²⁹ De Centrale Commissie noemde de bedrijfstelling als voorbeeld van een onopgevolgd advies dat de minister vermoedelijk buiten de Staatscourant wilde houden.²³⁰ De voorstellen van Heemskerk behelsden, met andere woorden, een vergaand ingrijpen in de onafhankelijkheid van de CCS.²³¹ De onderstaande opmerkingen die Methorst en Verrijn Stuart maakten over de gang van zaken, overigens beiden partij in dit conflict en dus niet objectief, kunnen de motieven van Heemskerk wellicht verder verduidelijken.

Methorst noemde dertig jaar later bij zijn afscheid als directeur van het CBS zowel het financiële motief als de te grote zelfstandigheid van de CCS en het CBS.²³² Het argument dat het departement van Binnenlandse Zaken niet altijd het belang of nut van bepaalde statistieken inzag, speelde in de ogen van Methorst ook een belangrijke rol in het conflict. Door het vermeende gebrek aan inzicht en belangstelling in de statistiek en zijn producenten bij dit departement werd het voeren van een politiek van bezuinigingen op de ambtelijke statistiek vergemakkelijkt. Methorst meende namelijk dat Binnenlandse Zaken *"(...) niet steeds blij heeft gegeven in te zien welke belangen de statistiek voor het maatschappelijk leven heeft, noch dat ook voor de statistiek de gulden spreuk onzer voorvaderen geldt: 'de cost gaet voor de baet uit.' Bij voortdoring bleek bij het departement de neiging bestaan het bureau vooral klein te houden."*²³³ Er kwam pas verandering in deze situatie toen het CBS werd verplaatst naar het ministerie van Economische Zaken in 1932. Bij dit departement was volgens Methorst wel

sprake was van een vruchtbare omgeving voor de statistiek. Verrijn Stuart noemde in een terugblik op dit incident het gevaar dat ten gevolge van de gemaakte wijziging *“het wetenschappelijk zelfstandig karakter der Commissie principiële wijziging zou ondergaan.”*²³⁴

Zowel Methorst als Verrijn Stuart noemde dus de weerzin van de minister tegen een te zelfstandige CCS. Maar het financiële aspect van deze problematiek speelde uiteraard ook een rol. Aan het afdrukken van het jaarverslag van de CCS in de Staatscourant hing een prijskaartje. Aangezien de omvang en taak tijdens de eerste tien jaren van het bestaan van het CBS was toegenomen, was het aantal activiteiten van de CCS waarvan zij melding moest maken ook gegroeid. Haar steeds omvangrijker wordende jaarverslag werd gefinancierd door het ministerie van Binnenlandse Zaken. Wellicht werden de kosten verbonden aan het afdrukken van dit verslag in de Staatscourant te hoog in de ogen van dit departement. Afgaand op de bovengenoemde uitspraken van Methorst en Verrijn Stuart zou het financiële motief door Heemskerk als een soort bliksemafleider zijn gebruikt. Een verkapte vorm van inbreuk in de (wetenschappelijke) zelfstandigheid van het statistisch apparaat dus, onder het mom van bezuinigingen.

Een verslag van de wijze waarop dit conflict ontstond en zich ontwikkelde kan een en ander wellicht verduidelijken. Reeds in 1909 was het balletje aan het rollen geraakt toen Heemskerk de CCS op de hoogte bracht van zijn voornemen het jaarverslag van de CCS voortaan in te willen korten. De toon van dit schrijven werd onder andere scherp veroordeeld door het lid dr.A. Plate (voorzitter van de Rotterdamse Kamer van Koophandel en Fabrieken). *“De opmerkingen zijn gedeeltelijk van schoolmeesterachtige aard”*, aldus Plate, die vond dat dergelijke kritiek een wetenschappelijke commissie onwaardig was.²³⁵

Het presidium stapt op

Het KB van 1899 werd, op voordracht van de minister van Binnenlandse Zaken en na het advies van de Raad van State te hebben gehoord, op 14 juli 1910 gewijzigd door Heemskerk en ondertekend door Koningin Wilhelmina.²³⁶ Naast de beperkende voorschriften omtrent de inhoud en de openbaarmaking van het jaarverslag van de CCS, verlangde de minister ook uitbreiding van het KB met de bepaling, dat naast de directeur van het CBS twee extra ambtshalve leden in de CCS zitting moesten krijgen: allen afkomstig uit de militair-sanitaire hoek.²³⁷ Voor de CCS was dit onacceptabel. Het gewijzigde artikel in het KB gaf voor een aantal leden aanleiding tot het zetten van vergaande stappen. Vijf dagen na ontvangst van het bericht van de minister waarin hij de wijziging van het KB aankondigde, vroeg de voorzitter, Verrijn Stuart, zijn eervol ontslag aan bij

de Koningin. Binnen een paar weken volgden de ondervoorzitter en een aantal leden zijn voorbeeld.²³⁸ In een brief aan de Koningin noemde één van hen, Plate, als reden voor zijn ontslagaanvraag “*de nieuwe bepalingen waarbij de zelfstandigheid der commissie ten opzichte van haar jaarverslag in mijn oog op bedenkelijke wijze wordt beperkt*”.²³⁹ Verrijn Stuart verwoordde zijn verzoek tot verlening van eervol ontslag nog krachtiger: “*Het is bij mijn weten zonder precedent, dat een wetenschappelijke commissie van advies, welke leden hun tijd en arbeid geheel belangeloos, uitsluitend ter wille van de zaak welke behartiging aan de Commissie is opgedragen, beschikbaar stellen, bij de inrichting van haar jaarverslag wordt gedwongen zich naar ‘de aanwijzingen’ door den minister, onder wiens departement de Commissie ressorteert, te geven, waarna deze bewindsman, krachtens voorgenoemd besluit, dan nog bevoegd blijft het verslag te publiceren ‘voor zover (hij) zulks noodig oordeelt’*.”²⁴⁰

Uit het feit dat Verrijn Stuart al binnen een week na bekendmaking van de wijziging van het KB op wilde stappen als voorzitter blijkt hoe negatief hij stond ten opzichte van deze daad van Heemskerk. Het belang van de statistiek werd in zijn ogen geschaad door deze wijziging in de verhouding tussen departement en CCS, waarbij laatstgenoemde in de ogen van haar voorzitter in feite onbekwaam werd verklaard.²⁴¹ Het ergste wat een wetenschappelijk college van advies kon overkomen! Het argument dat de CCS een wetenschappelijke commissie van advies was, werd dus wederom door de CCS ter verdediging van haar onafhankelijkheid genoemd. We zien dit argument telkens weer opduiken in nota's en brieven van de CCS, in het bijzonder in situaties waarin de CCS haar positie met bijkomende rechten, of die van het CBS, moest uitleggen, verdedigen of rechtvaardigen. Zoals in het hierboven beschreven geval dus.

Het compromis van de minister: onaanvaardbaar voor de CCS

Het conflict met de minister van Binnenlandse Zaken en de hierdoor uitgelokte ontslagaanvragen van een deel van het presidium van de Commissie, stond centraal op een op 28 september 1910 belegde buitengewone vergadering van de CCS. Op deze vergadering maakte Verrijn Stuart bekend aan de rest van de CCS dat hij op zou stappen. Vijf andere leden waren inmiddels ook demissionair.²⁴² Zij wilden hun beslissing slechts ongedaan maken wanneer de minister zijn wijziging van het betreffende artikel uit het KB zou intrekken. Vooral het feit dat de niet opgevolgde adviezen voortaan uit de Staatscourant gehouden zouden worden werd op de bijzondere vergadering genoemd als een kwalijke ontwikkeling. Slechts door publicatie van deze adviezen zou, volgens de demissionaire leden, “*aan de Staten-Generaal en wie verder in de ontwikkeling der statistiek belang stellen, gelegenheid worden gegeven met juistheid over hare werkzaamheid te oordelen*.”²⁴³

Overigens was deze crisissituatie (want zo mogen wij deze wel noemen) voor Verrijn Stuart reden om zijn stokpaardje weer ter sprake te brengen: zou zit conflict, gezien vanuit een ruimer perspectief, niet moeten leiden tot een aanpassing van de organisatie van de ambtelijke statistiek in Nederland? Met andere woorden: het ontwerpen van een wettelijke regeling voor het CBS, ter vervanging van het KB. *“Deze tak van staatsdienst, die reeds met een staf van 70 vaste ambtenaren werkt, behoort op hechter basis gevestigd te zijn dan een KB, dat naar de luim van het ogenblik kan worden gewijzigd”*, zo herhaalde Verrijn Stuart zijn eerder gedane pleidooi (onder andere in 1903) voor een wet voor het CBS.²⁴⁴

Na het uiten van de sombere voorspelling dat er donkere dagen voor de statistiek in ons land aangebroken waren, verlieten de demissionaire leden vervolgens de vergadering. De resterende leden die bevreesd waren dat er meer ontslagaanvragen van CCS'ers zouden volgen, besloten hierop een delegatie aan te wijzen die namens de CCS met de minister zou onderhandelen over een oplossing van het conflict.²⁴⁵

Het wijzigen van het KB in een wet werd door de overgebleven leden overigens al meteen bestempeld als een onhaalbaar punt. Dit standpunt werd uitdrukkelijk naar voren gebracht door het lid mr.J.W.S.A. Versteeg, die een compromis ontwierp en aan de minister voorlegde.²⁴⁶ Het hield in dat de eerste wijziging in het desbetreffende artikel van het KB ongedaan gemaakt zou worden. De tekst van het jaarverslag zou dus niet meer op aanwijzing van de minister veranderd kunnen worden. De tweede wijziging zou echter gehandhaafd blijven; daarmee volgens de interpretatie van de demissionaire leden van de CCS *“den minister bevoegd verklarende het Jaarverslag van Commissie en Bureau geheel of ten deel in het archief van het departement op te bergen.”*²⁴⁷

De demissionaire leden gingen dus, gezien hun hierboven aangehaalde oordeel over de gewijzigde bepaling, niet akkoord met dit bemiddelingsvoorstel. Alvorens ze de vergadering verlieten, gaven ze de gang van zaken rondom de eerder genoemde bedrijfstelling als voorbeeld. Zou de Commissie er genoeg mede hebben mogen nemen, dat de uitgewerkte voorstellen door haar ter zake gedaan, eenvoudig in het archief van het departement waren opgeborgen?²⁴⁸ De minister meende echter in een brief aan de CCS waarin hij zijn compromis uiteenzette *“dat hij de vrijheid had om te publiceren wat hij wenselijk achtte. Waar zou het heen, indien alle adviezen welke een minister bereiken, moesten worden gepubliceerd? (...) De oude redactie van artikel 17 van het Koninklijk Besluit had m.i. de bevoegdheid van de minister daaromtrent nimmer uit handen moeten geven en de wijziging is in mijn oog niets anders dan de terugkeer tot den normalen regel.”*²⁴⁹

Heemskerk wees bij zijn beslissing om vast te blijven houden aan de tweede wijziging op zijn recht om uit 'administratieve overwegingen' bepaalde zaken voor te schrijven, ongeacht of de CCS het hier mee eens was of niet. Hij gaf in de hier-

boven genoemde brief wel toe dat hij de CCS wellicht eerst om advies had moeten vragen voordat hij het KB wijzigde, maar hij kon zich niet voorstellen dat de gang van zaken aanleiding was geweest voor de zes leden om ontslag aan te vragen. “*Hier beweegt zich de minister op zijn eigen terrein en daarmee kan hij niemand krenken.*”²⁵⁰

Hier stonden dus twee belangen lijnrecht tegenover elkaar: de ministeriële bevoegd- en verantwoordelijkheid van Heemskerk enerzijds en de wetenschappelijke onafhankelijkheid van de CCS anderzijds. Er bestond bij het departement van Binnenlandse Zaken waarschijnlijk weerstand tegen de mate van zelfstandigheid en autonomie van de CCS. Uit zijn beroep op zijn recht om vanuit ‘administratieve motieven’ in te grijpen in publicaties van de Commissie, blijkt dat de minister de ambtelijk-hiërarchische verhoudingen nog eens duidelijk wilde maken. Uiteindelijk was de Centrale Commissie, hoe zelfstandig zij ook was, een college van advies dat bestuurlijk en administratief onder zijn ministerie ressorteerde.

De dissidenten besluiten te blijven

De directeur van het CBS, Methorst, had al in 1908 een brief had gestuurd aan de CCS waarin hij verzocht deze kwestie te laten onderzoeken door een speciaal hiervoor ingestelde subcommissie van de Centrale Commissie.²⁵¹ Hoewel het conflict het CBS niet direct raakte, was het toch belangrijk voor Methorst dat er een oplossing kwam. De bezorgdheid van Methorst is overigens zeer begrijpelijk. Het CBS was niet gebaat bij een met de minister ruziënde CCS waarvan een deel van het presidium en een aantal leden waren opgestapt. Als leden van de subcommissie voor de reorganisatie van de ambtelijke statistiek’ werden benoemd: Verrijn Stuart (voorzitter van de CCS), prof. mr. P.J.M. Aalberse, (de latere minister van Arbeid, Handel en Nijverheid en ‘vooraanstaand katholiek politicus’, die later voorzitter van de CCS zou worden), mr. C.Th. van Deventer (lid namens het departement van Koloniën), Methorst (directeur CBS), Jhr. Quarles van Ufford (het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel), J.H. de Waal Malefijt (het departement van Koloniën) en mr. J.W.S.A. Versteeg (Secretaris-generaal van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel).²⁵²

Uit de samenstelling van deze subcommissie, bestaande uit prominente leden met een voornamelijk ambtelijk-departementale achtergrond, bleek dat de CCS veel belang hechtte aan het vinden van een oplossing van dit probleem. Helaas kunnen we het besprokene in de subcommissie niet meer traceren.²⁵³ Ook van de (vermoedelijke) opvolger²⁵⁴, de subcommissie voor herziening van het Koninklijk Besluit²⁵⁵ ontbreken de verslagen en notulen. Wat we wel weten is de uitkomst van het conflict.

De CCS ontwierp een constructie waar de minister het mee eens kon worden. In plaats van de oude bepaling, waarin stond dat het jaarverslag van de CCS in zijn totaliteit gepubliceerd zou worden in de Staatscourant, stelde de CCS nu voor in de bepaling op te nemen: *“(...) welke verslagen in de Nederlandsche Staatscourant worden geplaatst, tenzij onze minister tegen volledige publicatie bezwaar heeft, en dit bezwaar na raadpleging van de Commissie niet voor opheffing vatbaar blijkt, in welk geval de verkorte inhoud van de verslagen in de Nederlandsche Staatscourant wordt opgenomen.”*²⁵⁶ Overigens merkte Verrijn Stuart over deze bepaling op dat hij erop vertrouwde dat verkorting van het verslag in de praktijk niet voor zou komen.²⁵⁷ Deze optimistische interpretatie van het compromis verklaart waarom de intrekking van de ontslagaanvraag van de voorzitter, ondervoorzitter en de leden Boissevain en Fokker snel volgde. De andere ‘dissidenten’, Van den Berg en Plate, kwamen niet meer terug in de CCS. Bij eerstgenoemde, de directeur van De Nederlandsche Bank, stond deze beslissing los van de uitkomst van het conflict. Plate, daarentegen, had blijkbaar zijn buik vol van de gang van zaken.²⁵⁸

De CCS ontwierp uiteindelijk een compromis waarmee, volgens ons, de minister nog steeds het laatste woord had.²⁵⁹ De Commissie was echter optimistisch gestemd over de praktische toepassing van het compromis. De kans dat de jaarverslagen verkort werden, werd zoals we eerder gezien hebben, door haar voorzitter beschouwd als een hypothetische bedreiging van de zelfstandigheid van de Centrale Commissie.

Dit vertrouwen in de concrete toepassing van artikel 17 van het KB van 1899 bleek echter volledig ongegrond te zijn. In de zomer van 1913 maakte de minister bijvoorbeeld kenbaar dat de voorgeschiedenis van de ‘Statistiek van het armwezen’ in het jaarverslag over 1912 ingekort moest worden. Voor Verrijn Stuart was dit reden om te antwoorden dat het gewijzigde artikel 17 telkens tot moeilijkheden aanleiding dreigt te geven.²⁶⁰ Hij refereerde aan zijn eigen ontslagaanvraag in 1910 en aan het telkens terugkerend ingrijpen in de verslagen van de CCS, waarop dan ook zijn voorstel volgde, artikel 17 weer in de oorspronkelijke staat van 1899 terug te brengen.

De CCS had echter, ondanks bovenstaande opmerking van Verrijn Stuart, bij het bereiken van het compromis in 1911 niet het meeste gewicht op het punt van de eventuele inkorting van de jaarverslagen gelegd. Het feit dat de minister, ook in de toekomst niet het recht zou krijgen in te grijpen in de inhoud van de jaarverslagen, vormde voor de Centrale Commissie de belangrijkste reden om te besluiten akkoord te gaan met het compromis. Verrijn Stuart had namelijk heel duidelijk gemaakt, zo blijkt ook uit hetgeen hierboven beschreven is, dat hij geen voorzitter wilde zijn van een wetenschappelijke commissie van advies waarvan de bevoegdheden zo drastisch uitgehold werden. Er ontstond onge-

veer tegelijkertijd nog een conflict tussen de Centrale Commissie en Heemskerk. Hierbij speelde de toenemende invloed van de verzuiling op adviescolleges als de CCS een belangrijke rol.

5.3 *Minister Heemskerk tracht in te grijpen in de samenstelling van de CCS*

De conflicten tussen de CCS en Heemskerk speelden zich af tegen de achtergrond van een van de meest typerende kenmerken van de Nederlandse samenleving, een nieuwe politieke formule die zich na 1900 manifesteerde.²⁶¹ Dit proces werd veel later met de term ‘verzuiling’ betiteld. Het socialisme en de confessionele politiek van de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw hadden volgens Stuurman de omslag al voorbereid. De kiezers werden meer aangesproken als lid van een bepaald collectief, sociaal of godsdienstig gedefinieerd en minder als staatsburgers in algemene dienst.²⁶² Politieke partijen, vakverenigingen, werkgeversbonden, kerken en allerlei andere organisaties speelden in dit proces een belangrijke rol. De confessionele zuilen (de katholieken en de protestanten, met de bijbehorende politieke partijen: de KVP, ARP en CHU) waren op politiek terrein dominant. De socialisten stonden tot 1939 aan de zijlijn van de nationale politieke arena, terwijl de confessionelen van 1918 tot 1967 onafgebroken zitting hadden in de regering.²⁶³ De sociaal-economische politiek werd volgens Van Esveld beheerst door de verschillende levensbeschouwingen: op parlementair terrein kwamen zij voornamelijk tot uiting in de antithese tussen ‘rechts’ en ‘links’, op het terrein der vakorganisatie in de driedeling rooms-katholiek, protestants-christelijk en socialistisch.²⁶⁴ Tegen deze achtergrond vonden de pogingen plaats van Heemskerk (en later van zijn ambtsopvolger Ruys de Beerenbrouck) om de samenstelling van de CCS te beïnvloeden.

In het september 1908 ontving de CCS een schrijven van Heemskerk, waarin hij verzocht een vrijgekomen vacature in de Commissie, de vacature-Waller (als directeur van de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek een vertegenwoordiger namens het bedrijfsleven) te laten vervullen door H.W.E. Struve, oud-inspecteur van de Arbeid, die *“wel niet in letterlijke zin vertegenwoordiger der nijverheid was, maar door zijn veeljarige ervaring en vroegere ambtelijke betrekkingen daarmee bijzonder bekend was.”*²⁶⁵ Struve genoot daarnaast bekendheid omdat hij met J.J. Bekaar in 1888 in opdracht van de regering een Nijverheidsstatistiek had samengesteld. Deze zeer omvangrijke enquête werd in slechts een paar jaar, tussen 1888 en 1890, uitgevoerd. Bovendien was Struve bestuurslid van de Rijksverzekeringsbank. Iemand dus met de nodige ervaring en kennis op statistisch terrein.

De CCS die het recht van aanbeveling had (en niet de minister), had echter C.F. Stork, directeur van de Machinefabriek Gebr. Stork en Co. te Hengelo als kandidaat gekozen. De CCS wilde dus een directe vertegenwoordiger uit de kringen van de Nederlandse nijverheid. Stork was een invloedrijk ondernemer die bekend stond als een voorstander van samenwerking tussen het Nederlandse bedrijfsleven en het Bureau bij de samenstelling van statistieken waarvoor informatie van ondernemers nodig was. Voor het CBS en de CCS was iemand die veel aanzien genoot in zijn eigen kring (waar men over het algemeen zeer veel aversie koesterde tegen de statistiek) en die de statistiek een warm hart toedroeg, zeer waardevol. Hoewel de minister in de hierop volgende schriftelijke discussie met de CCS duidelijk maakte dat hij geen bezwaren had tegen de persoon Stork, meende hij dat in overweging moest worden genomen *“zoo mogelijk eene verbetering van de verschillende economische beginselen in de Commissie te bevorderen.”*²⁶⁶

De CCS reageerde verbaasd op het schrijven van de bewindsman maar antwoordde de minister pas in het begin van 1909. In het antwoord van de voorzitter van de CCS was het voornaamste argument tegen het voorstel van Heemskerk een principiële punt. De CCS was, zo betoogde Verrijn Stuart, niet opgericht om op de politieke of economische kleur of richting van haar leden te letten, maar om op objectieve wijze de methoden en technieken van de statistieken te bepalen. *“Bij de vragen welke de CCS te behandelen krijgt”* spelen aldus de CCS, *“blijkens haar ruim 16-jarige ervaring economische beginselen geen rol. Die vragen betreffen de techniek der statistiek en een strijd om beginselen is in de Commissie dan ook nog nimmer voorgekomen.”*²⁶⁷ Natuurlijk moest de CCS het vertrouwen van de gebruikers van de overheidsstatistieken (eigenlijk de hele samenleving dus) genieten, zo vervolgde de CCS in haar antwoord, door een goede vertegenwoordiging van allerlei groepen in de samenleving te vormen. De politiek moest echter buiten de deur blijven.

De minister kon zich wel vinden in dit argument, maar beweerde dat er naast de discussie over statistische methodologie (die inderdaad op objectieve, wetenschappelijke wijze gevoerd moest worden) *“omtrent de vraag bij welk onderwerp cijfers begeerd worden en welke splitsing in onderdeelen van verkregen cijfers noodig voorkomt om licht op economische vraagstukken te werpen, de politieke en economische denkwijze van grooten invloed zal zijn.”*²⁶⁸ Hiermee ‘vergat’ de minister overigens te noemen dat de keuze voor de methodologie een onderdeel vormde van de wetenschappelijke verantwoordelijkheid van het CBS. Deze opmerking duidt dus op een niet al te grote bekendheid van de minister met de feitelijke taak van de CCS.²⁶⁹ In de najaarsvergadering van de CCS, die eind 1909 plaatsvond, werd dit schrijven van de minister besproken. Plate, toen nog lid, reageerde fel op de in zijn ogen pijnlijke briefwisseling, een reactie die gezien zijn ontslag aanvraag kort

daarna niet vreemd is. “*Er wordt ons op beleefde wijze partijdigheid verweten bij het doen van voordrachten*”, zo meende hij, waarop hij vervolgde met de suggestie dit verwijt te beantwoorden met ‘hooghartigheid’.²⁷⁰ Verrijn Stuart trok in zijn betoog een parallel met de werkzaamheden van statistici. Het verwijt van de minister aan de CCS zou inhouden, dat zij zich schuldig zou maken “*aan de statistische doodzonde van de art de grouper les chiffres*”, aldus Verrijn Stuart.²⁷¹ Hij meende dat de kern van het conflict lag in een misverstand bij de minister over de wijze van samenstelling van de Centrale Commissie. Naast speciale lidmaatschappen voor politieke en economische groeperingen zaten er vertegenwoordigers van het maatschappelijk en het bedrijfsleven in de CCS die niet om hun politieke kleur benoemd waren. Volgens W.F. Pop (oud-minister van Oorlog) vormde deze laatste groep in de ogen van de minister het grootste probleem. In het doen van voordrachten zat altijd wel iets partijdigs, zo gaf Pop toe, maar men mocht deze personen later niet verwijten dat zij hun politieke inzichten een rol zouden laten spelen.²⁷² Overigens waren er ook CCS'ers die de bemoeienis van de bewindsman vanuit een heel ander perspectief aanschouwden. Zoals prof.mr.D.P.D. Fabius bijvoorbeeld. Het KB van 1892, waarmee de CCS was ingesteld, was immers al bijna twee decennia oud. Wellicht was men in 1892 bij de samenstelling van de CCS wel te eenzijdig te werk gegaan en was zij nu wel aan een renovatie toe, zo betoogde Fabius.²⁷³ Een saillant detail is dat Fabius partijgenoot van Heemskerk was.

De Staatscommissie-Treub: was er een verband?

Vrijwel gelijktijdig met het hier beschreven conflict tussen de CCS en de minister, in de zomer van 1909, vonden er debatten in de Tweede Kamer plaats over de oorzaken van de economische en sociale crisis van 1907-1908. Als gevolg hiervan werd een staatscommissie ingesteld onder leiding van Treub, die tot taak kreeg de omvang en de aard van de werkloosheid te onderzoeken. Ondertussen was de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel van het kabinet Heemskerk, Talma, bezig met het ontwerpen van een aantal wetten op sociaal terrein. Er bestond dus bij de regering een behoefte aan gegevens op het terrein van de arbeid.

De commissie-Treub, die uit bijna veertig mensen bestond, had te kampen met grote moeilijkheden bij het bijeenbrengen van de gegevens. Ze had dan ook tot 1914 tijd nodig om het rapport te voltooien. Het onderzoek werd met vooral bemoeilijkt door de onvolledigheid van de gegevens en door het naast elkaar bestaan van verschillende stelsels van werkloosheidsverzekering. Toen Met-horst Treub ervan had overtuigd dat het CBS niet in gebreke was gebleven, nodigde Treub het CBS hierop uit al zijn wensen op het gebied van de arbeids-

statistiek in een nota te verwerken. Kort daarna gaf de regering het CBS toestemming om de arbeidsstatistiek krachtig aan te pakken.²⁷⁴

Wat hebben de plannen van Talma en deze staatscommissie nu te maken met de wens van Heemskerk om Struve in de CCS op te nemen? Daar de minister zijn voorkeur voor Struve niet motiveerde, en de CCS nooit in haar aanbevelingen voor leden zinspeelde op de politieke kleur²⁷⁵, moeten we trachten te achterhalen wat de politieke achtergrond was van de beide heren: Struve, de kandidaat van de minister, en Stork, de kandidaat van de CCS.

Struve was, gezien zijn achtergrond, een zeer geschikte kandidaat voor de CCS, zeker in een tijd waarin de staatscommissie dringend behoefte had aan statistische informatie. Hij had zoals gezegd al ervaring opgedaan met de Nijverheidsenquête van 1888, maar wat nog belangrijker was: hij was als Hoofdinspecteur van de Arbeid goed op de hoogte van de problematiek ten aanzien van de arbeidsmarkt en de werkloosheid. Er zou dus een verband kunnen bestaan tussen de activiteiten van de Staatscommissie-Treub en Heemskerk's kandidaatstelling van Struve (die we wel als arbeidsspecialist mogen beschouwen) als lid van de CCS. Uit een artikel dat hij in 1907 had geschreven voor de *"Tariefvereniging"* en waarin hij veelvuldig gebruik maakte van statistische informatie, bleek dat hij voorstander was van een economisch beleid gericht op een toename van de overheidsbemoediging, vooral om de werkgelegenheid te verbeteren.²⁷⁶ Hij pleitte daarom voor de verhoging van de invoerrechten en het subsidiëren van de nijverheid. Verder was hij sterk voorstander van een wet *"die de strekking heeft, vermeerdering van arbeid te bevorderen, daar arbeid is de bron van alle welvaart."*²⁷⁷ Vooral de ambtelijke achtergrond van Struve zal meegeteld hebben in de wens van de minister om hem lid van de CCS te maken. Struve komt in het bovengenoemde artikel naar voren als een technocraat, en als een man die bekend was met de gang van zaken bij het overheidsapparaat.

Stork, als vertegenwoordiger van het bedrijfsleven, gold daarentegen als een typisch voorbeeld van een entrepreneur, waarmee hij een totaal andere achtergrond had dan Struve. Als ondernemer die aan het hoofd stond van een bloeiend familiebedrijf en die in kringen verkeerde waar men het liberalisme aanhing, was hij geen voorstander van grotere overheidsbemoediging op economisch terrein.²⁷⁸ Wel werden hij en zijn broer D.W. Stork, de eerste voorzitter van de in 1899 opgerichte Vereniging van Nederlandsche Werkgevers en vanaf 1892 lid van de CCS, getypeerd als voorbeelden van het sociaal ondernemerschap: fabrikanten met aandacht voor de sociale en ethische aspecten van het ondernemen. Ook de reeds genoemde Waller werd overigens getypeerd als iemand die bekend stond om zijn vooruitstrevende sociale denkbeelden.²⁷⁹

Dit sociaal ondernemerschap kwam echter grotendeels voort uit paternalisme,

waarbij de zorg zich beperkte tot de eigen arbeiders. Het etiket 'sociaal' duidde niet onmiddellijk op de wens van deze ondernemers om de overheid te betrekken bij een sociaal beleid ten aanzien van alle arbeiders in Nederland. Het moest aan het particulier initiatief overgelaten worden en aan het rechtstreeks overleg tussen werkgevers en werknemers. Voor zover dus zijn 'politieke kleur' die waarschijnlijk liberaal, gecombineerd met aandacht voor sociale kwesties, is geweest. Wellicht was hij in de ogen van Heemskerk te ideologisch. Het feit dat zowel Waller als Stork bekend stonden om hun sociale denkbeelden kan Heemskerk hebben doen besluiten met een tegenkandidaat te komen.

Er werd, zoals gezegd, geen duidelijke motivatie in de stukken aangetroffen voor de ongebruikelijke zet van Heemskerk om in te gaan tegen een aanbeveling van de CCS. In de bovenstaande verklaring dat Struve ten tijde van de staatscommissie in feite naar voren werd geschoven (waarschijnlijk ten gevolge van de toegenomen aandacht van de regering voor de arbeidsstatistiek) en in de typering van de twee zeer uiteenlopende achtergronden van Struve en Stork, menen wij echter een mogelijk antwoord gevonden te hebben. Uiteindelijk liep deze kwestie met een sisser af, toen de minister in 1909 geen bezwaar bleek te hebben tegen het lidmaatschap van Stork. Waarschijnlijk was hij bevreesd voor behandeling van deze kwestie tijdens de Voorjaarsvergadering van 1909 van de voltallige CCS.²⁸⁰ De zaak zou dan vermoedelijk nog hoger opgelopen zijn. De CCS werd overigens vanaf 1910 uitgebreid met een groter aantal ambtshalve leden. Dit feit houdt mogelijk verband met de hierboven beschreven problematiek, maar heeft waarschijnlijk meer te maken met het feit dat de samenstelling van steeds meer statistieken aan het CBS overgedragen werd. Met de toename van het aantal ambtshalve leden kwam de CCS dus steeds nadrukkelijker naar voren als belangenbehartiger van allerlei statistiekgebruikers.

Uitbreiding van de CCS kan een gevaarlijk precedent scheppen

Om deze reden waren er leden die acht jaar later, in 1918, uitbreiding van de Commissie wenselijk achtten. Naast vertegenwoordigers van de vakorganisaties wilden zij een vertegenwoordiger namens het departement van Buitenlandse Zaken. Ook de Directeur-generaal van de Landbouw en de Hoofdinspecteur van de Visserij wilden zij in hun midden tellen. Aan de laatste twee was behoefte omdat, zoals het lid prof.mr.H.B. Greven het diplomatiek verwoordde "de indruk wel eens was gekregen dat de opgaven omtrent landbouw en visserij niet zo gemakkelijk bij het CBS inkomen als wel gewenst zou zijn."²⁸¹ Toch kwamen deze ambtshalve leden er niet.²⁸²

Kort daarna, in 1920, bereikte het verzoek van het Nederlandsch Landbouw-Comité de CCS om een vertegenwoordiger uit haar midden, namens de landbouwsector, te benoemen in de Centrale Commissie. Het argument dat het Comité hanteerde, was dat de CCS geen deskundig lid op landbouwgebied had. Dit werd door de Commissie verworpen. De Wageningse hoogleraar prof. L. Broekema was immers al vanaf het eerste uur lid van de CCS, van 1892 tot 1923. Maar er waren nog meer CCS-leden met een 'landbouwachtergrond'.²⁸³ De minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, H.A. van Ysselsteyn, gaf het Landbouw-Comité echter gelijk. "*Ook naar mijn mening komt de landbouw in de CCS niet voldoende tot zijn recht*", aldus de minister.²⁸⁴ Saillant is dat Ysselsteyn tussen 1911 en 1918 ambtshalve lid van de CCS was geweest als Directeur-generaal van de Arbeid. Hij heeft dus zelf, als voormalig CCS-lid, kunnen beoordelen of de klacht van het Landbouw-Comité terecht was. Vooral met het oog op gegevens betreffende de handel in landbouwproducten en in bedrijfsbenodigdheden voor de landbouw was er volgens Ysselsteyn versterking van het landbouwelement in de CCS nodig.²⁸⁵ Hier zien we de invloed van de kort daarvoor beëindigde Eerste Wereldoorlog. Toen de samenstelling van de CCS in 1920 op haar agenda verscheen, werd het verzoek van het Landbouw-Comité gesteund door Broekema en Methorst. Laatstgenoemde omdat hij het nuttig achtte "*met het oog op de gegevens nopens de stand van de arbeidsmarkt*".²⁸⁶ Van Beresteyn waarschuwde echter voor de gevolgen van het inwilligen van het verzoek. Het kon een gevaarlijk precedent scheppen. Ook andere organisaties konden dan een vertegenwoordiger in de CCS vragen.²⁸⁷ In 1921 werd J. Smid, referendaris aan het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel in de CCS benoemd. Geen vertegenwoordiger namens het Landbouw-Comité dus, maar wel een benoeming die aantoonde dat de CCS gehoor had gegeven aan de wens van onder anderen de minister.²⁸⁸ Om dezelfde reden, de (toekomstige) overname van een bepaalde statistiek, werd bijvoorbeeld in 1924 in de CCS aangekaart of er geen vertegenwoordiger namens het departement van Onderwijs moest komen. In 1929 zou de Onderwijsstatistiek overgebracht worden naar het CBS, maar het CCS lid Van Zanten noemde de wenselijkheid van deze overname dus al vijf jaar daarvoor.²⁸⁹ Er was echter in ondernemerskringen (in het bijzonder in de Nijverheidsraad) op dat moment behoefte ontstaan aan een tweede vertegenwoordiger namens de nijverheid. Vooral Stork verwoordde dit verlangen in de CCS. Als mogelijke kandidaat noemde hij mr. M.P.L. Steenberghe, hoewel hij de CCS wel waarschuwde voor het feit dat Steenberghe "*op het punt van de productiestatistiek enige twijfel*" zou hebben.²⁹⁰ In het belang van de productiestatistiek gaf Methorst zijn steun aan deze kandidaat, in plaats van te kiezen voor een vertegenwoordiger uit onderwijskringen. Een beslissing die onder andere werd

ingegeven door de grote moeilijkheden die waren ontstaan met diverse ondernemersorganisaties ten aanzien van de productiestatistiek. Of het vertrouwen van Methorst in dit aspirant CCS-lid gerechtvaardigd was zullen we verderop in deze studie onderzoeken.

Een kleine opschudding vond een jaar later, in 1925, plaats toen de vacature van voorzitter van de CCS vrijkwam.²⁹¹ Minister Jhr. mr. D.J. de Geer van Binnenlandse Zaken (zelf oud-lid van de CCS²⁹²) had bij het zoeken naar een opvolger van Verriijn Stuart aan de CCS had gevraagd “*te bevorderen Aalberse als voorzitter aan te bevelen.*”²⁹³ Het CCS-lid Bonger protesteerde tegen deze suggestie van de minister, die volgens hem in strijd was met de zelfstandigheid van de Centrale Commissie. Ondervoorzitter prof. mr. H.B. Greven suste de zaak. De CCS had volgens hem geen recht van aanbeveling voor het voorzitterschap. Dit door de minister gevraagde ‘advies’ moest volgens Greven geïnterpreteerd worden als een ‘welwillendheid’.²⁹⁴ We zouden deze ‘hint’ van de minister echter ook kunnen opvatten als een diplomatiek geformuleerde opdracht aan de CCS om Aalberse als nieuwe voorzitter naar voren te schuiven.

In 1931 kwam de samenstelling van de CCS wederom op de agenda van de minister van Binnenlandse Zaken te staan. Door middel van een wijziging in het organisatiebesluit van de CCS werd toen bepaald, dat voortaan elk departement van algemeen bestuur in de Commissie vertegenwoordigd zou zijn.²⁹⁵ Van een drietal (militair-sanitaire) ambtshalve leden kwam het lidmaatschap te vervallen, omdat een te grote Centrale Commissie zou op tal van praktische problemen zou stuiten.²⁹⁶ Een indicatie dat de CCS zich sterker wilde ontwikkelen als een lichaam dat een zo groot mogelijk draagvlak had binnen de departementen, zodat de centralisatiegedachte binnen de centrale overheid zo breed mogelijk gedragen zou worden. Dit is niet verwonderlijk, want rond het tijdstip dat deze wijziging van het Koninklijk Besluit plaatsvond, was de centralisatie een belangrijk punt van zorg voor de CCS. Onder invloed van de economische crisis die kort daarvoor was ontstaan, was de vraag aan statistische informatie toegenomen. De vrees bestond bij de CCS dat de departementen zelf weer statistische onderzoeken naar zich toe zouden trekken.

5.4 *Minister Ruys de Beerenbrouck tracht de vrijheid van de CCS te beteugelen*

We gaan terug naar 1918 om een probleem dat zich voordeed tussen een bewindsman en de CCS aan te kaarten. In dat jaar kreeg de CCS het namelijk wederom met een minister van Binnenlandse Zaken aan de stok. De politieke situatie was rond die tijd iets gewijzigd. Het in 1917 ingevoerde algemeen kies-

recht voor mannen bracht een grote steun voor de confessionelen op de been. Dit versterkte hoogstwaarschijnlijk het zelfvertrouwen van de confessionele politici. De katholieke minister Ruys de Beerenbrouck deelde in dat jaar aan de CCS mee, dat het volgens hem zowel om principiële als praktische redenen de voorkeur verdiende uitsluitend aan hem de bevoegdheid toe te kennen om het CBS opdracht te geven het samenstellen van statistieken te beginnen, wijzigen of stoppen.²⁹⁷

Hoewel de CCS niet afwijzend stond tegenover het verstrekken van opdrachten aan het CBS op verzoek van een departement, meende zij dat zij zelf de bevoegdheid moest houden om op eigen initiatief opdrachten aan het Bureau te verstrekken. Haar voornaamste argument was dat deze vrijheid de 'wetenschappelijke waarde van het statistisch werk' garandeerde en dat de veelzijdigheid van de samenstelling van de CCS *"de beste en onmisbare waarborg bood tegen eenzijdigheid en politieke invloed."*²⁹⁸ Leden als Van Ysselsteyn (toen nog net lid!) wilden deze zaak echter niet op de spits drijven. Vanuit staatsrechtelijk oogpunt, zo betoogde hij, had de minister het recht om de publicatie van bepaalde gegevens te beletten. Hij wees hierbij vooral op militaire gegevens of gegevens die de staatsveiligheid betroffen, zoals over de sterkte van het leger en de vloot.²⁹⁹

We zien in dit standpunt duidelijk de invloed van de politieke actualiteit weerpiegeld: de Eerste Wereldoorlog was nog niet tot een einde gekomen. Op 5 september 1918 werd het KB van 1899 gewijzigd. In artikel 1 kwam nu te staan: *"De CCS draagt, op eigen initiatief of in opdracht van onze minister van Binnenlandse Zaken, het verzamelen, bewerken en publiceren van statistische opgaven aan de directeur van het Centraal Bureau van de Statistiek op, aan welke opdracht deze verplicht is te voldoen, behoudens ingeval van bezwaar tegen een opdracht op eigen initiatief der CCS, beroep op onze genoemde minister."*³⁰⁰ Een duidelijk compromis dus.

Het hierboven beschreven conflict met Ruys de Beerenbrouck bleek echter geen incident te zijn. De minister bracht twee jaar later, in 1920 en wederom in 1923, de samenstelling van de CCS ter sprake in een schrijven aan de CCS. In zijn kritiek sloot hij zich aan bij Heemskerk, een van zijn ambtsvoorgangers: was de CCS vanuit politiek-economisch oogpunt niet te eenzijdig samengesteld? De directe aanleiding voor deze kritiek op de CCS vormde, net als in 1909, de aankondiging van de CCS dat er een aantal vacatures vrij kwamen en de aanbevelingen die de Commissie gaf om deze vacatures op te vullen.

De minister kwam beide keren met in zijn ogen geschiktere kandidaten. De CCS handhaafde haar eigen aanbevelingen echter, gemotiveerd door het feit dat de CCS niet naar de politieke overtuiging van haar leden keek, en de Commissie dus niet beschuldigd kon worden van 'politieke eenzijdigheid' in haar

samenstelling. Vooral de leden d'Aulnis de Bourouill en Van Beresteyn waren verontwaardigd. De desbetreffende brief had een pijnlijke indruk bij hen achtergelaten, omdat de minister hierin, volgens hen, voorbij ging aan het feit dat de CCS wetenschappelijke arbeid verrichtte.³⁰¹

d'Aulnis de Bourouill protesteerde tegen de *“gestadige uitbreiding van de CC ten einde haar samenstelling telkens in overeenstemming te brengen met de wisselende politiek van opeenvolgende regeringen.”*³⁰² Van Beresteyn sloot zich hierbij aan met de krachtige uitspraak *“Wij zitten hier niet als politici. Waarom dan toegeven aan de verkeerde mening van de minister, dat wij een Commissie met een politiek karakter zijn?”*³⁰³ Verrijn Stuart suste de zaak echter. Hoe ‘simpeler’ de zaak behandeld werd, hoe minder ruchtbaarheid er aan gegeven zou worden. Bij Heemskerk was die weg ook gevolgd, aldus de voorzitter.³⁰⁴ Aangezien het verzoek van de minister volgens hem geen blijk van wantrouwen was, kon de Commissie de minister het beste zijn zin geven.

Nog geen drie jaar later raakte de CCS nogmaals slaags met Ruys de Beerenbrouck toen hij als reactie op de lijst met aanbevelingen die de CCS aandroeg, een aantal namen suggereerde van personen *“behoorende tot de rechtsche staatspartijen, teneinde bij de vervulling van de thans bestaande zes vacatures eenzijdigheid in politiek-economisch opzicht te vermijden”*.³⁰⁵ Op het lijstje van voordrachten van de minister stonden de namen L.G. Kortenhorst (advocaat en lid van de Rooms-Katholieke Staatspartij), P.A. Diepenhorst (lid van de ARP), en Jhr.mr.B.C. de Savornin Lohman (CHU). Drie heren van ‘rechtse’ signatuur dus.

Moet de CCS haar tanden laten zien?

Deze kwestie werd in datzelfde jaar, 1923, in een kleinere subcommissie besproken. Deze subcommissie bestond toen uit C.A. Verrijn Stuart en K.J. de Roos (respectievelijk voorzitter en secretaris), W.W. Bongerd (hoogleraar sociologie en criminologie aan de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam en socialist), D.D.T. Abuis (hoogleraar aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en antirevolutionair), H.B. Greven (ondervoorzitter van de CCS, hoogleraar staathuishoudkunde, statistiek en staatkundige geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden en ‘liberaal met aandacht voor sociale vraagstukken’) en W.H. Nolens (katholiek voorman in de Tweede Kamer). Dit keer hebben we de politieke achtergrond van deze leden van de subcommissie vermeld. Het kan eventueel verduidelijken of de politieke kleur van de leden, nu geconfronteerd met een politiek-getinte kwestie, meegespeeld heeft in de uiteindelijke opstelling van deze subcommissie.

In de notulen komen we een aantal interessante uitspraken tegen. Volgens Greven had de regering tot drie maal toe gezegd de CCS niet te vertrouwen.

Daarom was er, zo beweerde Greven, maar één oplossing: *“de vaklui handhaven. Daarnaast de door de minister gewenste kandidaten voordragen. Leidt dit tot meer vertrouwen, dan zal het misschien ook leiden tot meer invloed. Onze invloed taant.”*³⁰⁶ Bonger was hierdoor ‘pijnlijk getroffen’. Hij zag het verband tussen politiek en statistiek niet. *“Ik ken van het overgrote deel van de CC de politieke richting niet. En ‘t is mij ook volmaakt duister wat daarvan het belang is. (...) Onze CC moet op het standpunt blijven staan dat de politiek niets met de statistiek te maken heeft”*, aldus Bonger die het volstrekt oneens was met het pragmatisme van Greven. Deze heren bleken de twee tegengestelde standpunten binnen de subcommissie te vertegenwoordigen. Verrijn Stuart relativeerde de zaak namelijk: de CCS kon volgens hem niet ontkennen dat er wel degelijk een band bestond tussen politiek en statistiek. Er waren immers drie vakverenigingen die in de Commissie vertegenwoordigd waren, op basis van politieke richtingen: de katholieke, protestants-christelijke en sociaal-democratische. De neutrale (liberale) vakvereniging was niet vertegenwoordigd. Dit was overigens volgens de voorzitter de enige keer dat er een uitzondering was gemaakt op de regel, niet naar politieke overtuigingen van leden te kijken.³⁰⁷ De tegenstelling tussen politiek en wetenschappelijk lid, was in 1920 pas ontstaan. Zoals we hierboven hebben gezien had Ruys de Beerenbrouck toen ingegrepen in de benoemingen van de Centrale Commissie vanwege haar, in zijn ogen, politieke eenzijdigheid. Saillant detail is een opmerking die Fabius maakte, partijgenoot van Heemskerk, de minister waarmee de CCS eerder een conflict had gehad over deze materie. Hij begreep namelijk niet waar het gebrek aan vertrouwen bij de regering vandaan kwam. *“Waaruit is dit gebleken”, vroeg Fabius zich af, “noch in de pers, noch in de Staten-Generaal. De CC heeft veel vertrouwen. (...) Ik heb mij afgevraagd: wie of wat zit achter deze herhaalde opmerkingen? Ook Heemskerk is er al mee begonnen. Is er een permanent element dat op de minister uitoefent?”*³⁰⁸ Hiermee zou Fabius kunnen duiden op een hoge ambtenaar op het departement. We zullen verderop zien, dat Bonger suggereerde dat dit mr.J.M. Kan zou kunnen zijn, de Secretaris-generaal bij Binnenlandse Zaken.

Het is niet verwonderlijk dat Nolens, een partijgenoot van Ruys de Beerenbrouck, vroeg om de kandidaten van de minister in overweging te nemen. Het was volgens hem onmogelijk de invloed van de politiek uit commissies en colleges te weren in ons land. Wetenschappelijk gezien had de statistiek inderdaad niets met politiek te maken; in de praktijk pakte dat echter volgens Nolens anders uit. De mogelijkheid om de CCS uit te breiden met politieke benoemingen, net zo lang totdat er sprake zou zijn van evenredige vertegenwoordiging werd door de meeste leden van de subcommissie afgewezen. Bonger noemde dit zelfs een ‘verderfelijk principe’.³⁰⁹

Het compromisvoorstel om de kandidaten van de minister naast de CCS-

kandidaten voor te dragen aan de plenovergadering van de Commissie werd uiteindelijk door iedereen gesteund, behalve Bongers die naar eigen zeggen principiële bezwaren had tegen het feit dat de minister aanbevelingen had gedaan. Verrijn Stuart maakte overigens tijdens de vergadering van de subcommissie heel duidelijk, dat hij geen kandidaten van de minister in plaats van de aanbevelingen van de CCS wilde accepteren. “Zou dit wel gebeuren”, dreigde hij, “dan zou hij het bijltje erbij neerleggen.”³¹⁰ Ook Bongers besloot met gespierde taal. De CCS moest naar zijn mening “de tanden laten zien. We zijn het slachtoffer van een chef (Kan) die het bureau [CBS, AK] zoekt. Daar moeten we scherp tegenin”, aldus Bongers.³¹¹

Een parallel met de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek?

Wellicht is er bij de hierboven beschreven problematiek tevens een parallel te trekken met een soortgelijk probleem dat zich een jaar later voordeed bij de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek (1892-1950), de opvolger van de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland (1862-1892). Een particuliere vereniging overigens, en niet zoals de CCS door de regering ingesteld. Toch menen wij dat er overeenkomsten zijn tussen onderstaande problematiek en de eerder beschreven bemoeienis van ministers met de samenstelling van de CCS.

De Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek boog zich na de oprichting van de CCS en het CBS vooral over vraagstukken van sociale en economische aard. Ze onderhield nauwe contacten met het CBS en de CCS, zeker op informeel, persoonlijk niveau. Den Haag was toen voor de academisch geschoolden en andere leden van de elite een kleine wereld; men kwam elkaar regelmatig tegen in besturen van (liefdadigheids-)organisaties, sociëteiten, kerken en politieke partijen.

Het is opvallend dat de vereniging in 1924 van P.S. Gerbrandy (de latere hoogleraar en minister) het verwijt kreeg ‘eenzijdig exclusivisme’ te bedrijven. Joke Mooij doet in haar studie van de geschiedenis van de vereniging verslag van de discussie tussen Gerbrandy en het verenigingsbestuur. De eerste meende dat de calvinistische volksgroep niet voldoende vertegenwoordigd was in het bestuur. De laatste wees echter in een reactie op het a-politieke karakter van de vereniging en de onpartijdigheid van het bestuur.³¹² Ook hier dus de principiële discussie over de onafhankelijkheid van de professionals ten opzichte van de politiek en politieke stromingen en partijen. Overigens werd de reeds eerder vermelde P.A. Diepenhorst (een ‘vooraanstaand antirevolutionair’) in 1924 in het bestuur gekozen. Volgens Mooij was het protestantse gedachtegoed inderdaad onderbelicht geweest in de vereniging. Ze gaat echter niet in op de

vraag of dit een toevallige samenloop van omstandigheden was of dat het bestuur van de vereniging zich de kritiek van Gerbrandy ter harte had genomen.

Tenslotte

Getracht is aan te tonen dat de CCS tijdens het de eerste decennia van de twintigste eeuw op verschillende momenten (die nauw samenhangen met politieke en economische achtergronden) te maken kreeg met pogingen van een aantal ministers van Binnenlandse Zaken de zelfstandigheid van de Commissie aan banden te leggen. Hierbij speelde de verzuilde politieke situatie van dat moment een belangrijke rol. De beide ministers, Heemskerck en Ruys de Beerenbrouck, vertegenwoordigden twee confessionele zuilen: de antirevolutionaire en katholieke zuil. Zij probeerden de invloed van de 'rechtsche staatspartijen' in de CCS uit te breiden door het aanbevelen van eigen kandidaten. De CCS hanteerde het beginsel van de deskundigheid bij haar aanbevelingen, maar pas op! Wat de CCS als 'objectief-wetenschappelijk' definieerde, zal door de confessionele ministers als 'liberaal' zijn geïnterpreteerd. Het zou kunnen dat de confessionelen, die vanaf 1917 hun positie in de politieke arena versterkten terwijl de liberalen juist hun rol zagen verkleinen, de CCS zagen als een overblijfsel van de liberale hegemonie die rond de eeuwwisseling in het kabinet van de sociale rechtvaardigheid gestalte had gekregen.

De CCS, die we als een politiek-intellectuele pressiegroep kunnen beschouwen, ging uiteraard niet akkoord met de hierboven beschreven bemoeienissen van de ministers van Binnenlandse Zaken. Het recht van aanbeveling dat krachtens het KB van 1899 aan de CCS was voorbehouden, was er om de scheiding tussen politiek en statistiek te bewerkstelligen en verdedigen. Het representativiteitsbeginsel werd hierbij echter door zowel de ministers als de CCS gebruikt om hun argumenten voor of tegen bepaalde kandidaten kracht bij te zetten. De eersten zagen het beginsel als een methode om het confessionele gedachtegoed te versterken in de CCS, de tweede om juist het objectief-wetenschappelijke (in de ogen van de confessionelen dus 'liberale') in de CCS te laten zegevieren. Zoals al gezegd, was er een uitzondering op het principe kandidaten niet uit te zoeken op politieke kleur of lidmaatschap van een politieke partij. De vertegenwoordigers van de werknemers- en werkgeversverenigingen werden gekozen uit deze verzuilde kringen. In het volgende hoofdstuk zullen we aantonen dat dit noodzakelijk was om de vereiste steun bij het samenstellen van de economische statistieken te verkrijgen. De CCS kon het zich hier, met andere woorden, simpelweg niet veroorloven om de politiek helemaal buiten de deur te houden. Een abnormale situatie ontstond, toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak.

De Eerste Wereldoorlog: vroedmeester van de statistiek?

Inleiding

De 'godsvrede' van de Tweede Kamer van 3 augustus 1914, waarbij links en rechts eensgezind besloten het belang van het vaderland voorop te stellen, hield slechts een jaar stand.³¹³ In de zomer van 1915 vlogen de verschillende partijen elkaar al weer in de haren over kwesties als de schoolstrijd en het algemeen kiesrecht. Dankzij de saamhorigheid in het eerste oorlogsjaar was er inmiddels echter veel werk verzet om de crisis in bedwang te houden. Dit was bovendien mogelijk, omdat niet alleen de Kamerleden doordrongen waren van de bijzondere situatie die in de zomer van 1914 was ontstaan, maar ook de ondernemers die altijd huiverig, zo niet afwijzend, ten opzichte van overheidsingrijpen hadden gestaan. Volgens Treub kwamen er in augustus 1914 personen om regerings-inmenging vragen, *“die van zichzelf vroeger onmogelijk zouden hebben geacht, dat zij ooit zulk een stap zouden doen, en zijn gesprekken gevoerd, die in normalen tijden hen, die ze voerden, de haren zouden hebben doen te berge rijzen”*.³¹⁴

De oorlog gaf inderdaad aanleiding tot de oprichting van geheel nieuwe organen en het instellen van nieuwe wetten en maatregelen. Voor het functioneren van de oorlogseconomie werd bijvoorbeeld in 1914 een overlegorgaan tussen het bedrijfsleven en de overheid opgericht, de Nederlandse Overzee Trustmaatschappij (NOT).³¹⁵ Kopstukken uit het Nederlandse bedrijfsleven hadden zitting in dit orgaan. Voorzitter was C.J.K. van Aalst, president van de Nederlandsche Handelmaatschappij. Een interessant detail is dat de NOT heeft bijgedragen aan het verschaffen van statistische informatie over de handel en het bedrijfsleven in oorlogstijd. Het NOT was als het ware een nieuwe, tijdelijke partner van het CBS. Op de achtergrond speelde Treub ondertussen als bewindsman bij Landbouw, Nijverheid en Handel en later bij Financiën een rol door een brug te slaan tussen overheid en bedrijfsleven. De Vries meent dan ook dat de verstrengeling tussen overheid, politiek en bedrijfsleven die tot stand kwam ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog, één van de belangrijkste gevolgen van die oorlog voor Nederland vormde.³¹⁶

Treub, die in de loop van de oorlog vele wetten en maatregelen zou ontwerpen en daardoor een sleutelrol heeft vervuld in het kabinet-Cort van der Linden, had echter reeds voor de oorlog ervaren hoe belangrijk het was om over goede, betrouwbare statistieken te beschikken. Hij had als voorzitter van de al eerder in deze studie genoemde staatscommissie, die in 1909 was ingesteld om de aard en de omvang van de werkloosheid te onderzoeken, ervaren hoe lastig het was om allerlei verschillende, ongecoördineerde statistieken, door een veelheid aan organisaties vervaardigd, te gebruiken. De werkzaamheden van de afdeling sociaal-economische statistieken van het CBS werden dan ook uitgebreid na 1909 en in 1915, gedeeltelijk als gevolg van het rapport van de Staatscommissie-Treub over de werkloosheid, waarin een nota van het CBS was opgenomen betreffende de leemten in de economische statistieken van het Bureau.³¹⁷

Reeds aan het begin van de oorlog werd Treub als minister van Landbouw, Nijverheid en Handel geconfronteerd met de noodzaak een inventarisatie van voedselvoorraden te maken. Treub meende dat een dergelijke inventarisatie *“onvermijdelijk misleidend zou zijn, want men heeft natuurlijk wel gegevens en men is bezig die aan te vullen, maar daarbij moet men uitgaan van de gegevens, welke men onder normale omstandigheden krachtens de statistiek heeft. Welnu, het blijkt telkens, dat de normale gegevens op het oogenblik niet meer juist zijn.”*³¹⁸ Het houden van spoedenquêtes onder de gemeenten bood volgens Treub ook geen oplossing. Niet alleen tastten de burgemeesters zelf ook in het duister over allerlei zaken, waardoor de kans op het verkrijgen van juiste gegevens gering was, bovendien hadden zij niet de beschikking over het juiste personeel.

Hij probeerde om bovengenoemde redenen de kwaliteit van de statistische informatie op economisch gebied te bevorderen tijdens de oorlogsjaren. Daarbij speelde ook zijn wetenschappelijk verleden een rol. Onderdeel van zijn zeer succesvolle en gevarieerde carrière was namelijk ook het hoogleraarschap in de staathuishoudkunde en statistiek aan de Amsterdamse universiteit, dat hij in 1896 aanvaard had. De Rooy voegt hieraan toe dat Treub graag op basis van cijfers en pragmatisme werkte, terwijl het *laissez faire* volgens hem gekenmerkt werd door deductie uit algemene ‘stellingen’.³¹⁹ De politiek van *laissez faire* was bovendien in de ogen van Treub tijdens de oorlog minder dan ooit op haar plaats.³²⁰ Arbeidsbemiddeling, steun aan werklozen, en het subsidiëren van de werkloosheidsverzekeringen van arbeidsorganisaties vormen een aantal voorbeelden van maatregelen die hij initieerde.

6.1 *Minister Treub en de reorganisatie van de buitenlandse handelsstatistiek*

De buitenlandse handelsstatistiek werd al vanaf het midden van de vorige eeuw aan het departement van Financiën samengesteld, met als doel het controleren van de in-, uit- en doorvoer in Nederland. De kwaliteit van de statistiek was echter in de loop van de tijd achteruitgegaan. De grootste gebreken vormden de gebrekkige nomenclatuur, de te late verschijning van de publicaties en de onbetrouwbaarheid van de cijfers van de in-, uit- en doorvoer, vooral van goederen waarop geen belasting verschuldigd was.³²¹ De vrijhandelspolitiek die de opeenvolgende regeringen tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gevoerd hadden, zou de geringe interesse aan de zijde van de overheid in de handelsstatistiek kunnen verklaren. Men vond het niet nodig om het invullen van de voor de statistiek benodigde formulieren wettelijk verplicht te stellen.³²² Bovendien had de douane weinig belangstelling voor de statistiek.³²³ Volgens het CBS was er sprake van een gebrek aan medewerking bij de handel, waar een *“zeer sterke stroming voor vrijheid en ongebondenheid”* zou bestaan.³²⁴ Alle voorschriften waarop geen boete stond (zoals het invullen van enquêteformulieren voor de statistiek), zouden door de handelaren over het algemeen overtreden worden. De statistische dienst was afhankelijk van de medewerking van de handel, maar volgens het CBS *“kwam de liefde voor de statistiek maar van één kant”*.³²⁵ Met alle gevolgen van dien dus. Er werd dan ook al ver voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog scherpe kritiek op deze statistiek geleverd. In 1914 kopte De Nieuwe Rotterdamsche Courant met *“Slechte handelsstatistiek”*, waarna een aantal weinig vleeiende opmerkingen volgde, zoals het feit dat deze statistiek ‘ondeugdelijk’ en verouderd zou zijn.³²⁶ Dit veranderde echter snel na het uitbreken van de oorlog. De behoefte van de regering aan betrouwbare informatie over de handel nam sterk toe. Zij werd veroorzaakt door de crisismaatregelen die voortvloeiden uit het grondstoffentekort en uit de beperkingen van de handel waarmee ons land geconfronteerd werd. Het kabinet Cort van der Linden was echter al vlak voor het uitbreken van de oorlog bezig met plannen om de handelsstatistiek te verbeteren.

De voorganger van Treub, A.E.J. Berting, sprak begin 1914 namelijk al over de mogelijkheid van overplaatsing van de handelsstatistiek naar het CBS, dat in het kader van de centralisatiegedachte al een groot aantal statistieken had overgenomen van departementen. Berting moest in oktober 1914 echter al weer aftreden omdat hij het gezag zou missen om onder buitengewone omstandigheden ‘s lands financiën te besturen.³²⁷ In februari 1914 had hij de CCS laten weten dat de reorganisatie van de statistiek tot grote problemen bij de belastingkantoren zou leiden. Voor de gecentraliseerde bewerking van het

grondmateriaal moesten er immers nieuwe voorschriften voor de belastingdienst ingevoerd worden, en dat zou volgens Berting 'moeilijkheden in de ambtelijke verhoudingen' kunnen veroorzaken.³²⁸ Het verdiende dan ook in de ogen van deze minister de voorkeur om de overdracht van de handelsstatistiek naar het CBS nog enige tijd uit te stellen. De CCS antwoordde hierop dat zij de continuïteit van deze statistiek absoluut niet in gevaar wilde brengen en dat de overdracht naar het CBS in haar ogen zelfs niet voor 1 januari 1916 plaats moest vinden.³²⁹

Niet iedereen in de CCS was overigens voorstander van deze overdracht. Dit bleek tijdens een vergadering van de Commissie in 1914. Het lid Versteeg, de Secretaris-generaal van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, was tegenstander van dit plan. Hij vreesde namelijk dat er dan twee organisaties in elkaars vaarwater zouden komen: het CBS en de afdeling Handel aan zijn eigen departement. Beide zouden zich gaan bezig houden met wat hij 'aanraking met de praktijk' noemde.³³⁰ Zijn weerzin tegen centralisatie van deze statistiek kwam vermoedelijk grotendeels voort uit zijn vrees voor een aantasting van de positie van de afdeling Handel, door een expanderend CBS.

Methorst maakte korte metten met dit door Versteeg geopperde bezwaar. Volgens hem moest het belang van de overdracht gezien worden in het technisch-statistische aspect van de bewerking. Voor de afdeling Handel zou het geen enkel verschil uitmaken wie de handelsstatistiek samenstelde: het CBS of het departement van Financiën.³³¹ Van Ysselsteyn reageerde kordaat op de tegenwerpingen van Versteeg. Hij meende dat de wenselijkheid van centralisatie zo duidelijk gebleken was dat de bewijslast rustte bij de tegenstanders.³³² De minister van Financiën, zo beweerde Verrijn Stuart in dezelfde vergadering, kon niet onder deze tegenstanders gerekend worden. Ondertussen werd de roep om meer informatie over de handel steeds sterker. In het bijzonder de herkomst en bestemming van goederen die in Nederlandse havens aankwamen moest beter bekend worden.³³³

Het zou uiteindelijk tot de eerste helft van 1916 duren voordat alle moeilijkheden die gepaard gingen met het verbeteren van deze statistiek opgelost waren. De overdracht naar het CBS viel samen, zoals aangekondigd was door Berting, met een plan voor een reorganisatie van de handelsstatistiek, dat een jaar daarvoor onder de naam 'voorzieningen ten behoeve van de statistiek van de in-, uit- en doorvoer' door zijn opvolger Treub aan de Tweede Kamer was gepresenteerd. Van dit voorstel vormde de centralisatie van het grondmateriaal de kern. De minister meende dat dit "*in navolging van andere landen, die het ernstig met deze Statistiek menen*", was.³³⁴

Naast een gecentraliseerde bewerking van het grondmateriaal zou de volgens Treub broodnodige 'eenvormigheid' in de modellen van deze statistiek nagestreefd moeten worden. Hiervoor was het noodzakelijk dat er veel overleg

plaats zou vinden tussen het CBS en de handelaren. Alleen dan, zo gaf de bewindsman de Kamer in antwoord op enkele vragen te kennen, zou de stemming van de handel ten aanzien van deze statistiek in de goede richting omslaan. In dat verbeterde klimaat zouden er betrouwbare gegevens geleverd worden aan het CBS waarvan *“de handel zelf in de eerste plaats de vruchten zal plukken.”*³³⁵ Overigens was de handel, als we de Rotterdamse Kamer van Koophandel tenminste mogen geloven, groot voorstander van reorganisatie van de handelsstatistiek. *“Tot groote ontstemming van onze Kamer was het in 1914 de bedoeling geweest, om de bewerking van de in-, uit- en doorvoer geheel te blijven onthouden aan het Centraal Bureau voor de Statistiek, dat zij juist voor die taak berekend achtte”*, aldus de Kamer in een terugblik.³³⁶ Tot tevredenheid van de Rotterdamse Kamer werd deze ‘grief’ in 1915 door Treub weggenomen. *“Het Centraal Bureau zou de aangiften controleren en verwerken; het zou voeling houden met de handel”*.³³⁷

De directeur van het CBS was gelukkig met de plannen van Treub. In een vergadering van de CCS die in mei 1916 plaatsvond, gaf hij uiting aan zijn ‘warme erkentelijkheid’ voor de krachtige steun van Treub aan de reorganisatie van de handelsstatistiek.³³⁸ De vreugde hierover inspireerde Methorst tot een betoog, gericht aan de CCS, waarin hij refereerde aan de in zijn ogen erbarmelijke ambtelijke statistieken in het verleden. *“Er is toch alle reden tot tevredenheid, wanneer we bedenken, dat een kwart eeuw geleden de bewerking der statistiek gedecentraliseerd was en vaak aan onbekwame ambtenaren werd opgedragen, terwijl zij thans een tak van staatsdienst vormt, waarvan het gewicht allerwegen wordt erkend.”*³³⁹ Zijn enthousiasme werd enigszins afgeremd door Verrijn Stuart, die de bedrijfstelling en de hervorming van het bevolkingsregister als voorbeelden van gebieden noemde waarop CBS en CCS geen succes hadden geboekt.

Revolutionaire methoden en middelen

De in Nederland nog nergens toegepaste Hollerith-methode, een techniek waarbij door middel van ponskaarten de verwerking van gegevens geautomatiseerd kon worden, werd in 1916 bij het CBS voor de bewerking van de handelsstatistiek geïntroduceerd. Een *“revolutionaire innovatie qua rekenmethode”*, aldus Van den Ende.³⁴⁰ Daarnaast gaf het Parlement goedkeuring voor instelling van het zogenaamde ‘statistiekrecht’. Dit was een speciale heffing op alle in- en uitvoer, waarmee onder andere werd beoogd dat de aangiften correct ingevuld werden. Daarnaast diende het nog twee doelen: het dekken van de kosten die verbonden waren aan de samenstelling van de handelsstatistiek en *“het verkrijgen van een bate voor de schatkist op een voor de handel zeer weinig bezwarende wijze”*.³⁴¹ Volgens Methorst had Treub eerst het statistiekrecht willen

binnenhalen met een jaarlijks bedrag van 5 000 000 gulden voor de schatkist en daarna de handelsstatistiek willen reorganiseren (“*welke reorganisatie slechts eenige tonnen gouds per jaar zou kosten*”), toen hij “*omwille van de statistiek dit principe omdraaide en de reorganisatie der handelsstatistiek in de Tweede Kamer er doorhaalde*”.³⁴² Toen Treub in 1916 in conflict raakte met de Tweede Kamer over zijn belastingontwerpen en als gevolg hiervan aftrad, kwam de invoering van de Statistiekwet niet in gevaar. Hij vergat, volgens de lezing van Methorst over de gang van zaken rondom de afhandeling van deze wet, niet er voor te zorgen dat zijn ambtsopvolger Van Gijn de Statistiekwet 1916 en de Wet op het Statistiekrecht 1916 in de Eerste Kamer verdedigde. Hiermee kon de overdracht van de handelsstatistiek naar het CBS doorgang vinden.³⁴³ Op 1 september 1916 werd het Centraal Bureau uitgebreid met het 12-koppige personeel van het voormalige Bureau Statistiek van het departement van Financiën. Samen met 50 nieuw aangestelde ambtenaren gingen zij de nieuwe afdeling ‘handelsstatistiek’ van het CBS vormen.

Eén van de belangrijkste artikelen van de Statistiekwet betrof de sancties op overtredingen. In de Kamer werden hierover weliswaar vragen gesteld, maar het artikel kreeg toch de steun van de meerderheid van het Parlement. Dit artikel voorzag namelijk in een strafbepaling voor het verkeerd opgeven van het land van herkomst of bestemming of het verkeerd opgeven van de waarde van de goederen “*meer dan tien ten honderd te hoog of te laag*”. De boete op een dergelijke overtreding was minimaal 50 cent, oplopend tot honderd gulden. Volgens Treub wettigde het grote belang van een goede handelsstatistiek de bedreiging met strenge straffen.³⁴⁴

De begeleiding van de overdracht van de handelsstatistiek naar het CBS en de instelling van het statistiekrecht, vormen een voorbeeld van de voor het Bureau zeer belangrijke maatregelen die Treub nam op het gebied van de officiële statistieken. Voor de ambtelijke statistiek betekende dit een grote stap voorwaarts op het terrein van de economische statistiek, dat nog weinig ontwikkeld was.

6.2 Sociaal-economische statistieken bij het CBS: onontgonnen gebied

Het CBS nam in 1899 enkele statistieken op sociaal-economisch terrein over van de CCS, zoals de statistiek over de arbeidersverenigingen, loon- en arbeidsduur, werkstakingen en uitsluitingen, overtredingen van de sociale wetten, prijzen van landerijen en landbouwproducten en over het verbruik van voedings- en genotmiddelen. Een aantal van deze statistieken werd gepubliceerd in het Maandschrift. Aanvankelijk (tegen het einde van de negentiende eeuw)

had Kerdijk, de toenmalige voorzitter van de CCS, het 'lievelingsdenkbeeld' gekoesterd dat dit tijdschrift uitsluitend een 'Nederlandsch Arbeidsblad' zou worden, maar de rest van de CCS wilde zich op een breder terrein bewegen.³⁴⁵ Dit werd duidelijk tijdens een vergadering van de Commissie in 1893, toen De Bosch Kemper zich uitsprak tegen het instellen van statistische onderzoeken op het gebied van de arbeidsverhoudingen. Dit kwam volgens hem namelijk niet overeen met de taak die de CCS krachtens het KB van 1892 had gekregen.³⁴⁶ Waarschijnlijk vond hij een dergelijk onderzoek te politiek getint. Hij verduidelijkte zijn standpunt namelijk met de opmerking, dat een dergelijk onderzoek *"bij zekere klassen verwachtingen, voor verwezenlijking niet vatbaar, zou kunnen opwekken."*³⁴⁷ Toen er vervolgens gestemd werd over de vraag of dit onderzoek wel of niet tot de taak van de CCS gerekend kon worden, was De Bosch Kemper overigens de enige die meende dat dit niet het geval was.

De eerste sociaal-economische statistieken die door het CBS vervaardigd werden hadden dus voor een groot deel betrekking op het gebied van arbeid. Zo kreeg het CBS al in 1900 opdracht van de regering om de inlichtingen te bewerken die de Kamers van Arbeid moesten gaan verzamelen.³⁴⁸ De oprichting van het Maandblad viel samen met deze opdracht waardoor de eerste aflevering van dit tijdschrift al in 1902 kon verschijnen. De onderwerpen werden in de loop der jaren steeds gevarieerder, waarbij het zwaartepunt steeds meer kwam te liggen op economische onderwerpen.

De inspanningen van de CCS om het CBS een bedrijfstelling te laten organiseren, die in 1898 aanvingen, liepen ondertussen telkens vast op het feit dat de opeenvolgende ministers van Binnenlandse Zaken en hun collega's van Landbouw, Nijverheid en Handel geen toestemming wensten te verlenen voor het organiseren van een dergelijke telling. Volgens de CCS was het in het belang van 'praktijk en wetenschap' (een verwijzing naar de taak van het CBS krachtens het KB van 1899) om een bedrijfstelling te houden. *"Dat een bedrijfsstatistiek van groot nut is voor de wetgever, vooral waar ingrijpen van overheidswege in het economische leven van een volk meer en meer plaats vindt, zal niet worden betwist"*, aldus het pleidooi van de CCS in 1903.³⁴⁹ Ze kreeg echter pas in 1929 toestemming om een bedrijfstelling te houden. Maar er was, naast het gebrek aan interesse aan de zijde van de regering, nog een obstakel waar het CBS bij het 'ontginnen' van de economische statistiek mee geconfronteerd werd.

De uitbreiding van de overheidsstatistieken op sociaal-economisch gebied, die gedeeltelijk tijdens de Eerste Wereldoorlog bij het CBS plaatsvond, had mede tot gevolg dat het Bureau geconfronteerd werd met berichtgevers als werkgeversorganisaties. Al snel werd duidelijk dat vooral de diverse ondernemers- en fabrikantenverenigingen, nog in de ban van het *laissez faire*-gedachtengoed, zich niet snel gewonnen gaven. Er waren in een aantal bijzondere gevallen

zelfs wettelijke bepalingen voor nodig om ze te dwingen de door het CBS gevraagde gegevens af te staan. Die wettelijke dwang voor het bedrijfsleven was er echter lange tijd niet. Een bepaling tot het verstrekken van gegevens was aanvankelijk alleen vastgelegd in de Wet van 22 april 1879 betreffende de tienjaarlijkse volkstelling.³⁵⁰ Voor de overige statistieken was het CBS dus afhankelijk van vrijwillige medewerking van de berichtgevers. De georganiseerde arbeiders waren over het algemeen wat gemakkelijker te overtuigen van het nut van sociaal-economische statistieken dan de ondernemers.

De vakbeweging en het CBS tijdens de eerste decennia van de 20e eeuw

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren in Nederland vakverenigingen van geschoolde arbeiders ontstaan. Door de onderlinge politieke en religieuze verschillen was de organisatie van arbeiders zeer versnipperd. Er ontstonden onder invloed van de verzuiling confessionele, socialistische, sociaal-democratische en neutrale vakbonden. De vakverenigingen waren tot 1914 volgens Lambers nieuwe krachten tegen de bestaande feilen in het sociaal-economische bestel, tegen de bestaande economische orde en tegen elkaar.³⁵¹ De statistiek der arbeidersverenigingen die de CCS in 1894 voor het eerst samenstelde en die het CBS na 1899 voortzette, leerde bijvoorbeeld dat er in 1903 226 vakverenigingen bestonden.³⁵² Dit aantal verminderde vanaf het begin van de eeuw toen er veel van deze vaak kleine verenigingen samengingen in één van de grotere bonden. Van Zanden spreekt van een toen heersende 'centralistische tendens' in de vakbeweging.³⁵³

De hierboven genoemde statistiek over de vakorganisaties en het verenigingsleven van arbeiders was overigens het eerste onderzoek dat de CCS zelf instelde.³⁵⁴ Van Dam van Isselt, die aan het hoofd heeft gestaan van de afdeling Sociaal-economische statistieken van het CBS, noemde in een terugblik de keuze van de CCS om dit onderzoek als eerste te houden, een zeer juiste beslissing. *"Betrekkingen aanknopen, belangstelling wekken, vertrouwen winnen, dáár kwam het op aan! Vraagt U eens af wat er van de sociaal-economische statistiek en van de arbeidsstatistiek in het bijzonder terecht zou zijn gekomen, indien niet de arbeiders en hunne organisaties de zoo nodige medewerking verleend hadden"*, aldus het vurige betoog van Van Dam van Isselt.³⁵⁵

Volgens hem slaagden de CCS en het CBS er inderdaad in het voor de statistiek broodnodige vertrouwen van de vakbonden te winnen. Dit zal in grote mate te danken zijn geweest aan het feit dat er al aan het begin van deze eeuw namens een aantal grote vakbewegingen vertegenwoordigers in de CCS zitting hadden. Er werden namelijk drie 'zuilen' in de Commissie vertegenwoordigd: de protestants-christelijke, de katholieke en de socialistische. De grootste arbeiders-

verenigingen waren het protestantsch-christelijke Patrimonium, opgericht in de jaren 1870, de Nederlandsch Roomsch-Katholieken Volksbond uit 1888 en de Sociaal-Democratische Bond die uit 1882 dateert. De voorzitter van laatstgenoemde bond was Domela Nieuwenhuis, die, zoals we hebben gezien, bij de oprichting van het CBS een sleutelrol heeft gespeeld. Een ander reeds aangehaald voorbeeld van de nauwe band tussen de arbeidersorganisaties en de statistische organisatie vormt het al uit 1892 daterende lidmaatschap van de CCS van Van Zinderen Bakker.

De arbeidersorganisaties waren over het algemeen bereid om mee te werken aan statistische onderzoekingen, omdat zij een verbetering zochten van zaken als kinderarbeid, ongevallen op de werkplek en het verbod om te staken. Betrouwbare informatie over deze zaken kon een bijdrage bieden tot het bestrijden en oplossen van de misstanden. In 1893 moest de CCS echter het plan om een onderzoek in te stellen naar de inkomens van de arbeiders afblazen, in verband met de weigering tot medewerking van Patrimonium en de Sociaal-Democratische Partij.³⁵⁶

Methorst was jaren later, net als Van Dam van Isselt, de mening toegedaan dat de samenwerking tussen de arbeidersorganisaties en het CBS goed was. *“Wel bestond er in den beginne in sommigen arbeiderskringen een zeker wantrouwen ten opzichte van deze nieuwe regeringsinstelling [het CBS, AK] en terughoudendheid bij het verstrekken van inlichtingen over ledental en financiën der vakverenigingen, over werkstakingen, lonen e.d.”*³⁵⁷ Een moeilijk moment in de samenwerking tussen het CBS en de arbeidersorganisaties vond plaats vlak na 1903, toen als gevolg van de staking van het spoorwegpersoneel en de hierop volgende stakingswetten, grote weerstand tegen het afstaan van gegevens ontstond bij linksgeoriënteerde arbeidersorganisaties. Volgens Idenburg werden de verzoeken om inlichtingen van het CBS in die jaren beantwoord met opmerkingen als: *“Wij wensen geen inlichtingen te verschaffen aan een Regering, die de arbeidersbelangen vertrapt en de arbeiders knevelt.”*³⁵⁸ Dit soort protesten kwamen overigens voornamelijk van de arbeiders die aangesloten waren bij de zogenaamde ‘vrije richting’ of het ‘Nationaal Arbeiderssecretariaat’ (de anarchistische richtingen), die het geven van inlichtingen aan het CBS weigerden. De andere arbeidersorganisaties hadden volgens Methorst over het algemeen belangstelling voor de statistiek omdat ze er een middel tot verbetering van hun maatschappelijke positie in zagen.³⁵⁹

De werkgevers: geen liefhebbers van de statistiek?

Bij de werkgevers was het heel anders gesteld met de bereidheid tot medewerking aan de statistiek. Methorst was er zelfs van overtuigd dat de bureaus van de werkgeversorganisaties, die mede als tegenwicht tegenover de arbeiders-

organisaties ingesteld waren, regelmatig direct of indirect een remmende invloed uitoefenden op de ontwikkeling van bepaalde statistieken, zoals die van de lonen, prijzen, omzetten en distributiekosten.³⁶⁰ Uitzonderingen waren er ook. Belangrijke ondernemers als de in deze studie reeds genoemde D.W. Stork, zijn broer C.F. Stork en F.G. Waller stonden bekend als voorstanders, en zelfs 'voorvechters' van de statistiek.³⁶¹ Beide heren waren lid van de CCS, een positie die hen in staat stelde op de hoogte te blijven van de werkzaamheden van het CBS en de wensen van de ondernemers ten aanzien van de statistiek kenbaar te maken. Dus ook voor ondernemerskringen was het gunstig een vertegenwoordiger in de Centrale Commissie te hebben. Omgekeerd profiteerde de Commissie van het lidmaatschap van personen als Waller en Stork omdat ze het nut en de noodzaak van overheidsstatistieken bij hun collega's en vrienden hebben bepleit. De ondernemers waren al in de negentiende eeuw regionaal en branchegewijs georganiseerd, maar ontmoetten elkaar op landelijk niveau in koepelorganisaties als de in 1899 opgerichte Vereeniging van Nederlandsche Werkgevers³⁶² en het in 1917 opgerichte Verbond van Nederlandsche Fabrikanten-Vereenigingen³⁶³, die in 1926 fuseerden en onder de naam Verbond van Nederlandse Werkgevers³⁶⁴ verder gingen. De gemeenschappelijke noemer van de bij deze organisaties aangesloten ondernemers was dat zij voorstanders van vrijhandel waren. De overheid moest zich in hun ogen ten aanzien van het bedrijfsleven zeer terughoudend opstellen. Overheidsingrijpen zou immers tot belemmering van de vrije handel leiden. Samen met de diverse Kamers van Koophandel en Fabrieken hebben zij vooral vlak na afloop van de Eerste Wereldoorlog heftig tegen de productiestatistiek geprotesteerd, omdat zij dit als een voorbeeld van ongewenste bemoeienis van de centrale overheid zagen. De bezwaren van de ondernemers kwamen voort uit hun verwachting dat de resultaten van statistische onderzoeken meer negatieve dan positieve gevolgen voor hen zouden hebben. Vrijheidsbeperkende overheidsmaatregelen en scherpere concurrentie waren daar twee voorbeelden van.³⁶⁵ Ondernemingen waren over het algemeen bang dat bedrijfsgeheimen, zaken als omzetgegevens of misschien zelfs misstanden ten aanzien van de arbeidsomstandigheden aan het licht zouden komen wanneer hun gegevens zwart op wit bij het CBS terecht kwamen. Bovendien kleefden er natuurlijk praktische bezwaren aan de uitvoering van statistisch onderzoek: het invullen van vragenformulieren kostte tijd en moeite. Vooral bij het midden- en kleinbedrijf kon dit op grote problemen stuiten. Hierin bevonden zich bijvoorbeeld bedrijfjes die niet of nauwelijks een administratie voerden. Daarnaast had een kleine onderneming vaak geen personeel beschikbaar voor een tijdrovende activiteit als het invullen van enquêteformulieren. De geheimhouding van individueel herleidbare bedrijfsgegevens bleef echter

het grootste knelpunt. Mr.B.J.M. van Spaendonck, voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Tilburg, heeft hier in een vergadering van de CCS wel eens over gezegd: *“Over de geheimhouding van dit Bureau (het CBS, AK) is slechts lof. Maar komt er ook een bepaling dat de heer Methorst de gegevens moet overleggen aan een staatscommissie dan is dat niet tegen te houden. Als er andere mensen komen dan zijn de gegevens hier en niemand kan ze in brand steken.”*³⁶⁶ De reactie van Methorst hierop was overigens kort en krachtig: *“Natuurlijk wel!”*³⁶⁷

6.3 De oorsprong van de productiestatistiek

Volgens Van Dam van Isselt, die als voorbereiding voor het opzetten van een productiestatistiek een onderzoek naar de situatie in het buitenland had gedaan, verkeerde Nederland in 1916 vergeleken met verscheidene andere landen nog in vrijwel volslagen onwetendheid ten aanzien van de productie en consumptie hier te lande.³⁶⁸ Vandaar dat het in studie nemen van de zogenaamde statistiek van voortbrenging en verbruik op 11 november 1916 in een vergadering van de CCS ter sprake kwam. Het lid mr.Ph. Falkenburg (directeur van het statistisch bureau van de gemeente Amsterdam) had het voorstel ter sprake gebracht. Het is niet verwonderlijk dat de wenselijkheid van een productie- en consumptiestatistiek juist door de directeur van een gemeentelijk statistisch bureau ter tafel werd gebracht. Het CBS had namelijk tijdens de oorlog al aan de burgemeesters van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag verzocht zoveel mogelijk statistisch materiaal, verzameld door allerlei nood- en ad hoc-instellingen, te bewaren.³⁶⁹ De gedachtenwisseling tijdens de desbetreffende vergadering van de CCS, waarin Methorst Falkenburg overigens vóór was en mee kon delen dat het Bureau al wat gegevens over de consumptie had verzameld, leidde tot twee besluiten.

Ten eerste meende de CCS dat het samenstellen van een betrouwbare statistiek slechts mogelijk zou zijn indien het verstrekken van de gevraagde gegevens zou berusten op wettelijke verplichting dat deze aan het CBS als onpartijdig lichaam zouden worden gegeven en dat de ambtenaren van het Bureau bij de wet geheimhouding zou worden opgelegd. Het weigeren van het afstaan van gegevens of het opzettelijk verkeerd invullen van de enquêteformulieren zou met een ‘strafbedreiging’ moeten worden gesanctioneerd. Net als bij de handelsstatiek dus. De daadwerkelijke toepassing van de strafbepaling moest echter zo veel mogelijk voorkomen zien te worden, zo meenden vele CCS-leden, waarvan er een aantal (zoals mr.F.S. van Nierop en Jhr.mr.J.A. Stoop van Strijen) de voorkeur hadden gegeven aan het stellen van uitsluitend facultatieve vragen aan het bedrijfsleven. Methorst kon de leden die zich zorgen maakten over de

sancities overigens geruststellen: tot dan toe had het CBS altijd allerlei gegevens vrijwillig gekregen en het Bureau wilde er alles aan doen om dit zo te houden.³⁷⁰ Daarnaast moest, volgens de CCS, ook na de oorlog een groot belang worden gehecht aan een statistiek van voortbrenging en verbruik. Het moest geen noodmaatregel zijn, maar het zou een permanent onderdeel van het takenpakket van het CBS moeten worden. De regering moest immers kunnen beschikken over een 'betrouwbaar overzicht van de productie en consumptie in Nederland'.³⁷¹ Teneinde in de uitvoering van deze twee besluiten de vaart te zetten, richtte de CCS een speciale subcommissie op onder voorzitterschap van Stork. Ook buiten de Centrale Commissie was, zo blijkt althans uit een door het CBS samengestelde nota over deze kwestie, belangstelling voor een productie- en consumptiestatistiek ontstaan. Bij de Nijverheidscommissie was het plan gerijpt om zelf een dergelijke statistiek samen te gaan stellen, maar na kennisneming van de plannen van het CBS "*vermeende deze commissie echter dat het Centraal Bureau het voor dit werk aangewezen orgaan was*".³⁷² Dit is met het oog op de centralisatie van de ambtelijke statistiek een belangrijke uitspraak! Ook is het vermeldenswaardig dat de Nijverheidscommissie in december 1916 de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel verzocht zijn invloed aan te wenden, "*opdat het door het CBS voorgenomen onderzoek naar de productie en consumptie zoo spoedig mogelijk zou worden verricht*".³⁷³ Deze Nijverheidscommissie was ingesteld op 5 januari 1915 door de minister van Landbouw en stond onder voorzitterschap van prof.ir.I.P. de Vooy. Samen met de 'Commissie voor de voeding van mensch en dier' vond de Nijverheidscommissie haar oorsprong in het door Koningin Wilhelmina geïnitieerde Koninklijk Nationaal Steuncomité, waarvan beide commissies zich echter in de loop van de oorlog verder los maakten. De samenwerking tussen de regering en de Nijverheidscommissie was echter zeer intensief. Vandaar dat deze commissie ongetwijfeld in staat zal zijn geweest, op succesvolle wijze druk op de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel uit te oefenen om haast te maken met de samenstelling van een productie-statistiek.³⁷⁴

De "Wet van 1 december 1917"

De CCS vroeg met het oog op de urgentie van de zaak spoedig na het in studie nemen van deze statistiek een audiëntie aan bij de minister van Binnenlandse Zaken, Cort van der Linden, om deze voorstellen onder zijn aandacht te brengen. De delegatie bestond uit de voorzitter van de CCS, de directeur van het CBS, de voorzitter van de Nijverheidscommissie (Van Aalst) en de voorzitter van de subcommissie voor de statistiek van voortbrenging en verbruik (Stork). Deze beraadslaging verliep gunstig. De minister gaf namelijk opdracht tot het ont-

werpen van een wettelijke regeling en op 29 juni werd het 'ontwerp van wet houdende maatregelen tot het verkrijgen van eene juiste statistiek van voortbrenging en verbruik ingediend'.³⁷⁵ Dit ontwerp werd enkele maanden later omgezet in de 'Wet van 1 december 1917, houdende maatregelen tot het verkrijgen van een juiste statistiek van voortbrenging en verbruik'. Hieraan ging in de Kamer nog enige discussie vooraf.

Bij de behandeling van deze wet in oktober 1917 was er door twee Kamerleden, Jhr.mr.dr.E.A. van Beresteyn en H.P. Marchant, een amendement ingediend op het wetsvoorstel van Cort van der Linden. De beide heren, respectievelijk lid en fractievoorzitter van de Vrijzinnig Democratische Bond en dus partijgenoten van Treub, meenden namelijk dat zij *"juist in den laatsten tijd hebben kunnen zien, hoe vaak misbruik werd gemaakt van ondeugdelijke statistieken."*³⁷⁶ De tekst van hun amendement luidde: *"In bijzondere gevallen kan Onze minister van Binnenlandsche Zaken den directeur van het Centraal Bureau van de Statistiek, alsmede de door deze aangewezen ambtenaren en deskundigen machtigen inzage te vorderen van boeken en stukken."*³⁷⁷ Een voor liberalen opmerkelijk voorstel! Het voorstel kan verband gehouden hebben met het feit, dat zij hun partijgenoot wilden steunen, minister van Financiën Treub, die een jaar daarvoor een vergelijkbare wet (betrekking hebbend op de handelsstatistiek) door de Kamer had gekregen.

Van Beresteyn en Marchant vingden echter bot bij minister Cort van der Linden. De bewindsman vond deze bepaling overbodig. Hij noemde als argument tegen een dergelijke regeling dat het overleggen van de boekhouding voor mensen een zeer onaangename handeling was, omdat het dikwijls het 'intieme leven' betrof. Hij kreeg bijval van kamerlid Idsinga, die vreesde dat een dergelijke bepaling een *"exorbitante macht aan een administratie zou verlenen, die voor de burgers zeer veel last zou kunnen veroorzaken"*.³⁷⁸ Het amendement werd echter met een zeer krappe meerderheid van 28 tegen 27 aangenomen.

Het aantal zaken waarop de strafbedreiging in deze wet betrekking had werd hierdoor uitgebreid, wat duidt op een voor die tijd uitzonderlijke hoeveelheid dwang die het weigeren van het afstaan van bedrijfsgegevens, knoeierijen met de formulieren, of schending van de geheimhouding moest voorkomen. Idenburg zei hierover in een terugblik dat het voor de eerste maal in de geschiedenis van de statistiek was, dat een dergelijke verplichting aan een bepaalde groep particulieren werd opgelegd. Daartegenover stond de plicht tot geheimhouding voor de ambtenaren van het CBS, die belast waren met de samenstelling van de Statistiek van voortbrenging en verbruik. In het betreffende artikel was namelijk de bepaling opgenomen dat *"hij aan wiens schuld schending van de geheimhouding te wijten is, wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden"*.³⁷⁹ Niet mis dus.

Van Beresteyn bleek overigens nog meer steun aan de opzet van bedrijfs-

statistieken te willen geven. In de zitting van de Tweede Kamer in maart 1918 verzocht hij Cort van de Linden opdracht te verlenen aan het CBS tot het houden van een bedrijfstelling. Deze laatste beloofde het voorstel in overweging te nemen, iets wat zijn ambtsvoorgangers reeds twintig jaar lang geantwoord hadden op het verzoek tot het houden van een bedrijfstelling. Ook in dit geval zou er niets van komen. Methorst, die de bui vermoedelijk al zag hangen, suggereerde dan ook aan de CCS om goedkeuring te verlenen aan het geleidelijk uitbouwen van de statistiek van voortbrenging en verbruik, waarvan de gegevens 'in steeds breder wordende kringen' gewenst waren. In de toekomst zouden volgens de directeur van het CBS dan ook de gegevens van de visserij, landbouw en handel in het onderzoek betrokken moeten worden.³⁸⁰ De samenstelling van de visserij- en landbouwstatistiek was overigens op dat moment nog in handen van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel. Het was waarschijnlijk toen al de wens van het CBS om ook deze statistieken bij het Bureau te centraliseren. Dat vond zijn weerklink in dit voorstel van Methorst.

Het zal geen toeval zijn dat Van Beresteyn in 1919 lid van de CCS werd. Het zal de CCS ongetwijfeld niet zijn ontgaan dat hij de bedrijfsstatistiek wilde verbeteren en stimuleren. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij actief in diverse distributieorganen op het gebied van graan, rogge en aardappelmeel. Hij kan dus uit eigen ervaring hebben gemerkt, hoe belangrijk betrouwbaar statistisch materiaal is voor wetenschap en beleid. Dat de interesse van Van Beresteyn in de statistiek niet vluchtig was, blijkt uit de lange duur van zijn lidmaatschap van de Commissie: bijna twintig jaar.

Methorst 'zondigt' vanwege de abnormale omstandigheden?

Met de samenstelling van de statistiek van voortbrenging en verbruik kon in 1918 begonnen worden. De CCS richtte een subcommissie op om advies uit te brengen over de wijze waarop dit moest gaan geschieden. Het is niet verwonderlijk dat de subcommissie werd voorgezeten door de bekende fabrikant C.F. Stork. Ook het feit dat het hierboven genoemde kamerlid Van Beresteyn deel uit maakte van deze subcommissie zal geen verrassing zijn. Namens Binnenlandse Zaken was W. Groenemeijer lid en Methorst was ambtshalve lid namens het CBS. De andere leden waren C.J.Ph. Zaalberg (Directeur-generaal van de Arbeid), J. Oudegeest (Nederlandsch Verbond voor Vakverenigingen), J. Smid³⁸¹ (landbouweconoom en publicist, ambtenaar bij de afdeling Landbouw aan het departement van Waterstaat), mr.J.W.S.A. Versteeg (Secretaris-generaal van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel) en mr.M.P.L. Steenberghe³⁸² (landelijk voorzitter van de Algemeene Rooms-

Katholieke Werkgevers Vereniging). De CCS meende zich met de benoeming van deze personen te kunnen verzekeren van de medewerking van werkgevers, werknemers en overheid.

Dat de nood bij de regering hoog was bleek ondertussen uit het verzoek van de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel in 1918 aan het CBS om alvast gegevens over de behoefte van de Nederlandse nijverheid aan grondstoffen te verzamelen.³⁸³ Het Bureau zou het land grote diensten bewijzen, aldus de minister volgens de lezing van Idenburg over deze kwestie, "*indien het een telling op de meest uitgebreide schaal hield*".³⁸⁴ Het CBS gaf gehoor aan dit verzoek en organiseerde een spoedtelling over de jaren 1913 en 1916, waarbij vrijwel de gehele nijverheid betrokken was. Het Bureau mocht zelfs 140 personen extra in dienst nemen (in oorlogstijd!), wat wel aantoonde hoe groot het belang was dat de regering aan dit onderzoek hechtte. Van de Nijverheidscommissie kreeg het CBS zelfs een renteloos voorschot van f 25 000,- om tijdelijk personeel in dienst te nemen! Het betrof hier echter een incidentele telling, een noodmaatregel gerechtvaardigd door onderhandelingen met de oorlogvoerende landen over de grondstofleverantie aan Nederland. Methorst wist echter toestemming te krijgen van de minister om een deel van dit personeel in vaste dienst te nemen. Dit werd door middel van een Koninklijk Besluit in 1918 geregeld. De reden die Methorst hiervoor aanvoerde was het belang van de geheimhouding. De bedrijfsgegevens waren natuurlijk in veiliger handen bij vast personeel, loyaal aan het CBS en als ambtenaar aan de geheimhouding gebonden. Het aspect van de contracten van dit personeel (in vaste of in tijdelijke dienst) vormde een eerste punt van conflict met de CCS, waarvan de voorzitter protesteerde tegen de financiële gevolgen. Men moet hierbij niet vergeten, dat er voor de volkstellingen bijvoorbeeld altijd personeel op basis van tijdelijke contracten werd aangenomen. De directeur van het CBS gaf in dit geval echter de voorkeur aan vast personeel, vooral vanwege de gevoeligheid van het geheimhoudingsaspect. Het bedrijfsleven was al onwillig genoeg! In de loop van 1918 en 1919 ontstond er echter nog een conflict ten aanzien van deze statistiek tussen de voorzitter van de CCS en de directeur van het CBS. Dit had te maken met het jaar waarover de gegevens voor de statistiek van voortbrenging en verbruik verzameld moesten worden. Bij de besluitvorming hierover was haast geboden.

Op de Najaarsvergadering van de CCS in december 1918 bleek echter dat er bij het bedrijfsleven bezwaar bestond om de gegevens over het afgelopen jaar te verzamelen. Dit jaar was, volgens onder andere de voorzitter van de subcommissie voor de statistiek van voortbrenging en verbruik, Stork, te 'abnormaal'.³⁸⁵ Liever zag men de gegevens verzameld over 1919, geen normaal maar toch een zeer typisch jaar, aldus Stork. Methorst was het eens met Stork, maar realiseerde

zich dat snelheid van handelen vereist was: er waren nog maar een paar dagen (in de kersttijd), om de ondernemers van de wijziging op de hoogte te brengen. Dit moest namelijk vóór 1 januari 1919 geschieden. Na intern overleg gepleegd te hebben, gaf Methorst dan ook door aan de minister van Arbeid, Aalberse, aan de chef van de afdeling Binnenlands Bestuur van het ministerie van Binnenlandse Zaken en aan het CCS-lid Doyer, dat het jaar 1918 als jaar van verzamelen vervangen werd door 1919. De voorzitter van de CCS, Verrijn Stuart, werd hier dus gepasseerd door de directeur van het CBS! Methorst, die meende dat hij hierbij handelde in het 'belang der statistiek en in de geest onzer sub-commissie' genoot hierbij de steun van Binnenlandse Zaken, dat meende dat er sprake was van bijzondere omstandigheden. Overleg met de CCS zou te tijd-rovend zijn.³⁸⁶

Verrijn Stuart was het daar echter volstrekt niet mee eens. In de briefwisseling die hierover werd gevoerd in de eerste maanden van 1919 ontspon zich een conflict tussen Verrijn Stuart en Methorst. Het is voorzover wij hebben kunnen nagaan het enige incident in de bestaansgeschiedenis van de Commissie en het Bureau geweest, waarin beide organisaties zich lijnrecht tegenover elkaar bevonden.

Een conflict tussen Methorst en Verrijn Stuart

Stork werd een week na de bewuste plenaire vergadering van de CCS door zowel Methorst als Verrijn Stuart bestookt met brieven waarin beiden trachtten hun standpunt aan de subcommissie voor te leggen.³⁸⁷ De laatste was verbolgen omdat Methorst in deze vergadering met geen woord had gerept over het veranderen van het jaar waarover de gegevens verzameld zouden moeten worden. Het feit dat er in de pers al aandacht was geschonken aan deze vervanging had de CCS in de ogen van haar voorzitter voor het blok gezet.³⁸⁸ Bovendien was Verrijn Stuart het niet eens met de motieven van de directeur van het CBS om 1919 in plaats van 1918 te kiezen. Hij vreesde namelijk dat de tijd waarin het economische leven weer als normaal beschouwd zou kunnen worden, nog jaren op zich zou laten wachten. Wanneer het jaar 1918 geen geschikt jaar van waarneming voor de productiestatistiek vormde vanwege de oorlogsomstandigheden, zou dat ook voor 1919 gelden. Daarom zou in de tussentijd, zo meende hij, een aanzienlijke kostenbesparing verkregen worden door alle werkzaamheden aan de economische statistieken in deze abnormale oorlogstijd te laten rusten.³⁸⁹ De voorzitter van de Nederlandse Overzee Trustmaatschappij en tevens lid van de CCS, Van Aalst, had bovendien al aan Verrijn Stuart laten weten dat het NOT in staat was in hoofdzaak de nodige gegevens te verschaffen.³⁹⁰ Dat zou het CBS een besparing opleveren. Bijkomend voordeel zou

zijn dat deze kostenbesparing na de oorlog aangewend zou kunnen worden voor het houden van een bedrijfstelling. Hiermee zou *“de in de laatste jaren opnieuw zeer gevoelde leemte in onze kennis der bedrijfs toestanden”* opgevangen kunnen worden, aldus Verrijn Stuart.³⁹¹ Het belang van het doorgaan van de bedrijfstelling, waar de CCS al twintig jaar lang voor pleitte, ging hier dus boven het belang van de statistiek van voortbrenging en verbruik. Niet alleen omdat Verrijn Stuart twijfelde aan het nut van laatstgenoemde statistiek tijdens oorlogstijd, maar waarschijnlijk ook omdat het verkrijgen van toestemming voor het houden van de bedrijfstelling onderhand was uitgedroefd tot een prestigekwestie. Al twintig jaar nul op het rekest krijgen moet een bron van frustratie voor de Centrale Commissie zijn geweest.

Bovendien dreigde wat in de ogen van Verrijn Stuart aanvankelijk als crisisstatistiek was bedoeld, nu langzaam aan het uitgroeien tot een jaarlijkse statistiek, iets wat volgens hem in geen enkel land voorkwam.³⁹² *“Er moet met grote nadruk op worden gewezen, dat het denkbeeld van een jaarlijkse bewerking van deze statistiek volkomen in strijd is met de gehele opzet van de zaak, en de CCS heeft zich ten gunste daarvan met geen woord uitgelaten.”*³⁹³ De kosten verbonden aan deze statistiek bedroegen twee ton per jaar. In tijden van oorlog was een dergelijke uitgave naar de mening van Verrijn Stuart onverantwoord. Zowel Methorst, Stork als Van Aalst spraken hem echter tegen. Misschien zou de statistiek in de toekomst niet meer nodig zijn; nu moest de industrie over de betreffende gegevens kunnen beschikken.

De bezwaren van Verrijn Stuart zijn waarschijnlijk terug te voeren op de kern van het probleem: de formele procedure van toestemming van de CCS, normaal gesproken nodig voor het CBS om een statistiek te beginnen of te wijzigen, was overgeslagen. Methorst daarentegen, zag de gang van zaken waarbij de gedachte dat uitbreiding van de productiestatistiek noodzakelijk was breed gedragen werd, waarschijnlijk als een goede gelegenheid om middelen te verkrijgen om de economische statistieken van het Bureau op structurele basis uit te breiden. Dit kan hebben meegespeeld in zijn beslissing om Verrijn Stuart te passeren en rechtstreeks naar de minister te stappen. De vraag is wie er gelijk kreeg van de subcommissie voor de desbetreffende statistiek.

De voorzitter, Stork, gaf binnen enkele dagen zijn antwoord aan Verrijn Stuart. In zijn uiteenzetting over de mening van de subcommissie over deze kwestie, koos hij de zijde van Methorst. Niet alleen was de industrie sterk voorstander van de keuze voor 1919 als basisjaar, hij meende bovendien dat tijdrovend overleg met een vrij groot aantal personen terecht was uitgeschakeld door Methorst.³⁹⁴ Deze laatste had ondertussen het departement waaronder het CBS ressorteerde, Binnenlandse Zaken, al aangeschreven om steun te vragen voor zijn beslissing. Hierin gaf hij wel toe, waarschijnlijk omdat hij onaangenaam ver-

rast en geschrokken was door de reactie van Verrijn Stuart, dat het hem *“leed had gedaan”* niet op de normale wijze overleg te hebben gepleegd met de CCS. Hij had er, naar eigen zeggen, *“geen ogenblik aan gedacht een daad te verrichten, welke zou kunnen worden uitgelegd als te zijn in strijd met het gevoel van dankbaarheid, dat mij inderdaad vervult jegens de leden der subcommissie, en ingezonderdheid jegens de heer Stork, voor de grote steun (...)”*³⁹⁵

Storm in een glas water?

Begin februari 1919 was Methorst ziek thuis. In een persoonlijk schrijven aan Verrijn Stuart wees hij op zijn overtuiging, dat zijn beslissing juist was geweest. *“Dan blijft er niets anders over dan dat ik tegen een ‘vorm’ gezondigd heb. Dat lijkt mij niet van zóveel belang om daarvoor een storm te doen opgaan”*, aldus een gepijnigde directeur van het CBS. *“Van ‘boosdoenerij’ is mijnerzijds geen sprake, wel word ik onaangenaam getroffen door de toon waarop u deze zaak behandelt.”*³⁹⁶ Verrijn Stuart was echter onverbiddelijk. In zijn hoedanigheid als voorzitter van de Centrale Commissie en in reactie op de opmerking van Methorst dat hij tegen een ‘vorm’ gezondigd had, vond hij dat het Reglement van Orde van de CCS naar letter en geest geschonden was. Hij schreef aan de leden van de Commissie dat Methorst, naar zijn mening, ten onrechte vond ‘onjuist en onbillijk’ te zijn behandeld. Waar Verrijn Stuart in het bijzonder woedend om was geworden, zo bleek uit dit verslag over de gebeurtenissen aan de rest van de CCS, was het feit dat Methorst achter zijn rug om naar de minister van Binnenlandse Zaken was gegaan om goedkeuring voor zijn plan tot uitvoering van de statistiek te vragen. Dit moest *“ontwifelbaar als incorrect worden beschouwd.”*³⁹⁷

Ondertussen dreigde het conflict uit de hand te lopen.³⁹⁸ De minister van Binnenlandse Zaken besloot dan ook opdracht te geven aan de subcommissie voor de statistiek van voortbrenging en verbruik om advies te geven over het meningsverschil tussen beide heren. Zij concludeerden dat Verrijn Stuart weliswaar formeel gelijk had, maar dat er zich uitzonderingsgevallen voor kunnen doen. In dergelijke gevallen moest het mogelijk zijn dat de directeur van het CBS geheel op eigen verantwoordelijkheid rechtstreeks een voorstel tot de regering richtte, ook al zou hij daardoor afwijken van het formele beginsel.³⁹⁹ Het mondelinge overleg dat had plaatsgevonden tussen Methorst en de subcommissie, had de eventuele twijfel bij de leden van deze commissie over de motieven van de directeur van het Centraal Bureau weggenomen.

In het advies van de subcommissie stond dan ook de aanbeveling, deze kwestie niet in de aankomende plenaire vergadering opnieuw aan de orde te stellen. Ook de minister moest naar aanleiding van het conflict tussen Verrijn Stuart en

Methorst geen slechte indruk van laatstgenoemde krijgen. Uit de correspondentie over dit conflict blijkt, dat Methorst hier bevreesd voor was.⁴⁰⁰ *“Wat de persoonlijke kant der zaak betreft”, aldus dit rapport, “zijn wij van mening dat het ons inziens vaststaat dat de directeur volkomen te goeder trouw en in het belang der zaak heeft gehandeld (...)”*⁴⁰¹

Verrijn Stuart sprak niet als statisticus, maar als politicus?

Methorst had de subcommissie weliswaar overtuigd, maar Verrijn Stuart gaf zich niet zonder slag of stoot gewonnen. Hij diende een amendement in op het advies van de subcommissie, waarin hij voorstelde niet nu al te beslissen dat in de komende vijf jaren de hele nijverheid statistisch onderzocht zou worden, maar dat er per jaar besloten zou worden welke tak van de industrie aan bod moest komen. Dat hij eerder had moeten protesteren tegen de forse personeelsuitbreiding van het Bureau, namelijk tijdens de behandeling van de begroting van het CBS voor het dienstjaar 1919, bestreed hij. Uit onverzoenlijkheid of koppigheid?

Uit de correspondentie die hij over deze kwestie voerde, komt het beeld naar voren van een zeer principieel man, die zich soms star kon opstellen. Maar bovenal krijgen we de indruk dat hij zich ernstig verzette tegen een manoeuvre van Methorst, die hij blijkbaar als een vorm van manipulatie ervaarde. Immers, met de steun van zowel de verantwoordelijke ministers als de ondernemers (waarvan het CBS de informatie moest ontvangen), had Methorst de beste kaarten in handen. Of Methorst zich bewust was van de gevolgen toen hij Verrijn Stuart passeerde en zich van de steun van de minister verzekerde, is moeilijk te zeggen. Het staat buiten kijf dat hij in het belang van het CBS handelde. Zijn streven zal gericht zijn geweest op uitbreiding van de economische statistieken bij het CBS, waarvoor hij bij voorkeur vast personeel in dienst nam. Hoewel Verrijn Stuart beweerde geen bezwaar te hebben tegen de statistiek van voortbrenging en verbruik, meende hij dat *“in de financiële moeilijkheden, waarin ons land verkeert, allen en alle lichamen die daartoe in staat zijn verplicht zijn aan bezuiniging mee te werken.”*⁴⁰²

De gemoederen liepen hoog op in november 1919 toen de CCS haar halfjaarlijkse vergadering hield. Methorst verklaarde zo veel bezwaar te hebben tegen een jaarlijkse selectie van de belangrijkste industrieën die voor statistisch onderzoek in aanmerking kwamen, dat hij dan liever de voorkeur gaf aan de afschaffing van de statistiek van voortbrenging en verbruik. Stork steunde hem door te wijzen op de onmogelijkheid om elk jaar vast te stellen wat belangrijk was. Dat was afhankelijk van ‘subjectieve appreciatie’.⁴⁰³ De scherpste kritiek op Verrijn Stuart kwam van Van Beresteyn. *“Nu begrijp ik dat de voorzitter niet*

spreekt als statisticus, maar als politicus. Ik waardeer de wens tot bezuiniging, maar daarmee valt de deskundigheid weg, en de minister is daarmee niet geholpen".⁴⁰⁴ Het voorstel van de voorzitter werd hierop verworpen met 4 tegen 23 stemmen. Vóór hadden gestemd Verrijn Stuart, prof.mr.D.P.D. Fabius, mr.F.S. van Nierop en prof.mr.J. baron d'Aulnis de Bourouill.

Ten slotte

Een dergelijke verdeeldheid binnen de Centrale Commissie hebben we in de geschiedenis van de CCS slechts zeer sporadisch gezien. Conflicten tussen de CCS en het CBS van de aard als die, welke hierboven beschreven is, waren nog zeldzamer. Het was een uniek incident in de samenwerking tussen beide organisaties. We kunnen het gerust een zwarte bladzijde in hun geschiedenis noemen. De desbetreffende statistiek werd hiervan de 'dupe'. Het is niet vast te stellen of de kwaliteit van de statistiek van voortbrenging en verbruik te lijden heeft gehad van het conflict tussen het CBS en de CCS over voornamelijk organisatorische aspecten.

Veel schadelijker voor de statistiek (en de reputatie van deze statistiek!) zal echter de tegenstand en het gebrek aan medewerking van de ondernemers zijn geweest. Keesing die voor zijn studie over de conjuncturele ontwikkelingen in Nederland tussen 1918-1939 veelvuldig gebruik maakte van CBS-gegevens, meent bijvoorbeeld dat het te betreuren valt dat juist voor de jaren 1919 en 1920 (waarin er sprake was van een economische 'boom') slechts onvolledige gegevens ter beschikking staan. Bovendien zou volgens hem deze statistiek betrekking hebben op een klein aantal betrekkelijk willekeurige bedrijfstakken. Hij meent dan ook dat de vraag of deze "*bloemlezing waarin vele belangrijke bedrijfstakken ontbreken*" een indruk verschaft die als representatief voor de gehele industrie kan worden beschouwd, niet beantwoord kan worden.⁴⁰⁵

Maar ook tijdgenoten hadden niet altijd een gunstig oordeel over de statistiek van voortbrenging en verbruik. Vooral de ondernemers. Zo meende B.J.M. van Spaendonck, de secretaris van de Kamer van Koophandel en Fabrieken van Tilburg dat deze statistiek veel last, geringe voordelen en weinig belangstelling opleverde. Dit laatste werd volgens hem veroorzaakt door het feit dat de cijfers erg laat verschenen en slechts op een klein aantal bedrijfstakken betrekking hadden. "*En dan zijn er nog velen die zeggen: wij nemen het niet zo nauw met de invulling*", aldus Van Spaendonck.⁴⁰⁶ De hierboven genoemde tegenstand van de ondernemers tegen deze statistiek die de uitvoering zeer bemoeilijkte en de kwaliteit ongetwijfeld beïnvloed heeft, duurde overigens nog ruim tien jaar voort.

Voorzitters CCS



› DRS. G.M.V. VAN AARDENNE
1990 - 1995



› DR. J.E. ANDRIESSEN
1985 - 1990

Vorzitters CCS

➤ PROF. DR. F.W. RUTTEN 1995 - HEDEN



Deel 3

Het interbellum: Hoogtij van de statistiek? (1918-1941)

Inleiding

Tijdens het Interbellum hebben zich een aantal zeer cruciale ontwikkelingen op het gebied van de centralisatie van de ambtelijke statistiek voorgedaan. Achtereenvolgens waren dit: de moeilijkheden veroorzaakt door de bezuinigingen (ruwweg tussen 1920 en 1925), de weerstand van de ondernemers tegen de statistiek van voortbrenging en verbruik tussen 1920 en 1928, de verplaatsing van het CBS van het departement van Binnenlandse Zaken naar dat van Economische Zaken in 1932, het onderzoek van de minister van Economische Zaken in 1937 naar de naleving van het beleid van centralisatie van ambtelijke statistieken door zijn ambtsgenoten en ten slotte de overdracht van de landbouwstatistiek. Een algemeen-historische schets van de periode 1918-1941 zal bovenstaande thema's in een breder perspectief plaatsen. De hiervoor genoemde ontwikkelingen zullen vervolgens in de achtereenvolgende hoofdstukken van dit deel aan bod komen.

Internationaal reveil na 1918

Groot was de schok in binnen- en buitenland na de gebeurtenissen tussen 1914 en 1918. Het feit dat er voor de eerste maal in de twintigste eeuw een oorlog op een groot deel van het Europese continent had gewoed, had voor vele landen de betrokkenheid vergroot met dat wat zich buiten de grenzen van het eigen territorium voltrok. De oprichting van de Volkenbond tijdens het interbellum vormt hier een goed voorbeeld van. Internationale samenwerking en overleg moest de kans op een gewapend conflict in de toekomst verkleinen of zelfs doen voorkomen. Met name vanaf 1925 was er volgens Keesing dan ook sprake van politieke ontspanning in Europa. Dit bleek onder andere uit de toetreding in 1926 van Duitsland tot de Volkenbond.⁴⁰⁷

Brugmans noemt het jaar 1925 zelfs als een keerpunt in de Europese geschiedenis. De Locarnoverdragen uit dat jaar gaven een algemene politieke ont-

spanning.⁴⁰⁸ Maar ook uit andere zaken bleek dat er een geheel nieuw tijdperk was aangebroken na 1918. De oorlog had de internationaal-economische samenhang grondig verstoord. De Gouden Standaard, 'voertuig en uitdrukking van de wereldwijde economische harmonie' was in 1914 losgelaten.⁴⁰⁹ Een periode van financiële wanorde brak in tal van landen tussen begin en midden jaren twintig aan. Na een korte opleving werd in oktober 1929 de dramatische climax bereikt met het ineenstorten van de beurs op Wall Street.

De jaren twintig en dertig zagen tevens het sluiten van verdragen en de zoektocht naar een nieuw evenwicht in de internationale betrekkingen ontstaan. Deze behoefte tot grotere internationale samenwerking zien we op allerlei terreinen ontstaan. Voor de nationale statistische organisaties brak bijvoorbeeld een tijd van verbreding van het blikveld aan, door middel van intensivering van de contacten buiten de grenzen. Hierbij speelde een belangrijke rol dat de toegenomen diplomatieke en economische banden tussen de verschillende landen meer harmonisatie van de diverse statistieken vereisten. Dit zogenaamde internationaal reveil zien we dan ook duidelijk terug in de betrekkingen die het CBS met anderen onderhield.⁴¹⁰ Het Bureau had zijn blik echter al eerder op het buitenland gericht. Reeds voor de oorlog, in 1911, had het CBS een sleutelrol gespeeld in de internationale samenwerking op statistisch gebied toen in Den Haag het Internationaal Statistisch Congres gehouden werd. Een 'mijlpaal in de geschiedenis van het CBS'.⁴¹¹

De directeur van het Bureau, Methorst, werd hier gekozen als Secretaris-generaal van het Institut International de Statistique en volgde hiermee Verrijn Stuart op. In 1913 werd deze sterke Nederlandse positie bekroond met de benoeming van Methorst als Directeur van het Office Permanent van het instituut. De komst van dit instituut naar Den Haag, in hetzelfde gebouw waar het CBS gevestigd was, gecombineerd met de positie van Methorst, plaatste het Centraal Bureau duidelijk op de kaart van de internationale statistiek. Ook in de Volkenbond was Methorst actief als lid van het Comité d'Experts voor de economische statistiek.

Nederland: hausse en crisis na 1918

De omvang van de schade in Europa die de Eerste Wereldoorlog had veroorzaakt, werd na het sluiten van de vrede in november 1918 pas goed zichtbaar. Vele Europese economieën waren zeer zwaar getroffen. Daarbij stak de Nederlandse situatie gunstig af. De Nederlandse economie maakte volgens Griffiths na 1918 een spectaculaire hausse door, veroorzaakt door de neutrale positie tijdens de oorlog. In tegenstelling tot de landen die tussen 1914 en 1918 hadden moeten investeren in een oorlogsapparaat, had ons land zijn productiemiddelen

niet in dienst hoeven te stellen van de oorlog.⁴¹² Materiële oorlogsschade behoefde niet te worden hersteld. Ook het bedrijfsleven was de oorlog zonder veel kleerscheuren doorgekomen.⁴¹³ De hoogconjunctuur van 1919-1920 werd volgens Keesing echter vooral veroorzaakt door psychologische factoren. Het bedrijfsleven koesterde hooggespannen verwachtingen, onder de Nederlandse bevolking was sprake van een sterke kooplust en door de beëindiging van de oorlog was er een algemeen gevoel van optimisme ontstaan.⁴¹⁴ Eensgezind besloten overheid en bedrijfsleven dat de crisismaatregelen beëindigd konden worden. De crisisbureaus werden vanaf september 1918 in gezwind tempo opgeheven. Onder leiding van een katholieke (voor het eerst in de geschiedenis!) Minister-president, de eerste regeringsleider die aantrad sinds de invoering van het algemeen (mannen-)kiesrecht, was ons land een 'oase van rust' in een continent van sociale onrust, wankelende regeringen en economische chaos.⁴¹⁵ Een 'revolutiepoging' van socialistisch leider Troelstra mislukte. Het eerste kabinet Ruys de Beerenbrouck liep geen gevaar. Wel werd er door de sociaal-democraten een actie ingezet voor 'socialisatie'. Zij verlangden een planmatige organisatie van het economisch leven, teneinde zowel een grotere productie als goedkopere producten te krijgen.⁴¹⁶ Volgens Oud, zelf liberaal, was dit een vage leuze. Wel werd er in de Tweede Kamer een debat over dit onderwerp gehouden en benoemde de regering een 'socialisatie-commissie', de Staatscommissie-Nolens. Van haar arbeid werd echter weinig vernomen, aldus Oud.⁴¹⁷ Het kabinet was overigens na de Kamerverkiezingen van 1918 uitgebreid tot elf leden. Er waren namelijk een aantal nieuwe departementen bijgekomen, waaronder dat van Onderwijs (waar de CHU-minister De Visser de scepter ging zwaaien) en Arbeid (waarvan de katholieke Aalberse de portefeuille ging beheren).⁴¹⁸ Deze 'man van de katholieke sociale actie' zette het werk van Talma op het gebied van de sociale hervormingen (zoals bijvoorbeeld de Arbeidswet waarin de achturige werkdag centraal stond) voort.⁴¹⁹ Als voorwaarde voor zijn aantreden had hij de instelling van een nieuw adviescollege, de Hooge Raad van de Arbeid bevorderd, die een verbinding moest vormen tussen de regering en de maatschappij. De instelling van dit adviescollege wordt door Rooij als een blijk van maatschappelijke verandering gekenmerkt.⁴²⁰ De bovengenoemde uitbreiding van het aantal ministeries zou tevens in dit licht bezien kunnen worden. De hiervoor genoemde wens tot socialisatie die er omstreeks 1918 bestond bij bepaalde delen van de bevolking, wordt overigens ook in verband gebracht met de totstandkoming van een afzonderlijk departement voor Arbeid. De socialisatiegedachte werkte ook door in de toenemende roep om ondernemingsraden en de plannen voor het instellen van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.⁴²¹ Deze laatstgenoemde wens werd overigens pas na de Tweede Wereldoorlog verwezenlijkt en zou ook gevolgen hebben voor de positie en taak van het CBS.

Aalberse zullen we nog veel tegenkomen in de geschiedenis van de CCS en het CBS. Van eerstgenoemde was hij als lid actief tussen 1908 en 1918 en als voorzitter tussen 1926 en 1948. Voor laatstgenoemde organisatie zou hij een cruciale rol gaan spelen tijdens de departementale reorganisatie van 1932: dankzij zijn bemoeiingen verhuisde het CBS, tot tevredenheid van het Bureau, in dat jaar van het ministerie van Binnenlandse Zaken naar het pas opgerichte ministerie van Economische Zaken.

De economische crisis

De korte economische voorspoed van de tweede helft van de jaren twintig werd begin jaren dertig teniet gedaan toen ons land, in navolging van de Verenigde Staten en de rest van Europa, in een economische crisis terecht kwam. Een belangrijk gevolg was dat Nederland met ingang van 1931 met een ernstig werkloosheidsprobleem te maken kreeg.⁴²² Een hevige depressie beheerste het economisch leven in de westerse wereld aan het begin van de jaren dertig. Keesing spreekt van een 'economische lawine' waarin ook ons land werd meegesleurd.⁴²³ Krachtig overheidsingrijpen was nodig om de crisis te bezweren en de enorme werkloosheid te bestrijden. Tijdens de eerste jaren van de malaise toonde de overheid echter een zeer terughoudend beleid. Griffiths noemt de visie van de kabinetten die tijdens deze jaren regeerden, dan ook achteraf gezien volkomen ontoereikend.⁴²⁴

De steunpolitiek die vooral door de drie opeenvolgende kabinetten-Colijn gevoerd werd, omvatte allerlei maatregelen op het gebied van handel, nijverheid en landbouw. Men denke aan de Crisisinvoerwet van 1931 en de Landbouwcrisiswet van 1933. Het aanvankelijke, primaire doel van deze maatregelen was de bescherming van de ondernemer tegen de economische neergang.⁴²⁵ Dit beleid vormde een radicale verandering ten opzichte van de liberale overheidspolitiek die tot de Eerste Wereldoorlog was gevoerd. Van Zanden noemt de landbouwcrisiswetgeving, waarbij de boeren een vaste verkoopprijs voor hun producten gegarandeerd kregen en de overheid op die wijze het ondernemersrisico van hen overnam, een haast principiële breuk met het *laissez faire*.⁴²⁶ Voor het CBS kleefden er nadelen aan dit beleid. Het gevaar bestond, dat de voor de steunmaatregelen opgerichte organen (van Zanden spreekt van het ontstaan van een bureaucratisch apparaat⁴²⁷) zelf statistische informatie zouden gaan verzamelen en bewerken. Dit zou rechtstreeks tegen de centralisatie indruisen.

De crisis verlegt de aandacht naar de economische statistieken

Hoewel de socialisten op landelijk niveau nog nooit meegeregeerd hadden, lieten zij zich in het vinden van oplossingen voor de crisis niet onbetuigd. In

grotere mate zou de overheid volgens de socialisten het economisch leven kunnen sturen en reguleren. De bestrijding van de na 1930 snel groeiende werkloosheid stond daarbij centraal. De SDAP ontwierp hiertoe het 'Plan van de Arbeid', dat in 1935 voltooid werd. Dit idee van een planeconomie kwam onder andere van een aantal jonge, socialistische economen zoals H. Vos (die na de Tweede Wereldoorlog minister van Handel en Nijverheid werd) en J. Tinbergen (van 1927 tot 1946 werkzaam bij het CBS).

Bij laatstgenoemde organisatie was Tinbergen betrokken bij het conjunctuuronderzoek, een nieuw onderzoeksgebied waaraan het CBS onder leiding van De Bosch Kemper vanaf 1924 werkte. Dit onderzoek werd in de loop van de crisis steeds belangrijker. Aanvankelijk had het betrekking op afzonderlijke bedrijfstakken, maar het ging zich steeds meer richten op algemene conjunctuurvraagstukken, volgens het CBS onder invloed van het primaire belang van de algemene crisis voor elke bedrijfstak.⁴²⁸ Er werd onder leiding van Tinbergen bijvoorbeeld materiaal over de intensiteit van de toenmalige crisis in vergelijking met acht vorige crises verzameld en van commentaar voorzien en over de structurele beweging van een aantal belangrijke economische verschijnselen.⁴²⁹ In 1926 lezen we in het jaarverslag van het CBS dat de economische omstandigheden hadden geleid tot steeds meer verzoeken van de regering aan de conjunctuurdienst van het Bureau om informatie en advies.⁴³⁰ Na het verlaten van de Gouden Standaard door de Nederlandse regering in datzelfde jaar nam de vraag om statistische informatie nog sterker toe.

Griffiths wijst eveneens op deze behoefte, die volgens hem met name voor het uitbreken van de wereldcrisis bij het departement van Handel, Industrie en Arbeid had bestaan. Hij beschrijft dit departement waar T.J. Verschuur in 1929 als minister aantrad, als psychologisch onvoorbereid en verzwakt door een chronisch gebrek aan financiële middelen en betrouwbare economische gegevens.⁴³¹ De Nederlandse overheid zou, mede door het gebrek aan informatie en voorlichting over de economie, net als menige andere Europese regering in 1929 overvallen zijn door de snelle veranderingen in de internationale economische situatie. Ook de Tweede Kamer klaagde over het gebrek aan aandacht van de minister van Handel, Industrie en Arbeid voor het economisch leven. Alles werd overgelaten aan het departement van Financiën of aan de Staatscommissie voor de Economische Politiek, aldus de Kamer tijdens de Algemene Beschouwingen in 1928.⁴³² Voor het CBS, als centraal statistisch overheidsorgaan, lag dus een belangrijke taak weggelegd. De aandacht van het CBS lijkt vanaf het einde van de jaren twintig, mede onder invloed van de crisis, sterker op de economische statistieken gericht te zijn. In 1929 publiceerde het Bureau bijvoorbeeld de eerste internationale betalingsbalans van Nederland en in 1930 werd de eerste Bedrijfstelling gehouden. De handelsstatistiek werd in 1932 uitgebreid met een postpakkettenstatistiek.

Naast het CBS kwamen er echter steeds meer instellingen en organisaties die statistische informatie produceerden, al vormde het samenstellen van statistieken soms eerder een neven- dan een hoofdactiviteit voor deze organen. Als belangrijk voorbeeld kunnen we de Economisch Technologische Instituten (ETI's) noemen, waarvan het eerste in 1930 werd opgericht. Dit waren regionale onderzoeksinstituten waarvan er één in elke provincie kwam. Uit dat zelfde jaar dateert het Economisch Instituut voor de Middenstand (EIM), een onafhankelijke researchinstelling waarvan de kosten gezamenlijk door het Rijk en de Kamers van Koophandel en Fabrieken werden gedragen.⁴³³ Minister Verschuur zou van dit instituut, dat onder andere statistiek ging samenstellen, een krachtig promotor zijn.⁴³⁴ De voornaamste taak van het EIM was het geven van voorlichting aan het midden- en kleinbedrijf. Op het gebied van het conjunctuuronderzoek onderhield het CBS naar zijn mening vriendschappelijke betrekkingen met andere onderzoeksinstellingen, bijvoorbeeld het Nederlandsch Economisch Instituut (NEI) te Rotterdam en de afdeling Economische Zaken van het Hoofdbestuur der Posterijen, Telegrafie en Telefonie.

Ondanks de goede samenwerking die er over het algemeen bestond tussen het CBS en deze organen, dreigde, evenals tijdens de crisisjaren aan het begin van de jaren twintig, het gevaar van aantasting van de centralisatie van de ambtelijke statistiek. In 1934 meldde het CBS bijvoorbeeld dat het nodig was, dat het Bureau *“voortdurend een waakzaam oog bleef houden om zoveel mogelijk te voorkomen, dat andere overheidsorganen zich werpen op het verzamelen en bewerken van statistische gegevens, wat desoriënterend werkt en nodeloos duur is.”*⁴³⁵

De gang van zaken rondom één van de laatst overgebleven 'grote' statistieken die nog buiten de actieradius van het Centraal Bureau vielen, de landbouwstatistiek, was het CBS een doorn in het oog. De landbouwlobby (het zogenaamde 'Groene Front'⁴³⁶) wist de overdracht met succes tegen te houden tot begin jaren veertig. Daarbij speelde de band tussen de (verzuilde) landbouworganisaties en de confessionele regeringspartijen een belangrijke rol. De confessionele kabinetten moesten uiteraard naar hun eigen achterban luisteren. De oprichting in 1935 van het departement van Landbouw en Visserij vormt een duidelijk bewijs van de effectiviteit van de landbouw als pressiegroep.⁴³⁷

De toestand van de agrarische sector in Nederland

Een ruwe schets van de ontwikkeling van de landbouw toont een tamelijk negatief beeld van de agrarische sector. Het ging namelijk vrijwel vanaf het begin van het interbellum bergafwaarts met de landbouw. De crisis van 1920 had ook in deze sector sporen achtergelaten. Brugmans wijst erop dat er in tegenstelling tot de industriële sector, bij de landbouw niet of nauwelijks ver-

betering intrad na 1924.⁴³⁸ Daarbij moet de kanttekening worden geplaatst, dat er grote verschillen waren tussen de diverse onderdelen van deze sector. De tuinbouw maakte bijvoorbeeld na 1918 een sterke groei door die ten koste van de akkerbouw ging. Ook de veeteelt ontwikkelde zich beter dan de akkerbouw. Daarnaast dient het negatieve beeld genuanceerd te worden door de veranderingen in het productieapparaat, die reeds voor de Eerste Wereldoorlog begonnen waren. Griffiths noemt bijvoorbeeld de mechanisering en ruilverkaveling; beide zijn het voorbeelden van de modernisering van deze sector die tot grote veranderingen op het platteland hebben geleid.⁴³⁹

Ondanks de ongunstige ontwikkeling van de landbouw bestond er bij de regering geen behoefte om de overheidszorg op agrarisch gebied een aparte plaats in de ambtelijke organisatie te geven. Het vermoeden dat de Landbouw op dat moment nog een ondergeschoven kindje was, vinden we terug in het oordeel van Idenburg over de opheffing van de afdeling 'Verslagen en Statistiek' van de Directie van Landbouw die op de verhuizing volgde. Dit bewees volgens hem dat de markt (dus de industrie en de handel) voortaan de voornaamste belangstelling van de overheid had.⁴⁴⁰ Evenals bij de productiestatistiek van de nijverheid, werd wat er nog op het departement aan statistisch werk op agrarisch gebied werd verricht, verder stilgelegd als gevolg van het streven naar bezuiniging, aldus Idenburg.⁴⁴¹ De besparing van overheidsgelden op de departementale landbouworganisatie werd tevens aangehaald door H. Blink, een landbouweconoom die tot zijn dood in 1932 als wetenschappelijk adviseur aan het departement van Landbouw, Handel en Nijverheid verbonden was. In zijn memoires veroordeelde hij de verplaatsing van Landbouw naar het departement van Binnenlandse Zaken in 1922 scherp. *"Door de geheel onlogische en onpraktische afscheiding van de Directie van den Landbouw van de Afdeling Handel en Nijverheid, en de overbrenging bij het departement van Binnenlandsche Zaken, naar het heette om bezuiniging te brengen, maar die geen bezuiniging was, werden twee afdelingen, die vereenigd waren omdat zij logisch bij elkander behoorden, omdat zij elkander aanvulden en daardoor velerlei departementsarbeid eenvoudiger en degelijker maakten, uit elkander gerukt",* zo meende Blink.⁴⁴²

Steunmaatregelen voor de landbouw

Gezien de slechte toestand waarin de landbouw aan de vooravond van de grote depressie van 1929 verkeerde, is het niet vreemd dat deze sector de klap het hardst voelde. Het opheffen van belemmeringen waardoor de uitvoer van landbouwproducten bevorderd kon worden, en behoud van het binnenlandse afzetgebied vormden de speerpunten van het beleid dat vanaf 1930 door de regering werd gevoerd.⁴⁴³ Een pakket van steunmaatregelen werd onder leiding van

minister Verschuur in het leven geroepen. De kern hiervan vormde de Landbouwcrisiswet van 1933, een, volgens Brugmans, overkoepelend geheel van de incidenteel toegepaste steunmaatregelen waarmee het de 'grondwet van het landbouwcrisisbeleid' werd.⁴⁴⁴ Oud spreekt minder positief over deze wet, die de minister, uiteraard met verantwoording aan de Staten-Generaal, tegenover het bedrijfsleven een "*min of meer dictatoriale positie*" verleende.⁴⁴⁵ Deze vergaande overheidsbemoeienis werd, volgens Van Zanden, mogelijk gemaakt door het gewicht dat landbouwers en landbouworganisaties gezamenlijk in de schaal konden leggen. Dankzij de confessionele boerenbonden, de liberale landbouwmaatschappijen en de met deze organisaties verbonden coöperaties waren de boeren ongetwijfeld de meest hecht georganiseerde beroepsgroep.⁴⁴⁶ De Staatscommissie-Lovink, die in 1929 werd ingesteld om de regering adviezen te geven hoe de crisis in de landbouw bezworen moest worden, ondervond grote hinder van het gebrek aan volledig statistisch materiaal.⁴⁴⁷ Dit was namelijk nauwelijks beschikbaar. "*Dat deze voorbereidingsarbeid slechts kon worden verricht ten koste van de bewerking der primaire gegevens, was een gevolg van de bekrompen wijze, waarop men in die dagen aan het departement van Binnenlandse Zaken de statistiek placht te zien en te verzorgen*", aldus Idenburg in een terugblik.⁴⁴⁸ In 1932 verbeterde deze situatie, toen de behoefte van de overheid aan meer eenheid in het economische beleid leidde tot de verhuizing van 'landbouw' naar het nieuwe departement van Economische Zaken en Arbeid.

Niet alleen kommer en kwel

Terug naar het CBS. Het Interbellum was echter zeker geen tijdvak van alleen kommer en kwel voor het CBS. Het was zelfs een periode waarin het Bureau zich, alle bezuinigingsgolven ten spijt, "*op grootse wijze heeft weten te ontplooiën*", zo juichte Idenburg in een terugblik.⁴⁴⁹ Overigens speelde hijzelf vanaf de tweede helft van het Interbellum een belangrijke rol bij de uitbouw van de taak van het CBS op het gebied van de onderwijs- en culturele statistieken, wat zijn wel erg positieve uitspraak dan ook verklaart. Na 1925 kon het Bureau "*zich als gevolg van de verbetering van 's Rijks financiën van de toegebrachte slagen herstellen*".⁴⁵⁰ Een belangrijk voorbeeld van de uitbreiding van het werkkerrein van het Bureau tussen 1918-1941 (door middel van centralisatie van bestaande, of opzet van nieuwe statistieken), was de onderwijsstatistiek die in 1929 door het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan het CBS overgedragen werd. Daarnaast was de opbouw van de afdeling culturele statistieken in de jaren dertig van groot belang voor het CBS.⁴⁵¹ De naam van Idenburg is onlosmakelijk verbonden met deze uitbreiding.

Een ander vermeldenswaardig feit betreft de al een aantal malen vermelde

bedrijfstelling, waarvoor de CCS zich sinds omstreeks 1899 had beijverd, die eindelijk in 1930 tot tevredenheid van de CCS en het CBS door het Bureau georganiseerd kon worden. De in hun ogen eveneens gewenste en langverwachte overdracht van de landbouwstatistiek van het departement naar het CBS in 1941 sluit deze periode af. In dit jaar viel volgens het CBS zelf een scheidslijn te plaatsen. De toenmalige directeur Idenburg meende op dat moment, dat met de komst van de landbouwstatistiek de centralisatie voltooid was. Deze uitspraak is bevreemdend gezien de situatie op dat moment. Inmiddels was er in korte tijd namelijk nog veel meer veranderd voor het CBS. Vanaf 1939 teisterde een Tweede Wereldoorlog het Europese continent. Nederland was ten tijde van de 'voltooiing' van de centralisatie van de ambtelijke statistiek door de Duitsers bezet. Onze blik blijft echter in dit deel op het interbellum gericht.

Het CBS geconfronteerd met bezuinigingen, herstel en verzet

Inleiding

In de loop van 1920 kwam in de meeste Europese landen een einde aan de economische hausse. Keesing spreekt van 'ontnuchtering'.⁴⁵² Dit leidde in Nederland tot bezuinigingen. Voor de taak en omvang van het CBS heeft deze bezuinigingsronde een aantal belangrijke gevolgen gehad. Het volgens de toenmalige Adjunct-directeur Van Dam van Isselt *"nog niet tot vollen wasdom gekomen Bureau"* was, zo meende hij, regelmatig onderworpen aan veel te zware bezuinigingsoffers.⁴⁵³ Den Breems blikte in zijn geschiedschrijving van de eerste vijftig jaar van het CBS terug op de periode vlak na de Eerste Wereldoorlog door deze bezuinigingsgolf te memoreren, die in midden 1921 begon en haar hoogtepunt in 1923-1924 had. De bezuinigingen doorkruisten volgens hem alle goede bedoelingen van het Bureau.⁴⁵⁴

Van de 233 ambtenaren van het CBS werden er in deze jaren 35 op wachtgeld gesteld of vervroegd gepensioneerd. De toenmalige directeur van het Bureau, Methorst, sprak van de jaren twintig zelfs van een periode van terugslag, waarin hij tijden van grote spanningen doorleefde om het tot een geraamte teruggebrachte CBS overeind te houden. *"Ik had vaak het gevoel geheel alleen op de bres te staan, vechtend tegen een sterkeren vijand"*, aldus Methorst twintig jaar na dato. *"In mijn wanhoop greep ik naar een middel dat even goed de afbraak van het Centraal Bureau ten gevolge had kunnen hebben: ik vroeg n.l. in een moeilijk gesprek met minister Ruys de Beerenbrouck, een onderzoek aan door de Bezuinigingscommissie, de Staatscommissie-Rink."*⁴⁵⁵ Ruys de Beerenbrouck had tijdens dit onderhoud op zijn voorhoofd gewezen en Methorst gevraagd of het *"in zijn hoofd wel pluis was"*.⁴⁵⁶ In een terugblik op dit incident verklaarde Methorst zelfs met ontslag bedreigd te hebben om de bezuinigingen ongedaan te maken. In hoeverre dit uiterste redmiddel geholpen heeft is niet duidelijk, maar de wanhoopsgreep van de directeur van het CBS had succes. Er mocht van de Staatscommissie-Rink zelfs weer enige uitbreiding bij het Bureau plaatsvinden. Zoals gezegd, ging het CBS eerst door een diep dal. Ook in de CCS heerste er ongerustheid over de toekomst van het CBS.

7.1 *Felle discussies over de bezuinigingen in de CCS*

In 1921 eiste de minister van Binnenlandse Zaken dat er maar liefst vijftig procent op de uitgaven van het CBS bezuinigd moest worden!⁴⁵⁷ Een belangrijk gevolg hiervan was dat het Bureau een groot aantal statistieken noodgedwongen moest staken.⁴⁵⁸ Het gevaar van decentralisatie lag altijd op de loer, omdat anderen deze statistieken van het Centraal Bureau overnamen. Een duidelijk voorbeeld hiervan vormde de statistiek der arbeidsbemiddeling, waarvan de verzameling en de bewerking (geheel in strijd met het beginsel van centralisatie!) wegens de bezuinigingen van het CBS overgebracht moest worden naar de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling. Pas in 1933 keerde deze statistiek weer terug bij het Centraal Bureau.⁴⁵⁹

In 1921 sneuvelde de budgetstatistiek vanwege de bezuinigingen. Een woedende Bonger betoogde tijdens de plenaire vergadering van de CCS dat deze door de minister opgedragen bezuiniging *“al net zo’n ‘geniaal’ denkbeeld was als destijds het plan om de volkstelling niet te houden”*.⁴⁶⁰ Methorst verklaarde er niet aan mee te willen werken dat de minister in de gelegenheid werd gesteld zijn bezuinigingseis te handhaven. Hij wilde geen verantwoordelijkheid dragen voor statistieken waarbij, vanwege een personeelstekort, fouten in het productieproces werden gemaakt.

Een half jaar later, in het voorjaar van 1922, haalde Bonger wederom fel uit naar de handelwijze van de minister inzake de statistiek. De CCS zou in zijn ogen haar lijdzame houding als adviserend lichaam moeten opgeven en in plaats daarvan moeten aansturen op een conflict met het departement van Binnenlandse Zaken. *“Het wordt tijd eens een ‘kabinetskwestie’ te stellen”*, zo dreigde dit doorgaans ook nogal heetgebakerde lid.⁴⁶¹ Over het algemeen hadden de leden van de CCS het gevoel dat er niet genoeg waardering voor de statistiek was in regeringskringen. Zo werd er bij de departementen van algemeen bestuur volgens prof.mr.dr.A. van Gijn (thesaurier op het ministerie van Financiën) minder bezuinigd dan op het CBS.⁴⁶² Een aantal leden opperden de mogelijkheid van een mediacampagne, waarin Verrijn Stuart en Methorst in de krant het belang van de statistiek onder de aandacht van de regering en het volk zouden brengen. De voorzitter wist de gemoederen echter te bedaren.

In de volgende vergadering van de Centrale Commissie lag echter dit maal Methorst zwaar onder vuur. De post voor een jubileumboekje tere ere van het 25-jarig bestaan van het CBS was namelijk door zijn directeur van de begroting gehaald. Voor Bonger vormde dit aanleiding om zijn spijt te betuigen *“dat de directeur de vlag strijkt voor ieder die maar op de statistiek wil bezuinigen.”*⁴⁶³ Methorst verdedigde zich, maar moest toegeven dat het een verloren strijd leek. Het dieptepunt werd echter bereikt, toen Methorst aankondigde de handels-

statistiek gedurende een jaar niet te laten verschijnen. Sommige leden van de CCS dachten zelfs dat het een grap was. Mr.J.P.A. Laman de Vries bijvoorbeeld, die zich afvroeg of het voorstel van Methorst bedoeld was om te *“ridiculiseren”*.⁴⁶⁴ Methorst hielp Laman de Vries uit de droom met een kleine rekensom. *“De minister heeft niet gezegd: ga eens na wat er bezuinigd moet worden, maar: er moet 150.000 gulden af. Toen alles was geschrapt wat mogelijk was ontbrak er nog 30.000 gulden.”*⁴⁶⁵ Een proef om de handelsstatistiek in eigen beheer uit te geven was vanwege de hoge kosten mislukt. Het CBS zag dus geen andere oplossing dan het stopzetten van bepaalde statistieken.

Het dreigement van Methorst miste zijn doel niet. Zowel de Kamers van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam en Rotterdam als de minister van Arbeid drongen er bij de directeur van het CBS op aan deze statistiek te redden. Desnoods met behulp van financiering door de Kamers van Koophandel, zo blijkt uit de beraadslagingen in de CCS in november 1923. Methorst gaf toe dat omdat het hem bittere ernst was, hij zelfs *“was gaan bedelen bij de Kamers van Koophandel om de kosten over te nemen”*, een plan dat werd gesteund door de minister van Arbeid, Aalberse.⁴⁶⁶

Stork steunde het initiatief van Methorst om de Kamers om een financiële bijdrage te vragen. Volgens hem hadden deze organisaties inderdaad zeer veel geld en wisten ze er geen raad mee.⁴⁶⁷ De Kamers van Koophandel dachten hier echter duidelijk anders over. Het verzoek van Methorst aan de Kamers om mee te dragen in de drukkosten van deze statistiek werd resoluut door hen van de hand gewezen, want zij betaalden volgens eigen zeggen immers al miljoenen aan statistiekrecht.⁴⁶⁸ Van Aalst daarentegen, president-directeur van de Nederlandse Handelsmaatschappij, verklaarde zich in de CCS bereid om mee te betalen. De voorzitters van de Amsterdamse en Rotterdamse Kamer hadden ondertussen wel hun verontwaardiging geuit over de mogelijke stopzetting van de handelsstatistiek. Ze beloofden Methorst bij minister Ruys de Beerenbrouck met kracht aan te dringen op het behoud van deze statistiek.⁴⁶⁹ In 1925 werd er, ditmaal vanwege het trage verschijnen en de inkrimping van de betreffende publicaties, wederom een schrijven door de Rotterdamse Kamer van Koophandel aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw gericht. Ook dit had succes. *“Mede dankzij het optreden der Kamer werd het bedrijfsleven gespaard voor algeheele staking van de uitgaaf der belangrijkste handelsstatistieken”*, zo pochten de Rotterdammers.⁴⁷⁰ Maar niet alleen de handelsstatistiek vormde in deze jaren aanleiding tot discussie in de Centrale Commissie.

Opvoeding van Indië

Een voorbeeld dat het verband tussen bezuinigingen en de centralisatie duidelijk aantoonde betreft de publicatie van de zogenaamde koloniale jaarcijfers. Deze werden door het CBS samengesteld, maar Methorst stelde in 1921, onder druk van de bezuinigingen, aan de CCS voor om ze over te brengen naar Nederlands-Indië. Volgens hem deed dit geen afbreuk aan het centralisatiebeginsel. Daarnaast noemde hij als argument het voordeel van de bewerking dicht bij de bron.⁴⁷¹ Verrijn Stuart was het echter volstrekt oneens met hem en betitelde het zelfs als reactionair. *“Laat men het beginsel van centralisatie thans los, dan kan hetzelfde argument worden aangevoerd voor decentralisatie van andere statistieken.”*⁴⁷² Hij wilde dan ook totaal geen steun verlenen aan de Indische regering, die volgens hem zonder overleg met de CCS gepleegd te hebben, op de begroting al een post voor deze statistiek had gecreëerd.

Het aardige was dat Van Beresteyn tijdens de hierover gevoerde discussie de noodgedwongen decentralisatie steunde vanuit een politiek motief. Volgens hem verschilde dit geval namelijk van de overige gevallen in het verleden, waarbij decentralisatie voorkomen en bestreden moest worden. *“Men moet Indië niet vergelijken met een departement in Nederland. Wij moeten Indië opvoeden, niet abdiceren omdat het helaas niet anders kan, maar aanmoedigend te werk gaan”*, aldus dit lid dat hiermee de mening van de meerderheid vertolkte.⁴⁷³ Het voorstel om de koloniale jaarcijfers af te stoten werd met 19 tegen 7 stemmen aangenomen. Het is natuurlijk maar de vraag, of deze nobele motieven genoemd waren wanneer het CBS niet met bezuinigingen geconfronteerd was. Immers, pleiten vóór decentralisatie in de CCS, werd over het algemeen gezien als vloeken in de kerk.

Herstel van de statistische dienst

In 1924 trad er geleidelijk aan herstel op van de Nederlandse economie en dus ook van de krapte op de begroting van het CBS. In 1925 werd door CCS' er Van der Waerden dan ook voorgesteld om te trachten *“het verlorene terug te winnen”*. Het instellen van de zogenaamde subcommissie voor herstel der statistische dienst was één van de eerste daden van de nieuwe voorzitter, Aalberse. In de CCS werd omstreeks deze tijd gediscussieerd over het in eigen beheer uitgeven van statistische publicaties. Hoewel sommige leden hier niet gelukkig mee waren, gaf Methorst er de voorkeur aan, want *“het prikkelt de ambtenaren, het is commercieel en het wekt grote belangstelling.”*⁴⁷⁴ In het rapport van deze subcommissie dat in 1926 verscheen was de voornaamste aanbeveling echter, dat de leden van de CCS die tevens kamerlid waren, bij de minister van Binnenlandse

Zaken en Landbouw zouden aandringen op verhoging van het budget van het CBS. Ondertussen deden zich echter ook op een ander front problemen voor tijdens deze moeilijke jaren tussen 1920 en 1925.

Van Dam van Isselt noemde een twintigtal jaren later in een terugblik de constante problemen waarmee het CBS geconfronteerd werd in moeilijke tijden zoals tijdens bezuinigingen. Hij sprak van de *“energie, verbruikt om medewerking te verkrijgen ten behoeve van de zoo vaak uit onkunde veroordeelde statistiek”* en de *“moeilijkheden, verbonden aan het reorganiseren en centraliseren van door anderen samengestelde statistieken.”*⁴⁷⁵

Vooraf het eerste probleem komen we tegen bij de in de eerste helft van de jaren twintig ontstane conflicten tussen de ondernemersorganisaties en het CBS. De statistiek van voortbrenging en verbruik vormde de inzet van de strijd. Na afloop van de spoedtelling van vrijwel de gehele nijverheid over de jaren 1913 en 1916 en van de daarop gehouden telling van een deel van de industrie over 1919 kwam er namelijk van de zijde van de ondernemers krachtig verzet tegen deze statistiek. De reden hiervoor was duidelijk: ze wilden bevrijd worden van de vele overheidsmaatregelen die tijdens de oorlog genomen waren.⁴⁷⁶ Vooral na 1923, toen de economische depressie van de drie jaren daarvoor ten einde liep, werd de roep om vermindering van de overheidsbemoediging sterker. Deze bemoediging had, aldus de beschrijving van Brugmans van de toen heersende opvattingen in het Nederlandse bedrijfsleven, gedurende de wereldoorlog haar bestaansrecht gehad maar was overbodig geworden nu de normale verhoudingen waren teruggekeerd.⁴⁷⁷

Aanvankelijk ging alles nog goed. In 1920 werd er door het CBS nog optimistisch melding gemaakt in zijn jaarverslag, dat de ontstemming, die zich vooral in het midden- en kleinbedrijf tegen de statistiek van voortbrenging en verbruik had geopenbaard, verdwenen was. Die ontstemming was, zo meende het CBS, vooral veroorzaakt door het *“psychologisch minder gelukkige moment waarop de telling plaats moest hebben”*.⁴⁷⁸ Het feit dat de statistiek de ondernemers dwong behoorlijk boek te gaan houden en dus volgens het CBS indirect opvoedend werkte, waarvan zij zelf ook de vruchten van plukten, werd door het Bureau ook gezien als een mogelijke oorzaak van het verdwijnen van de weerzin tegen deze statistiek.⁴⁷⁹

Bovendien deed het CBS zijn best de ondernemers zoveel mogelijk tegemoet te komen. Er werd vrijstelling verleend van de verplichting om de telkaarten in te vullen aan ondernemers, *“wier intellectuele ontwikkeling zó gebrekkig bleek dat van de invulling van de telkaarten niets terecht kwam”*.⁴⁸⁰ De telkaarten werden na overleg met vertegenwoordigers van het bedrijfsleven aangepast en vereenvoudigd. Een commissie uit het bestuur van het Verbond van Nederlandsche Fabrikanten Vereenigingen werd uitgenodigd op het CBS om ter plekke na te

gaan, hoe de werkwijze van het Bureau was en welke maatregelen daar getroffen waren om de geheimhouding van de gegevens te verzekeren. Er werden zelfs gegevens, waarvan de ondernemers de noodzakelijkheid van geheimhouding aan konden tonen, in de statistieken door een sterretje vervangen.⁴⁸¹ Het CBS had, kortom, maar één doel voor ogen: de ondernemers te overtuigen van het nut en de noodzakelijkheid van deze statistiek. Hierdoor zou het Bureau kunnen rekenen op hun medewerking. Het leek hierin aanvankelijk te slagen.

Het tijt keerde echter in een rap tempo. In 1921, maakte het CBS melding van geheel andere berichten over de bereidwilligheid van de ondernemers om mee te werken. Het Bureau betreunde deze omslag in de houding van het bedrijfsleven, vooral omdat de Nederlandse nijverheidsstatistiek in vergelijking met het buitenland een 'droevig figuur' zou slaan.⁴⁸² De Nijverheidsraad voerde de sterkste lobby tegen de statistiek van voortbrenging en verbruik, waarvan men de telkaarten bijvoorbeeld veel te gedetailleerd vond. Deze lobby wist te bewerkstelligen, dat er na overlegd gepleegd te hebben over de telkaarten met twee leden van de CCS, Stork en Zaalberg, een voorstel naar de minister van Binnenlandse Zaken ging om de statistiek te beperken. Voortaan zou een jaarlijkse telling met beknopte vraagstelling, in uitsluitend de 'allervoornaamste takken' van de industrie gehouden worden.⁴⁸³ De door de minister opgelegde bezuinigingen op de begroting van het CBS reduceerden het personeel voor deze statistiek, dat in de hoogtijdagen uit 33 vaste en 100 tijdelijke krachten bestond, tot slechts negen man. Deze statistiek werd dan ook als ergste door de bezuinigingsgolf van 1921 getroffen.⁴⁸⁴

Aan deze bezuiniging waren volgens deze directeur van het Bureau voortdurende aanvallen van de zijde van de werkgevers voorafgegaan, van wie vele (voornamelijk dus uit het midden- en kleinbedrijf) de statistische onderzoeken als een ongewenste inmenging in hun zaken beschouwden.⁴⁸⁵ De Nijverheidsraad, het Verbond van Nederlandsche Fabrikanten Vereenigingen en de Kamers van Koophandel en Fabrieken hadden vanuit hun optiek met succes de vrijheid van het bedrijfsleven verdedigd. Methorst zag deze houding daarentegen als een voortzetting van de traditioneel vijandige sfeer die bij de handel en industrie het klimaat ten opzichte van de statistiek bepaald had. "*Verklap je geheimen niet. En van pottenkijkers hadden ze [handelaren, AK] een hartgrondige afkeer, dit hebben we later bij de productiestatistiek nog ondervonden!*", zo typeerde Methorst deze houding.⁴⁸⁶

De handelaren en industriëlen hadden op hun beurt een mening over de 'pottenkijkers' van het CBS. Deze ideeën zullen we nader beschouwen. Daarbij moet aangemerkt worden, dat de ontwikkelingen in de Nederlandse economie tijdens het interbellum uiteraard ook grote gevolgen voor de positie van de ondernemers en voor het ondernemerschap hadden gehad. In dat opzicht is de

bovenstaande opmerking van Methorst, die een zekere continuïteit in de negatieve houding van de ondernemers ten opzichte van de (bureaucratische) overheid meende te bespeuren, wat al te eenvoudig gesteld.

7.2 ***De ondernemers hadden zich georganiseerd***

De traditionele ‘captain of industry’ verdween tijdens het Interbellum, een lot dat ook de negentiende eeuwse ‘koopman-ondernemer’ beschoren was. Beiden waren niet gebonden aan organisaties. *“Het heeft lang geduurd eer het zo ver kwam; de ondernemer is veelal individualistisch ingesteld”*, aldus Brugmans.⁴⁸⁷ Onder invloed van de versnelde vooruitgang in de technologie, de vergroting van de ondernemingsomvang en het ontstaan van interne en externe institutionele bindingen veranderde de Nederlandse ondernemer echter.⁴⁸⁸ Vooral deze laatste tendens is voor deze studie relevant. *“Institutionele bindingen”*, aldus Lambers eind jaren vijftig, *“bindingen tussen bedrijfsgenoten, bindingen waarbij bedrijfsgenoten zich tegenover andere organisaties of tegenover de overheid verplichten, bepaalde handelingen collectief te doen of te laten, bindingen waarbij bedrijfsgenoten zich verplichten tegenover andere sectoren, zijn er thans menigvuldig.”*⁴⁸⁹ Niet voor niets zien we tijdens de periode tussen de twee wereldoorlogen het ontstaan van georganiseerd overleg tussen werkgevers. De oprichting van diverse werkgeversorganisaties in de jaren twintig getuigt hiervan. De individueel ingestelde ondernemer kreeg dus oog voor het effect van collectief optreden.

Ook de samenwerking tussen werkgevers en werknemers raakte geïnstitutionaliseerd. Voorbeelden zien we in het ontstaan van wetgeving op deze gebieden. De wetten op de collectieve arbeidsovereenkomsten en op de ondernemersovereenkomsten bijvoorbeeld, die beide uit deze tijd stamden, respectievelijk uit 1937 en 1935.⁴⁹⁰ Ook het begrip medezeggenschap was in Nederland als uitvloeisel van de Eerste Wereldoorlog in zwang gekomen.⁴⁹¹ Van arbeiders in particuliere ondernemingen, maar ook op macroniveau van werkgevers en werknemers bij de besluitvormingsprocessen in het Nederlands-economische leven.

Ook De Vries heeft in een onderzoek naar drie buitenparlementaire acties tussen 1900 en 1930 waarbij het bedrijfsleven betrokken was, veel nadruk gelegd op de in deze periode toenemende interactie tussen bedrijfsleven, politiek en overheid.⁴⁹² Het bedrijfsleven speelde vanaf het begin van de 20e eeuw een actieve rol als pressiegroep in het krachtenveld tussen politiek en ondernemers. Dit werd zichtbaar bij de behandeling van bepaalde kwesties, zoals bijvoorbeeld de Ongevallenwet in 1901, de Tariefwet van Colijn in 1924 en bij de eventuele oprichting van een Rijksverzekeringsbank.

De Vries keek onder andere naar de zogenaamde 'beweging tegen het Belgisch-Nederlands traktaat', een buitenparlementaire actie die tussen 1925 en 1927 plaatsvond. Dit speelde zich dus gelijktijdig af met de protesten tegen de statistiek van voortbrenging en verbruik, die in het bijzonder rond 1924 zeer hevig waren. Deze bovengenoemde buitenparlementaire actie van de ondernemers "vertoonde de hele scala van persactie, adresbeweging, brochureverspreiding, demonstratieve vergaderingen, lobbyen bij Kamerleden en een advertentiecampagne, en dit alles op een bijzonder onaangename toon".⁴⁹³ Een aantal van deze door De Vries opgesomde instrumenten werden ook ingezet in de strijd van het bedrijfsleven tegen de verplichting gegevens af te staan aan het CBS. Met name het gebruik van de media. Hieronder zal dit in een beschrijving van het vervolg van de gang van zaken rondom de statistiek van voortbrenging en verbruik aan bod komen.

"De industrie in het spinnenweb van de statistiek"⁴⁹⁴

De aanval op de statistiek van voortbrenging en verbruik werd vooral door drie partijen ingezet in de vroege jaren twintig: het Verbond van Nederlandsche Fabrikanten Vereenigingen, de Nijverheidsraad en de Kamers van Koophandel en Fabrieken (die van Tilburg voorop). De eerste werd in 1918 door het CBS getypeerd als "woordvoerder van de ontevredenen".⁴⁹⁵

Het Verbond van Nederlandsche Fabrikanten Vereenigingen was nog voor het einde van de Eerste Wereldoorlog, in mei 1917, opgericht op initiatief van de Haagse kurkenfabrikant Van der Hilst Karrewij. Het verbond bestond uit verenigingen van die takken van industrie die behalve binnenlandse ook algemene buitenlandse belangen hadden, zoals grondstoffen, buitenlandse afzet en bevrachtingen.⁴⁹⁶ De krachten werden gebundeld, zodat een samenwerkingsverband van alle fabrikantenverenigingen een sterke lobby voor de industrie op poten zou kunnen zetten. Dus ook een lobby tegen de wettelijke dwang van het afstaan van gegevens ten behoeve van de statistiek. Via een serie van maar liefst elf artikelen in hun orgaan, De Nederlandse Nijverheid, werd er door het Verbond actie gevoerd voor stopzetting van de statistiek van voortbrenging en verbruik. Zo lezen we hierin bijvoorbeeld de slotzin van een stuk over deze statistiek: "Het wordt langzamerhand tijd, dat onze nijverheid ook van de laatste restanten van deze oorlogsstatistiek verlost wordt".⁴⁹⁷

Verder meende het Verbond dat het niet aan de leden lag dat deze statistiek (dankzij hun bemoeiingen inmiddels teruggebracht tot 'wat meer bescheiden proporties') nog niet geheel was opgeheven. Met andere woorden: het Verbond had wel zijn best gedaan dit doel te bereiken, want "(...) de tijd, het geld en de moeite aan deze statistiek besteed, kunnen op beter wijze worden benut".⁴⁹⁸ Het Verbond ging er in 1924 zelfs toe over de correspondentie die met de CCS

gevoerd werd over dit onderwerp in De Nederlandsche Nijverheid af te drukken. De CCS had hier overigens geen bezwaar tegen.

In de memoires van een oud-algemeen secretaris van dit verbond, A. Rom Colthoff, vinden we een verwijzing naar deze acties. Zo vroegen, in zijn ogen, de gekste onderwerpen aandacht van het Verbond, waaronder de productie-statistiek. *“Een algemeen gevoel van wrevel tegen al die wetten en besluiten maakte zich van het bedrijfsleven meester en al die onlustgevoelens wist ons verbond [voorzitter was toen de heer Simon A. Maas, AK] handig te spelen. In felle bewoordingen, met een onafgebroken reeks van rekestes, brochures, artikelen werd elke nieuwe maatregel afgekraakt (...)”*, aldus de oud-secretaris.⁴⁹⁹ Deze functionaris sprak met enige trots over de wijze waarop het Verbond actie wist te voeren tegen zaken, die het bedrijfsleven onwelgevallig waren. Daarbij werd men volgens Rom Colthoff niet gehinderd door principes. Het verbond verdedigde eenvoudig het fabrieksbelang. Hiervoor werd zelfs een ‘propagandist’ aangetrokken.⁵⁰⁰ Het zal een geduchte tegenstander van het CBS zijn geweest.

Een veelvuldig gebruikte spreekbuis voor de afkeer van de ondernemers van de statistiek was De Nieuwe Rotterdamse Courant. Deze had in 1922 De Nieuwe Courant opgekocht, het persorgaan van de werkgevers. De Nieuwe Courant had aan het einde van de negentiende eeuw voor het eerst het daglicht gezien. Niemand minder dan D.W. Stork had toen de overtuiging gekregen dat het bedrijfsleven een eigen dagblad nodig had. Hij werd in zijn opvatting gesteund door Smitsaert. In 1899 werd door deze secretaris van de Vereniging van Nederlandse Werkgevers naar aanleiding van de parlementaire behandeling van de sociale verzekering geschreven dat *“naar het oordeel van de werkgevers in ‘s lands raadzaal doorgaans niet gevraagd werd”*.⁵⁰¹ In de negentiende eeuw had vooral het ‘adres’ een belangrijke plaats ingenomen in de communicatie tussen het bedrijfsleven en de overheid.⁵⁰² In de twintigste eeuw kwam daar dus een krant bij. Het opgaan van het dagblad van de werkgevers in De Nieuwe Rotterdamse Courant verklaart waarom ook deze krant gebruikt werd om uitdrukking te geven aan het verzet van de ondernemers tegen de statistiek. Overigens hebben we al eerder in deze studie melding gemaakt van negatieve berichtgeving over de statistiek in De Nieuwe Rotterdamse Courant. Toen ging het echter om de handelsstatistiek.

Uit de artikelen in bovenstaande kranten werd duidelijk dat met name de geheimhouding die voortvloeide uit het verplichte karakter van de statistiek van voortbrenging en verbruik het verzet bij de ondernemers veroorzaakte.⁵⁰³

In De Nederlandsche Nijverheid werd in 1921 duidelijk verwoord dat men bang voor onthulling van bedrijfsgeheimen was: *“maar zelfs de uitstekende reputatie van ons statistisch bureau en van zijn medewerkers heeft bij de industrie nooit geheel weg kunnen nemen het griezelig gevoel, dat hier van haar onder dwang wordt gevraagd*

*blootlegging van gegevens, die eigenlijk een fatsoenlijk mensch van zijn mede-mensch liever niet vraagt.*⁵⁰⁴ Uiteraard speelde het financiële aspect ook een rol: het invullen van de enquêteformulieren van het CBS kostte tijd en dus geld.

Het CBS reageerde op de negatieve berichtgeving in De Nederlandsche Nijverheid en De Nieuwe Courant door zelf artikelen te schrijven, waarin het belang van de statistiek werd benadrukt. Steun kwam er ook van de zijde van C.F. Stork, die in de Economische Statistische Berichten juist de positieve effecten van deze statistiek voor de Nederlandse ondernemers noemde, zoals het vinden van handelspartners en het bepalen van verwachtingen.⁵⁰⁵

Het desbetreffende artikel van Stork in de Economische Statistische Berichten werd ook tijdens de behandeling van de staatsbegroting voor 1922 door enkele leden van de Eerste Kamer aangehaald. De aangekondigde bezuiniging op de begroting van Binnenlandse Zaken leek onvermijdelijk gevolgen voor het CBS te hebben, hoewel er nog door sommige leden van de Kamer werd verzocht niet verder te besnoeien op de uitgaven voor het Bureau.⁵⁰⁶ Voor het CBS dreigden er echter wederom nieuwe beperkingen van de werkzaamheden aangekondigd te worden. Er waren kamerleden die meenden dat de statistiek van voortbrenging en verbruik het eerst in aanmerking kwam voor afschaffing. Anderen waren het hier echter niet mee eens. In navolging van Stork en verwijzend naar zijn artikel, *“wenschten zij de minister met nadruk te verzoeken aan den op hem geoeffenden drang tot het afschaffen van de statistiek van voortbrenging en verbruik geen gehoor te geven.”*⁵⁰⁷

Het CBS geeft “statistische beelden over afgelopen tijdperken”⁵⁰⁸

De tweede organisatie die vlak na de Eerste Wereldoorlog ontevreden geluiden over de enquêtes van het CBS liet horen, de Nijverheidsraad, was net als het Verbond van recente datum. Bij Koninklijk Besluit van 4 september 1919 werd de Nijverheidsraad ingesteld, op gezamenlijk initiatief van de overheid en de vier grote industriële werkgeversorganisaties.⁵⁰⁹ Reden voor de instelling van een dergelijk overlegorgaan was de bevordering van de gemeenschappelijke commercieel-economische belangen van het bedrijfsleven.⁵¹⁰ De economische situatie in ons land zag er namelijk na de wapenstilstand van november 1918 en het revolutiegevaar nog verre van normaal uit. Eerder hebben we reeds gezien dat het bedrijfsleven het laatste oorlogsjaar als ‘abnormaal’ beschouwde. De ondernemers waren ongetwijfeld bang dat deze situatie lang zou voortduren of zelfs zou verslechteren. Dit blijkt tevens uit het feit dat de initiatiefnemers van de Nijverheidsraad al op 11 januari 1919 voor de eerste maal bijeen kwamen. Om de belangen van de industriëlen zo adequaat mogelijk te behartigen, was de Raad in verschillende (overheids-)lichamen vertegenwoordigd.⁵¹¹

De Raad nam hiertoe zelf het initiatief, maar moest soms ook bakzeil halen bij pogingen om lid van bepaalde organen of commissies te worden. Zo wees de minister van Binnenlandse Zaken herhaaldelijke pogingen van de Nijverheidsraad af om meer dan één vertegenwoordiger in de CCS te verkrijgen. De Raad stond op het standpunt, dat *“de vertegenwoordiging der industrie in de Centrale Commissie voor de Statistiek, bestaande uit één persoon, niet in overeenstemming is met de belangen, die de Nederlandse nijverheid bij goede statistieken heeft.”*⁵¹² Deze vertegenwoordiger was C.F. Stork. Van hem was immers bij het presidium van de CCS bekend dat hij een voorstander was van het produceren en gebruiken van statistieken. Ook zijn positief-getinte stukken over de statistiek van voortbrenging en verbruik in de Economische Statistische Berichten hadden ongetwijfeld indruk gemaakt op de CCS en het CBS. In 1921 werd Stork dan ook tijdens een vergadering van de Centrale Commissie door de voorzitter bedankt voor het feit dat hij *“het mogelijke heeft gedaan om deze statistiek voor ondergang te behoeden en te beschermen tegen onwelwillende kritiek.”*⁵¹³

De rest van de Nijverheidsraad leek de Centrale Commissie minder gunstig gezind te zijn, getuigende opmerking van verschillende leden dat zij *“eigenlijk wel kon vervallen”*.⁵¹⁴ De minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw zou, bij het nemen van beslissingen over invoering van nieuwe of wijziging van bestaande statistieken, immers zeer goed kunnen volstaan met het inwinnen van advies van organisaties van belanghebbenden. Daar de kans op afschaffing van de CCS echter niet reëel was, meende de voorzitter van de Raad dat getracht moest worden haar zoveel mogelijk met industriëlen op te vullen.⁵¹⁵

In de periode tussen ruwweg 1924 en 1928 heeft een deel van de Nijverheidsraad regelmatig zeer negatieve geluiden over de statistiek van voortbrenging en verbruik laten horen. Methorst sprak in 1922 over de *“aanvankelijk zoo ernstig tegen de statistiek van voortbrenging en verbruik gekanten Nijverheidsraad”* in een brief aan minister Ruys de Beerenbrouck. Het begrip ‘aanvankelijk’ zou erop duiden dat er inmiddels een verbetering was opgetreden in de houding van de Raad ten opzichte van deze statistiek. We vinden inderdaad in 1924 de uitspraak van mr.P.W.J.H. Cort van der Linden dat het bestuur van de Vereeniging voor Nederlandsche Werkgevers (waarvan hij secretaris was) niet op afschaffing van de statistiek van voortbrenging en verbruik wilde aandringen. Dit standpunt werd door de meerderheid van de Nijverheidsraad onderschreven.⁵¹⁶ Er bleef echter een minderheid in de Raad bestaan die sterk tegenstander van de betreffende statistiek was.⁵¹⁷ Er was tevens sprake van een groot wantrouwen en van animositeit tussen de CCS en de Nijverheidsraad. Een voorbeeld:

Toen de in 1928 ingestelde ‘statistiekcommissie’ van de Nijverheidsraad de uitnodiging van de CCS bij monde van prof.dr.W.H. Nolens ontving om voortaan betrokken te worden bij industriële zaken, had dit volgens mr.M.P.L. Steen-

berghe een storm van verontwaardiging in de CCS doen opgaan. Laatstgenoemde was sinds 1925 de door de Raad zo fel begeerde tweede vertegenwoordiger van de industrie in de CCS. Saillant detail is dat volgens hem tot zijn lidmaatschap was besloten door de regering, in afwijking van het advies van het CBS!⁵¹⁸ Steenberghe deed na afloop van de bovengenoemde vergadering van de Centrale Commissie verslag aan de rest van de Raad, *“om de mentaliteit die er in dat college ten opzichte van de Raad en van de industrie heerst te kenschetsen”*.⁵¹⁹ Volgens hem was er door leden van de CCS gezegd: *“Laat ons de beul niet binnenhalen!”*, *“Het is niet nodig om de Nijverheidsraad uit te nodigen, die dringt zichzelf wel op”* en *“Indien dit concept wordt gevolgd [het voorleggen van industriële zaken in de CCS aan de Nijverheidsraad, AK] dan zou de Nijverheidsraad een positie innemen, waarnaar een minister zou watertanden”*.⁵²⁰ In de notulen van de CCS hebben we deze opmerkingen echter niet teruggevonden. De ware toedracht kan dus niet opgehelderd worden. Overigens is het niet ongewoon dat bepaalde opmerkingen buiten de notulen gehouden worden. Gezien de gevoeligheid van de materie kan dit ook hier het geval zijn geweest. Het verzoek van de Nijverheidsraad, om bij alle ‘industriële’ onderwerpen die statistisch onderzocht zouden worden, betrokken te worden door middel van advies en medezeggenschap, was een duidelijke poging om druk uit te oefenen op de minister van Binnenlandse Zaken en de CCS.⁵²¹ Net zoals het verzoek om twee vertegenwoordigers namens de industrie in de Centrale Commissie te hebben. Volgens mr.A.N. Molenaar, lid van de Nijverheidsraad namens het Verbond van Nederlandsche Werkgevers, zou de CCS de Raad ‘lastig’ vinden, en alleen al om die reden wel voor samenwerking voelen.⁵²² De Raad oefende druk uit om er zeker van te zijn dat de ondernemers een flinke vinger in de statistische pap zouden hebben.

Terug naar Steenberghe. Een aantal kanttekeningen dient bij zijn bovengenoemde opmerkingen geplaatst te worden. Omstreeks hetzelfde moment dat de desbetreffende vergadering plaatsvond, had Steenberghe een aanvaring met de voorzitter van de CCS, Aalberse, die hem verweet *“zich meer lid van de Nijverheidsraad dan van de CCS te voelen”*.⁵²³ Dit was volgens Steenberghe een onterecht verwijt. *“Ik gevoel mij steeds lid van beide colleges en heb nooit moeite gedaan mijn persoon in dit opzicht te splitsen”*, zo luidde zijn verweer.⁵²⁴ We vinden echter in een nota over zijn lidmaatschap van de CCS die uit 1933 dateert, meer kritiek van Steenberghe op de Centrale Commissie en haar functioneren. Volgens hem hadden de theoretici en ambtenaren de overhand, terwijl veel anderen zelden of nooit aanwezig waren op vergaderingen. *“In de praktijk is het dan ook steeds een vechten tegen het streven van den Directeur van het Bureau, daarin gesteund door theoretici en ambtenaren, om tot uitbreiding van bestaande en instelling van nieuwe statistieken te komen.”*⁵²⁵ Van deze informatie zou bovendien, zo vreesde

Steenberghe, een andere regering misbruik kunnen maken. Met deze opmerking zou hij op de mogelijkheid van socialisatie kunnen duiden.

Steenberghe was, kortom, bepaald geen voorstander van de statistiek. Niet zoals Stork dus, waarover hij in dezelfde nota dan ook wat korzelig opmerkte dat deze, samen met de directeur van het CBS, veel verder wilde gaan in het verschaffen van gegevens van de industrie dan veel andere ondernemers welgevallig was.⁵²⁶ De bovenstaande tegenstelling in de houding van Stork en Steenberghe zien we ook weer terugkomen in een discussie in de CCS over het organiseren van een bedrijfstelling. De zogenaamde Kring van werkgeverscentralen weigerde namelijk mee te werken aan een dergelijke telling.⁵²⁷ Deze door Bongers met 'lichtschuwheid' aangeduide houding, werd door Aalberse toegeschreven aan de mogelijkheid dat *"het fascistische idee dat het hier gaat om een stuk staatsbemoeiing vrees heeft gewekt"*.⁵²⁸

Hoewel Stork naar eigen zeggen de motieven van de weigering niet begreep, had Steenberghe wel een verklaring. De gevraagde gegevens over het aantal arbeiders dat men in dienst had, zou men namelijk niet willen verstrekken uit concurrentie-overwegingen. Met andere woorden, de leden van de Kring waren niet bevreesd voor de overheid of het CBS, maar voor elkaar. Steenberghe stond bovendien op het principiële standpunt, dat hij weliswaar lid van de CCS was, maar dat dit in zijn ogen niet betekende dat hij met alle plannen van de Commissie in moest stemmen. Wat het specifieke geval van de bedrijfstelling betrof, achtte hij in het bijzonder het tellen van kleine bedrijven niet van belang. *"Wat heeft het voor nut of men weet hoeveel snoepwinkeltjes er in Nederland zijn"*, aldus Steenberghe.⁵²⁹ Hoewel er ongetwijfeld praktische bezwaren aangevoerd konden worden tegen het tellen van allerlei kleine bedrijfjes (zelfs Stork was het hierover eens met Steenberghe), spreekt er tevens arrogantie uit de opmerking van Steenberghe. Hieruit zou afgeleid kunnen worden dat de vertegenwoordigers van de ondernemers in de CCS er voornamelijk namens het grootbedrijf zaten. De houding van Steenberghe ten opzichte van het CBS dienen we in het licht van bovenstaande opmerkingen te bezien. De vraag is nu hoe groot de schade was die het CBS en de CCS ondervonden van de verstoorde verhouding die laatstgenoemde halverwege de jaren twintig met de Nijverheidsraad had.

Een zeer concreet voorbeeld vinden we in 1928 bij de behandeling van de Ambtenarenstatistiek in de Raad. Deze statistiek werd op het departement van Financiën samengesteld. Met ingang van 1 oktober 1929 zou deze echter, in het kader van de centralisatie van de ambtelijke statistieken, overgebracht worden naar het CBS. Het lijkt er echter op, dat de Nijverheidsraad hier een stokje voor wilde steken! De Raad had namelijk zelf een onderzoek ingesteld naar de wijze waarop de statistische werkzaamheden verricht werden door de ambtenaren bij Financiën. De reden hiervoor: het kon ook voor de industrie

van nut zijn, *“te weten op welke wijze de belastingpenningen, die mede door haar worden opgebracht, worden besteed.”*⁵³⁰ Volgens de Raad was het een nuttige statistiek, die voor allerlei doeleinden geschikt was. Bovendien waren de gegevens praktisch en ‘up to date’. *“Alleen is de vrees geuit, dat die statistiek door haar over te brengen naar het CBS zal verminderen, omdat het CBS niet zoveel invloed kan uitoefenen als het departement van Financiën, om de juiste gegevens te verkrijgen.”*⁵³¹ De statistiek moest *“in de straffe handen van Financiën”* blijven, aldus de Raad. Daarbij meende één van de leden, J. Bierens de Haan, dat de medewerking van de CCS in het totstandkomen van een ambtenarenstatistiek onvoldoende was geweest.

De wenselijkheid van een dergelijke statistiek was eind 1926 bij de behandeling van het ambtenarenvraagstuk in de Tweede Kamer onder andere door het kamerlid J. ter Laan naar voren gebracht.⁵³² Volgens Bierens de Haan was er ook bij het departement van Financiën en bij de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel (namens welke organisatie hij in de Nijverheidsraad vertegenwoordigd was) veel belangstelling geweest voor het bijeenbrengen van de afzonderlijke ambtenarenstatistieken, die aan elk departement vervaardigd werden.⁵³³ De centralisatie van deze verschillende statistieken bij het CBS was echter niet de oplossing die Bierens de Haan en zijn collega's van de Nijverheidsraad in gedachten hadden. Overigens verdedigde Steenberghe de CCS tegen de aantijging van Bierens de Haan: het plan om een algemene ambtenarenstatistiek samen te gaan stellen was, zo wist hij als lid van de CCS, nog niet in de Centrale Commissie ter tafel gekomen.

Hoewel de ambtenarenstatistiek met ingang van 1929 overgebracht werd naar het CBS en er dus geen afbreuk werd gedaan aan de tot dan toe door de departementen gevolgde politiek van centralisatie van ambtelijke statistieken, was de druk die de Nijverheidsraad op de regering kon uitoefenen groot genoeg om een bedreiging voor het CBS te vormen. We hebben reeds gezien dat het Verbond van Nederlandsche Fabrikanten Vereenigingen geen middel schuwde om ten strijde te trekken tegen, in de ogen van de aangesloten industriëlen, ongewenste zaken. Het Verbond zou in de beginjaren zelfs van het bezitten van een ‘straatvechtersmentaliteit’ beticht kunnen worden. De Nijverheidsraad bediende zich van minder drastische methoden om aandacht voor bepaalde zaken te krijgen en had ook vertegenwoordigers van de overheid in haar midden waardoor het geen organisatie van industriëlen pur sang was. We gaan hieronder vier jaar terug, naar 1924, om de derde actievoerder tegen de statistiek van voortbrenging en verbruik nader te beschouwen: de Kamers van Koophandel en Fabrieken.

Het is de CCS niet te doen om cijferwellust ⁵³⁴

Aan het begin van de negentiende eeuw, tijdens de inlijving van ons land bij Frankrijk, werden de Kamers van Koophandel en Fabrieken ingesteld. In 1810 werden zij staatsinstellingen.⁵³⁵ Gedurende de negentiende eeuw onderhield de overheid geregeld contact met de Kamers van Koophandel. Zij gaven de regering advies en behartigden de belangen van de nijverheid en handel, maar werden hierbij gehinderd door een gebrek aan eenheid in hun optreden. De grote fout was namelijk dat de Kamers niet het gehele bedrijfsleven vertegenwoordigden.⁵³⁶ Zij spraken alleen uit naam van de ondernemers in de gemeenten, waar het plaatselijk bestuur tot de oprichting van een Kamer was overgegaan. Pas na de Eerste Wereldoorlog kwam er verbetering in deze situatie, toen de Kamers gereorganiseerd werd waarmee hun positie werd versterkt.⁵³⁷

De Kamers van Koophandel vormden wat samenstelling betreft dus een groep die onderling weinig eenheid vertoonde. De handelaren en industriëlen stonden hierin soms tegenover elkaar. Bovendien speelden regionale en lokale verschillen een rol in de onderlinge verhouding tussen de Kamers. We zullen verderop zien, dat er bij de behandeling van de statistiek van voortbrenging en verbruik geen eenduidigheid was in hun reacties. De sterker op handel georiënteerde Kamers (zoals die van Amsterdam en Rotterdam) en die uit bijvoorbeeld Tilburg, waar de industrie domineerde, verschilden hierover van mening.

De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam lijkt overigens in een terugblik zeer mild te oordelen over de ambtelijke statistiek en het CBS. Zo meende zij in 1928 dat het tot grote voldoening had gestemd, *“dat het Centraal Bureau voor de Statistiek, steeds geneigd als deze instelling is, om de belangen van het bedrijfsleven te bevorderen en met zijn wenschen rekening te houden, ook ditmaal het beroep van de Kamer van Koophandel verstond (...)”*.⁵³⁸ Toen de bezuinigingen van 1924 de handelsstatistiek bedreigden kwam, zoals eerder is beschreven, de Kamer van Rotterdam zelfs in actie om *“de handelsstatistiek tegen het dreigende gevaar te beschermen”*.⁵³⁹ De handelsstatistiek genoot dus halverwege de jaren twintig steun in het bedrijfsleven. Heel anders was het toen met de statistiek van voortbrenging en verbruik gesteld.

Amsterdamse industriëlen en Tilburgse kruideniers

De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Tilburg, met als secretaris en woordvoerder de bekende ondernemer mr.B.J.M. van Spaendonck, nam het voortouw bij een in december 1923 begonnen actie tegen het voortbestaan van de statistiek van voortbrenging en verbruik. In een brief aan minister Ruys de Beerenbrouck drong de Tilburgse Kamer sterk aan op afschaffing van deze

statistiek. Hier tegen zou “*van de zijde van handel en nijverheid in ons district geenerlei bezwaar*” bestaan.⁵⁴⁰ Om haar eis tot het stopzetten van deze statistiek kracht bij te zetten had de Kamer van Tilburg haar zusterinstellingen in andere steden aangeschreven om steun. De meningen van de anderen over de statistiek van voortbrenging en verbruik liepen uiteen van “*absoluut waardeloos*” (de Kamer voor Noordelijk Overijssel) tot “*niet van belang ontbloom*” (Kamer voor de Veenkoloniën) en “*zeer nuttig*” (Kamer voor westelijk Noord-Brabant).⁵⁴¹ De voorkeur werd door de tegenstemmers gegeven aan de handelsstatistiek waarop, zoals we hiervoor aan de orde hebben gesteld, volgens hen absoluut niet bezuinigd mocht worden. Men was zelfs bereid mee te financieren tijdens de grote bezuinigingsronde van 1920-1923.

De voornaamste bezwaren tegen de statistiek van voortbrenging en verbruik waren gebaseerd op het wantrouwen van de ondernemers in de kwaliteit van de cijfers zelf (sommige fabrikanten zouden er volgens de Tilburgse Kamer ‘een slag naar slaan’ bij de invulling van de vragenlijsten) en wantrouwen ten opzichte van het CBS.⁵⁴² Methorst schreef deze laatste vorm van gebrek aan vertrouwen toe aan de felle actie van het Verbond van Nederlandsche Fabrikantenverenigingen enerzijds en onbekendheid met het CBS en zijn taak anderzijds.⁵⁴³ Dit laatste bleek volgens de directeur van het CBS uit de gedachte van vele ondernemers dat de statistiek een vorm was van een “*ongemotiveerde overheidsbemoeiing, niet zelden een zijdelingsche hulp voor den fiscus.*”⁵⁴⁴

Het hoofdmotief van de Tilburgse Kamer om actie te voeren voor afschaffing van de statistiek van voortbrenging en verbruik werd duidelijk op een speciale vergadering van de subcommissie van de CCS in februari 1924, die belegd was naar aanleiding van een brief van de Tilburgenaren. Naast de leden van de subcommissie en de chef van de afdeling Handel van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, F.K.J. Heringa, was een ruim aantal vertegenwoordigers van het bedrijfsleven uitgenodigd de vergadering bij te wonen, zoals Van Spaendonck, Cort van der Linden, Kortenhorst en Molenaar.⁵⁴⁵ Laatstgenoemde nam, ook na afloop van de bewuste vergadering, binnen de Nijverheidsraad het minderheidsstandpunt in dat de statistiek van voortbrenging en verbruik afgeschaft moest worden.⁵⁴⁶ Zijn argument tegen de statistiek was dat men een ‘levend organisme als de industrie’ niet in cijfers moest proberen weer te geven.⁵⁴⁷ Stork toonde zich, zoals hij tot dan toe steeds had gedaan, een voorstander van handhaving van de desbetreffende statistiek. Niet alleen was Tilburg volgens hem ‘altijd recalcitrant’, er waren ook Kamers die wel prijs stelden op de statistiek van voortbrenging en verbruik, zoals die van Breda, Waalwijk en Veendam.⁵⁴⁸ Steden waar belangrijke industrieën gevestigd waren, aldus Stork. Bijval kreeg Stork van de vertegenwoordigers van de Amsterdamse Kamer, wat het lid van de subcommissie Zaalberg de

schampere uitspraak ontlokte tijdens zitting in besloten kring, dat de standpunten van de 'industriëlen in Amsterdam' lijnrecht tegenover de 'kruideniers' uit Tilburg stonden.⁵⁴⁹

Het sleutelwoord bleek echter socialisatie te zijn. De angst voor de geheimhouding tijdens een eventuele socialisatie van het bedrijfsleven hield vooral Van Leeuwen ("we hebben alle vertrouwen in de leiders [van het CBS, AK] maar niet in het lagere personeel"⁵⁵⁰), Molenaar en Van Spaendonck bezig. Molenaar waarschuwde tegen de zeer geleidelijke invoering van socialisatie. Zolang Methorst nog directeur was, was hij gerust. "Maar ik vertrouw niet op de toekomst, als er een andere directeur komt", vreesde hij.⁵⁵¹

Tegenover deze sombere geluiden kunnen sussende woorden van Methorst en Stork geplaatst worden. Laatstgenoemde achtte de kans dat er in Nederland socialisatie doorgevoerd zou worden 'droombeelden'. En zelfs wanneer die tijd mocht komen, dan was er volgens hem nog altijd de bescherming van de Centrale Commissie, die maar liefst veertig leden telde, waaronder ongetwijfeld tegenstanders van socialisatie. "Zolang de CCS er is, is de geheimhouding verzekerd", aldus Stork.⁵⁵²

Methorst viel hem bij met de geruststelling dat hij zonder toestemming van de CCS zou weigeren de gegevens te overhandigen aan het nieuwe regime (waarmee hij waarschijnlijk op een socialistisch bewind zoals dat in Rusland duidde). De CCS zou dan onmiddellijk ontbonden worden. Er zouden veertig nieuwe leden voorgedragen en benoemd moeten worden. "In de tussentijd had ik de boel al verbrand", aldus Methorst.⁵⁵³ Ook mr.L.A. Donker van de Amsterdamse Kamer kwam terug op de Russische situatie. Men had daar volgens hem juist heel wat narigheid kunnen voorkomen als men behoorlijke gegevens had gehad.⁵⁵⁴ Ook uit zijn visie op de socialisatie blijkt, dat er een tegenstelling tussen de verschillende Kamers werd gevoeld. Over zijn collega's uit Tilburg zei deze Amsterdammer dat de heren 'te klein' waren. "Als ons land rijp wordt voor socialisatie, als de meerderheid van het volk het wil, zal men dat niet tegenhouden door geheimhouding van gegevens. Mocht het ogenblik van socialisatie komen, dan zou het een zegen zijn als men de gegevens heeft".⁵⁵⁵

Gelijktijdige ontwikkelingen?

De vrees bij het bedrijfsleven voor misbruik van het cijfermateriaal werd waarschijnlijk ook op andere terreinen gevoeld. Zo wijst Joh. de Vries op de internationalisering van het Nederlandse economische leven, een proces dat tijdens het interbellum ontstond. Als gevolg hiervan werd de multinational geboren. Samenwerkingsverbanden als trusts en kartelvorming gingen hun stempel op het bedrijfsleven drukken.⁵⁵⁶

Bovengenoemde ontwikkelingen waren voor het socialistische kamerlid dr.Th. van der Waerden aanleiding om in 1924 een voorstel in de Kamer in te dienen, waarin hij om een onderzoek in de vorm van een parlementaire enquête vroeg naar samenwerkingsvormen in het bedrijfsleven en de gevolgen hiervan voor het economisch leven. Dit voorstel werd in 1925 verworpen door de Kamer.⁵⁵⁷ Hetzelfde was gebeurd bij de eveneens in dat jaar gevraagde toewijzing van dit enquêterecht aan de in 1920 gevormde 'staatscommissie tot onderzoek van de wettelijke maatregelen die voortbrenging en verdeling van goederen meer dienstbaar aan het algemeen belang konden maken'. De reeds besproken socialisatie dus. De Vries meent dat de tegenstemmers óf de economische toestand er niet naar vonden om een enquête te houden óf het algemeen belang daarmee niet gediend vonden, óf vrees hadden voor grof misbruik. Ook de vereiste geheimhouding van de gegevens zou in de ogen van deze Kamermeerderheid niet verzekerd zijn.⁵⁵⁸ Dit onderzoek naar trustvorming zou tevens geblokkeerd zijn door de houding van het bedrijfsleven, de volgens De Vries 'gelaakte Nederlandse geheimzinnigheid', die het bedrijfsleven hier te lande zou kenmerken.⁵⁵⁹

Ten slotte

Eén ding springt naar voren wanneer we de bovenstaande problematiek en de discussie hierover bestuderen. De meningen binnen het bedrijfsleven liepen zeer sterk uiteen, wat duidelijk blijkt uit de houding die de ondernemers ten aanzien van de productie- en consumptiestatistiek innamen. De onderlinge verschillen tussen de diverse bedrijfstakken (de metaalindustrie hechte bijvoorbeeld veel meer waarde aan de productiestatistiek dan de chemische industrie) en regio's (Amsterdam en Rotterdam versus Tilburg), en tussen de grote ondernemingen en het midden- en kleinbedrijf (Philips had geen problemen met de statistiek, want 'die hadden toch een monopoliepositie') kwamen in de bewuste vergadering van de subcommissie duidelijk aan het licht.⁵⁶⁰ Het totaalbeeld van de houding van het Nederlandse bedrijfsleven, hoe gevarieerd en gefragmenteerd dat ook was, wordt, om de woorden van De Vries te gebruiken, gekenmerkt door een behoefte aan geheimzinnigheid. De problemen die het CBS ondervond tussen ruwweg 1924 en 1928 zouden beïnvloed kunnen zijn door de vrees voor socialisatie bij het bedrijfsleven en door weerzin tegen overheidsbemoeienis. Maar men was ook bang voor elkaar. De vrees voor aantasting van de concurrentiepositie beheerste de houding van veel ondernemers zodanig dat zij, zoals we hebben gezien, zelfs geen gegevens wilden afstaan over iets 'onschuldigs' als het aantal werknemers dat zij in dienst hadden.

Nieuwe levenssappen voor de Nederlandse statistische organisatie

Inleiding

*“Niemand minder dan de Heer Aalberse, Voorzitter van de Centrale Commissie, heeft aan de Ambtelijke Statistiek den grootsten dienst bewezen, die denkbaar was, door het Centraal Bureau, met uitzondering van de volkstelling, in het jaar 1932 te doen overgaan naar het departement van Arbeid, Handel en Nijverheid, toen nog onder minister Verschuur, het latere departement van Economische Zaken, waardoor nieuwe levenssappen in de statistische organisatie ingespoten konden worden”.*⁵⁶¹

Zo blikte Methorst in 1929 terug op het belangrijkste wapenfeit van Aalberse. Het CBS ontkwam echter tijdens deze periode niet aan bezuinigingen.⁵⁶² Het jaarverslag van het Bureau over het jaar 1932 maakte apart melding van de invloed van de economische crisis op zijn werkzaamheden. Terwijl regering, wetenschap en bedrijfsleven, juist nu meer dan ooit behoefte hadden aan statistisch materiaal werd het te onderzoeken gebied steeds breder. Nieuw economisch terrein vroeg om statistische ontginning en het onderzoek moest gedetailleerder worden. Daarbij was het wachtwoord voor het CBS “zo zuinig mogelijk”.⁵⁶³ Onder deze moeilijke omstandigheden vond de bestuurlijk-administratieve verhuizing van het CBS van het departement van Binnenlandse Zaken en Landbouw naar het in 1932 ingestelde departement van Economische Zaken en Arbeid plaats.

8.1 Commissies Pop, Welter en Posthuma

In 1929 werd door de Bezuinigingscommissie-Pop, de opvolger van de eerder genoemde commissie-Rink, de mogelijkheid van een departementale herindeling onderzocht, door het liberale kamerlid Marchant ironisch aangeduid als “de fameuze reorganisatie van de staatsdienst”.⁵⁶⁴ Hierbij werd onder andere gekeken naar de eventuele instelling van een economische inlichtingendienst.

De commissie-Pop werd ontbonden na het overlijden van haar voorzitter en in de loop van 1931 opgevolgd door de commissie-Welter.⁵⁶⁵ Een in 1926 ingestelde studietoelichting onder voorzitterschap van dr.F.E. Posthuma had daarnaast onderzocht of het mogelijk was de uit 1907 stammende voorlichtingsdienst aan het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel uit te breiden.⁵⁶⁶ In 1929 verscheen het rapport van de commissie-Posthuma, waarin de regering werd geadviseerd een Centraal Bureau voor Economische Voorlichting (CBEV) op te richten. Er zou bovendien in datzelfde jaar bij het departement van Financiën behoefte zijn ontstaan aan voorlichting over de 'economische werking der belastingen'.⁵⁶⁷

De economische wereldcrisis heeft een belangrijke rol gespeeld bij de toegenomen behoefte van de regering aan informatie over economische verschijnselen. Keesing noemt als voornaamste reden voor de oprichting van de Economische Voorlichtingsdienst, die uiteindelijk pas in 1936 plaatsvond, de behartiging van de belangen van de export. Daartoe had de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel reeds in 1922 aan de regering een verzoek gericht, wat resulteerde in de instelling van de commissie-Posthuma. De vraag betrof de uitbreiding van de hierboven genoemde voorlichtingsdienst van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel.⁵⁶⁸ *"Weliswaar was reeds in 1932 van Regeringswege een economische voorlichting georganiseerd"*, aldus Keesing, *"maar deze had niet aan haar doel beantwoord en was zelfs geleidelijk in de ambtelijke hiërarchie opgelost."*⁵⁶⁹ Het is deze laatstgenoemde voorlichtingsdienst die we hieronder zullen bespreken.

8.2 Het CBS doet geen voorspellingen en geeft geen voorlichting

De vraag rees in 1929 aan wie de taak van het geven van economische voorlichting opgedragen moest worden. Aanvankelijk werd het plan ontworpen om het CBS hiermee te belasten. Het argument was dat er een nauw verband zou bestaan tussen de statistische gegevens waarover het CBS beschikte, en de conclusies van economische aard die hieruit getrokken zouden kunnen worden.⁵⁷⁰ De CCS wees dit voorstel resoluut van de hand. De taak van het CBS bestond immers uit het verzamelen, bewerken en publiceren van cijfermatige gegevens. Daarnaast had het Bureau ook de taak om te wijzen op de loop en het samengaan van de aan het licht gebrachte feiten en verschijnselen. Het geven van voorlichting, zoals bijvoorbeeld over de economische werking van belastingen, behoorde echter uitdrukkelijk tot de verantwoordelijkheid van een departement van algemeen bestuur, aldus de CCS.⁵⁷¹

Dit was niet de eerste maal dat er gesproken werd over de invulling van de taak en het werkterrein van het CBS. Een voorbeeld hiervan vinden we vijf jaar eerder, in 1925. Methorst deed toen verslag aan de CCS van de eerste stappen die het Bureau, op het gebied van de zogenaamde 'economische barometers', het eerder genoemde conjunctuuronderzoek, had gezet. Deze werden door Methorst omschreven als *“een afgerond geheel van cijferreeksen, betreffende de voornaamste economische verschijnselen in Nederland, die, in onderling verband gebracht, de tegenwoordige economische toestand van Nederland en de lijnen waarlangs deze zich ontwikkeld heeft, karakteriseren.”*⁵⁷² Vooral in de Verenigde Staten was veel belangstelling voor deze barometers omdat zij het mogelijk zouden maken een blik op de toekomst te werpen.

Van belang is hier de opmerking die de directeur van het CBS over deze nieuwe taakuitbreiding van zijn Bureau maakte. *“Het is wellicht niet overbodig”*, aldus Methorst, *“uitdrukkelijk te constateren dat het niet in mijn bedoeling is dat het CBS zich zal begeven in het doen van voorspellingen. Het CBS heeft te zorgen dat de cijferreeksen, nodig voor de Economische Barometer, in een zodanige vorm kunnen worden gepubliceerd, dat zij voor hun doel een betrouwbare basis bieden.”*⁵⁷³ In 1926 vond in de CCS een belangrijke discussie plaats over de economische barometers. Het lid Van Zanten deed namelijk het voorstel om, net als in andere landen, een combinatie van statistici en geleerden aan dit onderzoek te laten werken. Daarbij dacht hij aan het instellen van een aparte organisatie, bestaande uit het CBS (De Bosch Kemper en Tinbergen), universiteiten en particulieren.⁵⁷⁴ Methorst meende echter in een reactie op dit plan dat het betrekken van particulieren bij dergelijk onderzoek niet zonder gevaar was. Zij hadden immers bepaalde belangen. Ook Van Gijn vond het een 'goed maar gevaarlijk idee'. Volgens hem was alleen het CBS onpartijdig genoeg om deze taak op zich te nemen.⁵⁷⁵

In 1929 treffen we dus wederom een waarschuwing van Methorst en de CCS aan. Naast het zich afzijdig houden van het doen van voorspellingen over de toekomstige economische ontwikkelingen in Nederland, moest het CBS zich volgens hen ook niet op het terrein van economische voorlichting begeven. De minister van Financiën, Jhr.mr.D.J. de Geer, was het eens met de CCS en het CBS. Het publiek zou volgens de minister voldoende geïnformeerd worden wanneer het CBS zich beperkte tot het publiceren van cijfermatige gegevens en die voorzien van een resumerende wetenschappelijke inleiding, terwijl zijn departement de conclusies hieruit zou trekken.⁵⁷⁶ Al snel werd echter duidelijk dat het niet voldoende was om het departement van Financiën met dit soort voorlichting te belasten. De roep om afstemming van de verschillende onderdelen van het economische beleid van de rijksoverheid werd sterker.

Een Centraal Bureau voor Economische Voorlichting (CBEV)

In de Memorie van Toelichting bij hoofdstuk X van de Rijksbegroting voor 1931 sprak de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, mr.T.J. Verschuur, zijn wens uit om alle economische zaken in één hand te krijgen. Het rapport-Posthuma had bovendien, zoals we reeds vermeld hebben, de oprichting van een economische voorlichtingsdienst aanbevolen. Voor dit CBEV werd een Ontwerp van Wet opgesteld, waarin de organisatie en taak van deze dienst werd vastgelegd. Daarnaast was er bij de Tweede Kamer een wetsontwerp ingediend voor de instelling van een Economische Raad, een adviesorgaan dat volgens de minister vertegenwoordigers van vijf ('economische') departementen moest bevatten, aangevuld met ongeveer 15 vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven.⁵⁷⁷ Het SDAP-kamerlid Vliegen noemde het in een reactie een 'economisch Parlement'.⁵⁷⁸ Hij koos opzettelijk voor de term 'parlement', omdat volgens hem, in tegenstelling tot de Nijverheidsraad die hij eenzijdig vond samengesteld, in dit orgaan ook vertegenwoordigers van de werknemersorganisaties zitting zouden moeten krijgen.

De minister van Arbeid, Nijverheid en Handel liet in 1931 aan de Kamer weten dat de Economische Voorlichtingsdienst vooral werkzaam zou zijn in het belang van het bedrijfsleven.⁵⁷⁹ Over de taak en het functioneren van dit apparaat was Verschuur optimistisch gestemd: de onderzoekingen die in deze tijd nog urgenter dan anders waren, zouden door deze dienst verricht kunnen worden, waardoor *"de economische voorlichting beter zal zijn geoutilleerd aan mijn departement (...) zoodat de afdeling op personen en lichamen, buiten het departement staande, minder een beroep zal behoeven te doen dan thans het geval is, zoodat ook de daarvoor uitgetrokken gelden slechts ten deele zullen behoeven aangesproken worden"*, aldus Verschuur.⁵⁸⁰

Uit deze opmerking blijkt naast optimisme echter ook zorg. Ten dele over de eventuele reactie van het bedrijfsleven op nog meer onderzoek, wat nog meer overlast zou kunnen veroorzaken door de al dan niet verplicht gestelde invulling van vragenlijsten en enquêtes. Het is duidelijk dat hij hoopte deze overlast weg te nemen door een groot deel van de onderzoekingen bij één dienst te centraliseren. Zijn voornaamste zorg leek echter de kosten te betreffen, die zouden kunnen voortvloeien uit het naast elkaar bestaan van het CBS en een aparte economische voorlichtingsdienst.⁵⁸¹ Vooral dit laatste punt werd door het kamerlid A. Braat, lid namens de Plattelandersbond, in een kritische reactie op de plannen van Verschuur beklemtoond. *"Ik krijg den indruk"*, aldus Braat die naar eigen zeggen weinig sympathie voor het wetsontwerp voor een economische voorlichtingsdienst voelde, *"dat het eigenlijk nergens anders om te doen is dan om een nieuw instituut te scheppen en eenige nieuwe ambtenaren aan een betrekking te helpen en de Staatsuitgaven te verhoogen!"*⁵⁸²

Methorst deelde de vrees van de minister voor duplicering van statistische werkzaamheden en de daaraan verbonden kosten. Het gevaar was immers groot dat laatstgenoemde dienst zelf een statistische afdeling zou creëren, indien er onvoldoende overleg en samenwerking met het Centraal Bureau zou plaatsvinden. De eventuele gevolgen: een aantasting van de centralisatie van ambtelijke statistieken, die hoofdzakelijk financiële nadelen had. De op dat moment werkzame Bezuinigingscommissie-Welter had hieraan ook aandacht besteed, wat blijkt uit de opmerking van Verschuur dat *“bekend kan worden geacht, dat het vraagstuk der economische voorlichting de bijzondere aandacht der regering heeft en dat haar daaromtrent zeer onlangs een rapport van de zijde der Bezuinigingscommissie heeft bereikt. Bij de overweging van dit vraagstuk zal uiteraard mede de scheidlijn tusschen de werkzaamheden van het Centraal Bureau van de Statistiek en de taak van een Economische Voorlichtingsdienst moeten worden getrokken.”*⁵⁸³

Verschuur reageerde hiermee ook op vragen die het SDAP-lid dr.Th. van der Waerden in de Tweede Kamer had gesteld. Van der Waerden was tevens sinds 1924 lid van de CCS. Het bleek dat er grote verwarring was ontstaan door de publicatie van een rapport van de subcommissie uit de ‘commissie voor de economische politiek inzake de inkomen- en vermogensverdeling’. Dit rapport, waarin de werking van de belastingwetten was onderzocht, had volgens een gezamenlijke reactie hierop van de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid en de directeur van het CBS tevens aan het licht gebracht, *“hoe bezwaarlijk op dit gebied onaanvechtbare gegevens kunnen worden verkregen. (...) Onder deze omstandigheden zouden ondergeteekenden er naar alle waarschijnlijkheid evenmin in slagen, een algemeen als juist erkende publicatie het licht te doen zien als zulks aan het secretariaat van de subcommissie uit de commissie voor de economische politiek mogelijk is gebleken.”*⁵⁸⁴ De vraag die Van der Waerden naar aanleiding van bovengenoemd rapport stelde, luidde dan ook: *“Zijn de ministers bereid, ten einde den grondslag voor de beoordeling van economische, sociale en fiscale maatregelen te versterken, de stelselmatige economische voorlichting door middel van het Centraal Bureau voor de Statistiek uit te breiden?”*⁵⁸⁵

Methorst verwees in zijn reactie op deze vraag naar het bovengenoemde conjunctuuronderzoek dat plaatsvond bij het CBS. Tinbergen was één van de twee ‘wetenschappelijk gevormde ambtenaren’ die zich hiermee bezig hield. Zij zouden eventueel betrokken kunnen worden bij het geven van voorlichting op economisch terrein. Een zeer voorzichtig antwoord, waaruit blijkt dat dit soort activiteiten zorgvuldig gescheiden moest worden van de reguliere werkzaamheden van het Bureau. Twee wetenschappelijk medewerkers was overigens te weinig volgens CCS en CBS. Zowel Methorst als het CCS-lid mr.dr.J.H. van Zanten maakten in 1931, tijdens een vergadering van de Centrale Commissie, melding van het tekort aan ‘intellectuele werkkrachten’. Tinbergen moest volgens Van Zanten zelfs geregeld in zijn vrije tijd doorwerken.⁵⁸⁶

Vrees voor aantasting van de centralisatie en van de positie van het CBS

Voor het CBS was het reeds genoemde ‘Ontwerp van wet voor een Centraal Bureau voor Economische Voorlichting’ reden tot ongerustheid. Methorst vreesde vooral de eerste bepaling. Het eerste artikel schreef namelijk voor: *“Er is eene centrale instelling voor economische voorlichting, die tot taak heeft ten dienste zoowel van de Regeering als van andere publiekrechtelijke lichamen en van particulieren gegevens, welke op economisch gebied voor het Rijk der Nederlanden en voor Nederlanders van belang kunnen zijn, te verzamelen, te ordenen en bij te houden.”*⁵⁸⁷

De ongerustheid van Methorst betrof de zeer brede en algemene strekking van dit artikel. De verzameling van statistische gegevens zou hier immers onder kunnen vallen. Het Bureau verzocht de CCS dan ook dit artikel aan te vullen met de volgende bepaling waarin de subsidiariteit tussen beide organisaties tot uitdrukking gebracht werd: *“Het CBEV verzamelt geen statistische gegevens, voordat onderzocht is of deze reeds door het CBS worden verzameld, dan wel of het CBS daartoe bereid en in staat is”*.⁵⁸⁸ De door het CBS geuite wens, een vertegenwoordiger in de Economische Raad te krijgen, werd ook door de CCS aan de minister overgebracht.

Nadat Aalberse, die vanaf 1926 voorzitter van de CCS was, deze kwestie had laten onderzoeken door een subcommissie⁵⁸⁹, richtte hij zich begin 1931 tot de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid. De voorzitter van de CCS benadrukte de wenselijkheid van een goede taakverdeling tussen de voorlichtingsdienst en het CBS, zodat eerstgenoemde instelling zich niet op het terrein van het CBS zou begeven. In een nota van de CCS hierover lezen we dat *“reeds toen de vraag is gerezen, of de bedoelde ‘nauwe samenwerking’ niet zou worden bevorderd wanneer de beide diensten onder eenzelfde departement ressorteeren. Deze vraag, welke toen niet is uitgesproken, dringt zich thans met te meer klem naar voren, nu het bekend is geworden dat een wijziging in de formatie der departementen van Algemeen Bestuur wordt voorbereid.”*⁵⁹⁰ Overigens blijkt uit een uitspraak van kamerlid Joekes van de Vrijzinnig-democratische bond, dat vooral Aalberse er de aandacht op had gevestigd dat de voorgenomen inrichting van het nieuwe economische departement niet buiten de wens van de Kamer om zou moeten gaan.⁵⁹¹ We zullen hieronder zien waarom onder andere Aalberse gebrand was op het uitoefenen van invloed en controle op de wijze waarop dit departement samengesteld zou worden.

8.3 Een psychologisch goed moment?

In september 1931 meldde Aalberse aan de secretaris van de CCS, mr.J.R.B. de Roos dat voor het overbrengen van het CBS naar het eventueel op te richten

economische departement “*thans het psychologisch moment is aangebroken*”.⁵⁹² Hij doelde hiermee op de behandeling van de Rijksbegroting voor 1932 in de Tweede Kamer, door Colijn ook wel als een ‘crisisdebat’ aangeduid.⁵⁹³ Zelf zou Aalberse volgens eigen zeggen de zaak ook in de gaten houden. Daarnaast stelde hij de secretaris van de CCS voor de leden van de Centrale Commissie die tevens kamerlid waren, van te voren vertrouwelijk in te lichten. Hij adviseerde De Roos ‘een kort, vertrouwelijk briefje’ te voegen bij de nota van de CCS.⁵⁹⁴ De Commissie hoefde niet lang te wachten op het antwoord op de vraag of deze lobby succes had. Een maand later, in oktober 1931, vond het bewuste debat in de Tweede Kamer plaats.

De Tweede Kamer vergaderde op 22 oktober 1931 over het op 16 mei 1931 ingediende ontwerp van wet ‘tot wijziging en verhooging van het 10e Hoofdstuk der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1931’, waarbij deze nieuwe indeling van de departementen van Algemeen Bestuur en de taakverdeling tussen de ministeries ter sprake kwam. Sommige leden bleken voorstander te zijn van het concentreren van de regeringsbemoeiingen op het gebied van landbouw, handel, scheepvaart, industrie en vervoerswezen in één departement van ‘Volkswelvaart’.⁵⁹⁵

Naast de concentratie van alle beleidsterreinen op economisch gebied in één ministerie van Economische Zaken, bleek tevens de oprichting van een apart departement van Landbouw bij veel Kamerleden hoog op de agenda te staan. Op dat moment was het landbouwbeleid nog onderdeel van het werkkterrein van het departement van Binnenlandse Zaken. Bij het nieuw op te richten departement zou, volgens een groot aantal parlementariërs, een Directeur-generaal voor de Landbouw aangesteld moeten worden. De crisis, uitmondend in onder andere een explosief groeiende werkloosheid, had immers vooral in de landbouwsector voor grote problemen gezorgd. De Kamer debatteerde bijvoorbeeld ook rond dezelfde tijd over de ‘Tarwewet’, een beschermingsmaatregel voor de Nederlandse boeren. Volgens Oud kreeg de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, Ruys de Beerenbrouck, echter van zowel links als rechts kritiek in de Kamer op zijn ‘lijdelijke houding’ ten aanzien van de problematiek op het platteland. De overdracht van Landbouw in 1932 naar het nieuwe economische departement werd dan ook algemeen toegejuicht, aldus Oud.⁵⁹⁶

Ook tijdens deze beraadslagingen in de Kamer werd de wenselijkheid van overdracht van de landbouwstatistiek naar het CBS genoemd. Het SDAP-lid Vliegen meende dat, ondanks het feit dat de minister van Binnenlandse Zaken zich uitdrukkelijk niet wilde uitspreken over een eventuele overbrenging van de landbouwstatistiek, “*inderdaad centralisatie van alle statistisch werk een dringende noodzakelijkheid is*”.⁵⁹⁷ Het CHU-kamerlid Slotemaker de Bruine, zelf voormalig minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, nam de gelegenheid te baat

om te klagen over de onbevredigende wijze, waarop de cijfers over de werkloosheid in de landbouw tot stand kwamen.⁵⁹⁸ De landbouwstatistieken waren dus in deze jaren een punt van zorg bij verschillende Kamerleden. In een reactie hierop deed Verschuur de toezegging, zijn uiterste best te doen de landbouwstatistiek beter dienstbaar te maken aan de rest van de ambtelijke statistieken.⁵⁹⁹ Het voorstel van Vliegen hield het volgende in. Het CBS zou ondergebracht moeten worden bij het departement van Arbeid, voornamelijk omdat volgens hem verreweg het grootste deel van alle ambtelijke statistieken op het terrein van het departement van Arbeid, Handel en Nijverheid lag. Daar het nieuwe economische departement 'Economische Zaken en Arbeid' getiteld zou worden, nemen we aan dat Vliegen bij zijn betoog op dit ministerie geduid zal hebben. Hij was overigens geen voorstander van bemoeienis van de Nijverheidsraad met de economische statistieken. Het feit dat de werknemersorganisaties in deze raad niet vertegenwoordigd waren, vormde zijn voornaamste bezwaar. *"Lichamen zoals de Nijverheidsraad", zo waarschuwde Vliegen, "waarvan de samenstelling zeer eenzijdig is, die zich met alles willen bemoeien, in alles den neus willen steken (...). Het zijn eigenlijk niets anders dan vertegenwoordigers van de ondernemerskringen.*"⁶⁰⁰ Aalberse greep, zoals afgesproken was met de CCS, deze gelegenheid aan om in navolging van zijn collega Vliegen de positie van het CBS ter sprake te brengen. Niet alleen zou er volledige samenwerking moeten zijn tussen het Centraal Bureau en deze economische voorlichtingsdienst waarvoor de plannen nu op tafel lagen, tevens zou het CBS het departement van Binnenlandse Zaken 'waar het eigenlijk in het geheel niet thuishoort' moeten verlaten.⁶⁰¹

Het Bureau zou onder de verantwoordelijkheid van het ministerie moeten vallen waaronder ook de voorlichtingsdienst zou gaan ressorteren, aldus de voorzitter van de CCS. Eventuele bezwaren van de minister van Financiën over de mogelijke toename van kosten omdat er volgens Aalberse een grotere affiniteit met de statistiek bij dit nieuwe departement bestond, onderving laatstgenoemde met het volgende argument. *"Ik ben overtuigd, dat wanneer men het CBS laat bij het departement van Binnenlandse Zaken, en wij krijgen een goeden Economische Voorlichtingsdienst onder energieke en bekwame leiding, het dan veel meer gaat kosten, want dan is er eenvoudig niet aan te ontkomen, dat deze Inlichtingendienst geleidelijk zijn eigen statistiek zal gaan maken, en dan zal datgene, wat wij met moeite in onze statistieken, behalve wat den landbouw betreft, gekregen hebben, de centralisatie, de wetenschappelijke leiding der statistiek in één hand, vanzelf uit elkaar gaan, gedwongen, men zal niet anders kunnen.*"⁶⁰² Wederom zien wij in dit betoog de aloude en veelvuldig genoemde ingrediënten van centralisatie: kostenbesparing en wetenschappelijke zelfstandigheid.

Minister Verschuur sloot zich aan bij de woorden van Aalberse. Wanneer de overbrenging van het CBS niet zou geschieden, dan zou men volgens de minister

van Arbeid, Handel en Nijverheid “zien plaatshebben de vorming van een afdeling statistiek in de Economische Voorlichting, een grootere afdeling Statistiek dan anders noodig zou wezen.”⁶⁰³ De minister wilde echter eerst onderzoeken of een nauwe samenwerking tussen het CBS en de Economische Voorlichtingsdienst dit euvel zou kunnen verhelpen.

Steun voor het CBS van Aalberse, Knottenbelt en Colijn

Door de CCS werd een speciale subcommissie ingesteld, die op 2 november 1931 voor het eerst bijeenkwam, de ‘subcommissie voor de overbrenging van het CBS naar het nieuwe Economische departement’. Ze werd voorgezeten door prof.mr.dr.A. van Gijn (oud-thesaurier en minister van Financiën van 1916 tot 1917 tijdens het kabinet Cort van der Linden). De andere leden waren H. Amelink (secretaris van het Christelijk Nationaal Vakverbond), ir.M.C.E. Bongaerts (minister van Waterstaat van 1925 tot 1926 tijdens het eerste kabinet Colijn, daarna lid van de Tweede Kamer), ir.Th.J. Mansholt (departementaal vertegenwoordiger in de CCS namens het departement van Binnenlandse Zaken en Landbouw, na de oprichting van het nieuwe departement van Economische Zaken en Arbeid zat hij namens dit departement in de CCS), J. Schouten (lid van de Tweede Kamer namens de ARP), dr.Th. van der Waerden (het al eerder genoemde SDAP-kamerlid) en C.J.Ph. Zaalberg (Directeur-generaal van de Arbeid). Wederom een zeer ‘zware’ commissie dus, waarvan de samenstelling naar het grote belang van deze zaak verwees.

Uit de beraadslagingen van deze subcommissie bleek dat er grote overeenstemming was over de wenselijkheid van een verplaatsing van het CBS naar een economisch getinte omgeving. Volgens Bongaerts was de band tussen de statistiek en het economische departement zo nauw dat de statistiek uitsluitend daar zou thuishoren.⁶⁰⁴ Heringa, de chef van de Afdeling Handel van het departement van Arbeid, Handel en Nijverheid die als departementaal vertegenwoordiger wel vaker werd uitgenodigd voor vergaderingen van subcommissies van de CCS, wist te vertellen dat er “bij regering en volksvertegenwoordiging eenheid was gebleken omtrent centralisering van economische belangen.”⁶⁰⁵ Hij vervolgde met de opmerking dat weliswaar ook andere departementen door het CBS van statistieken werden voorzien, maar dat het voornaamste deel van de taak van het Bureau op economisch gebied lag.

De conclusies van het rapport van de subcommissie waren dan ook nauwelijks verrassend. Het zou een versnippering van krachten zijn wanneer de economische voorlichtingsdienst en de statistische dienst niet beiden onder hetzelfde departement zouden ressorteren. “En nu is een samenwerking theoretisch wel te vinden, ook wanneer elk van beide diensten bij een ander departement is ondergebracht,

doch het ligt voor de hand, dat die samenwerking beduidend veel beter en vlotter tot stand zal komen, wanneer dit laatste niet het geval is”, aldus de subcommissie.⁶⁰⁶ Zij legde nadruk op het grote gevaar van het uitgroeien van de economische voorlichtingsdienst tot een tweede statistisch apparaat, naast het CBS. Wel was er overwogen dat overbrenging van de afwerking van de uitkomsten van de volks- en beroepstelling wellicht op bezwaar bij het departement van Binnenlandse Zaken zou stuiten. Dit zou eventueel comptabel bij het oude departement kunnen blijven, maar dat zou een overdracht van de rest van het CBS niet in de weg hoeven te staan.

De subcommissie benadrukte bovendien dat er een essentieel verschil bestond tussen de verhouding van het CBS met een economische departement en die met andere departementen. Het eerste departement zou behoefte hebben aan ‘snelle bewerking over korte termijnen’, waarvoor dagelijks contact nodig was tussen ambtenaren van het departement, de economische voorlichtingsdienst en het CBS.⁶⁰⁷ De andere departementen zouden voornamelijk periodieke gegevens voor bewerking aan het CBS afstaan, waarvoor dagelijks contact niet nodig was. Ten slotte wees de subcommissie op de urgentie van de zaak, die zelfs zo groot was dat de plenaire zitting van de CCS niet werd afgewacht.

Departementale gevoeligheden

Drie dagen voor de bewuste vergadering van de subcommissie, op 30 oktober 1931, was Methorst een lobby begonnen. Hij had namelijk een vertrouwelijk schrijven gestuurd aan mr.H.J. Knottenbelt, lid van de Tweede Kamer namens de Liberale Staatspartij ‘de Vrijheidsbond’ en blijkbaar een bekende van Methorst gezien de aanhef ‘amice’ en het weinig formele karakter. In deze brief bracht Methorst de verplaatsing van het CBS naar het nieuwe departement onder de aandacht van Knottenbelt, daar het ‘zéér wenschelijk zou zijn’, indien deze plaats zou vinden.⁶⁰⁸ In het bijzonder de afdelingen voor sociaal-economische statistieken, handelsstatistiek en financiële statistiek van het Bureau, samen 175 van de 250 CBS-ambtenaren, moesten direct ter beschikking van het economische departement komen te staan, ook voor nieuwe onderzoeken. Verder meende Methorst dat het tevens voor de overige statistieken, zoals de bevolkingsstatistiek, niet nodig was dat zij bij het departement van Binnenlandse Zaken zouden blijven. Wederom werd het argument genoemd dat het veel goedkoper was het CBS over te brengen dan de economische voorlichtingsdienst statistieken te laten samenstellen. Zijn dringende waarschuwing aan Knottenbelt was dan ook de Kamer niet akkoord te laten gaan met een gedeeltelijke verplaatsing van het CBS, waarbij de statistische dienst onder twee ministeries, dat van Economische Zaken en dat van Binnenlandse Zaken, zou

gaan ressorteren. Uit de brief aan Knottenbelt blijkt dat hij blijkbaar vreesde voor weerstand van het departement van Binnenlandse Zaken tegen gehele verplaatsing van het CBS. Indien de bevolkingsstatistiek, in navolging van de volks- en beroepstelling, onder dit departement zou blijven ressorteren, zou een voor het CBS onwenselijke situatie ontstaan.

Methorst besloot zijn betoog met een verwijzing naar het bedrijfsleven, mogelijk ingegeven door de hoop dat dit de liberale Knottenbelt zou aanspreken. *“In de vrije nijverheid zou men geen oogenblik aarzelen om deze noodzakelijke omzetting tot stand te brengen. Het is toch te dwaas dat dit alles zou moeten afstuiten op de tegenwerking van één ambtenaar”*.⁶⁰⁹ Wie deze ambtenaar is, is niet met zekerheid vast te stellen. Het zou de opvolger van Kan kunnen zijn, K.J. Frederiks.

De reactie van Knottenbelt liet niet lang op zich wachten. Op 4 november kwam tijdens de Algemene Beschouwingen over de begroting van 1932 de verplaatsing van het CBS wederom ter sprake. Methorst had Knottenbelt niet vergeefs om steun gevraagd want het kamerlid wees de regering er met nadruk op *“dat het departement van Economische Zaken niet compleet zal zijn, wanneer niet de statistische dienst naar dat departement wordt overgebracht”*.⁶¹⁰ Hij wees in zijn betoog op de door Methorst genoemde wenselijkheid van met name een nauw contact tussen de economisch getinte afdelingen van het CBS en het departement. Ook de aanbeveling dat het statistisch apparaat niet over twee departementen verdeeld zou moeten worden nam hij over. Hij deed dit kordaat af met de opmerking dat *“hier nogmaals over departementale gevoeligheden zal moeten worden heengestapt”*.⁶¹¹ Colijn sloot zich aan bij Knottenbelt met de opmerking dat 70 tot 80% van de CBS-statistieken economisch van aard was en daarom bij het economische departement hoorde. Ook de liberale Marchant en mr.J. Schokking van de CHU pleitten voor overdracht van het CBS. Op 10 november gaf minister van Binnenlandse Zaken Ruys de Beerenbrouck zijn antwoord op het verzoek van Aalberse, Colijn, Knottenbelt, Marchant en Schokking (‘een keur aan afgevaardigden’) om aandacht voor een *“bijzonder onderwerp, de statistiek”*.⁶¹² Hij verklaarde akkoord te gaan met de verplaatsing van het CBS naar het nieuwe departement van Economische Zaken en Arbeid. Zo geschiedde een half jaar later. Bij Koninklijk Besluit van 8 december 1931 (Staatsblad 501), ingaande 1 mei 1932, werden taken betreffende landbouw, visserij en statistiek van het departement van Binnenlandse Zaken en Landbouw overgebracht naar het departement van Arbeid, Handel en Nijverheid.⁶¹³

Opluchting bij het CBS

Na ruim 30 jaar bij Binnenlandse Zaken ondergebracht te zijn geweest, nam het CBS dus, volgens Methorst tot tevredenheid van het Bureau, afscheid van dit

departement. Vele jaren later schreef hij in een terugblik dat volgens hem *“het departement waaronder het CBS de eerste 33 jaren van zijn bestaan ressorteerde, niet steeds heeft blij gegeven in te zien, welke belangen de statistiek voor het maatschappelijk leven heeft (...)”*.⁶¹⁴ Het departement van Economische Zaken en Arbeid daarentegen had in zijn ogen *“steeds getoond een open oog te hebben voor de betekenis der statistiek”*.⁶¹⁵ In 1935 schreef hij in een nota dat het CBS van dit departement steeds een *“grote belangstelling en hartelijke medewerking”* ondervond.⁶¹⁶

De adjunct-directeur van het CBS, Van Dam van Isselt, sloot zich aan bij de woorden van Methorst. *“Het behoeft wel geen toelichting dat hier [departement van Arbeid, Handel en Nijverheid, AK] de economische statistiek meer waardeering ondervinden zou dan aan een departement welks taak op ander gebied dan de zorg en bevordering van het economische leven ligt”*, aldus Van Dam van Isselt, die zelf een prominente rol vervulde bij de ontwikkeling van de economische statistieken op het CBS.⁶¹⁷

Van groot belang voor een onderzoek naar de mening van de CCS over het departement waar het CBS tientallen jaren onder geressorteed had, is de opmerking van Aalberse die tijdens de vergadering van de CCS op 2 mei 1931 maakte. Volgens hem was namelijk de laatste tijd de verhouding tot het departement over het algemeen wat ‘aangenamer’ geworden.⁶¹⁸ Het was echter in zijn ogen een zeer bedenkelijke zaak dat alles wat met de statistische dienst te maken had slechts door één ambtenaar op het ministerie werd afgehandeld. Wanneer deze ambtenaar ziek was, bleef alles liggen. *“Het departement heeft het heft in handen. De toon is echter de laatste tijd verbeterd”*, aldus Aalberse.⁶¹⁹ Tijdens deze vergadering werd er door Van Zanten voor de instelling van een subcommissie gepleit die de verhouding tussen het departement van Binnenlandse Zaken en de statistische dienst zou moeten onderzoeken. Aangezien er echter een verbetering van de verhouding ingetreden was, vond Aalberse een dergelijk onderzoek niet meer nodig. Bovendien bleek al snel hierna dat zijn pogingen om het CBS ondergebracht te krijgen bij het nieuwe departement van Economische Zaken succesvol waren.

Ten slotte memoreren we de woorden van Verrijn Stuart die in een terugblik op de eerste 25 jaar van het bestaan van de CCS melding maakte van een verslechtering van de verstandhouding tussen CCS en CBS enerzijds en het departement van Binnenlandse Zaken anderzijds. Onder Secretaris-generaal Van Lynden was er sprake van een goede samenwerking, maar toen hij in 1908 een andere functie aanvaardde en zijn opvolger Kan aantrad, onderging de verstandhouding een ‘ernstige storing’.⁶²⁰ Kan was overigens op verzoek van de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, Kuyper, van het departement van Financiën naar Binnenlandse Zaken gekomen. Zoals we eerder in deze studie hebben beschreven, was de verhouding tussen Kuyper en het CBS en

de CCS rond die tijd problematisch.⁶²¹ De problemen ten aanzien van de statistiek van het schoolverzuim die we in het kader van dit onderzoek onder de loep hebben gehouden, illustreren dit. De rol die Kan tijdens dit conflict speelde is moeilijk vast te stellen. Hij zal ongetwijfeld als hoge ambtenaar op het ministerie betrokken zijn geweest bij de behandeling van deze materie.⁶²² Een geestverwant van de ARP-voorman Kuypers was hij echter niet; hij was niet aan een politieke partij verbonden en werd tot de linkerzijde van de politiek gerekend.⁶²³ Over Kan merkte prof. mr. W.A. Bongers in 1923 tijdens een vergadering van een subcommissie op dat hij 'het bureau zou zoeken'. Het CBS werd hierbij als 'slachtoffer' betiteld.⁶²⁴ Toen Methorst in begin 1932 in de CCS zijn voorstellen voor rangsverhoging van een aantal ambtenaren van het CBS waaronder Tinbergen verdedigde, herhaalde Bongers zijn opmerking van zeven jaar daarvoor met woorden van ongeveer gelijke strekking. "*Wie al langer in de CCS zitting heeft*", aldus Bongers, "*weet dat het CBS altijd in de hoek heeft gezeten.*"⁶²⁵ Hij kon uit eigen ervaring spreken. Zijn lidmaatschap duurde van maar liefst 1920 tot 1940. Tot en met 1930, rond het moment waarop een verhuizing van het CBS naar een ander ministerie voor het eerst ter sprake kwam, heeft Kan de dienst uitgemaakt op Binnenlandse Zaken. In 1930 werd hij lid van de Raad van State. Aan de verhouding tussen CBS en CCS en deze man, die als een slagvaardige en directe manager werd beschouwd en die 25 jaar lang het beleid op het departement vorm had gegeven, kwam toen een einde. Met zijn opvolger, Frederiks, had het CBS slechts een tweekort jaer te maken. Het CBS ging immers in 1932 verder onder het departement van Economische Zaken en bouwde, zoals we reeds hebben gezien, vooral de afdeling sociaal-economische statistieken sterk uit.

Tenslotte

We besluiten met een terugblik op de eerste begroting voor het departement van Economische Zaken en Arbeid. Voor het eerst vielen immers de uitgaven ten behoeve van de statistische dienst hieronder. Uit een opmerking van kamerlid dr. ir. H.J. Lovink, afgevaardigde van de CHU, bleek dat er een competentieconflict was ontstaan tussen het departement van Economische Zaken en dat van Buitenlandse Zaken over de taak op het gebied van de economische voorlichting. Het centralisatiestreven waaruit het economische departement was geboren, had blijkbaar tegenkrachten opgeroepen.⁶²⁶ Tot 1932 was de leiding van de handelspolitiek in handen van het ministerie van Buitenlandse Zaken geweest. Door interventie van Colijn was deze echter onder de verantwoordelijkheid van het departement van Economische Zaken gekomen.⁶²⁷ Er was in 1932 bij sommige Kamerleden vrees ontstaan over duplicering van werkzaamheden op het gebied van de handelsvoorlichting. Bij Buitenlandse

Zaken had volgens Lovink een discussie plaatsgehad over 'dubbel werk' en hij beval dan ook met klem samenwerking tussen dat departement en het CBS aan.⁶²⁸ Zijn aanbeveling werd echter genuanceerd door dr.L.G. Kortenhorst van de Rooms-Katholieke Staatspartij, die verwees naar de specifieke functie van het CBS dat, zoals we reeds hebben gezien, niet primair met voorlichting belast kon worden. Tevens complimenteerde hij het CBS door te wijzen op de goede reputatie die het Bureau bij het bedrijfsleven zou hebben. *“Dit bureau is ook een van de instellingen, die het vertrouwen genieten van de industriëlen; men is gaarne bereid aan dit bureau inlichtingen te geven, onder deze ‘mits’, dat deze gegevens onpersoonlijk blijven en verwerkt worden tot algemeene statistieken, zoodat men niet te veel van het bureau vragen moet, bijvoorbeeld hoe het aan de gegevens komt en ook niet naar details. In het algemeen meen ik den aandrang van den heer Lovink te mogen ondersteunen om te bevorderen, dat ook op economisch gebied van het CBS een nuttig gebruik kan worden gemaakt.”*⁶²⁹ Minister Verschuur sloot zich aan bij Lovink maar had vooral lovende woorden voor het CBS over. *“Het zal het CBS buitengewoon bevredigen”,* aldus de minister, *“dat zijn verdienstelijke arbeid hier in deze Kamer-arbeid op het gebied van de economische statistiek, eigenlijk een beredeneerde economische statistiek-zooveel waardering ondervindt”*.⁶³⁰ Ook Verschuur ging in op de toekomstige taak van het CBS. De werkzaamheden van het Bureau op economisch gebied waren volgens de minister zo diepgaand van aard, dat uitbreiding ten behoeve van het bedrijfsleven goed realiseerbaar was.⁶³¹ De uitbreiding van de economische statistieken aan het CBS, vaak door middel van overdracht van bestaande statistieken, vormt inderdaad een belangrijk kenmerk van de ontwikkeling van het Bureau in deze periode. Eén pakket statistieken wist hier echter aan te ontsnappen: de landbouwstatistieken.

Het ‘verzet’ van de landbouw en de ‘overgave’ in 1941

Inleiding

“Het langst heeft het (...), ondanks de bij herhaling door de Centrale Commissie en Centraal Bureau (laatstelijk in 1936 en volgende jaren) gedane stappen tot voltooiing van de centralisatie der statistiek, geduurd, eer het departement, waaronder de Landbouw ressorteerde, zijn verzet tegen de overbrenging der landbouwstatistiek opgaf.”⁶³²

Het CBS meende dat er nog leemten opgevuld moesten worden in de statistische informatievoorziening van de overheid. *“Hierbij mag niet gedacht worden aan een zekere hartstocht bij den Statistischen Dienst om maar steeds meer gegevens te verzamelen, het is de maatschappelijke ordening die onontkoombaar eischt het ter beschikking stellen van meer en beter gedetailleerde statistische gegevens betreffende onze samenleving, dan waarover wij tot dusver beschikken”*, zo verwoordde Methorst halverwege de jaren dertig het streven van het Bureau om tot volledigheid van zijn onderzoeksterrein te geraken.⁶³³

9.1 Een zeer gedecentraliseerde organisatie van de landbouwstatistiek

De relatief geringe aandacht van de overheid voor de landbouw in de eerste decennia van deze eeuw, vergeleken met de overige economische sectoren, vertaalt zich ook in het ontbreken van goede en volledige statistische informatie over de landbouw. De landbouwstatistiek berustte in de negentiende eeuw nog slechts op bevraging van de burgemeesters over de landbouw in hun gemeente. Pas in deze eeuw (vanaf 1910) vonden er landbouwtellingen plaats waarbij systematisch gegevens werden verzameld per bedrijf.⁶³⁴ Deze tellingen werden uitgevoerd door de Directie van den Landbouw van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel.⁶³⁵

In 1918 verscheen er een artikel van J. Smid, landbouweconoom en referen-

daris bij de Directie van de Landbouw, in het 'Verslag en Mededelingen van de Directie van de Landbouw'.⁶³⁶ Niet alleen was er volgens hem sprake van een tijdgeest waarin de neiging bestond de statistiek over een steeds breder terrein uit te breiden, ten gevolge van de in zijn ogen overdreven hooggespannen verwachtingen die men van de statistiek koesterde, ook hield hij een krachtig betoog tegen overdracht van de landbouwstatistiek naar het CBS. Hij noemde daarbij als argument dat landbouwers nu eenmaal een verband zochten tussen de voor de statistiek gevraagde gegevens en de belastingen.⁶³⁷ Hetzelfde argument vonden we overigens omstreeks dezelfde tijd terug bij sommige industriëlen, die het CBS zagen als handlangers van de fiscus. Naast de industriële ondernemers zouden dus ook de boeren moeite hebben het CBS te vertrouwen. Smid suggereerde hier dat deze laatste groep hun eigen departement daarentegen wel vertrouwden. Deze voorkeur van de boeren voor de eigen organisaties in plaats van voor het CBS zal vanaf 1935, toen er een apart ministerie voor de Landbouw kwam, verder zijn toegenomen.

Het voornaamste motief om de landbouwstatistiek door het departement van Landbouw te laten samenstellen betrof echter de volgens Smid afwezige deskundigheid bij het CBS. Hij maakte dan ook een onderscheid tussen landbouwkundigen en statistici. Over deze laatste groep schreef hij: *"Er blijft echter een groot nadeel over, namelijk het gevaar dat op de samenstelling der statistiek te veel invloed wordt uitgeoefend door personen, die niet deskundig zijn, en geen voldoende aanleiding hebben met de praktijk inzake de materie, waarover de statistiek liep. (...) Er is toch geen terrein, dat voor de niet statisticus meer moeilijkheden oplevert dan de landbouw"*.⁶³⁸

Hij haalde om zijn woorden kracht bij te zetten zelfs een uit 1878 stammende discussie aan, die in de vergadering van de Vereeniging voor de Statistiek had plaatsgevonden over de wenselijkheid van de oprichting van een Statistisch Instituut. Zowel Huet als Pierson zouden bij deze gelegenheid verklaard hebben, dat bij de samenstelling van statistieken de voorkeur lag bij een bewerking door de meest deskundige organisatie.⁶³⁹ Smid vond hierin steun voor zijn stelling, dat de landbouwstatistiek bij de Directie van de Landbouw moest blijven. Daarnaast meende hij steun te vinden bij het in zijn ogen merkwaardige feit dat *"niettegenstaande de zucht om overal de statistiek te centraliseren in centrale bureaus, toch in nagenoeg alle landen de landbouwstatistiek is ondergebracht bij de departementen van landbouw"*.⁶⁴⁰ Uit deze opmerking blijkt duidelijk hoe hij de centralisatiegedachte beschouwde: 'de zucht om overal de statistiek te centraliseren' klinkt niet echt positief! In 1921 werd hij namens de Directie van de Landbouw lid van de CCS. Hier zou hij, een tiental jaar later, geconfronteerd worden met een pittige discussie over onder andere de taakverdeling tussen het departement en het CBS.

Het CBS en de CCS pleitten in de loop van de tijd steeds sterker voor centralisatie van de landbouwstatistieken, door ze over te brengen naar het CBS. Hun opvatting dat de situatie op het gebied van de verzameling en bewerking van de landbouwgegevens onoverzichtelijk was, werd ook door anderen gedeeld. Volgens de Wageningse hoogleraar prof.dr.ir.G. Minderhoud waren deze gegevens niet vrij van alle fouten en zelfs na een verbetering, mede op aandrang van de fiscus, “*zeker nog niet feilloos*”.⁶⁴¹ Minderhoud had heel wat klachten over de slechte kwaliteit en de onvolledigheid van de landbouwstatistiek en over de weigering van de regering om hier verbetering in te brengen. Een paar voorbeelden:

In een preadvies van Minderhoud dat in 1931 tijdens een vergadering van de Vereniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek werd besproken, maakte hij melding van het feit, dat de boekhoudbureaus en de centrale landbouworganisaties in 1930 aan de regering het verzoek hadden gericht om ten behoeve van de landbouwstatistiek tot een deskundige en volledige bewerking van het materiaal van deze boekhoudingen van landbouwbedrijven over te gaan. De minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, Ruys de Beerenbrouck, achtte dit evenwel niet op den weg van het Rijk te liggen, aldus Minderhoud.⁶⁴² In ditzelfde stuk lezen we tevens de klacht dat er sinds de jaren tachtig van de negentiende eeuw geen statistiek van het grondgebruik meer was samengesteld. “*Sedert heeft de Regeering – hoewel daarop van landbouwzijde meermalen is aangedrongen – het gemis aan inzicht in deze materie nimmer voldoende sterk gevoeld, om een poging te ondernemen, om onze kennis op dit punt op te frisschen*”.⁶⁴³ Ook op Smid had Minderhoud kritiek. Hoewel hij hem als vroeger hoofd van de landbouwstatistiek ‘bij uitstek bevoegd’ achtte om een raming van het prijspeil in de landbouw te maken, vermoedde Minderhoud dat de door Smid becijferde uitkomst hiervan niet klopte.⁶⁴⁴ In dat licht moet het opmerkelijk genoemd worden dat Minderhoud in zijn betoog (nota bene voor de leden van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek!) geen enkele opmerking plaatste over de wenselijkheid van reorganisatie en verbetering van de landbouwstatistiek of een advies daartoe gaf.

Uit de hierboven beschreven kritiek blijkt tevens dat de overheid van inzicht verschilde met het CBS over de centralisatie van de statistiek. De, volgens velen, onoverzichtelijke, gedecentraliseerde organisatie van de landbouwstatistiek werd namelijk behouden en zelfs uitgebreid, wat blijkt uit de groei van de werkzaamheden van de Directie van Landbouw.

De bosstatistiek luidt de discussie in

Zoals gezegd was de commissie-Lovink in 1930 gestart met haar werkzaamheden. In ditzelfde jaar vinden we tevens een formele poging van de CCS en

het CBS om de landbouwstatistiek naar het Centraal Bureau over te laten brengen. De toegenomen aandacht voor landbouwzaken zal Aalberse en Methorst hebben gesteund in hun overtuiging, dat de tijd rijp was om de overdracht van de landbouwstatistiek weer formeel aan te kaarten. Een ander punt wat hun overtuiging versterkte, was dat er in datzelfde jaar door de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, die het landbouwbeleid sedert acht jaar in zijn portefeuille had, aan zijn ambtenaren opdracht was gegeven een landbouw telling te organiseren. Deze telling vormde de directe aanleiding voor de CCS om de institutionele positie van de landbouwstatistiek ter sprake te brengen. Zeer kort daarvoor, in 1929, organiseerde het CBS immers voor de eerste maal de Bedrijfstelling. Aansluiting van de landbouw telling op laatstgenoemde telling was volgens de Centrale Commissie wenselijk *“teneinde te trachten een sluitend overzicht te krijgen van het gehele bedrijfsleven in Nederland”*.⁶⁴⁵ Aan de inspanningen van het CBS en de CCS was echter een korte voorgeschiedenis vooraf gegaan.

De in reeds in 1927 ingestelde staatscommissie onder voorzitterschap van dr.L.N. Deckers ‘tot het onderzoeken of, en zoo ja, in hoeverre en door welke oorzaken in den land- en tuinbouw eene wanverhouding bestaat tusschen de bodemprijzen en productiekosten enerzijds en de opbrengst der producten anderzijds’ bracht pas in 1933 haar rapport uit. Zij hield zich in het kader van haar onderzoek dus tegen het einde van de jaren twintig reeds bezig met de toekomstige organisatie van de agrarische statistieken.⁶⁴⁶ In haar verslag adviseerde ze de landbouwstatistiek niet naar het CBS over te brengen. Het voornaamste argument tegen overdracht betrof de institutionele organisatie van de landbouwstatistieken in het buitenland. *“Bijna nergens is de hier bedoelde statistische arbeid aan een algemeen centraal orgaan voor de statistiek opgedragen”*, aldus de staatscommissie.⁶⁴⁷ Daarnaast werd er, tevens in 1927, door de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw een commissie ingesteld die moest onderzoeken hoe de zogenaamde bosstatistiek het beste samengesteld kon worden. Tot dat moment was deze statistiek onderdeel geweest van de statistiek van de indeling van de bodem, die door de afdeling Landbouw van het departement werd geproduceerd.

De conclusies van deze commissie onder voorzitterschap van de Wageningse rector magnificus A. te Wechel⁶⁴⁸, vormden voor de CCS aanleiding tot protest. Overigens zullen we verderop de invloed van ‘Wageningen’ op het landbouwbeleid wederom duidelijk tot uitdrukking zie komen. Het advies luidde dat statistiek door een *“technisch onderlegd ambtenaar, ressorterende onder de Directie van het Staatsbosbeheer”* samengesteld zou moeten worden.⁶⁴⁹ Niet door het CBS dus. Het gebrek aan specifieke deskundigheid bij het CBS op het te onderzoeken gebied werd door Te Wechel en de zijnen als voornaamste reden

genoemd om de statistiek niet bij het Bureau onder te brengen. Ook de CCS werd in dit plan gepasseerd: er zou een vaste commissie voor de bosstatistiek in het leven moeten worden geroepen die de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw zou moeten adviseren omtrent alles wat met deze statistiek te maken had. De minister noemde dit voorstel in een reactie “*verreweg de eenvoudigste, praktische en minst kostbare*”.⁶⁵⁰ Echte haast had de minister overigens blijkbaar niet. Pas twee jaar later kwam deze kwestie tot een oplossing. Deze oplossing strookte totaal niet met het advies van de CCS.

In november 1929 bracht een speciaal voor de bosstatistiek ingestelde subcommissie van de CCS namelijk een rapport uit. De CCS was uiteraard tegenstander van het in leven roepen van een aparte commissie voor de bosstatistiek, dus naast haarzelf. Het instellen van een dergelijke commissie zou niet alleen een aantasting van haar competentie betekenen, maar haar bovendien uitschakelen op het terrein van deze statistiek. Zij adviseerde de minister dus om de bosstatistiek door het CBS, onder de gebruikelijke supervisie van de CCS, te laten samenstellen. De vrees van de Centrale Commissie betrof het ontstaan van een gedecentraliseerde organisatie voor deze kleine statistiek. Dit zou vervolgens precedënten kunnen scheppen. Van het voorstel dat een aparte organisatie ingesteld zou worden voor slechts één statistiek vond de CCS dan ook dat het “*volkomen indruist tegen het in de laatste tientallen jaren met vrucht toegepaste beginsel van centralisatie der statistiek*”.⁶⁵¹

In zijn antwoord wees de minister de bezwaren echter resoluut van de hand. Hij hield vast aan zijn voornemen de samenstelling van de bosstatistiek aan Staatsbosbeheer over te laten. De rechtvaardiging van zijn handelen formuleerde hij als volgt. “*Dat afzonderlijke regeling van de bosstatistiek zou indruisen tegen het beginsel der centralisatie moge in algemene zin waar zijn,*” aldus de minister, “*maar men bedenke daarbij, dat de landbouwstatistiek buiten de centralisatie is gelaten en dus voor een onderdeel der landbouwstatistiek, als hoedanig een bosstatistiek dient te worden gerekend, een beroep op het beginsel der centralisatie niet opgaat*”.⁶⁵²

Mocht de CCS hiermee de ‘strijd’ om de bosstatistiek verloren hebben, haar aandacht werd hiermee nog sterker dan daarvoor op de uitzonderingspositie van de landbouwstatistiek gericht. Dit blijkt uit de correspondentie met diverse organisaties die kort daarna, in 1930, werd gevoerd door de CCS en het CBS over dit onderwerp. De vermeende tegenstelling tussen ‘deskundigen’ enerzijds en ‘statistici’ anderzijds nam hierbij een belangrijke positie in.

De beroepsstatistici zijn te veel industrieel georiënteerd

Tijdens het onderzoek naar de organisatie van de bosstatistiek was in de CCS eveneens de wenselijkheid van de overdracht van de landbouwstatistiek naar

het CBS ter sprake gekomen.⁶⁵³ Hoewel de subcommissie voor de bosstatistiek zichzelf niet competent achtte om hierover rapport uit te brengen, adviseerde zij de CCS dit punt aan te roeren bij de minister. In het voorjaar van 1930 boog de subcommissie voor de landbouwstatistiek zich dan ook over deze problematiek.⁶⁵⁴

Typerend voor de werkwijze van de CCS was overigens, dat in deze subcommissie een tegenstander van de centralisatie van de landbouwstatistiek was benoemd: Smid. Hij werd hiermee gevraagd naar het hol van de leeuw te komen. Zijn hierboven besproken artikel was namelijk als bijlage van de vergaderstukken naar de leden van de subcommissie gezonden. Ieder lid wist dus hoezeer Smid ertegen gekant was deze statistiek af te staan. Zijn eerder genoemde artikel dat in het mededelingenblad van de Directie van Landbouw was verschenen werd al aan het begin van de vergadering door het lid Bongers betiteld als een opstel dat een jammerlijke en genante historie gaf van de landbouwstatistiek tot het moment waarop ze bij het departement kwamen.⁶⁵⁵

Een verbetering van de landbouwstatistiek was, volgens Bongers, alleen te bereiken door centralisatie. Het gemis aan specifieke deskundigheid bij het CBS op het gebied van de landbouw (een sector die overigens volgens spreker steeds meer 'geïndustrialiseerd en geïntegreerd' raakte door de industrie) was in zijn ogen onzin. Wie nu nog argumenten tegen centralisatie aanvoerde was een 'ongeneselijk geval', zo meende Bongers zelfs. Het belangrijkste argument om vóór centralisatie te pleiten, was de objectiviteit van het CBS. Duidelijk blijkt dat hij weinig geduld had met de tegenstribbelende houding van de Directie van Landbouw. *"Als alle statistiek bij centralisatie verbetert, waarom deze dan niet? Zijn ze aan landbouw zo onkundig? Allemaal boeren? Wie een bureau heeft, wil het niet opgeven"*.⁶⁵⁶

Smid verweerde zich tegen deze aanval door te wijzen op de in zijn ogen aanwezige tegenstelling tussen de industrie en de landbouw, die zich openbaarde in het overheidsbeleid op beide terreinen. De crisis waarin de landbouw op dat moment verkeerde zou zelfs veroorzaakt zijn door een te grote 'industriële oriëntering' van de regering.⁶⁵⁷ Het gevaar waaraan de landbouwstatistiek niet ten prooi moest vallen was in zijn ogen de centralisatie. *"Bij centralisatie komt de leiding te veel bij de beroepsstatisticus, dan bij de technicus"*, aldus Smid.⁶⁵⁸

Onder laatstgenoemde groep verstond hij de ambtenaren van de Directie van de Landbouw en de landbouwconsulenten; ambtenaren die advies gaven aan landbouworganisaties over met name de tienjaarlijkse tellingen die het departement uitvoerde. Naast de politiek zou de intellectuele wereld, volgens Smid, ook industrieel zijn georiënteerd. *"Intellectueel vindt in de landbouw geen bestaan"*, zo meende hij.⁶⁵⁹ Afgestudeerden van de landbouwhogescholen zouden zeldzaam zijn in de landbouw. Deze stelling ontlokte overigens hevig protest bij

Bonger, die Smid hierop de vraag stelde of er in de landbouw, met zijn grote organisaties en bedrijven, geen intellect nodig was.

Smid was echter niet van zijn standpunt af te brengen. Het enige argument dat in zijn ogen vóór overdracht naar het CBS pleitte, was het ontbreken van een apparaat voor de zeer ingewikkelde statistiek aan zijn departement. Als er al sprake zou zijn van overdracht naar het CBS, dan moest er toch minstens een klein bureau blijven aan het departement waar de landbouw was ondergebracht. Dagelijks gebruik van de gegevens vond daar immers plaats; men had volgens hem vaak 'à la minute' cijfers nodig.⁶⁶⁰ De onmiddellijke beschikbaarheid van statistieken, het liefst door middel van de fysieke aanwezigheid van de dienst die deze statistieken samenstelde, was overigens een vaak gehoord argument tegen centralisatie. Niet alleen 'landbouw' bediende zich van dit argument.

Hoewel Methorst naar eigen zeggen allerminst verlangde naar uitbreiding van zijn bureau, onderschreef hij uiteraard de opvatting van Bonger dat centralisatie van de landbouwstatistiek door het over te brengen naar het CBS het meest wenselijk was. Het argument dat er voor de agrarische statistiek een specifieke deskundigheid noodzakelijk was, die niet aanwezig zou zijn bij het CBS, was in zijn ogen niet juist. De industrie zou ten tijde van de perikelen rondom de productiestatistiek ook tegen hem gezegd hebben: "*daar hebben jullie geen verstand van*", maar "*nu werkt de industrie glad mee*", aldus Methorst.⁶⁶¹

Tijdens deze discussie beklemtoonde hij juist sterk het belang van de niet-statistische deskundigheid voor het CBS. Het bezitten van specifieke vakkennis op een bepaald terrein was voor de leiding van de verschillende afdelingen van het Bureau in zijn opvatting belangrijker dan statistische kennis. Dat blijkt uit het voorbeeld dat hij aanhaalde. "*Toen de onderwijsstatistiek kwam heb ik gezegd: ik moet een chef hebben die verstand heeft van onderwijs. Dit was Idenburg; van statistiek niet. (...) Wij streven naar de deskundigheid van de leiding.*"⁶⁶²

De voorzitter van de subcommissie, Schouten, steunde Methorst, door te wijzen op het feit dat er naar zijn mening maar weinig mensen in Nederland waren die de statistiek om de statistiek zelf, dus uit puur wetenschappelijk oogpunt beoefenden. Verder distantieerde hij zich van de discussie over de vermeende tegenstelling tussen deskundigen en statistici. De vraag of er wel of geen centralisatie moest plaatsvinden, dus wel of geen overdracht van deze statistiek naar het CBS, moest volgens hem beantwoord worden door de resultaten van centralisatie te beoordelen. Op grond van de ervaring zou Schouten een dergelijk oordeel willen vellen: had de centralisatie tot dan toe goed gewerkt? Deze vraag kon volgens hem bevestigend beantwoord worden.⁶⁶³

Naast het geregeld plegen van overleg tussen het CBS, de landbouworganisaties en het desbetreffende departement zou het CBS, aldus Schouten, moeten

zorgen voor de benodigde deskundigheid op landbouwterrein. De leiding van de afdeling landbouwstatistiek (Smid wilde dat er voor deze statistiek een aparte afdeling aan het CBS zou komen) zou in handen moeten zijn van een deskundige, en geen 'beroepsstatisticus', om in de woorden van Smid te blijven. De enige die zich in deze beraadslaging zeer terughoudend had getoond was Van Haastert, de vertegenwoordiger van de Rooms-Katholieke Boeren- en Tuindersbond. Gezien zijn positie mogen we echter aannemen, dat hij zich geen openlijk voorstander van overdracht zal hebben getoond.

Centralisatie niet alleen op historische grond

De weerstand tegen het uit handen geven van statistisch werk en de vrees voor het niet snel genoeg te beschikken over de benodigde gegevens, had de CCS naar eigen zeggen vaker gehoord. Desalniettemin nam de Commissie de bovenstaande vrees van personen als Smid wel serieus. Puur om historische redenen (*"namelijk omdat de meeste andere statistieken zijn voorgegaan en dus de overgeblevenen vroeger of later zullen moeten volgen"*⁶⁶⁴) moest er namelijk, zelfs in de ogen van de Centrale Commissie, niet voor centralisatie gepleit worden. De CCS had twee andere argumenten vóór centralisatie: een praktische en een meer principiële getinte. De eerste betrof de ervaring die men tot dan toe had opgedaan met de gecentraliseerde statistieken. Die was bevredigend, aldus de Commissie. De statistiek was bij het CBS in bevoegde en vakkundige handen.⁶⁶⁵ Een centraal bureau beschikte immers over meer hulpmiddelen (personeel en machines) en deskundigheid, en kon de diverse statistieken beter in onderling verband met elkaar brengen.⁶⁶⁶ Daar er bovendien geen klachten waren over de wijze waarop het Bureau de statistieken samenstelde na overname, was er geen enkele reden om te verwachten dat het bij de landbouwstatistiek wel mis zou gaan.

Het tweede argument betrof de objectiviteit die betracht moest worden bij het verzamelen, bewerken en publiceren van statistische informatie. De CCS formuleerde dit zo belangrijke aspect van centralisatie als volgt. *"Het is toch een erkend beginsel, dat het de voorkeur verdient statistieken niet te doen bewerken door de belanghebbenden of bij de aangelegenheid betrokkenen zelf; vooreerst omdat zij er niet voldoende objectief tegenover staan, en in de tweede plaats omdat zij zich bij de keuze van de te verwerken gegevens zich uit de aard der zaak meer laten leiden door eigen inzicht en behoefte dan door datgene, wat de algemene belangen vragen"*.⁶⁶⁷

De objectieve kijk op de zaken die CBS en CCS naar eigen zeggen zouden bezitten, werd betwist door Smid, die bleef volhouden tijdens vergaderingen van de CCS dat de Centrale Commissie in haar samenstelling naast te industrieel ook te stedelijk zou zijn georiënteerd. Telkens vond hij Bongers lijnrecht tegenover zich. Tijdens een vergadering van de CCS in 1932 vlogen Bongers en Smid elkaar

weer in de haren bij de behandeling van het rapport van de subcommissie voor de invloed van het arbeidsloon op de prijs van producten. Smid klaagde over het feit dat de regering geen rekening met de landbouw hield doordat de lonen in de andere sectoren kunstmatig hoog gehouden werden. De enquête van het CBS naar de invloed van de lonen op de prijzen zou bijdragen tot het creëren van deze ongelijkheid, “*waardoor de landbouwende bevolking naakt wordt uitgekleeft*”.⁶⁶⁸ Bovendien begreep de CCS de landbouw volgens hem niet. Hij handhaafde dan ook zijn protest tegen een overdracht van de landbouwstatistiek naar het CBS. De zaak zou echter in een geheel nieuw licht staan, wanneer een groot deel van de leden van de CCS ‘agrarisch georiënteerd zou zijn’.⁶⁶⁹

Uit deze opmerkingen van Smid spreekt duidelijk zijn streven naar het in eigen hand houden van alle zaken waarbij de belangen van de landbouwsector gemoeid waren. Een onderzoek naar het verband tussen de lonen in de landbouw en de prijzen van landbouwproducten door een onafhankelijke dienst, die echter institutioneel-administratief onder het departement van Economische Zaken ressorteerde, was duidelijk ongewenst. Er spreekt tevens een grote achterdocht uit ten aanzien van de niet-agrarische, stedelijk-industriële vertegenwoordigers in een overheidsorgaan als de CCS. Een afzetten tegen buitenstaanders, met andere woorden een houding waaruit een ‘wij-tegen-zij’ gevoel spreekt. Dit komt ook tot uitdrukking in zijn klacht dat “*in het algemeen bij beschouwing van de maatschappij de landbouw altijd wordt achtergezet*”.⁶⁷⁰ Bongers herhaalde zijn mening dat het buiten kijf stond dat de CCS objectief was. Als de door Smid geschetste situatie echt zo zorgwekkend was, zou de landbouwsector juist een dergelijke enquête moeten toejuichen. De uitkomst van het desbetreffende onderzoek zou dan immers in het belang van de landbouw kunnen zijn. Hij kreeg bijval van C.J.Ph. Zaalberg, die de kritiek van Smid op de CCS in scherpe bewoordingen veroordeelde. “*De samenstelling der CCS heeft altijd de landbouw tot zijn recht laten komen*”, aldus Zaalberg, die daar aan toe voegde dat hij “*altijd heeft geprotesteerd tegen de middeleeuwse methoden van de afdeling landbouw*”.⁶⁷¹

Bij het hierboven geschetste debat dient echter een gegeven toegevoegd te worden dat de houding van Smid kan verklaren. Idenburg schreef namelijk over deze periode dat de statistiek belangrijke invloed op de landbouwpolitiek heeft gehad, een uitspraak die met het onderstaande voorbeeld geïllustreerd kan worden.

In de discussies over de landbouwpolitiek tijdens de crisisjaren namen vooral de indexcijfers van de prijzen van de landbouwproducten een belangrijke plaats in. Als basis voor de indexcijfers was gekozen voor de oogstjaren van het tijdvak van 1 juli 1910 tot en met 30 juni 1914.⁶⁷² Het bereiken van het prijspeil van deze jaren was, volgens Idenburg, geruime tijd een minimum eis van de landbouworganisaties. “*Men achtte de cijfers op genoemde basis van zoveel betekenis,*

dat aan de Regering in de landbouwpers het verwijt werd gemaakt, dat zij de prijsdaling wilde verdoezelen, toen zij uit statistische overwegingen op een andere basisperiode [de periode 1924-1929, AK] overging” aldus Idenburg. Op basis van een onderzoek, dat in 1933 werd uitgevoerd door de afdeling Statistiek van het Landbouw-Crisis-Bureau, had de minister van Economische Zaken bijvoorbeeld ook het verwijt van de boeren dat de regering de ‘dikke boeren’ op de kleigronden bevooroordeelde, kunnen ontzenuwen. Uit dit onderzoek bleek namelijk dat de vermogenstoestand van de boeren op de kleigronden naar verhouding slechter was dan die van de landbouwers op de lichtere gronden.⁶⁷³

Bovenstaande voorbeelden tonen aan hoe (politiek) gevoelig statistische informatie kon zijn. De steunmaatregelen van de overheid, waarmee de agrarische sector de crisis zou moeten overwinnen, waren gebaseerd op statistisch materiaal. De statistiek kon in deze crisisjaren, waarin beleidsbeslissingen vaak snel genomen moesten worden en statistische informatie snel voor handen moest zijn, kortom, belangrijke invloed uitoefenen op de politiek. Die invloed kon dus ook leiden tot voor sommigen onwelgevallige uitkomsten. Smid’s houding zou dan ook in dit licht gezien kunnen worden.

9.2 Doorkneed in de bewerking van de statistiek der Nederlandse landbouw?

In augustus 1930 was in de Nieuwe Rotterdamsche Courant een ‘adres’ afgedrukt, dat het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité kort daarvoor aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw had gericht. Dit was een pleidooi vóór behoud van de landbouwstatistiek aan het ministerie, waar de bewerkers van deze statistiek ‘doorkneed in de zaken, de Nederlandse landbouw betreffende’ waren. De Directie van de Landbouw, de samensteller van de landbouwstatistiek, had bovendien een *“intensief contact met de landbouwpraktijk”*, iets wat het CBS miste.⁶⁷⁴ Het Comité sprak zich dus uit tegen overdracht van de landbouwstatistiek aan het CBS. Sterker nog: het noemde een eventuele overbrenging zelfs ‘verwerpelijk’.⁶⁷⁵ Als voornaamste reden voor de negatieve houding van deze organisatie werd, wederom, het vermeende gebrek aan deskundigheid van het Bureau op het terrein van landbouwzaken genoemd. *“Bij het CBS zal het in het algemeen gesproken meer gaan om cijfers dan om feiten. Dat het voor een juiste interpretatie van de verzamelde gegevens zou kunnen zorgdragen, achten wij uitgesloten”*, zo oordeelde het Comité. De Directie van de Landbouw moest, zo concludeerde het Comité krachtig, in de toekomst zelfs beter geoutilleerd worden om de landbouwstatistiek uit te breiden en te verbeteren. Het ging in dit advies hoofdzakelijk om belangenbehartiging: de landbouw-

sector had de voorkeur voor een zo gering mogelijke bemoeienis vanuit andere ambtelijke organen dan de departementale. Op de departementen kon namelijk invloed worden uitgeoefend. Het gebrek aan deskundigheid van het CBS met specifieke landbouwaangelegenheden, het voornaamste punt van kritiek van het Comité, kon immers op eenvoudige wijze opgelost worden door een hiervoor geschoolde ambtenaar aan te stellen bij het Bureau. Volgens het Comité zou een dergelijke ambtenaar zich echter “*slechts gebrekkig kunnen oriënteren*”.⁶⁷⁶ Deze opmerking toont ons inziens duidelijk aan dat het Comité naar redenen zocht om overdracht van de desbetreffende statistiek naar het CBS, een buitenstaander in de ogen van de landbouwlobby, te blokkeren.

Of de kritiek van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité op het eventueel functioneren van het CBS op landbouwgebied nu wel of niet terecht was, werd door minister Ruys de Beerenbrouck even in het midden gelaten. Hij besloot advies in te winnen bij een tweetal zusterinstellingen van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité, twee centrale landbouworganisaties.⁶⁷⁷ Bovendien vroeg hij een drietal hoogleraren op landbouwgebied om advies: prof.dr.H. Blink, prof.dr.W.C. Mees en prof.dr.G. Minderhoud.

“Geen verdere afbraak van de Directie van de Landbouw!”

Bovenstaand kopje vormt het kort en bondig samengevatte advies dat de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond meegaf aan minister Ruys de Beerenbrouck. Onder geen voorwaarde wilde de Bond namelijk meewerken aan een plan dat tot dit gevolg zou leiden. Bonger had het al genoemd in de eerder in 1930 gehouden vergadering van de subcommissie van de landbouwstatistiek: wie een bureau heeft, wil het niet opgeven.⁶⁷⁸ Volgens de Bond zou, indien de landbouwstatistiek naar het CBS overgebracht zou worden, de Directie van de Landbouw voortaan steeds zijn aangewezen op het CBS als bron van inlichtingen. “*De omstandigheid dat zij steeds inzage bij het CBS vragen moet, zal de Directie ongetwijfeld uitermate sterk belemmeren in haar arbeid en moet er op den duur een funeste invloed op uitoefenen. Dit nu acht het Bestuur vlakweg in strijd met de belangen van de land- en tuinbouw (...)*”, aldus een bezorgd klinkende Bond.⁶⁷⁹ De Christelijken Boeren- en Tuindersbond in Nederland was nog korter. Deze organisatie volstond met de kernachtige opmerking dat het de voorkeur gaf aan bewerking van de landbouwstatistiek door de Directie van de Landbouw.⁶⁸⁰

De ter zake meest deskundige hoogleraren⁶⁸¹

Naast de betrokken brancheorganisaties vroeg de bewindsman, zoals gezegd, ook aan een drietal deskundigen uit de wetenschappelijke wereld om advies:

Mees, Blink en Minderhoud. Twee van de drie Wageningse hoogleraren hebben we al aan het woord gelaten. Zij hadden, zoals reeds is genoemd, kritiek geuit op de bestaande organisatie en kwaliteit van de landbouwstatistiek, maar van hun vroegere kritische houding was nu weinig meer over gebleven.

Blink, die zijn advies kort voor zijn overlijden in 1932 schreef, greep hierin ook terug op het argument van de specifieke deskundigheid die het CBS zou missen. Sterker nog, het algemene karakter van de CBS-statistieken was voor alle beleidsgebieden geschikt, met uitzondering van de landbouw. *“Bij de landbouw moet men zich ervoor wachten alleen op algemeene gegevens, op gemiddelde van grootte gebieden af te gaan.”*⁶⁸² De statistiek zou dan ‘waardeloos’ en ‘bedorven’ worden, volgens Blink, die bovendien ook de Directie van de Landbouw probeerde te behoeden voor eventuele opheffing in de toekomst. *“Door het overbrengen van dat materiaal zou men het departement van Landbouw beroven van het bloed, dat er leven en frischheid aan geeft”,* zo verdedigde Blink de nauwe band tussen de activiteiten op statistisch en beleidsgebied.⁶⁸³ Overigens moeten we bij de bestudering van het advies van Blink niet vergeten dat hij zelf als wetenschappelijk adviseur aan het departement verbonden was. Hij was dus zelf ook een belanghebbende partij. Minderhoud sloot zich bij zijn collega aan met de uitspraak dat overdracht naar het CBS *“princiepelijk onjuist en bovendien ondoelmatig”* was.⁶⁸⁴ Princiepelijk, omdat volgens hem een krachtige centrale instelling van alle overheidsdiensten op het gebied van de landbouw van veel groter belang was dan de centralisatie van alle ambtelijke statistieken, door hem enigszins laatdunkend de ‘completering van het CBS’ genoemd. Niet de behartiging van het belang van de statistiek, maar het landbouwbelang moest naar zijn mening voorop staan bij de regering. Alle ogen van de agrarische bevolking waren in deze crisistijd gericht op Den Haag. Het ontnemen van de statistische taak aan de Directie van Landbouw zou bij de boerenbevolking wel eens verkeerd kunnen vallen, zo voorspelde Minderhoud. De vrijwillige medewerking van de boeren aan de statistiek zou dan gevaar kunnen lopen, daar *“niemand hen kan dwingen. Daarom is het niet alleen wenschelijk, doch ook noodzakelijk met hun stemming rekening te houden. En deze is zeker niet ten gunste van het Centraal Bureau voor de Statistiek, indien het gaat ten koste van de Directie van den Landbouw”*.⁶⁸⁵

Aldus de waarschuwing van Minderhoud die duidelijk bevreesd was voor de toekomst van een Directie met steeds minder taken en bevoegdheden. Die vrees verwoordde hij duidelijk in zijn opmerking *“een Directie van den Landbouw zonder de statistiek vormt geen geheel meer”*.⁶⁸⁶ Wij vermoeden dat hij ook een aantasting van het (wetenschappelijke) imago van de Directie in het buitenland voorzag, aangezien hij de contacten met organen als het Internationaal Landbouwinstituut te Rome noemde als voorbeeld van zaken die, onder een Directie zonder statistische taak, schade zouden lijden.

De derde deskundige, Mees, gaf ten slotte een enigszins afwijkend advies. Hoewel hij de voorkeur gaf aan bewerking door het departement, voelde hij ook wel iets voor het principiële argument van de CCS dat het in het algemeen de voorkeur verdiende de statistieken te laten bewerken door een orgaan dat buiten de administratie stond. Bovendien was Mees van mening dat de scherpe scheiding tussen Landbouw en andere bedrijfstakken verminderd moest worden.⁶⁸⁷ Over de deskundigheid, noodzakelijk voor het antwoord op de vraag welke gegevens gevraagd moesten worden en voor de interpretatie daarvan, beschikte het departement. De wijze waarop de gegevens verzameld moesten worden, viel echter binnen het vakgebied van de statisticus. De oplossing was dus simpel, althans volgens Mees, namelijk zorgen voor een zo goed mogelijke samenwerking tussen het departement en het CBS.⁶⁸⁸

Voor Ruys de Beerenbrouck waren de adviezen van de drie hoogleraren van doorslaggevend belang. Hij zond ze dan ook door aan de Centrale Commissie. *“Deze adviezen (...) hebben mij gesterkt in de overtuiging dat de juiste plaats voor de landbouwstatistiek is, en vooralsnog zal blijven, de instelling waarin de Staatszorg voor de landbouw is geconcentreerd”*, aldus een waarschijnlijk opgeluchte bewindsman in zijn schrijven aan de CCS.⁶⁸⁹ Het feit dat zijn mening over deze lastige kwestie weerklank vond in het advies van een aantal deskundige, respectabele wetenschappers legitimeerde zijn keuze voor handhaving van de status-quo, een beslissing waarmee hij tevens de machtige landbouwlobby niet tegenover zich hoefde te vinden.

Overigens vonden we op dit schrijven een aantekening van de voorzitter van de CCS in de kantlijn, waarin enigszins cynisch werd gereageerd op de brief van de minister. *“t Is wel openhartig, dat dit wordt medegedeeld. Maar tegenover de CC is het niet helemaal in orde”*.⁶⁹⁰ Aalberse doelde hiermee vermoedelijk op de wijze waarop de minister in deze kwestie te werk was gegaan. Door de volgorde van eerst advies inwinnen bij deskundigen, dan een beslissing nemen en daarna pas de CCS inlichten, had hij zich naar mening van Aalberse niet correct gedragen.

***“Maar ook een minister doet wel eens iets onverstandigs”*⁶⁹¹**

In de vergadering van de voltallige CCS die in december 1930 plaatsvond, reageerden verschillende leden zeer teleurgesteld op het besluit van de minister. Het lid Pop wees daarbij op de positie van de geraadpleegde deskundigen die zich ‘allicht’ tegen centralisatie van de landbouwstatistiek hadden uitgesproken. Hoewel de minister vrij was in zijn handelen en in het wel of niet opvolgen van een advies van de CCS, had de minister in de ogen van Pop iets onverstandigs gedaan.⁶⁹²

Het voorstel van Pop en Schouten om schriftelijk bezwaar aan te tekenen tegen de door de minister gevolgde weg, werd met een ruime meerderheid aangenomen. Overigens had de voorzitter van de Centrale Commissie, Aalberse, al in een onderhoud met de bewindsman zijn ongenoegen over de gang van zaken uitgesproken. Hij achtte het naar eigen zeggen niet juist, dat de minister buiten de CCS om bij anderen advies ging inwinnen. Bovendien had hij tegenover de minister stevige kritiek geuit op de landbouwstatistiek. De bewerking van deze statistiek aan het departement vond naar de mening van de CCS niet op wetenschappelijke wijze plaats, en was alleen afgestemd op de behoeften van het departement. In de visie van de Commissie was deze statistiek hierdoor onbetrouwbaar. Het vermoeden bestaat dat de CCS vreesde voor het ontstaan van een situatie waarin het departement, onder druk van de crisissituatie waarin de landbouw zich bevond, de cijfers geflatteerd zou gaan weergeven. De neiging van Landbouw om alles zelf in de hand te willen houden werd door Aalberse expliciet genoemd als hoofdoorzaak van de bovenstaande problematiek.⁶⁹³ Tijdens het gesprek had hij echter wel de indruk gekregen dat Ruys de Beerenbrouck aangevoeld had dat hij verkeerd had gehandeld.⁶⁹⁴

De verontwaardiging van de Centrale Commissie moest desalniettemin in een 'agressief schrijven' nogmaals onder de aandacht van de bewindsman gebracht worden. In een officiële reactie van de CCS op dit besluit werd dan ook teruggegrepen op de gang van zaken. Het was volgens de Commissie eerlijker geweest wanneer zij had kunnen reageren op de adviezen alvorens de minister zijn beslissing nam. Het handelen van Ruys de Beerenbrouck strookte niet met haar positie als centraal adviserend lichaam in aangelegenheden betreffende de statistiek, aldus de CCS.⁶⁹⁵ Tijdens dit beraad werd wederom op het verband tussen de eerder genoemde bosstatistiek en de landbouwstatistiek genoemd. Volgens het lid prof.dr.H.N. ter Veer had het departement van Binnenlandse Zaken en Landbouw zich immers beroepen op het niet gecentraliseerd zijn van de bosstatistiek om ook de landbouwstatistiek buiten de centralisatie te houden.⁶⁹⁶

De subcommissie voor de landbouwstatistiek besprak in het voorjaar van 1931 de zaak in bijzijn van mr.D.G.W. Spitzen, de Chef van de afdeling Binnenlands Bestuur van het departement van Binnenlandse Zaken en Landbouw. Twee punten werden tijdens deze bespreking beklemtoond. Ten eerste de volgens de CCS ongegronde vrees dat de Directie van Landbouw schade zou onderkennen. Integendeel, zo meende de subcommissie, ervaring leerde juist dat de diensten ermee gebaat waren om statistieken af te stoten. Als voorbeeld werd weer de statistiek van voortbrenging en verbruik genoemd, waar alles na een moeizame start op rolletjes liep. Belangrijker is echter het tweede aspect van centralisatie waar de subcommissie aandacht op vestigde. *“Voorts bleek men algemeen van gevoelen te zijn, dat het in het belang van den landbouw zou zijn, indien*

*deze bedrijfstak uit het isolement, waarin hij thans eenigermate verkeert, zou worden verlost, en dat het Centraal Bureau voor de Statistiek het voordeel biedt, niet eenzijdig georiënteerd te zijn.*⁶⁹⁷ Een om meerdere redenen interessante uitspraak.

Wederom zien we hierin de kritiek van de CCS verwoord over het zelfgekozen isolement van Landbouw. Openheid van zaken geven en niet alles zelf in de hand willen houden; dat was het advies van de CCS. De bredere oriëntatie van het CBS bood, aldus de boodschap van de Commissie, een betere waarborg voor technisch-kwalitatief betere en voor objectievere statistieken. De voordelen van specialisatie en deskundigheid waar het departement zelf zo op hamerde, hadden tot dan toe, zo meende de CCS, geen statistieken opgeleverd die voldeden aan de eisen van het CBS en aan die van praktijk en wetenschap (denk aan de kritiek van personen als Minderhoud, Bongers en Zaalberg).

9.3 *De CCS als voorlopige verliezer*

De CCS had de eerste ronde van het ‘gevecht’ om de landbouwstatistieken verloren. Het uitbreiden en intensiveren van het overleg met de landbouwlobby was in feite de enige optie die haar op dat moment nog restte. Ruys de Beerenbrouck was duidelijk niet van plan om deze statistiek aan het CBS over te dragen. Zonder zijn goedkeuring kon de CCS weinig doen. Ze had geen pressiemiddelen tot haar beschikking waarmee het departement gedwongen kon worden de statistiek af te staan. Het wachten was op een nieuw kabinet en een nieuwe minister van Landbouw, die wel aan het verzoek van de CCS gehoor wilde geven.

De houding van Landbouw ten aanzien van het CBS moest ondertussen in positieve zin veranderd worden. De CCS in haar rol van bemiddelaar zou meer druk moeten uitoefenen om dit te bewerkstelligen. De Wageningse hoogleraren werden dan ook vanaf 1930 bij het overleg van de subcommissie voor de landbouwstatistiek betrokken. We zien ook dat het uitnodigen van Spitzen bij de besprekingen van de subcommissie een teken was dat de CCS zoveel mogelijk steun wilde vergaren bij het departement. De voorzitter, Schouten, meende dat voortaan het overleg met deskundigen nog ruimer opgevat moest worden. Ook de tuinbouwsector zou er bij betrokken moeten worden.⁶⁹⁸

Bovendien werd het overleg verder geïnstitutionaliseerd. Bij de wijziging van de samenstelling van de CCS, die in 1931 plaatsvond, kwam onder andere de Inspecteur van de Landbouw als departementaal vertegenwoordiger namens Binnenlandse Zaken en Landbouw in de Centrale Commissie. Zoals we eerder hebben beschreven, hing dit nauw samen met de departementale reorganisatie van mei 1932, waarbij het departement van Economische Zaken en Arbeid

werd gecreëerd; het ministerie waar ook Landbouw werd ondergebracht. De wijziging van de departementale indeling, zo betoogde Aalberse eind 1931 in een vergadering van de CCS, zou een goede aanleiding kunnen vormen om de centralisatie van de landbouwstatistiek weer eens aan de orde te stellen bij het kabinet.⁶⁹⁹ Dit zou dan de tweede poging zijn. Maar ook deze liep niet uit op het door de Centrale Commissie gewenste resultaat.

De landbouwcrisismaatregelen, die de regering kort daarvoor had getroffen, verschaften de minister van Economische Zaken die inmiddels verantwoordelijk was voor de landbouwstatistiek, in 1933 namelijk de volgende rechtvaardiging voor de aparte institutionele positie van deze statistieken. Tijdens de behandeling van de Rijksbegroting voor 1934 liet hij de Tweede Kamer weten dat hij *“het opnemen van de landbouwstatistiek in de algemene statistiek geen verbetering zou achten en het zou ook niet tot bezuiniging leiden. In ieder geval is het in de huidige omstandigheden nodig dat het apparaat, hetwelk de statistische gegevens op landbouwgebied kan verschaffen, in de onmiddellijke nabijheid van mij beschikbaar is.”*⁷⁰⁰

Het ESBU

Minister Verschuur richtte zelfs in 1933 een afdeling Statistiek op aan het Landbouw-Crisis-Bureau, omdat het inmiddels ook op het departement duidelijk was geworden dat er dringende behoefte was aan meer coördinatie. Eén van de bronnen die de minister in zijn nabijheid samengesteld wilde hebben was de Landbouwtelling, die in 1934 voor het eerst door deze statistische afdeling georganiseerd zou worden. Met succes blijkbaar, want gaandeweg werden verschillende andere statistieken overgebracht naar dit Economisch Statistisch Bureau (ESBU). Dit bureau werd bovendien uitgerust met de moderne Hollerith-apparatuur. Volgens Van den Ende werd er een uitgebreid bestand aan ponskaartmachines en andere kantoorapparatuur in huis gehaald.⁷⁰¹ Ook dit is een indicatie van het feit dat Verschuur blijkbaar een duidelijke voorkeur had voor een statistisch apparaat aan zijn eigen departement. Gezien zijn verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de ingrijpende crisismaatregelen, waarvoor hij statistische informatie nodig had, is dit overigens niet vreemd.

Hoewel de Landbouwinventarisatie van 1934 een verbetering was ten opzichte van de oude situatie (het CBS velde echter het oordeel *“verre van ideaal”*), trad er volgens het CBS duplicering van werkzaamheden op.⁷⁰² De inventarisaties werden namelijk verricht door een buitendienst, waarnaast de Directie van Landbouw werkzaam was. Laatstgenoemde bleef zich bezighouden met het gebied van de ‘oude’ landbouwstatistiek. Er werden tevens gegevens verzameld door de zogenaamde boekhoudbureaus, instellingen van landbouwmaatschappijen en boerenbonden, die op basis van periodiek verschaftte gegevens

voor hun leden de administratie bijhielden. Kortom: een onnodig dure en inefficiënte situatie, althans volgens het CBS, die door centralisatie was te voorkomen. Het zal geen verrassing zijn dat het Bureau van oordeel was dat het zelf het meest geschikt was om met de samenstelling van de agrarische statistieken belast te worden.

De CCS bekeek deze centrale inventarisatie van de land- en tuinbouw eveneens met scepsis. Het lid Van Zanten uitte in 1934 tijdens een vergadering van de Commissie zijn twijfel over de 'beginselen' waarmee deze telling zou worden gemaakt.⁷⁰³ Hij werd terechtgewezen door Smid. De telling was namelijk niet bedoeld als statistiek, zo betoogde deze, "*hoewel er wel statistisch materiaal in zat*".⁷⁰⁴ Het was een combinatie van statistiek en administratie. Er werden namelijk individuele gegevens over landbouwbedrijven voor administratieve doelen beschikbaar gesteld.

Aalberse maakte in datzelfde jaar de opmerking dat de landbouwtellingen naar zijn mening, ondanks het feit dat ze geen zuiver statistisch karakter hadden, wel overgebracht moesten worden naar het CBS.⁷⁰⁵ Een opmerkelijke uitspraak, daar de CCS en het CBS altijd van mening waren dat administratieve taken niet op de weg van het Bureau lagen.⁷⁰⁶ In de late jaren dertig verschoof het accent blijkbaar sterker naar het statistische aspect. Overigens meende Idenburg in 1941 dat de door het ESBU verleende administratieve bijstand aan de Rijksbureaus (bijvoorbeeld door het doorgeven van gegevens betreffende de voorraden in de agrarische sector) een voorbeeld was van de noodzaak "*dat administratieve en statistische arbeid hand in hand moeten gaan*".⁷⁰⁷ Vandaar dat het CBS Smit en zijn ambtenaren op 1 september 1941 mocht verwelkomen met het aanbieden van een symbolisch geschenk door Idenburg: het geschenk van het vertrouwen.⁷⁰⁸ Het 'geschenk' dat het ESBU meenam, het machinepark, had als gevolg dat het CBS nu de grootste Hollerith-installatie van Nederland had, en dus tevens zijn personeelsbestand fors zag toenemen.

Tenslotte

De discussie tussen de voor- en tegenstanders van het centraliseren van de landbouwstatistiek hebben we hierboven nauwgezet weergegeven. Een korte opsomming leert dat de landbouwlobby vooral het gebrek aan deskundigheid op het gebied van landbouwaangelegenheden bij het CBS, de behoefte aan snelle beschikbaarheid van landbouwgegevens op het departement (versterkt in deze crisistijd) en de mogelijke weigering van de boeren om met 'Den Haag' samen te werken als voornaamste redenen noemde tegen overdracht van deze statistiek. Er werd nog een extra argument in de discussie geïntroduceerd, onder andere door de minister en Smid, namelijk het feit dat de landbouw-

statistieken in de meeste landen buiten de centralisatie gehouden zouden zijn. De argumenten van de voorstanders van centralisatie kennen we inmiddels. Ze verschilden dan ook niet wezenlijk van de eerdere gevallen waarin de CCS een pleidooi voor centralisatie had gehouden. Juist het tegenovergestelde betoogde de Commissie, bijvoorbeeld dat de statistische deskundigheid bij het CBS lag, alwaar het op eenvoudige wijze aangevuld kon worden met specifiek inhoudelijke kennis van landbouwzaken door daar iemand voor aan te stellen. Daarnaast had de ervaring geleerd dat het weghalen van een statistiek bij een departement deze statistieken juist ten goede was gekomen (men denke aan de continuïteit van statistische projecten die niet langer werd bedreigd nu zij onderdeel uitmaakten van de begroting van het CBS, goedgekeurd door de CCS). Ten slotte noemden de voorstanders de wenselijkheid van het weghalen van een statistiek bij een belanghebbend departement, naar de objectieve en politiek onafhankelijke omgeving van het CBS.

Zonder de hierboven opgesomde motieven en argumenten te willen wegen of beoordelen op hun juistheid en waarde, kunnen we een aantal zaken uit het debat over de centralisatie van de landbouwstatistieken naar voren halen.

Ten eerste was er sprake van een goed georganiseerde landbouwlobby, die vanuit wetenschappelijke hoek sterke steun kreeg van 'Wageningen'. We hebben dan ook gezien dat de door de minister geraadpleegde Wageningse deskundigen aanvankelijk veel klachten hadden over de kwaliteit van de landbouwstatistieken, maar toch tegen overdracht van deze statistiek naar het CBS pleitten. De reden was simpel: men vreesde voor een afbreuk van de institutionele positie van Landbouw op het departement. Organisatorisch gezien was deze positie sterker wanneer er een eigen statistisch apparaat aanwezig was. Er bestond blijkbaar een nauwe band tussen Wageningen en de departementale landbouworganisatie. Het vermoeden dat deze Wageningse hoogleraren zich ten opzichte van de minister niet als objectieve, onafhankelijke deskundigen hebben opgesteld vinden we tevens in een discussie in de CCS over de 'centralisatie van den statistischen arbeid', die in 1937 plaatsvond. Mr.J.A.G.M. van Hellenberg Hubar merkte hier namelijk op dat men landbouwdeskundigen zou moeten gaan zoeken, die het niet met de mensen van het departement eens waren.⁷⁰⁹

W. Costerus opperde daarnaast dat de CCS zou moeten zoeken naar analoge gevallen waarin argumenten van de landbouw weerlegd waren. Het buitenland bijvoorbeeld.

Dit brengt ons op het argument dat de landbouwstatistiek in de meeste landen nog buiten de centralisatie was gebleven. Het is inderdaad een feit, dat er in veel ons omringende landen nog praktisch alle statistieken decentraal vervaardigd werden. Idenburg gaf in 1941 een beperk overzicht van de mate van centralisatie in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten (beide op dit gebied "*nog weinig*

gevorderd”), België (“nog vrijwel niet gecentraliseerd”) en Frankrijk (waar men slechts een “gedeeltelijke” centralisatie kende). Volgens hem werd in alle andere landen, welke voor vergelijking met ons land in aanmerking kwamen, het beginsel van centralisatie (“het systeem der toekomst”) weliswaar gehuldigd, maar was men “niet allerwege op dezen weg zoo ver gevorderd als wij”.⁷¹⁰ De wenselijkheid van centralisatie werd onderstreept door de voorzitter van het Internationaal Statistisch Instituut (ISI) A. Julin, die, volgens Idenburg, de mening was toegedaan dat het stelsel der centralisatie dat van de toekomst was.⁷¹¹

De protesten van de CCS zijn dan ook goed verklaarbaar. Het mocht dan wel zo zijn, dat de landbouwstatistiek in het buitenland overwegend op de departementen werd vervaardigd in plaats van een centraal statistisch orgaan, maar een vergelijking met deze situatie was helemaal niet wenselijk. Nederland liep immers, althans volgens het CBS de CCS (daarin gesteund door een autoriteit op het gebied van statistische organisaties als Julin), voor op deze landen. Rest de vraag in hoeverre de landbouwstatistiek in de jaren dertig een buitenbeentje was. Hoewel een simpel “ja” of “nee” op deze vraag in deze studie niet gegeven kan worden, willen we toch kort stilstaan bij een aantal zaken die tot een voorzichtige antwoord kunnen leiden.

De opmerking van Methorst dat de aanvankelijke geluiden van protest van de ondernemers tegen de productiestatistiek inmiddels verstomd waren en dat dit dus bij de boeren te zijner tijd ook zou gebeuren, lijkt de stelling dat landbouw een vreemde eend in de bijt was tegen te spreken. De agrarische sector kan echter niet zonder meer vergeleken worden met de industriële. Vele boeren voerden tot 1915 (het moment dat de vrijstelling voor de boeren voor het betalen van inkomstenbelasting werd opgeheven) geen financiële administratie. In de landbouwsector was dan ook niet voor niets besloten tot de instelling van de eerder genoemde landbouw-boekhoudbureaus, die de boeren advies en bijstand gaven op dit gebied. Het ontbreken van de opleiding en de middelen om een moderne boekhouding bij te houden vormde overigens voor sommige ondernemers in het midden- en kleinbedrijf eveneens een probleem. De medewerking die het CBS ondervond vanuit het bedrijfsleven werd dan ook het snelst verkregen van ondernemers uit het grootbedrijf, waar geschoold personeel beschikbaar was om de enquêteformulieren voor het CBS in te vullen.

De specifieke deskundigheid op landbouwgebied die het CBS niet zou bezitten was ook een argument tegen centralisatie. Zoals we echter reeds vermeld hebben, was hier volgens het CBS op simpele wijze een oplossing voor te vinden: het aanstellen van een of meerdere ter zake kundige ambtenaren. De inhoudelijke kennis van het industriële bedrijf zal trouwens ook niet altijd op het Bureau aanwezig zijn geweest. Het betrekken van deskundigen in de subcommissies van de CCS, waar besloten werd hoe bepaalde verschijnselen en

processen het best statistisch onderzocht konden worden, vormde ook een manier om aan bovenvermeld probleem tegemoet te komen.

Ook speelde in de discussies een rol, dat de landbouw- en voedselvoorzieningsstatistieken zeer omvangrijk waren, en dat het niet altijd even eenvoudig was om aan de benodigde gegevens over bijvoorbeeld oogsten, de opbrengst van de jacht, de hoeveelheid eieren en geproduceerd fruit te komen. Gegevens over de met verschillende gewassen beteelde oppervlakten moesten op korte termijn beschikbaar zijn, voordat de eerstvolgende oogst op de markt kwam.⁷¹²

De invloed van de seizoenen op de snelheid waarmee gegevens afgestaan moesten worden was een aspect waar de industriële sector niet (of minder) mee te maken kreeg in zijn rol als berichtgever van statistische informatie. In dit opzicht nam de landbouwsector als berichtgever wel een speciale positie in. Vervolgens was er de hinder die de boeren ondervonden door de grote hoeveelheid formulieren die zij voor allerlei tellingen, door de vele crisisinstellingen georganiseerd, in moesten vullen. De inventarisaties vormden een belangrijk middel voor deze organisaties om aan de benodigde gegevens te komen. *“Het gevolg daarvan was, dat de boeren van verschillende zijden met vragen om gegevens werden lastig gevallen en dat veel dubbel werk plaatsvond”*.⁷¹³ Dit gold echter ook voor het niet-agrarische deel van het bedrijfsleven. De ondernemers ervaarden de enquêtedruk daar immers ook als een probleem. De discussies rondom de statistiek van voortbrenging en verbruik, die eerder in deze studie aan bod zijn gekomen, hebben dit bewezen.

De belangrijke invloed van sommige statistieken op de landbouwpolitiek tijdens de crisisjaren hebben we reeds aangehaald. In dit verband hebben we het voorbeeld van de indexcijfers van de prijzen van de landbouwproducten eerder in deze paragraaf genoemd. Het valt echter te betwijfelen of de landbouwstatistiek in dit opzicht een aparte positie innam. Ook indexcijfers als die van bijvoorbeeld de kosten van het levensonderhoud, de groothandelsprijzen en woonhuren werden immers tijdens de jaren dertig samengesteld en speelden een belangrijke rol in het overheidsbeleid op sociaal en economisch gebied en waren dus politiek gevoelig.

Van een aantal hierboven genoemde moeilijkheden met betrekking tot de landbouwstatistiek die de landbouw, naar eigen zeggen, in een aparte positie plaatste, kan dus betoogd worden dat zij niet specifiek voor de agrarische sector golden. Of een aparte, institutionele positie van de landbouwstatistiek dus gerechtvaardigd was, is maar zeer de vraag.

Een sprong voorwaarts in het centralisatiestreven

Inleiding

“Onder drang der tijdsomstandigheden”, zoals Methorst zich in 1935 uitdrukte, konden het CBS en de CCS een aantal belangrijke successen boeken bij het streven naar centralisatie.⁷¹⁴

We doelen hierbij op een tweetal zaken die het CBS en de CCS wisten te bereiken tussen ruwweg 1935 en 1937: de invoering van de Wet van 1936 ter verkrijging van de juiste economische statistieken en het instellen van een onderzoek naar de statistische activiteiten op de departementen door de minister van Economische Zaken, met als doel centralisatie van de ambtelijke statistieken. Beide zaken hielden nauw verband met elkaar en zullen tevens als hekkensluiter van het Interbellum behandeld worden.

10.1 Onder drang der tijdsomstandigheden

In december van 1934 schreef de CCS aan de minister van Economische Zaken naar aanleiding van haar bezorgdheid over de steeds toenemende statistische activiteiten van de crisisinstellingen: “Strenger dan tot dusver diende naar haar mening aan het beginsel van de centralisatie van de statistiek de hand te worden gehouden. Worden door de departementen en Rijksdiensten op eigen gelegenheid statistische onderzoeken ingesteld, dan dreigt niet slechts het gevaar, dat daarbij fouten worden gemaakt (...), doch ontbreekt tevens alle zekerheid, dat niet geheel of ten dele dubbel werk wordt verricht, en het onderzoek op zoodanige leest wordt geschoeid, dat de uitkomsten met van elders verworven gegevens vergelijkbaar zijn dan wel zulke gegevens kunnen aanvullen.”⁷¹⁵ Ook in spoedgevallen zou met de CCS of het CBS voeling moeten worden gehouden. Het tijdstip waarop de CCS deze krachtige uitspraak deed, kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Een aantal problemen die een bedreiging konden vormen voor de centralisatie, werd halverwege de

jaren dertig zichtbaar, na de eerste jaren van bezuiniging waarin ook het CBS getroffen was.

Het behoeft nauwelijks betoog dat een groot deel van deze problemen veroorzaakt werd door de ongunstige economische toestand waarin ons land op dat moment nog verkeerde. Volgens De Vries bereikte de economische depressie een dieptepunt tussen de jaren 1932 en 1936, waarna een gedeeltelijk herstel volgde in samenhang met de toenemende economische oorlogsvoorbereiding aan het einde van het Interbellum.⁷¹⁶ Er waren te weinig middelen beschikbaar voor het CBS (vooral het aanstellen van wetenschappelijk personeel vormde een ernstig probleem), terwijl omgekeerd de vraag naar statistische informatie sterk was toegenomen. De oplossing werd door de vragers van statistische informatie (veelal overheids- en semi-overheidsinstellingen) eenvoudigweg opgelost door niet te wachten totdat het CBS de benodigde statistische informatie kon leveren, maar door zelf de gegevens te gaan verzamelen. Als gevolg hiervan groeide het aantal statistiekproducenten, een ontwikkeling die versterkt werd door het feit dat de overheid in de woelige jaren dertig grote behoefte had aan economische gegevens en de door de overheid opgerichte crisisinstellingen en -bureaus als paddestoelen uit de grond schoten. Het gebruik van de enquête als middel om grondmateriaal te verzamelen raakte daarbij steeds meer in zwang. Methorst maakte zich dan ook bezorgd over deze ontwikkelingen. Dit blijkt uit de opmerking die hij in 1936 maakte dat in deze tijd van toenemende overheidsbemoeiingen het aantal overheidsorganen dat statistische voorlichting nodig had en statistisch grondmateriaal kon bemachtigen, steeds toenam. *“Men houde hierbij in het oog, dat de tijd voorbij is, waarin men de statistiek op eenvoudige wijze kon karakteriseeren als de methodische waarneming van vatbare feiten. Steeds meer komt ook het kwantitatieve verschijnsel, voor welks waarneming de enquête zich beter leent dan de statistiek in engeren zin, binnen het bereik der statistische analyse te liggen”*, zo waarschuwde hij de CCS.⁷¹⁷

Halverwege de jaren dertig werd de hierboven geschetste situatie nijpender voor het CBS. In oktober 1935 ontving de CCS een brief van het CBS waarin stond dat het zijn taak op het gebied van het geven van een betrouwbare statistische voorlichting op economisch gebied niet langer meer naar behoren kon vervullen. Bovenstaande problemen leidden overigens niet alleen naar de mening van het CBS tot een onbevredigende situatie. Methorst wees er bijvoorbeeld op dat er in de Economische Raad geklaagd werd over het feit dat er te weinig economisch-statistische gegevens beschikbaar waren. Ook in de Tweede Kamer zouden hierover klachten gehoord zijn. Ten slotte wees de directeur van het CBS nog op de vaak gehoorde klacht uit wetenschap en praktijk, dat Nederland in de internationale statistische overzichten nog te vaak niet vermeld werd. Sommige statistische gegevens werden in ons land nog niet

verzameld en gepubliceerd. Hierdoor was Nederland volgens Methorst een 'quantité négligeable'.⁷¹⁸ Alle klachten waren helaas gegrond, zo moest hij met tegenzin concluderen. *"Toch kunnen wij, hoewel dankbaar voor de ontwikkeling, welke de statistische dienst met inspanning van veler krachten sedert 1900 heeft mogen ondergaan, niet beweren dat het Centraal Bureau zijn taak thans naar behooren vervult"*, zo gaf hij toe.⁷¹⁹

10.2 De economische ordeningsgedachte en het CBS

Op verzoek van de Economische Raad bracht het CBS in het voorjaar van 1934 alle leemten in de economische statistieken in kaart, en gaf het een overzicht van de benodigde kosten om deze op te vullen. Dit leek effect te hebben. Het CCS-lid Schouten wees er tijdens een plenaire vergadering van de Commissie op dat de Economische Raad druk had uitgeoefend op de regering om de economische statistiek uit te breiden. Hierdoor had Schouten naar eigen zeggen weliswaar niet de zekerheid, maar wel de hoop gekregen dat de begrotingsvoorstellen voor het CBS goedgekeurd zouden worden.⁷²⁰

Methorst richtte zich dan ook tot de hoek waaruit steun te verwachten viel: de minister van Economische Zaken (op dat moment dr.ir.H.C.J.H. Gelissen) en de Economische Raad. Van de minister kreeg Methorst de benodigde steun om het conjunctuuronderzoek uit te breiden. In een terugblik van Van Dam van Isselt uit 1939 werd dit beschreven. *"Het was minister Gelissen persoonlijk die na een bespreking met Methorst, in 1935, uitbreiding van het tot dusver onvoldoende conjunctuuronderzoek mogelijk maakte, wat na den terugkeer van prof.dr.J. Tinbergen op het Centraal Bureau na zijn tweejarige werkzaamheid bij de Volkenbond, leidde tot verheffing van het Conjunctuurbureau der tweede afdeling tot een afzonderlijke, achtste, afdeling voor Conjunctuuronderzoek en wiskundige statistiek."*⁷²¹ Methorst zelf sprak over de 'energieke hulp' van Gelissen, die hij omschreef als een *"actief zakenman, die veel voor de statistiek voelde."*⁷²²

De achtste afdeling van het CBS zou in de loop der jaren nauw gaan samenwerken met onder andere het Nederlandsch Economisch Instituut (NEI), de Economische Voorlichtingsdienst (EVD) en buitenlandse conjunctuurinstituten. Voor het CBS zouden de activiteiten van deze afdeling voor bekendheid en waardering in het binnen- en buitenland zorgen. Fase verwijst ook naar deze ontwikkeling uit de jaren dertig, waarin volgens hem een verband zichtbaar was tussen het begin van de econometrie en het door het CBS uitgevoerde pionierswerk op het gebied van het conjunctuuronderzoek. *"Dat Tinbergen's en 's werelds eerste macro-econometrische model in 1936 als preadvies voor de Vereniging werd gepubliceerd, is genoegzaam bekend"*, aldus Fase in 1987.⁷²³

Nog een korte opmerking over minister Gelissen, aan wiens rol we in deze jaren niet zomaar voorbij mogen gaan. Vooral onder zijn bewind werd de industrialisatie van overheidswege krachtig gepropageerd.⁷²⁴ In het kader van dit beleid werden bijvoorbeeld midden jaren dertig de Economisch-Technologische Instituten (ETI's) opgericht. Dit waren technische instanties die ten aanzien van industriële projecten adviserend en coördinerend optraden.⁷²⁵ De regionaal opgezette ETI's (elke provincie zou er één krijgen) werden overkoepeld door een centraal lichaam, dat onder het departement van Economische Zaken ressorteerde (CETI).

De tweede partij die Methorst om hulp vroeg was, zoals gezegd, de Economische Raad. Dit orgaan was in 1932 opgericht en wordt door De Vries als een voorbeeld gezien van de in de jaren dertig ontstane ordeningsgedachte en gemengde economie. De nauwere verstrengeling van overheid en bedrijfsleven leidde tijdens het Interbellum tot nieuwe economische machtsverhoudingen.⁷²⁶ De Economische Raad speelde hier een belangrijke rol in.

In een uit 1935 daterende nota aan dit orgaan wilde Methorst volgens eigen zeggen *“het statistisch hart gedeeltelijk uitstorten”*.⁷²⁷ Daarbij richtte hij zich op een aantal statistieken die volgens hem in het kader van de centralisatiegedachte verbetering behoeften of naar het CBS overgebracht moesten worden. Hij was daarbij echter ‘niet zo naïef’ om te veronderstellen dat, zelfs met de machtige steun van een instelling als de Raad, in deze tijden van noodzakelijke versoering aan al zijn wensen op het gebied van het verhelpen van deze klachten kon worden voldaan.⁷²⁸ De knelpunten die Methorst signaleerde zijn voor ons onderzoek naar de toestand waarin het centralisatiestreven zich halverwege de jaren dertig verkeerde zeer belangrijk.

Het CBS moest namelijk steeds vaker een beroep doen op de ondernemers om de benodigde economische gegevens te verkrijgen. Moeilijkheden deden zich in het bijzonder voor ten aanzien van de distributie- en distributiekostenstatistiek, de productie-index en de internationale betalingsbalans, die samen met De Nederlandsche Bank werd samengesteld.⁷²⁹ Bij het samenstellen van de loonstatistiek ondervond het CBS in een aantal gevallen, zo schreef het aan de Commissie, hinder door een gebrek aan medewerking van berichtgevers.⁷³⁰ Daarnaast werd er rond 1935 uit andere hoek aan het Bureau verzocht om met spoed een nieuwe statistiek te gaan samenstellen. Het betrof een zogenaamde voorraadenstatistiek. De ‘Legercommissie betreffende economische en industriële voorbereiding der verdediging’ had hier bij de regering op aangedrongen. *“De betekenis van een uitstekende nijverheidsstatistiek is, behalve voor de economische en industriële verdediging zo groot, dat zij onmisbaar geacht moet worden”*, aldus het CBS dat deze opmerking onmiddellijk vervolgde met het uiten van kritiek op de pogingen die de Legercommissie zelf reeds op dit terrein had gezet. Het

CBS was, zo schreef Methorst aan Colijn die op dat moment de post van minister van Defensie bekleedde, het aangewezen orgaan om deze periodieke overzichten van de voorraden samen te stellen. De bewindsman ging akkoord, zij het onder voorbehoud. Sommige gegevens bleef zijn departement verzamelen omdat zij aan 'specifiek militaire eisen' moesten voldoen.⁷³¹

Ondanks het feit dat deze oplossing duidelijk de sfeer van een compromis ademde, kunnen we dit een voorbeeld van een geval noemen waarin het CBS en de CCS winst boekten. We dienen de persoonlijke verhoudingen tussen de minister en de CCS namelijk ook in het oog te houden. Colijn was als hoofd van een 'crisiskabinet' een staatsman die weinig tegenspraak duldde. Hij gold als een regent, als een man van de daad, als iemand die knopen doorhakte, met het imago van een bekwaam zakenman en goed bestuurder.⁷³² Aalberse, de voorzitter van de CCS en fractieleider van de KVP, zou niet in staat zijn geweest sterk op te treden tegen deze 'regent'. In 1936 werd Aalberse van fractieleider 'weggepromoveerd' naar de functie van voorzitter van de Tweede Kamer.⁷³³ Als voorzitter van de CCS is hij echter over het algemeen zeer krachtig opgetreden. Een aantal successen van de Commissie kan vrijwel geheel op zijn conto geschreven worden, zoals bijvoorbeeld de lang gewenste verplaatsing van het CBS naar het departement van Economische Zaken. Hoewel het dus voor de CCS niet eenvoudig zou kunnen zijn geweest tegenstand aan een figuur als Colijn te bieden, in zijn hoedanigheid als minister van Economische Zaken leek deze (ook al bekleedde hij deze post slechts korte tijd), bereid het CBS tegemoet te komen in zijn wens tot verdere centralisatie. Het CBS en de CCS streefden in deze jaren namelijk nog steeds, misschien nog krachtiger dan in de jaren daarvoor, naar verdere centralisatie van de ambtelijke statistiek. Het feit dat de pogingen om de landbouwstatistiek weg te halen bij het departement tot dan toe nog steeds op niets waren uitgelopen zal hierbij zeker een rol hebben gespeeld. Het moet een zekere frustratie bij het CBS en de CCS teweeg hebben gebracht. De vraag die we in het kader van deze studie gesteld hebben, namelijk hoe er in de loop der tijd aan dit centralisatiestreven vorm is gegeven, dringt zich thans op. Waren de motieven in de jaren dertig van deze eeuw vóór centralisatie dezelfde als die, welke aan het begin van de eeuw bij de oprichting van het CBS de doorslag hadden gegeven?

Deskundigheid, continuïteit en het voorkomen van duplicering van werkzaamheden

Een belangrijke bron om de motieven voor centralisatie te achterhalen was de eerder vermelde nota die Methorst in 1935 voor de Economische Raad opstelde. Hij noemde hierin achtereenvolgens drie redenen om de ambtelijke statistieken centraal te laten vervaardigen: het gebrek aan statistische deskundigheid bij

de ambtenaren op de departementen en bij het provinciale bestuur, het gevaar van verlies van continuïteit van statistieken wanneer de departementen elk hun statistieken uit hun eigen budgetten moesten betalen en het voorkomen van dubbel werk en de hieraan verbonden hindernis bij berichtgevers.

Als eerste valt op dat Methorst zijn pleidooi voor naleving van het centralisatiestreven begon met een historische verwijzing. Hij verwees namelijk naar het feit dat de statistische ondeskundigheid bij de provinciale statistische bureaus een belangrijke reden had gevormd voor centralisatie van de statistiek aan het einde van de vorige eeuw.⁷³⁴ Hij schreef hierover: *“Helaas bestaat bij sommigen nog de betreuwenswaardige opvatting, welke voordat de statistiek gecentraliseerd was, zowel bij de betreffende departementen als bij de Provinciale Griffiën, vrijwel algemeen gold, dat voor het verzamelen, verwerken en beoordelen van statistisch grondmateriaal weinig ontwikkelde ambtenaren wel voldoende waren. Het tegendeel is echter het geval.”*⁷³⁵ Zijn verwijzing naar de situatie rond de oprichting van het Bureau en het gebruik van dit ‘historische’ argument is niet vreemd. Door te benadrukken hoe ontoereikend de overheidsstatistiek was vóór de oprichting van het CBS, vestigde hij immers de aandacht op de noodzaak van het bestaan van het Bureau.

Voor het tweede argument gebruikte hij de landbouwstatistiek. Ook deze belangrijke statistiek moest een onderdeel gaan vormen van het werkprogramma van het CBS. Methorst maakte in het vervolg van dit betoog een interessante opmerking. Het zou namelijk *“ook voor haar eigen instandhouding”* van belang zijn dat de landbouwstatistiek overgebracht werd naar het CBS.⁷³⁶ We mogen aannemen dat hij hiermee bedoelde dat een centraal statistisch bureau beter kon zorgen voor de continuïteit van bepaalde statistieken en statistische reeksen. Een onderbreking van de continuïteit kon bijvoorbeeld een gevolg zijn van bezuinigingen op departementen in tijden van economische crises. Maar ook het voeren van een ad-hoc beleid op de departementen, waarbij statistische onderzoeken incidenteel van aard zouden zijn, kon als gevolg hebben dat statistieken onderbroken of stopgezet werden.

Verder blijkt dat Methorst zich had gestoord aan het dubbele werk bij de statistiek van de lonen volgens de Collectieve Arbeidsovereenkomsten (CAO's). Gegevens hierover verzamelde zowel het CBS als het departement van Sociale Zaken, een situatie die hij vanuit organisatorisch en financieel oogpunt zeer onwenselijk vond. Ook dit geval was voor hem aanleiding om te pleiten voor centralisatie: *“Deze [de loonstatistiek, AK] behoort te worden samengesteld door het Centraal Bureau voor de Statistiek als het daarvoor aangewezen orgaan. Heeft enig departement of eenige Rijksdienst speciale wensen, dan kan en moet daarmee door het Centraal Bureau uiteraard rekening worden gehouden. Het lijkt mij dringend noodzakelijk dat wordt overgegaan tot centralisatie van het verzamelen van loongegevens bij het Centraal Bureau.”*⁷³⁷ Het voorkomen van dubbel werk, waarmee geld bespaard

kon worden en berichtgevers minder lastig gevallen zouden worden, was in de ogen van het CBS het derde voordeel van centralisatie. De CCS noemde dezelfde argumenten in een nota aan de minister van Economische Zaken, waarin de commissie sterk pleitte voor een verdergaande centralisatie van de statistiek. Financiële en organisatorische voordelen stonden ook hierin weer centraal.

Als nadeel van de centralisatie zou aangevoerd kunnen worden, aldus een andere nota van het CBS, dat de betrokken departementen minder invloed zouden uitoefenen op de benodigde statistieken in een gecentraliseerde organisatiewijze. We vragen ons echter af of dit wel zo'n groot nadeel was. De directe invloed van ambtenaren op departementen op de methoden en uitkomsten van statistieken botste immers met het streven van het CBS en de CCS naar onafhankelijkheid van de ambtelijke statistiek. Dit streven werd bevestigd en gesteund door de inhoud van het Organisationsbesluit van de CCS en het CBS van 1899. Daarnaast meende het CBS dat de vrees voor statistieken die niet zouden aansluiten op de wensen van de departementale gebruikers ongegrond was, daar: *"(...) de ervaring dit bewijst, die een kwart eeuw van centralisatie-arbeid op statistisch terrein in Nederland heeft opgeleverd. Men kan zeggen, dat de centralisatie vrijwel steeds heeft geleid tot een snellere en meer deskundig voorbereide statistische voorlichting van de betrokken instanties."*⁷³⁸

De krachtige conclusie van Methorst luidde dan ook: *"voor samenwerking op statistisch gebied komen letterlijk alle departementen en Rijksdiensten in aanmerking, voor bewerking in principe slechts één instelling: het Centraal Bureau voor de Statistiek."*⁷³⁹

10.3 Knelpunten

Bovenstaande conclusie is terug te vinden in de eerdere plannen van de CCS, uit 1934, om een gedetailleerd onderzoek naar de statistische activiteiten buiten het CBS in te gaan stellen. Voordat we de uitvoering en de resultaten van dit onderzoek echter beschrijven (die ongeveer in 1938 bekend waren) grijpen we eerst nog even terug op de nota aan de Economische Raad. Hierin gaf Methorst namelijk niet alleen een opsomming van argumenten voor centralisatie, maar kwam hij ook met een viertal concrete gevallen waarvoor hij een oplossing zocht. Ze geven een duidelijk beeld van een aantal moeilijkheden op institutioneel-organisatorisch vlak, waarmee het CBS op dat moment kampte. Als eerste werd door Methorst het plan van de CCS genoemd om een koopkrachtstatistiek samen te gaan stellen. Dit plan hield verband met de door de sociaal-democraten in de Kamer bepleitte 'koopkrachtpolitiek', gericht op de verbetering van salarissen, lonen en werklozensteun.⁷⁴⁰ Als belangrijk beleidsinstrument zouden de distributiekostenstatistieken van het CBS dienen. Dit

plan voor het samenstellen van een koopkrachtstatistiek vormde tevens aanleiding voor bezorgdheid bij het CBS en de CCS. De Commissie vreesde namelijk voor het ontstaan van een organisatorisch chaotische situatie. In haar jaarverslag over 1934 schreef zij hierover: *“In dit geval gaat het niet om het samenstellen van één statistiek, doch om het instellen van verschillende statistische onderzoeken, waaraan ten dele ook door buiten het CBS staande instellingen zou worden meegewerkt”*.⁷⁴¹ De conclusie moest dan ook zijn, aldus de CCS, dat het CBS hierbij leidend en coördinerend zou optreden.⁷⁴²

Het CBS was tevreden met deze plannen. Het streefde bovendien al jaren naar een statistiek van de kosten van het levensonderhoud. *“Overheid, werkgevers en werknemers, allen, die betrokken zijn bij de vaststelling of wijziging van salarissen en loonen en een objectieven maatstaf wensen te bezitten, waaraan de koopkracht kan gemeten worden van het geld, dat voor het levensonderhoud wordt besteed, zijn met de berekening van de betreffende indexcijfers in hoge mate gebaat”*, zo betoogde Methorst.⁷⁴³

Het ontbreken van de beschikbaarheid over voldoende financiële middelen vormde ook nu weer een groot probleem. Was het onderzoek gedurende zes maanden in 1935 veilig gesteld, voor voortzetting in 1936 was 20 000 gulden nodig. Geld dat het CBS niet had, maar waarvan Methorst hoopte dat het bijeengebracht kon worden door de vier departementen die het meeste belang hadden bij dit onderzoek: Economische Zaken, Sociale Zaken, Binnenlandse Zaken en Financiën. Het beroep doen op extra financiering door belanghebbers bij een bepaalde statistiek was overigens één van de, we kunnen haast zeggen creatieve, methoden waarmee Methorst in deze jaren financiële ruimte probeerde te creëren. Hij probeerde elk jaar opnieuw om de productie van de meest belangrijke (lees: economische) statistieken in ieder geval niet in gevaar te laten komen.

De loonstatistiek vormde een tweede knelpunt dat om aandacht vroeg. Deze statistiek had het CBS na de bezuinigingsronde van de eerste helft van de jaren twintig noodgedwongen in 1924 gestaakt. Sindsdien was het ministerie van Sociale Zaken verantwoordelijk voor de samenstelling van deze belangrijke statistiek. Hoewel het ontwijfelbaar vaststond dat in een ‘moderne cultuurstaat’ een loonstatistiek niet kon ontbreken, was het CBS en niet het departement van Sociale Zaken het daarvoor aangewezen orgaan, aldus Methorst in dezelfde nota uit 1935.⁷⁴⁴

Naast de koopkrachtstatistiek en de loonstatistiek was de vervoersstatistiek een derde punt van zorg. *“Een der meest recente voorbeelden van gevaarlijke decentralisatie doet zich wel voor op het gebied van de verkeersstatistiek”*, zo waarschuwde Methorst de CCS.⁷⁴⁵ Er waren in toenemende mate tendensen merkbaar die de taakverdeling tussen het CBS en het departement van Waterstaat onder druk

zetten, zo lezen we tevens in een ander schrijven dat hij in 1936 richtte aan de voorzitter van de subcommissie voor de verkeersstatistiek van de CCS, ir.M.C.E. Bongaerts. Er dreigden hierdoor 'chaotische toestanden' op verkeersstatistisch gebied te ontstaan, die volgens Methorst het gevolg waren van het feit dat het betreffende ministerie de centralisatiegedachte niet naleefde.⁷⁴⁶

De aanleiding voor zijn schrijven, dat verontwaardigd van toon was, was de oprichting van het zogenaamde 'Bureau Wegen- en Verkeersstatistiek' door de Directie Wegenverbetering van het departement. De activiteiten op statistisch vlak van deze Directie waren aanvankelijk nog van bescheiden aard, "(...) *doch men kreeg tijdens de bewerking bij mijn Bureau reeds den indruk, dat men meer en meer mijn Bureau louter tot rekenmachine wilde maken, terwijl de opzet van het werk steeds meer door 'Wegenverbetering' tot zich werd getrokken*", aldus Methorst die zich duidelijk in de wiek geschoten voelde over deze degradatie van 'zijn' Bureau.⁷⁴⁷

Een saillant detail is, dat Methorst louter bij toeval ontdekte dat dit statistische bureau van Waterstaat zich op het terrein van het CBS bewoog, of misschien beter gezegd: het CBS in de wielen reed. De havenmeester van Bergen op Zoom en de sluiswachter te Kornwerderzand hadden namelijk per abuis een brief gestuurd naar het CBS, in plaats van naar het Bureau Wegen- en Verkeersstatistiek.⁷⁴⁸ Uit deze brieven bleek dat dit bureau net als het CBS bezig was met het opzetten van een uniforme havenstatistiek. Het CBS nam op dat moment een proef hiertoe met medewerking van de havens langs het Twentekanaal. Het is begrijpelijk dat Methorst hierover gepikeerd was. Zijn proef dreigde nu immers te mislukken. Bovendien handelde het Bureau Wegen- en Verkeersstatistiek in strijd met artikel 8 van het KB van 1899 daar het een nieuw werkterrein betrof, zo meende de directeur van het CBS.⁷⁴⁹ Bongaerts was overigens minister van Waterstaat geweest van 1925 tot 1926 tijdens het eerste kabinet Colijn.

Het vierde probleem waar Methorst aandacht voor vroeg was de uitbreiding van de productiestatistiek. Deze uitbreiding was vooral nodig voor de zogenaamde marktanalyse, waarmee het CBS halverwege de jaren dertig een begin had gemaakt.⁷⁵⁰ Een plan hiertoe was inmiddels gemaakt door de CCS en goedgekeurd door de Regering en de Nijverheidsraad, maar het CBS had de pech dat Steenberghe in het tweede kabinet Colijn tussen 1934 en 1935 de portefeuille van Economische Zaken beheerde (van juni 1934 tot juni 1935). Hij was immers een uitgesproken tegenstander van uitbreiding van deze statistiek. Volgens Methorst had Steenberghe tijdens hun eerste onderhoud nadat laatstgenoemde minister was geworden, gezegd: "*Ik ben er voor om ook het terrein der productiestatistiek uit te breiden, indien geen nieuw soort vragen gesteld worden.*"⁷⁵¹ Zijn voornaamste doel was natuurlijk het beschermen van de ondernemers, die toch al van mening waren te veel lastig gevallen te worden door allerlei

instanties met verzoeken tot informatie. Hier raken we het punt van de centralisatie dan ook weer: de voorwaarde van Steenberghe dat de ondernemers geen hinder mochten ondervinden van de uitbreiding van de productiestatistiek, maakte het voor het CBS extra noodzakelijk om het organiseren van enquêtes buiten het CBS te voorkomen.

Zijn voorganger, Minister-president Colijn, had slechts twee maanden de portefeuille van Economische Zaken beheerd. Toch had hij wel in dit korte tijdsbestek aandacht gehad voor de problemen van het CBS. Toen de Commissie zich in mei 1934 tot hem richtte met het verzoek artikel 8 nog eens onder de aandacht van zijn ambtsgenoten te brengen, was hij bereid hieraan gevolg te geven. We kunnen dit beschouwen als een belangrijke overwinning voor het CBS en de CCS in hun strijd tegen de bedreigingen van de centralisatie.

De enige juiste weg?

In mei 1934 richtte de CCS zich in een schrijven tot Colijn, waarin werd verzocht om te bevorderen dat er van regeringswege geen statistische onderzoeken plaats zouden vinden zonder dat de CCS hierover was gehoord.⁷⁵² Vooral de gang van zaken betreffende de loonstatistiek vond de CCS vanuit organisatorisch oogpunt ontoelaatbaar. De CCS had inmiddels een subcommissie voor de organisatie van de statistiek ingesteld, grotendeels bestaande uit leden met een departementale achtergrond. Voorzitter was C.J.Ph. Zaalberg (Directeur-generaal van de Arbeid). De leden waren A.M.C. van Asch van Wijck (departement van Financiën), H.M. Hirschfeld (departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart), P.W. Oosterhoff (departement van Defensie), W.A. Bongers (hoogleraar Gemeentelijke Universiteit Amsterdam), A.H.W. Hacke (voorzitter Ziekenfondsraad) en D.G.W. Spitzen (departement van Binnenlandse Zaken).⁷⁵³ Als eerste beloofde het departement van Economische Zaken, bij monde van de Directeur-generaal van Handel en Nijverheid, contact te houden met het CBS over alle onderzoeken van statistische aard die het departement uitvoerde.⁷⁵⁴ Colijn beloofde niet alleen om het CBS inderdaad een coördinerende taak op het terrein van de koopkrachtstatistiek te geven, maar was ook bereid gevolg te geven aan de wens van de CCS omtrent het niet instellen van statistische onderzoeken door de overheid zonder hierover eerst advies aan de Commissie gevraagd te hebben. Dit was namelijk in artikel 8 van het KB van 1899 vastgelegd. *“Ik verkeer onder de indruk”, aldus de minister, “dat deze wens op bepaalde feiten berust en zal, mocht die indruk juist zijn, gaarne van die feiten kennisnemen, opdat ik met te meer grond zal kunnen wijzen op artikel 8.”*⁷⁵⁵ De reactie van de CCS was voorspelbaar. Uit het feit dat haar voorzitter, Aalberse, direct samen met Methorst informatie ging inwinnen bij de minister over bijvoor-

beeld de vragenlijsten die Economische Zaken gebruikte, blijkt hoezeer zij beseftte dat dit een buitenkans was. Nog nooit was de bereidheid tot medewerking van een minister om duidelijkheid te verschaffen over de op zijn departement gemaakte statistieken immers zo groot geweest.

Ook het departement van Sociale Zaken bleek bereid te zijn om samen met het CBS een oplossing te zoeken voor de organisatorische problemen ten aanzien van de loonstatistiek. Dit was echter niet voldoende voor de CCS. Ze drong aan op een striktere naleving van artikel 8 van het KB van 1899. Tijdens onderlinge beraadslagingen in de Commissie bleek echter dat er hierover verschillende inzichten bestonden. Zo meende de eerder genoemde Schouten bijvoorbeeld dat het de enige juiste weg was dat de departementen meewerkten om het CBS in staat te stellen de statistieken op de meest efficiënte en deskundige wijze te bewerken. Maar hij onderkende tevens dat dit niet altijd eenvoudig te bewerkstelligen was. *“Is een departement eenmaal met een statistiek begonnen, dan is het moeilijk de statistiek naar het CBS over te krijgen, getuige de landbouwstatistiek”*, aldus dit lid.⁷⁵⁶ Schönfeld daarentegen was het hier niet mee eens. Dit is overigens niet verwonderlijk. Hij vertegenwoordigde het departement van Waterstaat in de CCS, dat zoals we hebben gezien, de verkeers- en vervoersstatistiek dreigde kwijt te raken aan het CBS. Hij achtte het niet zo bezwaarlijk dat er statistieken buiten het CBS werden samengesteld, mits dit in goed overleg gebeurde.

Bonger, die zich ook in deze discussie mengde, had een genuanceerder oordeel. Hij had er begrip voor dat departementen soms gedwongen waren om zelf statistieken te gaan produceren, wanneer het CBS niet beschikte over de financiële middelen. Volgens hem moest het advies van de CCS over het naleven van artikel 8 dan ook als volgt luiden: *“Mocht de regering in de gegeven omstandigheden vrijheid vinden de gelden voor de hoog nodige aanvullingen en verbeteringen (welke thans worden beoogd te schrappen) dan zou spoedig blijken, dat op andere plaatsen van het regeringsapparaat gelden worden uitgegeven doordat statistische werkzaamheden ter hand worden genomen, welke bij het CBS thuis horen en daar vakkundiger en efficiënter dan elders kunnen geschieden.”*⁷⁵⁷

Was Sociale Zaken afgedwaald van de rechte weg?

De hamvraag was natuurlijk welke statistieken er wel en welke er niet bij het CBS thuishoorden. Het was soms volstrekt arbitrair of een statistiek wel of niet in bredere zin gecentraliseerd moest worden, dus onder artikel 8 van het KB van 1899 viel. Een voorbeeld. De minister van Economische Zaken meende dat onderzoeken die van spoedeisend karakter waren, niet onder dit artikel vielen. Ook industrieën die subsidie ontvingen (bijvoorbeeld uit hoofde van

de Crisisinvoerwet), moesten soms enquêtes invullen waarvan de resultaten snel bekend moesten zijn op het departement. *“Ook deze vragen vallen naar mijn mening niet onder die, bedoeld in artikel 8”*, aldus de minister.⁷⁵⁸ Methorst was het wat dit laatste voorbeeld betreft overigens eens met de bewindsman.⁷⁵⁹ Het bijhouden van resultaten van subsidiemaatregelen had eerder een administratief dan een puur statistisch karakter. Het verzamelen van gegevens over de invoercontingentering krachtens de Crisisinvoerwet van 1931, een indirecte steunmaatregel voor de nijverheid, beschouwde Economische Zaken als een terrein dat niet bij het CBS thuishoorde.

De CCS deed eind 1935 de uitspraak dat het instellen van onderzoeken zonder dat het advies van de CCS was ingewonnen alleen op grond van de vereiste spoed gemotiveerd kon worden. Eigenlijk, zo vervolgde de CCS echter, zou in die gevallen direct aan het CBS of aan de desbetreffende subcommissie van de CCS advies gevraagd moeten worden. Bovendien vond de Commissie dat wanneer er regelmatig vragenlijsten werden gezonden aan ondernemingen (en het onderzoek dus niet meer ad hoc was, maar structureel van aard was geworden), de publicatie van deze gegevens van algemeen belang was geworden. En dit viel wel onder het werkkerrein van het CBS.⁷⁶⁰

Dit debat over de taakverdeling tussen het CBS en de departementen, dat in december 1935 plaatsvond, was niet puur academisch van aard. Er had zich wel degelijk een concrete aanleiding voorgedaan om dit ter discussie te stellen. In 1934 had de afdeling Statistiek van het Landbouwcrisisbureau (onderdeel van Economische Zaken) voor het eerst een inventarisatie-onderzoek van de land- en tuinbouw verricht. Volgens de minister van Economische Zaken was het verzamelen, bewerken en publiceren van statistisch materiaal niet het doel. Het zou louter gaan om de uitvoering van de crisiswetten.⁷⁶¹ Het CCS-lid Van Zanten meende echter dat onder de naam van ‘inventarisatie’ allerlei gegevens verzameld waren, die gemakkelijk tot statistiek bewerkt zouden kunnen worden.⁷⁶²

Het CBS zag bovengenoemde ontwikkelingen uiteraard met lede ogen aan. Elk departement en elke instantie zou zich kunnen gaan beroepen op het argument dat het niet om statistiek maar om spoedgevallen ging. Het ministerie van Defensie bijvoorbeeld dat onder het mom van de verdedigingsvoorbereiding bezig was met statistisch onderzoek. En het door Sociale Zaken onder invloed van de crisis ingestelde onderzoek naar het uurinkomen in industriële ondernemingen was volgens het CBS *“ondubbelzinnig een uitgebreide loonstatistiek, waarover de Centrale Commissie gehoord had moeten worden.”*⁷⁶³ De vertegenwoordiger van laatstgenoemd departement, Scholtens, verdedigde zijn departement met de woorden, dat het ministerie niet zover van de rechte weg was afgedwaald als werd verondersteld. Volgens hem was er dan ook niet in

strijd met artikel 8 gehandeld, maar hij had er geen bezwaar tegen om hierover onmiddellijk contact op te nemen met het CBS.⁷⁶⁴ Ook Oosterhoff toonde zich, namens Defensie, tijdens een plenaire zitting van de CCS bereid om in te stemmen met het voorstel om de contacten tussen dit ministerie en het CBS te bevorderen.

De verhoudingen tussen de departementen enerzijds en het CBS en de CCS anderzijds waren dus waarschijnlijk beter dan we uit de hierboven geschetste moeilijkheden omtrent de taakverdeling zouden kunnen afleiden. De voorzitter van de CCS drong er desalniettemin op aan om de departementale vertegenwoordigers tijdens de vergaderingen niet te scherp te bekritisieren. *“De CC moet voorkomen, dat hun tegenwoordigheid in haar vergaderingen voor deze leden onaangenaam wordt, wijl de CC dan niet meer op hun zo gewaardeerde aanwezigheid zou kunnen rekenen”*, sprak Aalberse de vergadering streng toe.⁷⁶⁵

10.4 De wet van 1936

In het verlengde van de discussie over de invloed van de crisismaatregelen en crisisinstellingen op de taak en het functioneren van het CBS, kaartte Methorst een ander onderwerp aan. Het was in zijn ogen hoog tijd dat de moeilijkheden weggenomen werden die het CBS ondervond bij het verkrijgen van gegevens van het bedrijfsleven. We lezen dit in zijn opmerking dat *“het niet moet kunnen voorkomen, dat een beperkt aantal personen het samenstellen van betrouwbare statistieken, welke algemeen belang vast staat, kunnen hinderen.”*⁷⁶⁶

Hoewel de wet van 1 december 1917 (‘houdende maatregelen tot het verkrijgen van een juiste statistiek van voortbrenging en verbruik’) al achttien jaar ‘uitmuntend’ werkte, meende het CBS dat de tijd nu rijp was om deze wet uit te breiden tot een wet die op alle economische statistieken betrekking had. Gezien de grote vraag naar economische gegevens en de steun van de Economische Raad voor uitbreiding van de economische statistiek, had het CBS het tijdstip om een dergelijk voorstel te doen goed gekozen. Ook de CCS sprak van de ‘tegenwoordige crisisomstandigheden’.⁷⁶⁷ Bovendien had de regering in Nederlands-Indië in 1934 ook een dergelijke wet ingesteld, de zogenaamde ‘Statistiek Ordonnantie van 1934’.⁷⁶⁸ De eerste statistieken waarop deze nieuwe wet toegepast zou moeten worden waren de statistieken van distributiekosten, productiekosten, voorraden, lonen en de internationale betalingsbalans.⁷⁶⁹ Precies die, welke Methorst ook al als knelpunten onder de aandacht van de Economische Raad had gebracht en waarnaar de meeste behoefte bestond.

Het bankgeheim mocht niet in gevaar komen

De subcommissie die reeds bezig was met het onderzoeken van de centralisatie boog zich dus ook over het ontwerpen van deze wettelijke maatregel. Kritiek op hun plannen kwam evenwel uit onverwachte hoek. De president van De Nederlandsche Bank, mr.L.J.A. Trip (ambtshalve lid van de CCS) maakte zich in een schrijven aan de CCS namelijk zorgen over het eventueel in gevaar komen van het bankgeheim. *“Zooals bekend, heeft de Regeering herhaaldelijk de uitdrukkelijke toezegging gedaan, dat in Nederland het bankgeheim zal worden gewaarborgd”*, aldus Trip.⁷⁷⁰ Het op veel grotere schaal wettelijk verplicht stellen van de levering van economische gegevens zou kunnen leiden tot de situatie waarin de regering onbeperkt inlichtingen bij de banken zou gaan inwinnen. Een oplossing, zo stelde Trip voor, zou gevonden kunnen worden door de tussenkomst van De Nederlandsche Bank in deze gevallen te vereisen. Deze eis zou zelfs in de wet opgenomen kunnen worden.⁷⁷¹

De bezwaren van Trip zijn begrijpelijk, wanneer we de tijdsomstandigheden in aanmerking nemen. Op 26 september 1936 liet de Nederlandse regering de Gouden Standaard los. De andere Europese landen waren ons land al voorgegaan. Met name de beslissing van België tot devaluatie het jaar daarvoor, had voor onrust tussen voor- en tegenstanders van het loslaten van de Gouden Standaard in Nederland gezorgd. De minister van Economische Zaken, Steenberghe, moest in 1935 hierom zelfs aftreden. De onrust op monetair gebied in de jaren dertig had uiteraard grote invloed op het beleid van de Europese centrale banken. Verder was er op het terrein van het bankwezen tot op dat moment minder statistisch onderzoek verricht dan, volgens Idenburg in een terugblik, *“met de betekenis van deze peiler van het financiële verkeer in overeenstemming zou zijn”*.⁷⁷² De Nederlandsche Bank kreeg weliswaar geregeld gegevens van een aantal particuliere banken ten behoeve van haar beleid, maar deze werden steeds zorgvuldig geheim gehouden.⁷⁷³

Toen de Wet van 1936 ter tafel kwam, maakte de bankwereld zich dus zorgen over een verandering van deze situatie. De monetaire chaos waarin Nederland zich, net zoals de rest van Europa bevond, maakte de weg vrij voor eventuele aantasting van de tot dan toe bestane geheimhouding van bankgegevens. Het benadrukken van het bankgeheim door Trip moeten we in dan ook in deze context zien. Hij was bevreesd voor de eventuele macht van de ambtenaren van het CBS, wanneer ze bijvoorbeeld opsporingsbevoegdheden toegewezen zouden krijgen in de nieuwe wet. Overigens was ook de CCS geen voorstander van een dergelijke rol voor het CBS. Over dit laatste lezen we namelijk de volgende opmerking (vermoedelijk afkomstig van de CCS): *“Het is de vraag of artikel 2 bis der wet: de bevoegdheid tot inzage der boeken door ambtenaren of*

deskundigen van het Centraal Bureau voor de Statistiek, niet een te strenge maatregel is om de banken tot het verstrekken van juiste inlichtingen te dwingen. Het moge waar zijn, dat boekenonderzoek theoretisch een noodzakelijk complement is van de Strafbepalingen waarmede artikel 5 dreigt, hier staat tegenover, dat het een stok achter de deur oplevert die uiterst moeilijk hanteerbaar is en dat, mocht inderdaad de verstrekende bevoegdheid tot boekenonderzoek ook ten aanzien van de banken toepasselijk worden verklaard, het Parlement hierin een aanwijzing zou kunnen vinden om de geheele wetswijziging te verwerpen."⁷⁷⁴

Trip kon echter gerust zijn. Als oplossing werd gekozen voor tussenkomst van De Nederlandsche Bank bij het verzamelen van gegevens op het bankgebied. Hierdoor bleef het bankgeheim toch gerespecteerd. Niet alle leden van de CCS waren het overigens eens met de gekozen gedragslijn. Bonger vond bijvoorbeeld dat niet De Nederlandsche Bank, maar het CBS in principe verantwoordelijk moest zijn voor het verzamelen van statistisch grondmateriaal.⁷⁷⁵ De 'macht' van het bankgeheim was echter groter dan de wens van CCS-leden als Bonger om van het CBS het centrale en enige verzamelpunt van de bankgegevens te maken.

De behoefte aan meer openheid en informatie drong tegen het einde van de jaren dertig ook in bancaire kringen door. Zij drongen in 1938 zelf aan op verbetering van de beschikbaarstelling van statistische informatie over de Nederlandse banken. De vijf grote banken kwamen in dat jaar overeen om in het vervolg maandelijks balansen te publiceren volgens een uniform schema. Volgens Idenburg was dit een kleine stap in de richting van een goede bankstatistiek.⁷⁷⁶ De minister van Economische Zaken verleende in ditzelfde jaar aan het CBS machtiging de Wet van 1936 toe te passen op de verzameling van de gegevens voor de Nederlandse betalings- en schuldenbalans "*in verband met de weigerachtige houding van enkele banken.*"⁷⁷⁷ De directie van De Nederlandsche Bank steunde het CBS. De centrale bank had duidelijk tijdens de depressiejaren haar invloed op het particuliere kredietwezen vergroot.⁷⁷⁸ Een paar jaar later kwam er nog een maatregel die de onafhankelijkheid van de banken op dit gebied verder beperkte. Het Besluit van 1941 stelde het hele bankwezen onder toezicht van De Nederlandsche Bank. Een gevolg hiervan was dat de particuliere banken verplicht werden gegevens te verstrekken.⁷⁷⁹

Geheimhouding was een 'levenskwestie' voor het CBS

Terug naar de Wet van 1936. Het CCS-lid Van Zanten vond namelijk dat de nieuwe wet zich niet alleen zou moeten uitstrekken tot economische statistieken. Ook de verstrekking van niet-economische gegevens door personen en instellingen zou in zijn ogen verplicht gesteld moeten worden. Dit ging

Methorst echter te ver. Het CBS had daar volgens hem voorlopig nog geen behoefte aan.⁷⁸⁰ Hij voegde daar in de CCS, naar aanleiding van de niet alleen door Trip maar ook door de ondernemer G. van der Muelen uitgesproken vrees voor het in gevaar komen van de geheimhouding, de volgende opmerking aan toe. *“Het CBS is steeds uitgesproken voorzichtig inzake geheimhouding van individuele gegevens. Dit is een levenskwestie voor het Bureau.”*⁷⁸¹

Ook in de Tweede Kamer werd met nadruk opgemerkt dat de geheimhouding zo goed mogelijk nageleefd moest worden. Minister Gelissen zegde daarop de Kamer toe de nodige aandacht aan dit onderwerp te zullen wijden.⁷⁸² De obstakels waren hiermee uit de weg genomen, en de Kamer stemde in met het wetsontwerp. De Wet van 28 december 1936 (Staatsblad 639 DD), ‘Houdende maatregelen tot het verkrijgen van juiste economische statistieken’, was hiermee een feit. Deze wet versterkte de positie van het CBS als centraal statistisch orgaan. We lezen immers in artikel 1: *“Het Centraal Bureau voor de Statistiek is bevoegd, met machtiging en onder toezicht van onzen met de uitvoering dezer wet belasten minister, de Centrale Commissie voor de Statistiek gehoord, rechtstreeks of door tussenkomst van ambtenaren en deskundigen, de opgaven en inlichtingen in te winnen, die het noodig acht tot het verkrijgen van juiste economische statistieken, ook over reeds verlopen jaren.”*⁷⁸³

De Kamer, het bedrijfsleven en de banken gingen er dus mee akkoord dat ook de meest gevoelige informatie verzameld werd door het CBS, omdat deze informatie hier wettelijk beschermd werd tegen onthulling, iets wat bij een decentrale statistische organisatie vooral om praktische redenen veel moeilijker zou zijn geweest. De gedragslijn ten aanzien van de geheimhouding is, volgens Idenburg, in de loop der tijd zo bijgesteld, dat departementen van algemeen bestuur, de hieronder ressorterende rijksbureaus en de secretarissen van bedrijfsorganisaties inzake konden krijgen in individuele gegevens, mits zij een geheimhoudingsverklaring hadden ondertekend.⁷⁸⁴ Door deze gedragslijn werd voorkomen dat genoemde instanties zelf gingen enquêteren, waarmee dubbel werk werd vermeden. Aan de belastingdienst werden echter nooit individuele gegevens verstrekt.⁷⁸⁵ Toch waren de berichtgevers blijkbaar nog ongerust.

Dat blijkt uit het feit dat Steenberghe in september 1938 aan de CCS voorstelde om ten behoeve van de uitvoering van deze wet een ambtelijke commissie in te stellen die belast zou worden met de behandeling van geheimhoudingsvraagstukken. Deze ambtelijke commissie bestond uit twee vertegenwoordigers van het departement van Economische Zaken en twee ambtenaren van het CBS.⁷⁸⁶ De taak van deze commissie was, althans volgens een nota van een CBS-ambtenaar, de volgende. *“Deze commissie zou in eerste instantie op korten termijn de bij het CBS hangende aanvragen tot toepassing van de Wet op de Econ. Statistiek kunnen behandelen en daartoe zoo nodig besprekingen met belanghebbenden*

voeren. (...) Tevens was het de bedoeling deze commissie te belasten met het behandelen van verzoeken van ondernemers tot geheimhouding van bepaalde gegevens van de productiestatistieken. Te zijner tijd zou zij zich dan eveneens kunnen bezighouden met geheimhoudingsvraagstukken, welke zich bij de uitwerking van de resultaten der bedrijfstelling voordoen; op verzoek van de Dir. Gen. is hier nog aan toegevoegd: de geheimhouding van gegevens van de omzet- en distributiestatistieken".⁷⁸⁷

In 1938 was overigens ook voor de handelsstatistiek een dergelijke ambtelijke commissie ingesteld. Ook hier was het versoepelen van het overleg tussen het CBS, de betrokken ondernemingen, de verschillende crisisinstellingen en het departement van Economische Zaken de voornaamste opdracht. Het lijkt echter vooral te zijn gegaan om het oplossen van de problemen die er waren ontstaan in de verhouding tussen het CBS en de crisisinstellingen. Volgens het CBS verstrekten sommige instellingen bepaalde gevraagde gegevens wel, terwijl anderen dit weigerden. Ook was het niet geheel duidelijk welke gegevens de crisisinstellingen geheim moesten houden.⁷⁸⁸

Tijdens de bezetting veranderde de taak van de ambtelijke commissies. Op 6 november 1940, dus een half jaar na de Nederlandse capitulatie, adviseerde de CCS namelijk aan de Secretaris-generaal van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, Hirschfeld (die op dat moment de taak van de minister waarnam), om een algemene machtiging te verstrekken om de Wet van 1936 toe te passen. Op grond van dit advies werd het CBS inderdaad kort daarna (op 11 december 1940) gemachtigd toepassing te geven aan het bepaalde in artikel 1 van deze wet.⁷⁸⁹ Dit hield in, dat vanaf dat moment de wet voor alle economische statistieken gold. Als reden hiervoor werden door het CBS de omstandigheden genoemd die "het meermalen noodzakelijk maakten dat het CBS op zeer korten termijn statistische onderzoeken instelde, hetzij rechtstreeks op verzoek van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, hetzij ten behoeve van de Rijksbureaus."⁷⁹⁰ De tussenkomst van de CCS en het overleg met de ondernemersorganisaties en met de ambtelijke commissie zou hiermee komen te vervallen. Hirschfeld drong er echter op aan, dat laatstgenoemde wel betrokken zou worden bij elk afzonderlijk geval. De ambtelijke commissie moest hem hierover bovendien van advies dienen.⁷⁹¹ Daarmee kreeg deze commissie dus een belangrijker taak dan de CCS.

10.5 Steun in de Tweede Kamer

In 1934 had de CCS tevens een verzoek gericht tot de minister van Economische Zaken om een onderzoek in te stellen naar alle statistische activiteiten die op de departementen van algemeen bestuur plaatsvonden. Een inventarisatie dus

waarvoor de minister van Economische Zaken de medewerking nodig had van zijn ambtsgenoten. Twee jaar later kreeg de CCS haar zin.

In december 1936 schreef de minister van Handel, Nijverheid en Scheepvaart⁷⁹², Gelissen, namelijk een brief aan de CCS waarin hij verslag deed van een nota over de centralisatie van de ambtelijke statistieken die in de Tweede Kamer ter tafel was gekomen. Het kamerlid Bongaerts, tevens lid van de CCS⁷⁹³, had deze nota aan het Voorlopig Verslag van het eerste Hoofdstuk der Rijksbegroting voor 1937 toegevoegd. *“Hoewel de Heer Bongaerts heeft geconstateerd, dat de Regeering de centralisatie-gedachte ten opzichte van statistieken in het algemeen doet weder- varen”, aldus Gelissen, “vestigde hij er de aandacht op, dat in verschillende gevallen in dit opzicht wenschen onvervuld zijn gebleven en contact met Uwe Commissie, c.q. met het Centraal Bureau, achterwege bleef.”*⁷⁹⁴ Bij de beantwoording van deze nota onderschreef de regering, bij monde van de minister van Scheepvaart, Handel en Nijverheid, het standpunt van Bongaerts waarin hij stelde dat de centralisatie beter toegepast moest worden. Niet alleen was, volgens de regering, de handhaving van artikel 8 van het KB van 1899 strikt geboden, maar ook verklaarde zij zich bereid na te gaan waar dat nog niet het geval was. Gelissen voegde hieraan zelf nog toe dat een verder doorgevoerde centralisatie ook van betekenis kon zijn voor een bezuiniging op de rijksuitgaven voor de statistiek.⁷⁹⁵

De CCS had dus succes geboekt. Het tijdstip van deze lobby van Bongaerts lijkt nauw samen te hangen met de eerder genoemde brief die Methorst in de zomer van 1936 aan hem richtte. Hierin had de directeur van het CBS geklaagd over de houding van het departement van Waterstaat, dat zich op het werkerrein van het CBS zou bewegen. Ook hier zien we dus weer het grote belang van het netwerk van de leden van de CCS. Een oud-minister als Bongaerts kon in de Kamer zijn gewicht in de schaal leggen.

Het bovengenoemde onderzoek was om een aantal redenen interessant. Ten eerste was het de eerste maal in de geschiedenis van het bestaan van de CCS en het CBS dat een dergelijk uitgebreid onderzoek naar departementale statistische activiteiten plaatsvond. Zoals gezegd was het tijdstip waarop om dit onderzoek werd verzocht vanuit historisch oogpunt logisch: het onder invloed van de economische crisis snel groeiende bureaucratische apparaat van crisis-instellingen waarvan er velen zelf statistische informatie gingen verzamelen, bedreigde de centralisatie van de officiële statistieken (en dus de positie van het CBS) en leidde tot hoge kosten en inefficiency.

Ten tweede betrof het de organisatie van de rijksoverheid en werd het uitgevoerd in opdracht van de regering zelf en niet van de Tweede Kamer. Het verzoek tot het verstrekken van de gevraagde informatie aan de CCS door één minister (die van Economische Zaken) aan zijn ambtsgenoten berustte op vrijwillige medewerking maar kan gezien worden als een belangrijke ‘overwinning’

voor de CCS en het CBS. In de ogen van de departementen werden dit soort activiteiten immers in het verleden altijd als intern-organisatorische aangelegenheden beschouwd, waarvoor alleen de eigen minister verantwoordelijk was. Deze activiteiten vielen onder de bestuurlijke zelfstandigheid van het departement. Bovendien was dit onderzoek niet alleen bedoeld als inventarisatie. Er waren ook consequenties aan verbonden. Het zou namelijk uitwijzen welke statistieken er in het kader van de centralisatiegedachte nog naar het CBS overgebracht zouden worden.

De departementen waren over het algemeen geen voorstander van het afstaan van 'hun' statistieken. Dit was waarschijnlijk de reden waarom de CCS zeer diplomatiek te werk ging bij het verzoek tot het houden van dit gedetailleerde onderzoek. *“Ter voorkoming van misverstand”,* zo lezen we namelijk in een schrijven waarin de CCS de opzet van dit onderzoek uiteenzette, *“voegt onze Commissie hieraan toe, dat het geenszins haar voorop gestelde bedoeling is ten aanzien van al deze werkzaamheden tot overbrenging naar het Centraal Bureau voor de Statistiek te adviseeren. Zij is er zich ten volle van bewust, dat de centralisatie-gedachte niet altijd terstond en wellicht niets steeds doorgevoerd zal kunnen worden. De te verzamelen gegevens zullen haar echter moeten dienen ter algemeene oriëntatie.”*⁷⁹⁶

Een voorzichtig geformuleerde doelstelling dus, waar wij enige kanttekeningen bij plaatsen. Het was juist dat de CCS er niet naar streefde alles wat aan statistisch werk werd gedaan aan de departementen naar het CBS over te brengen. De kosten verbonden aan een dergelijke operatie zouden immers veel te hoog zijn. Bovendien beschikte het CBS noch over het benodigde personeel, noch over de technische middelen en de huisvesting voor een dergelijke taakuitbreiding. Niets voor niets deed Methorst tijdens de discussies over de landbouwstatistiek in de CCS de uitspraak dat hij *“allerminst verlangde naar uitbreiding van zijn bureau.”*⁷⁹⁷

Maar het belangrijkste argument was niet een organisatorisch, maar een institutioneel bezwaar tegen ongebreidelde groei. Niet al het onderzoek dat door departementen werd verricht viel namelijk onder de noemer 'statistiek'. We hebben al een aantal malen gewezen op het onderscheid tussen administratie en statistiek; een grens die zoals we hebben gezien niet altijd even eenvoudig valt te trekken. We wezen er reeds op dat in de gevallen waarin het uit organisatorisch-technisch oogpunt niet mogelijk of wenselijk was een bepaalde statistiek naar het CBS over te brengen, de centralisatie in institutionele, organisatorische zin in werking trad door middel van de toepassing van artikel 8 van het KB. De hiervoor genoemde nota van de CCS is overigens één van de weinige stukken uit die tijd waarin getracht is de centralisatiegedachte te definiëren en te nuanceren. Het bovengenoemde onderscheid werd hierin, voor zover wij weten, voor het eerst duidelijk gemaakt.

De bewering dat het de CCS slechts te doen zou zijn om het vergaren van 'oriënterende informatie' kan misleidend zijn. Het was wel degelijk de bedoeling om aan het licht te brengen wat er precies aan statistisch onderzoek werd verricht op de ministeries. Deze informatie was niet alleen van belang voor de CCS en het CBS, die waarschijnlijk dankzij de departementale vertegenwoordiging in de Commissie wel enigszins op de hoogte waren van deze activiteiten. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat deze informatie in het bijzonder was bedoeld voor de minister van Economische Zaken. Zodra hij immers zou zien wat er nog aan statistisch dubbel werk werd verricht, zou hij uit oogpunt van besparing paal en perk stellen aan deze departementale activiteiten. Uit de opmerking van Gelissen dat hij hoopte op een meer efficiënt gebruik van de beschikbare middelen voor de statistiek bij een verder doorgevoerde centralisatie blijkt, dat de CCS haar vermoedens bevestigd zag worden.

Een gedetailleerd onderzoek

De opzet van het onderzoek was als volgt. In februari 1937 wendde de CCS zich schriftelijk tot de verschillende ministers met het verzoek een gedetailleerd overzicht te geven van de ter departemente uitgevoerde werkzaamheden van statistische aard, welke binnen het kader van de rijksdienst maar buiten bemoeienis van het CBS werden verricht.⁷⁹⁸ Daarbij ging het om de *“waarneming, telling en groepeerings van massa-verschijnselen van elken aard, zoowel bij de departementen van algemeen bestuur als bij de onder deze departementen ressorteerende diensten en instellingen, ook semi-officiële en crisisdiensten verricht, aan bewerkingen, voor intern gebruik zoowel als voor publicatie bestemd.”*⁷⁹⁹ Aan het departement van Economische Zaken werd als eerste gevraagd een overzicht te geven van de onderzoeken welke daar zowel periodiek als incidenteel plaatsvonden. De institutionele band tussen dit departement en het CBS verklaart waarom het onderzoek hier begon. Zoals we eerder hebben gezien genoten verschillende van deze andere departementen de speciale belangstelling van de Commissie. In een brief aan Steenberghe wees zij bijvoorbeeld wederom op de gang van zaken bij het ministerie van Sociale Zaken, dat naast het CBS ook loongegevens verzamelde.⁸⁰⁰

Het argument dat centralisatie tot bezuinigingen kon leiden speelde, althans in de nota's die het CBS hieraan wijdde in de loop van de tijd, een belangrijke rol. *“Als een der meest wezenlijke voordelen van centralisatie is wel te noemen, dat alleen langs deze weg een zuiver beeld kan worden verkregen van de kosten der statistiek. Doch van niet minder betekenis is, dat op deze wijze dubbel werk (en dus geldverspilling) wordt voorkomen, terwijl voorts zoowel particulieren als overheidsinstanties, die in dezen tijden doch reeds om zoo tal van verschillende enquêtes e.d worden lastig*

gevallen, er tegen worden beschermd, dat van verschillende zijden vragen worden gesteld over nagenoeg hetzelfde onderwerp."⁸⁰¹ Hoewel de 'oude' argumenten dus steeds weer terugkwamen in de pleidooien voor centralisatie, zien we duidelijk in deze jaren dat de nadruk verschoven werd naar het 'politiek wenselijke' argument van de kostenbesparing. Het voordeel van het voorkomen van dubbel werk, zodat vooral het bedrijfsleven niet onnodig lastig gevallen werd, werd hoofdzakelijk benadrukt om personen als Steenberghe voor de zaak te winnen.

Enkele voorbeelden

Hoewel we hier niet in kunnen gaan op de uitgebreide inventarisatie van statistische en administratieve onderzoekingen verricht aan departementen en hieronder ressorterende diensten, die de subcommissie 'voor de centralisatie van den statistischen arbeid' van de CCS in de loop van 1937 en 1938 wist samen te stellen, zullen we kort wat voorbeelden geven van statistieken die wel of juist niet voor centralisatie in aanmerking kwamen.

Zo werden er bijvoorbeeld door de Inspecteur der Koninklijke Marechaussee (het 'Bureau voor de grensbewaking en den vreemdelingendienst') op een kaartsysteem gegevens verzameld over Duits-joodse vluchtelingen die zich in ons land hadden gevestigd. Volgens de CCS kwam deze statistiek niet voor overbrenging naar het CBS in aanmerking "*gezien het incidentele en waarschijnlijk tijdelijke karakter van deze statistiek.*"⁸⁰² Gezien de loop van de gebeurtenissen die kort daarna plaatsvonden was het 'tijdelijke karakter' achteraf een wat wrange constatering! Daarentegen kon de door het ministerie van Financiën samengestelde statistiek 'omtrent de onder vrijdom van belasting ingeslagen goederen' en over de 'hoeveelheden zout en zeewater die in zoutziederijen zijn opgeslagen' wel naar het CBS overgedragen worden. Het ministerie zelf vond namelijk ook dat overbrenging van deze statistieken naar het CBS tijd en geld zou besparen.⁸⁰³

De statistiek der domeinen, door hetzelfde departement vervaardigd, kwam weer niet in aanmerking omdat "*de samenstelling grondige kennis vereischt van alle op de domeinen betrekking hebbende kwesties, waarbij voortdurend stukken moeten worden geraadpleegd, die bij de afdeling Domeinen van het departement berusten en aldaar niet kunnen worden gemist. Slechts een zeer klein gedeelte der publicatie is van werkelijk statistisch belang.*"⁸⁰⁴

De subcommissie gaf in haar rapport bovendien een negatief advies ten aanzien van de volgende statistieken. De statistische werkzaamheden van de arbeids- en haveninspectie, de Rijksverzekeringsbank, de Rijksdienst der werkloosheidsverzekering, de arbeidsbemiddeling ten aanzien van de arbeid door vreemdelingen, de veterinaire inspectie van de volksgezondheid ten dienste

van de Drankbestrijding en de geneeskundige en farmaceutische hoofdinspectie hingen namelijk zo nauw samen met de bedrijfsvoering van de betreffende diensten, dat centralisatie hiervan niet raadzaam was. Het ging hier dus om statistieken die de CCS zelf onder de noemer interne bedrijfsstatistieken schaarde.⁸⁰⁵

Overleg met het EIM

Het rapport signaleerde nog een ander knelpunt dat door middel van overleg opgelost moest worden. De taakverdeling tussen het CBS en het Economisch Instituut voor de Middenstand (EIM), dat onder het departement van Economische Zaken ressorteerde, kwam tijdens dit onderzoek in 1937 ook ter sprake. Het EIM bewoog zich namelijk op het terrein van de 'bedrijfsstatistieken voor den handeldrijvenden en industriëlen middenstand'.⁸⁰⁶ De statistische verslaggeving over het Nederlandse bedrijfsleven was, zoals we hebben gezien, een zeer belangrijk onderdeel van de taak van het CBS. Het CBS vond dat de statistieken die door het EIM geproduceerd werden, tot zijn taak hoorden. Methorst verwoordde dit kort en krachtig tijdens een vergadering van de CCS: deze statistieken horen bij het Bureau thuis.⁸⁰⁷ Vooral de omzetstatistieken en de distributiekostenstatistieken van het EIM genoten de bijzondere belangstelling van het CBS.

Overleg tussen ambtenaren van beide instellingen volgde dus. In mei 1938 zat de subcommissie 'voor de centralisatie van den statistischen arbeid' om de tafel met een vertegenwoordiger van het EIM, Directeur-generaal voor de Middenstand dr. W.L. Groeneveld Meyer. Beide partijen leken enigszins geïrriteerd te zijn. Dit blijkt uit de opmerking van Aalberse, dat "*overdrijving van de principiële standpunten*" beter achterwege kon blijven.⁸⁰⁸ Zelf had hij de vergadering geopend met een verzoenende opmerking: het centralisatiebeginsel moest nageleefd worden, maar sloot samenwerking met anderen niet uit. Het CCS-lid Schouten benadrukte echter het standpunt van de CCS dat de statistiek nu eenmaal gecentraliseerd moest worden en dat er voor het EIM geen uitzondering gemaakt kon worden. Groeneveld Meyer vond daarentegen dat het EIM het volste recht had om statistieken te produceren, zolang de kwaliteit daarvan goed was. Wanneer dit niet het geval zou zijn, zou het CBS uitgenodigd kunnen worden om 'op te treden'.⁸⁰⁹

Uiteindelijk werd tijdens dit gesprek een compromis bereikt. Groeneveld Meyer erkende de betekenis van de centralisatie, waarop de CCS de oplossing aandroeg van 'zakelijke overeenstemming'. Dat leek in te houden, dat de Commissie weliswaar vanuit principieel oogpunt aan het langste eind getrokken had, maar om praktische redenen het EIM geen afstand hoefde te doen van zijn

statistieken. We vinden deze constructie verwoord in de volgende uitspraak van Methorst: *“Het verzamelen van gegevens door het EIM behoort feitelijk bij het CBS. De heer O. Bakker [het hoofd van de afdeling sociaal-economische statistieken van het CBS, AK] zou er niet veel voor voelen deze statistieken naar het CBS over te brengen om praktische redenen (de grote moeilijkheid om betrouwbare gegevens van de kleine middenstandsbedrijven te krijgen).”*⁸¹⁰

In het licht van het bovenstaande is dit een interessante uitspraak van Methorst. Het lijkt er immers op dat het centralisatiebeginsel in dit geval moest wijken voor de praktijk. Met andere woorden: het CBS voelde er niet voor om zijn handen te branden aan een ‘lastige’ statistiek. Het zou moeilijk zijn om van het midden- en kleinbedrijf, waar de ondernemers over het algemeen meer moeite hadden met het invullen van enquêteformulieren, de vereiste medewerking te krijgen. Om nog maar niet te spreken van de kwaliteit van het aangeleverde materiaal. Het CBS besloot dan ook wijselijk om geen verantwoordelijkheid te nemen voor dit soort statistieken. De oplossing werd gevonden in een samenwerkingsverband, waarbij het CBS het EIM ertoe wist te bewegen de methodologie te gebruiken die het Bureau gebruikte bij het samenstellen van zijn statistieken van de grootwinkelbedrijven en coöperaties, zodat er toch coördinatie bereikt kon worden.⁸¹¹ De CCS concludeerde naar aanleiding van dit compromis dat het CBS een ‘leidende en coördinerende taak’ had, maar het blijft een feit dat het Bureau op dat moment afstand deed van de wens tot overdracht van de EIM-statistieken. We zouden kunnen concluderen dat de CCS waarschijnlijk principiëler met het begrip centralisatie omging dan het CBS, dat met de praktische gevolgen van het overnemen van statistieken werd geconfronteerd.

Ook speelt echter de haalbaarheid van de strijd om centralisatie een rol: het EIM ressorteerde onder het departement van Economische Zaken en had de steun van de Kamers van Koophandel. Deze laatste betaalden zelfs de helft van de kosten voor de statistieken van het EIM. De toenmalige minister Verschuur gold als een krachtig promotor van dit instituut. Dit getuigde van de belangstelling van de regering voor de middenstand.⁸¹² Volgens Keesing was het eerst nadat de middenstand zijn tol aan de conjunctuurdaling had betaald, dat de overheidsbemoeiing grotere afmetingen aan ging nemen. Vooral na 1935 ontwikkelde de regering ter zake een toenemende activiteit.⁸¹³ In de middenstandspolitiek die in de jaren dertig werd gevoerd kwam de orderingsgedachte duidelijk tot uitdrukking. In het kader hiervan kwamen verschillende maatregelen tot stand, zoals bijvoorbeeld de Winkelsluitingswet uit 1930 (in 1932 in werking getreden) en de Vestigingswet Kleinbedrijf 1937. Hierbij speelden de onderzoeken van het EIM een belangrijke rol. Kortom: de CCS had, wanneer ze de strijd om de EIM statistieken was aangegaan, waarschijnlijk verloren.

10.6 *Het CBS aan de vooravond van de oorlog*

Rest ons nog een belangrijk onderdeel van de Nederlandse overheidspolitiek aan het einde van het Interbellum te noemen dat ook zijn invloed op de werkzaamheden van het CBS had. In de tweede helft van de jaren dertig werd het duidelijk dat de internationale politieke spanningen tot een conflict zouden leiden, waarbij Nederland ook betrokken kon raken. De oorlogsvoorbereidingen in de late jaren dertig werden echter gebaseerd op de veronderstelling dat Nederland weer neutraal zou blijven.⁸¹⁴ De chaos die was ontstaan bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog lag de regering daarbij nog vers in het geheugen. In de loop van 1936 werd dan ook besloten aandacht te schenken aan de vraag, welke regelingen op economisch gebied vereist zouden zijn indien een oorlog uit zou breken.⁸¹⁵ Er werd in het voorjaar van 1936 (tijdens de Rijnlandcrisis) een departementale commissie ingesteld voor de 'economische verdedigingsvoorbereidingen'. In 1938 werden er maar liefst acht wetten door het Parlement gejaagd op het gebied van voorraden, distributie en prijscontrole.⁸¹⁶ Toen in 1939 de Tweede Wereldoorlog uitbrak was Nederland twaalf rijksbureaus rijker, verticale organisaties voor verschillende sectoren van de economie die alle fasen van een bepaald productieproces regelden.⁸¹⁷ De gegevens omtrent de voorraden aan grondstoffen en eindproducten welke behoorden tot het werkterrein van deze rijksbureaus (bijvoorbeeld voor papier, hout, bouwmaterialen, aardolieproducten maar ook voor de voedselvoorziening) werden door middel van enquêtes door deze bureaus verzameld. Dit dreigde te leiden tot een onoverzichtelijke situatie op het gebied van de ambtelijke statistieken. Pas na de capitulatie zou er een oplossing voor dit probleem gevonden worden. De opvolger van Methorst, Idenburg, had heel wat voor de boeg. Niet alleen werden in 1939 100 van de 466 ambtenaren van het CBS onder de wapenen geroepen, ook was de stopzetting en inkrimping van veel statistieken noodzakelijk. De minister van Economische Zaken had namelijk opdracht gegeven tot een extra bezuiniging van f25 000 op de begroting voor 1940 van circa 1 miljoen. Op deze begroting was toen al f40 000 bezuinigd. Een oplossing werd gevonden in het publiceren van totaaloverzichten in plaats van gedetailleerde cijfers. Eén van de eerste beslissingen die Idenburg daarnaast nam, was een poging doen om orde te scheppen in de chaos op het gebied van de nationale informatievoorziening. In een brief aan Steenberghe bood hij de medewerking van het CBS onder deze 'buitengewone omstandigheden' aan.⁸¹⁸ Hij wees de minister hierbij op een drietal zaken. Ten eerste dat het CBS het samenstellen van wekelijkse prijsoverzichten ter hand had genomen en ten tweede dat de gemeentelijke statistische bureaus in Amsterdam en Den Haag, in samenwerking met het CBS, weer maandelijks de prijsindexcijfers van de

kosten van het levensonderhoud zouden gaan samenstellen. Eén van de speerpunten van het economische beleid tijdens de bezetting was namelijk de prijsbeheersing. Prijsbeheersing was dan ook, aldus De Jong, het noodzakelijk complement van de distributie.⁸¹⁹ In november 1940 benoemde Hirschfeld een Gemachtigde voor de Prijzen, mr.H.C. Schokker. We zien, kortom, de invloed van de economische verdedigingsvoorbereiding op de werkzaamheden van het CBS.

Het derde punt dat Idenburg aanroerde betrof de rijksbureaus. Het zou wenselijk zijn dat zowel de reeds opgerichte als de in de toekomst nog in te stellen rijksbureaus zich voor de verzameling van statistisch materiaal tot het CBS zouden wenden. Het vragen van inlichtingen aan het bedrijfsleven en de gemeentebesturen zou tot het uiterste beperkt moeten worden in verband met de mobilisatiemoelijkheden die zij ondervonden, terwijl deze gegevens juist van zeer groot nut waren voor de studies van het CBS naar de volkshuishouding als geheel, zo vervolgde Idenburg.⁸²⁰

Dit is een van de eerste malen dat het CBS als argument voor centralisatie een rechtstreekse verwijzing gaf naar de werkzaamheden op macro-economisch gebied die Tinbergen en zijn collega's van de conjunctuurafdeling tijdens de oorlog verder ontwikkelden en die zouden uitgroeien tot de Nationale rekeningen. *"In elk geval zou het nuttig zijn om, wanneer meer algemene economisch-statistische punten aan de orde zouden komen, geen grote berekeningen op te zetten alvorens met het CBS contact te hebben gemaakt"*, zo luidde de conclusie van dit schrijven.⁸²¹

In oktober 1939 was in de directie van het CBS de vraag aan de orde geweest, of er geen algemene statistiekwet ontworpen moest worden, waarin het verstrekken van gegevens aan het CBS verplicht werd gesteld. In Duitsland was in dat jaar de 'Verordnung zur Vereinfachung der Wirtschaftsstatistik vom 13 Februar 1939' in het leven geroepen, een in de ogen van het CBS positieve ontwikkeling.⁸²² Idenburg had dit voorstel voor een Nederlandse variant van een dergelijke maatregel echter afgewezen. Volgens hem zou het voldoende zijn om de Wet van 1936 al naar behoefte toe te passen, of misschien te wijzigen wanneer dit nodig zou blijken te zijn. In 1939 had de minister van Economische Zaken het CBS gemachtigd deze wet toe te passen op de volgende statistieken: die van voortbrenging en verbruik, elektriciteit- en gasvoorziening, omzet- en distributiekosten voor de groothandel in levensmiddelen en textielgoederen, omzet voor het grootwinkelbedrijf en die van de houtvoorraden. We zien hier een voorbereiding op een oorlogstoestand in tot uitdrukking komen. De invloed van de bijzondere omstandigheden zagen we tevens terug in het feit, dat 86% van de voor 1940 geraamde uitgaven voor de sociaal-economische statistieken werd bestemd.⁸²³

De desbetreffende afdeling van het CBS werd dan ook, nog sterker dan hiervoor, het brandpunt van de statistische organisatie. Vooral prof.dr.O. Bakker, de chef van deze afdeling, en Tinbergen speelden een belangrijke rol bij de ontwikkeling van deze statistieken en bij de onderhandelingen die het CBS voerde met de rijksbureaus en andere organisaties. Dit betreft de Economische Voorlichtingsdienst (EVD), waarmee beide heren in maart 1940 voor het eerst om de tafel zaten om *“na te gaan op welke wijze een betere arbeidsverdeling en een intensievere samenwerking tusschen het Centraal Bureau voor de Statistiek en den Economischen Voorlichtingsdienst mogelijk. De bestaande arbeidsverdeling is op eenige punten vrij vaag, zoodat een scherpere regeling wenschelijk is.”*⁸²⁴

Hoewel men het er over eens was dat vooral bij het economische researchwerk een vruchtbare samenwerking wenselijk was, werd er niet tot daden overgegaan. Wel werd de gedachte geopperd dat bij samenwerking op een bepaald terrein de onderzoeken in delen opgesplitst konden worden. Het CBS zou zich bij het verzamelen van de statistische gegevens hoofdzakelijk bezig houden met de ‘mathematische bewerking’.⁸²⁵

We vermoeden dat dit overleg direct verband houdt met een plan van de Secretaris-generaal voor Handel, Nijverheid en Scheepvaart H.M. Hirschfeld, om een op commerciële basis geschoeide inlichtingendienst te ontwerpen voor het bedrijfsleven. In een nota gedateerd uit juli 1940 zette hij zijn plan uiteen. Het feit dat inmiddels praktische alle economische gegevens, mede op last van de Duitse autoriteiten, geheim waren, maakte het noodzakelijk om het bedrijfsleven op een andere wijze van de benodigde statistieken te voorzien. Immers, voor de bedrijfsvoering waren nu eenmaal gegevens nodig. Alleen de hoogst noodzakelijke informatie zou op vertrouwelijke basis, tegen betaling, kunnen worden verstrekt. *“Op dit punt zal echter een nauwe samenwerking nodig zijn tussen de EVD en het CBS. Wanneer het nuttig zou zijn een tarief te berekenen. dan moet er m.i. wel in bijzondere mate aan het CBS worden gedacht, omdat het CBS natuurlijk een belangrijke bron van inkomen mist door het wegvallen van publicaties”*, aldus Hirschfeld.⁸²⁶ We hebben overigens daarna niets meer gehoord van dit plan.

Tal van rijksbureaus, zoals die voor de aardolieproducten en het crisisuitvoerbureau, riepen reeds in dit jaar de hulp van het CBS in. Zo verlangde het crisisuitvoerbureau bijvoorbeeld een dagelijkse handelsstatistiek. Dat de samenwerking tussen het CBS en deze instellingen soms te wensen overliet, blijkt uit de opmerking van het afdelingshoofd Bakker van het CBS dat het Rijksbureau voor Rubber een ‘merkwaardige opvatting’ ten aanzien van de geheimhouding huldigde.⁸²⁷ Welke dit was, vermeldde hij helaas niet.

Het einde van het tijdperk Methorst

Ondertussen had zich op het CBS een belangrijke verandering in het management voltrokken. Na ruim dertig jaar aan het hoofd van het CBS te hebben gestaan, nam Methorst in 1939 op de respectabele leeftijd van 71 jaar ontslag als directeur. Hij trok zich echter maar gedeeltelijk terug uit de statistische organisatie, want tegelijkertijd met zijn aftreden als directeur werd hij tot hoofd van de volks- en beroepstelling benoemd. De tienjaarlijkse Volkstelling van 1940 stond namelijk voor de deur. Zijn adjunct-directeur, Van Dam van Isselt, verliet tegelijkertijd zijn functie om hoofd van de bedrijfstelling te worden. Het hart van Methorst had altijd al bij de bevolkingsstatistiek gelegen. Onder zijn nevenfuncties viel het voorzitterschap van de Commissie voor de Bevolkingsboekhouding. Daarnaast was hij hoofd van de Inspectie der Bevolkingsregisters. Zijn 'hartenwens' was de stichting van een demografisch laboratorium.⁸²⁸

Hoewel deze wens niet werd vervuld, zag hij toch een belangrijke verbetering in de Nederlandse bevolkingsboekhouding doorgevoerd worden. Het gezinspersoonskaartenstelsel dat bij Koninklijk Besluit van 15 december 1938 werd ingevoerd, is mede door zijn toedoen van de grond gekomen. Een interessant gegeven is dat Methorst zich, volgens het CBS, reeds in 1933 heeft beraad over de vraag of het zakelijk en politiek verantwoord was de volkstellingsgegevens van Nederland aan bepaalde landen (hiermee werd natuurlijk vooral Duitsland bedoeld) te blijven zenden. In 1944 werd er tijdens een vergadering van de afdelingshoofden van het CBS op gewezen, dat de houding van Methorst had geleid tot een *"sabotage van de ter zake bestaande internationale overeenkomst"*.⁸²⁹

Hoewel wij in deze studie niet diep ingaan op deze specifieke problematiek, aangezien die buiten de centralisatie valt, is het een van de weinige voorbeelden die we in de bronnen hebben gevonden van een situatie waarin het CBS (Methorst was nog directeur en volkstellingsgegevens vielen onder de verantwoordelijkheid van het Bureau) politiek bedreef. Gezien de buitengewone omstandigheden waaronder deze beraadslaging van het management van het CBS plaatsvond en het feit dat het CBS op dat moment nauwelijks functioneerde, is de ware toedracht van dit geval onmogelijk na te gaan.

De opdracht die Methorst aan zijn opvolger meegaf was ook enigszins politiek getint. *"Voorkomen moet worden"*, zo sprak hij in zijn afscheidsrede in 1939, *"dat het Centraal Bureau een afdeling wordt van een der departementen onder de directe bevelen van een minister. De statistiek moet niet in de sfeer der politiek betrokken worden. Het kamerlid De Savornin Lohman moet eens gezegd hebben dat een zoo zelfstandig lichaam als het Centraal Bureau voor de Statistiek feitelijk niet paste in ons staatsbestel; misschien juist daardoor is de statistiek tot haar tegenwoordige ontwikkeling kunnen komen."*⁸³⁰ Waren zijn woorden profetisch bedoeld? Als het boven-

staande voorbeeld over zijn weigering om volkstellingsgegevens aan Duitsland af te staan waar gebeurd is, kan het hem niet zijn ontgaan dat de ontwikkelingen in de ons omringende landen een groot gevaar vormden voor de onafhankelijkheid van het CBS. De zinsnede 'onder de directe bevelen van een minister' wijst hier in ieder geval op.

Tenslotte

Het Interbellum werd voor het CBS afgesloten met een nieuwe directeur en een sterk gewijzigde situatie op het gebied van de ambtelijke statistische informatievoorziening. Door de naderende oorlog verzocht de minister van Economische Zaken in december 1939 aan het CBS enige beperking te betrachten inzake de publicatie van uitvoerige gegevens over de positie van het Nederlandse bedrijfsleven.⁸³¹ Slechts twee maanden later, in februari 1940, drong de bewindsman aan op geheimhouding van bepaalde gegevens in een schrijven aan enkele centrale organisaties op economisch gebied. In juni, vlak na de capitulatie, bleek dat de economische statistieken slechts in een aparte, geheime bijlage van het Maandschrift mochten verschijnen. Deze mochten ook niet aan de leden van de Tweede Kamer toegezonden worden, maar moesten 'veilig' op het CBS bewaard worden, zelf zo verpakt, dat aan de buitenkant niet zichtbaar was wat er in het pakket zat.⁸³² Geheimhouding, in plaats van openheid, werd onder de bezetter het nieuwe motto.

Intussen werd de centralisatie van de ambtelijke statistiek, althans volgens Idenburg, in 1941 afgerond. Zoals gezegd werd het Economisch Statistisch Bureau (ESBU) van het departement van Landbouw en Visserij met ingang van 1 september van dat jaar aan het CBS overgedragen. Het hoofd van het ESBU, ir.Ch.P.G.J. Smit, werd gecompenseerd met de functie van adjunct-directeur van het CBS. Hij verving tevens O. Bakker, die het CBS in augustus 1941 verlaten had. Er zou een soort 'handjeklap' zijn geweest tussen Smit en Idenburg, waarbij eerstgenoemde met de titel van adjunct-directeur werd 'gekocht'.⁸³³ Een maand later schreef Idenburg aan de CCS: "*Daarmede is de centralisatie van de ambtelijke statistiek in Nederland voltooid. De werkzaamheden van het voormalige Economisch Statistisch Bureau vormen thans een onderdeel van die van de afdeling voor Economische en Sociale Statistiek.*"⁸³⁴

Waarom er nu wel voldoende politieke steun bestond voor overdracht naar het CBS is niet geheel duidelijk. Er is hiervoor wel een aantal mogelijke verklaringen. Ten eerste werd centralisatie van de ambtelijke statistiek noodzakelijker door de chaotische situatie die tijdens de economische verdedigingsvoorbereiding was ontstaan. Misschien werd de tijd hierdoor rijp gemaakt voor acceptatie van de argumenten van de CCS. Ten tweede werden

de bestaande machtsverhoudingen in de Nederlandse samenleving en politiek onder de Duitse bezetting veranderd. Hoewel Blom er op wijst, dat de gesegmenteerde samenleving die op 10 mei 1940 werd overvallen de schok al weer snel te boven was en tot de normale (verzuilde) orde van de dag overging, was er één belangrijke, directe verandering zichtbaar naast de aanwezigheid van de Duitse gezagsdragers: de verdwijning van de regering.⁸³⁵ Onder deze omstandigheden verliep een verhuizing van een dienst, ressorterend onder een departement, naar een andere plaats in de rijksoverheid, hoogstwaarschijnlijk veel soepeler dan in vreedstijd.

En dan is er nog de figuur Hirschfeld, onder wiens verantwoordelijkheid de verhuizing plaatsvond. Hij nam binnen het college van Secretarissen-generaal (dat na het vertrek van de regering het feitelijke bestuur van ons land vormde) een invloedrijke positie in. Bovendien was hij voorstander van het versterken van de centrale positie van het CBS. Een opmerking van De Jong heeft ons op het spoor gezet van een andere, mogelijke verklaring voor de verhuizing van het ESBU. Volgens hem was het Hirschfeld, die in 1940 behalve als Secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart ook als Secretaris-generaal van Landbouw en Visserij ging fungeren, moeilijk gevallen die dubbele verantwoordelijkheid waar te maken. Hij had er, overbezet als hij was, eenvoudigweg de tijd niet voor.⁸³⁶ In een commentaar op dit hoofdstuk van De Jong deed prof.dr.J.H. van Stuijvenberg de uitspraak dat Hirschfeld in agrarische kringen als buitenstaander werd beschouwd.⁸³⁷ Een verplaatsing van het statistisch apparaat van Landbouw, het departement waar hij zich niet thuis voelde, naar het CBS waar het onder de dagelijkse leiding van de Directeur-generaal van de Statistiek zou komen te vallen, zou hem waarschijnlijk bevrijd hebben van een stuk ongewenste verantwoordelijkheid. Daarbij hield hij, volgens De Jong, niet van 'ambtenarij'.⁸³⁸ Kortom: wanneer centralisatie van de landbouwstatistiek bedrijfsmatig en organisatorisch in de ogen van Hirschfeld meer voordelen zal hebben opgeleverd, zal hij niet gearzeld hebben dit te realiseren.

En bovendien speelt er nog een factor mee. Tegelijkertijd met de Organisatie-Woltersom, die het Nederlandse bedrijfsleven aan het begin van de bezetting reorganiseerde naar Duits model, was er een soortgelijke operatie op gang gezet voor de agrarische sector. In 1941 werd de grondslag voor deze nieuwe organisatorische structuur gelegd met het Organisatiebesluit Voedselvoorziening-1941. De nieuwe lichamen zouden de taak van de bestaande crisisinstellingen op den duur over moeten gaan nemen. Hirschfeld had uiteindelijk het laatste woord inzake de besluiten en verordeningen van deze organen. Deze reorganisatie (die ook voor Hirschfeld tot een uitbreiding van taken en bevoegdheden zou leiden) zou een goede aanleiding geweest kunnen zijn om de institutionele positie van de landbouwstatistiek te herzien.

Het beeld van de landbouworganisaties zag er bovendien, in zijn ogen, tamelijk somber uit. Seyss-Inquart had in 1941 de Duitsgezinde dr.F.E. Posthuma, een man die volgens Hirschfeld bereid was met Mussert samen te werken, benoemd tot voorzitter van een commissie voor landbouworganisaties. Men kon zien aankomen, aldus Hirschfeld in een terugblik op die tijd, dat dit de verkeerde kant zou opgaan, ondanks alle verzet van de zijde van de overheid en de organisaties.⁸³⁹ De vrees dat de NSB de hele voedselvoorzieningsorganisatie in handen zou krijgen, was groot. Bekend is dat de bezetter heeft geprobeerd het Nederlandse monopolie op de voedselvoorziening te doorbreken. Hierbij speelde de NSB-organisatie de 'Nederlandse Landstand' een rol, evenals de benoeming van de NSB'er E.J. Roskam tot 'Boerenleider'. Wellicht speelde deze vrees ook mee in het besluit om het ESBU weg te halen bij het departement. Over het CBS hoefde Hirschfeld zich dan immers geen zorgen te maken: hier zaten geen NSB'ers en het Bureau was niet onder streng Duits toezicht gesteld. Helaas gaat deze Secretaris-generaal in zijn memoires niet in op het CBS zelf of op de centralisatie van de landbouwstatistiek. Toch menen wij hierboven een aantal plausibele verklaringen gevonden te hebben voor de vraag waarom het ESBU, na zoveel jaren van succesvol verzet vanuit de landbouwlobby, juist in dat jaar werd toegevoegd aan het CBS.

We besluiten met enkele opmerkingen die Trienekens maakt over de landbouwstatistiek in zijn studie over de voedselvoorziening in de jaren 1940-1945. Ook hij benadrukt de 'structurele wijziging van de overheidsstructuur' op het terrein van de landbouw door de opkomst van de organisatie voedselvoorziening in deze periode.⁸⁴⁰ Volgens Trienekens zou de kwaliteit van de ESBU-cijfers vanaf het begin af aan beter zijn geweest dan die van de statistieken van de Directie van de Landbouw, waarvan de oogstramingen die de Dienst maakte tot en met 1943 toonaangevend waren.⁸⁴¹ Er blijken hier dus, ook na de overdracht van het ESBU in 1941, statistieken vervaardigd worden. Ook dit vormt een aanleiding om Idenburg's uitspraak de 'centralisatie voltooid' niet al te letterlijk op te vatten.

Veel cijfers werden door de desbetreffende crisiscentrales en bedrijfsschappen aan het CBS geleverd, dat zorgde voor eenheid van presentatie. Dit is een vorm van centralisatie waar we later op terug komen. Met betrekking tot de kwaliteit van de verstrekte gegevens was het CBS, aldus Trienekens, dus geheel afhankelijk van deze organisaties. Hierover zouden dan ook wel eens 'stevige discussies' zijn gevoerd.⁸⁴² Hierbij ging het vooral om de vraag, of het verwerven van de juiste gegevens wel of niet in het algemeen belang was. De crisisinstellingen en bedrijfsschappen vonden blijkbaar van niet, wat blijkt uit het feit dat zij de cijfers soms bewust omlaag brachten.⁸⁴³ Het CBS was deze mening niet toegedaan. Trienekens haalt een opmerking van Idenburg aan,

waaruit hij de conclusie trekt “*dat de directeur van het CBS in deze minder argwanend was*”.⁸⁴⁴ Deze houding zou verklaard worden door het feit dat Idenburg een grote rol voor zijn bureau zag weggelegd bij de ondersteuning van de overheid in deze moeilijke tijden.⁸⁴⁵ Overigens gaat ook deze auteur niet in deze studie in op de vraag waarom het ESBU verplaatst werd.

We hebben naar aanleiding van het bovenstaande eens gekeken wat we hierover op het CBS konden terugvinden. Zeker is dat Idenburg inderdaad een toenemende rol voor zijn Bureau zag weggelegd in de toekomst. Zo maakte hij in 1941 tijdens een vergadering met de CCS de opmerking dat er sprake was van een ‘hoogconjunctuur op statistisch gebied’.⁸⁴⁶ Ook deed hij tijdens dezelfde vergadering de uitspraak dat het begrip ‘orde’ niet alleen een politieke lading had, maar wat hem betreft ook van toepassing kon en moest zijn op het economisch leven. Het is dit ‘ordeningsprincipe’, gecombineerd met de vrees dat het bedrijfsleven zodanig overbelast zou worden door allerlei enquêterende organisaties dat het niet meer zou willen meewerken met het CBS, die de belangrijkste ingrediënten vormden van zijn opvatting over de taak van het Bureau tijdens de oorlog. Knoeierijen met gegevens waren in zijn optiek ‘not done’. De Jong wijst inderdaad herhaaldelijk op de onbetrouwbaarheid van de officiële statistieken van de rijks- en distributiebureaus op landbouwgebied. De zwarte handel en de onderhandse verkoop door boeren en tuinders kwamen hierin niet voor. Hij vermoedt dan ook dat het beeld dat uit deze statistieken naar voren kwam over de hoeveelheid levensmiddelen, niet overeen kwam met de werkelijkheid.⁸⁴⁷

Vanwege de continuïteit met betrekking tot de centralisatie van de ambtelijke statistiek, hebben we de periode van het Interbellum laten doorlopen tot 1941, het jaar waarop in de ogen van de toenmalige directie van het CBS een mijlpaal werd bereikt. De samenhang tussen de specifieke gebeurtenissen die plaatsvonden in dit tijdvak (de nieuwe internationale verhoudingen na de Eerste Wereldoorlog, de economische wereldcrisis en de uitbouw van het Nederlandse overheidsapparaat) en de centralisatie was immers duidelijk zichtbaar.

Voor het CBS vormde het Interbellum, zeker wanneer we ons achteraf over de geschiedenis van het Bureau buigen, één van de belangrijkste perioden wat betreft de uitbreiding en vernieuwing van zijn arbeidsveld. We kunnen ons wat dat betreft dus vinden in de opmerking van Joh. de Vries, dat tijdens het Interbellum de hoogtij van de statistiek aanving. In de periode tussen de beide oorlogen heeft de centralisatie van de statistiek in Nederland inderdaad verdere vorderingen gemaakt. Idenburg sprak vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn vertrouwen in de gecentraliseerde verzameling en bewerking nogmaals uit: “*Deze vorm van organisatie wordt tegenwoordig juist door de deskundigste beoordelaars als de profijtelijkste beschouwd*”.⁸⁴⁸

We hebben reeds gezien dat het CBS tijdens de Eerste Wereldoorlog van de Regering de financiële en wettelijke ruimte had gekregen om een aantal belangrijke stappen op het gebied van de economische statistiek te zetten. De Vries meent dan ook dat in de periode 1918-1940 de hoogtij van de statistiek aanving. *“Het heeft er veel van weg”, aldus De Vries, “dat de ‘pluizers’ het kwantitatieve tot een dogma willen verheffen, dat een afkeer van het getal tot afvalligheid van het geloof stempelt.*”⁸⁴⁹ Hij signaleerde in deze periode het ontstaan van zogenaamde ‘waslijsten’, een term waarmee hij aangaf dat er een overvloedige hoeveelheid statistische informatie ter beschikking kwam.

Mulder sluit zich gedeeltelijk aan bij de bovenstaande uitspraak van De Vries, dat de hoogtij van de statistiek in het Interbellum begon. Ook hij meent dat *“de statistische verslaglegging van Nederland in de periode tussen de twee wereldoorlogen een krachtige ontwikkeling heeft doorgemaakt”*.⁸⁵⁰ In de jaren twintig stonden nog slechts onvolledige statistische gegevens ter beschikking, maar in de jaren dertig zou er al verbetering zijn opgetreden. Mulder relativeert zijn eigen oordeel echter. *“De onvolledigheid is niet zodanig dat de beantwoording van de vraagstelling daardoor onmogelijk zou zijn”*.⁸⁵¹

Idenburg, die in 1939 directeur van het CBS werd, noemde de periode van 1918-1941 een ‘etappe van een bredere ontwikkelingsgang’, welke onze samenleving van een periode van individualisme naar een periode van geordend gemeenschapsleven voerde. Dit bood een ruimer perspectief om de ontplooiing van de statistiek te bekijken, aldus Idenburg.⁸⁵² Wat de nood van de oorlog volgens hem deed, was weerstanden overwinnen. Weerstanden vooral bij het bedrijfsleven dus, tegen een te grote rol van de overheid in het economisch leven. inderdaad groot geweest. Het was nu belangrijk dat het Bureau doorging op de ingeslagen weg.



- > PROF. DR. PH.J. IDENBURG
DIRECTEUR VAN HET CBS (1939 - 1966)
VANAF 1947 MET DE PERSOONLIJKE
TITEL VAN DIRECTEUR - GENERAAL



- > DR. J.CH.W. VERSTEGE
DIRECTEUR VAN HET CBS (1966 - 1973)

Directeuren CBS

Deel 4

De centralisatie voltooid? Het CBS tussen 1941 en 1975

Inleiding

“Een vraag op zichzelf is of de verkregen centralisatie nu ook een eindstadium van den ontwikkelingsgang zal zijn”, schreef Idenburg in 1941.⁸⁵³

In dit deel zullen we de centralisatie na de ‘voltooiing’ in 1941 onderzoeken. Vooral de vraag of er nog wel sprake was van een centralisatiebeginsel staat hierbij voorop. Volgens Idenburg was het veertigjarige proces waarbij alle ambtelijke statistieken die massaverschijnselen betroffen naar het CBS overgebracht werden, immers reeds afgerond tijdens de oorlog. De landbouwstatistiek was als het ware de hekkensluiter van deze fase. Hij gaf zelf een voorzichtig ontkenkend antwoord op de hierboven geciteerde vraag. Volgens hem waren er reeds op dat moment al tendensen zichtbaar, die wezen op nieuwe behoeften aan statistische informatie. En die zouden gedecentraliseerd vervaardigd kunnen gaan worden. Voordat wij hier verder op in gaan, zullen we eerst onderzoeken of, en zo ja hoe, de centralisatiegedachte tot een einde kwam bij de overdracht van de landbouwstatistiek. De periode van de bezetting zal eerst aan bod komen.

De bezettingsjaren

In het algemeen moeten we oppassen om de oorlogsperiode klakkeloos als een afzonderlijke periode in de vaderlandse geschiedenis te behandelen. Blom meent dat de oorlog in ieder geval vanuit staatkundig oogpunt (de plotselinge bezetting van ons land door een militair overmachtige vijand, en de vlucht van de Nederlandse wettige regering) als een duidelijke breuk in de geschiedenis beschouwd zou moeten worden. Maar hij wijst er tevens op, dat de continuïteit in de geschiedenis in de geschiedschrijving maar al te vaak wordt ontkend.⁸⁵⁴ Veel ontwikkelingen op politiek, economisch en sociaal gebied die zich tijdens het interbellum reeds aandienden, werden voortgezet na 1945. De verdere uitbouw van de verzorgingsstaat en de verzuiling vormen hier voor-

beelden van. Bosmans benadrukt echter niet de continuïteit, maar juist de verandering na 1945 ten opzichte van de vooroorlogse samenleving: de stijging van het welvaartsniveau, de deconfessionalisering en de acceptatie van het socialisme zijn drie door hem willekeurig gekozen voorbeelden.⁸⁵⁵ Herstel en vernieuwing waren de sleutelwoorden.

Gezien onze vraagstelling is er eerder sprake van continuïteit in de met de centralisatie samenhangende gebeurtenissen voor en na de periode 1940-1945, dan een breuk. Dat de oorlog in deze studie daardoor zeker niet als een kort intermezzo gezien zal worden, is evident. Ook voor het CBS was de periode gedurende de bezetting een zeer moeilijke tijd, waarin onder het personeel slachtoffers te betreuren waren en de werkzaamheden ernstig bemoeilijkt werden. Het thema van de centralisatie vraagt om de volgende aanpak. We zullen de oorlogsperiode als een afzonderlijk tijdvak behandelen, ondanks het feit dat de oorlog geen breuk ten opzichte van de voorafgaande periode in de centralisatiegedachte veroorzaakte. Tijdens de oorlog hebben zich immers hoofdzakelijk onder druk van de bijzondere tijdsomstandigheden, een aantal ontwikkelingen voorgedaan die ons inziens passen onder de noemer van het centralisatiebeginsel.

De periode van de wederopbouw, zo tussen 1945 en 1950, wordt door Blom als 'typisch naoorlogs' aangeduid. Toch zien we hier weer elementen terug die reeds in het interbellum ontstonden. Voor het CBS gold, dat deze periode inderdaad als een typisch naoorlogse tijd gekarakteriseerd kan worden. Een aantal gebeurtenissen en ontwikkelingen illustreren dit: de oprichting van het Centraal Plan Bureau in 1945 (dat in de eerste jaren zeer nauw verbonden was met het CBS), de discussies over de taak van het CBS in het proces van de wederopbouw en de plannen van Idenburg om een grote, nationale statistische rijksdienst op te richten die zo rond 1948 op tafel lagen.

Herstel en terugkeer naar de oude situatie, of vernieuwing?

De neiging tot accommodatie van het overgrote deel van de Nederlandse bevolking, die voor 1940 het 'cement van het zuilenbestel' was, manifesteerde zich ook na 1945. De kracht van de verzuiling was dus niet verdwenen door de bezetting. Integendeel, de oude, verzuilde politieke verhoudingen en tegenstellingen herstelden zich spoedig. De pacificatie-democratie, een van de duidelijkste kenmerken van het verzuilde bestel, kreeg haar bloeitijd na de bevrijding.⁸⁵⁶

Toen de Koningin en de ministers terugkeerden uit hun ballingschap in Londen, troffen zij een land aan dat in een ontredde toestand verkeerde. Onder de bevolking waren vele slachtoffers gevallen, waaronder het grootste deel van de

Joodse gemeenschap in ons land. Vele steden, industrieën en havens waren verwoest. Herstel viel niet mee: van schadevergoeding uit Duitsland viel niet veel te verwachten, het transitoverkeer met Duitsland dat zo belangrijk was voor de Rotterdamse haven was weggevallen, de hongerwinter had de mensen verzwakt en er was een schrikbarend deviezentekort.⁸⁵⁷ Het kabinet Schemerhorn-Drees, dat direct na de bevrijding gevormd was, zette de schouders onder het economische herstel door de invoering van een geleide economie. Een politiek van zuinigheid en soberheid, gecombineerd met hard werken, moest er voor zorgen dat het land weer opgebouwd werd. Met andere woorden: de naoorlogse jaren stonden in het teken van 'tucht en ascese', waarmee geduid wordt op de lage lonen en de distributie.⁸⁵⁸ De leuze van het kabinet Schemerhorn-Drees was dan ook 'herstel en vernieuwing'!⁸⁵⁹

Met de vernieuwing werd bedoeld dat de naoorlogse politieke ('rooms-rode') leiders meer wilden dan alleen herstel langs de vooroorlogse, kapitalistische lijnen. Zij streefden naar een herstructurering van sociale en economische verhoudingen, waarbij overeenkomsten met de socialistische en katholieke maatschappijkritiek van voor de oorlog zichtbaar was.⁸⁶⁰ Een voorbeeld was het plan van de socialistische minister van Handel en Nijverheid H. Vos in 1945 om de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO), waarover reeds in het Interbellum een politieke discussie had gewoed, nu eindelijk eens vorm te geven. Dit plan liep vast op de grote tegenstand van met name de confessionele partijen die gekant waren tegen zulke vergaande bevoegdheden van de overheid.⁸⁶¹ Het vormt echter een goed voorbeeld van de betrekkelijkheid van het vernieuwingsdenken. De politieke realiteit bleek immers vaak anders uit te pakken. De situatie vlak na de bevrijding was verwarrend en onrustig. Het overgangskabinet Schemerhorn-Drees moest onder zeer bijzondere omstandigheden moest opereren. Maandenlang was er namelijk geen Parlement. Pas op 20 november 1945 kwam de Staten-Generaal pas voor het eerst weer bijeen. Ondertussen wachtten er in oktober van dat jaar bijna 100 000 mensen die 'fout' waren geweest, in kampen en gevangenissen op hun berechting. Naarmate het proces van zuivering langer duurde en er meer tijd verstreek, namen de haat en wraakgevoelens echter af en werd er genuanceerder met de beoordeling van de daden van deze mensen omgegaan.⁸⁶²

Hoe dan ook, deze episode zou de geschiedenis ingaan als een van de pijnlijkste momenten waarmee ons land in de twintigste eeuw geconfronteerd werd. Het ambtelijk apparaat, dat vrijwel de hele oorlog door had gewerkt, werd door een aantal speciaal hiertoe ingestelde commissies onderzocht. Reeds in juni 1945 was er door minister van Nijverheid, Handel en Landbouw van het eerste kabinet Gerbrandy (de regering in Londen) een zuiveringscommissie ingesteld die het gedrag van mr.H.L. Woltersom, dr.H.M. Hirschfeld en mr.B.J.M.

Van Spaendonck zou onderzoeken. Voorzitter was dr.F.H. Fentener van Vlissingen.⁸⁶³ Een commissie onder leiding van prof.P.Scholten moest van advies dienen over het gedrag van het overheidspersoneel.

Hirschfeld werd verhoord door de eerstgenoemde zuiveringscommissie maar werd op 1 januari 1947 eervol ontslagen. In de conclusie van haar rapport, die minister Vos op 19 februari 1946 aan hem had voorgelezen, stond dat de commissie erkende dat er opportunisme nodig was geweest bij het vervullen van zijn taak, maar dat hij te weinig waarde had gehecht aan, en te weinig rekening had gehouden met de grote rol die het verzet had gespeeld.⁸⁶⁴ Rehabilitatie van Hirschfeld, zoals de commissie-Scholten had voorgesteld, werd dan ook afgekeurd. Niet lang voor zijn dood zou Hirschfeld, mijmerend over zijn rol in de bezettingstijd, gezegd hebben: *“Als men mij nu zou vragen: zou je het nog eens zo over willen doen, zou ik zeggen: nee.”*⁸⁶⁵ Toch werd hij gerehabiliteerd. Hij kreeg wederom een belangrijke positie bij de overheid. Als onderhandelaar van de Nederlandse regering bij de Marshallbesprekingen werd hij wederom een invloedrijk man.⁸⁶⁶

Na de eerste woelige periode volgden in 1946 verkiezingen, waarbij er in korte tijd een kabinet werd geformeerd dat op de PvdA en de KVP steunde. Hiermee begon een tijdvak van rooms-rode samenwerking dat tot 1958 zou duren.⁸⁶⁷ De nieuwe minister van Economische Zaken werd G.M.W. Huysmans, die een politiek van geleid herstel bleef voeren. Het apparaat van de rijksbureaus werd voorlopig nog in stand gehouden. Industrieel herstel bleef een speerpunt van het economische beleid. Toch bleven de vooruitzichten aanvankelijk ongunstig: in 1947 stond Nederland aan de rand van een acute betalingsbalanscrisis.⁸⁶⁸

Marshallhulp en internationale samenwerking

In 1948 gloorde er echter hoop aan de horizon: in dat jaar startte het Amerikaanse Marshallplan, officieel het Europese Herstel Programma genaamd. Ook het CBS kwam hier direct mee in aanraking, toen de Nederlandse regering hierover onderhandelingen voerde met de Amerikanen. In 1948 werden er tussen het departement van Economische Zaken en het CBS besprekingen gevoerd over de taakverdeling op het gebied van de statistische berichtgeving voor het Economic Recovery Plan.

George Marshall, naar wie het plan is genoemd, had tevens de noodzaak tot Europese samenwerking op economisch terrein benadrukt. De Nederlandse regering had niet lang hiervoor samen met België en Luxemburg de Benelux opgericht. Door deze bundeling van krachten hoopten deze landen meer invloed uit te kunnen oefenen op de onderhandelingen over de verdeling van de Marshallhulp op de Conferentie voor Europese Economische Samenwerking

van zestien Europese landen.⁸⁶⁹ Het CBS raakte bij de werkzaamheden van de Benelux betrokken toen op 12 december 1946 te Brussel de 'Commissie voor Coördinatie van de statistieken der Belgisch-Nederlands-Luxemburgse Economische Unie' werd opgericht. *"In eerste instantie zal zij zich bezig houden met de handelsstatistiek; in de toekomst zal zij zich op het hele terrein der statistiek gaan bewegen"*, aldus het CBS bij de oprichting.⁸⁷⁰

De economische samenwerking in Europa kreeg in 1952 een belangrijke impuls toen op initiatief van de Franse minister voor Buitenlandse zaken R. Schuman, de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) door zes landen werd opgericht. In 1957 werd de EGKS omgevormd tot de Europese Economische Gemeenschap (EEG). De wortels voor de huidige samenwerking in Europa, die gaandeweg werd uitgebreid tot andere terreinen, lagen dus in de jaren vijftig. Voor het CBS gold dat de samenwerking met derden niet alleen buiten de grens werd uitgebreid. Ook in Nederland kwam er een belangrijke samenwerkingspartner bij: het Centraal Planbureau (CPB).

Institutionele vernieuwing

Het Centraal Planbureau (CPB) werd in 1945 opgericht met als voornaamste taak het maken van prognoses en voorspellingen over de volkshuishouding in Nederland. Tegen de achtergrond speelde het naoorlogse industrialisatiebeleid en de toepassing van de politiek van de lage lonen. Bovendien waren alle voor de economische politiek belangrijke ministers in het kabinet Schermers-horn-Drees socialisten: de Minister-president (Schermershorn), de ministers van Financiën (Lieftinck), Handel en Nijverheid (Vos), Landbouw (Mansholt) en Sociale Zaken (Drees).⁸⁷¹ Voor de reeds in het Plan van de Arbeid ontworpen gedachte van de planning was de tijd dus nu rijp.

Van den Bogaard betoogt, dat de oprichting van het CPB in verband gebracht dient te worden met de verzuiling en de opkomst van het nationaal economisch beleid. Tinbergen's methode van modelleren kon als een paraplu boven de zuilen fungeren. Tegelijkertijd werd de planning steeds macro-economischer ingevuld, onder andere door ontwikkelingen als de Marshallhulp en de vorming van internationale samenwerkingsorganen in de loop van de jaren vijftig.⁸⁷²

Het CPB werd dan ook betrokken bij het geïnstitutionaliseerde overleg. Vanaf het einde van de jaren veertig kwamen elke woensdagochtend een aantal personen samen die zich bogen over het economisch beleid in ons land: de voorzitters van de Sociaal Economische Raad (SER), de Centrale Economische Commissie (de CEC, opgericht in 1951) en van de Raad voor Economische Aangelegenheden (REA) uit de Ministerraad. Daarnaast waren ook de directeur van het CPB, de president van De Nederlandsche Bank en andere hoge

ambtenaren van het departement van Economische Zaken daarbij aanwezig.⁸⁷³ Het contact tussen de SER en het CPB was vanaf het begin af aan zeer belangrijk, want de aan het georganiseerde bedrijfsleven verstrekte informatie geschiedde in SER-verband. Ook de relatie met het CBS was van groot belang. De voornaamste grondstof die het CPB voor zijn werkzaamheden nodig had was immers informatie. De door Griffiths en Van Zanden met de term 'institutionele vernieuwing' aangeduide ontwikkeling omvatte naast de oprichting van het CPB en de verandering van de positie van De Nederlandsche Bank (geregeld in de Bankwet van 1948) nog een aspect van de rooms-rode traditie: de plannen voor de instelling van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisaties (PBO's).⁸⁷⁴ Het Voorontwerp van de Wet op de Bedrijfsorganisatie was het meest ambitieuze voorstel van Vos.⁸⁷⁵ De bedrijfsorganisaties die per bedrijfstak opgezet werden, zouden vergaande bevoegdheden krijgen over vrijwel alle aspecten van de bedrijfsvoering.⁸⁷⁶ Het wetsvoorstel van Vos stuitte echter op felle kritiek. Na de verkiezingen van 1946 werd Vos opgevolgd door de katholiek Huysmans. Hij zette het plan om PBO's in te stellen voort. In 1948 lag er een nieuw ontwerp op tafel, dat een duidelijk katholieke signatuur droeg. Dit ontwerp haalde het in 1950 onder minister van Economische Zaken Van den Brink wel. De nadruk lag op vrijwillig door werkgevers en werknemers ingestelde product- of bedrijfsschappen, met beperkte bevoegdheden.⁸⁷⁷

Als overkoepelende raad werd de SER ingesteld. Dit toporgaan werd belast met het toezicht op de PBO's. Het kan gekenmerkt worden als een schoolvoorbeeld van het harmoniemodel door de tripartiete samenstelling van werkgevers, werknemers en kroonleden.⁸⁷⁸ In 1950 werd er zelfs een minister voor de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie benoemd, A.C. de Bruyn. Ten slotte mogen we de oprichting van de tijdens de bezetting al gevormde Stichting van de Arbeid niet onvermeld laten. In 1945 kreeg deze een officiële taak toegevoegd door de regering als adviesorgaan inzake het sociale beleid.⁸⁷⁹ De hiervoor genoemde instituties konden de overheid gaan adviseren over de wijze waarop de economische groei, die zich in 1950 aandeede, zo rechtvaardig en evenwichtig mogelijk gestuurd en verdeeld kon worden. Volgens Messing stond Nederland omstreeks 1950 immers op de drempel van economische groei. De periode van schaarste was voorbij, die van welvaart begon.⁸⁸⁰ De uitbouw van de verzorgingsstaat kon met kracht voortgezet worden na 1945. Het CBS werd ook in dit proces betrokken.

De jaren vijftig tot zeventig

Over het algemeen gesproken werden de jaren vijftig tot zeventig van deze eeuw gekenmerkt als een periode van een snelle economische groei, die vooral

vanaf 1951 merkbaar zou zijn op het gebied van de export en de investeringen. Van Zanden spreekt van een unieke periode, omdat de economische groei niet alleen heel snel verliep, maar ook zeer stabiel was.⁸⁸¹ Deze spectaculaire groei was het gevolg van de gunstige ontwikkeling van de wereldeconomie. In Nederland had de vanaf 1945 gevoerde politiek succes gehad, wat onder meer blijkt uit een verbetering van de concurrentiepositie ten opzichte van het buitenland. Instrumenten van die economische politiek in de jaren vijftig waren het vergroten van het overheidsbudget om de economie te stimuleren en het voeren van een geleide loonpolitiek tussen 1945 en 1963.

Deze politiek, gecombineerd met de industrialisatiepolitiek, had zijn vruchten afgeworpen. Aan de politieke samenwerking tussen de confessionelen en de socialisten, de 'rooms-rode coalitie', was in 1958 een einde gekomen. Een cesuur in de parlementaire geschiedenis: de KVP zou vanaf dat jaar de PvdA niet meer als vaste coalitiepartner aanvaarden.⁸⁸² De 'nacht van Schmelzer', waarin de KVP-fractie leider een 'coup' pleegde wat leidde tot de val van het kabinet-Cals, betekende het begin van de wisseling van de wacht in de naoorlogse politieke leiding. Na 1966 was de deconfessionalisering niet meer te stoppen, aldus Gout.⁸⁸³ Ook het jaar 1967 kan als een cesuur beschouwd worden. Bij de verkiezingen die in dat jaar plaatsvonden leden de KVP en de PvdA een zwaar verlies terwijl nieuwkomers als D'66 en de Boerenpartij wonnen. Het politieke bestel was instabiel geworden; was het aantal fracties tot 1967 nog beperkt tot ongeveer acht, tussen 1971 en 1977 was dit aantal tot maar liefst veertien gestegen.⁸⁸⁴ Halverwege de jaren zeventig gingen de drie grote partijen CDA, VVD en PvdA samen weer het overgrote deel van het Parlement uitmaken.⁸⁸⁵

De jaren zestig stonden in het teken van de uitbouw van de verzorgingsstaat, wat zich vertaalde in de ontwikkeling van het stelsel van sociale voorzieningen. Een aantal terreinen van het maatschappelijk leven werd ingrijpend veranderd door de overheidsbemoeyenis: men denke aan de invoering van de volksverzekeringen zoals de Algemene Ouderdomswet in 1957, Algemene Kinderbijslagwet in 1962 en de Algemene Bijstandswet in 1965. Als gevolg van de omvangrijker en ingrijpender overheidsbemoeyenis werd de organisatie van de centrale overheid steeds complexer en werd het overheidsapparaat steeds bureaucratischer. De collectieve uitgaven stegen enorm door de intensivering van het overheidsingrijpen in de economie en de samenleving. Kortom: de naoorlogse generatie had het gevoel dat de maatschappij haar voltooiing als sociale zekerheids- of verzorgingsstaat naderde. Het waren de jaren, aldus Bosmans, waarin de lonen explodeerden en de werkende bevolking zich opmaakte om de vruchten te plukken van de terughoudendheid in de jaren van wederopbouw en industrialisatie.⁸⁸⁶ De bevolking ging na jaren van zuinigheid en soberheid weer consumeren. Zo werd de auto bijvoorbeeld een

symbool van de nieuwe welvaart en de democratie. De leuze “*de auto voor de arbeider*” werd veel gehoord in die dagen.⁸⁸⁷ Ook de televisie maakte zijn intrede in de Nederlandse huiskamers in de jaren vijftig en zestig.

De scheidslijnen tussen de verschillende zuilen werden minder scherp, onder andere door de nivellering en de secularisering van de samenleving. Daarnaast bevorderde de opkomst van de democratiseringsbewegingen en van het politiek activisme de politieke participatie van verschillende maatschappelijke groepen. De emancipatie van bijvoorbeeld de katholieken (onder invloed van het Tweede Vaticaans Concilie van 1962-1965), jongeren (door bewegingen als Provo en Flower Power) en vrouwen (de opkomst van het feminisme en de vrouwenbeweging) werd onder andere mogelijk door de toegenomen welvaart en vergrote mobiliteit van de bevolking. Door de informalisering van betrekkingen in het algemeen, werd het voorheen autoritaire leiderschap in de politiek minder wenselijk.⁸⁸⁸

Het verzet van bepaalde delen van de bevolking tegen autoriteit blijkt uit de studentenprotesten, onder andere tegen de oorlog in Vietnam. De jongeren vonden hiervoor weinig begrip bij de oudere generaties waar de Amerikanen nog als de bevrijders golden. Er waren grimmiger vormen van protest, zoals de rellen die in de hoofdstad plaatsvonden tijdens het huwelijk van prinses Beatrix in 1966. Amsterdam kreeg de naam het centrum van protest en anti-bewegingen in ons land te zijn.⁸⁸⁹ De rellen rondom de bezetting van het Maagdenhuis in het voorjaar van 1969 illustreerden en bevestigden dit imago eens te meer. Dankzij de opkomst van de massamedia drong dit protest de huiskamers binnen en verwierf het steun of tegenstand.⁸⁹⁰

Daarnaast wijzen we in dit verband op bewegingen als de ‘anti-computer-liga’, waarin de vrees voor misbruik door de autoriteiten van geautomatiseerde, persoonlijke gegevensbestanden tot uitdrukking kwam. In 1966 kopte het Algemeen Handelsblad bijvoorbeeld met “*De onmenselijke fabriek: computers maken computers*”, terwijl het Algemeen Dagblad schreef: “*Het gevaar: een computer-kabinet*”.⁸⁹¹ De vrees was dat ‘elke kraaiende baby in de wieg’ al een gironummer zou krijgen. “*Voeg eventueel naar wens nog een paar cijfertjes aan het rompgetal toe*”, zo lezen we in het Algemeen Dagblad, “*en de Nederlandse onderdaan laat zich gewillig voor allerlei doeleinden tot elektronisch rekentuing verwerken*”.⁸⁹² Het CBS werd betrokken bij deze ontwikkelingen toen bij de Volkstelling van 1971 bleek dat een deel van de bevolking ‘besmet’ was door deze vrees, wat zich uitte in een weigering om gegevens te verstrekken.

De technologische revolutie en het spreidingsbeleid

Het bovenstaande verzet heeft te maken met een andere, zeer belangrijke ontwikkeling die zich in Nederland rond 1960 voltrok: de technologische revolutie. Dit proces is vanwege de aard en omvang van de technologische groei ook wel met de term 'Derde Industriële Revolutie' aangeduid.⁸⁹³ Industrialisatie, schaalvergroting, urbanisatie en economische verdichting waren het gevolg van dit proces. De introductie van computers, begin jaren zestig, veroorzaakte een enorme maatschappelijke verandering. De computer werd in de loop der tijd gepopulariseerd; de gewone burger raakte er zelfs vertrouwd mee. Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig werd de personal computer meer en meer een vertrouwd gezicht in de Nederlandse huiskamer en werd de maatschappij getransformeerd in een 'informatiemaatschappij'.

De eerste computers waren grote mainframes, bedoeld voor de massale gegevensverwerking. De mogelijkheden die de computer bood waren ongekend; een enorme besparing van kosten en een vergroting van de snelheid en efficiency van werken waren de voornaamste voordelen. Organisaties zoals het rijk, de provincies, de gemeenten en de Kamers van Koophandel stapten over op een geautomatiseerde verwerking van hun administraties en gegevensbestanden. Met de nieuwe techniek van de computers waren er dus nieuwe mogelijkheden en uitdagingen gekomen voor de beheerders en gebruikers van de bestanden. Er waren echter ook nieuwe problemen door ontstaan, zoals het CBS al spoedig genoeg ondervond.

Ten slotte willen we kort stilstaan bij het beleid van de spreiding van de industriële werkgelegenheid, dat na 1945 is gevoerd. In 1950 werden drie stimuleringsgebieden genoemd: de drie noordelijke provincies en Noord-Brabant.⁸⁹⁴ Het doel van de regionale spreiding van de industrie was in het begin hoofdzakelijk gericht op het verlichten van het dichtbevolkte en dichtgeslibde westen van het land, de Randstad in het bijzonder. Vanaf het midden van de jaren zestig, toen Zuid-Limburg met de sluiting van de mijnen werd geconfronteerd en er vervangende werkgelegenheid gevonden moest worden, kwam het zuiden er als probleemgebied bij. Het spreiden van werkgelegenheid werd toen het voornaamste doel van de dislocatiepolitiek.

De opeenvolgende regeringen tussen ongeveer 1957 en 1971 vonden een gedeeltelijke oplossing voor deze problematiek door overheidsdiensten te betrekken in de spreidingsplannen. Het CBS werd reeds tegen het einde van de jaren vijftig aangewezen als kandidaat voor verplaatsing naar een probleemgebied; toen nog het oosten des lands. Vanaf het midden van de jaren zestig werden de plannen met betrekking tot het CBS vaster omljnd en vocht het CBS (dat zich hevig verzette tegen het verlaten van de regio Den Haag), samen met de CCS,

feller terug. Het was uiteindelijk tijdens het tweede kabinet Biesheuvel dat de minister van Economische Zaken, mr.dr.s. H.J. Langman, de knoop doorhakte. Op 22 januari 1973 kondigde de regering aan dat de helft van het CBS naar Heerlen werd verplaatst. Het was een compromis geworden na jarenlang getouwtrek tussen enerzijds de voorstanders van dislocatie van het CBS, aangevoerd door de Gouverneur van Limburg, en de tegenstanders van dit plan. Uiteraard behoorden de CCS en het CBS tot de laatste groep. De gang van zaken rondom de politieke besluitvorming ten aanzien van de verplaatsingsoperatie van het CBS bespreken we verderop in dit deel, daar het het centralisatiestreven van een nieuw motief voorzag: de noodzaak van de geografische nabijheid van het statistisch apparaat in het regeringscentrum.

De jaren zestig kenmerkten zich, kortom, door grote maatschappelijke en technologische veranderingen. Zowel op sociaal als economisch gebied werd de invloed van de overheid steeds duidelijker merkbaar.

Begin jaren zeventig werden er echter in toenemende mate protesten hoorbaar tegen de hoge collectieve uitgaven en tegen de bemoeienis van de regering met samenleving en economie. Vooral de omvang van de regelgeving en de bureaucratie van het overheidsapparaat werd door velen bekritiseerd. Er gingen stemmen op voor een grotere vrijheid van de markt. De leus werd: meer markt, door de sturende werking van het prijsmechanisme en minder overheid!⁸⁹⁵ De kritiek op de effectiviteit van de overheid werd nog versterkt door de verslechterde toestand van de economie: vanaf de oliecrisis van 1973 leek aan de periode van groei een einde te zijn gekomen. Eén van belangrijkste doelstellingen die tot dan toe het overheidsbeleid gekenmerkt had, namelijk de volledige werkgelegenheid, kon niet meer gerealiseerd worden.

Centralisatie tijdens de bezetting (1941-1945)

Inleiding

*“Hoe verward de omstandigheden ook waren waarin koningin en kabinet op de vierde oorlogsdag, maandag 13 mei 1940, Den Haag verlaten hadden”, aldus De Jong, “op één punt was, vooral door het initiatief van minister Steenberghe, duidelijkheid geschapen: hij had maandagmiddag generaal Winkelman en de Secretarissen-generaal toegesproken, zeggend dat hij ‘uit naam van de Koningin en het kabinet’ het regeringsgezag aan de generaal overdroeg; de Secretarissen-generaal had hij verzocht, zich in alle opzichten naar de aanwijzingen van de opperbevelhebber te gedragen”.*⁸⁹⁶

Hiermee werd het college van Secretarissen-generaal op slag, onder de opperbevelhebber H.G. Winkelman aan wie het regeringsgezag werd overgedragen, het hoogste bestuurscollege. Deze bijeenkomst was, aldus Hirschfeld in een terugblik, van beslissende betekenis voor het Nederlandse bestuur tijdens de bezetting.⁸⁹⁷ Deze Secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart zou een belangrijke rol voor het CBS gaan spelen.

Ons land was dus in de jaren 1940-1945 staatkundig en bestuurlijk geheel ontworicht: koningin en kabinet waren naar Londen gevlucht en de Duitse autoriteiten heersten aanvankelijk nog ‘met zachte hand’, maar in de loop van de oorlog veranderde deze bezetting in regelrechte terreur. Zowel De Jong als Blom wijzen erop, dat het normale leven tijdens de eerste oorlogsjaren al vrij snel hervat werd. De verzuilde samenleving bleef geordend door middel van een op levensbeschouwing gebaseerd onderscheid: katholiek, orthodox-protestants, sociaal-democratisch en liberaal-neutraal.⁸⁹⁸ Behalve de regering, die gevlucht naar Londen was, bleef het ambtelijk-bestuurlijk apparaat aanwezig. De ministers hadden bovendien voor hun vertrek de opdracht aan hun plaatsvervangers gegeven om de zaak gaande te houden.⁸⁹⁹

Globaal gezien bleef dit hele apparaat, zij het in sommige gevallen op een laag pitje, gewoon doorwerken.⁹⁰⁰ Opvallend was de medewerking die vanuit het ambtelijk apparaat werd verkregen. Daarbij speelt een belangrijke rol dat de

meeste van de Secretarissen-generaal er reeds in de zomer van 1940 van overtuigd waren dat Duitsland de oorlog eigenlijk al gewonnen had, en dat aan een periode van Duitse hegemonie in Europa (de 'Nieuwe Orde') dus niet te ontkomen viel. Nederland moest zich hieraan aanpassen. Diezelfde opvattingen leefden in die tijd op veel plaatsen in de top van het bedrijfsleven.⁹⁰¹ De autoriteiten die meewerkten met de bezetter, zo meent De Jong, leefden in de verwachting dat medewerking een beter alternatief was dan weigering; immers: alles was beter dan een NSB'er op dezelfde plek. Iedereen op een verantwoordelijke positie in de overheid en het bedrijfsleven moest dus voortdurend balanceren tussen minimale coöperatie en collaboratie.⁹⁰²

Hirschfeld noemde in zijn memoires als belangrijke reden voor zijn aanblijven het tegengaan van infiltraties van 'ongewenste elementen' in het bestuurlijk apparaat.⁹⁰³ Ook zijn grote weerzin tegen chaos speelde een belangrijke rol bij zijn handelen. Blom betoogt dat de vrees voor alternatieve chaos inderdaad een belangrijke reden vormde voor veel bestuurders om te blijven zitten. Hij maakt gebruik van de van E.H. Kossmann afkomstige term 'accommodatie' om deze houding te verklaren. In deze visie moest iedere groep en ieder individu zich aan de nieuwe situatie, zo die al als nieuw werd gezien, aanpassen. De wijze waarop dat geschiedde hing nauw samen met de eigen omstandigheden en de eigen opvattingen en overtuiging.⁹⁰⁴ Wanneer de accommodatie gebruikt wordt om het gebrek aan verzet bij de bestuurlijke, kerkelijke en politieke elite te verklaren, kan volgens Blom meer recht worden gedaan aan wat er zich voor en tijdens de bezetting voor de tijdgenoten heeft afgespeeld.⁹⁰⁵ Individueel en collectief belang stonden immers vaak haaks op elkaar.

Soms vielen bovendien de belangen van de bezetter samen met die van het bezette volk, of delen daarvan. In dit licht kan bijvoorbeeld de neiging van het ambtelijk apparaat om chaos te voorkomen, genoemd worden. Chaos of sabotage was, met andere woorden, eigenlijk geen alternatief voor veel ambtenaren. De heersende opvatting daarbij was dat een overheid of een autoriteit in het algemeen gehoorzaamd diende te worden. Een goed voorbeeld hiervan was Hirschfeld, die sabotage en staking sterk afkeurde als acties die niet in het Nederlands belang waren. Het kraken van bevolkingsregisters en distributiekantoren door verzetsgroepen zag Hirschfeld, volgens De Jong, als "*louter aanslagen op een over het algemeen goed en eerlijk werkend distributiestelsel dat onder zijn energieke leiding opgebouwd was.*"⁹⁰⁶ In een vergadering van alle directeurs van rijksbureaus, in 1943, had Hirschfeld een betoog gehouden tegen de gevaren, die chaos bood.⁹⁰⁷

De Jong concludeert dan ook dat het Nederlandse overheidsapparaat, zij het soms onder protest, praktisch alle Duitse wensen met stiptheid heeft vervuld en dat de Nederlandse inschakeling in de Duitse oorlogseconomie zich met

een vlotheid heeft voltrokken die de bezetter verbaasd heeft.⁹⁰⁸ Daarbij is van de Secretarissen-generaal, met uitzondering van een enkele, weinig of geen verzet uitgegaan. Het bestuur van ons land gaf dus niet bepaald een voorbeeld van verzet. Overigens moet bij het voorgaande wel de kanttekening worden geplaatst dat de Nederlandse bestuursorganen onder een scherpe en voortdurende controle kwamen te staan.⁹⁰⁹ Op de departementen werden bijvoorbeeld Duitsers geplaatst die als spionnen fungeerden.

Verder mag niet vergeten worden, dat de eerste twee oorlogsjaren geen model mogen staan voor de latere periode tot aan 1945. De jaren 1940-1941 (eigenlijk tot de Februaristaking) verliepen relatief zonder veel dwang of terreur. Het was Hitler er niet om te doen om de Nederlandse samenleving en economie te vernietigen. Het Nederlandse volk werd als een verwant, 'broedervolk' gezien. Blom noemt deze fase die van de 'wederzijdse welwillendheid'.⁹¹⁰ Onmiddellijk na de capitulatie maakte het militaire bestuur plaats voor een burgerlijk bestuur. Aan het hoofd kwam een Reichskommissar, A. Seyss-Inquart, die van Hitler de opdracht kreeg Nederland in te schakelen in de Duitse oorlogseconomie en het Nederlandse volk, aldus De Jong, met een 'sluwe mengeling van dwang en verleiding' voor het Nationaal-socialisme te winnen.⁹¹¹

Een ander punt is dat men vanaf het begin van de oorlog bijzonder slecht geïnformeerd was over zaken die zich buiten de eigen kring afspeelden. De vrije pers en radio waren vrijwel meteen uitgeschakeld. Over de jodenvervolging wist het grote publiek aanvankelijk praktisch niets. En als men er dan al van hoorde, was de algemene reactie een weigering om te aanvaarden dat dit waar zou kunnen zijn. De vrijheid van vergadering bestond niet meer. De Jong karakteriseert de oorlogsjaren als een periode van volstrekte ondoorzichtigheid.⁹¹²

De Februaristaking van 1941 vormde een scherpe breuk met bovenstaande fase. De jaren 1941-1943 worden gekenmerkt als een periode van toenemende dwang en verzet. Het beleid van de Duitsers verhardde zich en de coöperatieve accommodatie bleef weliswaar gehandhaafd, maar keerde zich scherper tegen de bezetter.⁹¹³ Ten slotte onderscheidt Blom nog een derde fase (voorjaar 1943-zomer/herfst 1944) van toenemende conflicten, en een vierde fase (herfst 1944 tot mei 1945) van totale ontregeling van het openbare leven.⁹¹⁴ In beide laatste fasen was het afgelopen met de Duitse militaire overmacht en verscherpte het beleid zich tot een politiek van terreur en onderdrukking. De Arbeitseinsatz was één van de middelen waarmee Hitler ons land economisch exploiteerde; zelfs leidend tot 'onsystematische roof'.⁹¹⁵ Dit laatste brengt ons op het voor deze studie meest relevante aspect van de oorlog: de gevolgen van de bezetting op economisch gebied.

11.1 *De Nieuwe Orde en de Nederlandse economie*

De gevolgen van de 'Nieuwe Orde' op economisch gebied in het eerste bezettingsjaar hielden vooral in dat de Duitsers een groot deel van de grondstoffenvoorraden vorderden, grote Nederlandse concerns poogden op te kopen, een financiële drainage teweegbrachten en een groot deel van de civiele productie naar zich toe haalden. Als gevolg hiervan daalde de levensstandaard en nam de ontevredenheid in ons land toe.⁹¹⁶ Zoals gezegd, de Nederlanders werden door de nazi's als broedervolk gezien dat op gegeven moment moest overgaan in de Nieuwe Orde.⁹¹⁷ Dus vernietiging of plundering van onze economie was aanvankelijk niet aan de orde. Seyss-Inquart kreeg twee opdrachten van Hitler ten aanzien van de Nederlandse economie. Ten eerste mocht de Nederlandse levensstandaard niet beneden het Duitse peil dalen ('Gleichberechtigung') en ten tweede zou het Nederlandse bedrijfsleven moeten smelten met de Duitse economie ('Verflechtung').⁹¹⁸

Deze politiek werd niet lang gevoerd. De Jong stelt dat het met de relatief bevoorrechte behandeling van 'Germaans' Nederland snel gedaan was en dat bij alle Duitse autoriteiten die het in Berlijn voor het zeggen hadden op den duur één ding voorop kwam te staan: hoe persen wij ten bate van Duitslands oorlogsinspanning het uiterste uit Nederland?⁹¹⁹ Ook hier gold: het doel heiligt de middelen. Roof was een geoorloofde methode. De vraag is nu, op welke wijze de bezetter te werk ging om zijn doel te bereiken.

Griffiths wijst in zijn analyse van de economische toestand van ons land tijdens de oorlogsjaren op het gemak waarmee de Duitsers de exploitatie van onze economie ten uitvoer konden brengen. Dankzij de grondige economische verdedigingsvoorbereiding (men denke aan de landbouwcrisisbureaus en de in 1939 opgerichte rijksbureaus) had de bezetter de benodigde informatie onmiddellijk in handen.⁹²⁰ Daarbij was de mentaliteit van overheid en bedrijfsleven aanvankelijk gericht op doorwerken, ook onder de omstandigheden na 10 mei 1940. Zo vreemd was dit overigens niet. In de in 1937 ontworpen 'Aanwijzingen', waarbij ook Steenberghe nauw betrokken was geweest, had de toenmalige regering duidelijke richtlijnen gegeven over de mate van economische dienstbaarheid aan de bezetter. Het productieproces moest in het geval van een vijandelijke bezetting zo normaal mogelijk voortgezet worden.⁹²¹ Dit beleid werd na de capitulatie ook uitgevoerd. Wat dit inhield en wat dit betekende voor het CBS, zal in het onderstaande voorbeeld aangetoond worden.

In een geheime nota uit november 1940 die door het researchbureau van de Economische Voorlichtingsdienst werd vervaardigd, was een paragraaf gewijd aan de overgang naar een centraal-geleide 'Planwirtschaft'.⁹²² Hierin staan een aantal interessante opmerkingen. Zo stond er onder andere dat de regeling van

de consumptie en productie een belangrijke overheidstaak werd. De overheid moest daarbij voor een politiek en sociaal acceptabel bestaansminimum zorgen dat uit 'tactische overwegingen' het beste op het in Duitsland gehanteerde levenspeil afgestemd kon zijn. Het centrale punt van deze geleide oorlogseconomie was de prijspolitiek. Hierbij waren gedetailleerde statistische gegevens over de economie onontbeerlijk. De rol van het CBS kwam dan ook al snel ter sprake. *"De diverse statistische onderzoeken van het CBS zijn in het verleden nooit opgezet met de bedoeling, dat zij eens als basis voor een straffe planhuishouding onder overheidsleiding zouden dienst doen. Ook stuitten sommige statistische onderzoeken vroeger op bezwaren (gebrek aan medewerking e.d.) die thans gemakkelijker kunnen worden overwonnen. Het zou kunnen worden overwogen, in hoeverre het wenselijk en mogelijk is, het Nederlandsche statistische productieapparaat met het oog op die lacunes te verbeteren."*⁹²³ Met andere woorden: het in de meidagen van 1940 gevreesde 'liquidatieproces' van de Nederlandse economie was achterwege gebleven. De omschakeling tot oorlogseconomie bood onverwachte mogelijkheden. De zogenaamde orderingsgedachte kreeg hier duidelijk gestalte. De departementale organisaties maakten het mogelijk de Nederlandse economie direct te exploiteren en controleren. S.L. Louwes, Directeur-generaal van Landbouw en Voedselvoorziening en Hirschfeld verkeerden zonder twijfel in een sleutelpositie. Hirschfeld zelf noemde in dit verband ook mr.dr.K.J. Fredericks (de Secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken) en de bankier mr.H.L. Woltersom. *"Wij zaten op sleutelposities en daarom staat het m. i. wel vast dat ons standpunt, om nimmer met een 'regering'-Mussert samen te werken, invloed moest uitoefenen."*⁹²⁴

Regionalisering van het economisch leven

Ondertussen deed zich een belangrijke ontwikkeling op het gebied van de economische ordening voor. Tegelijkertijd met de invoering van de gereorganiseerde Kamers van Koophandel werd er in de loop van de oorlog op het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart gesproken over de oprichting van een Economisch Technologisch Instituut (ETI) in elke provincie, verbonden aan de provinciale Kamers van Koophandel en overkoepeld door het Centraal Economisch technologisch Instituut (CETI) te Den Haag. In 1932 was al een ETI in Limburg opgericht. Het CETI was er al vanaf 1936. Het ressorteerde onder het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en had van Hirschfeld de opdracht gekregen: *"de arbeid van de regionale ETI's vanuit nationaal gezichtspunt coördineren."*⁹²⁵

Uiteraard hechtten de provincies veel belang aan eigen onderzoeksinstituten. De verbetering van het industriële apparaat ter bestrijding van de werkloos-

heid werd ook bij een aantal regionale instanties gevoeld, aangezien deze ten gevolge van de financiële autonomie van gemeenten en provincies een groot deel van de lasten van de werkloosheid te dragen hadden.⁹²⁶ De ETI's moesten gaan fungeren als instituten voor de bevordering van de industrialisatie; een soort research- en documentatiecentra. Ze verzamelden hiervoor gegevens, waarbij hun kennis van regionale zaken een groot voordeel was boven nationale, op centraal niveau georganiseerde gegevensverzameling. Al snel breidde, door de toegenomen overheidsmaatregelen, hun rol zich steeds meer uit tot die van adviesinstanties voor het bedrijfsleven.

In diverse nota's die werden samengesteld tussen 1942 en 1944 door de afdeling Economisch Onderzoek van het departement, die onder leiding stond van prof.dr.T.P. van der Kooy, komen we deze plannen tegen.⁹²⁷ Tegen de achtergrond van deze voorstellen speelde de behoefte aan regionalisering van het economisch beleid. Door middel van streekplannen zou een gecoördineerd nationaal plan moeten ontstaan waarin de Kamers van Koophandel, de ETI's, de Provinciaal Planologische Diensten (PPD's), de Rijksdienst voor het Nationale Plan, en het Centraal Instituut voor Industrialisatie (CIVI)⁹²⁸ een rol zouden gaan spelen. De Kamers van Koophandel waren na de reorganisatie geheel anders van aard geworden, het waren namelijk publiekrechtelijke organen geworden. De vraag was nu hoe de taakverdeling en de verhouding tussen al deze verschillende organen geregeld moest worden. Vooral de vraag waar de ETI's gehuisvest en hoe zij gefinancierd moesten worden, was onderwerp van discussie. Als optie werden onder andere genoemd dat ze (gedeeltelijk) onder de Kamers van Koophandel zouden ressorteren.

Ook het CBS was betrokken bij bovenstaande ontwikkelingen. In een schrijven uit 1942 van Van der Kooy aan Van der Mandele, de voorzitter van de Rotterdamse Kamer van Koophandel, werd de wens van Idenburg om bij de ontwikkeling van de ETI's betrokken te worden, ter sprake gebracht. *"In de naaste toekomst voorziet Idenburg de wenselijkheid, het verzamelen van statistische gegevens te decentraliseren. Men denke bijvoorbeeld aan de bedrijfstellingen, waarbij een goed geoutilleerd ETI van zeer veel nut zou kunnen zijn"*, aldus Van der Kooy.⁹²⁹

In een hoofdenvergadering van het CBS deed Idenburg de uitspraak, dat regionale instellingen *"nu eenmaal zeer veel weten"*.⁹³⁰ Reeds in 1941 sprak hij zijn wens uit om samen te werken met deze instellingen bij de eerstvolgende bedrijfstelling. Een belangrijke uitspraak van Idenburg! De regionalisering die we hierboven noemde, had dus de decentralisatie van de verzameling van gegevens tot gevolg, maar de bewerking en publicatie moest gecentraliseerd blijven geschieden. Daarnaast speelde Idenburg een prominente rol in de zogenaamde 'commissie voor sociaal-geografische onderzoekingen', waar hij voorzitter van was. Onder de leden bevond zich tevens dr.ir.F. Bakker Schut, de directeur van

de Rijksdienst voor het Nationale Plan.⁹³¹ Deze commissie moest orde brengen in de kluwen van verschillende, vaak tegenstrijdige, belangen op het gebied van de toekomstige economische ordening. Ook op het CBS vonden besprekingen plaats over de aard en de wijze van het regionale onderzoek. Het zou echter te ver gaan om dieper in te gaan op deze materie, die de centralisatie slechts zijdelings raakt. Volstaan wordt met het noemen van bovenstaande ontwikkelingen en de betrokkenheid van Idenburg, die duidelijk een vinger in de pap wilde houden.

Wel willen we in dit verband nog melding maken van het feit dat Idenburg geijverd heeft voor de oprichting van Sociaal Economisch Technologische Instituten (SETI's), een plan dat niet van de grond is gekomen. Na de oorlog, in 1947, zou de discussie over (regionale) decentralisatie van de gegevensverzameling nogmaals aan de orde komen op het CBS. Idenburg maakte bij deze gelegenheid de opmerking dat het plan voor deze SETI's, die als 'buitenposten' van het CBS hadden kunnen fungeren, 'getorpedeerd' was.⁹³² Vermoedelijk was men op het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart niet gecharmeerd van de nota van het CBS over de SETI's, waarin het plan werd ontvouwen om deze organen te gebruiken als hulpmiddelen voor het ambtelijk sociaal-economisch onderzoek. Zo werd er ten departemente opgemerkt dat de visie van het CBS toegeschreven moest worden aan het feit dat het CBS persoonlijk wel de behoefte van de ontwikkeling van sociaal-economisch onderzoek zou voelen, *“doch weinig te maken heeft gehad met het werk van de ETI's ten opzichte van het bedrijfsleven en hiervan ook niet voldoende kennis dragen.”*⁹³³

De oorlog bracht dus geen lijn in de verschillende belangen, welke hiervoor beschreven zijn. Maar er gebeurde nog meer op het gebied van de organisatie van het economisch leven. Er was namelijk nog de Organisatie-Woltersom, die door de Duitsers gebruikt werd om de landbouw en de industrie te nazificeren. We staan uitgebreid stil bij deze organisatie, omdat het ontwerp hiervan directe gevolgen had voor het CBS.

De Commissie Woltersom

Als uitvloeisel van een in 1939 ingestelde 'Organisatiecommissie' voor het bedrijfsleven onder leiding van de Rotterdamse bankier Woltersom, werd een organisatie in het leven geroepen, die het werk van de rijksbureaus en van een deel van de overheid over zou moeten gaan nemen. De opzet bestond uit een horizontale organisatie van het bedrijfsleven, waarbij de bedrijfsgenoten branchegewijs in vakgroepen zouden worden ondergebracht. De oorsprong van de Organisatie-Woltersom lag in Duitsland.⁹³⁴ Hier was een soortgelijke reorganisatie van het bedrijfsleven doorgevoerd door het nazi-regime. Woltersom was

echter geen nationaal-socialist. Wel was hij van de blijvende suprematie van Duitsland overtuigd. Daarnaast was hij een capabel, autoritair man en een invloedrijke figuur in de kringen van de Nederlandse ondernemers wat hem bijzonder geschikt maakte voor zijn functie als voorzitter van de Organisatie-commissie.⁹³⁵

Hirschfeld was dan ook zeer over hem te spreken. Woltersom was, evenals het merendeel van de Secretarissen-generaal, in 1940 overtuigd van het feit dat Duitsland de oorlog zou gaan winnen en zag een aanpassing van het Nederlandse economische leven aan het Duitse als de enig juiste weg. Bovendien hoefde de houdbaarheid van deze nieuwe structuur van het bedrijfsleven niet te verlopen na de oorlog. *“Wij waren er van overtuigd”, zo zei Hirschfeld in een terugblik, “dat na afloop van de oorlog een krachtige organisatie van het bedrijfsleven een grote rol zou kunnen spelen bij de wederopbouw van dit land. Dit doel beschouwden wij zelfs als één van de belangrijkste.”*⁹³⁶

Wel verzekerde Woltersom zich van de steun en de toestemming van het college van Secretarissen-generaal om de functie van voorzitter van deze commissie te aanvaarden. De Organisatie-Woltersom stond, althans volgens Hirschfeld, geheel buiten de sfeer van de met NSB'ers geïnfiltreerde organisaties. Het college bestond ten tijde van de instelling van de commissie-Woltersom nog geheel uit 'oude' (dat wil zeggen: niet NSB'ers) Secretarissen-generaal.⁹³⁷ Toen bleek dat de afloop van de oorlog wel eens anders zou kunnen uitpakken, zwaaide Woltersom om en begon hij de Duitsers voorzichtig tegen te werken; dezelfde houding die ook Hirschfelds handelen in de laatste oorlogsjaren kenmerkte.⁹³⁸ Voor zover de figuur Woltersom. We zijn echter meer geïnteresseerd in de uitkomst van deze reorganisatie.

Op 31 oktober 1940 verscheen in het Verordeningenblad nr. 206 een besluit van Hirschfeld waarin deze bepaalde, dat hij maatregelen wilde treffen voor de opbouw voor het bedrijfsleven; een organisatie die alle economische sectoren moest omvatten, met uitzondering van de landbouw.⁹³⁹ Deze op Duitse leest geschoeide reorganisatie van het bedrijfsleven werd gekenmerkt door een pyramidestructuur van zes hoofdgroepen (Ambacht, Banken, Handel, Industrie, Verkeer en Verzekering). Naast de hoofdgroepen waren er nog bedrijfs- en vakgroepen. Daarboven stond een 'Raad voor het Bedrijfsleven', een college waarvan de voorzitters van de hoofdgroepen en van de twee grootste Kamers van Koophandel lid waren.⁹⁴⁰ Onder andere Woltersom zelf was hiervan lid. Het zogenaamde 'leidersbeginsel' werd een kenmerk van deze nieuwe situatie. Dit begrip sloot aan bij het Duitse 'Führerprincipe' en bij de rol van Mussert als 'leider' van de NSB. Niet een groep of een college, maar één man moest bepalen wat er gebeurde. Een college als de CCS paste totaal niet in dit idee van het leidersbeginsel en zou dus al vrij snel buiten spel gezet worden.

De in Nederland bestaande organisaties op economisch gebied moesten dus geheel verdwijnen en vervangen worden door de Organisatie-Woltersom. De 36 bestaande Kamers van Koophandel werden bijvoorbeeld vervangen door 11 nieuwe. Hierbij werd het leiderschapsbeginsel formeel ingevoerd. De democratische besluitvorming verdween: de Kamers konden niet meer zelf hun besturen kiezen. Met deze nieuwe Kamers van Koophandel had het CBS regelmatig te maken.

De politieke betekenis van de Organisatie-Woltersom is achteraf gezien gering geweest. Op papier zag het er goed uit maar in de praktijk veranderde er weinig, niet in de laatste plaats omdat het bedrijfsleven niet altijd geneigd bleek te zijn om mee te werken. Bovendien bleek dat de Duitsers liever zagen dat het departement van Hirschfeld het regelen van de productie en distributie voor zijn rekening bleef houden. De onder het departement ressorterende rijksbureaus voor handel en nijverheid bleven dus met deze taak belast. In de eerste jaren werden de onderhandelingen nog in correcte sfeer gevoerd, na 1943 begon men de Duitsers hier en daar tegen te werken door bijvoorbeeld opzettelijke vertraging van aflevering van goederen.⁹⁴¹

De afloop van de Organisatie-Woltersom vond pas na de bevrijding plaats. De naoorlogse regering handhaafde deze nog wel, maar schafte het leiderschapsbeginsel af. Woltersom zelf diende op 5 mei 1945 zijn ontslag in, dat niet geaccepteerd werd. De zuiveringscommissie adviseerde hem oneervol ontslag te verlenen, hetgeen gebeurde op 27 juni 1946. Dat hij het vertrouwen van het bedrijfsleven nog wel genoot bleek uit het feit dat hij na de oorlog nog tenminste 24 commissariaten heeft bekleed, waaronder bij Philips, Unilever en de Holland-Amerika Lijn.⁹⁴²

11.2 Het argument van traditie versus realiteit

Van belang is de vraag hoe het CBS te maken kreeg met de gevolgen van de Organisatie-Woltersom. Er bleken zich moeilijkheden voor te doen van tweeërlei aard. Het eerste probleem was institutioneel: hoe moest de toekomstige taakverdeling verlopen tussen het CBS en de nieuwe bedrijfsorganisaties? Idenburg wees er in juni 1941 tijdens een vergadering van de CCS op dat “*alle organen die de Commissie Woltersom instelt, met enquêteringen zullen beginnen*”.⁹⁴³ Het tweede probleem was eerder technisch van aard en betrof de methodologie; de zogenaamde bedrijfsindeling van de industrie. Dit was een classificatie die de basis vormde van veel statistieken.

De bedrijfsindeling van het CBS werd al sinds de Beroepstelling van 1899 gebruikt. De bedrijfsindelingen van de Arbeidsinspectie en de Rijksverzeke-

ringsbank waren ook gebaseerd op de oude indeling van het CBS. Deze organisaties hadden naar eigen zeggen altijd met veel tevredenheid met deze indeling gewerkt.⁹⁴⁴ De CCS omschreef de indeling als 'historisch gegroeid'.⁹⁴⁵ De commissie-Woltersom had een eigen indeling ontworpen, die bij de nieuwe organisatie van het bedrijfsleven aansloot en waardoor het vergelijken van Nederlandse en Duitse gegevens vereenvoudigd zou worden. Deze indeling werd door de CCS aangeduid als die "van de realiteit".⁹⁴⁶ Tussen de twee indelingen bestonden grote verschillen. De vraag was nu wat het CBS moest doen. Overgaan op de Woltersom-indeling zou een breuk in de continuïteit van vele statistieken betekenen. Vasthouden aan de CBS-indeling zou leiden tot onbruikbaarheid van het materiaal van het Bureau en op den duur isolement van het CBS tot gevolg hebben. "Het door het Bureau bewerkte materiaal zou daardoor op den duur geheel los komen te staan van de werkelijkheid", aldus de CCS.⁹⁴⁷ Beide indelingen naast elkaar gebruiken leidde tot dubbel werk.

In de CCS bleek als snel dat de Arbeidsinspectie en de Rijksverzekeringsbank hun keus al gemaakt hadden. Zo liet dr.ir.A.H.W. Hacke, de Directeur-generaal van de Arbeid en dus ambtshalve lid van de CCS, weten dat de Arbeidsinspectie altijd heel tevreden was geweest met de CBS-indeling. Deze mening werd gedeeld door J.C. Schröder, die namens de Rijksverzekeringsbank het belang van de continuïteit van de statistieken benadrukte. Het algemene gevoel was dat de 'oude' indeling veel beter was dan wat Woltersom aan het vervaardigen was.⁹⁴⁸ Idenburg kwam daarentegen met een compromis. Hij stelde een afwachtende houding voor, waarin ondertussen gewoon werd doorgegaan met de oude indeling. Indien het nodig was de nieuwe te gebruiken, kon dit altijd nog gebeuren. En zo geschiedde.

We hebben in onze beschrijving van de Organisatie Woltersom reeds een aantal malen de rijksbureaus genoemd. Voor het CBS waren dit, zowel voor als na de bezetting, belangrijke partners waarmee samengewerkt moest worden.

De Rijksbureaus

Wederom hebben we veel informatie ontleend aan de zeer gedetailleerde studie van De Jong, waarin hij onder andere een overzicht geeft van de activiteiten van de Rijksbureaus tijdens de oorlogsjaren. Deze organisaties waren, zoals reeds aan bod is gekomen, tussen september 1939 en mei 1940 opgericht; twintig stuks in totaal. Allen waren gebaseerd op de schaarste van één bepaald artikel of een samenhangende groep artikelen.⁹⁴⁹ De Duitsers waren uiteraard zeer geïnteresseerd in deze organisaties. Hirschfeld moest er, naar eigen zeggen, voortdurend op toezien dat zij niet zouden ontaarden in 'verlengstukken van de Duitse organisatie'.⁹⁵⁰ In de vorm van deze rijksbureaus ontstond een ambtelijk apparaat van

enorme omvang: het bood werk aan meer dan negenduizend personen. Ter vergelijking: op de departementen waren eind 1942 ruim vijfhonderd personen werkzaam, evenveel als bij het CBS voor het uitbreken van de oorlog.⁹⁵¹

Ook de activiteiten van deze rijksbureaus waren omvangrijk. De toenemende schaarste maakte steeds meer en steeds gedetailleerder enquêteren noodzakelijk. In juli 1941 werden er bijvoorbeeld ruim 11 000 poststukken verstuurd door het Rijksbureau voor de metalenverwerkende industrie. In juli 1944 was dit aantal gestegen tot maar liefst bijna 71 000!⁹⁵² De 'administratieve rompslomp', om de woorden van De Jong aan te halen, moet voor het bedrijfsleven een nachtmerrie zijn geweest. Er waren immers steeds minder mensen beschikbaar (ondergedoken voor vervolging of de Arbeidseinsatz, of al weggevoerd naar Duitsland om daar te werk gesteld te worden) om al die formulieren in te vullen.

Het is geen wonder dat Idenburg zich zorgen om de toenemende enquêtedruk maakte. Dit blijkt uit verschillende opmerkingen die hij over het gevaar van duplicering van enquête-werkzaamheden door de rijksbureaus maakte. Zo zei hij over de toename van de enquêtedruk tijdens een vergadering van de CCS in 1941: *"Het eerste doel is de bescherming van het bedrijfsleven."*⁹⁵³ Laten we hierbij overigens niet uit het oog verliezen dat hier geen sprake was van altruïsme, maar van eigenbelang. Het CBS was namelijk bevreesd voor overbevraging van het bedrijfsleven waardoor de zo moeizaam tot stand gekomen relatie met de ondernemers, die het CBS eindelijk vertrouwden, schade zou ondervinden. In een redevoering die Idenburg in datzelfde jaar voor de CCS hield, wees hij op de gigantische omvang van de statistische werkzaamheden van de rijksbureaus en de rol van het CBS hierbij. *"Het Centraal Bureau voor de Statistiek is thans de instantie, waar de gegevens omtrent de voorraden grondstoffen en eindproducten, welke behoren tot het arbeidsterrein der onderscheidene Rijksbureaux, samenkomen."*⁹⁵⁴ En verder: *"De omvangrijkste vermeerdering van werk van het Centraal Bureau van de Statistiek hangt samen met de werkzaamheden der Rijksbureaux voor de Nijverheid, welke belast zijn met het economisch beheer van de grondstoffen voor de industrie."*⁹⁵⁵

In de hoofdenvergaderingen van het CBS in de eerste oorlogsjaren werd dan ook herhaaldelijk melding gemaakt van een zo soepel mogelijk verloopende samenwerking tussen het CBS en de rijksbureaus. Zo lezen we in juni 1941 de volgende opmerking: *"Een goede samenwerking met de rijksbureaux is van groot belang. Het contact moet op de meest soepele wijze worden onderhouden. Alle bureaucratie en formalisme moet daarbij worden geweerd"*.⁹⁵⁶

De houding van Idenburg was ronduit positief te noemen, omdat hij niet bevreesd was voor potentiële strubbelingen en een competentiestrijd. Hij vertelde de CCS dat hij zich *"hartelijk verheugde over deze ontwikkeling. Op deze wijze*

*komt mijn Bureau als centrale statistische instantie tot zijn recht.*⁹⁵⁷ Hirschfeld leek het eens te zijn met Idenburg. In een schrijven aan de afdeling Nijverheid van zijn departement wees Hirschfeld erop dat het naar zijn mening gewenst was dat er met het CBS overleg gepleegd werd over het contact tussen het Bureau en de Rijksbureaus. *“Ik heb er geen bezwaar tegen”,* zo liet hij Van der Kooy weten, *“indien er een direct verkeer tussen het CBS en de Rijksbureaux bestaat, omdat dit ons van veel werk kan ontlasten. Ik ben op dit gebied wel voorstander van centralisatie, doch dan kan het werk ook wel gedaan worden bij het CBS; alleen zou het CBS ons steeds moeten raadplegen over suggesties die het ontvangt van de Rijksbureaux op statistisch gebied.”*⁹⁵⁸ De enquêtes moesten zoveel mogelijk bij het CBS gecentraliseerd worden, zo schreef het zelf in zijn jaarverslag, *“zodat handel en industrie zo min mogelijk overlast werd bezorgd.”*⁹⁵⁹

De bovenstaande ontwikkelingen die reeds in het eerste oorlogsjaar tot een taakuitbreiding van het CBS geleid hadden, brengen ons weer terug bij het thema van de centralisatie. Evenals zijn voorganger Methorst, die regelmatig de aandacht vroeg voor de voordelen van de centralisatie, gaf Idenburg een opsomming van de in zijn ogen meest actuele en op de bijzondere situatie toegesneden voordelen. De actualiteit accentueerde hij door in de inleiding van zijn betoog een parallel te trekken met het belang van de statistiek voor het militaire bedrijf. Net zoals de generale staf een goede landkaart voor zijn strategische plannen nodig had, had de staatsman de statistiek nodig voor zijn bestuur van het land.

De voordelen van centralisatie waren ook geactualiseerd. Zo noemde hij de grotere zekerheid dat statistische publicaties regelmatig konden verschijnen, het modernere en betere machine-apparaat van het CBS en het feit dat de documentatie hier beter verzorgd kon worden. Als ‘oude, traditionele’ voordelen noemde hij de eenheid van methoden bij een centrale behandeling van statistische gegevens, de betere afstemming en vergelijking van gegevens van verschillende herkomst, het voorkomen van dubbel werk, het onnodig lastig vallen van berichtgevers en het betere (wetenschappelijk) geschoolde personeel van het CBS.⁹⁶⁰ Nog stilliger dan Methorst wees Idenburg op de nadelen van een gedecentraliseerde ambtelijke statistische organisatie. *“Ik wil niet trachten aan ons werk reliëf te geven door U hier voorbeelden te geven van het dilettantenwerk, waarmede wij bij de doorvoering der centralisatie somtijds in aanraking zijn gekomen: van de onbruikbare vragenlijsten, de onpractische verwerkingsmethoden, de weinig rendabele machines, bediend door slechts half-deskundig personeel.”*⁹⁶¹ De centralisatiegedachte was, met andere woorden, nog springlevend op het Bureau. Daarbij was volgens Idenburg een toenemende behoefte aan statistisch materiaal ontstaan door het streven naar ordening op maatschappelijk gebied.

We kunnen het grote belang van de centralisatie tijdens de periode van de

bezetting nog beter aantonen aan de hand van het zogenaamde 'Besluit, houdende bepalingen betreffende het instellen van statistische onderzoeken op sociaal en economisch gebied'. Aan deze maatregel die Hirschfeld in juni 1941 had opgelegd aan de rijksbureaus voor nijverheid en handel en die in maart 1942 op verzoek van de Duitse autoriteiten werd uitgebreid, lag de centralisatiegedachte ten grondslag. Formeel heette het dat *"de centralisatiegedachte, welke ook aan deze verordening ten grondslag ligt, bij zal dragen tot verdergaande uniformering van de Nederlandsche economische en sociale statistiek, waardoor de vergelijkbaarheid van de verschillende waarnemingen zal worden bevorderd."*⁹⁶²

De kern van deze maatregel was, zoals hierboven al is vermeld, voornamelijk het beperken van de statistische enquêtes door deze zoveel mogelijk bij het CBS te centraliseren. En waar dat niet mogelijk bleek te zijn, was het in ieder geval de bedoeling dat het CBS een overzicht had van het statistisch onderzoek. Hirschfeld, handelend namens de Duitse autoriteiten, wilde dus voorkomen dat er her en der, in het wilde weg, enquêtes werden georganiseerd. Vooral de rijksbureaus en de nieuwe lichamen van de Organisatie-Woltersom moesten aan banden worden gelegd.

Nog een opmerking over het door elkaar heen gebruiken van de termen 'besluit' en 'verordening'. Het laatste begrip sluit zaken als autonomie en medebewind in (men denke aan de gemeentelijke en provinciale verordeningen). Dit blijkt ook uit het volgende. Bij de organisatie van het nieuwe bestuurlijke bestel had Seyss-Inquart de bevoegdheid gekregen om verordeningen uit te vaardigen die kracht van wet hadden. De uitvoering van zijn voorschriften zou hij aan de Secretarissen-generaal overlaten; zij werden belast met de eigen, zij het dus afgeleide bevoegdheid van de uitvoeringsvoorschriften. Dat waren alle voorschriften met algemene strekking, vallend onder het begrip 'wet' in algemene zin, onverschillig of deze voorschriften vroeger bij een formele wet, een algemene maatregel van bestuur, een KB of een ministeriële beschikking tot stand werden gebracht.⁹⁶³ Hirschfeld heeft in 1940 al meteen een aantal verordeningen uitgevaardigd, die in een zogenaamd Verordeningenblad verschenen.⁹⁶⁴

Het ontwerp dat de CCS echter op zijn verzoek opstelde, sprak van een besluit in plaats van een verordening. Later, bij de behandeling van dit concept, werden de termen door elkaar heen gebruikt. Uit de behandeling van deze materie is ons echter niet duidelijk geworden waarom er twee verschillende begrippen naast elkaar gebruikt werden. Wel merkte het CCS-lid Schönfeld op dat een verordening, die rechtvoorschriften bevatte, verschilde van een besluit. Met deze laatste zou een administratieve beschikking zijn bedoeld, waarvoor geen toestemming van de Duitse autoriteiten nodig was.⁹⁶⁵ Dit zou kunnen verklaren waarom voor een besluit in plaats van een verordening gekozen werd. De CCS ging echter niet dieper in op dit verschil.

11.3 *De verhouding tussen Hirschfeld en het CBS*

Hirschfeld was een bestuurder voor wie het Nederlandse belang nauw samenhang met het Duitse. Het beleid van accommodatie dat omschreven kan worden als een ‘Nederlands overlevingsstreven’ werd door hem met overtuigingskracht en energie gevoerd.⁹⁶⁶ Het beeld dat verder naar voren komt is dat Hirschfeld, overigens samen met Louwes, in mei 1940 voor een gigantische taak kwam te staan. Het was een enorm karwei om tijdens de bezetting waarin ons land systematisch werd ontdaan van financiën, voorraden, productiemiddelen en arbeidskrachten, het Nederlandse bedrijfsleven draaiende te houden. Van groot belang was immers dat de Nederlandse voedselvoorziening niet in gevaar kwam. Dat Hirschfeld er redelijk in slaagde om de door de Duitsers naar voren geschoven figuren uit de hoogste posities in het bedrijfsleven te weren, geven vriend en vijand toe. Zijn sterkste punten waren zijn besluitvaardigheid en zijn vaardigheid in het onderhandelen met de Duitsers.⁹⁶⁷ Hij had in dit opzicht voor de oorlog al veel ervaring opgedaan. Zowel op de Nederlandse departementen en bij het Nederlandse bedrijfsleven als bij de Duitse departementen en bij grote Duitse concerns had Hirschfeld een uitstekende naam opgebouwd.⁹⁶⁸ Opmerkelijk was dat Hirschfeld, ondanks het feit dat hij zelf half joods was, toch kon en wilde aanblijven als Secretaris-generaal. Van alles wat met de Jodenvervolging te maken had, sloot hij zich steeds meer af.⁹⁶⁹ Zijn afkeer van chaos en sabotage van het administratieve apparaat is reeds genoemd. Dit brengt ons op zijn relatie tot het CBS, waarvan hij geen onbekende was. Uit hoofde van zijn functie was hij al vanaf 1932 lid van de CCS geweest. Hij toonde een zakelijke instelling tegenover het CBS zoals uit onderstaand voorbeeld duidelijk wordt.

Zo beklaagde hij zich in februari 1941 schriftelijk bij Idenburg over de publicaties van het CBS. Het novembernummer van het Maandschrift was naar de mening van Hirschfeld veel te lijvig (282 pagina's ‘kleine druk’) en moest derhalve voortaan ingrijpend veranderd worden. Ongezouten kritiek viel Idenburg ten deel. *“Ik kan mij niet indenken, dat er in Nederland buiten het CBS iemand zijn kan, die ook slechts een klein gedeelte van de inhoud werkelijk leest. Zoals ik U vroeger wel eens vertelde, neem ik zelf practisch nimmer kennis van dergelijke uitgaven van het CBS, waaraan veel arbeid en geld besteed zijn”*, aldus Hirschfeld. Om te eindigen met de sombere conclusie: *“Ik vrees dat ik er nimmer in zal slagen sympathie voor het CBS bij Financiën te winnen als deze uitgave niet radicaal wordt veranderd, zodat men zelfs het oorspronkelijke stuk nauwelijks herkennen zal.”*⁹⁷⁰

Een paar maanden later uitte hij tegenover een van zijn ambtenaren en vertrouwelingen, de plaatsvervangend Directeur-generaal van de Handel en Nijverheid Van der Kooy, de klacht dat de *“nog altijd dikke en onleesbare maand-*

schriften” van het CBS hem een doorn in het oog bleven.⁹⁷¹ Overigens was hij wel zo vriendelijk om het CBS in 1944 bij het verschijnen van het Statistisch zakboek 1943, een compliment te maken, waarbij hij zijn vroegere kritiek in de herinnering bracht. *“Ik stel er prijs op U mijn compliment te maken. Zij is als steeds interessant en neemt in aantrekkelijkheid toe. Ik meende goed te doen U dit te laten weten, aangezien ik ook wel eens ten aanzien van andere statistische uitgaven de mening verkondigd heb, dat zij door bijna niemand zullen worden bekeken.”*⁹⁷² Kortom: Hirschfeld ging op een zakelijke manier met het CBS om, waarbij hij niet bevreesd was om scherpe kritiek te leveren, maar anderzijds ook een compliment kon maken.

Een ander punt ter illustratie van de verhouding tussen het CBS en de Secretaris-generaal is het volgende. Het CBS kreeg reeds in 1940 te maken met de verplichte geheimhouding van vele, voornamelijk economische, gegevens die voorheen gepubliceerd werden. In juli 1940 had Hirschfeld een bespreking met dr.H. Fischböck, de Duitse Commissaris-generaal voor Financiën en Economie, waarbij beiden tot de conclusie kwamen dat het *“onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden aanbeveling blijft verdienen voorshands de grootst mogelijke reserve te betrachten bij statistische publicaties op economisch gebied.”*⁹⁷³ Ondanks protesten van het CBS moesten de economische statistieken, in het bijzonder de handelsstatistiek en het Maandschrift, zoveel mogelijk geheim blijven. Deze hielden verband met de economische oorlogsvoering als onderdeel van de totale strijd. Wel kreeg het CBS opdracht intern zijn economische statistieken bij te blijven werken. Het was naar de mening van Hirschfeld echter ook in het belang van het Bureau zelf om zoveel mogelijk geheimhouding te betrachten. *“Wil het CBS al te intense bemoeiing door de Duitse autoriteiten voorkomen, dan zal vooral terughouding op het gebied van de economische statistieken nodig zijn”*, aldus Hirschfeld aan Van der Kooy.⁹⁷⁴

Die opzet is uiteindelijk geslaagd. Het CBS kreeg ook een Duitse toezichthouder (referent) toegewezen, die Andresen heette, maar volgens het CBS heeft hij het Bureau geen strobreed in de weg gelegd en was het een ‘goede Duitser’.⁹⁷⁵ Door zijn toedoen zouden zelfs veel ambtenaren van het CBS aan de Arbeitseinsatz zijn ontkomen. In 1944 lezen we over de verhouding tussen het Bureau en de bezettende macht, dat het goede steun ondervond van de Duitse referent. Andresen zou tegenstander van het Nazi-regime zijn geweest en *“bij herhaling bereid zijn geweest de belangen van het CBS bij de Duitse instanties te verdedigen.”*⁹⁷⁶ Een interessante opmerking uit het jaarverslag van het CBS over 1944 was dat dankzij Andresen de instructies om het CBS op te heffen niet werden uitgevoerd!⁹⁷⁷ De uit begin 1944 stammende instructie van de Duitsers om het werk van het CBS stil te leggen zou namelijk zijn gebaseerd op de visie dat statistische arbeid minder belangrijk was dan de arbeid ten behoeve van de oorlogsindustrie. *“Statistik machen wir nach dem Krieg”*, zou in Berlijn zijn gezegd.⁹⁷⁸

De Arbeiseinsatz was belangrijker. We hebben over de mogelijke opheffing van het CBS helaas niets terug gevonden in bronnen buiten het Bureau, maar dat het CBS veel steun ondervond van deze Duitse referent is herhaaldelijk bevestigd.⁹⁷⁹ Terug naar de geheimhouding. De bankstaten van De Nederlandsche Bank, de staten van de schatkist en die van de rijksmiddelen mochten daarentegen wel openbaar gemaakt blijven worden. Sterker nog, Hirschfeld zag juist voordelen in publicatie van deze gegevens. *“Het kan zelfs nut hebben, dat de ongunstige ontwikkeling van deze cijfers wel bekend wordt, omdat het publiek per saldo belastingen zal moeten opbrengen.”*⁹⁸⁰ Het CBS liet echter herhaaldelijk aan Hirschfeld weten deze geheimhouding te betreuren. Een verzoek om verruiming of opheffing dat Idenburg aan de Secretaris-generaal richtte, liep echter op niets uit.

In juni 1941 ontving het CBS de zogenaamde ‘Richtlijnen tot beperking van publicaties op economisch gebied’, die Hirschfeld op verzoek van de Duitse autoriteiten had ontworpen. Ze waren van toepassing op elke openbaarmaking van gegevens omtrent het economisch leven in Nederland in de vorm van artikelen, cijfers of grafieken. Schending van dit publicatieverbod zou op vervolging door de Duitse strafrechtelijke organen komen te staan.⁹⁸¹ Hieronder viel overigens niet het openbaar maken van mededelingen aan *“de bevoegde ambtelijke instanties, de bevoegde organen van de organisatie van het bedrijfsleven en van de voedselvoorziening of aan organisaties, die marktregelend optreden, binnen het kader van hunne bevoegdheid.”*⁹⁸² Uiteraard had het verbod geen betrekking op Duitse personen en instanties. De richtlijnen zelf waren overigens ook geheim.

In de praktijk opende dit geheimhoudingsbeleid een weg voor met name de rijksbureaus om aan individuele gegevens te komen. We hebben reeds vermeld bij de Wet van 1936 dat de regels met betrekking tot het afstaan van individuele gegevens enigszins versoepeld werden. De secretarissen van de rijksbureaus kregen wel beschikking over deze gegevens, maar moesten hiermee onder de strikte belofte van geheimhouding mee om gaan. Het CBS meende in 1941 dat er dit een uitzondering was op de normale gang van zaken, omdat de oorlog een geheel nieuwe situatie op economisch gebied had geschapen. Daardoor *“moest het oorspronkelijk ingenomen standpunt worden herzien en werd er toe overgegaan aan het departement en de daaronder ressorterende Rijksbureaus de individuele gegevens te verstrekken, indien hierom werd gevraagd.”*⁹⁸³

Uit correspondentie tussen Hirschfeld en Van der Kooy bleek, dat eerst genoemde Idenburg ervan betichtte het verschil te zijn vergeten tussen ‘hetgeen mag’ en ‘hetgeen moet’.⁹⁸⁴ Van Duitse zijde wilde men de gegevens weliswaar hebben, maar dat wilde nog niet zeggen dat deze ze ook kregen. De Duitsers hadden al aan Hirschfeld laten weten dat aan Duitse personen, instellingen of bedrijven gegevens verstrekt konden worden. *“Dit wil echter niet*

zeggen, dat wij verplicht zijn deze gegevens te verstrekken”, aldus de Secretaris-generaal.⁹⁸⁵ Het standpunt in deze moest, volgens hem, als volgt zijn: de gegevens die het Nederlandse bestuur bereid was te verstrekken aan een Nederlands particulier, konden ook aan een Duitse particulier gegeven worden. Was Idenburg, met andere woorden, te gehoorzaam naar de mening van Hirschfeld? We vermoeden dat Idenburg niet uit gehoorzaamheid of naïviteit gegevens wilde verstrekken, maar zich verzette tegen het verbod op publicatie van economische statistieken die zo in strijd was met de publieke taak van het CBS. Politieke onafhankelijkheid, objectiviteit en openheid was immers steeds het motto van het CBS geweest. Het volgende incident bevestigt dit vermoeden. Tijdens een vergadering van de afdelingshoofden in juni 1940 stelde een van deze hoofden voor om de Duitse autoriteiten statistische publicaties toe te zenden en attent te maken op de ‘diverse mogelijkheden’ van het Bureau, maar Idenburg wees dit af.⁹⁸⁶ *“Desgevraagd zullen wij uiteraard alle publicaties en inlichtingen moeten verstrekken, maar voorshands is er geen reden hiertoe ongevraagd over te gaan”*, aldus Idenburg.⁹⁸⁷ Dit klinkt niet als een persoon die stond te trappelen om de Duitse autoriteiten ongevraagd van statistische informatie te voorzien! Hij zal overigens de rijksbureaus en andere departementale organisaties die nu in onder strenge voorwaarden individuele gegevens kregen louter als Nederlandse organen hebben gezien, niet als Duitse. Met de geheimhouding moest het CBS voorlopig zien te leven.

In december 1941 deelde Hirschfeld aan Idenburg mee dat het niet te verwachten was dat de geheimhouding op korte termijn opgeheven zou worden. Integendeel, zelfs verscherping van de richtlijnen werd in het vooruitzicht gesteld.⁹⁸⁸ Idenburg sprak van de ‘noodzakelijke zwijgzaamheid’, die hij ten zeerste betreurde.⁹⁸⁹ *“Het Centraal Bureau voor de Statistiek zou niets liever doen dan de waarheid objectief en openhartig op elk terrein der publieke werkzaamheid bekend maken, uiteraard voor zoover zulks mogelijk is zonder de zakengeheimen van individuele ondernemingen te verraden”*, zo protesteerde hij.⁹⁹⁰

Een droevige indruk

Eind 1940 deed zich nog een incident voor tussen Hirschfeld en Idenburg. Het conflict betrof een meningsverschil tussen Idenburg enerzijds en Trip en Hirschfeld anderzijds. Trip, sinds mei 1940 de Secretaris-generaal van Financiën, had bij Hirschfeld bezwaar gemaakt tegen een extra uitgavepost voor het CBS. Het ging hierbij om de huur van twee panden, waar het CBS, gezien zijn chronische huisvestingsproblemen, een aantal afdelingen noodgedwongen wilde onderbrengen. Trip vond echter dat er van de gewenste inkrimping van het CBS niets terecht was gekomen. Integendeel, het leek er in zijn ogen op alsof het

Bureau maar steeds bleef uitbreiden. *“Ik heb daarbij zeer recente uitgaven van het Bureau gezien waarvan ik, die mij tot beoordeelen wel bevoegd acht, het nut geenszins kan inzien”*, zo vervolgde hij in een schrijven aan Hirschfeld.⁹⁹¹

Deze gaf zijn ambtsgenoot van Financiën gelijk. Het was hem niet gebleken dat er bij het CBS sprake was van een noodtoestand dus het Bureau moest zich maar net zoals iedereen behelpen.⁹⁹² De eerder gemaakte opmerking van Hirschfeld dat het moeilijk was sympathie voor het CBS te kweken bij het departement van Financiën, lijkt van toepassing op deze situatie. Maar zijn eigen sympathie voor het Bureau lijkt ook niet altijd groot te zijn geweest. Hoe het ook zij, hij onthield het CBS in dit geval zijn steun, zonder welke het niets kon ondernemen.

De reactie van de CCS was verontwaardigd. Het commentaar van Aalberse op de briefwisseling tussen Trip en Hirschfeld luidde: *“Terwijl er op allerlei gebied met geld gesmeten wordt, maakt deze correspondentie een droevige indruk.”*⁹⁹³ Idenburg schreef als reactie een boze brief aan Hirschfeld. Ook bij dit incident speelt de centralisatie een rol; in dit geval als legitimering voor de behoefte van het CBS aan uitbreiding van zijn kantooruimte. Idenburg stak namelijk van wal met een opsomming van de vele, voor de schatkist zeer gunstige, activiteiten die het CBS had ontplooid. *“Ik heb aanstonds stappen gedaan om te voorkomen, dat de Rijksbureaux voor de nijverheid zelfstandige enquêtes zouden houden, dat het Comité Fentener van Vlissingen onderzoekingen ging ondernemen, dat de Arbeidsbeurzen hun lusten op statistisch terrein gingen bot vieren, dat de Dienst voor de Wederopbouw zich een eigen statistische organisatie zou verschaffen en dat op het terrein van het Verkeerswezen allerwegen statistische bureaux zouden ontstaan. (...) Door de centralisatie van het statistische werk heb ik vele tienduizenden guldens aan het Rijk en veel overlast aan berichtgevers bespaard”*, aldus een duidelijk gepikeerde Idenburg.⁹⁹⁴

Het feit dat hem deze, in zijn ogen noodzakelijke, uitbreiding van het CBS nu werd aangerekend vond hij onredelijk. Hij was duidelijk zeer verbolgen over de kritiek van Trip op de publicaties van het Bureau, zoals blijkt uit de slotalinea: *“Ik ben mij ervan bewust, dat deze beschouwingen van iets meer bewogenheid blijk geven dan in ambtelijke correspondentie gebruikelijk is. De uitingen van Uw ambtgenoot [Trip dus, AK], voor wiens zorgen in deze tijd ik overigens alle begrip heb, gaven daartoe aanleiding.”*⁹⁹⁵ De verontwaardigde woorden van Idenburg ten spijt, trok het CBS toch aan het kortste eind.

Ten slotte noemen we nog een voorval dat betrekking heeft op de wijze waarop Hirschfeld met de officiële statistiek en het CBS tijdens de Duitse bezetting omging. De politiek van traineren en vertragen, die in deze jaren nog al eens werd toegepast door het Nederlandse ambtelijke apparaat, zien we duidelijk terug in het onderstaande geval.

In het begin van 1941 ontving het CBS namelijk bezoek van een aantal verte-

genwoordigers van het Statistisches Reichsamt te Berlijn, vergezeld van vertegenwoordigers van de Duitse autoriteiten. Begin mei had Hirschfeld naar aanleiding van dit bezoek verschillende keren een onderhoud met een zekere Von Boeckhoven. Tijdens deze besprekingen over 'vraagstukken van statistiek' kwamen een aantal wensen, of misschien eerder eisen, van de Duitse autoriteiten ter sprake. Ten eerste werd van Duitse zijde sterk aangedrongen op het ontwerp van een verordening, waarmee vooral de enquêtes op economisch terrein strakker aan banden werden gelegd. Hirschfeld kon hierop meedelen, dat hij reeds het initiatief had genomen om de CCS een dergelijke verordening te laten ontwerpen.

Ten tweede had Von Boeckhoven nog wat punten op de agenda die ons nu als absurd voorkomen. Zo mocht er voortaan in de Nederlandse statistieken niet meer gesproken worden over 'Polen', maar mocht alleen de term 'General-Gouvernement' gebruikt worden. Ook afzonderlijke vermelding van het Protectoraat was niet meer toegestaan, omdat het Protectoraat *"thans officieel als een onderdeel van het Groot-Duitse Rijk wordt beschouwd"*.⁹⁹⁶

Als laatste punt bracht hij de wens van Berlijn over, dat de opzet en classificatie van de Nederlandse statistieken aangepast werd aan de Duitse. Het ging hierbij, uiteraard, met name om de handels- en productiestatistieken. Het antwoord van Hirschfeld was dat een dergelijke aanpassing jaren zou duren, een operatie waar veel geld mee gemoeid zou zijn. Niets ondernemen en wachten tot de Duitsers hier misschien nog op terug zouden komen: dat was de beste houding. *"Doch het is wel goed het CBS (in het bijzonder Idenburg) onderhands te laten weten, dat zelfs een dergelijk plan geuit werd,"* aldus Hirschfeld.⁹⁹⁷ Uiteindelijk is niets van bovenstaande plannen terechtgekomen.

11.4 De Verordening

We zijn er reeds een aantal malen zijdelings mee in aanraking gekomen: het Besluit 'Houdende bepalingen betreffende het instellen van statistische onderzoeken op sociaal en economische gebied', een voor het CBS zeer belangrijke en opmerkelijke regeling. Nooit meer in de geschiedenis van het Bureau heeft zich een dergelijke situatie voorgedaan, waarin het CBS zulke vergaande bevoegdheden had en op een dergelijke wijze tegenover andere statistiekproducenten stond. Een belangrijke episode in de geschiedenis van de centralisatiegedachte!

Het begon al in april 1941, toen Hirschfeld aan de CCS opdracht gaf om zo snel mogelijk een concept-verordening te ontwerpen waarmee de economische onderzoeken van overheids- en particuliere organisaties gereguleerd konden

worden. De eerste alinea van zijn schrijven luidde: *“Nu ten gevolge van de groeiende overheidsbemoeiingen op economisch, sociaal en cultureel gebied verschillende organen en instanties steeds meer behoefte gaan voelen aan meer en uitgebreider statistisch materiaal, is het gewenscht deze situatie onder oogen te zien. De bedoelde organen en instanties vallen namelijk in het algemeen niet onder artikel 8 van het Organisatiebesluit voor Uw Commissie, zoodat voor het entameren van nieuwe, of voor uitbreiding van bestaande statistieken Uw Commissie niet behoeft te worden gehoord.”*⁹⁹⁸ Idenburg zag het hoofddoel van de maatregel als volgt: *“Van den aanvang van den ontwikkeling af [de hierboven door Hirschfeld geschetste ontwikkelingen, AK] is daarom getracht, het instellen van niet absoluut noodzakelijke enquêtes te voorkomen, de doeltreffendheid van de enquêtes te verzekeren en centrale verzameling en registratie der gegevens tot stand te brengen.”*⁹⁹⁹

De snelheid waarmee deze maatregel ontworpen en geïmplementeerd moest worden maakte een vlotte procedure in de CCS nodig. Twee zaken wilde Hirschfeld op korte termijn uitgezocht hebben door de CCS: ten eerste of het niet de voorkeur verdiende om de directeur van het CBS de bevoegdheid voor het verstrekken van vergunningen voor het houden van enquêtes te verlenen (en dus niet de CCS!) en ten tweede of deze verordening ook moest gelden voor andere, niet-economische terreinen. Met andere woorden: het ging in grote lijnen om een aanvulling op het KB van 1899. Ook particuliere organisaties moesten op deze wijze ‘aangepakt’ kunnen worden. Daarnaast wilde Hirschfeld snelheid kunnen betrachten: de tijdrovende tussenstap van het inschakelen van de CCS moest achterwege blijven.

Het verzoek om een dergelijke juridische constructie te ontwerpen was door de Duitsers, bij monde van Von Boeckhoven, kenbaar gemaakt aan Hirschfeld. Toen Von Boeckhoven dit verzoek in mei 1941 tot Hirschfeld richtte, kon deze hem echter meedelen dat *“wij zelf reeds een zodanig initiatief hadden genomen.”*¹⁰⁰⁰ Ook blijkt uit een memo van Idenburg aan de secretaris van de CCS, dr.J.Ch.W. Verstege, dat er tijdens een bezoek van de Duitse autoriteiten aan het CBS *“sterk was aangedrongen op de totstandkoming van de verordening.”*¹⁰⁰¹

Het lijkt er dus op dat de Duitsers krachtig aanstuurden op een dergelijke maatregel, maar dat het idee hiervoor al eerder aan de orde was gekomen op het departement van Nijverheid en Handel. Uit een reactie op de verordening die op het departement werd gegeven blijkt dat de verordening van de Reichskommissar, Seyss-Inquart, afkomstig was. Echter, uit opmerkingen van Idenburg krijgen we de indruk dat het initiatief direct van Hirschfeld was uitgegaan. Hoe het ook zij, zeker is wel dat de Duitse ‘Verordnung zur Vereinfachung der Wirtschaftsstatistik vom 13. Februar 1939’ de voornaamste bron van inspiratie vormde voor de Nederlandse verordening. Zo was de afbakening van het soort onderzoeken die binnen de bepalingen van de verordening vielen, recht-

streeks aan de Duitse ‘Verordnung’ ontleend.¹⁰⁰² Ook andere bepalingen waren hieraan ontleend (onder andere de uitzonderingsgevallen). Trouwens, het hele idee van de verordening lijkt afgeleid te zijn geweest van het leiderschapsbeginsel dat tijdens de oorlog in zwang was geraakt. In plaats van de CCS was er nu slechts één persoon die controle uitoefende over de statistische enquêtes: de directeur van het CBS.

Veel oppositie?

In juni 1941 lag er een concept voor de verordening op tafel, vermoedelijk afkomstig van de hand van Idenburg en de secretaris van de CCS, Verstege. Overigens sprak men van een besluit. De subcommissie die zich over dit ontwerp boog, bestond uit de volgende personen: J. Schouten (voorzitter), ir.M.C.E. Bongaerts (lid Tweede Kamer), mr.J.A.G.M. van Hellenberg Hubar, dr.T.P. van der Kooy (departement van Nijverheid, Handel en Scheepvaart) B.J. de Leeuw (departement van Financiën), ir.A.L.H. Roebroek (Directeur-generaal van Landbouw), mr.dr.J.F. Schönfeld (departement van Waterstaat), ir.R.A. Verwey (Secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken) en mr.E.W. van Dam van Isselt (hoofd Bedrijfstellingen van het CBS). Zoals vaak het geval was, was dit een commissie met een hoofdzakelijk departementale achtergrond.

Er waren, zo bleek uit enkele reacties, op het CBS al enkele afdelingshoofden die het plan om deze verordening te ontwerpen enthousiast begroet hadden. Zo lezen we in de notulen onder meer de opmerkingen “*dat men de kans, die nu gegeven is, niet voorbij moet laten gaan*” en “*later zal het moeilijker zijn om het nieuwe departement aan de haak te slaan.*”¹⁰⁰³ Idenburg temperde dit enthousiasme door er op te wijzen dat een verordening die zich tot alle, ook niet-sociale of economische, statistische onderzoeken zou uitstrekken op grote oppositie zou stuiten. Hij vroeg zich bovendien af, of er wel een rechtvaardigingsgrond was om deze verordening van toepassing te verklaren op particulieren.¹⁰⁰⁴ Wel was de verordening een van de maatregelen “*welke in normale tijden wel tot de vromens van de statisticus zouden hebben gehoord.*”¹⁰⁰⁵

Allereerst de voornaamste bepalingen van de verordening. Het eerste artikel luidde: “*Behoudens in de gevallen, omschreven in artikel 3 van dit besluit, wordt van het voornemen tot het instellen van een statistisch onderzoek op sociaal of economisch gebied, het verkeers- en financieuzen daaronder begrepen, mededeling gedaan aan den Directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek.*”¹⁰⁰⁶ Het ging hier dus om een aanmeldingsplicht, ook wel in de stukken de ‘mededelingsplicht’ genoemd. In de praktijk kwam het erop neer dat er met de directeur van het CBS van te voren overleg gepleegd moest worden wanneer een instelling een statistisch onderzoek wilde gaan verrichten. Onder ‘statistisch onderzoek’ werd verstaan:

*“Het verzamelen van gegevens door middel van een aantal aan natuurlijke of rechtspersonen, verenigingen of instellingen, waaronder begrepen de door het openbaar gezag ingestelde lichamen, op uniforme wijze gestelde vragen.”*¹⁰⁰⁷

Een op de Duitse ‘Verordnung’ gebaseerde, zeer ruime omschrijving dus. Ook het begrip ‘economisch’ was ruim geïnterpreteerd; hieronder vielen ook het verkeer en vervoer, en de financiële wereld. Het begrip ‘sociaal’ was beperkt opgevat: slechts in combinatie met economische aspecten. Dus de criminele, culturele en demografische onderzoeken vielen buiten de verordening.¹⁰⁰⁸ In de definitie ontbrak opzettelijk, volgens Idenburg, een aanduiding van het eigenlijke statistische doel.

Niet onder de aanmeldingsplicht vielen in het bijzonder drie groepen onderzoeken: ten eerste die waar artikel 8 van het KB van 1899 al op was toegepast (en waar de CCS dus al over gehoord was), ten tweede de onderzoeken die onder de categorie ‘interne bedrijfsstatistieken’, zeer plaatselijke onderzoeken of pure administratie vielen (met andere woorden: die niet relevant waren voor algemeen gebruik op rijksniveau), en ten derde de onderzoeken van de belastingdienst.

Het verzamelen of bewerken van de belastinggegevens viel geheel buiten de werkzaamheden van het CBS. Saillant detail is overigens dat de CCS aanvankelijk het plan had opgevat om, nu ze toch bezig was met het ontwerpen van deze verordening, ook het KB van 1899 te wijzigen. De bedoeling was om ook grip te krijgen op de particuliere onderzoeken. Dit plan werd echter losgelaten vanwege de tijdrovende procedures die dan zouden ontstaan. Dan zou immers elke keer de CCS bijeengeroepen moeten worden.¹⁰⁰⁹ Voorlopig liet men de particuliere instellingen dus noodgedwongen buiten beschouwing. De aanmeldingsplicht ging echter verder.

Wanneer er geen overeenstemming werd gekregen tussen de enquêterende instantie en de directeur van het CBS kon deze laatste het onderzoek opschorten en de hulp van de CCS inroepen (artikel 5). Uiteindelijk lag de bindende beslissing echter bij de Secretaris-generaal (artikel 7). *“Hij kan bepalen, dat het onderzoek niet of slechts op een door hem aan te geven wijze kan plaatsvinden.”*¹⁰¹⁰ Met andere woorden: niet alleen een mededelingsplicht, maar ook een goedkeuringsplicht vloeide uit deze artikelen voort. Zonder goedkeuring van de directeur van het CBS en uiteindelijk de Secretaris-generaal zou de uitvoering van een onderzoek geen doorgang vinden. In de praktijk zou dit niet zo snel voorkomen. Overleg zou waarschijnlijk wel tot een oplossing leiden, zo redeneerde men.¹⁰¹¹ Ook werd bepaald dat de uitkomsten van de onderzoeken in handen gesteld moesten worden van de directeur van het CBS, indien hij dit zou wensen (artikel 9). Ten slotte bevatte deze verordening nog een strafbepaling: de hechtenis van ten hoogste één jaar of een boete van 2 000 gulden

viel degene ten deel die in strijd met de bepalingen van dit besluit handelde. Interessant is de toelichting op deze verordening. In de eerste alinea werd al meteen het KB van 1899 genoemd. *“Hiermede werd aan alle statistische werkzaamheid vanwege de Rijksoverheid de centralisatiegedachte ten grondslag gelegd, ten einde de ontwikkeling van de Nederlandse ambtelijke statistiek te bevorderen en in juiste banen te leiden. In de gevallen, waarin centralisatie tot nog toe niet mogelijk bleek te zijn, is in de praktijk toch een vruchtbare samenwerking tussen het Centraal Bureau voor de Statistiek en de betrokken takken van dienst tot stand gekomen.”*¹⁰¹² De kern van de toelichting werd dus gevormd door de promotie van de centralisatiegedachte. Omdat de oorlog omstandigheden had gecreëerd die in 1899 met geen mogelijkheid te voorspellen waren geweest, moest er dus eigenlijk een aanvulling op het oorspronkelijke KB geschapen worden. Er werden termen in dit stuk gebruikt als ‘centrale supervisie’ en ‘centrale controle’. In de conclusie kwam de wenselijkheid van de centralisatie eveneens tot uitdrukking. *“Verwacht mag worden”,* zo luidde de boodschap, *“dat de centralisatiegedachte, welke ook aan dit Besluit ten grondslag ligt, zal bijdragen tot verdergaande uniformeering van de Nederlandsche economische en sociale statistiek, waardoor de vergelijkbaarheid van de verschillende waarnemingen zal worden bevorderd.”*¹⁰¹³

Tot zover het Besluit en de toelichting daarop, zoals die in het voorjaar van 1941 aan de subcommissie ‘voor de wettelijke regeling voor statistische onderzoeken’ werd voorgelegd.

De reacties

In juni 1941 besprak de subcommissie de conceptverordening. Niet iedereen bleek er even enthousiast over te zijn. Zo vroeg het lid Hellenberg Hubar zich af of de eigenlijke reden achter het ontwerpen van dit besluit niet het verder inschakelen van het apparaat van het CBS was.¹⁰¹⁴ Dit kon, gezien de omstandigheden, best gevaarlijk zijn. In hoeverre wilde het Bureau immers betrokken raken bij de economische maatregelen van Hirschfeld, die rechtstreeks van de bezetter afkomstig waren? Verwey, de Secretaris-generaal van Sociale Zaken, vroeg zich af of zijn ambtsgenoot deze zaak niet zelf kon afhandelen, in overleg met de Duitse autoriteiten.¹⁰¹⁵

De twijfel aan de noodzakelijkheid van een dergelijke verordening werd door een deel van de commissie geuit. Het was duidelijk dat men zich afvroeg of een dergelijke maatregel niet te ver ging. De organisaties waarvoor de verordening eigenlijk bedoeld was, waren de rijksbureaus en de Woltersom-organisaties. Deze konden volgens velen wel door Hirschfeld in toom gehouden worden. Vooral Aalberse was dan ook erg huiverig voor deze stap, die hij als een afwijking van de bestaande wetgeving zag. *“Deze materie zou in normale tijden door*

een wet geregeld worden", zo luidde zijn voornaamste punt van kritiek.¹⁰¹⁶ Verwey stelde hem gerust. Niemand wilde het bestaande recht uithollen, maar men stond met deze maatregel nu eenmaal sterker wanneer men op tegenstand zou stuiten. Toch hield Aalberse vol, dat hij deze zaak liever geregeld had gezien binnen het geldend recht.¹⁰¹⁷

Idenburg verweerde zich hiertegen door erop te wijzen dat het voorstel van Hirschfeld kwam. Die zou ervan overtuigd zijn, dat een dergelijke maatregel nodig was. Maar Idenburg was zelf blijkbaar ook niet afkerig van een dergelijke maatregel. Het gaf het CBS, en hem in het bijzonder, immers een zeer sterk fundament om zijn positie als centrale statistische instantie te versterken. Ook zijn sympathie voor de gedachte van ordening van het economisch leven vond zijn weerklink in zijn steun voor de verordening. *"Deze ordening wil slechts orde op zaken houden in het economisch leven"*, aldus Idenburg.¹⁰¹⁸ Daarbij was één verordening, uitgevaardigd door de vijf Secretarissen-generaal gezamenlijk, efficiënter dan allerlei losse bepalingen. Toch merken we ook enige terughoudendheid bij Idenburg, wat bleek uit de volgende gedachtegang. De centralisatie had vooral betrekking op het bijeenbrengen van de ingekomen gegevens die de rijksbureaus, gemeenten, Kamers van Koophandel en Woltersom-organisaties verzamelden. *"Het CBS heeft geen behoefte aan werk, en zal het verzamelen der gegevens niet centraliseren"*, zo waarschuwde hij.¹⁰¹⁹ Het samenvoegen van al die gegevens achtte hij dus wel op de weg van het CBS liggen, maar niet het verzamelen ervan.

Wat de discussie over de afzonderlijke artikelen betrof, bleek dat met name het derde artikel waarin de uitzonderingsgevallen vermeld stonden, nog al wat vragen opwierp. Vooral de ruimte die in dit artikel voor (subjectieve) interpretatie was opengelaten, stuitte op bezwaren. De vraag hoe de wetgeving hiermee om moest gaan, ontlokte een tegenvraag van Idenburg: zou er wat het ingrijpen op economisch gebied betrof niet van de rechterlijke macht gevraagd kunnen worden de interpretatie aan de administratie over te laten? Uiteraard stuitte dit voorstel op tegenstand. Maar de, zoals hij het noemde, 'principiële vaagheid' werd wel begrepen door de CCS. Opzettelijk ruimte openlaten vergrootte immers de mogelijkheden en bruikbaarheid van deze verordening. Hellenberg Hubar *"huiverde hieraan zonder meer mee te werken"*.¹⁰²⁰

Deze beraadslaging verschaftte dus geen helderheid in de complexe materie. Aalberse was tegen, terwijl Idenburg voorstander was. Maar ook de rest van de subcommissie reageerde verdeeld op de plannen. Men was bevreesd voor een dergelijke stap, die in een aantal opzichten een breuk met het verleden betekende. Ten eerste waren er de juridische complicaties: men was het er niet over eens in welke vorm de bepalingen gegoten moesten worden (een besluit, een verordening of een wet), men voelde zich ongemakkelijk met de opzette-

lijk vage bepalingen in een aantal artikelen, en men was duidelijk huiverig om mee te werken aan een juridische constructie die afweek van de in vreedstijd gangbare wetgeving. Bovendien was het geheel ook nog eens gebaseerd op een stuk dat van de Duitse wetgever afkomstig was!

Ten tweede was er een principieel argument: wilde het CBS zich wel in deze rol zien? De CCS zag daarbij bovendien een stuk van haar bevoegdheden en macht overgeheveld worden naar het CBS, in de persoon van de directeur. Dit zal ook een belangrijke oorzaak van de aarzeling bij de CCS veroorzaakt hebben. Aalberse schoof de verantwoordelijkheid dan ook van zich af. Hij vroeg advies aan een aantal personen, waaronder aan mr.dr.A.L. Scholtens (de voormalig Secretaris-generaal van Sociale Zaken, hij was afgetreden in 1940) en Zaalberg (de Directeur-generaal van de Arbeid). Voor juridisch advies werd de advocaat en procureur mr. Broeckhuyzen benaderd. Ook zij bleken vol twijfel te zijn. Een beknopte inventarisatie van hun adviezen levert het volgende beeld op.

De grenzen der statistiek verre overschreden?

Over het algemeen waren de reacties op de verordening afwijzend van aard. Ze betroffen vooral de bezwaren tegen de strafsancties, die volgens sommigen niet in de verordening opgenomen zouden moeten worden. In het KB van 1899 waarmee deze verordening een sterke verwantschap toonde, ontbraken deze immers ook. Bovendien werd genoemd dat een verordening van de Rijks-commissaris, Seyss-Inquart, niet nodig was om deze materie te regelen. *“Het betreft hier een zuiver Nederlandsche regeling en deze worden steeds door de Nederlandsche autoriteiten zelf gegeven”*.¹⁰²¹

Zaalberg, die een week later zijn commentaar gaf, sloot zich hierbij aan. Hij was naar eigen zeggen niet overtuigd van de noodzakelijkheid van deze verordening. *“Naar zijn meening is de werkingssfeer te ruim genomen en is het niet verantwoord op dit heele terrein de zeggingschap in één hand te leggen. De uitzonderingsbepalingen van artikel 3 wijzen er op, dat men de grenzen der statistiek verre heeft overschreden”*, aldus het verslag dat Verstege maakte van zijn gesprek met dit zeer actieve en ervaren CCS-lid.¹⁰²² Voor het coördineren van onderzoekingen door overheids- en semi-overheidslichamen zou men zich moeten beperken tot het naleven van artikel 8 van het KB van 1899. De Secretarissen-generaal zouden er op moeten toezien dat dit gebeurde. *“Een meer ingrijpende regeling is voor deze onderzoekingen overbodig. Men behoeft namelijk het bedrijfsleven niet te beschermen tegen onderzoekingen, waarvan zij vrijwillig lid zijn, zoolang hieraan geen sanctie verbonden is. Door een ongebreideld particulier initiatief op dit gebied komen bovendien vaak bijzondere feiten aan de dag”*, meende Zaalberg die besloot met de meer praktisch getinte opmerking dat deze verordening een enorme hoeveelheid werk zou veroor-

zaken. De vage aanduiding van de definities zou er, volgens hem, bovendien toe leiden dat het gewenste resultaat toch niet bereikt werd.¹⁰²³

Ook Scholtens vond dat de verordening te ver ging. *“Gaat het niet wat ver, om bij dat onderdeel van de vervulling van de taak [de vervulling van een publiekrechtelijke taak, AK] de goedkeuring te eischen van een ambtelijke instantie van het Rijk? Moet in ieder geval niet zeer duidelijk aanwijsbaar zijn, dat een zóó sterke inmenging noodzakelijk is?”*¹⁰²⁴ Met name de lichamen die door de grondwet een zekere autonomie hadden gekregen, zoals bijvoorbeeld de gemeenten, dreigden hierdoor in de ogen van Scholtens de dupe te worden. Het niet-uniform handelen, zo betoogde hij, was nu eenmaal het gevolg van decentralisatie en een oplossing zou stellig, gestimuleerd door een deskundig orgaan als het CBS, met overleg bestreden kunnen worden.¹⁰²⁵ De goedkeuringsverplichting ging dan ook veel te ver in zijn ogen. Hooguit een aanmeldingsplicht, een verplichting tot het vragen van advies aan de directeur van het CBS; verder wilde hij niet gaan.¹⁰²⁶

Ten slotte nog het commentaar van Broeckhuyzen. Zijn voornaamste punt van kritiek betrof de ruime formulering van artikel 1. Door het gebrek aan duidelijkheid zou het probleem, dat instanties allerlei niet-noodzakelijke gegevens zouden gaan vragen, niet verholpen worden. Vooral de rijksbureaus dreigden zich nog al eens aan dit ‘vergriep’ schuldig te maken. *“Zij zouden zich op hun semi-officiële karakter en de algemene door hen verkregen opdracht kunnen beroepen om dit goed te praten, terwijl, naar ik meen, juist tegen deze statistiekzuchtigen de verordening bedoeld is.”*¹⁰²⁷

Zwak departementaal optreden mag geen motief zijn

Op 22 juli 1941 kwam de subcommissie voor de tweede keer bijeen. Wederom bleek, nu gesterkt door de overwegend negatieve reacties van onder andere Zaalberg en Scholtens, dat veel leden huiverig waren voor de gevolgen van deze verordening. Veelvuldig werd de opmerking gemaakt dat deze veel te veel ingreep in het normale functioneren van allerlei instanties. Het advies van Scholtens om niet verder te gaan dan een aanmeldingsplicht vond veel bijval. Aalberse stond tijdens deze tweede bijeenkomst nog steeds op het standpunt dat de CCS en het CBS niet mee moesten werken aan een dergelijke regeling. *“Men opent de mogelijkheid, dat onderzoekingen worden verricht in opdracht van de Rijkscommissaris.”*¹⁰²⁸ Dus in opdracht van Seyss-Inquart zelf. Naast de vrees voor een te grote betrokkenheid van het CBS bij het doen en laten van de bezetter speelde er nog een aspect mee. *“De zwakte van het departementaal optreden mag geen motief zijn”*, aldus Aalberse die vermoedde dat Hirschfeld de verantwoordelijkheid voor de enquêterende werkzaamheden van de rijksbureaus en de Woltersom-organen op deze wijze trachtte af te schuiven op het CBS. Een amb-

telijke circulaire van de Secretarissen-generaal zou genoeg zijn om orde te scheppen en chaos te voorkomen.

Wat waren de motieven van Hirschfeld? Helaas deelt hij hierover in zijn memoires niets mee. Wij kunnen dus niet beoordelen of Aalberse gelijk had met zijn verdenking dat 'departementale zwakte' ten grondslag lag aan Hirschfeld's handelen inzake de verordening. Wel is het een feit dat de Duitse Referenten en Bevollmachtigden grote druk hebben uitgeoefend op de rijksbureaus, met name na 1942.¹⁰²⁹ Toen begon het administratief verzet langzaam op gang te komen. De verhouding tussen de rijksbureaus en het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart zou over het algemeen goed zijn geweest, zij het dat Hirschfeld in 1943 en 1944 de neiging tot administratieve sabotage afkeurde.¹⁰³⁰ Zou zijn vrees voor het saboteren en opzettelijk knoeien met gegevens hem er al in 1941 toe hebben gebracht het CBS opdracht te geven controle op enquêtes uit te oefenen? Het zal waarschijnlijk een rol gespeeld hebben.

Terug naar de meningsverschillen over de verordening. Idenburg was het in ieder geval niet eens met de voorzitter van de CCS. Hij zag een 'sterk Nederlands belang' in deze zaak.¹⁰³¹ Hij beaamde het standpunt van de meerderheid dat een aanmeldingsplicht waarschijnlijk de voorkeur genoot boven een goedkeuringsplicht. De aanmelding van de uitkomsten van de onderzoeken vond hij, zoals we reeds eerder hebben vermeld, het belangrijkste. Logisch: dit was van cruciaal belang voor de centralisatie. Het CBS zou dan immers daadwerkelijk een centraal verzamelpunt van statistisch materiaal worden.

Uiteindelijk leidde de discussie tot een stemming. Een ruime meerderheid was tegen. Toch moest, zoals Verwey het verwoordde, het "*grasduinen van niet-rijkslichamen voorkomen worden*".¹⁰³² Er moest 'iets' gedaan worden. Dat 'iets' werd een compromis: een afgezwakt ontwerp voor een verordening dat de volgende elementen bevatte: een aanmeldingsplicht, de verplichting tot overleg met het CBS, een vetorecht voor de directeur van het CBS, de mogelijkheid tot hoger beroep bij de CCS en ten slotte de plicht tot het meedelen van de resultaten van onderzoeken aan het CBS. De CCS moest hierbij een zuiver advieslichaam blijven tussen het CBS en de Secretaris-generaal. De laatste had alleen bij moeilijkheden het recht van beslissing.

Protest

In september en oktober 1941 kwamen er veel reacties van leden van de CCS binnen. Men moet hierbij niet uit het oog verliezen, dat veel CCS'ers die als vertegenwoordigers van instanties in de CCS zaten, de autonomie daarvan nu bedreigd zagen. Als voorbeeld kunnen we dr. R. V. G. Claeys noemen, de directeur van het Amsterdamse Bureau van Statistiek.¹⁰³³ In een schriftelijke reactie

beklemtoonde hij weliswaar dat hij de grondslag van de verordening geheel onderschreef, maar dat hij de voorkeur had gegeven aan een argumentatie waarin minder uitdrukkelijk werd gesproken over de centralisatiegedachte. *“Het lijkt mij aan twijfel onderhevig”,* aldus Claeys, *“of bij het tot stand komen van het Besluit van 1899 de gedachte aan een ‘centralisatie’, zoals hier bedoeld, werkelijk heeft voorgezeten.”*¹⁰³⁴ In een mondelinge toelichting op zijn brief ging hij nog verder. Hij meende zelfs dat de centralisatiegedachte in 1899 slechts op de achtergrond van het ontwerp van het KB had gestaan.¹⁰³⁵ Een interessante uitspraak, komend bij monde van een lid van de CCS, het lichaam dat bij uitstek vorm heeft gegeven aan de centralisatiegedachte! Het feit dat de verordening voor zijn ‘achterban’, het gemeentelijke statistische bureau van Amsterdam, een beperking van de autonomie tot gevolg had verklaart zijn reactie. Er had tot dan toe geen hiërarchische verhouding tussen de gemeentelijke statistische bureaus en het CBS bestaan.

Het doortrekken van vanaf 1899 gevolgde lijn, was hier in zijn ogen dan ook niet aan de orde. Vrees voor dilettantisme was geheel ongegrond, zo vervolgde Claeys zijn kritiek, aangezien lichamen als de gemeentelijke statistische bureaus *“sinds langen tijd tot algemeenen tevredenheid hebben gewerkt en op hun gebied vaak baanbrekende arbeid hebben verricht”*. Een ander punt dat felle kritiek van Claeys teweeg had gebracht, betrof de gereduceerde rol van de CCS. Zij moest niet slechts beroepslichaam zijn, maar directe buffer tussen de directeur van het CBS (die volgens hem net als in Duitsland ‘Geschäftsführer’ moest zijn) en de andere instanties. De reactie van Idenburg op deze kritiek was vernietigend. Een grotere rol voor de CCS zou op grote moeilijkheden stuiten. *“Uit een gesprek, dat ik onlangs met Duitse autoriteiten had, is mij gebleken dat men daarmede van die zijde ook stellig geen genoegen zou nemen en dat wij tevreden mogen zijn, wanneer wij de taak, welke de Centrale Commissie is toegedacht, in het concept-besluit behouden”,* aldus Idenburg.¹⁰³⁶ Het voortbestaan van de CCS was, kortom, wankel. Ook dit zal sterk te maken hebben gehad met de invoering van het leiderschapsbeginsel waarvan op veel plaatsen in het Nederlandse bestuur en bedrijfsleven sprake was.

De Cultuurkamer protesteerde

Een tweede tegenstander vond Idenburg in Jhr.mr.S.M.S. de Ranitz, het hoofd van de afdeling kabinet en Juridische Zaken van het ministerie van Volkshuisvesting en Kunsten en NSB’er. De statistische onderzoeken van de zojuist opgericht Cultuurkamer moesten volgens hem *“met spoed en onbelemmerd kunnen geschieden.”*¹⁰³⁷ De opbouw van een propaganda-apparaat maakte snelheid van handelen nog noodzakelijker. Door de huidige bepaling dat het CBS goedkeu-

ring moest verlenen aan dit onderzoek werd inbreuk gemaakt op de 'Selbstverwaltung', aldus De Ranitz.¹⁰³⁸

Zijn voorstel betrof dan ook het creëren van een uitzonderingspositie voor zijn departement. Wat was hier aan de hand? In een aparte toelichting zette deze NSB-ambtenaar zijn bezwaren nog eens uitgebreid uiteen. Hij meende dat de Cultuurkamer, tezamen met een ander instituut dat pas door zijn departement was opgericht, de Algemeene Nederlandsche Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer, een aparte positie innamen. Deze waren immers geen overheidsorganen, maar publiekrechtelijke organisaties. Daardoor vielen zij noch onder de bepalingen van artikel 8 van het KB van 1899, noch onder die van de verordening. *"In Duitschland heeft de Reichskulturkammer een afdeling 'Statistik' als één der afdelingen van de toporganisatie"*, legde De Ranitz aan de CCS uit en dit was nu precies wat hij ook voor de Nederlandse Cultuurkamer voor ogen had.¹⁰³⁹ Het feit dat de onderzoekingen van dit orgaan op zowel cultureel als sociaal-economisch terrein betrekking hadden was bovendien, in zijn ogen, een potentiële bron van conflicten tussen de Cultuurkamer en het CBS.

De echte reden voor zijn verzet lezen we pas in de laatste alinea van zijn toelichting. Het betrof een dusdanig 'netelig terrein', dat hij er niet verder op in kon gaan. *"Dit departement heeft een politieke taak. Ten aanzien van de volksvoorlichting en de kunsten geeft dit departement politieke leiding. Hiertoe heeft dit departement gegevens te verzamelen. Als basis voor de propaganda is daartoe een apparaat opgebouwd. (...) Het is voor het departement van Volksvoorlichting en Kunsten onaanvaardbaar, dat de verzameling van gegevens, noodig voor de politieke werkzaamheden, anders gebeurt dan door de eigen instanties"*, zo luidde dit krachtige verweer.¹⁰⁴⁰

We dienen in dit verband ook kort stil te staan bij de reactie van mr. W.F. Lichtenauer, die namens de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam reageerde op de voorstellen. Hij meende dat de Kamer allerlei gegevens verzamelde die niets met statistiek te maken hebben. *"Zoo heeft bijvoorbeeld de gemeente Rotterdam na de jongste annexaties aan alle nieuwe gemeentenaren, die een vreemden naam dragen of in het buitenland zijn geboren, per gedrukt formulier vragen gesteld over hun vader en diens vader (geboorteplaats- en datum), ten einde den burgerlijken stand te controleeren en eventueel aan te vullen op het gebied van nationaliteit"*.¹⁰⁴¹ Een administratieve taak dus, met een potentieel politiek karakter. Zo kon men bijvoorbeeld in kaart brengen wie er een joodse achternaam droeg. Tegelijkertijd waren de Kamers van Koophandel, in opdracht van de Duitse autoriteiten, betrokken bij de registratie van ondernemingen, welke geheel of voor een deel aan joden toebehoorden of onder overwegend joodse invloed stonden. Hirschfeld had in september 1940 geweigerd deze gegevens te verschaffen, waarop Seyss-Inquart besloot zelf een verordening af te kondigen, op 22 oktober.¹⁰⁴² De betrokken joden moesten zich zelf aanmelden door middel

van een formulier dat bij de Kamers van Koophandel werd afgegeven. Daarna werden de formulieren naar de Wirtschaftsprüfstelle gestuurd, een onder Fischböck ressorterend bureau.¹⁰⁴³ Zowel de Kamers van Koophandel als organisaties zoals de Cultuurkamer, verrichten dus onderzoeken in opdracht van de Duitse autoriteiten of de NSB die zeer politiek getint waren en die zij zelf in de hand wilden houden.

In de bespreking met de CCS die hierop volgde deed Verwey een dringend verzoek aan De Ranitz om een tegemoetkomende houding in te nemen. Ook zijn departement, Sociale Zaken was immers overstag gegaan. Deze departementen waren volgens Verwey vergelijkbaar. Idenburg deed ook een duit in het zakje. Men moest niet over ratio spreken, zo betoogde hij, want de ratio was in deze zaak allang zoek. De regeling werd volgens hem elke week een stukje verder afgeknabbeld.¹⁰⁴⁴ *“Voor interne onderzoeken kan het departement zijn eigen weg gaan”*, zo stelde hij De Ranitz gerust. De onderzoeken die het departement van Volksvoorlichting en Kunsten wilde gaan verrichten op het gebied van het vreemdelingenverkeer wilde hij echter tegenhouden. Het CBS was namelijk al actief op dit terrein. We kunnen ons overigens wel indenken, dat bovengenoemd onderzoek in handen van een NSB-Secretaris-generaal een gevaarlijke zaak was. Dit zal voor Idenburg waarschijnlijk ook een reden zijn geweest om het betreffende onderwerp met klem te noemen als een voorbeeld, waaraan hij zijn goedkeuring zou onthouden.

Ten slotte maakte Idenburg nog een interessante opmerking. *“Men wil nu eenmaal het leidersbeginsel doorvoeren”*, zo besloot hij zijn betoog dat voor de twee grootste tegenstanders bedoeld was, Claeys en De Ranitz.¹⁰⁴⁵ Hun protesten verstomden hierdoor echter niet. De Ranitz was bereid zover te gaan, dat hij bij belangrijke onderzoeken overleg met het CBS zou plegen, maar niet bij incidentele. Claeys sribbelde tegen met de opmerking dat een bureau beginnend met een onderzoek zich dit niet liet ontnemen, maar ondervond weinig bijval. Ook Aalberse, geen fervent voorstander van de verordening, wees Claeys terecht. Er moest een onderscheid gemaakt worden tussen onderzoeken met een nationaal, en die met een lokale betekenis. *“Onderzoeken van nationaal belang behoren nu eenmaal niet door een gemeentelijk bureau te geschieden”*.¹⁰⁴⁶ En met deze woorden hief hij deze zitting op. Het enthousiasme en de overtuigingskracht waarmee hij de centralisatiegedachte normaal gesproken propageerde en verdedigde, had dit maal ontbroken. Het is wel duidelijk dat de richting waarin het CBS door Hirschfeld werd gestuurd met deze verordening, hoe bevorderend het ook kon zijn voor de centralisatie, niet zijn volle instemming kon wegdragen.

Uitbreiding en resultaten van het Besluit

Het protest dat van verschillende zijden klonk, had niet het gewenste effect gehad. Integendeel, bij Besluit van de Secretarissen-generaal werd op 3 november 1942 het Besluit uitgebreid. Het werd ondertekend door Hirschfeld (Handel, Nijverheid en Scheepvaart), Verwey (Sociale Zaken), Spitzzen (Waterstaat) en Rost van Tonningen (Financiën). Het verplicht voeren van overleg met het CBS, dat vanaf juni 1941 had gegolden, was niet voldoende meer. Voor een groot aantal instellingen, werkzaam op economisch gebied, werd de voorafgaande goedkeuring van de directeur van het CBS geëist. Ook particulieren en gemeentelijke statistische bureaus werden verplicht een vergunning aan te vragen. Idenburg toonde zich tevreden. *“De ervaringen met dit goedkeuringsrecht hebben de noodzaak van het aan banden leggen van den enquêteringsdrang wel duidelijk aan het licht gebracht”*, aldus Idenburg in een terugblik.¹⁰⁴⁷ Intern drong hij er bij zijn afdelingshoofden op aan, zoveel mogelijk spoed te betrachten bij de behandeling van de aanvragen, *“opdat men niet gaat zeggen dat het CBS traag werkt”*.¹⁰⁴⁸ In april 1943 gaf een voorlopige stand van zaken het volgende plaatje. Onder beide verordeningen samen (die van 1941 en de vernieuwde versie die op 3 november 1942 in werking trad) werden 785 onderzoeken geregistreerd. Daarvan werden er 432 aangeboden door rijksbureaus, 70 door organen van het bedrijfsleven en 68 door overige instanties. De overige 205 onderzoeken gingen vanuit het CBS zelf uit.¹⁰⁴⁹ De bewering, dat deze verordening vooral was bedoeld om het enquêteren door de rijksbureaus te controleren en aan banden te leggen, lijkt dus op te gaan. Ruim de helft van de aangemelde enquêtes was immers van de rijksbureaus afkomstig! In 21 gevallen moest er van het onderzoek afgezien worden. Een relatief zeer klein aantal dus. Soms was het onderzoek namelijk, volgens Idenburg, te ongemotiveerd en in een aantal gevallen waren de gegevens reeds bij het CBS aanwezig. Opmerkelijker is de opmerking, dat er in een aantal gevallen een onderzoek niet gehouden kon worden omdat er van Duitse zijde bezwaar bestond. Dit was nu precies waarom een deel van de CCS bezwaar had gemaakt tegen de verordening! Overigens zal het CBS hier even hard slachtoffer van geworden zijn, daar het als overheidsorgaan ook onder de verordening viel. Herhaaldelijk werd er verder overleg gepleegd over definities en vragenlijsten. Idenburg was ervan overtuigd dat er in beide gevallen zowel binnen als buiten het CBS nog een grote taak lag.¹⁰⁵⁰ Het Bureau had als ideale situatie voor ogen dat het als een ‘clearing-instituut’ van statistische gegevens zou fungeren, waarbij het de jonge organisaties als rijksbureaus van advies kon dienen en cijfermateriaal kon leveren.¹⁰⁵¹ Van de beroepsmogelijkheid werd geen gebruik gemaakt. In alle gevallen waarin er complicaties waren bood overleg hierover, volgens Idenburg, de uit-

komst. Dit klinkt echter mooier dan het in werkelijkheid was. In 1943 was er in de directie van het CBS een discussie gaande over de wijze, waarop er opgetreden moest worden tegen tegenstand tegen de verordening. Hier gaf Idenburg het advies *“streng op te treden, al zal het niet aanstonds nodig zijn tot de scherpste maatregelen over te gaan”*.¹⁰⁵²

Enkele zaken zijn uit het bovenstaande duidelijk geworden. Allereerst dat deze verordening onderdeel uitmaakte van een heel pakket verordeningen waarvoor Hirschfeld in de loop van 1940 en 1941 verantwoordelijk was. Ten tweede dat de Duitse autoriteiten sterk aandrongen op een dergelijke maatregel, die in hun vaderland reeds in 1939 was ingevoerd. Zij wensten controle op de statistische activiteiten. Aan deze controle moesten alle departementen en later ook particulieren onderworpen worden. De CCS moest als centraal, coördinerend orgaan noodgedwongen een stap terug doen. Ze werd immers met opheffing bedreigd. Het is niet geheel duidelijk wie nu als eerste het plan had geopperd om een stelsel te ontwerpen voor een goedkeuringsplicht voor het houden van enquêtes. Idenburg opperde dat het rechtstreeks uit Berlijn kwam, bij monde van vertegenwoordigers van het Statistisches Reichsamt. Op het departement is gesuggereerd dat de opdracht van Seyss-Inquart afkomstig was. Hirschfeld beweerde daarentegen dat zijn departement de Duitsers al voor was geweest, en dat het initiatief dus van Nederlandse zijde was gekomen. Hoe het ook zij, hij was uiteindelijk de opdrachtgever en was daarmee politiek verantwoordelijk voor deze ronduit opmerkelijke regeling. Ten slotte willen we nog een belangrijk punt memoreren. De onderliggende gedachte van de verordening was het leidersbeginsel. In plaats van een commissie (zoals de CCS) moest één persoon (de directeur van het CBS) controle uitoefenen. Een regeling die in vredetijd niet bepaald democratisch aandoet, maar ongetwijfeld in oorlogsomstandigheden gezien van nut is geweest.

Idenburg stond in beginsel positief tegenover deze maatregel. Het betrof echter, ook (of juist) voor hem, een moeilijke kwestie. Enerzijds hebben we gezien hoe hij de verordening in de CCS verdedigde, anderzijds hebben we reeds gewezen op zijn weigering in 1940 om Hirschfeld te verzoeken een Nederlandse versie van de Duitse statistiekverordening van 1939 op te stellen. De bewering dat de verordening een ‘hartenwens’ van het CBS was, lijkt moeilijk stand te houden en behoeft derhalve meer nuancering.¹⁰⁵³ Bovendien is het beeld naar voren gekomen dat ook hij afkerig was van te grote Duitse bemoeienis. Zijn argumentatie was meer pragmatisch dan principieel: zijn voorkeur voor ordening in het economisch leven en zijn vrees voor overbevraging van het bedrijfsleven bepaalden zijn stellingname. Uiteraard mag niet vergeten worden dat deze verordening het CBS in een unieke positie plaatste, waar Idenburg ongetwijfeld later nog wel eens verlangend naar heeft teruggekeken.

Het is al vaker aan bod gekomen: de afkeer die veel ambtenaren hadden van sabotage en chaos en de eerbied voor het gezag. Idenburg stond op het standpunt dat het CBS als onder een departement ressorterende dienst nu eenmaal het gezag van het bestuursapparaat moest erkennen, ook al was het de vraag hoe wettig dat was. De opdrachten en adviezen van de regering moesten door de ambtenaren van het CBS dan ook, volgens hem, onderzocht en uitgevoerd worden, tenzij het door hun geweten werd verboden. *“Ik zal niet dan in geval van uiterste noodzaak tegen haar adviezen ingaan”*, zo verklaarde Idenburg tijdens een vergadering van de leiding van het Bureau in 1944.¹⁰⁵⁴

Een discussie over de houding die het CBS in moest nemen ten aanzien van de verstrekking van de ‘Ausweis’, een vrijstelling van de Arbeitseinsatz, deed Idenburg opmerken dat hij zich vasthield aan zijn opvatting *“dat het gezag prevaleert.”*¹⁰⁵⁵ Hij werd in dit standpunt gesteund door de meeste afdelingshoofden van het CBS, die in het laatste oorlogsjaar geen gezag van de ondergrondse wilden erkennen.

Ten slotte

Wat zien we als we de balans van de periode 1940-1945 voor het CBS opmaken? Toen deze vraag in 1945 in de hoofdenvergadering van het Bureau aan de orde kwam, verklaarde Idenburg de volle verantwoordelijkheid voor het beleid te kunnen en willen nemen. De situatie zag er voor het CBS niet best uit. Er waren onder het personeel slachtoffers gevallen (18 oorlogsslachtoffers, waarvan er één gefusilleerd werd en een aantal om onbekende redenen gearresteerd of weggevoerd waren) en het Bezuidenhout-bombardement had een deel van de gebouwen van het CBS verwoest. Vanaf december 1943 was het Bureau naar het gebouw ‘Hulp en Heil’ in Leidschendam verhuisd. In het laatste oorlogsjaar was er vanwege het beschietingsgevaar tussen Den Haag en Leidschendam nauwelijks meer gewerkt. De CCS kwam niet meer bijeen. In de Economische en Sociale Kroniek der Oorlogsjaren waarmee het CBS in 1947 een uitgebreid overzicht gaf van (statistische) feiten en maatregelen op economisch en sociaal gebied, zette Idenburg de doorstane moeilijkheden uiteen. *“Moeilijke arbeidsomstandigheden (evacuatie naar Leidschendam), moeilijke personeelsvoorziening; overstelpende drukte met het verzamelen van cijfers voor den wederopbouw van het economische en sociale leven, belemmerden een snel herstel van deze kwartaaluitgave.”*¹⁰⁵⁶ Er moest erkend worden dat de statistieken tijdens de oorlogsjaren niet altijd volledig en betrouwbaar waren. De zwarte handel viel bijvoorbeeld buiten de officiële cijfers. Ook de handelsstatistieken waren zeer onvolledig.

Er waren echter ook positieve ontwikkelingen te melden. Zo zag een eerste interne nota over de Nationale rekeningen tijdens de oorlog het levenslicht, de

zogenaamde Nationale boekhouding. Het 'Besluit van 3 november 1942' had het CBS in staat gesteld orde op zaken te scheppen in de overvloed aan statistische gegevens die de rijksbureaus en andere organen hadden verzameld. De in 1940 door Idenburg opgerichte Nederlandse Stichting voor de Statistiek (NSS), een op commerciële leest geschoeide zusterinstelling van het CBS die zich hoofdzakelijk met de ontwikkeling van statistisch beeldmateriaal bezig hield, was een groot succes gebleken. Maar er was ook kritiek.

Tinbergen vestigde tijdens de hoofdenvergadering in januari 1945 de aandacht op de industrie-enquête, die het CBS 'op Duits verlangen' had ingesteld.¹⁰⁵⁷ Deze enquête werd in alle door Duitsland bezette gebieden georganiseerd door het Statistisches Reichsamt in Berlijn, in opdracht van het Oberkommando der Wehrmacht. Het CBS zag in dit onderzoek de mogelijkheid om een centraal register van het Nederlandse bedrijfsleven aan te leggen.¹⁰⁵⁸ Bij de formulieren die in mei 1944 aan het bedrijfsleven gestuurd waren, had het CBS een aparte circulaire toegevoegd waarin nogmaals uiteengezet werd dat de geheimhouding van de gegevens bij het CBS in goede handen was.¹⁰⁵⁹

Het bedrijfsleven zou het CBS waarschijnlijk na de bevrijding verwijten dat het deze enquête had ingesteld. Volgens Smit waren de resultaten echter steeds gebruikt om te betogen dat aan het Nederlandse bedrijfsleven geen arbeidskrachten mochten worden onttrokken. Idenburg wees er bovendien op dat het doel van deze enquête steeds was geweest *“een geordende verdeling tussen de Nederlandse en Duitse belangen mogelijk te maken.”*¹⁰⁶⁰ In 1949 schreef hij dat het CBS steeds had geweigerd individuele gegevens aan de Duitsers te verstrekken. Vooral vanaf 1944, toen de Duitse autoriteiten gegevens ten behoeve van de Arbeitseinsatz nodig hadden, was de druk op het CBS opgevoerd. *“Dit gaf meermalen aanleiding tot moeilijkheden; soms dreigden de Duitsers zelfs met gehele of gedeeltelijke stopzetting van de werkzaamheden”*, aldus Den Breems.¹⁰⁶¹

Wat zeggen de resultaten van deze enquête hierover? De inschakeling van de Nederlandse economie in de Duitse oorlogseconomie kreeg van jaar tot jaar grotere betekenis. Eind 1941 beliep het aandeel van de Duitse opdrachten in de geldomzet van de Nederlandse economie 24%. Eind 1942 was dit cijfer gestegen tot 30%, eind 1943 tot 33%, en in april 1944 tot 36%. Met name in de metaalnijverheid en bouwnijverheid (men denke aan de Duitse verdedigingswerken langs de kust!) was dit aandeel groot.¹⁰⁶² Het CBS merkte echter ook bij deze cijfers op: *“al deze cijfers kunnen gevoegelijk als veel te laag beschouwd worden”*.¹⁰⁶³ De industrie-enquête, 'verdacht' of niet, heeft in ieder geval voor de historicus waardevolle informatie boven tafel gebracht.

Wanneer men op het standpunt zou staan dat alle statistische medewerking aan de bezetter verkeerd zou zijn, zo meende een afdelingshoofd, zou de hele leiding van het Bureau ontslag moeten aanvragen. Dat vond de leiding van

het CBS niet nodig. Immers, zoals bovenstaande opmerkingen over de industrie-enquête al aangeven, was de leiding van het CBS evenals veel andere Nederlandse ambtenaren destijds van mening het Nederlandse belang te dienen door het bestaande werk te blijven verrichten. Een ander hoofd, Ten Have, wees op een tweede verwijt, afkomstig van het Nederlandse bedrijfsleven. Volgens geruchten zou het CBS individuele gegevens aan de Duitsers hebben verstrekt. Dit werd echter met klem ontkend door het CBS, zoals we hierboven hebben gezien. We hebben er reeds op gewezen dat het CBS wel individuele gegevens aan de secretarissen van de rijksbureaus en aan Woltersom-organisaties had verstrekt, maar dit was altijd nadat deze personen een geheimhoudingsverklaring hadden getekend. Nogmaals, het CBS zal deze organisaties niet als 'Duits' hebben gezien. Of dit terecht was of niet, en of de gegevens inderdaad niet verder uitgelekt zijn, kunnen wij niet beoordelen. Wel durven we te beweren, dat het beleid van het CBS niet gericht is geweest op het verstrekken van individuele gegevens aan niet-Nederlandse personen of organisaties.

We vinden hiervoor meer steun in het volgende. Ten eerste werd in 1945 door een afdelingshoofd melding gemaakt van het feit dat er gegevens over joden gesaboteerd waren op het Bureau. Het ESBU (het landbouwstatistisch bureau) met zijn grote en geavanceerde technische apparaat had namelijk de mechanische bewerking van de 'Joodse statistiek'¹⁰⁶⁴ in handen gehad.¹⁰⁶⁵ Toen het ESBU echter in 1941 werd overgedragen naar het CBS werd dit werk overgenomen door de afdeling Mechanische Bewerking van het Bureau. *“Doch gezien de aard en bedoeling van deze registratie werden doelbewust foute ponsslips vervaardigd, zodat de Inspectie voor de Bevolkingsregisters een half jaar nodig heeft gehad voor de correctie van de gegevens”*, aldus A.L.M. Schmittmann, het hoofd van de desbetreffende afdeling.¹⁰⁶⁶

De Jong bevestigt het gerucht dat het CBS het verzet had geholpen met deze administratieve sabotage. Volgens hem had het te maken met de plannen van H.A. Rauter, de 'Generalkommissar für das Sicherheitswesen' en voor veel Nederlanders het symbool van de nazi-terreur, om in 1943 een tweede Distributiestamkaart in te voeren.¹⁰⁶⁷ Hiermee kon hij controle uitoefenen op de bevolkingsregisters, waarmee de onderduikers en anderen die in de illegaliteit leefden, opgespoord konden worden. Het verzet probeerde dit tegen te houden, door de bevolkingscijfers te manipuleren. De zogenaamde 'TD groep' zou vanaf de zomer van 1943 de medewerking van het CBS hebben gekregen bij het systematisch (in de regel 1%), kunstmatig verhogen van de bevolkingscijfers van de verschillende gemeenten. Dit ging bijna fout. De Jong schrijft hier het volgende over. Toen Rauter in juli opdracht gaf om onder andere bij het CBS nog eens na te gaan hoeveel controlezegels, nieuwe stamkaarten en nieuwe inlegvellen er uitgereikt waren in vergelijking met de grootte van de

bevolking van Nederland, dreigde het CBS in de problemen te komen met zijn opzettelijk vervalste gegevens. Dankzij de hulp van de met de illegaliteit samenwerkende ambtenaren van het Centraal Distributie Kantoor (CDK) wist men de moeilijkheden op te lossen.¹⁰⁶⁸ Ook vertelde Idenburg in een terugblik dat publicaties opzettelijk vertraagd werden, of dat er opzettelijk pakketten met foutieve gegevens aan de Duitsers werden gegeven; de zogenaamde ‘moffenpakketten’.¹⁰⁶⁹

Terugkijkend op de oorlogsjaren kan gesteld worden dat de centralisatiegedachte tussen 1940 en 1945 een belangrijke impuls had gekregen, maar deze gedachte zou na 1945 wederom verder ontwikkeld worden.

Het CBS tussen 1945 en 1960: herstel of vernieuwing?

Inleiding

“Aanvankelijk door velen beschouwd als een overbodig en lastig luxe-instituut, heeft het Bureau in deze halve eeuw geleidelijk zijn erkenning gekregen en staat het nu aangekend als een instelling die voor de behartiging van het welzijn van het Nederlandse volk onmisbaar is”, aldus een zelfverzekerde Idenburg in 1949.¹⁰⁷⁰

De periode 1945-1950 is getypeerd als ‘typisch naoorlogs’. De wijze waarop de leiding van het CBS na 1945 zijn strategie uitzette, zouden we eveneens zo kunnen noemen. Daarmee bedoelen we dat er weliswaar naar werd gestreefd ‘het oude’ te herstellen door middel van een zo zuinig en efficiënt mogelijk gebruik van de financiële middelen en het doen van een moreel beroep op het personeel om de handen uit de mouwen te steken, maar er tevens grootse plannen werden gesmeed die juist moeten breken met de traditie.

Binnen een jaar of vijf deden zich een aantal belangrijke gebeurtenissen voor die nauw verband met elkaar hielden maar toch los van elkaar beschreven moeten worden. Aangezien zij elkaar doorkruisten, was een puur chronologische benadering hier niet mogelijk. Het feit dat de kabinetten elkaar in deze jaren in rap tempo opvolgden maakte de zaak er niet bepaald eenvoudiger op. Tot overmaat van ramp was Idenburg in het voorjaar en de zomer van 1946 weg van het CBS, wat de behandeling van de voorstellen die hij voor de toekomst van het CBS had ontworpen vertraagde en bemoeilijkte. Samenvattend: achteraf bezien is dit wellicht één van de minst doorzichtige, en één van de meest onrustige perioden uit de geschiedenis van het CBS.

Er werd immers maar liefst tot twee maal toe getracht de institutionele positie van zowel het CBS als de CCS te wijzigen. Ondertussen speelden er een tweetal discussies over de taakafbakening van het CBS. Een ervan betrof de vraag, of incidentele onderzoeken (‘spoedenquêtes’) tot de taak van het CBS behoorden. Hiermee samenhangend werd er een tweede discussie gevoerd, namelijk over de verhouding tussen de gegevensverzameling op regionaal en op nationaal

gebied. Hierbij ging het om de autonomie van de regionale organen die vlak voor of tijdens de oorlog waren opgericht, alsmede om de eventuele decentralisatie van de gegevensverzameling door de overheid. Bij projecten als de spoedenquêtes zou van de regionale organisaties gebruik gemaakt kunnen worden door het CBS. De bijzondere situatie waarin de Nederlandse regering verkeerde tijdens de Marshall-onderhandelingen, bleek vervolgens nog een aspect toe te voegen aan de bovenstaande discussies, namelijk de vraag wie er welke bevoegdheden had op het terrein van de ambtelijke statistiek. Met andere woorden: wie was er verantwoordelijk voor het aanbod en de inhoud van de statistieken die van overheidswege gepubliceerd werden?

Ten slotte loopt de naoorlogse bezuinigingsronde als een rode draad door deze jaren heen. In 1947 werd er een efficiencyonderzoek op het CBS gehouden, om na te gaan hoe er zuiniger en efficiënter gewerkt kon worden. Een van de zaken die de externe organisatieadviseurs moesten gaan onderzoeken betrof de mogelijkheid van het ontwikkelen van de zogenaamde 'kostprijsberekening'. Dit hield in dat aan elke statistiek afzonderlijk een prijskaartje gehangen zou moeten worden. Dit onderzoek geschiedde in opdracht van het ministerie van Financiën, dat in 1946 zijn voornemen aankondigde om de begroting van het CBS over de verschillende departementen te gaan spreiden. Elk departement moest zijn 'eigen' statistieken dus voortaan apart gaan afrekenen. We staan kort stil bij deze plannen, omdat de argumenten waarmee het CBS protesteerde tegen deze plannen, de centralisatiegedachte raakten.

Het organisatieonderzoek zelf laten we verder buiten beschouwing. We willen alleen niet onvermeld laten dat het werd uitgevoerd onder leiding van één van de grondleggers van het organisatieadvieswerk in Nederland, ir.E. Hijmans. Het onderzoek dat grofweg tussen 1947 en 1950 plaatsvond, had uiteindelijk als gevolg dat het CBS werd gereorganiseerd tot een zogenaamde 'functionele organisatie'. Dit hield in, aldus het CBS zelf, "*dat in tegenstelling tot de huidige organisatie, welke is gebaseerd op de indeling van de afdeling in werkgroepen naar onderwerp van de te maken statistiek, de voorgestelde organisatie uitgaat van een indeling in bureaus of werkgroepen naar de aard van de te verrichten werkzaamheden.*"¹⁰⁷¹ Een van de belangrijkste gevolgen van de invoering van dit type organisatie was dat het wetenschappelijk werk gescheiden werd van de andere werkzaamheden.

Van de centralisatie in de oude gedaante zien we in deze periode nog slechts één duidelijk voorbeeld. Met ingang van 1 januari 1954 werden de statistieken van de bouwnijverheid door het CBS overgenomen van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Het CBS schreef toen: "*De overdracht van alle statistische werkzaamheden van genoemd departement aan het CBS is een verdere stap in de richting van de centralisatie van de overheidsstatistiek in Nederland.*"¹⁰⁷² De uitspraak uit 1941 dat de centralisatie met de overdracht van de land-

bouwstatistieken voltooid was, was dus enigszins voorbarig geweest. Overigens bracht Idenburg een tiental jaren later zelf nuancering aan door in plaats van de voltooiing te spreken over 'practisch' voltooid.¹⁰⁷³

Idenburg was in 1949 optimistisch gestemd getuige zijn opmerking bij de viering van het 50-jarig bestaan van het CBS. Hij memoreerde onder andere dat er vanaf de oprichting van het CBS gestreefd was naar centralisatie van de ambtelijke statistiek. Gezien het feit dat Idenburg tot twee maal toe zijn plannen tot reorganisatie van het KB van 1899 in rook had zien opgaan, klinkt dit optimistischer dan hij zich waarschijnlijk voelde.

12.1 Na de oorlog: het CBS als wetenschappelijke voorlichtingsdienst

Reeds in 1944 werd er op het CBS al gediscussieerd over de vraag, wat de rol en taak van het CBS na afloop van de oorlog zou moeten zijn. De CCS, die sinds december 1942 niet meer bijeen was gekomen, was op dat moment nog uitgeschakeld en speelde dus in deze discussies geen rol. In 1943 was er nog sprake van werkzaamheden van 'zeer beperkte omvang', en in het najaar van 1944 'doofde haar activiteit praktisch geheel uit'.¹⁰⁷⁴ Eind 1944 was er bijna geen contact meer mogelijk tussen de leden van de CCS. In 1945 bereikte de Commissie zelfs het trieste nieuws dat mr.dr.J.H. van Zanten, een zeer gewaardeerd en deskundig lid, in een Duits concentratiekamp het leven had gelaten. Zoals zoveel instanties die jaren zag dus ook de CCS na de bevrijding lege plekken in haar midden. Het CBS telde 18 oorlogsslachtoffers.

Maar naast verslagenheid was er ook weer hoop bij de CCS en het CBS. Reeds tijdens de oorlog had Idenburg laten blijken dat hij hooggespannen verwachtingen koesterde voor de toekomst van de ambtelijke statistiek. *"Er is in dezen tijd toenemende belangstelling voor de statistiek. (...) Daarnaast geloof ik aan een - ten deele nog eerst potentieel aanwezige belangstelling bij het publiek voor de uitkomsten van statistisch onderzoek. Ik ben van meening, dat het niet noodig is, dat wij statistici ons opsluiten in onze bureaux en ons werk verrichten voor een uitgelezen schare speciaal geïnteresseerden. Tot op zekere hoogte heeft de statistiek in Nederland dit altijd wel verstaan. Het Centraal Bureau voor de Statistiek doet van de uitkomsten van zijn werk van ouds geregeld mededeling in de pers. Reeds jaren wordt getracht aan de publicaties een aantrekkelijker uiterlijk te geven. Maar er liggen hier grotere mogelijkheden. De statistiek kan in dienst der volksvoorlichting een zeer belangrijke taak vervullen. En ik meen, dat aan deze voorlichting, vandaag bijzondere behoefte bestaat."*¹⁰⁷⁵

Dit lange citaat onthult welke richting het CBS in de ogen van Idenburg in moest slaan na de oorlog. Voor het eerst in het bestaan van het Bureau werd er

duidelijk melding gemaakt van het verlangen om zijn voorlichtingsfunctie voor het grote publiek verder vorm te geven. Belangrijk in dit verband is ook de rol van het onderwijs op statistisch gebied, zowel binnen als buiten het Bureau. Direct nadat Idenburg in 1939 het roer overnam werden initiatieven op dit terrein ontplooid. Het CBS begon bijvoorbeeld in dat jaar met het geven van een serie van 15 voordrachten aan de Rijksuniversiteit Leiden over de ambtelijke statistiek. Het doel hiervan was, aldus het CBS, *“dat de statistiek in het academisch onderwijs een ruimere plaats in gaat nemen welke haar, op grond van haar snelle ontwikkeling en haar grote plaats binnen de huidige maatschappij toekomt.”*¹⁰⁷⁶ Het hogere kader van het CBS begon met het geven van statistisch onderwijs aan het middenkader. Getuigschriften van bekwaamheid op statistisch gebied werden bijvoorbeeld vanaf 1939 ingesteld.

Idenburg wilde hiermee twee doeleinden verwezenlijken. Ten eerste vond hij dat er een leemte bestond in het statistisch onderwijs dat door de universiteiten en hogescholen werd aangeboden. Deze leemte moest het Bureau zelf opvullen omdat het CBS in de toekomst over voldoende, goed geschoolde statistici moest beschikken. De eisen die aan de ambtenaren van het CBS werden gesteld werden immers steeds groter; het statistisch onderzoek werd steeds ingewikkelder en verfijnder. Of: de ‘verwetenschappelijking’ van het statistisch werk groeide in de loop van de jaren dertig met de opkomst van de econometrie, het conjunctuuronderzoek en de wiskundige analyse. Na de oorlog deed de ontwikkeling van nog een nieuwe methode zijn intrede, de steekproef. In 1947 werd hiermee bij de wegvervoersstatistiek voor het eerst geëxperimenteerd.¹⁰⁷⁷

“Op breede schaal is voorlichting noodig. Dat deze behoefte ‘t sterkst gevoeld wordt met betrekking tot het personeel van het centrale statistische bureau spreekt vanzelf”, aldus Idenburg.¹⁰⁷⁸ Let op zijn gebruik van het woord ‘centraal’! Het opbouwen en bewaken van de deskundigheid, een vaak gehoord argument voor centralisatie, door middel van het verzorgen van goede opleidingen voor het personeel, was de onderliggende boodschap. Als voorbeeld werd in het jaarverslag van het CBS over 1945 de Nationale boekhouding aangehaald; de gedurende de oorlog op het CBS ontworpen berekeningen die later de naam Nationale rekeningen kregen. Dat deze resultaten konden worden bereikt was volgens het Bureau de verdienste van de gecentraliseerde ambtelijke statistiek. *“Om namelijk te komen tot een overkoepeling van de statistiek moet men kunnen beschikken over een onderling vergelijkbaar en goed gecoördineerd systeem van statistieken. Hiervoor is centralisatie in één bureau onder leiding van in de statistische wetenschap gespecialiseerde krachten een essentiële voorwaarde”,* zo lezen wij.¹⁰⁷⁹ Sterker dan voor de oorlog gold, kortom, de verwetenschappelijking als argument voor centralisatie.

Ten tweede wilde Idenburg de statistiek meer onder de aandacht van het publiek brengen. Het streven was hierbij gericht op het verkrijgen van een beter imago voor het CBS, zowel binnen als buiten de wetenschappelijke wereld. Het was in de jaren dertig uitermate moeilijk geweest om voldoende hoger opgeleid personeel aan te trekken. In 1945, vlak na de bevrijding, dreigde hetzelfde probleem de kop weer op te steken. Daarbij dreigde bovendien het gevaar dat veel hoog opgeleide ambtenaren het CBS zouden verlaten omdat er betere salarissen bij andere dienstonderdelen van de overheid werden geboden. Het CBS zocht naarstig naar oplossingen om dit probleem op te lossen, omdat de kwaliteit van zijn statistieken in het geding was. Een aardig voorbeeld van zo'n oplossing is de volgende. Eén van de directieleden opperde de suggestie om een interview in de pers te geven, waarbij *“de nadruk kon worden gelegd op de belangrijkheid van de arbeid van het CBS bij de wederopbouw.”*¹⁰⁸⁰ Idenburg zag hier echter geen heil in. Hij verzuchtte *“zeer pessimistisch gestemd te zijn over de aanwezigheid van idealistische overwegingen om bij het CBS te werken.”*¹⁰⁸¹

Meer heil verwachtte hij van de Nederlandsche Stichting voor de Statistiek (NSS), die hij in 1940 had opgericht. De stichting moest de campagne om de statistiek aantrekkelijker te maken ondersteunen. Zo vond de ontwikkeling van statistisch beeldmateriaal hier plaats. Ook op het gebied van cursussen in de statistiek kon de NSS ingeschakeld worden. Dit was nu eenmaal een taak die, volgens Idenburg, niet op de weg van het CBS lag. *“Het geven van onderricht ligt in geen geval op het terrein van het Centraal Bureau voor de Statistiek, tenzij het betreft de instructie van onze eigen mensen.”*¹⁰⁸² Het Bureau kon zich als overheidsinstelling immers niet vrij bewegen op de terreinen die buiten zijn taakomschrijving lagen.

We zien dus dat Idenburg niet alleen het CBS als werkgever wilde promoten, maar ook de statistiek onder de aandacht van een breder publiek wilde brengen. Methorst hebben we hier minder over gehoord. Idenburg *“wilde gaarne dat het CBS naar buiten een vlotte indruk maakt.”*¹⁰⁸³ Het oprichten van een stichting die op commerciële basis de statistiek kon promoten, of zoals Idenburg het noemde, ‘populariseren’, vormde een prachtige oplossing voor dit probleem. Hij had nog meer ambitieuze plannen met het CBS.

De institutionele vernieuwing: de oprichting van het Centraal Planbureau en de PBO's

De gedachten die het CBS omstreeks 1945 had over zijn toekomstige taak, brengen ons op een zeer belangrijke, vrijwel gelijktijdig plaatshebbende gebeurtenis. In zijn radiorede van 27 juni 1945, drie dagen nadat het eerste naoorlogse kabinet benoemd was, kondigde de kersverse Minister-president ir.W. Schermerhorn, namelijk aan dat het in het voornemen van de regering lag een ‘Planbureau’ in te stellen.¹⁰⁸⁴

Het Centraal Planbureau (CPB) zou onder leiding komen te staan van Tinbergen. Dit was geen verrassing. Tinbergen was immers samen met Vos, de minister van Economische Zaken in het kabinet Schermerhorn-Drees, auteur van het uit 1935 stammende Plan van de Arbeid. Bovendien was er onder leiding van Tinbergen door de afdeling Conjunctuuronderzoek de hele oorlogsperiode door reeds gewerkt aan een 'plan' voor na de bevrijding. De functie van het CPB zou echter, in tegenstelling tot wat er in het Plan van de Arbeid stond, slechts adviserend zijn. De beleidsadviserende taak hield in dat het macro-economische voorspellingen deed op basis waarvan de overheid haar economische koers bepaalde.¹⁰⁸⁵ Vos en Tinbergen hadden dus samen aan de wieg van het CPB gestaan, ondanks het feit dat zij aanvankelijk een andere invulling aan het Planbureau hadden willen geven. Het CBS steunde dit initiatief. Ook Idenburg was lid van de PvdA en voorstander van een geordend economisch bestel door middel van een geleide planeconomie. Hij bereidde, slechts 11 dagen na de bevrijding, een plan tot hervorming van de positie van het CBS. Hierbij werd hij terzijde gestaan door Tinbergen.

12.2 Een nieuw stadium in de ontwikkeling van de Nederlandse statistiek

Het voorstel van Idenburg en Tinbergen betrof een ontwerp voor een Koninklijk Besluit 'betreffende de Rijksdienst voor Statistisch Onderzoek en de Centrale Commissie voor de Statistiek'. Als Directeur-generaal van de Statistiek, een persoonlijke titel die ook 'internationaal gezien wenselijker was', zou Idenburg volgens dit plan aan het hoofd komen te staan van een rijksdienst waaronder een drietal bureaus viel: het Centraal Bureau voor de Statistiek, het Bureau voor Economisch-Statistisch Onderzoek (BESO) en een apart Censusbureau. In een eerdere versie was er tevens een Bureau voor regionaal statistisch onderzoek (BURES0).¹⁰⁸⁶

Een heel pakket dus, waarin ook de CCS was opgenomen. Dit plan had overigens haar steun. In 1945 had Aalberse aan het departement van Handel en Nijverheid laten weten dat hij bezwaar maakte tegen een regeling voor de CCS bij Koninklijk Besluit, aangezien volgens hem een wet noodzakelijk was. Hij volgde hiermee het advies van Idenburg op die zich bij de CCS had beklaagd over de bestaande constructie van het CBS, dat in deze vorm *"slechts gebrekkig zou kunnen voldoen aan de eisen, welke er aan gesteld moeten worden."*¹⁰⁸⁷ De afdeling Juridische Zaken van het departement kon zich met de denkbeelden van Idenburg en Aalberse verenigen en had er geen bezwaar tegen indien er hiervoor een wettekst werd opgesteld. Het Organisatiebesluit van 1899 zou

vervangen moeten worden door een ontwerp van wet voor de CCS en voor de Rijksdienst voor Statistisch Onderzoek. De vraag is natuurlijk waarom de CCS en het CBS vijftig jaar nadat zij bij Koninklijk Besluit opgericht waren, deze constructie nu wilden vervangen. Sterker nog: waarom het CBS in een Rijksdienst met een veel breder takenpakket moest opgaan.

Bij het beantwoorden van deze vraag zijn een aantal factoren belangrijk. Ten eerste moeten we niet vergeten dat Methorst aan het begin van de eeuw al een aantal malen had getracht om het KB te vervangen door een meer solide instellingsbesluit. Met een KB liep men immers altijd het risico dat het gewijzigd of ingetrokken werd. Ten tweede voorzagen Idenburg en Tinbergen na de bevrijding een belangrijke rol voor het CBS weggelegd, omdat zij onderkenden dat de overheid in een geleide planeconomie veel statistische informatie zou vragen. Daarbij werd van het CBS verlangd, zoals we reeds kort hebben aangestipt, dat het zich op terreinen ging begeven die voor de oorlog niet tot zijn taak hadden behoord. Voorbeelden hiervan zijn de spoedtellings na de oorlog en het werk dat het CBS vanaf 1939 voor de rijksbureaus had verricht. Idenburg en Tinbergen wisten in 1945 niet of deze situatie van korte duur was, of dat de taak van het Bureau permanent uitgebreid zou worden. De CCS had hen bovendien voorbeelden aangereikt van *“vele andere landen, waar een speciale instelling aanwezig is welke zich bezig houdt met de economisch-statistische bestudering van de maatschappij.”*¹⁰⁸⁸ Vooral het tot stand komen van een Census-bureau zou de CCS toejuichen, want ook daarin was het buitenland ons reeds voorgegaan. Daarbij komt een derde, misschien nog belangrijker aspect. De oprichting van het CPB, die op dat moment werd voorbereid door het kabinet Schermerhorn-Drees, was van groot belang voor de toekomstige taak van het CBS. Waar zou de scheidslijn getrokken worden tussen de werkterreinen van beide organisaties? Moest het CBS zich wel gaan bewegen op het terrein van de macro-economische voorspellingen waaraan in een planeconomie behoefte was? We kunnen ons daarnaast goed voorstellen dat Idenburg Tinbergen, die met zijn toonaangevende conjunctuuronderzoek één van de paradepaardjes van het CBS was geworden niet graag zag vertrekken. Idenburg en Tinbergen deden aanvankelijk dan ook pogingen gedaan om het CPB binnen het CBS te houden.¹⁰⁸⁹ In de recent verschenen studie van Van den Boogaard wordt betoogd dat de twee jaar die het kostte om het CPB wettelijk in te stellen (1945-1947), nodig waren omdat er onder andere een discussie gaande was over de vraag of het CPB wel of geen onderdeel van het CBS zou moeten uitmaken. Vooral de taak van het alleen nog op papier bestaande BESO was in dit verband van belang. Het zou namelijk de taken van de oude afdeling sociale en economische statistieken (afdeling 2) van het CBS gaan overnemen. In een latere versie van dit plan werd het BESO het Centraal Planbureau genoemd. Het CPB zou de taak van plan-

ning van de nationale economie op zich nemen en zou dus ontstaan uit de oude afdeling 2 van het CBS.¹⁰⁹⁰

Daarnaast zou een Centrale Plancommissie (CPC) staan. Ook werd er in dit ontwerp gesproken van een Wetenschappelijke Raad (WR). Periodiek zou het CPB een 'Globaal ontwerp van het Centrale Plan' samenstellen dat vervolgens aan de CPC werd voorgelegd. Hierin zouden vertegenwoordigers van departementen en van organisaties als de Rijksnijverheidsdienst, het Centraal Instituut voor Industrialisatie en de Centrale Dienst voor de In- en Uitvoering moeten hebben.¹⁰⁹¹ Het ontwerp zou door de CPC doorgezonden worden naar de Raad voor Economische Zaken en de Raad voor Wederopbouw uit de Ministerraad. *"Deze bepaalt de grote lijnen van het economisch beleid op grond der voorgelegde berekeningen en draagt aan het CPB een verdere uitwerking op grond der genomen beslissingen op."*¹⁰⁹²

Met een andere woorden: een ambitieus plan. Er werd in de toelichting op dit ontwerp dan ook aangeraden om het CPB geleidelijk in zijn nieuwe positie te laten groeien, waarbij niet overhaast tot uitbreiding moest worden overgegaan. *"Tastenderwijze zullen de grenzen gevonden moeten worden tusschen het Bureau en de reeds bestaande, in de planhierarchie 'lagere' organen, die tot nu toe de beslissingen der Regeering voorbereidden"*, aldus dit ontwerp van Tinbergen.¹⁰⁹³ Afdeling 2 van het CBS zou hierdoor dus uitgroeien tot het belangrijkste adviesorgaan op economisch gebied.

Van den Boogaard trekt uit dit plan twee conclusies. Allereerst dat het CBS competente stafleden waarschijnlijk binnen zijn eigen organisatie wilde houden. Dit is inderdaad een plausibele verklaring voor de vraag waarom het CPB binnen het CBS zou moeten blijven. Bovendien, zo meent Van den Boogaard, *"there was no good epistemological reason to split the responsibilities for the past and the future shared the same structure within their business cycle research."*¹⁰⁹⁴ Het ging hier dus met name om de integratie van de Nationale rekeningen van het CBS met het doen van planning en voorspellingen. Bovenstaand voorstel stuitte echter op politieke tegenstand. Drees sr., in 1945 de minister van Sociale Zaken, was van mening dat een samengaan van het CBS en het CPB de contacten met de industrie en de academische wereld onnodig zou compliceren.¹⁰⁹⁵

De reorganisatieplannen werden dus herzien door Tinbergen en Idenburg. In september 1945 herschreef Tinbergen het rapport zo, dat het BESO onder het CBS zou vallen, waar het verantwoordelijk zou zijn voor het samenstellen van de Nationale rekeningen.¹⁰⁹⁶ De Rijksdienst voor statistisch onderzoek zou losstaan van het CPB, maar er zou door beide organisaties wel nauw samengewerkt worden. In haar studie gaat van den Boogaard uitgebreid in op de totstandkoming van het CPB.¹⁰⁹⁷ Wij laten dit dan ook verder rusten.

Idenburg ontwierp dit concept, dat inmiddels alweer enigszins gewijzigd was

en gesteund werd door de CCS en de afdeling juridische Zaken van het departement van Handel en Nijverheid. In artikel 3 stond de taak van de Rijksdienst als volgt omschreven. *“De Rijksdienst behartigt alle aangelegenheden van Rijksbelang betreffende het statistisch onderzoek. Het CBS verzamelt, bewerkt en publiceert de statistische opgaven, die voor wetenschap en praktijk van nut zijn, voor zover zulks niet behoort tot de taak van het Census-Bureau. Het BESO verricht economisch-statistisch onderzoek van Rijksbelang. Het Census-Bureau organiseert algemeene volks-, beroeps-, bedrijfs- en woningtellingen en verricht regionaal-statistisch onderzoek van Rijksbelang.”*¹⁰⁹⁸

In een nota waarin een en ander werd toegelicht voegde de CCS hier nog aan toe dat zowel het BESO als het Census-Bureau ten opzichte van de planning een adviserende taak zouden moeten hebben en derhalve niet in de taak van de beleidsinstanties zouden moeten treden. *“Een nauw contact met deze instanties alsmede met andere onderzoeksinstituten was evenwel voor een goede vervulling van hun taak onmisbaar”*, aldus de CCS die hiermee voornamelijk leek te doelen op het CPB.¹⁰⁹⁹ Voor de vorm van de iets zelfstandiger positie van het BESO en het Census-bureau was gekozen, omdat dit het leggen en onderhouden van contacten met andere onderzoeksinstituten en beleidsinstanties eenvoudiger zou doen verlopen.

Over haar eigen toekomstige rol was de CCS zeer kort. Uiteraard moest haar adviserende taak op het gebied van de statistiek gehandhaafd worden, evenals het recht om initiatief te nemen tot het samenstellen van nieuwe statistieken. De CCS zou echter vlotter kunnen werken wanneer de adviserende taak telkens aan één, vaste subcommissie zou kunnen worden gedelegeerd. De voltallige CCS zou dan nog maar één keer, in plaats van twee keer per jaar behoeven te vergaderen.¹¹⁰⁰

Dat Idenburg en Tinbergen met de volledige steun van de CCS opereerden blijkt uit de slotalinea van de nota die de Commissie naar de minister zond. Zij concludeerde hierin *“dat zij het bijzonder gelukkig achtte, dat de nauwe band met het CBS in de voorgestelde reorganisatie behouden zou blijven. Zij zag hierin een “waarborg voor een efficiënte taakverdeling en samenwerking.”*¹¹⁰¹ Deze reorganisatie luidde naar de mening van de CCS een nieuw stadium in de ontwikkeling van de Nederlandse statistiek in. Zij beval deze ontwikkeling dan ook met klem aan bij de minister.¹¹⁰²

De afdeling Juridische Zaken van het departement leek tevreden te zijn en ontwierp een ‘besluit tot instelling van de Rijksdienst voor Statistisch onderzoek’. Deze reorganisatie zou 4 000 tot 5 000 gulden extra kosten. Dit bedrag zou hoofdzakelijk besteed worden aan de salarisverhoging van de leiding van dit nieuwe statistische apparaat.¹¹⁰³ De minister van Handel, Nijverheid en Landbouw, Vos, voelde echter niet veel voor deze plannen. Dit blijkt wel uit het feit

dat het Idenburg en Tinbergen de nodige moeite kostte om door hem ontvangen te worden. In juli 1945 merkte Idenburg tijdens een directievergadering op dat de reorganisatie nog volkomen in de lucht hing.¹¹⁰⁴ Eind september moest hij berichten dat de reorganisatie nog geen stap gevorderd was. Het tempo waarin de zaak werd afgehandeld viel hem tegen, *“indien men aanneemt dat Tinbergen en ik de eersten waren, die minister Vos na diens ambtsaanvaarding bezocht hebben en de minister toen binnen 14 dagen advies verlangde.”*¹¹⁰⁵ In oktober voelde Idenburg zich nog niet pessimistisch gestemd, maar zijn hoop werd snel de bodem in geslagen. Toen hij Vos eindelijk te spreken kreeg, bleek dat er pas sprake kon zijn van een reorganisatie van het CBS wanneer de oprichting van het CPB een feit was.

Ondanks de aanvankelijke steun van Vos, die Tinbergen en Idenburg dachten te hebben, werd de zaak uiteindelijk afgeblazen. De oprichting van het Centraal Planbureau had duidelijk voorrang bij minister Vos. Hierbij speelden financiële motieven ongetwijfeld ook een rol. We vermoeden dat Idenburg hierover zeer teleurgesteld was. De positie van Directeur-generaal van de Rijksdienst voor Statistisch Onderzoek zal hem waarschijnlijk als muziek in de oren hebben geklonken. Zoals gezegd, ook internationaal zou hij daardoor aan status gewonnen hebben. Van den Boogaard wijst er bovendien op dat Idenburg niet erg gelukkig was met de afscheiding van het CPB van het CBS in de loop van 1945.¹¹⁰⁶

Toeval of niet, toen het CPB in februari 1946 verhuisde van het CBS om een eigen pand in Den Haag te betrekken, verliet Idenburg het CBS ook. Hij werd namelijk Directeur-generaal van het Onderwijs. Zijn hart had altijd al bij het onderwijs gelegen. Veel meer dan een statisticus was hij een kenner van het terrein van het onderwijs, waarover hij veel had gepubliceerd. De benoeming zal hem dan ook tot grote tevredenheid hebben gestemd. Helaas was zijn verblijf aan de departement van Onderwijs slechts van korte duur. Bij de verkiezingen van dat jaar kwam er in het kabinet Beel een KVP-minister voor Onderwijs: dr.J. Gielen. Het boterde niet tussen deze minister en Idenburg, waarbij de laatste het veld moest ruimen. Er is wel gesuggereerd dat Gielen het Idenburg kwalijk had genomen dat deze ‘puur om politieke redenen’ van de CHU naar de PvdA was overgegaan.¹¹⁰⁷ Hoe dan ook, zijn hoop om ooit minister van Onderwijs te worden leek voorgoed vervlogen te zijn. Hij vertelde hier later zelf over: *“Een nieuw aangetreden minister zag aanstonds in dat het niet in 's lands belang was dat ik zou blijven. Dus kwam ik terug. Het is een van de tegenslagen, waarvoor ik mijn verdere leven dankbaar ben geweest.”*¹¹⁰⁸

In oktober 1946 keerde hij dus weer terug als directeur van het CBS. De reorganisatie van het Bureau was toen inmiddels voorlopig van de baan. Het feit dat de plannen de lade ingegaan waren, wilde echter niet zeggen dat ze defini-

tief weggestemd waren. In 1946 werd er opnieuw gekeken naar de mogelijkheid tot herziening van het KB van 1899. Aalberse was namelijk nog steeds enthousiast over het ontwerp van het KB dat Idenburg en Tinbergen hadden gemaakt. Bovendien werd het, met de volkstelling in aantocht, de hoogste tijd dat er over de organisatie van de toekomstige tellingen werd gesproken. Het idee van een Census-bureau vond bij de Commissie weerklank. *“De CCS acht het voorts een gelukkige gedachte, dat de voorbereiding en bewerking van regionaal-statistische gegevens aan het Census-Bureau zou worden toevertrouwd. De gegevens komen namelijk in overwegende mate uit de algemene tellingen voort. De CCS meende overigens dat de centralisatie der regionale statistieken niet verder moest worden doorgevoerd dan zakelijk verantwoord was.”*¹¹⁰⁹ Dit laatste punt leek wat achter dit advies aan te bungelen. Het betrof hier immers een geheel nieuw onderwerp: de regionalisering van gegevens.

12.3 Regionalisering na de bevrijding

Voor de oorsprong van deze materie moeten we teruggaan naar het laatste oorlogsjaar. In verband met de volgens Idenburg nog ‘onbekende mentaliteit’ in de politieke verhoudingen na de bevrijding, heerste er in 1944 namelijk nogal wat onzekerheid op het CBS.¹¹¹⁰ Men wist niet goed wat er te verwachten viel. Wel zag men hier aanwijzingen voor het ontstaan van een geleide planeconomie. Een aantal andere ontwikkelingen lagen daarnaast nogal voor de hand. Zo waarschuwde Tinbergen bijvoorbeeld voor het gevaar van een snel groeiende werkeloosheid na de oorlog door het gebrek aan grondstoffen. Het CBS, een organisatie die geen grondstoffen nodig had, zou een *“flinke bijdrage kunnen leveren door het aan het werk zetten van arbeidskrachten.”*¹¹¹¹

Een ander belangrijk onderwerp van interne discussie betrof de zogenaamde ‘spoedenquêtes’. Idenburg wilde een commissie instellen op het CBS, die zich zou beraden over de vraag welke enquêtes in het kader van de wederopbouw noodzakelijk zouden zijn op sociaal, economisch en verkeerstechnisch gebied. *“Het gaat erom vast te stellen welke initiatieven van de directeur van het CBS verwacht kunnen worden in het eerste jaar na de oorlog”*, aldus Idenburg.¹¹¹² Omdat hij verwachtte dat er na de bevrijding de bezuinigingsleus wel weer aangeheven zou worden, was het nodig een lijst samen te stellen van de meest urgente onderzoeken.

De plannen voor de toekomstige bijdrage van het CBS aan de wederopbouw werden dus reeds in het voorjaar van 1944 gesmeed. Onder leiding van Smit (hoofd afdeling Sociaal-economische statistiek) gingen onder andere Tinbergen en dr.J.B.D. Derksen, beiden werkzaam op de afdeling voor conjuncturele onderzoeken, aan de slag. In oktober van datzelfde jaar kon deze commissie

haar bevindingen intern presenteren. De kosten van het totale pakket van enquêtes (inclusief bijvoorbeeld de landbouwinventarisatie) waren geschat op 4 000 000 gulden. Een zeer groot bedrag dus. Smit maakte zich echter niet ongerust over de kosten. *“De ervaring heeft geleerd, dat het geld altijd beschikbaar is gesteld voor tellingen, welke men per se verricht wilde hebben”*, zo stelde hij zijn collega-afdelingshoofden gerust.¹¹¹³

Naast het kostenaspect speelden er nog meer zaken een belangrijke rol. De vraag was in hoeverre er nog wel behoefte zou blijven aan informatieverzameling op rijksniveau. Verstege, het hoofd van de afdeling bevolkingsstatistiek, gaf een somber beeld van de vermoedelijke gang van zaken na de oorlog. Zijn conclusie was dat de wederopbouw regionaal bezien en geregeld zou moeten worden.¹¹¹⁴ De administratie, zo meende hij, zou in de toekomst zelfstandig vragen moeten kunnen beantwoorden uit de nieuwe registers (zoals bijvoorbeeld nieuw opgebouwde bevolkings- en woningregisters). Hierbij zag hij een belangrijke rol weggelegd voor organisaties als de Kamers van Koophandel die over regionale en lokale informatie beschikten. Hij voorzag, kortom, een toegenomen behoefte aan gedecentraliseerde statistiek, waarin de mutaties regelmatig konden worden bijgehouden.¹¹¹⁵ Daar er (nog) geen hiërarchische verhouding tussen het CBS en de op het terrein van de registratuur werkzame instanties bestond, zag de toekomst er op dit punt onzeker uit. Het accent zou dus verschoven kunnen worden van enquêtes naar de registratuur.

Hiermee komen we op een zeer interessant punt. Idenburg had dit reeds tijdens de oorlog voorspeld; een ontwikkeling die hij overigens niet in eerste instantie afwees. In de besprekingen die tijdens de oorlog gevoerd werden in de ‘Coördinatiecommissie voor het Nationale Plan’ over de regionalisering van het toekomstige economische beleid had hij immers het standpunt ingenomen, dat de Economisch Technologische Instituten (ETI’s) als buitenposten voor het CBS zouden moeten gaan fungeren, waardoor de gedecentraliseerde verzameling van gegevens mogelijk werd.

Afhankelijk van welwillendheid?

Al tijdens de oorlog was er dus bij het CBS grote interesse in regionale statistische informatie. Idenburg was er van overtuigd dat op het gebied van de regionale informatievoorziening de hulp van provinciale bureaus en instituten onmisbaar zou worden. Er zou bijvoorbeeld volgens hem eigenlijk nooit meer een bedrijfstelling moeten plaatsvinden zonder de samenwerking met zulke regionale instellingen. Hij maakte echter wel een duidelijk onderscheid tussen het verzamelen van gegevens en het bewerken hiervan. Deze laatste taak was uitdrukkelijk het terrein van het CBS.

Toen het CBS in 1944 het aanbod kreeg van de directeur van het ETI-Limburg, mr.R.A.H.M. Gielen, om bij werkzaamheden voor de eerstvolgende beroeps- en bedrijfstelling ingeschakeld te worden, werd hierop dan ook in eerste instantie positief op gereageerd door Idenburg. Hij was in principe geneigd de hulp van Gielen in te roepen. Ook in de ogen van het CBS was coördinatie van regionale en nationale activiteiten op statistisch gebied zeer wenselijk.

Kort daarvoor had de directeur van het CBS een teleurstelling moeten wegslippen. De pogingen om de diverse lichamen die actief waren op het gebied van de verzameling van regionale gegevens samen te voegen tot provinciale SETI's waren mislukt. Hij had een belangrijke rol bij de lancering van deze plannen gespeeld. In 1948 stelde hij somber vast dat *“de poging om de concentratie van het researchwerk in de provincies mogelijk te maken mislukt was.”*¹¹¹⁶ Door wie of waarom werd niet genoemd, maar we vermoeden dat naast het departement van Handel en Nijverheid de Kamers van Koophandel eveneens ernstige bezwaren tegen de plannen voor de SETI's hadden. Immers, de Kamers waren tijdens de oorlog gereorganiseerd tot provinciale, publiekrechtelijke lichamen. Zij waren al geconfronteerd met de instelling van de ETI's, waarvan concurrentie te verwachten viel omdat deze zich op min of meer het zelfde vlak gingen begeven: het op provinciaal niveau stimuleren van de industrialisatie. De daarnaast op te richten SETI's zouden bovendien tot het ontstaan van een in hun ogen te groot bureaucratisch apparaat leiden, dat het bedrijfsleven teveel zou lastig vallen. Idenburg betreurde het falen van de plannen voor de SETI's, maar zag wel mogelijkheden om de ETI's te benutten. Ook Smit, die op het CBS toch voor de dagelijkse gang van zaken van de economische statistieken verantwoordelijk was, beklemtoonde de wenselijkheid van het gebruik van deze instellingen als adviesorganen.

Er waren echter ook andere geluiden hoorbaar binnen de leiding van het CBS. Zo werd de vrees uitgesproken dat het CBS zich te veel zou 'binden' aan de ETI's, *“waardoor de belangen van het CBS achter komen te staan bij die der ETI's.”*¹¹¹⁷ Een groter bezwaar was echter het volgende. Tussen de ETI's en het CBS bestond geen duidelijke, formele gezagsverhouding, wat door de sceptici in de leiding van het Bureau als een probleem werd gezien. Die zou er in ieder geval moeten komen. *“Het CBS kan voor zijn werkzaamheden toch niet van welwillendheid afhankelijk zijn?”*, zo werd er betoogd.¹¹¹⁸ Het is duidelijk dat het Bureau een aan hem ongeschikte positie van de ETI's voor ogen had. Het werd zelfs letterlijk zo gezegd: het CBS moest weliswaar gaan nadenken hoe het na de oorlog zijn werkzaamheden moest gaan coördineren met de regionale activiteiten, maar op het juiste ogenblik zou het Bureau hieraan leiding moeten gaan geven.¹¹¹⁹ Was dit een 'imperialistische' neiging van het CBS om zijn in de oorlog verstevigde positie uit te breiden of staken er andere overwegingen achter? Er werd

in ieder geval opgemerkt dat het van zeer groot belang was dat de vertrouwenspositie met het bedrijfsleven niet geschaad werd. Dit was altijd een punt van zorg geweest bij het CBS. De vraag is of het geen schijnargument was en of het echte probleem niet zat in het ontbreken van een hiërarchische structuur tussen het Bureau en de regionale organen. Het antwoord dat Idenburg aan de directeur van het ETI Limburg stuurde wijst op het laatste. Het ontbreken van een gezagsverhouding werd namelijk genoemd als een punt dat eerst opgelost zou moeten worden. Daarnaast beklemtoonde hij de taakafbakening in een eventuele samenwerking tussen de ETI's en het CBS: van een gedecentraliseerde bewerking van gegevens zou geen sprake kunnen zijn!¹¹²⁰

Overigens werden er door sommigen bij het CBS ook twijfels geuit over het nut van het inschakelen van de ETI's. *“Er zijn regelmatig bijeenkomsten van de ETI's, welke op Economische Zaken worden gehouden en waar de activiteit van de ETI's veelal beperkt is tot het aanhoren van wat het centraal lichaam heeft te vertellen”*, aldus Verstege, die daarom zijn verwachtingen niet te hoog durfde te stellen.¹¹²¹

De afdelingschef Ten Have deelde de twijfels van Verstege en verklaarde begin 1948 dat de contacten met de ETI's tot dan toe nog niet gunstig verlopen waren.¹¹²²

In datzelfde jaar kreeg Idenburg het verzoek van ir.J.B.G.M. Ridder van der Schueren, de Commissaris van de Koningin van Overijssel, om advies uit te brengen over de oprichting van een provinciaal statistisch bureau naast de ETI's en de Provinciale Planologische Diensten (PPD's). Het CBS reageerde sceptisch op deze plannen. Het had zo zijn twijfels over de motieven van deze Commissaris. Dit wordt in ieder geval duidelijk door de volgende opmerking van Verstege. Het achterliggende motief van de Commissaris van de Koningin zou namelijk volgens hem zijn, *“dat hij met alle kracht de welvaart daar wil bevorderen. Hem is daarbij ingefluisterd dat een provinciaal statistisch bureau nuttig zou zijn voor het verrichten van massawerk.”*¹¹²³ Een dergelijk bureau zou uit oogpunt van werkgelegenheid in Overijssel dus veel kunnen betekenen. Volgens de persoonlijke mening van Idenburg was een dergelijk bureau echter niet nodig.

Zoals we eerder in deze studie hebben gezien waren de provinciale bureaus aan het begin van de eeuw uitgeschakeld door de minister van Binnenlandse Zaken op advies van de CCS. Het CBS was waarschijnlijk niet bepaald happig op de wedergeboorte van deze bureaus. Er speelde ook een politiek argument mee. Idenburg vermoedde namelijk dat er een tegenstelling tussen het ETI en de PPD van deze provincie was ontstaan.¹¹²⁴ Als oplossing voor deze competentiestrijd zou dit derde lichaam als een soort bliksemafleider gaan dienen; iets waar Idenburg niets voor voelde. Hij bracht dus een negatief advies uit: na ruim 45 jaar geen nieuwe provinciale statistische bureaus meer.¹¹²⁵

Tegelijkertijd besefte het CBS dat er van de lokale en regionale kennis van de ETI's en PPD's geprofiteerd kon worden. Daarbij speelde een belangrijke rol

dat er in 1948 een grote schaarste aan kantoorpersoneel was. Vooral in Noord-Holland en Utrecht was de arbeidsmarkt zeer krap. Decentralisatie van bepaalde werkzaamheden van het CBS, zoals de verzameling van het grondmateriaal van statistieken, was ook daarom wenselijk, zo meende de leiding van het Bureau.¹¹²⁶ De gedachte die destijds ten grondslag had gelegen aan het plan van de SETI's kwam ook nu weer om de hoek kijken. Er zouden, zo werd er door Verstege geopperd, 'regional consultants' aangesteld moeten worden.¹¹²⁷ Dit idee was veel ouder dan de plannen voor de SETI's: we herinneren ons het systeem van de 'regionale consulenten' nog dat de CCS aan het begin van de eeuw bij de opheffing van de provinciale statistische bureaus in had willen voeren! Zij hadden moeten fungeren als tussenpersonen en hadden een bemiddelende rol moeten hebben tussen de nationale en regionale statistische behoeften. Het CBS zag zichzelf hierbij als een overkoepelend, coördinerend orgaan. Ook in 1948 speelde evenals toen een financieel motief mee. In de eerste naoorlogse jaren moest er immers fors op de rijksuitgaven bezuinigd worden. Dat het CBS ondertussen streefde naar een beter contact met de regionale statistische instellingen blijkt uit het feit dat in 1957 gestart werd met zogenaamde regionaal-statistische dagen. Hiervoor werden de PPD's, de ETI's, de provinciale opbouworganen en de gemeenten uitgenodigd. Volgens het CBS waren deze dagen een succes.

Spoedtellingen: wel of geen taak van het CBS?

Terug naar de discussie over de spoedenquêtes. De hamvraag was natuurlijk of het houden van deze incidentele onderzoeken wel tot de taak van het CBS behoorde. Idenburg zag een ontwikkeling na de oorlog, waarbij het CBS een afbrokkelende taak had op het terrein van de enquêtes. Het Bureau had immers vanaf 1940 veel tellingen voor de rijksbureaus verricht, een taak die het in vreedstijd nooit had gehad. Maar er waren wel meer 'abnormale' activiteiten waarmee het CBS zich bezig hield vlak voor en na de bevrijding. Om er maar enkele te noemen: de zogenaamde nacalculatie voor de wederopbouw, de berekeningen ten behoeve van de oorlogsschade, de publicaties ten behoeve van de annexatie van Duits grondgebied en de 'enquête landhonger', waarbij een onderzoek werd ingesteld naar de behoefte aan uitbreiding van landbouwbedrijven.¹¹²⁸

Een groot deel van dit soort werkzaamheden zou dus verdwijnen wanneer het normale economisch leven weer op gang was gekomen. Bovendien zou er voor blijvende tellingen van het bedrijfsleven ongetwijfeld op den duur een eigen apparaat opgebouwd worden. "Dit moeten wij niet betreuren, doch gelaten aanvaarden", aldus Idenburg die hier overigens wel een 'maar' aan vastknoopte.

*“Ons bureau moet niet een centrale bewerkingspost worden! De besprekingen hebben ons geleerd, dat de nu voorgestelde spoedenquêtes niet principieel door ons bureau ver-richt behoeven te worden; evenwel kan de nood dit onvermijdelijk maken.”*¹¹²⁹ Hij was dus hooguit gematigd enthousiast.

Niet iedereen was het echter met hem eens. De statistiek moest, volgens Smit, in de eerste plaats dienstbaar aan de overheid en aan het bedrijfsleven zijn. Tinbergen liet zich hierop ontvallen, dat anderen moeilijk de enquêtes van het CBS konden overnemen, omdat, zoals hij beweerde *“wij het monopolie van de statistische ervaring hebben.”*¹¹³⁰ De meningen leken dus verdeeld te zijn. Idenburg was niet happig om deze taak op de schouders van het CBS te leggen, Smit en Tinbergen zagen geen andere mogelijkheid.

De toekomstvisie van Idenburg werd in 1945 ontvouwd aan de CCS.¹¹³¹ Er was, volgens hem, al tegen het einde van het Interbellum in toenemende mate een beroep op het CBS gedaan om sociaal en economisch onderzoek te verrichten. De oorlog had daarin geen verandering gebracht; integendeel zelfs. *“Steeds meer was men van allerwege overtuigd geraakt van de noodzakelijkheid om het overheidsbeleid waar mogelijk te baseren op toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek.”*¹¹³² Zo was er enerzijds in het kader van de wederopbouw en de geografische planning (vooral het ontwerp van streekplannen) behoefte ontstaan aan regionaal statistisch onderzoek. Anderzijds vroegen de economische planning en de conjunctuurpolitiek in de naoorlogse jaren om economisch researchwerk.¹¹³³

De directeur van het CBS was dan ook overtuigd van de belangrijke rol die zijn Bureau bij de wederopbouw zou kunnen gaan vervullen. Hij wees er in een schrijven aan de CCS op *“dat het CBS bij het begin van de wederopbouw de aange-vozen instelling was om de statistische grondslagen te leggen, welke nodig waren voor een planmatig overheidsbeleid.”*¹¹³⁴ Als voornaamste grondslag werd gedacht aan een aantal spoedtellingsen en aan een volks-, beroeps-, woning- en gezinstelling. Door de oorlogsomstandigheden waren deze in 1940 geplande tienjaar-lijkse tellingen echter niet gehouden. De opperbevelhebber had ze uitgesteld bij beschikking van 29 mei 1940 (Staatsblad nr. O 303). Ze zijn toen dus niet uitgevoerd. Nu richtte Idenburg in 1945 met instemming van de ministers van Handel en Nijverheid en van Binnenlandse Zaken een afzonderlijke afdeling op bij het CBS, ‘algemene tellingen’ genaamd. De in datzelfde jaar gepresenteerde reorganisatieplannen voor het CBS, waarin sprake was van de oprichting van een Census-bureau, lagen ondertussen nog in de lade. In 1947 werd er voor het eerst weer een Volkstelling gehouden waaraan een beroeps-, woning- en gezinstelling aan verbonden waren. Er zou echter pas in 1950 een Bedrijfstelling plaatsvinden, daar *“het economisch leven in de eerste jaren na de bevrijding zo ontwricht was, dat de bedrijfstelling in deze periode geringe waarde zou hebben gehad.”*¹¹³⁵

Waar door de minister van Economische Zaken wel veel waarde aan werd gehecht was een zogenaamde spoedenquête op het gebied van de capaciteit van het Nederlandse bedrijfsleven. Daarnaast werd er een investeringsenquête georganiseerd. Opmerkelijk is echter dat deze laatste pas in 1950 werd gehouden. De capaciteitsenquête heeft zelfs nooit plaats gevonden. Aan het organiseren van een dergelijke telling zaten blijkbaar nogal wat haken en ogen. Hieronder viel met name het verkrijgen van medewerking van het bedrijfsleven. Waarom het ene onderzoek wel en het andere niet kon plaatsvinden, zullen we hieronder verklaren.

Allereerst de capaciteitsenquête. Het CBS meldde in 1947 dat deze eenmalige enquête die reeds tijdens de bezettingstijd was voorbereid op het Bureau, geen doorgang kon vinden gezien de vele bezwaren van de kant van het georganiseerde bedrijfsleven.¹¹³⁶

Wat was hieraan voorafgegaan? Een beter inzicht in deze problematiek geeft ons een nota van de afdeling Economisch Onderzoek van het departement van Economische Zaken uit 1945, gericht aan de Secretaris-generaal van dit departement, mr. W.C.L. van der Grinten. *“Reeds voor de bevrijding van geheel Nederland dateert een plan tot het houden van een belangrijke enquête naar de capaciteit van de Nederlandse industrie”,* zo lezen we hier.¹¹³⁷ Het initiatief hiertoe was genomen door de Hoofdgroep Industrie, die in nauw overleg met het CBS de enquête had ontworpen. Tot zover was alles nog goed gegaan. Omdat het CBS echter afhankelijk was van de medewerking van de bedrijfsorganisaties en rijksbureaus, die de zaak getraineed hadden, waren er problemen ontstaan. *“Uit de door het CBS te dezer verstrekte gegevens blijkt duidelijk dat de vertraging grotendeels wordt veroorzaakt door tegenwerking van de zijde der bedrijfsorganisaties, die niets voelen voor de enquête en die daarom eindeloos talmen met de opstelling van de lijsten van kenmerkende bedrijfsmiddelen. Het vermoeden is gewettigd dat het hier gaat om een gebrek aan medewerking, dat steun vindt in de houding van de hoofdgroep. Het is kennelijk de bedoeling de zaak zolang te traineren, totdat alle belangstelling voor de uitkomsten van de enquête zal zijn verdwenen”,* aldus de afdeling Economisch Onderzoek.¹¹³⁸

Dat de hoofdgroep Industrie tegenwerkte had naast de last voor het bedrijfsleven die dit zou veroorzaken, tevens in belangrijke mate te maken met het geringe nut dat het zelf toekende aan een dergelijk onderzoek. De grootste belanghebbende bij deze enquête was, volgens deze departementale nota, Tinbergen met zijn in oprichting verkerende Centraal Planbureau. *“Heel sterk leeft daar het besef, dat het functioneren van een geleide economie staat en valt met de beschikking over recente cijfers en uniform verzamelde gegevens.”*¹¹³⁹ Een centraal uitgevoerde enquête; dat was dus de wens van Tinbergen en het CBS. Zij vonden daar echter weinig steun voor bij het departement van Economische Zaken, waar men een gewillig oor leek te lenen aan de bezwaren van de hoofdgroep

Industrie.¹⁴⁰ Gelukkig voor het CBS was de afdeling Economisch Onderzoek wel overtuigd van de noodzaak de volgens hun onbevredigende situatie op het gebied van de economische statistiek op te lossen door middel van deze spoedenquête. De indruk die bij het bedrijfsleven had postgevat dat het CBS en Tinbergen de enigen waren die dit onderzoek wilden houden, moest dan ook ten stelligste weggenomen worden. Het departement moest hen dus ruggensteun bieden.

Deze nota kreeg echter niet of nauwelijks steun van de minister. De spoedenquête kwam er niet. De tegenstand was te groot en gezien het feit dat er in 1947 een grote bezuinigingsronde van start was gegaan, waren de benodigde middelen waarschijnlijk ook moeilijk te verkrijgen. Op het departement zal men, buiten de afdeling Economisch Onderzoek, niet voldoende overtuigd zijn geweest van het nut van dit onderzoek. Wel bereikte het CBS iets anders, waarmee de industrie toch gedwongen kon worden om mee te werken. We doelen op de zogenaamde algemene industrie statistiek (AIS), een samenvoeging van twee 'oude' onderzoekingen: het overzicht van de bedrijfstoestand en het onderzoek naar de personeelssterkte en omzet in de industrie. In 1950 verzocht de CCS namens het CBS aan de minister van Economische Zaken, dr.J.R.M. van den Brink, de Wet van 1936 op deze statistiek van toepassing te verklaren. Het departement stond welwillend tegenover dit verzoek. Hiermee werd het bedrijfsleven verplicht de voor deze statistiek benodigde gegevens af te staan.

Een schrale troost voor het CBS? Niet bepaald, want in datzelfde jaar werden er eveneens plannen gesmeed om een investeringsenquête te houden. Dit keer was het departement veel meer betrokken bij een dergelijk onderzoek dan destijds bij de capaciteitsenquête het geval was geweest. Want wat bleek? Deze enquête was in 'nauw persoonlijk overleg met minister Van den Brink' opgesteld.¹⁴¹ Het was nu echter zaak dat het CBS wel de benodigde steun zou verkrijgen om het bedrijfsleven te laten meewerken. Het departement had hiervoor een oplossing gevonden, getuige de volgende opmerking. *"Teneinde deze enquête bij de industrie te introduceren zou het CBS het op prijs stellen, indien een circulaire van het ministerie zou worden bijgevoegd, waarin de betekenis van dit cijfermateriaal wordt uiteengezet en aan de bedrijven wordt duidelijk gemaakt, dat het ook in hun belang is dat de overheid over goed materiaal op dit terrein beschikt."*¹⁴²

Een vriendelijk verzoek alleen was echter niet voldoende. De Wet van 1936 werd ook op deze enquête van toepassing verklaard. In de praktijk was het toepassen van deze wet, zo meende ook de afdeling Economisch Onderzoek met gevoel voor understatement, een 'nuttige stimulans'.¹⁴³ In een persoonlijk woord aan de geënuquëeerden zou er ook op moeten worden gewezen, dat dit onderzoek aan een krachtig voortgaande industrialisatie kon bijdragen.¹⁴⁴

Er moest, met andere woorden, een beroep worden gedaan op de bereidheid tot medewerking van de ondernemers door de belofte dat het onderzoek de ont-

wikkeling van hun bedrijven zou bevorderen en stimuleren. Heel duidelijk lezen we dit in de begeleidende brief die het CBS aan hen richtte. *“Helaas is het noodzakelijk u wederom met een vragenlijst lastig te vallen. Ik ben ervan overtuigd dat de invulling van deze lijst tijd en moeite kost, maar het is voor de overheid noodzakelijk beter statistisch georiënteerd te zijn op het stuk van de investeringen en van de plannen tot investering. Ook echter voor u als individuele onderneming kan deze statistiek zijn nut hebben, daar u een inzicht krijgt in de beleggingsactiviteit in deze branche.”*¹¹⁴⁵ Mocht dit niet helpen, dan was er nog altijd de dwang van de Wet van 1936. Deze stok achter de deur zorgde ervoor dat deze enquête wel door-gang kon vinden.

12.4 Bezuinigingen zetten de positie van het CBS onder druk

Uit de correspondentie tussen de afdeling Economisch Onderzoek en de minister van Economische Zaken bleek tevens dat men zich op het departement zorgen maakte over een te sterke groei van het CBS. De verklaring voor deze ongerustheid is de volgende. Reeds een aantal jaren koesterde het Bureau het verlangen om meer aandacht te schenken aan de productiestatistieken. De door de regering aangekondigde opheffing van de distributieadministraties en van de rijksbureaus in 1949 vormde hiervoor de voornaamste reden.

Het Bureau zag een belangrijke taak voor zichzelf weggelegd. Veel productiestatistieken, zoals die van de chemische nijverheid, vertoonden immers grote leemten. Het totaalbeeld dat het CBS wilde verschaffen van de Nederlandse volkshuishouding was niet volledig, wat des te meer klemde nu vanaf 1945 de Nationale rekeningen werden samengesteld. Hierin waren de ‘witte plekken’ zichtbaar.

Er stond echter geen verhoging van de begroting tegenover uitbreiding van de economische statistieken. Het departement ging akkoord met de plannen tot een uitbreiding van de productiestatistieken, indien het Bureau de benodigde middelen door middel van besparingen elders wist te verkrijgen. Het organisatieonderzoek dat in 1947 op het CBS van start ging, moest onder meer aanwijzingen geven voor verdere besparing en efficiency. Nog tijdens dit organisatieonderzoek kondigde de regering een nieuwe bezuiniging voor. Dit vloeiende voort uit de eis in het Marshallplan om tot een sluitende begroting te komen.¹¹⁴⁶ Al snel bleek dat het departement uit oogpunt van kostenbesparingen de voorkeur gaf aan de eenvoudiger enquêtes van het CBS boven die van de rijksbureaus. Maar het Bureau mocht niet teveel groeien. Wederom putten we uit een nota van de afdeling Economisch Onderzoek. *“De Directeur-generaal zei echter heel positief dat hij op dit ogenblik geenerlei bijzonder ambitieuze voornemens heeft met de pro-*

ductiestatistiek in 1950. Men krijgt dus de indruk dat het uitbreidingstempo, evenals tot nu toe, zeer kalm zal blijven."¹¹⁴⁷

Bij de bezuinigingsronde van 1946-1947 had de minister van Financiën, prof. mr. P. Lieftinck, het plan ingediend om voortaan elk departement te belasten met de kosten voor de statistieken die op zijn terrein vielen. Daarnaast moesten de kosten van statistieken aan niet-departementale gebruikers doorberekend worden. We staan hier kort bij stil, omdat dit de positie van het CBS als gecentraliseerde statistiekproducent raakte.

Dit plan van Lieftinck werd niet gesteund door zijn ambtsgeenoot van Economische Zaken. Huysmans steunde daarentegen wel het door zijn voorganger, Vos, gedane voorstel om voortaan van elke statistiek afzonderlijk een kostprijsberekening samen te stellen. Maar: *"Ik meen, dat het voor de afzonderlijke ministers moeilijk zal zijn de verantwoordelijkheid te dragen voor uitgaven van het CBS, zonder daarbij eenige zeggenschap te hebben over de efficiency van dezen diensten en zonder te kunnen oordelen over de wenschelijkheid van de door dezen dienst vervaardigde statistieken. Geen van beide kan tot hun competentie behooren. Ik acht het daarom noodzakelijk het geheele begrotingsbeleid van het CBS in mijn hand te houden.*"¹¹⁴⁸

Toen het voorstel van Financiën in 1946 in de CCS werd besproken was de kritiek niet van de lucht. De meerderheid van de CCS wilde duidelijk een centrale behandeling van de begroting van het CBS. Toen dr. A. Mey, de directeur van de Rijksbegroting van het departement van Financiën, de zaak toelichtte kreeg hij een storm van protest over zich heen. Volgens Mey wilde het departement een overzichtelijker beeld van de begroting. Het CBS hoefde daarbij niet alle statistieken door te berekenen. Het was wel de bedoeling dat aan gemeenten en andere gebruikers de kosten doorberekend werd. Schouten reageerde verontwaardigd. *"Onzin. De uitgaven voor statistieken zijn meestal ten dienste van wetenschap en praktijk. Dit vormt een gevaar voor de statistiek; particulisering van de statistische belangen!"*¹¹⁴⁹ Oud was kort en bondig: *"Geen werk voor derden, maar voor de overheid. Meer werk, meer papier, meer becijferingen zonder nut. Heeft een departement behoefte aan een statistiek dan moet dit niet de kosten dragen."*¹¹⁵⁰

Een maand later was Idenburg weer teruggekeerd op het CBS na een afwezigheid van een half jaar. In zijn reactie wees hij op artikel 2 van het KB van 1899: slechts de directeur van het CBS bepaalde immers welke statistieken er voor praktijk en wetenschap door het CBS samengesteld zouden moeten worden. Het CBS stond dus zeker niet uitsluitend ten dienste van de departementen van algemeen bestuur, zo meende hij.¹¹⁵¹ Wanneer de departementshoofden gingen meebetalen aan de statistieken, dan zou de onwenselijke, ja zelfs gevaarlijke, situatie kunnen ontstaan waarin deze bewindslieden medezeggenschap gingen eisen in de bewerking van de statistieken. *"Deze inmenging zou, hoe begrijpelijk zij overigens ook is, een ernstig bezwaar opleveren voor het algemeen beleid,*

hetwelk in handen is gelegd van den Directeur en vooral diens verantwoordelijkheid op zware proef stellen”, zo luidde de waarschuwing van Idenburg aan Aalberse.¹¹⁵² Ten overstaan van zijn eigen afdelingshoofden uitte hij zijn ongenoegen in scherpe bewoordingen. *“Deze splitsing zal noodlottig zijn voor het CBS, met het oog op de diensten, die het aan de wetenschap bewijst.”*¹¹⁵³ Dankzij het feit dat volgens Idenburg ‘het zware geschut was afgevuurd’ door de CCS, werd het plan van de tafel geveegd.¹¹⁵⁴ Wel ging het CBS akkoord met het vervaardigen van de kostprijsberekening van de afzonderlijke statistieken. Huysmans kwam in 1947 het CBS een hart onder de riem steken toen hij het pand in Leidschendam, waar het Bureau nog steeds noodgedwongen huisde, bezocht en ‘waardering en begrip voor de huidige toestand toonde’.¹¹⁵⁵ Bovendien liet hij weten bereid te zijn actief mee te werken aan de bloei van het CBS.

In 1948 kwam Idenburg, op het moment dat het efficiencyonderzoek op het CBS in volle gang was, nog eens op terug op de problematiek van de financiering van de ambtelijke statistiek. *“Geheel afgescheiden van dit onderzoek staat mijn vraag van deze brief”*, zo schreef hij de CCS, *“in hoeverre is het werk, dat thans bij mijn bureau wordt verricht, ten volle verantwoord?”*¹¹⁵⁶ De statistiek was enerzijds dienstbaar aan de vele belangen van regering, wetenschap en praktijk, maar anderzijds was het, volgens het CBS, onmogelijk om een exacte bepaling van haar waarde te geven. *“Wie kan het gewicht van deze belangensferen bepalen? Wie zal uitmaken wat de prioriteitsorde van de verschillende onderdelen is? Moet het economische steeds boven het culturele gaan?”*¹¹⁵⁷ Juist om deze vragen te beantwoorden was de CCS opgericht. Er was immers, zo betoogde Idenburg, geen algemeen aanvaard stelsel van waarden.¹¹⁵⁸

Er werd op het Bureau intern zeer aangedrongen op een prioriteitstelling van de werkzaamheden van het Bureau. Het standpunt was hierbij dat de minister weliswaar vanzelfsprekend bemoeiingen met de financiën van het CBS had, maar geen principiële zeggenschap over de wijze waarop de statistieken samengesteld werden. Die laatste taak behoorde alleen aan de CCS toe. Een speciale subcommissie van de CCS zou zich over de prioriteitstelling buigen. Vooral de systematische opbouw en interne samenhang van statistische projecten moest bevorderd worden. Niet noodzakelijke statistieken moesten als dood hout weggekap worden.

De kwestie van de bepaling van het werkprogramma van het CBS werd op dat moment eveneens onderzocht door de departementale Commissie Onderzoek Overheidsbemoeiingen (COOB) die onder voorzitterschap stond van L.F. Verwoerd. Deze commissie had van de regering onder andere de opdracht gekregen om, in het kader van een breder onderzoek naar het functioneren van de organen van de rijksoverheid, de doelmatigheid van de CBS-statistieken *“aan een grondige beschouwing te onderwerpen.”*¹¹⁵⁹ Hoewel hij aanvankelijk akkoord ging

met het voorstel van Idenburg om eerst de resultaten van het CCS-onderzoek af te wachten, deelde Verwoerd een aantal maanden later mede aan Idenburg dat de Centrale Commissie, ondanks de *'lofwaardigheid van dit initiatief'* een dergelijk onderzoek niet in mocht stellen aangezien de CCS zelf betrokkene was.¹¹⁶⁰

Idenburg was het hier niet mee eens. *"De CCS bewaart voldoende afstand van de werkzaamheden van het CBS, welke zij overigens niet beheert. De CCS heeft de taak de waarborgen te geven voor de betrouwbaarheid, nauwkeurigheid en volledigheid van de regeringsstatistieken"*, aldus een verontwaardigde directeur.¹¹⁶¹ Volgens hem getuigde de houding van de COOB van een voor de CCS beledigend wantrouwen. Hij onderstreepte dit door de reputatie van diverse leden van de CCS aan te halen. Aan de deskundigheid van CCS-leden als prof.dr.ir. J. Goudriaan (hoogleraar), dr.ir. A.H.W. Hacke (Directeur-generaal van de Arbeid, voorzitter van de Ziekenfondsraad en lid van de Tweede Kamer), mr. W.F. Lichtenauer (Voorzitter Scheepvaartvereniging Zuid en secretaris van de Kamer van Koophandel Rotterdam) en prof.dr. G.M. Verrijn Stuart (hoogleraar en directeur van de Amsterdamse bank) zou dan ook niet getwijfeld mogen worden.

De bezuinigingseis werd echter nog verder verscherpt in dat jaar. In juli 1948 bezocht de Secretaris-generaal van Economische Zaken, Brouwers, het CBS in verband met een spoedbijeenkomst waarin de bezuinigingen het voornaamste agendapunt vormden. Volgens Idenburg had Brouwers hem verteld dat er een 'zeer ernstige poging' werd gedaan door het ministerie van Economische Zaken om tot een sluitende begroting te geraken, in verband met de Marshall-onderhandelingen. In 1949 zou het departement 70 miljoen gulden moeten besparen, waarin het CBS een behoorlijke bijdrage moest leveren.¹¹⁶²

Er werd ondertussen ook op een ander vlak druk op het CBS uitgeoefend. In 1948 werd er namelijk tevens een herziening van de Comptabiliteitswet voorbereid op het ministerie van Financiën. Hierbij werd onder andere de mogelijkheid onderzocht, om de inkomsten van de departementen en de onder hen ressorterende diensten aan henzelf ten goede te laten komen. Aan het CBS was het 'voorrecht' toegekend om als proefkonijn te fungeren. Volgens het Bureau zelf zou men van het CBS een 'modelbedrijf' willen maken.¹¹⁶³ Uit correspondentie tussen de departementen van Economische Zaken en Financiën bleek dat Idenburg een groot voorstander was van een herziening van de Comptabiliteitswet van de Nederlandse staat, omdat volgens hem daardoor *"de koopmansgeest bij de ambtenaar niet langer zal worden onderdrukt, maar gestimuleerd."*¹¹⁶⁴

Idenburg antwoordde Brouwers dat hij liever zelf het bezuinigingsmes hanteerde en het rapport van de subcommissie over het werkprogramma afwachtte. Intern had hij al te kennen gegeven dat het CBS in zijn ogen een bijzondere positie innam, omdat het alleen maar administratief ressorteerde onder het departement. Het was immers wetenschappelijk onafhankelijk. Deze weten-

schappelijke status diende goed beschermd te worden. Niet alleen de kwantiteit maar ook de kwaliteit van de statistieken had uiteraard te leiden onder kostenbesparingen. Idenburg waarschuwde de Secretaris-generaal dan ook voor het 'psychologisch effect' dat bijvoorbeeld de publicatie van verouderde gegevens ten gevolge zou hebben. Er mochten onder geen beding oude cijfers gepubliceerd worden, omdat dit 'schade zou toebrengen aan de belangen van het CBS'.¹¹⁶⁵ Hij werd hierbij gesteund door Tinbergen, die reeds in juli 1947 bij het departement van Economische Zaken namens het CPB bezwaar had aangetekend tegen de voorgestelde bezuinigingen bij het CBS.¹¹⁶⁶

Omdat het publiceren van verouderde gegevens voor Idenburg zeer onwenselijk was, moesten er alternatieven gevonden worden om het werkprogramma van het CBS toch uit te kunnen voeren. Zo stelde hij voor om het verstrekken van inlichtingen op statistisch gebied onder te brengen in een op commerciële basis opererende stichting. Ook de volkstellingen zouden eventueel door een dergelijke stichting verzorgd kunnen gaan worden in de toekomst. Hierbij had hij waarschijnlijk de door hem in 1940 opgerichte NSS als voorbeeld voor ogen. Idenburg erkende echter dat er aan dergelijke oplossingen veel juridische haken en ogen zaten. *"Het blijft de vraag, of de juridische moeilijkheden, welke voortvloeien uit het geven van een monopoliepositie aan een particuliere instelling, zullen kunnen worden opgelost."*¹¹⁶⁷ Naast het versneld doorvoeren van de reorganisatie van het CBS zou ook het op commerciële basis uitvoeren van werk voor derden een mogelijkheid zijn om het hoofd boven water te houden. De ambtenaar moest, kortom, ruimte geven aan zijn koopmansgeest!

Dit alles leidde ertoe dat er intern veel gediscussieerd werd over de institutionele positie van het CBS. *"De laatste dagen is de Directeur-generaal er sterk van overtuigd geraakt, dat het CBS een bijzondere tak van staatsdienst moet worden, voor welke een bijzondere wijze van comptabel beheer bestaat,"* zo werd duidelijk uit overleg tussen de afdelingshoofden van het CBS.¹¹⁶⁸ Wederom dus een verwijzing naar de bijzondere positie die het CBS binnen de rijksdienst zou innemen! Het belang van de hierboven geschetste problematiek voor ons onderzoek is groot. We zien hier de vrees van het CBS en de CCS om de afstand tussen de politiek en de centrale statistische instantie verkleind te zien worden. Onafhankelijkheid ten opzichte van de bewindslieden en hun departementen werd immers slechts dan verkregen, wanneer er door hen op geen enkele wijze (dus ook niet door het voeren van een begrotingsbeleid) invloed werd uitgeoefend op de wijze van samenstelling en de inhoud van statistische publicaties. Juist omdat de begroting van het centrale statistische bureau tot dan toe altijd centraal behandeld was, was die invloed volgens het CBS en de CCS buiten de deur gehouden. Ook de prioriteitstelling was een gevaarlijk onderwerp. De keuze voor hetgeen er wel en wat er niet statistisch onderzocht zou moeten worden,

moest buiten de sfeer van de politiek gehouden worden. De conclusie van Idenburg was, gezien het voorgaande, dat alleen de CCS de prioriteitstelling van statistische projecten op zich mocht nemen. Door haar brede samenstelling zou zij aan de verschillende belangen recht doen.

12.5 Het ‘Besluit van 3 november 1942’ geeft stof tot nadenken na de oorlog

We hebben de resultaten reeds laten zien van het Besluit van 3 november 1942, bijgehouden tot en met 1 april 1943. *“Het ware te betreuren”, zo schreef Idenburg vijf jaar later, “dat dit besluit, dat geen elementen bevatte, welke strijdig waren met het Nederlandse rechtsbewustzijn en nuttig heeft gewerkt, na de bevrijding op grond van de zogenaamde Londense besluiten buiten werking werd gesteld.”*¹¹⁶⁹

De opvolger van Hirschfeld, Secretaris-generaal F.Q. den Hollander, kwam het CBS tegemoet door eind juni 1945 verschillende organisaties aan te schrijven met het verzoek, toch de voorgeschreven procedure van het Besluit te blijven volgen.

Dit verzoek was gericht aan de grootste enquêteerders: de directies van de Rijksbureaus voor de handel en nijverheid, de nijverheidsconsulenten, de Kamers van Koophandel, en de hoofdbedrijfsschappen en bedrijfsschappen.¹¹⁷⁰

Het interessante van dit schrijven is dat Den Hollander hierin opmerkte dat de schorsing van het Besluit van 3 november 1942 ongedaan gemaakt moest worden. Door de schorsing ontbrak, volgens hem, thans de juridische basis waarop de directeur van het CBS zijn coördinerende taak op het gebied van statistisch onderzoek moest vervullen. *“Hierdoor bestaat het gevaar, dat overheids- en andere officiële instanties zich tot het bedrijfsleven wenden door middel van enquêtes, die elkaar overlappen of zelfs geheel en al doublures zijn”, zo meende het departement.*¹¹⁷¹ En juist in deze moeilijke tijden, met een nog maar op halve kracht werkend bedrijfsleven verkeerde en met slecht functionerende postverbindingen, moest dit voorkomen worden.

Om de activiteiten op het gebied van de statistische informatievoorziening nog enigszins in de hand te houden, verzocht Idenburg in juni 1945 aan de minister van Handel, Nijverheid en Landbouw, drs. J.H. Gispen, een circulaire rond te sturen aan de onder de ministeries ressorterende diensten, de organisaties van het bedrijfsleven en de Kamers van Koophandel. Hierin werd aan deze organisaties verzocht om enquêtes nog steeds aan te melden bij de directeur van het CBS. Aangezien dit rondschrjven slechts een voorlopig karakter had, hoopte Idenburg dat hiermee een Koninklijk Besluit uitgelokt kon worden door de minister.¹¹⁷² Intussen was de situatie in de ogen van het CBS uitermate onbevredigend. We lezen dan ook in 1945 dat er *“helaas in de maanden kort na de bevrijding, maar*

zeker ook nog later, herhaaldelijk werd geconstateerd, dat een aantal Rijksbureaus en bedrijfsorganisaties enquêtes hadden ingesteld, zonder daarvan vooraf mededeling te doen aan het CBS.¹¹⁷³ Toch waren er genoeg instellingen die gevolg hadden gegeven aan het verzoek van de minister. Tussen 1942 en 1947 waren ingevolge deze regeling 1495 enquêtes aan het CBS voorgelegd. In 177 gevallen verbond de directeur bepaalde voorwaarden aan het uitvoeren van de enquête, 44 enquêtes werden na overleg teruggenomen en 24 werden tegengehouden. *“Het Bureau heeft zich op deze wijze een oriëntatie verworven omtrent het in ons land beschikbare statistische materiaal op economisch en sociaal gebied, welke het bij de vervulling van zijn taak zeer te goede is gekomen”*, aldus Idenburg.¹¹⁷⁴ Uit de hierboven genoemde gegevens kunnen we inderdaad afleiden dat het CBS stevige controle op de enquête-activiteiten hier te lande heeft kunnen uitoefenen. Maar het was niet voldoende.

De minister stond in principe welwillend tegenover een verzoek tot regeling van deze problematiek, maar was van mening dat er geen Koninklijk Besluit, maar een wet nodig zou zijn. De diensten die onder de ministeries vielen konden immers door de verantwoordelijke bewindslieden geïnstrueerd worden. Hierdoor kon al een groot gedeelte van de statistische activiteiten gecontroleerd worden, aangezien het overgrote deel van de statistische onderzoeken door overheids- en semi-overheidsorganen werd geëntameerd. Particulieren zou men door middel van een Koninklijk Besluit niet kunnen dwingen hun enquêtes bij het CBS aan te melden. Voor hen was er een wet, met strafbepalingen, nodig.¹¹⁷⁵ Gispén was inmiddels afgetreden: de koningin benoemde namelijk op 24 juni 1945 een nieuw kabinet.

We hebben hier, met andere woorden, kort geschetst wat Idenburg ertoe bewogen heeft voor de tweede maal een ontwerp voor een wettelijke herziening van het CBS en de CCS te vervaardigen. Hoewel de hierboven geschetste situatie het CBS al vanaf 1945 zorgen baarde, duurde het echter nog tot 1948 voordat Idenburg zijn voorstel presenteerde.

De organisatie van het CBS en de CCS kritisch bekeken

Idenburg gaf gehoor aan de opdracht van Gispén. Hij maakte echter een zeer beperkt voorstel, dat slechts neerkwam op het vervangen van het Besluit van 3 november 1942 door een algemene instructie van de minister van Economische Zaken aan de andere departementen. Waarom had hij niet, zoals Gispén gevraagd, een wet ontworpen? Het antwoord is simpel. De opvolger van Gispén, Vos, was niet overtuigd van de noodzaak van een wet. De grootste groep enquêterende instanties, de rijksbureaus, ressorteerden namelijk onder zijn departement en konden dus op een andere, eenvoudiger wijze tot orde geroepen

worden. Intussen had Aalberse de problematiek van de toekomstige rol van het CBS en de CCS eveneens aangekaart bij het departement. Nu men weer over was gegaan tot de normale orde van de dag, verloor zijns inziens de algemene machtigingsprocedure, die het CBS op tijdens de oorlog had verkregen haar bestaansrecht en moest het vraagstuk van de voorbereidingsprocedure opnieuw bezien worden.¹¹⁷⁶

Aalberse zal hier overigens niet rouwig over zijn geweest. Hij was verre van gelukkig geweest met de uitschakeling van de rol van de CCS ten gunste van het CBS en het departement. Het was de hoogste tijd om de verhoudingen weer te herstellen, zo meende hij. De procedure moest immers zijn dat eerst de CCS gehoord moest worden. De ambtelijke commissie voor de economische statistieken, die in 1938 was ingesteld en waarin twee ambtenaren van het departement en twee van het CBS zitting hadden, zou in de ogen van Aalberse moeten opgaan in de subcommissie voor de economische statistieken van de CCS. Het belangrijkste was dat de snelheid van de te volgen procedure gewaarborgd bleef en dat geheimhoudingsvraagstukken hier besproken konden worden. In het ontwerp-KB voor de CCS dat Idenburg in 1945 had gemaakt was eveneens het vlotter functioneren van de Commissie aan de orde geweest. In 1948 ging de aandacht van Idenburg uit naar een wetsontwerp met een ruimere, algemene strekking dan een KB. In dit wetsvoorstel zou de positie van de CCS eveneens betrokken moeten worden.

12.6 Ambitieuze plannen van Idenburg

Wat behelsde het voorstel van Idenburg nu precies? In de concepttekst die hij in februari 1948 naar de CCS stuurde, werd een viertal ontwerpen gepresenteerd: een Wet tot instelling van een Centrale Commissie voor de Statistiek, een Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) tot instelling van een Centraal Bureau voor de Statistiek, een Wet betreffende het houden van statistische onderzoeken en een AMvB ter uitvoering van deze wet. De keuze voor een AMvB was ingegeven door het feit dat deze een ruimere regeling toelaat dan een KB in engere zin. Met dit laatste wordt bijvoorbeeld de inrichting van een instelling geregeld. Het gaat hierbij dus om individuele gevallen, in ons geval om de inrichting van het CBS en de CCS. Een AMvB daarentegen is een regeringsbesluit met een in beginsel algemeen verbindend karakter. Bovendien is deze constructie 'zwaarder' dan een KB: de Raad van State moet er over gehoord worden en de AMvB moet gepubliceerd worden in het Staatsblad.

Laten we eerst kort stil staan bij het KB van 1899 dat volgens deze plannen zou verdwijnen. Idenburg meende dat hij voldeed hij aan de eis van artikel 80 van

de Grondwet om ook de organisatie van de CCS dat een college van de regering met adviserende taak en leidinggevende krachten was, bij wet te regelen. Artikel 80 bepaalt namelijk dat de instelling van vaste colleges van advies en bijstand aan de regering geschiedt krachtens de wet.¹¹⁷⁷ De instelling van het CBS zou echter niet door middel van een wet geregeld kunnen worden. Het CBS, als orgaan van de uitvoerende macht, moest bij Koninklijk Besluit ingesteld blijven. Een splitsing van het Koninklijk Besluit van 1899 was dus nodig, waarbij een AMvB het oude KB zou vervangen.¹¹⁷⁸

Het voornaamste doel van de wet voor de CCS was het scheppen van waarborgen om de snelheid in het vervullen van de adviestaken te verhogen. *“De belangrijke uitbreiding van het werkterrein der ambtelijke statistiek en het verhoogde tempo, waarin moet worden gewerkt”* maakte dit noodzakelijk.¹¹⁷⁹ Binnen het CBS werd er, zoals we hierboven hebben gezien, vlak na de oorlog aangedrongen op een actievere rol van de CCS, en vooral op een snellere procedure. Het wetsontwerp schiep de mogelijkheid dat in gevallen waarin spoed geboden was de vaste subcommissies zich zouden kunnen buigen over deze materie, zodat niet de voltallige CCS elke keer bij elkaar zou hoeven te komen. De centrale rol van de CCS werd tot uitdrukking gebracht in de bepaling, dat bij alle enquêtes die bij de directeur van het CBS aangemeld werden, de CCS gehoord moest worden.

In de AMvB, die de juridische basis voor het CBS moest gaan vormen, was het belangrijkste verschil met het ‘oude’ KB dat de bevordering van de coördinatie expliciet werd opgenomen in de taakomschrijving van het CBS. Het hoofd van het CBS zou een efficiënte samenwerking met andere instellingen op het gebied van statistische onderzoeken moeten bevorderen. Dit hoofd zou de persoonlijke titel van Directeur-generaal moeten dragen. *“Gezien de betekenis, welke het CBS in de staatsorganisatie heeft, schijnt deze rang gerechtvaardigd te zijn.”*¹¹⁸⁰

Er werden trouwens nog meer bevoegdheden naar dit hoofd toegeschoven. Het voorstel om in deze AMvB de bepaling op te nemen dat het ministerie van Economische Zaken de directeur van het CBS rechtstreeks opdracht zou kunnen geven statistische onderzoeken in te stellen, zou zelfs ten koste van de CCS gaan. De Commissie zou hierdoor immers gepasseerd worden. In dit ontwerp werd het beginsel van de centralisatie van statistische onderzoeken overigens in een apart artikel weer expliciet neergelegd. Een cruciaal verschil met het KB van 1899 dus, waarin het streven naar centralisatie nergens expliciet vermeld werd!

We komen bij het laatste onderdeel van de voorstellen. *“De wet betreffende het houden van statistische onderzoeken moet worden gezien tegen de achtergrond van de veelvuldige klachten, welke vooral uit de kringen van het bedrijfsleven worden vernomen omtrent de vele vragenlijsten, welke ten behoeve van tal van ambtelijke organen*

moeten worden uitgevoerd“, aldus de motivatie van Idenburg voor dit onderdeel van zijn ontwerp.¹¹⁸¹ Het gevaar voor duplicering van werkzaamheden lag in zijn ogen altijd op de loer. De oplossing voor deze problemen bestond uit een samensmelting van twee reeds bestaande wettelijke instrumenten: het Besluit van 3 november 1942 en de verplichting tot het verstrekken van gegevens uit de Wet van 28 december 1936.

Voorop stond echter de vervanging van het Besluit waaraan immers toch de enigszins ‘foute’ lucht van de oorlog hing. Het voornaamste verschil met dit Besluit was dat het wetsontwerp van Idenburg aan de ene kant minder verging, omdat het alleen betrekking op ambtelijke of semi-ambtelijke instanties had, terwijl het Besluit gold voor iedereen die een enquête wilde houden. Aan de andere kant ging het verder, want het zou alle statistische enquêtes omvatten, en niet alleen die op sociaal en economisch gebied, zoals in het Besluit was vastgelegd. *“Beperking en uitbreiding hangen uiteraard samen. De wet kan aan overheids- en semi-overheidsorganen uiteraard meer omvattende verplichtingen opleggen dan aan de vrije organen van het maatschappelijk leven”*, aldus Idenburg.¹¹⁸² Het ging het CBS er dus om de enquête-activiteiten van een aantal groepen van organen aan banden te leggen.

Voor de voornaamste groep van enquêterende instanties, de rijksbureaus, was echter geen wet nodig. Zij zouden, zoals Vos al had gesteld, met aanschrijvingen van de minister geïnstrueerd kunnen worden. Idenburg was hier niet tevreden mee. Dit zou tot dan toe goed gewerkt hebben omdat ‘toevallig’ zowel het CBS als de meeste rijksbureaus administratief onder het departement van Economische Zaken ressorteerden. Daarom bood overleg meestal uitkomst. Maar de rijksbureaus die onder andere departementen ressorteerden moesten, na tussenkomst van de minister van Economische Zaken, door de betrokken bewindslieden teruggedfloten worden. En dit zou weer tot veel ‘schrijverij’ leiden, aldus Idenburg, terwijl het bedrijven van een ‘circulaire-politiek’ niet populair was bij veel diensten.¹¹⁸³ Ook de ETI’s zouden alleen indirect, namelijk via het provinciaal bestuur, aangeschreven kunnen worden. Dus ook een te lange, ambtelijke weg die te veel tijd zou kosten.

Het waren daarnaast *“vooral de publiekrechtelijke organisaties waarbij een grote neiging bestond om veelvuldig te enquêteren buiten mijn medeweten. In de boezem van deze organen voelt men zich geen ‘overheid’, doch ‘bedrijfsleven’. Vermoedelijk zullen zij zich in de toekomst nog minder van de ministeriële wensen behoeven aan te trekken.”*¹¹⁸⁴ Het was overigens niet alleen een vermoeden. Een verontwaardigde brief die Idenburg ontvangen had van de secretaris van een Vakgroep omtrent een niet bij het CBS aangemelde enquête, werd door de directeur van het CBS getypeerd als *“symptomatisch voor de opvattingen die bij deze organisaties leven.”*¹¹⁸⁵ De brief van deze secretaris stond bol van de verwijzingen naar de autonomie

van de publiekrechtelijke organisaties en van de afkeer van bureaucratie. Ten slotte de laatste groep waarvoor de wet bedoeld was. Ook om de samenwerking tussen het CBS en de provinciale en gemeentelijke besturen niet in de waagschaal te stellen bood alleen een wet uitkomst. Als deze besturen elke keer op het matje geroepen moesten worden door het ministerie van Binnenlandse Zaken zou dat niet bevorderlijk zijn voor een 'soepele' medewerking van deze organen. Dat zou bovendien principieel onjuist zijn, omdat deze procedure in strijd was met de bij de grondwet geregelde autonomie van de lagere organen.¹¹⁸⁶

Nieuw was de bepaling waarin de minister de mogelijkheid werd geboden om *“uit oogpunt van landsbelang de publicatie van bepaalde statistische gegevens te verbieden. Het horen van de CCS kan de garantie bieden dat de bevolking niet zonder dwingende noodzaak gegevens wordt onthouden.”*¹¹⁸⁷ Dit is een zeer interessante bepaling, gezien in het licht van de onenigheid die kort daarna zou ontstaan tussen het CBS en de CCS enerzijds en minister Van den Brink anderzijds, over zijn verbod op het publiceren van bepaalde gegevens.

Wat kunnen we uit deze ontwerpen concluderen? Vrijwel onmiddellijk dringt de indruk zich op dat Idenburg zichzelf een belangrijke rol wilde toebedelen. Niet alleen wilde hij de positie van de CCS en het CBS steviger verankeren in het staatsbestel (een KB vormde immers een beperkter fundament dan het systeem van wetten en AMvB's waarin het CBS nu ingekapseld zat), maar ook zijn persoonlijke invloed op de activiteiten op statistisch gebied in Nederland zou hierdoor aanzienlijk vergroot worden. Daarnaast zal meegespeeld hebben dat de behoefte aan een versnelling van de procedure bij het verlenen van goedkeuring aan statistische onderzoeken duidelijk zowel bij het CBS als bij de CCS leefde in de eerste naoorlogse jaren. De keuze voor de ruimere constructie van de wetten en de AMvB wijst er in ieder geval op dat het CBS zijn gecentraliseerde positie, waarbij het een coördinerende taak op statistisch gebied had, wilde versterken en uitbreiden. Het is overigens niet zo verwonderlijk dat Idenburg zijn positie wilde verstevigen via deze constructie. Zijn plannen voor het instellen van een grote, overkoepelende statistische dienst die hij samen met Tinbergen in 1945 had ingediend, waren op niets uitgelopen.

Een staatsrechtelijke onmogelijkheid?

De ontwerpen van Idenburg werden op 15 mei 1948 besproken in de zogenaamde subcommissie van de wettelijke grondslag, die onder voorzitterschap stond van dr. J. Schouten. De overige leden waren: dr.ir. A.H.W. Hacke (de Directeur-generaal van de Arbeid en voorzitter van de Ziekenfondsraad), mr. E.W. van Dam van Isselt (het hoofd Bedrijfstellingen van het CBS), prof.dr.ir.

M.J.L. Dols (departementaal vertegenwoordiger van Landbouw, Voedselvoorziening en Visserij), mr. L.A. Donker (lid van de Tweede Kamer), mr. J.A.G.M. van Hellenberg Hubar, mr. J.H. Klante (departementaal vertegenwoordiger van Sociale Zaken), prof.mr. H.W. Methorst (hoofd Volkstellingen), dr. A. Mey (Directeur van de Rijksbegroting) en dr. P.C. van Traa (departementaal vertegenwoordiger van Handel en Nijverheid). De leden van de subcommissie gingen er in grote lijnen mee akkoord, maar brachten op één punt een principiële wijziging aan. Niet alleen de minister van Economische Zaken, zoals Idenburg voorgesteld had, maar alle ministers zouden het recht moeten hebben statistische onderzoeken aan het CBS op te dragen. Dit was namelijk in overeenstemming met de centrale functie die het CBS altijd in het regeringsapparaat vervuld had.¹¹⁸⁸ Zoals vermeld zijn er aan het begin van de eeuw binnen de CCS over deze zelfde kwestie discussies geweest. Ruim veertig jaar later werd er dus opnieuw over gebakkeleid! We vinden hierin de bevestiging dat de taakafbakening tussen het CBS en de CCS enerzijds en de voor de ambtelijke statistiek verantwoordelijke minister anderzijds, altijd ruimte heeft overgelaten tot verwarring. Artikel 2 van het KB van 1899, waar het namelijk om gaat, liet de minister de ruimte om het CBS opdrachten te geven. Hierbij werd hij echter verondersteld terughoudend te werk te gaan.

In 1948 leidde dit, net zoals in het eerste decennium van het bestaan van het CBS, tot onzekerheid in de CCS. Hiervan is een aardig voorbeeld voorhanden. Op een kattedelletje dat Aalberse schreef aan zijn secretaris, Verstege, verzocht hij het CBS namelijk om juridisch advies in te winnen over de exacte betekenis van artikel 2. *“Hierin wordt een dusdanige macht aan de minister toegekend (...) dat de minister inderdaad in staat is parlementaire verantwoordelijkheid ook ten aanzien van de inhoud van de statistiek te dragen. Is de CC dan wel de Hoge Autoriteit van de statistiek?”*, zo vroeg Aalberse zich af.¹¹⁸⁹ Het antwoord was geruststellend. Aangezien de minister nog nooit van dat artikel gebruik had gemaakt, functioneerde de CCS, volgens Verstege, onder supervisie van de minister als Hoge Autoriteit voor de Statistiek. Er was een onderscheid tussen het geven van statistische opdrachten door de minister, via de CCS, waarvoor hij verantwoordelijk kon worden geacht (met andere woorden het werkprogramma van het CBS) en de inhoud van de statistiek, waarvoor de directeur van het CBS verantwoordelijk was. *“Van volstreekte autonomie is echter alleen sprake bij de rechterlijke macht en de Rekenkamer en misschien op het gebied van de PBO's”*, zo oordeelde Verstege.¹¹⁹⁰

In de subcommissie werden ondertussen naast instemming ook bezwaren geuit tegen de hierboven gepresenteerde plannen. Eén lid was het er namelijk niet mee eens. De vertegenwoordiger van het departement van Economische Zaken in de CCS, Van Traa, had al van zijn departement vernomen dat het ernstige

bedenkingen tegen een dergelijke bepaling had. Het was, volgens Economische Zaken, een staatsrechtelijke onmogelijkheid om direct opdrachten aan de directeur van het CBS te geven. Men moest zijn wensen in plaats daarvan aan de CCS kenbaar maken.¹¹⁹¹ Ook buiten de CCS en het CBS leidde het spraakmakende artikel 2 dus tot verwarring en discussie.

Daarnaast bestonden er op het departement ook bezwaren tegen het wetsvoorstel inzake statistische onderzoeken. Hierin had Idenburg namelijk strafsancities opgenomen die zelfs tegen gemeentebesturen toegepast zouden kunnen worden. *“Men kan particuliere instellingen onmogelijk dwingen hun statistische onderzoeken van een goedkeuring afhankelijk te stellen!”*¹¹⁹²

Een wonderlijke zaak

Van Traa bracht vervolgens zijn minister, Van den Brink, die het ambt van minister van Economische Zaken nog maar kort daarvoor aanvaard had, meteen na de vergadering van de subcommissie op de hoogte van het hier besprokene. Dit resulteerde in een brief van de minister aan de CCS. Dit was in strijd met de gebruikelijke gang van zaken van de CCS, omdat de subcommissie haar rapport nog aan de voltallige CCS moest uitbrengen. In zijn brief wees de minister de CCS er op dat hij ernstige bezwaren had tegen de plannen van Idenburg. Ten eerste vond hij de wijzigingen in het KB van 1899 onnodig. *“Dat met betrekking tot de hier voorgestelde wettelijke voorziening een zo grote noodzakelijkheid aanwezig is, kan ik niet inzien”*, aldus de minister.¹¹⁹³ Het nut van een dergelijke belasting van het wetgevend apparaat zag hij niet in. Daarnaast was het de taak van de overheid, en niet van het CBS, om het beleid van de publiekrechtelijke organen te toetsen. De door Idenburg verafschuwde ‘circulaire-politiek’ was volgens de minister het juiste instrument om deze materie te regelen.¹¹⁹⁴ Was Gispén aanvankelijk nog geneigd om het CBS een dergelijke wet te laten ontwerpen, Van den Brink stond hier, net zoals Vos, zeer afwijzend tegenover. Bovendien gaf de minister hier duidelijk de boodschap aan het CBS en de CCS dat zij zich niet op het terrein van de bevoegdheden van de minister mochten begeven. Het vroegtijdig ingrijpen van de minister in de normale CCS-procedure wekte tijdens de vergadering van de voltallige CCS die op 29 mei 1948 plaatsvond verwondering en irritatie bij de leden op. Oud, de ondervoorzitter, veroordeelde de gang van zaken in scherpe bewoordingen. *“Deze wonderlijke zaak heeft mij zeer getroffen. De boodschap van de minister geeft de verhouding tussen regering en CCS een zeer eigenaardige wending. De verhouding zoals die thans gesteld wordt is principieel verkeerd.”*¹¹⁹⁵ Van Traa verdedigde zijn handelen met het argument dat het vroegtijdig waarschuwen van de minister de CCS juist ten goede kwam. Sterker nog, de Commissie mocht hem wel dankbaar zijn!¹¹⁹⁶ Het lid Bakker

Schut was het echter niet met hem eens. *“Het CBS heeft nu eenmaal door zijn centrale functie een andere positie dan de andere bureaus die onder Economische Zaken ressorteren. Het ware beter geweest, wanneer de departementale vertegenwoordiger een waarschuwend woord had laten horen, en dat niet op deze wijze tussentijds was ingegrepen.”*¹¹⁹⁷ Hij verwoordde het gevoel van de meerderheid. Oud stelde dan ook voor een onderhoud met de minister aan te vragen, om conflicten in de toekomst te vermijden. De minister moest er op gewezen worden dat zijn brief prematuur was geweest. *“De opinie van de CCS moet aan de minister voorgelegd worden en niet omgekeerd!”*, zo oordeelde Oud.¹¹⁹⁸ Van Traa zag er uiteraard geen heil in de minister op het matje te roepen, maar moest zich neerleggen bij een overgrote meerderheid van de CCS voor deze beslissing: 25 leden stemden voor en slechts twee tegen.

Tijdens de discussie over de aantasting van de onafhankelijkheid van de CCS bleek ook dat een aantal leden van de CCS tegen de wetsvoorstellen van Idenburg was. De voornaamste tegenstander, prof.dr.ir.J. Goudriaan, wees er op dat de regeling ‘Duits van aard was’. De statistiek moest juist vrij gelaten worden, net zoals voor 1940. Volgens Goudriaan, die hiermee dus verklaarde uitdrukkelijk tegenstander te zijn, *“liet vrijlating zeker verspillingen toe, doch centralisatie zal de ontwikkeling van de statistiek schaden. Laten we de statistiek vrij laten, immers juist daardoor is zij gegroeid!”*¹¹⁹⁹ Prof.ir.Th.K. van Lohuizen was het met Goudriaan eens. Inmiddels zou de overlast van de rijksbureaus toch immers wel geluwd zijn? *“De grote gemeenten, de ETI’s en de PPD’s zijn toch zeker bevoegd statistische enquêtes te houden en hiermee bestaat toch een goede samenwerking, die zeker zou verstarren door de invoering van een wettelijke regeling, die zelfs strafsancities inhoudt”*, zo bekritiseerde deze hoogleraar de plannen die ter tafel lagen.¹²⁰⁰ Ondanks deze geluiden die zelfs het beginsel van de centralisatie van de statistiek bekritiseerden, wat niet gebruikelijk was voor de leden die niet namens een departement of andere statistiekproducent zitting in de CCS hadden, werden de gewijzigde wetsvoorstellen van Idenburg toch met een ruime meerderheid gesteund. Van Traa stemde na enig twijfelen niet tegen, maar bracht samen met nog een lid een blanco stem uit. De reden waarom hij niet tegen stemde was de geruststelling van de CCS dat zij de zaak eerst nog verder wilde onderzoeken. Dat betekende dus voorlopig uitstel. Goudriaan stemde als enige tegen. Van Lohuizen was blijkbaar overgehaald door de meerderheid. We krijgen de indruk dat Idenburg tamelijk geïrriteerd was geraakt door deze onverwachte kritiek. Hij hekelde het voeren van een politiek van ambtelijk onderhandelen, waar personen als Goudriaan hem straks toe zouden veroordelen. *“Een circulaire politiek is in het algemeen toch niet wenselijk, een wet is practisch en beter. Circulaires gaan de hiërarchie weg en verliezen hun kracht als ze afdalen. Coördinatie is noodzakelijk en wenselijk.”*¹²⁰¹

12.7 *De statistiek is het geweten der natie!*

Er heerste bij de CCS tijdens deze vergadering overigens nog meer ontevredenheid over het beleid van Van den Brink ten aanzien van de onafhankelijkheid van de CCS en het CBS. In mei 1948 had de CCS namelijk lucht gekregen van het feit dat minister Van den Brink voornemens was een publicatie van het CBS te verbieden. Ook dit voorbeeld illustreert de strubbelingen die rond de periode 1945-1950 plaatsvonden tussen het CBS en het departement van Economische Zaken. We gaan er dan ook wat dieper op in.

In 1947 verkeerde ons land in een zeer ernstige financiële crisis. In datzelfde jaar had het CPB het Centraal Economisch Plan opgesteld. Dit werd vervolgens in 1948 door het CBS nagerekend in de zogenaamde voorlopige nacalculatie, die in de subcommissie voor econometrische onderzoeken van de CCS was voorbereid. De taakverdeling was namelijk zo dat het CPB de plannen maakte en het CBS de nacalculaties. Op deze wijze was er een stukje controle op de plannen mogelijk. Daarnaast stelde het CBS jaarlijks een Nationale boekhouding samen. Deze vormde een belangrijke bron voor de CPB-plannen en het economisch beleid van de regering.¹²⁰²

In mei van dat jaar voerde het CBS onderhandelingen met Hirschfeld (die nu de functie van Regeringscommissaris bekleedde en namens de Nederlandse regering de Marshall-onderhandelingen voerde), over de mogelijkheid van samenwerking tussen het departement van Economische Zaken en het CBS op het gebied van de berichtgeving voor het Economic Recovery Plan. Eenmaal per kwartaal zou er namelijk een rapport worden uitgebracht over de activiteiten met betrekking tot de Marshallhulp, waarbij het CBS betrokken zou worden.

Minister Van den Brink liet Idenburg in juni 1948 weten, dat hij 'in het belang van de onderhandelingen van de Marshallhulp' genoodzaakt was (voorlopig) af te wijken van zijn eerdere standpunt dat een nacalculatie zoals die nu op tafel lag, noodzakelijk was. *"Ik verzoek u thans uitkomsten van de nationale boekhouding over 1947 voorlopig uitsluitend aan me te willen overleggen en publicatie daarvan achterwege te laten"*, zo liet hij het CBS weten.¹²⁰³ Ook de cijfers over 1946 mochten niet openbaar gemaakt worden. Hij had kort daarvoor advies gevraagd aan Hirschfeld. Deze steunde hem.

De bewuste nota waar alles om te doen was, de nacalculatie, bevatte volgens Hirschfeld veel waars. *"Zij wijst op een gang van zaken in 1947, welke ik als ongezonder zou willen bestempelen en welke heeft geresulteerd in een sterke toename van de voorraden, een sterk verhoogde consumptie, buitengewoon hoge invoeren en een ontsparring, welke in de particuliere huishoudingen heeft plaatsgevonden. Het kan dan ook niet anders dan dat door deze nota terecht de indruk wordt gewekt dat Nederland in*

1947 geleefd heeft op een wijze, welke niet in overeenstemming was met de werkelijke economische en financiële positie van ons land”, zo oordeelde Hirschfeld.¹²⁰⁴ In 1947 was de totale consumptie van de gezinnen, volgens dit schrijven, ruim 400 miljoen gulden hoger dan aanvankelijk in het Plan van het CPB was geraamd. Daarnaast was de schatting van het Plan dat er 160 miljoen gespaard zou worden, maar het bleek dat er een ontsparing was opgetreden van 200 miljoen.¹²⁰⁵

In de studie van Van Zanden en Griffiths wordt erop gewezen dat het tekort op de betalingsbalans vanaf begin 1946 in toenemende mate de aandacht van de beleidsmakers vroeg. In augustus van dat jaar had Huysmans de rijksbureaus gemaand om zoveel mogelijk goederen vrij te maken voor de uitvoer en de binnenlandse voorziening tot een minimum te beperken.¹²⁰⁶ We begrijpen de ongerustheid van Hirschfeld. Er was immers duidelijk geen gevolg gegeven aan dit beleid. Het advies van Hirschfeld aan Van den Brink luidde dan ook als volgt: *“Ik acht publicatie van deze realisatie niet wenselijk. Ik meen, dat zij onze positie bij de Amerikanen die de gewoonte hebben om dergelijke stukken nauwkeurig te bestuderen, zeker zullen schaden en waar voorts in andere Europese landen de mening heerst, dat Nederland relatief te veel Marshallhulp heeft ontvangen, meen ik, dat ook in dat opzicht publicatie ongewenst zou zijn.”*¹²⁰⁷

Hirschfeld's advies werd opgevolgd door de minister. Hirschfeld werd ondanks zijn houding in de oorlog toch gezien als een man van groot gezag omdat hij directe onderhandelingen met de Amerikanen voerde.¹²⁰⁸ Hij stak Van den Brink overigens nog eens extra een hart onder de riem door in een persoonlijke aantekening voor Zijne Excellentie de volgende opmerking maken: *“Hier blijkt weer eens duidelijk de onhoudbaarheid van het door prof. Aalberse ingenomen standpunt, volgens hetwelk de CCS geheel zelfstandig; desnoods tegen Uw wens in, tot publiceren kan overgaan.”*¹²⁰⁹ De minister vroeg het CBS, met andere woorden, de publicatie van gegevens uit het oogpunt van het landsbelang achterwege te laten. Idenburg gaf hieraan gehoor. Zoals we in zijn ontwerp van wet hebben gezien, had hij een bepaling opgenomen waarin stond dat de minister uit oogpunt van landsbelang de publicatie van bepaalde gegevens kon verbieden. Dit toont aan dat hij bereid was aan dergelijke verzoeken gehoor te geven. Of hij bij het opstellen van dit wetsontwerp al op de hoogte was van de problematiek rondom de publicatie van de betalingsbalans is niet bekend.

Uit andere zaken wordt ook duidelijk welk standpunt hij innam. Korte tijd later, in 1949, verklaarde hij tijdens een interne vergadering dat het in zijn ogen begrijpelijk was dat de toestemming van de minister aan het CBS om tot publicatie van de Nationale jaarrekeningen over te gaan, vertraagd was. *“Het is begrijpelijk dat we op een beslissing van de minister moeten wachten. Het betreft hier een zaak van landsbelang en nationaal beleid. Ik kan dus begrijpen, dat de minister een stem in het kapittel wil hebben.”*¹²¹⁰ Hij vervolgde zijn betoog met de uitspraak

dat hij steeds had erkend dat de ministers publicaties uit oogpunt van landsbelang kon opschorten. Een andere zaak zou het in zijn ogen zijn, wanneer hem werd gevraagd gegevens te publiceren waarvoor hij geen verantwoordelijkheid kon dragen. In dat geval zou hij de medewerking van het CBS weigeren.¹²¹¹

De CCS dacht echter anders over deze problematiek. Er ging tijdens de vergadering van 29 mei, toen al bekend was geworden dat de CBS geen gegevens over de betalingsbalans mocht publiceren, een storm van protest op tegen dit beleid.

Onhoudbaarheid van de zelfstandigheid van de CCS

Het enige CCS-lid die niet had geprotesteerd was, logischerwijze, Van Traa. Volgens hem had de minister het volste recht om publicaties tegen te houden. Het was in dit geval zowel juridisch als praktisch juist om in te grijpen want *“men denke zich de gevolgen voor de economische besprekingen in, wanneer de directeur die toch zou hebben gepubliceerd!”*¹²¹² Hierbij sloot hij zich aan bij Hirschfeld die eveneens van mening was dat de CCS een te grote zelfstandigheid genoot. Het feit dat het CBS onder de bevoegdheid van het ministerie van Economische Zaken viel, gaf de minister volgens Van Traa het recht om in te grijpen. *“Het door de minister ingenomen standpunt is zowel praktisch als juridisch gezien het enige juiste. Het CBS valt onder de bevoegdheid van de minister, daarom heeft hij ook het recht om in te grijpen.”*¹²¹³ Van Traa probeerde vervolgens de zaak wat te sussen door er op te wijzen *“dat er geen moeilijkheden zijn tussen de directeur van het CBS en het departement.”*¹²¹⁴ De ‘praktische’ rechtvaardiging die Van Traa aanvoerde lag in het feit, dat het algemeen belang in dit geval gediend zou zijn met het niet publiceren van bepaalde informatie.

Aalberse dacht hier echter anders over. Inmenging van de minister in de inhoud van de publicaties van het CBS zou een inbreuk zijn op de wetenschappelijke onafhankelijkheid van dit bureau. Dit was voor hem zelfs aanleiding om tijdens de vergadering te dreigen zijn lidmaatschap van de CCS op te zeggen. Op dit volgens de CCS ongeoorloofde handelen moest de minister aangesproken worden. Uit een kattedelletje dat Aalberse naar Verstege stuurde blijkt dat hij steun had gezocht in standaardwerken op het gebied van het Nederland bestuursrecht, waaronder ‘Nederlandsch bestuursrecht’ van mr.dr.J.H.P.M. van de Grinten.

Hierin stond dat de CCS niet slechts een adviserend doch ook een leidinggevend karakter had. Aalberse trok tijdens de bewuste vergadering de volgende conclusie. *“Het staat niet aan de departement te beoordelen of een statistiek er al of niet moet komen! het kan hoogstens de benodigde gelden niet toestaan, maar dan kan de*

CC toch doorzetten door bijvoorbeeld een andere statistiek te schrappen. Vergelijk de universitaire werkring. In een democratie heerst vrijheid van onderzoek. De statistiek is het geweten der natie!"¹²¹⁵

Verstege, de secretaris van de CCS, zocht nog verder naar staatsrechtelijke argumenten. Aan prof. mr. A.M. Donner, een autoriteit op dit terrein, had hij de vraag voorgelegd wat de juridische positie van het CBS nu precies was. Volgens Donner was het CBS een dienst buiten het departement, die dus niet onder de Secretaris-generaal stond. Uit het KB van 1899 concludeerde hij bovendien dat de directeur van het CBS volkomen zelfstandigheid had bij de uitvoering van de hem gegeven opdrachten. *"Ik stelde de heer Donner nog de vraag of de minister de directeur zou kunnen verplichten bepaalde gegevens te publiceren die hij niet juist achtte. De heer Donner meende, dat de directeur daartoe nooit gedwongen kon worden."*¹²¹⁶ Dit laatste punt is natuurlijk zeer interessant. Het is duidelijk dat het CBS en de CCS precies wilde weten hoe het CBS, en in het bijzonder de directeur, er juridisch voorstond wanneer het tot een geschil met de minister zou komen. Zoals we hebben gezien zou Idenburg weigeren onjuiste gegevens te publiceren, wanneer dat van hem verlangd werd door de minister.

De afdeling Economisch Onderzoek van het departement had ondertussen ook stappen gezet om juridische en bestuurlijke argumenten te verzamelen die het standpunt van het departement konden ondersteunen. Het was deze afdeling gebleken dat het CBS enerzijds wel bereid was om in de praktijk rekening te houden met de wensen van het ministerie, maar dat het anderzijds op het standpunt stond dat een formeel recht van de minister om publicatie tegen te houden (en de eindredactie vast te stellen) niet in overeenstemming was met het KB van 1899.

Volgens de afdeling Economisch Onderzoek bevatte dit KB echter twee elementen die logisch niet verenigbaar waren. *"Enerzijds is er het CBS, een zuiver ambtelijk orgaan, voor welks gestie de minister van Economische Zaken tegenover de Staten-Generaal verantwoordelijk is."*¹²¹⁷ Hieruit zou voortvloeien dat de betreffende bewindsman ook de bevoegdheid zou moeten hebben opdrachten aan het CBS te geven, waaronder die tot het staken van een statistische publicatie. Maar: *"Anderzijds is deze bevoegdheid in artikel 2 van het KB in eerste instantie toegekend aan de CCS, een onafhankelijk lichaam."*¹²¹⁸

Ten dele zou de minister dus opdrachten kunnen geven aan het CBS, doch alleen via de CCS, en alleen om te beginnen, niet om te staken of te verbieden! De volgende zinsnede uit deze nota is echter het interessantst. *"De onafhankelijkheid van de CCS en het CBS wordt nog steeds bepleit als garantie voor de objectiviteit van de statistiek en tegen het manipuleren van statistisch materiaal door de overheid, een motief dat ook in brede kringen van de bevolking nog leeft (dat blijkt uit perscommentaren op de hervatte publicatie van de prijsindexcijfers van de kosten van het levens-*

*onderhoud in mei/juni 1947).*¹²¹⁹ De tegenstrijdigheid betrof dus met andere woorden, die tussen de ministeriële verantwoordelijkheid enerzijds en de onafhankelijkheid van het CBS en de CCS anderzijds. We hebben dit aan de hand van voorbeelden reeds vaker geïllustreerd. Volgens de afdeling Economisch Onderzoek *“had deze tegenstrijdige regeling tot nu toe zonder hapering gefunctioneerd, omdat conflictgevallen zich niet hebben voorgedaan.”*¹²²⁰

Wilde de minister zijn standpunt doorvoeren en de publicatie van het CBS verbieden dan moest het KB dus gewijzigd worden. En dat zou, in het licht van de door de minister kort daarvoor afgewezen plannen van Idenburg om het KB van 1899 te vervangen, alom bevreemding wekken! Te zijnertijd zou echter wellicht toch overgegaan moeten worden tot wijziging van het KB.

Saillant is overigens, dat de regering zich al vaker bemoeid zou hebben met publicaties van het CBS. Om precies te zijn: met het bewerken en publiceren van de prijsindexcijfers van de kosten van het levensonderhoud, de betalingsbalans en met de nationale boekhouding.¹²²¹ Wat betreft deze laatste publicatie zag het departement het liefst dat het CBS zich in 1948 zou beperken tot een *“retrospectieve samenvatting van het beschikbare cijfermateriaal.”*¹²²² Ook in dit geval had het CBS zich bereid getoond gehoor te geven aan de wens van het departement. *“De indruk bestaat dat het CBS een publicatie in deze zin beoogt. Het lijkt dan gewenst om in het belang van het vertrouwen in het regeringsbeleid de schijn te vermijden alsof de regering objectief, juist cijfermateriaal zou willen achterhouden”*, aldus de afdeling Economische Onderzoek.¹²²³

Het bovenstaande ondersteunt de bij de CCS aanwezige vrees voor politieke inmenging. Dit opmerkelijke citaat wijst in de richting van een tendens, in ieder geval bij dit kabinet Beel, om zich met de publicatie van gegevens te bemoeien, gerechtvaardigd door de intern tegenstrijdige constructie van het KB van 1899. De bestuurlijk-juridische argumenten leken de CCS daarentegen in het gelijk te stellen. Zelfs de eigen afdeling Economisch Onderzoek van het departement gaf toe dat de minister geen opdracht tot het staken van een publicatie aan het CBS kon geven, zelfs niet via de CCS. Hiermee was de zaak echter nog niet afgehandeld.

Een vertoornde sfeer

De sfeer van de CCS-vergadering van 29 mei werd later intern door Idenburg omschreven als ‘vertoornd’.¹²²⁴ Een openlijk conflict tussen de Commissie en de minister was het gevolg. Officieel heette het dat de voorzitter van de CCS kort na de bewuste vergadering op audiëntie moest bij de minister om over een tweetal zaken te praten.

Ten eerste moest de verhouding tussen het ministerie en de CCS en de positie

van de departementaal vertegenwoordiger in de CCS besproken worden. Dit was naar aanleiding van de gang van zaken rondom de behandeling van de wetsvoorstellen van Idenburg. We gaan hier niet verder op in. Ten tweede zou er over de onafhankelijkheid van het CBS als wetenschappelijk orgaan gesproken worden. Dat laatste is belangrijker.

Omdat de verhouding tussen de CCS en het departement inmiddels wat bekoeld was, raadde Verstege Aalberse aan om niet alleen naar het onderhoud met de minister te gaan, maar om ondervoorzitter Oud mee te nemen. *“Het is mij reeds gebleken, dat men ter departemente zeer verbolgen is over de wijze, waarop in de CCS over deze beide onderwerpen gesproken is en dat men voornemens is de minister ter dege voor te bereiden op een eventueel bezoek uwerzijds”*, aldus Verstege.¹²²⁵

Zover zou het echter niet komen. De voorzitter van de CCS, Aalberse, werd korte tijd later ziek en overleed in juli 1948. Oud, die de voorzittershamer overnam, besloot te wachten totdat er een nieuw kabinet was. Hiermee liep de zaak met een sisser af. Op 7 augustus 1948 werd het kabinet-Drees-Van Schaik geïnstalleerd. Minister Van den Brink was overgegaan naar dit kabinet. Eind november van dat jaar had Oud een onderhoud met Van den Brink. Verstege adviseerde Oud om de verhouding tussen het ministerie en het CBS wederom onder de aandacht van de minister te brengen. In een gesprek dat een maand later plaatsvond tussen Idenburg en de Secretaris-generaal van Economische Zaken, Brouwers, werd het meningsverschil over het ingrijpen van de minister in de publicaties van het CBS opgelost. Volgens Idenburg had hij Brouwers uiteindelijk kunnen overtuigen van zijn standpunt, dat het CBS en de CCS autonome instellingen waren, waaraan de minister slechts algemene richtlijnen kon geven.¹²²⁶

Eind december bracht Oud aan de CCS verslag uit van zijn bespreking met de minister. Van Traa schreef later aan de minister hoe deze vergadering was verlopen. Hij had de indruk gekregen dat Oud van het statistisch beleid een ‘helder begrip’ had.¹²²⁷ *“Waar hij nu als voorzitter is voorgedragen lijkt enig vertrouwen wel gerechtvaardigd. Ook Idenburg heeft steeds begrip getoond, waardoor van praktische moeilijkheden nooit sprake was; slechts wanneer het ging om een principiële uitspraak toonde hij zich, evenals de CCS, onverzoenlijk.”*¹²²⁸ Het was er Van Traa blijkbaar veel aan gelegen om de verhouding tussen het CBS en het departement niet verder te doen verslechteren. Volgens een departementale nota aan de minister bestond er bij de CCS *“ongerustheid ten aanzien van uw opvattingen met betrekking tot de taak van het CBS.”*¹²²⁹

De verzoenende woorden van Van Traa over de houding van de CCS en het CBS kwamen dus op een goed moment, aangezien de problemen nog niet helemaal de wereld uit waren. We hebben al kort aangestipt dat er in 1949, kort na dit onderhoud, door het CBS lang gewacht moest worden op de publicatiemachtiging van het ministerie voor het overzicht van de nationale jaarreke-

ningen. Hoewel sommigen op het CBS de indruk hadden dat de beslissing “*op flauwe, technische gronden vertraagd werd*”, was Idenburg van mening dat het begrijpelijk was dat de minister uit oogpunt van het landsbelang een publicatie kon opschorten.¹²³⁰ Uit deze uitspraak kan geconcludeerd worden, dat de directeur van het CBS minder bevreesd was voor een aantasting van de onafhankelijkheid en de autonomie van het CBS dan de voorzitter van de CCS dat was geweest, een paar maanden eerder.

Een kille atmosfeer

Eind 1948 deed zich nog een conflict voor dat de verhouding tussen de CCS en de minister van Economische Zaken niet ten goede kwam. De bezuiniging die Van den Brink aan het CBS had opgelegd stuitte op protest van de CCS. Tot het staken van statistieken, waartoe het CBS noodgedwongen over moest gaan, kon krachtens het KB van 1899 alleen de CCS toestemming geven. Die besloot haar machtiging voor het stopzetten van publicaties echter te onthouden, omdat ze de bezuiniging van 800 000 gulden op de begroting van 4 597 714 gulden ‘onaanvaardbaar’ vond.¹²³¹

Ze vestigde de aandacht hierbij op een drietal punten. Ten eerste meende zij dat juist in een periode van overgang van het ene naar het andere economische stelsel de behoefte aan statistische gegevens sterk zou toenemen. Daarnaast vereiste de internationale samenwerking op economisch gebied om een verhoging van de statistische activiteiten in Nederland (voorbeelden waren de Benelux, West-Europese samenwerking en het Marshallplan). Ten slotte was er een derde aandachtspunt, waarin wij het meest geïnteresseerd zijn. “*Het stopzetten van statistische werkzaamheden maakt de kans zeer groot dat deze in andere diensten of in de departementen zullen herleven en dan vaak op minder efficiënte wijze zullen worden uitgevoerd. Dit zou niet alleen leiden tot een hoogst ongewenste decentralisatie van het statistisch werk, maar zelfs tot verhoging van de overheidsuitgaven.*”¹²³²

De CCS eindigde haar betoog met een opmerking die we bijna als een dreigement zouden kunnen opvatten. “*Zodra een dergelijk verschijnsel gesignaleerd zou worden, zal de CCS zich gedwongen zien alles in het werk te stellen om te bevorderen, dat bedoelde werkzaamheden wederom gecentraliseerd zullen worden bij het CBS.*”¹²³³

Kort nadat Van den Brink de hiervoor genoemde bezuiniging had aangekondigd, verlaagde hij de begroting van het CBS nog verder met 20 000 gulden. Zelfs de afdeling AFZ van het departement schreef de minister in een advies: “*Het zal moeilijk zijn de zogenaamde extra bezuiniging te realiseren.*”¹²³⁴ Deze afdeling was van mening dat het niet mogelijk was de door de CCS noodzakelijk geachte statistieken verder in te krimpen of stop te zetten. Wederom werd er in dit advies gesproken over het KB van 1899 en een mogelijke wijziging hiervan.

In dit geval vond men het feit dat alleen de CCS machtiging kon geven om statistieken te staken, veel te ver gaan. We lezen namelijk de volgende opmerking: *“De bevoegdheden van de CCS zijn neergelegd in artikel 2. U merkt al op dat de bepalingen niet juist zijn. Zij zouden ons inziens in overeenstemming dienen te worden gebracht met de ministeriële verantwoordelijkheid.”*¹²³⁵ Hiervoor was een wet nodig, en niet een nieuw KB. Immers, zo meende de afdeling Economisch Onderzoek die zich nu al vier jaar over de voorstellen voor een wet van Idenburg had gebogen, sinds de Grondwetswijziging van 1922 moest de CCS beschouwd worden als een Vast College van Advies. En een dergelijk college moest bij wet geregeld worden. Teneinde de bevoegdheidsverhoudingen tussen de minister, het CBS en de CCS echter met succes te regelen, moest volgens Van Traa *“de atmosfeer zeer veel kalmer zijn dan op dit ogenblik.”*¹²³⁶ Voorlopig was dat het geval nog niet.

In december 1950 werd het CBS door de minister onder druk gezet. Dit maal betrof het een publicatie omtrent de economische toestand in Nederland waarin een exposé werd gegeven van de situatie en het regeringsbeleid op economisch gebied. Van den Brink was in zijn wiek geschoten door de inhoud van dit stuk. Hij zag het als een ‘bedekte kritiek’ op het regeringsbeleid.¹²³⁷ *“Zo wordt verhoging van de consumptie gesignaleerd als een ‘gevaarlijke factor’.(...) Deze vorm van voorlichting behoort niet tot de taak van het CBS. Het komt mij daarom gewenst voor, deze tekst in deze vorm niet te publiceren.”*¹²³⁸ Het lag inderdaad niet op de weg van het CBS om dergelijke uitspraken te doen, gezien het feit dat het Bureau geen waardeoordelen en politieke conclusies aan zijn cijfers mocht verbinden.

In de ogen van de minister moest het CBS op het matje worden geroepen en moest er nog eens uitgelegd worden wat nu precies de taak van het Bureau was. In zijn uiteenzetting omvatte deze taak de volgende zaken. *“Het CBS mag niet verder gaan dan het samenvatten van statistische waarnemingen in overzichtelijke groeperingen van cijfers, waaraan het desnoods nog een descriptieve verduidelijking van de tekst kan toevoegen. Voor zover al dergelijke uiteenzettingen dienen te worden gegeven is het CPB hiervoor de aangewezen instantie.”*¹²³⁹

De toon en de inhoud van dit schrijven suggereren dat er bij de minister irritatie bestond over de inhoud van de desbetreffende publicatie. Wanneer we alle bovenstaande gebeurtenissen nagaan zien we een optelsom van irritaties, zowel bij de CCS en het CBS als de minister. Idenburg zal ondanks zijn bereidheid tot medewerking in gevallen waarin het landsbelang in het geding was, toch niet gecharmeerd zijn geweest van de wijze waarop Van den Brink met zijn bureau omging. Met bovenstaande taakbeschrijving werd het CBS immers min of mee gereduceerd tot de beruchte rekenmachine. De verwetenschappelijking van het werk van het CBS waarnaar hij streefde, werd hiermee eigenlijk in de kiem gesmoord.

Tegelijkertijd werd er vanuit andere hoeken eveneens druk op het Bureau uitgeoefend. In 1950 had Idenburg namelijk ook een onderhoud met een vertegenwoordiger van het Bureau voor het Europese Herstelprogramma (BEH) gehad. Tijdens dit onderhoud werd aan Idenburg duidelijk gemaakt dat het BEH van het CBS een grotere activiteit op het gebied van de nacalculatie van de plannen verwachtte, welke voor enige internationale organisaties (zoals de OECD) waren opgesteld.¹²⁴⁰ Het zou hierbij voornamelijk gaan om de gegevens van de handel. Idenburg beloofde dat *“het CBS op dit punt een grotere dilligentie zal betonen en een grotere mate van onafhankelijkheid zal betrachten vooral ten aanzien van de rubricering en interpretatie van de gegevens.”*¹²⁴¹ Men verwachtte bij het CBS dat aan dit verzoek ten grondslag lag dat het BEH objectieve gegevens wilde verkrijgen, ondanks de alom aanwezige politieke spanningen rondom de Marshallhulp.

Tenslotte

We hebben duidelijk gezien hoe de ontwikkelingen op maatschappelijk-politiek en economisch gebied de plannen van het CBS, die tot doel hadden het steviger verankeren van de eigen organisatie in de rijksdienst, beïnvloed hebben. De vraag is waar deze behoefte vandaan kwam en welke invloeden van buitenaf hierbij zichtbaar waren. De tijdgeest van de eerste naoorlogse jaren openbaarde zich in een sterke behoefte om de oorlogsschade te herstellen, waarbij vooruitgangsgeloof en optimisme voorop stonden. Al snel moest de politiek zich bezinnen op de keuze tussen terug naar het oude of vernieuwing. Het CBS werd zelf ook geconfronteerd met de noodzaak een keuze te maken voor de na de oorlog te volgen strategie. Want dat de dingen na 1945 niet meer bij het oude zouden blijven, stond voor met name Idenburg als een paal boven water.

De ongerustheid van de CCS was, zeker in het licht van het bovenstaande, begrijpelijk. Laten we de zaken nog eens resumeren. We beginnen met het eenvoudigste probleem. Voor de begrotingskwestie werd een oplossing gevonden door de goedkeuring van het ministerie van Financiën om het CBS bepaalde werkzaamheden voor derden in rekening te laten brengen.¹²⁴² Na 1950 werd de economische groei in ons land ook voor het Bureau merkbaar. Na de grote bezuinigingen van de jaren 1947-1948 kreeg het weer wat lucht.

Maar hiermee was het gevaar van decentralisatie nog niet weggenomen. Structurele ontwikkelingen bedreigden de centralisatiegedachte. Zo waren de geluiden tegen de wetsvoorstellen natuurlijk niet bemoedigend geweest. Vooral het feit dat er zelfs in de boezem van de CCS enkele tegenstanders van centralisatie waren, althans in de betekenis die Idenburg er in zijn wetsvoorstellen aan had gegeven, moet een onaangename gewaarwording voor het CBS

zijn geweest. Aalberse, de grote voorvechter van de centralisatiegedachte, overleed in 1948. Hiermee verloren de CCS en het CBS een zeer belangrijke lobbyist. We kunnen gerust zeggen dat als Aalberse er niet was geweest, het CBS nog lange tijd een wat ondergewaardeerde 'vreemde eend in de bijt' bij het departement van Binnenlandse Zaken zou zijn gebleven.

Over het algemeen voelde het CBS zich na 1945 gehandicapt door het ontbreken van een enquête-aanmeldingsplicht. Nu er geen verplichting meer bestond om enquêtes aan te melden, was het goedkeuren van enquêtes immers een wassen neus geworden. Via overleg met de ministeries, vooral met Economische Zaken, hoopte het CBS toch enige grip op de zaak te houden. De oplossing in de toekomst zou kunnen zijn, dat de registraties de enquêtes overbodig zou maken.¹²⁴³ Voor de situatie van het heden had het CBS hier helaas niet veel aan. De plannen om een wettelijke regeling te treffen waarmee het CBS een bredere basis zou hebben in het staatsbestel, waren op niets uitgelopen.

We kunnen uit de bovenstaande voorbeelden bepaalde algemene conclusies trekken. Naar aanleiding van een tijdens de oorlog veranderd beleid ten aanzien van de statistische informatievoorziening vond er bij de leiding van het CBS in de jaren 1945-1950 een herbezinning op de posities van het CBS en de CCS plaats, wat resulteerde in een aantal concrete plannen om de wettelijke grondslag van beide organisaties te herzien. Deze pogingen vonden echter geen gehoor bij de opeenvolgende verantwoordelijke ministers in de jaren 1945-1950. Zowel Vos als Huysmans en Van den Brink zagen niets in de plannen om het KB van 1899 in een wet om te zetten, ondanks het advies van hun eigen onderzoeksafdeling. Deze afdeling benadrukte de tegenstrijdigheid in het KB: namelijk die tussen de ministeriële verantwoordelijkheid enerzijds en de wetenschappelijke en politieke onafhankelijkheid van het CBS en de CCS anderzijds. Het voorbeeld van het opschorten van een economische publicatie in het belang van de Marshallhulp geeft een goede illustratie van deze problematiek. Idenburg vond dat er toegegeven moest worden aan dit soort politieke druk omdat het landsbelang ermee gemoeid was, de CCS daarentegen vond dit een aantasting van de onafhankelijkheid van de statistiek. Met de eerder geciteerde opmerkingen uit de nota-Van Traa wordt het beeld bevestigd dat Idenburg in het algemeen bereid was om mee te werken, tenzij het in zijn ogen een principiekwestie betrof. In dat geval was hij volgens Van Traa net zo onverzoenlijk als de CCS. Principes zijn zeer persoonlijk. We zien dit duidelijk in ons voorbeeld. De kwestie van het niet publiceren in verband met de Marshallhulp was dus voor Idenburg een zaak waar hij geen principiële bezwaren tegen had. Aalberse dacht hier, zoals we hebben gezien, heel anders over.

Uit het voorbeeld van de begrotingskwestie die rond 1946-1948 de gemoederen eveneens bezig hield op het CBS en de CCS, blijkt ook weer hoe moeilijk het

was om de bevoegdheden van de minister en die van de CCS af te bakenen en te scheiden. Ook in dit geval vormt de centralisatie een aspect van de discussie. Een belangrijke motivatie van de centralisatie, namelijk de (wetenschappelijke) onafhankelijkheid van het CBS, lijkt in het geval van de Marshall-onderhandelingen op gespannen voet te zijn geraakt met de politieke werkelijkheid. Kortom; de periode 1945-1950 was tot nog toe de rumoerigste voor de wettelijke bevoegdheden en taken van het statistisch apparaat.

De vraag is nu waarom er, ondanks de juridische argumenten waardoor de voorstanders van een wettelijke regeling sterk stonden, geen wet is gekomen. We nemen aan dat de opeenvolgende ministers de wetsvoorstellen van Idenburg veel te ver vonden gaan. Een dergelijke mate van zelfstandigheid voor het CBS vonden zij waarschijnlijk onaanvaardbaar. Idenburg daarentegen, zag de plaats van het CBS en de CCS binnen de overheidsorganisatie graag versterkt worden, waarbij zijn eigen positie ook aan belang toe zou nemen.

Er kan geconcludeerd worden dat men op het departement van Economische Zaken na 1945 afwijzend stond tegenover een uitbreiding van de bevoegdheden van de directeur van het CBS en een wettelijk verankerde voortzetting van het Besluit van 3 november 1942. Vooral de gemeentebesturen en de publiekrechtelijke organen, die actief waren op het gebied van het vervaardigen van statistieken, werden in bescherming genomen door de minister van Economische Zaken. Een versterking van de 'monopoliepositie van het CBS op de statistische ervaring', zoals Tinbergen het zo fraai had verwoord, ten koste van een beperking van de autonomie van deze lichamen, vond men op het departement niet wenselijk. De minister wilde verder duidelijk geen aantasting van zijn invloed op de onder het ministerie ressorterende diensten.

Samenwerking in de jaren 1945-1960

Inleiding

De periode 1945-1960 was cruciaal voor de wijze waarop de naoorlogse institutionele positie van het CBS vorm kreeg. Dit zal aan de hand van een aantal voorbeelden, die de relatie van het Bureau met verschillende instellingen en organisaties illustreren, aangetoond worden. De volgorde is niet willekeurig gekozen. Getracht is enigszins vast te houden aan de chronologie. Achtereenvolgens wordt over de gemeenten, de PBO's, de ETI's, andere semi-overheidsorganisaties (het LEI en het EIM) en de departementen gesproken. We laten incidentele gevallen van bedreiging van de centralisatie achterwege. Het is eenvoudigweg niet mogelijk om in deze studie een opsomming van alle kwesties te geven. Daarnaast voegt het noemen van incidentele gevallen, die vaak na overleg verholpen werden, niet veel toe aan ons onderzoek waarin we naar de structurele ontwikkeling van de centralisatiegedachte kijken. Om er kort één te noemen: in 1952 werd er bijvoorbeeld op het CBS geklaagd over het gedrag van de Verzekeringkamer en de Sociale Verzekeringsraad, die de bewerking van statistische gegevens aan zichzelf wilden houden. Het CBS wilde deze statistieken "los krijgen" uit hun handen.¹²⁴⁴ In deze gevallen bood overleg uitkomst.

Ten slotte nog een laatste opmerking voordat we de gevallen behandelen. Met het CPB had het CBS een bijzondere verhouding. We behandelen deze als laatste, in een apart hoofdstuk. De relatie tussen het CBS en het CPB was namelijk van geheel andere aard, dan die met de bovenstaande partijen.

13.1 *Het CBS als monopolist?*

Door de grote behoefte aan statistische informatie na de bevrijding hadden de departementen en rijksbureaus allerlei statistische activiteiten naar zich toe getrokken. Aanvankelijk maakte Idenburg zich hier niet al te druk om. Althans, in ieder geval niet in de onderstaande kwestie. Toen het departement van

Economische Zaken namelijk in 1946 actief was geweest op het gebied van de berekening van indexcijfers en één van de afdelingshoofden van het CBS de waarschuwing uitte dat hierdoor de centralisatie in gevaar dreigde te komen, stelde Idenburg hem gerust. Hij beschouwde de activiteiten van Economische Zaken op het gebied van de indexcijfers voornamelijk als een uitvloeisel van de overgangssituatie waarin Nederland op dat moment verkeerde. Het CBS bezat op dit punt volgens Idenburg een monopoliepositie.¹²⁴⁵ *“In dit geval heeft het departement gemeend de berekening van indexcijfers, ondanks waarschuwingen, beter en vlugger te kunnen volbrengen dan het CBS, doch moest van zijn dwaalweg terugkeren”*, aldus een zelfverzekerde Idenburg.¹²⁴⁶ Ondertussen realiseerde het CBS zich dat overleg met de departementen, zoals bijvoorbeeld over de consumptie-index, zeer belangrijk was. Het prijsindexcijfer van het gezinsverbruik, waarvoor het CBS verantwoordelijk was, was bovendien politiek dermate beladen dat overleg met allerlei instanties, via de CCS, zelfs onontbeerlijk was. De opmerking van Idenburg onthult hoe hij op dat moment de rol van het CBS zag. Interessant is dat hij hier de term monopoliepositie in de mond nam. We hebben in de vorige paragraaf laten zien dat Tinbergen eveneens sprak van het ‘monopolie van het CBS op het gebied van de statistische ervaring’. Er is echter een nuanceverschil tussen deze uitspraken. Tinbergen bedoelde hier niet mee dat het CBS letterlijk, dus formeel, een dergelijke positie bezat, maar dat het wat betreft de deskundigheid en ervaring als een monopolist beschouwd kon worden. Idenburg leek echter verder te willen gaan: hij doelde met zijn uitspraak op het feit, dat het CBS ten opzichte van andere producenten van ambtelijke statistieken het alleenrecht zou moeten hebben om bepaalde statistieken samen te stellen. De prijsindexcijfers bijvoorbeeld, die hij zelf als een voorbeeld noemde. Dergelijke politiek gevoelige statistieken dienden op betrouwbare en objectieve wijze samengesteld te worden. Door het CBS dat daarvoor de aangewezen organisatie was. Daarom streefde hij naar een regeling die het ‘Besluit van 3 november 1942’ kon vervangen. Er werd echter gedurende de tweede helft van de jaren veertig en in de jaren vijftig toch flink wat geënquêteerd buiten het CBS. De departementen, rijksbureaus, overige (semi-)overheidsinstellingen, gemeenten en Kamers van Koophandel verzamelden eveneens statistische informatie.

Afstand tussen het CBS en de beleidsorganen

Tijdens een vergadering van de CCS in 1954 werd er een opmerkelijke brief voorgelezen door Idenburg. De brief, die afkomstig was van het lid prof.dr.M.J.H. Cobbenhagen, betrof de nota ‘Werkprogram 1955’ van de CCS. We zullen een groot deel van dit schrijven hier citeren, aangezien het een interessante visie van

een CCS-lid weergeeft. Het ging hierbij namelijk om de hoeveelheid en de intensiteit van het contact dat het CBS zou moeten voeren met de beleidsinstanties. *“Het CBS moet zijn en blijven een van het regeringsbeleid en van alle andere maatschappelijke groepenbelangen, die gebruik maken van de diensten van het CBS, onafhankelijk instituut. (...) Mijns inziens mag dit contact niet verder gaan dan nodig is, om de behoefte te leren kennen, die de Overheid heeft aan objectieve gegevens. Ik vrees, dat een voortdurend en nauw contact kan leiden tot politieke beïnvloeding. Het vertrouwen in de publicaties van het CBS zou ondermijnd worden, indien de gedachte zou kunnen post vatten, dat de publicaties onder de suggesties en beïnvloeding van een overheidsinstantie zijn tot stand gekomen. Of de publicaties van het CBS iemand aangenaam of onaangenaam zijn, in het raam van een bepaald politiek beleid passen of niet, mag voor het werk van het CBS nooit norm of maat zijn.”*¹²⁴⁷

Idenburg en de CCS waren het hier volmondig mee eens. De vraag waarom de CCS zich bezig hield met deze problematiek kan kort beantwoord worden. Over het algemeen kan gesteld worden dat de situatie na de bevrijding om meer overleg en coördinatie op het gebied van statistisch onderzoek vroeg. Voor het CBS waren er bovendien een aantal specifieke problemen bij gekomen na 1945. Niet alleen was het steeds moeilijker geworden om het omvangrijke materiaal van het CBS voor buitenstaanders toegankelijk te maken, ook werd er onder de noemer van ‘research’ steeds meer aan statistisch onderzoek verricht buiten het CBS. Het onderhouden van contacten en het voeren van overleg met andere partijen mocht, althans volgens CCS-leden als Cobbenhagen, niet te intensief gebeuren want dan zou de grens tussen politiek en statistiek overschreden kunnen worden. Wilde het CBS zijn centrale positie echter niet kwijt raken, dan moest het wel een regelmatig en goed (informeel) contact met allereerste organisaties onderhouden.

De financiële positie van het Bureau zag er inmiddels wat rooskleuriger uit. Tegen het einde van de jaren veertig was er zowel door de commissie-Verwoerd als door de CCS een onderzoek gedaan naar de doelmatigheid van de CBS-statistieken en naar de kwaliteit van het werkprogramma van het Bureau. In 1951 kon het CBS opgelucht melden dat de voorgenomen bezuiniging op de rijksbegroting van 150 miljoen gulden het CBS nagenoeg niet zou beroeren. Volgens Idenburg was de Secretaris-generaal van het departement van Economische Zaken ervan overtuigd geraakt dat het CBS al het mogelijke had gedaan om zijn efficiency te verbeteren. Nu was het zaak dat het Bureau deze reputatie bleef behouden, aldus de directeur.¹²⁴⁸

In 1951 vond er een voor deze studie belangrijke ontwikkeling plaats die met het voorgaande verband houdt. De subcommissie voor de begroting van de CCS vroeg namelijk aan Idenburg of hij de CCS zou willen attenderen op ‘eventuele ongewenste decentralisatie-tendenties’ in de samenstelling van de over-

heidsstatistieken.¹²⁴⁹ Idenburg gaf hieraan gehoor. Zijn voornaamste voorbeelden betroffen de statistische activiteiten van een aantal departementen.

Gezondigd tegen de centralisatiegedachte

Korte tijd later dreigden er echter weer bezuinigingsmaatregelen genomen te worden.

De aankondiging in juni 1954 van de minister van Economische Zaken, dr.J. Zijlstra, dat er op de begroting van het CBS voor 1955 256 000 gulden moest worden bezuinigd, was voor het CBS en de CCS aanleiding om de statistische activiteiten van het CBS wederom kritisch te evalueren. Er werd *“intern gespeurd naar uitschakeling van verouderde of minder goed voldoende statistieken.”*¹²⁵⁰

De hiervoor ingestelde subcommissie van de CCS sprak lovende woorden over de inhoud van het werkprogramma van het CBS, maar had veel kritiek op de handelwijze van de ministeries. Het rapport van deze subcommissie meldde dat *“de CCS getroffen is door het feit, dat ondanks het goede functioneren van het CBS nog steeds door verschillende departementen gezondigd wordt tegen de reeds ruim 50 jaar gehuldigde centralisatiegedachte. Er zijn gevallen bekend dat zuiver statistische arbeid onder de dekman- tel van registratie, documentatie, research of planbeoordeling buiten het CBS wordt gehouden en zelfs niet aan de goedkeuring van de CCS wordt onderworpen.”*¹²⁵¹

Bovendien maakte de CCS zich zorgen over het feit dat een toenemend aantal statistische projecten werd verricht door instellingen, zoals de PBO's, die door hun juridische vorm buiten de zeggenschap van de CCS vielen. De objectiviteit en betrouwbaarheid van deze statistieken kon dus niet gecontroleerd worden. Het feit dat sommige van deze lichamen zwaar gesubsidieerd werden door de overheid werd waarschijnlijk door de CCS als een vorm van concurrentievervalsing gezien: het CBS was immers gebonden aan een budget. Bovendien werd hierop regelmatig flink gesnoeid. Voorbeelden van zulke organen waren het Landbouw Economisch Instituut (LEI) en het Economisch Instituut voor de Middenstand (EIM). Ook de gemeenten toonden zich actief op statistisch gebied.

13.2 De gemeenten en hun statistische bureaus

Na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een voortschrijdende uitbreiding van het regionale onderzoek. Dit hield verband met de ontwikkeling van een regionaal gerichte overheidspolitiek die na 1945 op gang kwam. Tijdens en na de wederopbouw bleek namelijk dat bepaalde gebieden economisch achterbleven op een wijze, die zonder tegenmaatregelen een blijvend karakter zou dragen. In sommige regio's (zoals Oostelijk Friesland, Noordoost Over-

ijssel, Noordoost Brabant en Noord Limburg) was namelijk sprake van een structurele werkloosheid.¹²⁵² In 1960 werden deze regio's aangeduid als 'probleemgebieden'. Voor het voeren van een op steunmaatregelen gerichte politiek en het meten van de effecten hiervan was regionale statistische informatie nodig. Het was voor het CBS onmogelijk om aan alle vragen naar deze informatie, waarbij het vaak zeer gedetailleerde gegevens betrof, te voldoen. Op dit terrein waren dus andere organen, zoals de gemeenten, actief. Dankzij de naoorlogse ontwikkeling in de methodiek van de dataverzameling, waardoor het accent steeds meer kwam te liggen op enquêtes met behulp van steekproeven, nam het aantal aanbieders van statistische informatie, waaronder de gemeenten, sterk toe.¹²⁵³

Voor de oorlog was er ook al sprake van een 'vrij nauwkeurige samenwerking' tussen de gemeenten en het CBS.¹²⁵⁴ Gezien de hiervoor beschreven ontwikkeling na 1945 is het niet verwonderlijk dat er door het CBS gezocht werd naar een uitbreiding en verbetering van het contact. Van groot belang was hierbij dat de gemeenten en het CBS ten opzichte van elkaar verschillende rollen vervulden. Zo bestond er een relatie tussen het CBS als leverancier, en de gemeenten als afnemer van statistische informatie.¹²⁵⁵ Daarnaast speelden gemeenten de rol van enquêteur ten behoeve van CBS-statistieken als volkstellingen. Bovendien waren ze producent van statistische informatie, waarbij het CBS zichzelf het liefst als 'bureau of standards' zag. Het CBS vervulde tot op zekere hoogte de rol van accountant met betrekking tot bepaalde administratieve informatie van gemeenten, een rol die volgens Van Tuinen, tussen 1985 en 1994 directeur Sociale Statistieken van het CBS, het verst verwijderd was van de hoofdfunctie van het CBS, maar die wel met de vereiste inzet gespeeld werd.¹²⁵⁶ Ten slotte waren ze een belangrijke berichtgever. Krachtens artikel 215 van de Gemeentewet mocht het CBS jaarlijks gegevens van de gemeenten vragen.

De gemeentebesturen waren dus wettelijk verplicht om verzoeken van het CBS om gegevens te honoreren. De ervaring wees uit dat de gevraagde informatie beter goedschiks dan kwaadschiks verkregen kon worden. Soms verliep de medewerking van gemeenten namelijk moeizaam. Een goed voorbeeld was de gang van zaken rondom de statistiek van de Gemeentefinanciën in 1959. Verschillende gemeenten hadden niet gereageerd op het verzoek van het CBS de benodigde informatie af te staan. Het CBS probeerde het eerst met telefonisch overleg maar was met handen en voeten gebonden aan de bereidwilligheid van het departement van Binnenlandse Zaken om sancties tegen deze weigeraars te treffen. Die bereidwilligheid liet nog al eens te wensen over. *"Men is daar wat benauwd om de nalatige gemeenten onder dwang te zetten en tracht het beoogde resultaat te bereiken via circulaires"*, aldus het CBS.¹²⁵⁷

Een ander voorbeeld van het belang van een goede samenwerking was voor-

handen in 1947. In dat jaar werd er immers, voor het eerst sinds 1930, weer een Volkstelling georganiseerd. Het veldwerk van de telling zou ten dele door rijks-personeel en ten dele door gemeentelijk personeel uitgevoerd worden. De gemeenten waren huiverig een te groot deel van het personeel te leveren. Amsterdam was hier een voorbeeld van.¹²⁵⁸ Bovendien waren er problemen ontstaan omdat er geen duidelijke gezagsverhouding bestond tussen de gemeentebesturen en het volkstellingspersoneel van het CBS. Dit was bijvoorbeeld in Den Haag het geval.¹²⁵⁹

Daarnaast waren er moeilijkheden van andere aard. Onder het publiek was namelijk ongerustheid ontstaan, toen er in de kranten was geschreven over het gebruik van volkstellingsgegevens voor het vorderen van woonruimte door de gemeentebesturen. Men vreesde namelijk dat de gegevens van de gelijktijdig met de volkstelling uitgevoerde woningtelling gebruikt zouden worden voor de zogenaamde 'inkwartieringspolitiek' van de gemeenten. Vanwege de woningnood in de grote steden, in het bijzonder in het zwaar beschadigde Rotterdam, konden huiseigenaren gedwongen worden hun woning te delen met andere gezinnen.

Idenburg zat in een lastige positie. Enerzijds kon hij de gemeentebesturen niet verbieden de gegevens voor bepaalde doeleinden, zoals inkwartiering, te gebruiken. Anderzijds mochten CBS-gegevens alleen ten behoeve van statistische doeleinden gevraagd worden aan het publiek. Er mochten voor het publiek, met andere woorden, geen represailles op het afstaan van individuele gegevens volgen. Een oplossing werd gevonden door op de telformulieren duidelijk aan te geven dat de gegevens niet voor inkwartiering gebruikt zouden worden. Volgens het CBS is er uiteindelijk nergens 'misbruik' gemaakt van de volkstellingsgegevens door gemeentebesturen, hoewel diverse dagbladen het tegendeel beweerden.¹²⁶⁰

Na afloop van de Telling van 1947 bleek dat vele gemeenten om verdere uitsplitsingen van de gegevens vroegen. Zij hadden, simpelweg, gedetailleerdere informatie nodig dan ze tot dan toe van het CBS ontvangen hadden. Idenburg zag hier mogelijkheden. Het CBS zou een soort maatwerk voor de gemeenten kunnen gaan verrichten waarmee niet alleen de rentabiliteit van het CBS vergroot zou kunnen gaan worden, maar ook de "*medewerking van de gemeenten tot het verstrekken van gegevens gestimuleerd kon worden.*"¹²⁶¹ Een mooie ruil, kortom, voor het Bureau en voor de gemeentebesturen. Idenburg gaf de voorkeur aan een dergelijke ruiltransactie boven het dwingen van de gemeenten om informatie af te staan. Er was weliswaar een artikel in de Gemeentewet opgenomen waarin de levering van statistische gegevens door de gemeentebesturen was opgenomen, maar, zo redeneerde Idenburg, "*niet de mogelijkheid, maar de behoefte moet de verzameling van statistische gegevens bepalen.*"¹²⁶² In een CBS-nota uit 1981

waarin een terugblik wordt gegeven op de samenwerking met de gemeenten lezen we echter dat het CBS, ondanks deze terughoudende houding van Idenburg, uitvoerig gebruik maakte van artikel 215 van de Gemeentewet. De nota vervolgt met de opmerking: *“Hoewel gemeenten in het verleden wel eens bezwaren hebben aangetekend tegen bepaalde verzoeken van het CBS, hebben zij doorgaans coöperatief meegewerkt aan de productie van CBS-statistieken.”*¹²⁶³

Tijdens een vergadering van de afdelingshoofden in 1947 werd door het CBS verder gefilosofeerd over samenwerking. Zo zag Idenburg drie mogelijkheden voor de toekomstige samenwerking met de gemeenten: ten eerste zou het CBS statistisch materiaal aan de gemeenten kunnen gaan leveren (dit had een aanrakingspunt met de regionale statistiek), ten tweede zou het CBS advies kunnen gaan geven aan de gemeenten over het gebruik en de samenstelling van statistische informatie (door Idenburg aangeduid met de term ‘normalisatie’) en ten derde zou het CBS specifieke hulp en diensten kunnen verlenen op statistisch gebied.¹²⁶⁴

Deze drie punten hadden sterk te maken met de wens van het CBS een centrale, coördinerende functie te behouden ten opzichte van de gemeenten als consument en producent van statistieken. De vraag was echter hoe het CBS actiever kon gaan worden op bovengenoemde gebieden. Bij veel, vooral kleinere gemeenten was er weinig over het CBS of zijn werk bekend. Dat het Bureau zich hiervan bewust was blijkt uit de in een hoofdenvergadering gemaakte opmerking, *“dat er waarschijnlijk een periode van propaganda nodig zou zijn om de gemeenten ‘statistiek-minded’ te maken. Ervaringen wijzen er op, dat bij de gemeenten weerstand moet worden overwonnen en dat er gebrek aan belangstelling bestaat.”*¹²⁶⁵

En dat was eigenlijk jammer, zo meende het Bureau. Want: *“de gemeenten bedrijven in het algemeen een welvaartspolitiek. Hiervoor hebben ze statistische gegevens nodig. Ook voor intern gebruik hebben ze statistisch materiaal nodig.”*¹²⁶⁶

Tegelijkertijd werd er op het CBS over een andere oplossing gediscussieerd. Zo waren er afdelingshoofden van het CBS, die meenden dat bovenstaande problematiek een goede aanleiding vormde om eens na te gaan of er geen werkzaamheden van het CBS gedecentraliseerd zouden kunnen worden. Dit ook in verband met ‘het uiteenlopende karakter van gemeenten en steden’.¹²⁶⁷ De oprichting van regionale dependances van het CBS zou dus opnieuw overwogen kunnen worden. Idenburg, met het debacle van de SETI’s nog vers in zijn geheugen, voelde hier echter niet veel voor. Smit schaarde zich aan zijn zijde. *“De kosten van gedecentraliseerd werk liggen als regel hoger dan die van gecentraliseerde arbeid”*, zo beargumenteerde hij zijn weerszin.¹²⁶⁸ Hij vond bijval. Het onderhouden van goede contacten bleef voorlopig het enige speerpunt van het beleid van het CBS ten aanzien van de regionale vraag en het aanbod van statistische informatie.

Het CBS: 'bureau of standards' of bevoogdend instituut?

Tot zover de gemeentebesturen. We richten thans onze blik op de gemeentelijke statistische bureaus en op hun relatie met het CBS. Het aantal gemeenten dat over een eigen statistisch apparaat beschikte was vóór 1945 nog beperkt. De vier belangrijkste waren Amsterdam, Utrecht, Den Haag en Rotterdam. Na de oorlog nam het aantal sterk toe.¹²⁶⁹ Het CBS beschouwde zichzelf als een soort 'bureau of standards' ten opzichte van de gemeentelijke bureaus, die overigens respectabele leeftijden hadden: het statistisch bureau van Amsterdam (1894) was zelfs vijf jaar ouder dan het CBS. Hierna was de oprichting van een dergelijk bureau gevolgd in de steden Utrecht (1911), Den Haag (1912) en Rotterdam (1921). Er was sprake van een regelmatig (inter-)nationaal contact van gemeentelijke statistische bureaus onderling.

Zeker voor de oorlog was dit netwerk in Nederland echter nog kleinschalig: men kende elkaar en kwam elkaar tegen in de CCS (oud-directeuren van het Amsterdamse statistische bureau als mr.Ph. Falkenburg, mr.dr.J.H. van Zanten, dr.R.V.G. Claeys, dr.J. Meerdink en prof.dr.P. de Wolff waren hier ambtshalve lid van) en op internationale statistische congressen. Het persoonlijk contact tussen de CCS en het CBS enerzijds en de directeuren van de gemeentelijke bureaus anderzijds was vaak goed. Zo werd Methorst omschreven als Van Zanten's 'sparring-partner' op het CBS.¹²⁷⁰

Samenwerking tussen het CBS en de gemeentelijke bureaus was er vanaf het begin af aan geweest. Op het gebied van de prijsindexcijfers van het levensonderhoud was er in het verleden door het CBS bijvoorbeeld veel gebruik gemaakt van gemeentelijke cijfers, omdat het CBS lange tijd had ontbroken aan de financiële middelen om een budgetstatistiek op te zetten. *"Deze inmiddels landelijke statistiek is het product van een ontwikkeling gedurende tientallen jaren in goede samenwerking tussen de grote steden (met name Amsterdam) en het CBS"*, aldus de directeur van het Bureau voor Statistiek en Onderzoek van de gemeente Amsterdam in een terugblik.¹²⁷¹

De directe aanleiding voor het CBS om zich te bezinnen op de samenwerking met de gemeenten op statistisch gebied was de aankondiging in 1947 van het Bureau van Statistiek en Voorlichting van Den Haag dat het de bevolkingsstatistiek ging wijzigen. Over deze ontwikkeling werd tijdens een hoofdenvergadering van het CBS door iedereen bezorgdheid geuit. Idenburg zag hierdoor een gevaarlijke situatie ontstaan, omdat het CBS uiteraard last zou ondervinden van een afwijking tussen gemeentelijke en rijksstatistieken.

De beste wijze om dit potentiële gevaar het hoofd te bieden, zou het plegen van overleg met de gemeentelijke statistische bureaus zijn. Het werd namelijk eveneens als een nadeel ervaren dat het CBS slecht op de hoogte was van wat

er op statistisch gebied door de gemeentelijke bureaus aan initiatieven werd ontplooid. Het gevaar was dat pas naderhand zou blijken dat de gegevens van de gemeentelijke bureaus en die van het CBS onderling niet meer vergelijkbaar waren. Het voeren van overleg was bovendien des te noodzakelijker, omdat er bij het CBS de indruk bestond dat de statistische bureaus van de grote gemeenten een gezamenlijk beleid voerden dat zelfs soms tegen de rijksstatistieken gericht leek te zijn. Deze 'tegenactiviteit' moest door het CBS opgevangen worden!¹²⁷² Dat dit op een behoedzame wijze moest gebeuren blijkt uit het feit dat het CBS zelf ook inschatte, dat de gemeentelijke bureaus geen "voogdijenschap van het CBS zouden aanvaarden."¹²⁷³ Idenburg typeerde dit als een 'psychologische kwestie'.¹²⁷⁴ Hiermee bedoelde hij waarschijnlijk dat het CBS vanuit het gezichtspunt van de gemeentelijke statistische bureaus als 'grote broer' een bedreiging van hun autonomie kon zijn. Volgens Idenburg bood individueel contact dan ook de meeste kans op succes.

Dit contact werd vlot gelegd. De meest logische keuze voor een contactpersoon vanuit de kring van de gemeentelijke bureaus was de directeur van het gemeentelijk statistisch bureau van Amsterdam en tevens CCS-lid, De Wolff. Hij toonde zich bereid het overleg tussen het CBS en de directeurs van de gemeentelijke statistische bureaus te organiseren. Dit overleg heeft tot 1955 regelmatig plaatsgevonden. Na dit jaar bleef het overleg beperkt met De Wolff alleen, in zijn hoedanigheid als voorzitter van de Vereniging van Directeuren van gemeentelijke statistische bureaus. Amsterdam lijkt in de ogen van het CBS de belangrijkste gesprekspartner te zijn geweest, waarschijnlijk door de betrokkenheid van De Wolff. Deze werd later in 1973 – hij was toen hoogleraar – voorzitter van de CCS.

Het contact met de Amsterdammers mocht van sommigen binnen de leiding van het CBS echter niet te innig zijn. Dit blijkt uit het feit dat tijdens een hoofdenvergadering van het Bureau werd gewezen op het feit dat het niet de bedoeling was, "dat Amsterdam zijn wil oplegt aan het CBS."¹²⁷⁵ Idenburg was hier echter niet zo bevreesd voor. De kans om tot overeenstemming te komen zou in zijn ogen groeien, wanneer er bezuinigingen dreigden.¹²⁷⁶ Met andere woorden: uit geldgebrek zouden initiatieven van gemeentelijke bureaus die buiten hun kerntaak vielen vanzelf wel weer in de lade verdwijnen. Tijdens de discussies binnen de leiding van het CBS over de wijze van samenwerking met de gemeentelijke statistische bureaus kwam ook telkens de eventuele decentralisatie van de werkzaamheden van het CBS aan de orde. Decentralisatie dus in die zin dat de statistische bureaus van de lagere bestuursorganen (de gemeenten) zich zouden gaan bezig houden met activiteiten op rijksniveau, die tot de taak van het CBS behoorden.

De Directeur-generaal van het CBS stond tijdens deze discussies niet afwijzend tegenover het uitbesteden van bepaalde werkzaamheden aan deze bureaus,

maar dan alleen op voorwaarde dat deze op 'behoorlijke wijze' uitgevoerd werden. Het CBS was namelijk niet altijd even positief over de kwaliteit van sommige statistische onderzoeken van gemeentelijke bureaus.¹²⁷⁷ Dit blijkt uit het feit dat Idenburg het voorstel opperde om aan het eventueel uitbesteden van werkzaamheden aan de gemeentelijke bureaus (zoals werkzaamheden voor de volkstelling), bepaalde voorwaarden te verbinden. Hij dacht hierbij aan een proeftijd.¹²⁷⁸ Het CBS gedroeg zich in deze jaren dus als een toezicht- orgaan, waarbij af en toe een bevoogdende toon werd aangeslagen. Zoals in het volgende voorbeeld. Toen de gemeenten Den Haag en Amsterdam in 1954 namelijk een steekproefonderzoek naar de woonwensen van alleenstaanden hadden gehouden, waarvan de resultaten volgens het CBS niet goed waren, stuurde het Bureau een brief waarin het zijn 'goede diensten' voor de toekomst aanbood.¹²⁷⁹

De sfeer tussen het CBS en de gemeentelijke bureaus was over het algemeen niet slecht, maar door het ontbreken van een hiërarchische verhouding en omdat het CBS de gemeenten niet kon dwingen door middel van wettelijke bepalingen en sancties bleef het contact vaak, vanuit het gezichtspunt van het CBS, moeizaam. Er werd in de jaren dat er op regelmatige basis overlegd werd met de gemeenten weliswaar door het CBS op gewezen dat dit contact zeer nuttig was, maar er werd geen volledige overeenstemming bereikt over een voor beide partijen bevredigende taakafbakening. Deze problemen waren echter relatief klein vergeleken met een ander gebied waarop de samenwerking tussen het CBS en de gemeentelijke bureaus aan de orde kwam. In het volgende voorbeeld was die samenwerking broodnodig, omdat de betreffende statistiek in 1953 sterk in de politieke schijnwerpers kwam te staan.

Het 'indexcijferdrama'

We doelen op het prijsindexcijfer van het gezinsverbruik. Dit was gebaseerd op een wegingsschema (bestedingspatroon) waarvan de gegevens via budget- onderzoek bij huishoudens verkregen werden. De gemeenten bleven lange tijd naast het CBS-cijfer hun eigen prijsindexcijfer publiceren. Sinds de jaren zeventig heeft het CBS een landelijk cijfer samengesteld dat tevens het enige landelijke cijfer is. Amsterdam en Den Haag stopten toen met het publiceren van gemeentelijke cijfers.¹²⁸⁰ Daarvoor bestonden er dus verschillende indexcijfers naast elkaar, die bovendien op verschillende tijdstippen gepubliceerd werden. Dit gaf uiteraard nog wel eens aanleiding tot verwarring bij het publiek.¹²⁸¹ Enerzijds is het begrijpelijk dat de gemeentelijke bureaus vast wilden houden aan hun eigen prijsindexcijfer, gezien de lange traditie van het verrichten van dit onderzoek. Amsterdam begon er bijvoorbeeld aan het begin van deze eeuw

al mee. Anderzijds werd dit cijfer tijdens de geleide loonpolitiek een belangrijk instrument voor deze politiek. Of, zoals Idenburg het verwoordde, *“In de huidige politieke ontwikkeling speelt de verhouding lonen-prijzen een zeer belangrijke rol.”*¹²⁸² Het prijsindexcijfer van het levensonderhoud vormde de basis voor de loononderhandelingen tussen de werkgevers en werknemers in de Stichting van de Arbeid, en voor de vaststelling van de zogenaamde loonronden tot en met 1953. Het was dus uiterst belangrijk voor de sociale partners dat er een uniform, objectief prijsindexcijfer was, dat het ‘kwaliteitskeurmerk’ van het CBS als politiek onpartijdige dienst droeg.

Dit geldt trouwens tot op de dag van vandaag nog. In dit verband willen we wijzen op de volgende tekst van Tuinen. *“Het is ook niet zo vreemd dat aan CBS-cijfers vaak verstrekkende consequenties worden verbonden. Denk maar eens aan onze prijsindexcijfers die we tegenkomen in allerlei indexeringsclausules in contracten, bij loononderhandelingen en de indexering van uitkeringen. Als er discussie zou zijn over een half procent meer of minder prijsstijging dan volgens het CBS, dan gaat het meteen om miljarden.”*¹²⁸³

Er ging echter iets mis met het prijsindexcijfer. Dit plaatste het CBS, gezien het bovenstaande, in een zeer lastige positie. De achtergrond waartegen we de onderstaande problematiek dienen te schetsen, was kort gezegd de volgende. In 1951 oefende de Korea-oorlog invloed uit op de Nederlandse economie. De militaire uitgaven werden verhoogd en de prijzen stegen sterk, terwijl de lonen slechts gedeeltelijk aangepast werden.¹²⁸⁴ Dit veroorzaakte uiteraard politieke onrust, waarmee ook het CBS te maken kreeg.

In 1953 ging het CBS over op een nieuw prijsindexcijfer voor het gezinsverbruik. Het was gebaseerd op het nationaal budgetonderzoek dat het CBS in 1951 had gehouden. In de coördinatiecommissie van het nationaal budgetonderzoek, waarin ook het CBS was vertegenwoordigd, was de methodologie, volgens het Bureau, uitgebreid besproken. De gemeenten, die zelf nog steeds dit indexcijfer publiceerden, moesten hun wijze van berekening aanpassen aan die van het Bureau. Zij hadden echter blijkbaar weinig animo getoond. Sterker nog, zij zouden ‘methodische bezwaren’ hebben gehad tegen het CBS-cijfer, dat blijkbaar bovendien te snel ingevoerd was.¹²⁸⁵ Er volgde een interessante opmerking op deze besprekingen in het jaarverslag van het CBS. *“Voor zover bij de uiteindelijk door de regering genomen beslissing de bovengenoemde methodische bezwaren een rol hebben gespeeld, moet dus de opvatting, als zou het CBS te elfder ure met een nieuw indexcijfer zijn verschenen, dat geheel afweek van het oorspronkelijke, als geheel onjuist worden bestempeld.”*¹²⁸⁶

Afgezien van de problemen met de gemeenten ontmoette het CBS nog meer tegenstand tegen het nieuwe cijfer. In november 1953 verscheen er namelijk een artikel van prof. J.G. Koopmans, lid van de ambtelijke lonen- en prijzen-

commissie, in de Economische Statistische Berichten. Volgens Koopmans had hij dit artikel geschreven om opheldering te geven over de *“nevelmassa van heel en half ware geruchten, die sedert de regeringsbeslissing van september jl. de ronde deden omtrent de berekening van het indexcijfer van de kosten van het levensonderhoud.”*¹²⁸⁷

Dit artikel was dan ook getiteld: *“Opheldering inzake het prijsindexcijfer.”*

Zijn bemoeienis hiermee was veroorzaakt door het verschijnen van persberichten waarin was vermeld dat Koopmans in het prijsindexcijfer van het CBS een ‘rekenfout’ had ontdekt. Het prijsindexcijfer over 1949, want daarover was de commotie ontstaan, was namelijk gereconstrueerd door middel van de gegevens van het budgetonderzoek van 1951. En dat had een, volgens de critici, onjuist cijfer opgeleverd. Aan een commissie van ‘drie wijze mannen’, te weten prof. mr. dr. F. de Vries, ir. Z. Th. Fetter en prof. P. Borst, had minister Zijlstra de zaak ter beoordeling voorgelegd. Zij pasten een correctie toe op de werkhypothese van het CBS, een daad die door Zijlstra als ‘evident juist’ werd bestempeld.¹²⁸⁸ Maar Koopmans wees er tevens op dat de door de CBS gevolgde rekenmethode niet zonder meer gediskwalificeerd hoefde te worden.

In de CCS-vergadering van januari 1954 maakte één van deze wijze mannen en lid van de CCS, Fetter, de opmerking dat de door de pers geuite kritiek op het CBS onjuist was geweest.¹²⁸⁹ Volgens hem gaf het artikel van Koopmans een goede (methodologische) uiteenzetting van de feiten. Idenburg was dan ook optimistisch gestemd geweest: *“In de Economische Statistische Berichten zal een zeer voortreffelijk stuk verschijnen van prof. Koopmans over het indexcijferdrama.”*¹²⁹⁰ Na het verschijnen van het artikel moest hij echter constateren dat er ‘enige commotie’ door was ontstaan. Hij zag het CBS liever niet op deze wijze in de publiciteit staan. Zelfs twee cabaretiers, Kloris en Roosje, hadden hiervan in hun traditionele Nieuwjaarswens melding van gemaakt.¹²⁹¹

Idenburg was het bovendien niet helemaal eens met de analyse van de gang van zaken die Koopmans gaf. Dat verbaast ons niets. Koopmans verwees namelijk als volgt naar de ‘fout’ van het CBS. *“Het is bij de reconstructie geweest [van het cijfer voor 1949, AK], dat het CBS, naar thans van regeringswege is bevestigd, min of meer is uitgegleden, en – ietwat simplistisch gesteld – een fout (echter zeker niet een ‘rekenfout’) zou hebben begaan; meer geclausuleerd en mijn inziens juister uitgedrukt (volgens de bewoordingen van het eerdere ministeriële antwoord op de schriftelijke vragen van het kamerlid mr. Burger): van een werkhypothese is uitgegaan, welke achteraf is gebleken niet voldoende te zijn gefundeerd.”*¹²⁹²

De directeur van het CBS was ongetwijfeld niet gelukkig met het oordeel dat zijn Bureau ‘uitgegleden’ was. Hij had vlak voor het verschijnen van het artikel van Koopmans intern een waarschuwing geuit over de gang van zaken omtrent de jongste loononderhandelingen. *“Het feit, dat deze aangelegenheid in politiek vaarwater is gekomen, is een rem geweest op de juiste publicatie van de gebeurtenissen.”*¹²⁹³

Het CBS deed er voorlopig, kortom, beter aan over deze zaak naar buiten toe te zwijgen. Dit brengt ons op de vraag, hoe het CBS met zaken 'waaraan het zijn vingers had gebrand' en de daarop volgende kritiek omging.¹²⁹⁴

Over het algemeen reageerde het CBS open op beschuldigingen dat het fouten gemaakt zou hebben. Het was weliswaar (uiteraard!) niet gesteld op negatieve publiciteit, maar het was vooral bezorgd dat het CBS zelf in de politieke sfeer getrokken werd. Een voorbeeld vinden we later, in 1962, toen er in het Parool een artikel verscheen waarin de woningstatistiek van het CBS onbetrouwbaar werd genoemd. Idenburg reageerde hierop, weliswaar intern, met de opmerking dat deze kritiek juist was. *“Er zijn fouten gemaakt. Treuren heeft weinig zin. Het CBS moet de gemaakte fouten openlijk erkennen.”*¹²⁹⁵ Hoewel hij naar buiten toe wellicht minder openhartig zal zijn opgetreden, was men over het algemeen dus niet bevreesd om kritiek het hoofd te bieden, ook als die terecht was.

Het CBS geconfronteerd met kritiek en scepsis

In de CCS werd besloten, op aandrang van SER-voorzitter De Vries, één van de 'wijze mannen', het indexcijferdrama verder te laten rusten. Hoewel het CBS niet echt beschadigd was door dit voorval, was het toch één van de eerste en ernstigste gevallen waarin een cijfer van het CBS op een dergelijke negatieve wijze in de pers kwam, en zelfs tot het stellen van Kamervragen aanleiding gaf. Uiteraard speelt hierbij een belangrijke rol dat de materie politiek zeer gevoelig lag, zeker in deze tijd van geleide loonpolitiek en uitbreidende bemoeienis van de overheid met het sociale en economische leven.

Dat de kritiek Idenburg niet in de koude kleren was gaan zitten blijkt uit het feit dat hij een paar jaar later een nota aan de methodiek van het prijsindexcijfer wijdde. Hierin uitte hij scherpe kritiek op de wijze waarop de pers het CBS in het nieuws had gebracht. De berichtgevers in de media hadden volgens hem een *“ontstellend gebrek aan inzicht in de betekenis der cijfers”* aan de dag gelegd.¹²⁹⁶ Hoewel het verheugend was dat sommige grote dagbladen waren overgegaan tot het publiceren van 'instructieve artikelen', was het over het algemeen droevig gesteld met de statistische voorlichting. Overigens lezen we hierin ook een verkapt verwijt van Idenburg aan het adres van de persdienst van het departement van Economische Zaken dat maandelijks de ontwikkeling van de prijsindexcijfers in een persbericht toelichtte. Op dit persbericht baseerden de meeste kranten hun artikelen immers.¹²⁹⁷ Het departement had op het gebied van de voorlichting over de interpretatie en de methodologie van het prijsindexcijfer wellicht, althans volgens Idenburg, een actievere rol kunnen spelen. Helaas werd er, zo meende de directeur van het CBS, meestal door middel van sensationele koppen (*“De levensduurte steeg”, “Er is een daling van de levenskosten,*

althans volgens het CBS) getracht twijfel te zaaien aan de betrouwbaarheid van de CBS-cijfers.¹²⁹⁸

Maar naast de pers trof in de ogen van het CBS ook het beleid blaam. De scepsis ten aanzien van deze cijfers trof men ook aan in de sfeer van de wetenschap en het beleid, de twee voornaamste doelgroepen van het CBS. Althans, zo stond het in het KB van 1899 vermeld. Bij deze gebruikers zou een vaak gehoord verwijt zijn, zo schreef Idenburg tamelijk bitter, dat men de cijfers accepteerde bij gebrek aan beter. Verzuchtingen als *“Wat heb je aan die cijfers?”*, *“Ik begrijp van die ingewikkelde constructie niets meer”*, of *“Dat kun je aan het publiek niet meer verkopen”*, werden hier volgens hem vaak gehoord.¹²⁹⁹ Opmerkelijk was hierbij dat de aard en intensiteit van de kritiek en scepsis leken te variëren in de tijd. Zo noemde Idenburg de jaren 1951-1953 als een voorbeeld van een periode van kritiek en twijfel.¹³⁰⁰ In 1958 zou het CBS wederom midden in zo'n moeilijke periode gezeten hebben. Het belang van de prijsindexcijfers (zowel sociaal, economisch, politiek en psychologisch) was dermate groot dat het deze gevoelens opriep. Het CBS erkende dit en zag de confrontatie met de kritiek en scepsis als een goede aanleiding voor de statistiek om zich van tijd tot tijd te bezinnen op wat zij deed en bood.

Een subtiel samenspel

De afloop van de onenigheid met de gemeenten over het desbetreffende prijsindexcijfer was echter voorlopig nog niet in zicht. In 1957 klaagde Idenburg over de verschillende tijdstippen waarop het gemeentelijke en het CBS-cijfer verschenen. De publicatie van de gemeentelijke cijfers over de kosten van het levensonderhoud nadat de landelijke cijfers van het CBS bekend zijn gemaakt hadden, door de stijging van het prijsindexcijfer, had 'extra onrust' bij het publiek veroorzaakt.¹³⁰¹

Het CBS had er naar eigen zeggen tot dan toe altijd doelbewust naar gestreefd het eigen cijfer als eerste bekend te maken. Het lijkt waarschijnlijk dat hier sprake was van een competentiekwestie. Omdat het streven om als eerste het eigen cijfer te publiceren bij onderling afwijkende cijfers een averechts effect had, was het echter verstandiger om de gedragslijn te volgen van het afstemmen van het tijdstip van openbaarmaking. Dit zou dus betekenen dat het CBS de publicatie van zijn cijfer moest uitstellen. Daar was het niet happig op. Het vond toch een oplossing voor bovengenoemd probleem. De zogenaamde 'coördinatiecommissie' zou erbij geroepen moeten worden. Destijds, in 1951, was dit ook gebeurd bij het nationaal budgetonderzoek. Deze commissie zou als buitenstaander kunnen bemiddelen tussen de gemeenten en het CBS. Het is opmerkelijk dat de inschakeling van de coördinatiecommissie als oplos-

sing werd genoemd. Immers: was het niet bij uitstek een taak van de CCS om dit soort (methodologische) problemen op te lossen? In de CCS waren onder andere de gemeentelijke statistische bureaus vertegenwoordigd! We vermoeden dat de politieke gevoeligheid van dit prijsindexcijfer en de onrust bij het publiek die dreigde te ontstaan door een gebrek aan coördinatie, ten grondslag zal hebben gelegen aan de beslissing om deze coördinatiecommissie in te schakelen.

In 1960 werden de periodieke bijeenkomsten tussen het CBS en de gemeentelijke bureaus hervat. Van veel enthousiasme bij het CBS lijkt echter geen sprake te zijn geweest, getuige de opmerking van Idenburg dat het CBS "*terwille van de p.r. verplicht is een dergelijke activiteit te ontwikkelen*".¹³⁰² Gezien het feit dat het bij deze bijeenkomsten, althans volgens hem, niet meer ging om het vinden van goede vormen van samenwerking, is het begrijpelijk dat het CBS het nut van dit soort bijeenkomsten niet zo groot meer achtte.¹³⁰³ Met andere woorden: de persoonlijke contacten waren goed, maar omdat zowel het CBS als de gemeentelijke statistische bureaus niet bereid waren bepaalde onderzoeken te staken – het CBS kon dit niet eens omdat hiervoor de toestemming van de CCS nodig was – werd er nu eenmaal af en toe dubbel werk verricht. Dit was een gegeven waar het CBS niet gelukkig mee was, maar waar het zich bij neer moest leggen. Het kon de gemeenten immers niet verbieden statistisch onderzoek te verrichten. Idenburg opperde nog wel de suggestie om de gemeentelijke statistische bureaus bereid te krijgen om hun voorgenomen statistische enquêtes aan te melden. Als dit al ooit is gebeurd was het op basis van vrijwilligheid van de gemeentelijke bureaus. Dit blijkt uit de opmerking uit 1960 van J. de Bruijn, het hoofd van de afdeling Culturele statistiek van het CBS, dat hij bij zijn contactpersonen onder de gemeentelijke statistici had bepleit dat zij eerst bij het Bureau zouden navragen welke gegevens daar beschikbaar waren alvorens zelf te enquêteren.¹³⁰⁴ Hij kon een jaar later mededelen, dat dit voor zijn afdeling goede resultaten had opgeleverd.¹³⁰⁵

In een recent artikel van de directeur van het Bureau voor Onderzoek en Statistiek van Amsterdam is er eveneens op gewezen dat de contacten met het CBS over het algemeen plezierig waren. Contacten met gemeenten verliepen bilateraal; het waren contacten op de werkvloer tussen medewerkers van het CBS en van de gemeentelijke bureaus.¹³⁰⁶ In 1960 had Idenburg ondertussen met de opvolger van De Wolff, Meerdink, overleg gehad over het hernieuwen van het contact tussen het CBS en de gemeentelijke bureaus. Er was afgesproken dat Meerdink hiervoor een plan zou ontwikkelen. Van een eventueel plan had Idenburg echter niets meer vernomen.¹³⁰⁷ Toch betuigde Meerdink, namens de vereniging van de gemeentelijke statistici, in 1961 tijdens een vergadering van de CCS zijn dank "*voor de goede samenwerking met het CBS.*"¹³⁰⁸

Concluderend kunnen we opmerken dat het er op lijkt dat de problematiek

van de taakafbakening vooral ook een competentiekwestie was waarbij de gemeenten bevreesd waren om tot lokale dependances van het CBS gedegradeerd te worden. De vrees van het CBS was van andere aard en betrof het gevaar van het ontbreken van coördinatie op statistisch terrein. Alles hing af van de bereidheid bij beide partijen om een goed contact te onderhouden en om samen te werken. Het samenspel tussen de gemeenten en het CBS was extra gecompliceerd omdat ze ten opzichte van elkaar verschillende rollen vervulden. *“In een gecompliceerde relatie past een subtiel samenspel”*, aldus Van Tuinen.¹³⁰⁹ Dit was in de jaren vijftig zo en heeft tot in de huidige tijd de verhoudingen bepaald.¹³¹⁰

13.3 Moeheid in het bedrijfsleven

We gaan naar een tweede kwestie: de PBO's. Het probleem van het ontbreken van een maatregel of wet die de enquête-aanmeldingsplicht zou vervangen, werd ook rond 1950 nog steeds als een probleem gezien door het Bureau. Ten aanzien van een centrale bewerking van statistische gegevens voor het CBS bestond, tot zijn spijt, immers geen wettelijke regeling.¹³¹¹ Het had daarom geen vat op de toekomstige activiteiten van de PBO's, organisaties waarvoor op dat moment een wetsontwerp in de maak was. Het probleem was dus zeer actueel. In het ontwerp van de Wet op de Bedrijfsorganisatie was namelijk een artikel opgenomen waarin bepaald was dat de PBO's zowel onderzoek als werkzaamheden op het gebied van de registratie mochten verrichten.¹³¹² Over statistiek werd in deze wet niet gesproken. Hoewel de CCS erkende dat er verschillen bestonden tussen registratie, statistiek en onderzoek was zij niet gelukkig met het feit dat de scheidslijnen gemakkelijk overschreden konden worden.¹³¹³ Registratie en onderzoek konden, vanuit het gezichtspunt van de CCS en het CBS, aan andere organen dan het Bureau overgelaten worden. Registratie kon bovendien een waardevolle grondslag leveren voor de statistiek. De term 'secundaire statistiek' werd hiervoor geïntroduceerd: statistieken die niet op basis van grondmateriaal, maar met behulp van de registratuur zijn samengesteld. Dit kon een financieel aantrekkelijk alternatief zijn voor het zelf verzamelen van gegevens. De registratie kon echter de statistiek niet vervangen. Er waren belangrijke verschillen.

Het grootste verschil bestond er in dat bij de registratuur de individuele gegevens voor administratieve doeleinden gebruikt werd. Voor het CBS, met zijn plicht de geheimhouding van de individuele gegevens altijd te garanderen, was het van levensbelang om de scheiding tussen administratie en statistiek voor iedereen duidelijk zichtbaar te laten zijn. Het beginsel van de geheimhouding dat voor de statistiek gold, maakte het niet mogelijk dat de registratie gebruik

maakte van het grondmateriaal ('de eerste fase van de statistiek') van het CBS, maar liet het voortbouwen van de statistiek op de eerste fase van de registratie wel toe. Bovendien hoorde, in de visie van het CBS en de CCS, statistisch materiaal dat 'algemene betekenis' had, altijd bij het CBS thuis.¹³¹⁴

Samenwerking was dus, zij het onder deze voorwaarde, mogelijk. Maar: *"Inbreuk van de met registratie of onderzoek belaste organen op de statistische taak van het CBS als Rijksorgaan houdt gevaren in voor de beschikbaarheid, objectiviteit, betrouwbaarheid en vergelijkbaarheid der statistische gegevens en deskundigheid en efficiency, waarmee ze worden samengesteld."*¹³¹⁵ Er was daarnaast nog een factor die in de discussie over de toelaatbaarheid van statistische activiteiten van de PBO's een rol speelde.

Van de zijde van het bedrijfsleven bereikten het CBS namelijk nogal wat klachten. In 1950 werd hierover gesproken op het CBS. Idenburg vertelde bij deze gelegenheid dat hij *"weer enkele uitingen van ontevredenheid van verschillende berichtgevers"* had ontvangen.¹³¹⁶ Hij stak dus de hand in eigen boezem. Hij gaf zijn Bureau opdracht een onderzoek in te stellen naar het totaal aantal vragenlijsten dat het CBS uitzond, om zo vast te stellen of het CBS inderdaad 'te lastig' was.¹³¹⁷ Het Bureau trachtte daarnaast langs de ambtelijke weg de coördinatie van de statistische enquêtes te regelen. Zo schreef Idenburg in het voorjaar van 1951 prof. mr. F. de Vries aan, de voorzitter van de kort daarvoor opgerichte SER. Het doel van zijn schrijven was om te lobbyen voor de opname van een speciale regeling in de plannen voor de oprichting van de PBO's. Deze regeling kwam neer op het toevoegen van een enquête-aanmeldingsplicht in de wetten en KB's waarin de oprichting van de product- en bedrijfsschappen werd geregeld. Op de brief volgde een bespreking. Idenburg schreef later aan Van den Brink dat hij het initiatief hiertoe genomen had, aangezien het gevaar in zijn ogen niet denkbeeldig was dat de PBO's zich op het terrein van het CBS zouden gaan bewegen.

Dit terrein werd als volgt gedefinieerd door Idenburg. *"Onder statistische enquête wordt verstaan het verzamelen van gegevens door middel van aan een aantal berichtgevers op uniforme wijze gestelde vragen, voorzover de statistische bewerking daarvoor van Overheid, wetenschap of maatschappelijk leven van nut zijn."*¹³¹⁸ De toevoeging van 'maatschappelijk leven' is overigens nieuw, meestal werd er gesproken van 'praktijk en wetenschap', of 'overheid en wetenschap'.

De Vries zou hier niet onwelwillend tegenover hebben gestaan. Er werden echter alleen mondelinge afspraken gemaakt, waarvan Idenburg uiteraard slechts kon hopen dat die nageleefd werden. Ook het belang van het bedrijfsleven, als belangrijke berichtgever van het CBS, had hij daarbij op het oog. Hij had immers niet voor niets klachten ontvangen. *"Ik moge in dit verband nog wijzen op de 'moehed' welke in het bedrijfsleven bestaat ten aanzien van het vers-*

trekken van gegevens”, zo motiveerde Idenburg zijn initiatieven aan de minister.¹³¹⁹ In 1951 was eveneens een wetsontwerp tot instelling van een Landbouwschap, een uitvloeisel van de Wet op de Publiekrechtelijke Organen, in de maak. Ook in deze wet zou een clause opgenomen moeten worden zoals die, welke met De Vries besproken was. De kans was immers groot dat het Landbouwschap en het Bosschap zich in de toekomst op statistisch terrein zouden gaan bewegen. Dit voornemen hadden zij aan het CBS kenbaar gemaakt. Het Bureau was hier uiteraard zeer ongelukkig mee. *“Hiermede is vast komen te staan, dat in beginsel decentralisatie van de agrarische statistiek (dus niet alléén de inventarisatie) niet is uitgesloten, hetgeen mede met het oog op de berichtgevers (immers moeten ze dan te biecht bij hun bedrijfsgenoten) te betreuren zou zijn”*, aldus ir.J.G.W. Ignatius, het afdelingshoofd van de landbouw- en voedselvoorzieningsstatistiek.¹³²⁰

Idenburg richtte een verzoek tot regeling van deze materie aan Van den Brink. De organisatiecommissie van de SER boog zich vervolgens over het voorstel van Idenburg voor een maatregel waarmee aanmelding van statistische enquêtes bij het CBS verplicht werden gesteld. Wel had Idenburg, inmiddels wijzer door zijn voorafgaande mislukte plannen om een nieuwe aanmeldingsplicht te bewerkstelligen, de enquêtes voor zuiver interne doeleinden van bedrijfslichamen buiten deze aanmeldingsregeling gehouden.¹³²¹

De organisatiecommissie van de SER nam het standpunt in, dat *“op basis van vrijwilligheid zoveel mogelijk coördinatie tussen het CBS en de bedrijfslichamen zou dienen te worden verwezenlijkt.”*¹³²² Geen wettelijke regeling dus! Bovendien was zij niet geporteerd voor het opnemen van dwingende bepalingen ter verzekering van de coördinatie in instellingsbesluiten, zoals Idenburg had gesuggereerd. Dit is een interessante aanbeveling. Het voornaamste verschil tussen de plannen van minister Vos uit 1945 tot instelling van PBO's en die welke eind 1949 tijdens het kabinet Beel werden aangenomen, was immers dat in de laatste plannen sterk de nadruk lag op vrijwilligheid. We zien deze gedachten nu ook duidelijk terug in de reactie van de SER op het verzoek van Idenburg.

Toen er in 1954 in de Tweede Kamer enkele nieuwe wetsontwerpen tot de instelling van PBO's werden ingediend (er was inmiddels sinds 2 september 1952 een minister voor Publiekrechtelijke Organisaties), bracht Idenburg een wettelijke regeling voor de statistische activiteiten van deze organen opnieuw ter sprake. Veel heil verwachtte hij er blijkbaar zelf niet van. *“Hoewel de nu ingediende ontwerpen meer het karakter dragen van naamsverandering van bestaande instellingen, is het niettemin nuttig een waarborg te verkrijgen ten aanzien van de waarborg van centralisatie van de statistische activiteit, waar stellig in de toekomst nieuwe lichamen zullen worden ingesteld,”* aldus Idenburg.¹³²³

De minister voor PBO's, A.C. de Bruijn, nam echter het 'oude' advies van de organisatiecommissie van de SER over. Ook hij was van mening dat coördinatie

strikt op basis van vrijwilligheid zou moeten geschieden. De ministeriële vertegenwoordigers bij de bedrijfslichamen zouden bij de coördinatie bemiddelend kunnen optreden tussen deze organen en het CBS. De ambtelijke commissie voor de landbouw- en voedselvoorzieningsstatistiek onder leiding van prof.dr.ir.M.J.L. Dols, streefde ondertussen naar coördinatie van landbouwstatistische activiteiten buiten de overheid. Zo riep Dols in 1955 bijvoorbeeld alle statistici van alle bedrijfsschappen bijeen. Het CBS zou via deze commissie in contact met het Landbouw- en Bosschap kunnen staan.

Er werden hiermee echter, in de ogen van Idenburg, ambtelijke commissies en departementale ambtenaren tussen het CBS en de bedrijfsschappen geschoven. Personen als Dols dus. Over overleg door middel van de inschakeling van de CCS werd door zowel door Zijlstra als door De Bruijn niet gerept. *“Ik kan deze ontwikkeling niet toejuichen, aangezien op deze wijze mijns inziens het beleid van de CCS wordt uitgehold”*, aldus een verontruste Directeur-generaal, die *“enorme schade voor de Nederlandse economie en voor de objectiviteit en betrouwbaarheid van de Nederlandse statistiek”* voorzag.¹³²⁴ De CCS was het uiteraard eens met de zienswijze van Idenburg. De bezorgdheid van Idenburg betrof vooral de, in zijn ogen, dubieuze onafhankelijkheid van de door de PBO's vervaardigde informatie. *“Zeer belangrijk is ook dat de overheid niet in de verleiding komt haar beslissingen te gaan nemen op grond van gegevens die niet gecontroleerd kunnen worden. De overheid dient haar beslissingen te baseren op objectieve gegevens, welke gecontroleerd zijn door een objectieve instelling, zoals het CBS is. De onafhankelijkheid van de statistiek is voor de overheid van het grootste belang.”* zo luidde zijn waarschuwing aan het adres van de regering.¹³²⁵

Tijdens een vergadering van de subcommissie voor de centralisatie van de statistiek werd er door A. Mecklenburg, de plaatsvervanger in de CCS van Dols, een verklaring gegeven voor de vraag waarom de ministers aanstuurden op het passeren van de CCS. Volgens deze ambtenaar van het departement van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening *“leefde de CCS niet voor de publiekrechtelijke organisatie.”*¹³²⁶ Men stapte liever direct naar het CBS, dat men kende. *“Advies vragen aan het CBS is de vlugste weg”*, aldus Mecklenburg.¹³²⁷ F.W. Dirker, die het departement van Economische Zaken vertegenwoordigde, sloot zich bij zijn collega aan.¹³²⁸ Volgens de departementen waaronder de PBO's ressorteerden was het CBS dus wel een 'levend begrip', en de CCS niet.¹³²⁹ De leden van de CCS waren het volstrekt niet eens met deze zienswijze. Contact leggen met de CCS, waar algemenere aspecten dan alleen statistisch-technische aan de orde zouden komen, was immers niet te vergelijken met overleg plegen met het CBS. De voorzitter van de subcommissie, D.J. Gerritsen (de Directeur van de Rijksbegroting) drong er dan ook op aan om in het rapport op te nemen dat vrijwillig samenspel actief bevorderd zou worden door de CCS. De beste wijze

hiertoe zou zijn, zoveel mogelijk zaken in subcommissie verband, dus in bijzijn van de ambtelijke vertegenwoordigers en specialisten, te behandelen. De CCS ontkwam, zo maken we uit het voorgaande op, ook niet aan het noemen van de vrijwilligheid. Dat er de nodige scepsis bestond aan de zijde van de Commissie blijkt uit de conclusie van het rapport van de subcommissie die als volgt luidde. *“De ervaring moet uitwijzen of langs de weg der vrijwilligheid het doel, coördinatie van de statistische waarnemingen, wordt bereikt.”*¹³³⁰

Minister dr.J. Zijlstra, de minister van Economische Zaken, liet de CCS in 1955 weten dat hij bereid was om een schrijven te richten aan de bedrijfslichamen waarin de nadruk werd gelegd op het grote belang van een vrijwillige samenwerking met het CBS op statistisch gebied.¹³³¹ Het CBS moest zich volgens hem echter neerleggen bij het feit dat de overheid deze lichamen nu eenmaal niet het recht kon ontzeggen om gegevens te verzamelen en daarmee statistieken samen te stellen. Overleg op vrijwillige basis, zo concludeerde Zijlstra, *“zal moeten leiden tot een zeker gentleman’s agreement”*.¹³³² De CCS had op meer gehoopt. Ze protesteerde dan ook schriftelijk tegen de beslissing van Zijlstra om de PBO’s hooguit om vrijwillige medewerking te verzoeken.¹³³³

In dit schrijven gaf de CCS, zoals zij eigenlijk altijd placht te doen wanneer de positie van het CBS in haar ogen gevaar liep, een pleidooi voor de centralisatie. *“Juist door de erkenning en de consequente handhaving van dit standpunt [het voorstaande, AK] heeft de CCS in ons land zowel de centralisatie als de onafhankelijkheid van de statistiek en daarmee de statistiek zelf in belangrijke mate kunnen bevorderen.”*¹³³⁴

Het feit dat de CCS geen zeggenschap had over de statistische activiteiten van de PBO’s was in haar ogen, met andere woorden, een gevaar voor de objectiviteit en betrouwbaarheid van deze statistieken. Zijlstra leek echter niet ontvankelijk te zijn voor de argumenten van de CCS om de wet voor de PBO’s aan te passen. Zijn departementaal vertegenwoordiger, dr.J. Pen, verdedigde het standpunt van de bewindsman als volgt. *“Maar bedrijfslichamen hebben eigen statistieken nodig. (...) Men kan wel betreuren dat er dan toch statistieken buiten het CBS gemaakt worden, doch ik vrees dat dit niet of nauwelijks te voorkomen zal zijn.”*¹³³⁵

In januari 1957 werd er in de CCS wederom stevig gediscussieerd over de PBO’s en hun activiteiten. De Vries nam in deze discussie het standpunt in dat de PBO’s autonome lichamen waren, die geen subsidies van het rijk ontvingen. Niet het rijk maar de SER hield toezicht op de begrotingen van de PBO’s. *“Verordeningen van de PBO’s behoeven de goedkeuring van de regering of van de SER”, zo vervolgde hij, “maar dit goedkeuringsrecht kan niet worden gebruikt om het samenstellen van statistieken te verhinderen.”*¹³³⁶ De voorzitter van de CCS, Oud, was het oneens met De Vries. Volgens hem bestond er altijd een mogelijkheid dat autonome lichamen in strijd met het algemeen belang handelden. Soms was het dus nodig om de autonomie in te perken. Het lid Holtrop trachtte de zaak te

nuanceren. De CCS moest het, volgens hem, niet zo zwart-wit zien. De overheid kon het bedrijfsleven nu eenmaal niet verbieden om zijn eigen gegevens te verzamelen en bewerken, zelfs niet wanneer *“onbetwistbaar vaststond, dat iets geheel ten onrechte geschiedt.”*¹³³⁷ Daarentegen kon alleen overleg uitkomst bieden over de vraag welke gegevens er vanuit nationaal oogpunt belangrijk waren.

Lichtenauer, de voorzitter van de subcommissie voor de centralisatie van de statistiek, reageerde geïrriteerd. *“Er is toch altijd nog zo iets als een beroep doen op het gezond verstand. Er is een grensgebied tussen wat mag en niet mag, tussen wat wenselijk en niet wenselijk is. De moeilijkheid is, waar en hoe men de grens moet trekken. In de oorlog moest men het CBS raadplegen indien men nieuwe statistische onderzoeken wilde gaan instellen. Dat was zo dwaas nog niet en het systeem werkte uitstekend.”*¹³³⁸ Het argument van zijn collega-lid Kuin dat de statistische activiteiten van de PBO's de werkdruk van het CBS zouden verlichten, bestreed hij fel. *“Op deze wijze kan men iemand al zijn werk wel afnemen!”*¹³³⁹ Idenburg besloot de discussie met de krachtige uitspraak dat het CBS geenszins van plan was zich op het terrein van de registratie te gaan begeven.

Kort nadat de bovenstaande discussie in de CCS had plaatsgevonden, vond er een bespreking plaats tussen De Vries, Lichtenauer en Idenburg. Er werden tijdens dit overleg een aantal stellingen geformuleerd, waarover een grote mate van overeenstemming bestond. Aan de Vries werd verzocht ze onder de aandacht van de PBO's te brengen.¹³⁴⁰

Nog een laatste kwestie willen wij in dit verband niet onvermeld laten. Een overgebleven restje van de Organisatie-Woltersom, het Centrale Registratie Kantoor (CRK) dat actief was geweest in verband met de distributie, verdween in 1957 bij de SER dat het CRK tijdelijk onder zijn hoede had gehad. De SER trok zich terug omdat toen het Hoofdbedrijfsschap Ambachten en het Hoofdbedrijfsschap voor de Detailhandel tot stand kwamen.¹³⁴¹ Het CRK werd vervolgens aangewezen om de resultaten van de zogenaamde 'algemene distributietelling' te verwerken; een omstandigheid waarmee de CCS uiterst ongelukkig mee was. Lichtenauer gaf, als voorzitter van de subcommissie voor de centralisatie van de statistiek, de bevindingen van de subcommissie als volgt weer. De conclusie was kort en bondig: de bewerking van deze telling kon het best aan het CBS, het meest deskundige orgaan, worden opgedragen. Desnoods kon de verzameling wel aan anderen worden overgelaten, hoewel deze dan van mindere kwaliteit zou zijn. *“Doch de bekwaamheid van het CBS in het bewerken van statistisch materiaal is zo groot, dat de overtuiging bestond, dat het CBS ook met wat minder goed materiaal toch zeer aanvaardbare uitkomsten zou kunnen produceren.”*¹³⁴²

Nu de telling echter niet aan het CBS was opgedragen, was er volgens Lichtenauer een 'veiligheidsriem' verdwenen.¹³⁴³

Zijn vurige betoog waarin hij het CBS een hart onder de riem stak, vormt een

aardige illustratie van de wijze waarop sommige CCS-leden over de centralisatie dachten. Hij sprak in zeer lovende woorden over het CBS, getuigende het volgende pleidooi: *“Ook dit is tenslotte een aspect van centralisatie of decentralisatie. (...) Het CBS werkt volmaakt, te volmaakt mag men wel zeggen, want de werkzaamheden worden zo efficiënt voorbereid en uitgevoerd, dat iedereen en elke machine altijd werkt. Maar het tempo van de statistiek lijdt onder deze efficiency, omdat vele statistieken moeten wachten, totdat er weer een man of een machine beschikbaar is. Terwijl nu enerzijds het CBS tot het uiterste onder financiële druk wordt gezet en bij elk onderdeelje der statistiek telkens opnieuw wordt beknibbeld, ziet men – als gevolg van een te grote zuinigheid in het toestaan van middelen aan het CBS – elders soortgelijk werk welig, en tegen veel hogere kosten, opbloeien.”*¹³⁴⁴ Het advies van Lichtenauer aan Oud was dan ook bondig: er moest met de bewindslieden gesproken worden zodat *“aan dit zinloos gedoe radicaal een einde kwam.”*¹³⁴⁵

Naar aanleiding van de hiervoor beschreven problematiek ten aanzien van de taakverdeling tussen het CBS en de PBO's volgt een drietal algemene opmerkingen. Ten eerste was Idenburg er wederom niet in geslaagd om zijn plannen voor een verplichte aanmelding van statistische enquêtes bij het CBS van de grond te krijgen. Overleg en coördinatie vonden de betrokken departementen weliswaar wenselijk, maar zonder dwingende bepalingen. Met andere woorden: alleen op basis van vrijwilligheid, het sleutelwoord achter de instelling van de PBO's.

Ten tweede werd het woord 'centralisatie' door het CBS beduidend minder in de mond genomen. Er werd nu over 'coördinatie' gesproken. Het Bureau voelde haarfijn aan dat deze statistische activiteiten zich nu eenmaal buiten zijn invloedssfeer zouden voltrekken. Enerzijds zou het om interne bedrijfsstatistieken van de PBO's gaan of om statistieken die voor puur administratieve doeleinden zouden worden samengesteld. De registratie dus. Hierin was het Bureau niet geïnteresseerd. Anderzijds was de kans groot dat er eveneens statistische activiteiten ontplooid zouden gaan worden die wel onder de paraplu van de centralisatiegedachte zouden moeten vallen. De scheidslijnen tussen statistiek, registratie en onderzoek waren immers soms zeer onduidelijk en arbitrair. Uit de hiervoor beschreven opstelling van de ministers en de SER is echter wel duidelijk dat er absoluut geen politiek draagvlak was voor een bepaling zoals het CBS en de CCS dat wensten.

Als laatste willen we nog een voorzichtige conclusie trekken uit het uitschakelen van de CCS. We zien dat de Commissie in feite vervangen werd door ofwel ambtelijke commissies (Dols), ofwel door direct overleg tussen departementale ambtenaren en het CBS. We zouden hieruit kunnen concluderen dat er op meer snelheid en op minder ambtelijke tussenstappen in het contact tussen het CBS en de PBO's werd aangedrongen. Deze drang was er vooral bij de PBO's zelf, die huiverig waren voor tijdrovende, bureaucratistische procedures en overleg bij

het aanmelden van hun enquêtes. Maar ook de drie betrokken ministers (van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, Economische Zaken en die van de PBO's) voelden hier niets voor. De zelfstandigheid van deze organen mocht niet aangetast worden door dwingende maatregelen van de overheid of daaronder ressorterende diensten als het CBS. De bevoegdheden van de CCS mochten daarnaast geen betrekkingen hebben op de PBO's.

De vraag is nu of de CCS terrein aan het verliezen was. We hebben uit het voorbeeld van Lichtenauer's pleidooi voor centralisatie kunnen opmaken dat het nog steeds een zeer actueel onderwerp was. We zien ook dat de Commissie er, blijkens de discussie over de algemene distributietelling, niet in slaagde om de ontwikkelingen die de centralisatie bedreigden tegen te houden.

We kunnen dus op grond van het bovenstaande vaststellen dat de wens van de CCS de om meer toezicht en meer instrumenten om de statistische activiteiten van de PBO's te controleren en te coördineren, niet gehonoreerd werd.

13.4 De ETI's achtergesteld?

Over de ETI's kunnen we kort zijn. Tussen hen en het CBS 'rommelde' het begin jaren vijftig. In 1950 was er namelijk een bedrijfstelling gehouden door het Bureau waaraan de ETI's in de voorbereiding op verzoek van het CBS hun medewerking hadden verleend. Voor hulp bij de landbouwtelling waren ze echter, in tegenstelling tot de PPD's, niet benaderd. Nu ging het hier natuurlijk niet zozeer om het aanbieden van hulp, dat de ETI's tijd en geld kostte, maar om de mogelijkheid om hun desiderata ten aanzien van de telling onder de aandacht van het CBS te brengen.¹³⁴⁶

In januari 1951 was hierover tijdens de maandelijkse bijeenkomst van het College van Directeuren van de ETI's op het departement geklaagd. De 'adviseur voor regionale industriële zaken' van het ministerie van Economische Zaken, A.F.J. Penders, maakte hier melding van bij het CBS. Hij had de zaak gesust door de ETI's er op te wijzen dat het CBS zich waarschijnlijk niet had gerealiseerd dat de ETI's ook in landbouwzaken geïnteresseerd waren. Toch meende hij Idenburg op de hoogte te moeten brengen van de gevoelens van het College. Idenburg stond echter afwijzend tegenover de klacht van de ETI's. De enigen die hun wensen met betrekking tot de inhoudelijke en methodologische aspecten van een statistiek kenbaar konden maken, waren de leden van de CCS. En zij, ruim vijftig in totaal, vertegenwoordigden de gebruikers van de statistieken, zo redeneerde Idenburg. Wel was hij bereid om een geregeld contact met de ETI's te gaan onderhouden zodat zij zich niet meer achtergesteld hoefden te voelen bij de PPD's.¹³⁴⁷

Uit bronnen van het CBS blijkt dat er in het begin van de jaren vijftig inderdaad een geregeld en over het algemeen een goed contact met de ETI's en PPD's werd onderhouden. Een aardig voorbeeld van taakverdeling tussen nationaal en regionaal onderzoek zien we in 1956, toen de directie van een bepaalde fabriek aan het CBS het verzoek richtte om een incidenteel prijzenonderzoek te houden. De aanleiding voor dit verzoek was dat het personeel van de ene vestiging van deze onderneming 3% meer salaris vroeg dan wat men in de andere vestiging verdiende, op grond van prijsverschillen tussen de regio's waar de fabrieken gevestigd waren. Idenburg wilde echter niet dat het CBS zich met een dergelijk onderzoek zou belasten. Voor dit soort regionale onderzoeken zou het beste naar de ETI's verwezen kunnen worden.¹³⁴⁸

Blijkbaar hield de samenwerking na 1955 echter te wensen over. In juni 1957 werden er zelfs 'regionale contactdagen' bij het CBS belegd omdat Idenburg van mening was "*dat het CBS in zijn regionale contacten te kort schiet.*"¹³⁴⁹ Hiervoor werden de PPD's, de ETI's en de provinciale opbouworganen uitgenodigd. Het CBS berichtte na afloop dat de bijeenkomst in de smaak was gevallen bij de deelnemers. Een tweede voorlichtingsdag op het CBS, uitgebreid met de gemeenten, volgde dan ook.

Deze samenwerking kreeg eind jaren vijftig onder invloed van het industrialisatiebeleid van de overheid dat in toenemende mate op spreiding en stimulering van economische achtergebleven gebieden was gericht, een nieuwe impuls. In 1958 stelde het College van Directeuren van de ETI's het ontwerp van zogenaamde 'Regionale rekeningen' aan de orde in een vergadering. Hiermee werd bedoeld: Nationale rekeningen op een regionaal niveau, bijvoorbeeld per provincie. De voorzitter van dit College wees in dit verband op de werkzaamheden van prof.dr.H. Rijken van Olst, het voormalig hoofd Nationale rekeningen van het CBS. Deze had voor de gemeente Groningen een dergelijke rekening gemaakt.¹³⁵⁰ De Vet, die de geschiedenis van de regionale jaarrekeningen van het CBS onderzocht, wijst er op dat deze vergadering de aanzet voor dit soort onderzoek is geweest.¹³⁵¹ Het waren dus de ETI's die hiertoe het initiatief hadden genomen.

13.5 Geen scherpe grenzen

Het bovenstaande kopje geeft al een gedeelte weer van de problemen die het CBS had met het Landbouw Economisch Instituut (LEI) en het Economisch Instituut voor de Middenstand (EIM). Waar moest de grens tussen de werkzaamheden van de drie instellingen gelegd worden? Daarbij kwam nog een aspect om de hoek kijken. Zowel het LEI als het EIM waren door de overheid

gesubsidieerde lichamen. Er ontstond een meningsverschil tussen de voor deze organen verantwoordelijke ministers en de CCS over de vraag of artikel 8 van het KB van 1899 wel of niet op hen van toepassing was. Met andere woorden: of zij wel of niet binnen de actieradius van de CCS vielen en dus binnen de centralisatiegedachte.

De problematiek ten aanzien van deze gesubsidieerde organisaties vertoonde sterke overeenkomsten met die rondom de PBO's. Er werd door de CCS echter een belangrijk onderscheid in aangebracht, omdat zij meende dat de overheid aan het verlenen van een subsidie bepaalde voorwaarden kon verbinden. In dit geval: het handelen overeenkomstig de strekking van artikel 8 van het KB van 1899. Instellingen als het LEI en het EIM waren tot dan toe behoorlijk zelfstandig geweest ten opzichte van de overheid, mede door hun gedeeltelijke financiering vanuit het bedrijfsleven. Bij de PBO's, die niet door het rijk gesubsidieerd werden, deed de CCS de suggestie tot een gedwongen naleving van het KB van 1899 niet. Het volgende was namelijk het geval.

Oud bracht Zijlstra in 1955 in een brief op de hoogte van de bezorgdheid van de CCS. De CCS drong namelijk aan op regelgeving ten aanzien van de statistische activiteiten van de gesubsidieerde lichamen. Het ging hier, zoals gezegd, in het bijzonder om het LEI en het EIM. Deze organen zouden ook, volgens de CCS, onder artikel 8 van het KB van 1899 moeten vallen. De CCS voorzag anders een uitholling van haar beleid dat op centralisatie gericht was. De subsidieverlenende overheid had het volste recht om aan het verlenen van die subsidie voorwaarden te verbinden, aldus de CCS.¹³⁵² Zij deed de ministers van Economische Zaken en van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening daarom het voorstel om aan het verlenen van subsidie aan organen, de voorwaarde te verbinden artikel 8 na te leven. Allereerst geven we de reactie met betrekking tot het LEI.

De minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, Mansholt, was het hier niet mee eens. Hij vond dat de coördinatie tussen de statistische activiteiten van deze organisaties en die van het CBS op vrijwillige wijze in plaats van door middel van dwingende bepalingen verkregen moest worden. Het LEI was, zo schreef hij aan zijn ambtgenoot Zijlstra, een zelfstandig researchinstituut voor landbouweconomische werkzaamheden.¹³⁵³ De zelfstandigheid vormde voor hem een belangrijk punt, getuige zijn opmerking dat hij deze *“zo veel mogelijk wenste te eerbiedigen.”*¹³⁵⁴ In dit opzicht lijkt deze kwestie dus op de perikelen rondom de PBO's: hetzelfde argument van vrijwilligheid werd gebruikt. De zelfstandigheid mocht immers niet beknot worden.

Daarnaast droeg Mansholt het argument aan dat de statistieken die door het LEI vervaardigd werden niet bedoeld waren om een totaalbeeld van verschijnselen te geven. Het zou hier onder andere gaan om statistieken bestemd

voor interne beleids- en documentatiedoeleinden. Ook in de gevallen wanneer de statistieken een breder karakter hadden, moest het LEI echter de hiervoor benodigde gegevens zelf verzamelen. De minister gaf hiervoor twee redenen. Ten eerste dat de grens tussen economisch onderzoek en statistische werkzaamheden niet scherp te stellen was. Wat het LEI deed, was in de ogen van Mansholt, landbouweconomisch onderzoek verrichten. Dat dit door anderen als statistisch onderzoek werd aangeduid was een arbitraire kwestie. Zijn tweede reden klinkt ons bekend in de oren. *“Deze gegevens zullen vermoedelijk nimmer door de deelnemers aan deze onderzoeken aan het CBS verstrekt worden”*, aldus Mansholt, die hiermee in de traditie trad van de ‘oude’ landbouwlobby tegen het afstaan van de landbouwstatistiek.¹³⁵⁵

Het LEI reageerde gekwetst en verbaasd op het verzoek van de CCS aan de bewindsman om geen subsidie aan het instituut te verlenen. Met het CBS was steeds een goed contact geweest, zo redeneerde het LEI, dus waar kwam de vijandige houding van de CCS dan vandaan? Reeds vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog had het immers cijferreeksen gepubliceerd, waartegen het CBS geen bezwaar had. *“Integendeel, er werd steeds veel hulp en raad van het CBS ontvangen”*, aldus het LEI.¹³⁵⁶ Vanaf 1954 werden deze statistieken onder de naam *“Landbouwcijfers”* door het LEI en het CBS samen gepubliceerd. De samenwerking tussen beide instellingen zou, met andere woorden, uitstekend zijn. Mansholt was gerustgesteld door dit schrijven. Sterker nog: in een korte reactie wees hij de CCS terecht. Hij gaf de Commissie, die zelfs een aantal mensen van het LEI in haar midden telde, dan ook het advies zich opnieuw te beraden.

De CCS meende echter dat de bezwaren op een hoger plan lagen dan het wel of niet goed samenwerken van het CBS en het LEI. Zij had bezwaren van principiële aard, die zij als volgt formuleerde in een schrijven aan Zijlstra. *“Immers, het is volkomen juist dat er een intensief en goed verlopend contact is tussen het CBS en het LEI, doch dit kan wel samengaan met kritiek op een politiek, welke ertoe leidt dat het LEI financieel in staat is in zijn eigen statistische behoeften zelf te voorzien, terwijl aan het CBS de middelen worden onthouden om op dezelfde terreinen zijn werkzaamheden zo te ontwikkelen, dat niet alleen in de behoeften van het LEI wordt voorzien, maar ook algemene voorlichting wordt gegeven.”*¹³⁵⁷ De begrotingspolitiek die door de ministers van Economische Zaken en van Financiën ten aanzien van het CBS gevoerd werd zou, als met de bezuinigingen op de uitgaven van het Bureau werd doorgegaan, de centralisatie van de overheidsstatistieken ernstig schaden, zo betoogde de CCS.¹³⁵⁸ De CCS protesteerde hier dus indirect tegen de bezuinigingspolitiek die de minister van Economische Zaken aan het CBS had opgelegd.

Het lid De Wolff bestreed bovendien de opinie dat het LEI onpartijdig kon zijn. *“Als researchinstituut is het minder onafhankelijk. Het CBS is aangewezen voor het verzamelen van die gegevens”*, zo meende hij.¹³⁵⁹ Die afhankelijkheid zou het gevolg

zijn van het feit dat de statistieken van het LEI mede gefinancierd werden door de landbouw, de sector dat het LEI als research- en voorlichtingsorgaan bediende. Ignatius onderstreepte het standpunt van De Wolff door te wijzen op de geringe representativiteit van de statistieken van het LEI, een instituut dat niet landelijk werkte en in plaats van gemiddelden 'normcijfers' beoogde vast te stellen.¹³⁶⁰ Dit hield in dat alleen goeddraaiende bedrijven met een goed geadmireerde bedrijfsvoering in hun onderzoeken betrokken werden. Een voorbeeld hiervan was de statistiek der bedrijfsuitkomsten in de landbouw. *"Het LEI wil boven de middelmaat blijven voor de kostprijscalculaties"*, aldus het hoofd Landbouw- en voedselvoorzieningsstatistieken van het CBS.¹³⁶¹ De objectiviteit van de statistieken van het LEI werd dus door de CCS en het CBS in twijfel getrokken. Het LEI was onaangenaam getroffen door de correspondentie tussen Mansholt en de CCS. Er vond in december 1956 hierover een bespreking plaats. Namens het LEI waren aanwezig de voorzitter van het bestuur, prof.dr.ir.G. Minderhoud, en de directeur, prof.dr.J. Horryng. Oud, Idenburg, Lichtenauer en prof.dr.E.W. Hofstee, de voorzitter van de subcommissie voor de landbouwstatistiek van de CCS, vertegenwoordigden het CBS en de CCS. De CCS beklemtoonde tijdens dit onderhoud dat de zaak *"uitsluitend geëntameerd was op financiële gronden, daar bij herhaling bleek dat zuiver statistisch werk dat door gebrek aan middelen niet door het CBS kon worden geëntameerd vervolgens door van rijkswege gesubsidieerde onderzoeksinstituten werd ter hand genomen, hetgeen de coördinatie van de statistieken niet ten goede kwam."*¹³⁶²

Het LEI betoogde echter dat het soms niet anders kon. Want: wanneer het CBS de nieuwe statistische informatie niet kon leveren vanwege geldgebrek, hoe moesten zij er dan aan komen? Hofstee en Horryng onderschreven het standpunt dat er soms gedetailleerde kennis noodzakelijk was die bij het LEI aanwezig was. *"Het CBS kan bepaalde gegevens niet leveren, dan moet het LEI het wel zelf doen. Er zijn vele wensen op landbouwstatistisch gebied die niet door het CBS geëntameerd kunnen worden"*, aldus Hofstee.¹³⁶³ Daarbij was het een probleem, volgens Minderhoud, dat het Landbouwschap 'krentig' was.¹³⁶⁴ De door deze drie heren (waarvan twee van het LEI!) genoemde zaken lijken eveneens op de oude argumenten tegen de overdracht van de landbouwstatistieken.

De vraag is hoe Idenburg oordeelde over de standpunten van het LEI. Allereerst was hij het in zoverre met het LEI eens dat de productie van statistieken aan het hiertoe meest uitgeruste apparaat werden overgelaten, dus in sommige gevallen aan het LEI. Wat hij echter bestreed was het op één terrein naast elkaar werken van diverse lichamen. Daarnaast was Idenburg van mening dat het niet op het terrein van het CBS lag om niet-representatieve gegevens te publiceren.¹³⁶⁵ Het naast elkaar bestaan van representatieve en niet-representatieve statistieken juichte hij daarentegen niet toe. Het zou bij het publiek alleen maar verwar-

ring teweegbrengen. Idenburg was bovendien minder positief over de door het LEI zo gunstig beoordeelde samenwerking tussen beide instellingen. De uitgave van de publicatie *“Landbouwcijfers”* had namelijk in zijn ogen de taak van uitsluitend het CBS moeten zijn. Het probleem was echter dat het CBS geen middelen had om het alleen te doen.¹³⁶⁶

Nog een korte opmerking over de samenwerking tussen het CBS en het LEI. Volgens het Bureau werd die, ondanks de bovenstaande houding van Idenburg, over het algemeen gekenmerkt door bereidwilligheid bij beide partijen. Het CBS refereerde hieraan in 1956 door te spreken van *“een geest van welwillendheid in de hogere regionen.”*¹³⁶⁷

Daarom was het des te belangrijker dat er in de ‘lagere regionen’ van het LEI niet werd getreuzeld met het verstrekken van gegevens, waardoor de samenwerking werd vertraagd. Het CBS meende dit namelijk nogal eens te ervaren.¹³⁶⁸

De statistiek van de landbouwlonen vormde hiervan een voorbeeld. Het hoofd van de landbouwstatistiek van het CBS, Ignatius, had informatie gekregen dat de leiding van het LEI deze statistiek af zou willen staan. Echter, *“in de lagere regionen wil men hem behouden en zelfs uitbreiden”*, aldus Ignatius.¹³⁶⁹ Veel van de problemen die het CBS ondervond met het LEI golden eveneens voor de samenwerking met het EIM.

Teleurstelling bij Idenburg

Zijlstra werd ondertussen door de CCS aangeschreven over de activiteiten van het EIM. De Commissie stelde hem voor *“om het statistische werk van het EIM te onderwerpen aan de coördinerende supervisie van de CCS.”*¹³⁷⁰ Dit verzoek kwam niet zomaar uit de lucht vallen. In 1953 organiseerde het EIM namelijk voor de eerste maal een sociaal-economische structuurenquête onder circa 6 000 ondernemers in de middenstandsdetailhandel en in het ambacht. Volgens het CBS was het EIM *“in beginsel niet goed uitgerust voor het houden van dergelijke grootscheepse onderzoeken.”*¹³⁷¹ In 1955 ging het EIM breder zijn vleugels uitslaan, onder andere door middel van het samenstellen van omzetstatistiek van de detailhandel.¹³⁷² Het EIM dat in 1930 was opgericht, had immers als doelstelling ‘het bevorderen van het onderzoek van sociale en economische aard in het belang van het midden- en kleinbedrijf’.¹³⁷³ De omzet- en kostenstatistiek van dit instituut stonden ten dienste van de bedrijfsvergelijkingen. Het voornaamste bezwaar van het CBS tegen deze statistiek was dan ook, niet verrassend, dat ze niet representatief waren. De bedrijven in de detailhandel die het minder goed deden werden buiten dit soort onderzoeken gehouden waardoor het beeld van de omzetten van deze sector geflatteerd werd. Bovendien werden deze statistiek weliswaar van een noot voorzien waarin stond

dat ze niet representatief waren, “*maar ze worden steeds door het publiek als dusdanig beschouwd*”, aldus Idenburg, om te vervolgen met de toevoeging: “*Dit wordt mede veroorzaakt door het feit, dat deze noot vroeger niet geplaatst werd en bovendien duister is.*”¹³⁷⁴

In een terugblik van het CBS uit 1978 lezen we dan ook dat het niet direct bevorderlijk voor de samenwerking tussen het CBS en het EIM was dat de omzetsstatistieken aanleiding tot wrijving met het CBS gaven.¹³⁷⁵ Voor Idenburg, die de onafhankelijkheid en objectiviteit van het EIM betwistte, was er voldoende grond om aan de minister van Economische Zaken dezelfde wensen kenbaar te maken, die hij ten aanzien van het LEI had geuit. De reactie van Zijlstra leek op die van Mansholt.

Zijlstra noemde twee elementen in zijn antwoord. Allereerst maakte hij een onderscheid tussen de werkzaamheden van het CBS en die van het EIM. De eerste bewoog zich op het terrein van de algemene statistiek en de integrale tellingen, de laatste op het gebied van research en steekproeven. Als voorbeeld van dit laatste noemde hij de gewraakte omzetsstatistieken: het steekproefsgewijze verzamelen van bedrijfsvergelijkende gegevens op middenstandsg gebied, dat vooral bedoeld was om voorlichting aan de deelnemers te geven.

Als tweede punt noemde de minister de coördinatie. Technische coördinatie kon verkregen worden door middel van het regelmatig voeren van overleg tussen het EIM en het ministerie van Economische Zaken en tussen het EIM en het CBS. Toen de CCS hierop reageerde met de opmerking dat overleg op technisch-statistisch gebied alleen niet toereikend was, kwam er een voor Idenburg nietszeggend antwoord van Zijlstra. Het luidde: “*Van de opmerkingen, welke door u werden gemaakt met betrekking tot het verrichten van statistische werkzaamheden buiten het CBS heb ik met belangstelling kennis genomen.*”¹³⁷⁶

Met andere woorden: de CCS en het CBS werden afgepoeierd! Er ontspon zich een opmerkelijke correspondentie. Verstege reageerde verbolgen. “*Dat is niet voldoende!*”, terwijl Idenburg zijn teleurstelling uitte door te schrijven: “*Daar was ik reeds bang voor. Nu gaat het dus over de toepassing van artikel 8 op zwaar gesubsidieerde lichamen.*”¹³⁷⁷ In een kort schrijven aan Zijlstra liet Oud weten dat hij teleurgesteld was door zijn reactie. Dit schoot dr.J. Pen, de departementaal vertegenwoordiger van Economische Zaken in de CCS, echter in het verkeerde keelgat. Het was volstrekt ongepast en on tactisch om de minister zo te behandelen, vond hij.¹³⁷⁸

Idenburg mengde zich in deze kwestie door Pen een brief te sturen die hij met de informele aanhef ‘*amice*’ begon. In dit schrijven wees hij erop dat de CCS niets anders verlangde dan gehoord te worden. “*Het lijkt mij dat de minister van Economische Zaken zich in zijn brieven strikt aan dit verzoek houdt en de vraag van centralisatie van werkzaamheden buiten beschouwing laat (...)* Ik zou het wel aardig vinden

wanneer de minister die zich immers zo zeer ook voor de financiële zijde van ons werk interesseert, kennis zou nemen van de brief van 24 januari van de CCS opdat hij bevrijd worde van de mogelijk bij hem levende gedachte dat ons werkprogramma voor inkrimping in aanmerking zou komen”, zo wees hij Pen fijntjes op zijn standpunt.¹³⁷⁹

Dit mocht echter niet baten. Evenals dat bij de kwestie ten aanzien van het LEI het geval was geweest, moest het CBS zich neerleggen bij het feit dat er geen regeling kwam om tot meer coördinatie van de statistieken te komen. De ministers van Economische Zaken en van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening waren gezamenlijk van mening dat de zelfstandigheid van de gesubsidieerde lichamen niet aangetast mocht worden door voorwaarden aan de subsidieverlening te stellen. Bovendien dachten zij anders over de taakafbakening tussen het CBS en deze organen. Niet alleen mochten de grenzen tussen economisch onderzoek en statistiek niet te scherp zijn (Mansholt), daarnaast was er een verschil tussen integrale tellingen en steekproeven met een landelijk karakter enerzijds en research en voorlichting voor de eigen vakgenoten anderzijds (Zijlstra). Laatstgenoemde bewindsman liet de CCS in het voorjaar van 1955 weten dat coördinatie van de werkzaamheden van het EIM en het CBS ‘onder de tegenwoordige omstandigheden’ het beste bereikt kon worden door een goed en regelmatig contact tussen het CBS, het EIM en zijn departement.¹³⁸⁰ Daarbij kon de op dat moment nog in de oprichtingsfase verkerende commissie-De Wolff van nu zijn. Deze was belast met de taak, de statistische werkzaamheden op het terrein van de middenstand, voor zover die bij het CBS en verschillende niet-overheidsinstellingen plaats vinden, te coördineren.¹³⁸¹ Naar onze mening wilden beide ministers geen aantasting van de zelfstandigheid van door de overheid en het bedrijfsleven gezamenlijk gesubsidieerde lichamen, ten gunste van een uitbreiding van de taak en bevoegdheden van het CBS en de CCS.

Het CBS, met zijn te krappe begroting om aan alle vragen om statistische informatie te voldoen, stond ondertussen machteloos ten opzichte van de organen die door overheid en bedrijfsleven gesubsidieerd werden en beschikten over voldoende financiële middelen om zelf de benodigde gegevens te verzamelen en bewerken. Overigens streefde het CBS zeker niet naar overname van al deze statistieken, maar voornamelijk naar coördinatie. In een terugblik op deze jaren werd er door sommigen juist betoogd dat de houding van het CBS was: “*Er is altijd zoveel werk te doen, laten we het verdelen.*”¹³⁸² Met andere woorden: het CBS maakte de totaalstatistiek, en het EIM haalde de beste bedrijven eruit als voorbeeldfunctie voor de branche. De term coördinatie werd dus door het CBS steeds vaker in de mond genomen, terwijl centralisatie steeds moeilijker uitvoerbaar werd voor het CBS. Daarnaast lieten beide ministers de term ‘research’ vallen. Dit brengt ons op de samenwerking met de departementen.

13.6 Competentiekwesties

De behoefte aan geïntegreerde gegevens om een sluitend beeld van de economische toestand te krijgen maakte de research van het statistisch materiaal namelijk steeds belangrijker. Het CBS erkende dat het moeilijkheden had om deze taak te vervullen, die veroorzaakt werden door een tekort aan academisch geschoolde medewerkers en door de bezuinigingen. Bovendien zou het heel moeilijk zijn de grens te trekken tussen research en statistisch onderzoek.

Een belangrijke categorie gebruikers (en in sommige gevallen producenten) van statistische informatie en research betrof de departementen. De centralisatie was inmiddels zover doorgevoerd dat er geen grote statistieken meer door hen vervaardigd werden. Maar hier en daar waren er blijkbaar statistieken door de mazen van het net geglipt. Daarbij wilde het nog wel eens botsen tussen het CBS en een departement dat zich 'bezondigde' aan het samenstellen van de betreffende statistiek. Dit blijkt uit het feit dat Oud het nodig vond de minister van Economische Zaken te verzoeken, nog eens in eens in een schrijven bij zijn ambtgenoten onder de aandacht te brengen wat de functies van het CBS en de CCS in het overheidsapparaat waren. Dit om 'soortgelijke problemen in de toekomst te voorkomen.'¹³⁸³

Een aantal problemen was eerder door Idenburg onder de aandacht van Oud gebracht. Eén ervan betrof de statistische bewerking van de cijfers die in 1951 behaald waren bij de eindexamens van de scholen voor voorbereidend hoger- en middelbaar onderwijs. Het CBS was, ondanks herhaaldelijke verzoeken hiertoe door Idenburg die deze kwestie naar eigen zeggen zeer betreurde, niet door het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen dat deze gegevens statistisch bewerkte, betrokken bij dit onderzoek.¹³⁸⁴

De subcommissie voor de centralisatie van de CCS oordeelde vervolgens dat het CBS gelijk had in zijn kritiek op de handelwijze van dit departement. Het ministerie zou steeds met het CBS contact moeten zoeken om na te gaan of het Bureau de benodigde gegevens niet had. In haar rapport concludeerde de subcommissie zelfs dat "*in principe van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen geen statistische publicatie hoort uit te gaan.*"¹³⁸⁵ Woorden van gelijke strekking waren, uiteraard diplomatieker geformuleerd, door Idenburg verwoord aan de CCS en die had ze aan de desbetreffende minister medegedeeld. Daarbij legde Idenburg sterk de nadruk op de taakverdeling tussen het departement en het CBS. Eerstgenoemde zou kunnen volstaan met een systematische ordening van gegevens van individuele scholen, waarbij elk statistisch onderzoek achterbleef, terwijl het CBS deze gegevens tot statistische overzichten voor het departement zou moeten verwerken.¹³⁸⁶ Doublures in het overheidsapparaat, waar Idenburg bevreesd voor was, zouden met deze wijze van samenwerking voorkomen kunnen worden.

In zijn antwoord aan de CCS begon de minister, dr.F.J.Th. Rutten, met een verwijzing naar de 'uitmuntende' werkzaamheden die het CBS altijd voor zijn ministerie verricht had. Maar: *"De opmerking van de Directeur-generaal over de doublures kan ik niet begrijpen. De bedoeling van deze opmerking kan niet zijn, dat een beheersafdeling van een van de departementen van Algemeen Bestuur zich op het terrein van het CBS zou begeven, indien de betrokken afdeling telkens de gegevens omtrent de omvang van haar arbeidsterrein aan het CBS zou moeten vragen. Dit kan de Directeur-generaal niet gevraagd hebben."*¹³⁸⁷

Bovenstaand voorbeeld illustreert dat de departementen en het CBS een geheel verschillende visie hadden op de vraag wie er verantwoordelijk was voor welke ambtelijke statistieken. De subcommissie voor de centralisatie van de statistiek adviseerde Oud dan ook om het geheugen van de departementen op te frissen door de inhoud van het KB van 1899 nog eens onder hun aandacht te brengen. In dit schrijven werden de artikelen 2 en 8 van het KB van 1899 aangehaald. De functie van de CCS (die van 'curatorium') werd het sterkst benadrukt. Niet de departementen, maar de CCS bepaalde het statistisch beleid. Maar dit beleid kon alleen dan uitgevoerd worden wanneer er goed kon worden samengewerkt met alle maatschappelijke kringen en departementen. De CCS erkende dat het daarbij niet altijd raadzaam was om op haar strepen te staan. Het informele contact was misschien wel nog belangrijker dan de departementen met de tekst van het KB om de oren te slaan. Dit lezen we in de volgende zinsnede. *"Het spreekt vanzelf"*, aldus de CCS, *"dat deze centralisatie, die vele algemeen erkende voordelen heeft, slechts goed kan werken, wanneer informeel het Centraal Bureau een zeer nauw contact onderhoudt met de verschillende departementen en er voortdurend onderling overleg plaats vindt. Binnen de gestelde mogelijkheden is het streven van de directeur van het Centraal Bureau er steeds op gericht om zoveel mogelijk tegemoet te komen aan de vele wensen, die door de gebruikers van de statistiek worden geuit, waarbij ook aanpassing aan de behoeften van het regeringsbeleid – met behoud van het volstrekt objectief karakter van de statistische publicaties – voortdurend wordt nagestreefd."*¹³⁸⁸

De behoefte van het CBS om via de CCS de samenwerking met de departementen beter af te bakenen was niet nieuw. Er werd al zeker vijf jaar op het CBS gedebatteerd over de ontwikkelingen op de departementen. In 1950 werd er bijvoorbeeld op het Bureau gesproken over de recente tendens om researchafdelingen op de departementen in te stellen, een ontwikkeling die het CBS met zorg aanzag. Dit kon immers betekenen dat wat er (nog) aan statistisch werk op de departementen verricht werd, uitgebreid zou worden onder de noemer van 'research'. De researchafdelingen die hier rond 1950 opgericht werden bewogen zich op een terrein dat dicht tegen dat van het CBS lag. Het was niet altijd mogelijk om op formele wijze de grenzen te leggen.¹³⁸⁹

De opmerking van één van de afdelingshoofden dat het CBS gewoon *"moest*

aantonen de beste te zijn “ door het goed onderhouden van nauwe contacten met allerlei instellingen en de snelheid van werken te vergroten, was wat kort door de bocht.¹³⁹⁰ Zo simpel lag het immers niet. Want wat was de grens tussen statistiek en research, nodig voor het overheidsbeleid? Verstege formuleerde het als volgt. *“De departementale research-diensten dienen breder van opzet te zijn, omdat zij alle aspecten van de problemen moeten onderzoeken. Zo ontstaat er onderscheid tussen survey en research. Op deze wijze ontstaat een scheidslijn welke in de praktijk zal kunnen voldoen. Competentiekwesties blijven dan achterwege, tenzij een der partijen deze grens overschrijdt.”*¹³⁹¹

Volgens Idenburg was dit een wat idealistische voorstelling van zaken. De algemene conclusie moest veel eenvoudiger zijn. Het werken met ander dan statistisch materiaal of methoden lag simpelweg niet op de weg van het CBS. Aangezien het in de praktijk toch niet mogelijk was om een duidelijke scheidslijn aan te geven, moest er uitgezien worden naar het bereiken van een goede samenwerking met de researchafdelingen van departementen, diensten en anderen. Aldus het pragmatische standpunt van de Directeur-generaal.¹³⁹² De zaak kon echter niet met deze opvatting afgedaan worden. De CCS ging zich wederom roeren.

Gezondigd tegen de centralisatiegedachte

In 1955 bereikte de discussie die in het kader van de centralisatiegedachte op het CBS, maar in het bijzonder in de CCS werd gevoerd, een nieuw hoogtepunt. Er waren een aantal concrete zaken die de onrust in de CCS tweeweg brachten. De aanleiding van dit alles was gelegen in de omstandigheid dat de CCS in 1954 een onderzoek naar het Werkprogramma van het CBS voor 1955 in had gesteld. Dit was op zich niet opmerkelijk aangezien er kort daarvoor nieuwe bezuinigingen op de rijksdienst aangekondigd waren. Wel opmerkelijk was dat in het rapport dat de CCS vervolgens aan de minister van Economische Zaken uitbracht, onder andere het niet naleven van artikel 8 door enkele departementen aan de orde kwam.¹³⁹³

De subcommissie voor de centralisatie van de statistiek die over deze materie in beraad ging werd voorgezeten door Lichtenauer die zich, zoals we hebben gezien, als een fel voorstander van de centralisatie had ontpopt. De leden waren prof.dr.O. Bakker (oud-hoofd van de afdeling Sociaal-economische statistieken van het CBS en lid van de Algemene Rekenkamer), J.J. Buning (departement van Marine), D.J. Gerritsen (Directeur van de Rijksbegroting van het departement van Financiën), dr.ir.A.H.W. Hacke (Directeur-generaal van de Arbeid, voorzitter van de Ziekenfondsraad en lid van de Tweede Kamer), prof.dr.H.W. Methorst (oud-Directeur-generaal van het CBS en hoofd van de afdeling

Volkstellingen van het CBS), dr.J. Pen (hoofdadministrateur van de Directie Algemene Economische Politiek van het departement van Economische Zaken), J.C. Schröder (wiskundig adviseur van de Rijksverzekeringsbank en directeur van het Pensioenfonds van de Landbouw), en dr.J.G. Stiridon (namens de Vereniging Accountants Kantoren). Over het algemeen was het rapport van de subcommissie zeer scherp geformuleerd. De commissie veroordeelde het 'zondigen' van de departementen tegen de reeds 50 jaar lang gehuldigde centralisatiegedachte. Onder de dekmantel van research, documentatie of registratie werd zuiver statisch werk verricht. Dit was des te schrijnender, aldus de subcommissie, omdat decentralisatie nodeloos duur was en zij vermoedde dat *"de eisen van efficiency en zuinig beheer elders minder in acht worden genomen dan bij het Centraal Bureau. De publicaties van andere Rijksdiensten zijn soms vrij luxueus van opzet. Erger is het nog wanneer de nodige statistische informatie ten gevolge van de decentralisatie gaat ontbreken, te laat verschijnt, onvoldoende betrouwbaar is of niet op deskundige wijze is verwerkt."*¹³⁹⁴

De brief van Cobbenhagen, waaruit we eerder geciteerd hebben, had eveneens heel wat stof doen opwaaien in de CCS. De vrees voor teveel beïnvloeding van de regering en overige beleidsinstanties op de statistiek werd door menigeen gedeeld.¹³⁹⁵ Te weinig begrip van de werkzaamheden van het CBS en een verkeerd gebruik van zijn cijfers vormden daarnaast in toenemende mate een probleem voor het Bureau. Gerritsen en dr.J.E. van Dierendonck (vertegenwoordiger van het departement van Sociale Zaken) onderstreepten het belang van betere voorlichting. Laatstgenoemde nuanceerde de uitspraken van zijn medeleden door te wijzen op de gang van zaken met betrekking tot de laatste loonronde. *"Het helpt niet, dat men tot voorzichtigheid maant als er geen andere cijfers beschikbaar zijn en er een beslissing genomen móet worden. Men kan dan niet anders."*¹³⁹⁶ Hij refereerde hier hoogstwaarschijnlijk aan de gang van zaken rondom het prijsindexcijfer.

Idenburg antwoordde deze heren dat hij het eens was met hun pleidooi voor betere voorlichting over de CBS-statistieken. Het CBS had daarvoor echter meer hoogopgeleide medewerkers nodig en die waren nu eenmaal niet te krijgen. Voor het doeltreffend presenteren en toelichten van de steeds ingewikkelder wordende statistieken waren wetenschappelijke krachten onontbeerlijk. Daarnaast was het CBS niet altijd op de hoogte van alle ambtelijke statistische activiteiten. Kort geleden waren er volgens Idenburg in de Kamerstukken cijfers gepubliceerd die het CBS totaal onbekend waren.¹³⁹⁷ *"Het is misschien maar goed",* aldus verzochtte hij, *"dat niet iedereen de problemen kent welke achter elk cijfer schuilen"*!¹³⁹⁸ Op het CBS werd tijdens deze jaren inderdaad regelmatig geklaagd dat er een 'tekort aan intellect' was.¹³⁹⁹

Ondertussen werd de centralisatiegedachte door twee concrete incidenten

bedreigd. Het ging hierbij om de gezondheidsstatistieken en de kwalitatieve woningstatistiek. In het eerste geval had de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid, J.G. Suurhoff, een wetsontwerp voor de ziekenhuisregistratie aan de Ministerraad voorgelegd zonder de CCS te hebben geraadpleegd. Hij had dus in strijd met het KB van 1899 gehandeld. Opmerkelijk is dat Suurhoff zelf kort daarvoor (tussen 1947 en 1952) nog lid van de CCS was geweest. Bovendien waren er moeilijkheden gerezen over de taakverdeling tussen het CBS en de Geneeskundige Hoofdinspectie. De bewindsman greep in zoverre in dat hij de Geneeskundig Hoofdinspecteur, dr.C. Banning, verzocht had om zich vooraf tot hem te wenden in alle gevallen waarin hij nieuwe statistieken wilde instellen of bestaande wilde wijzigen.¹⁴⁰⁰ Banning, ambtshalve lid van de CCS, voelde daar echter weinig voor. In de plenaire vergadering van de CCS in 1956 werd een brief van hem voorgelezen waarin hij zelfs voor een geleide decentralisatie, ook in de sfeer van de overheid, pleitte. Te grote concentratie achtte hij kwetsbaar. *“De centralisatie remt de versnelling en detaillering van de statistieken.”*¹⁴⁰¹ De moderne samenleving eiste immers steeds meer en gespecialiserdere informatie. De statistiek werd steeds meer ontwikkeld in de richting van een methode van analyse van het maatschappelijk leven.

De reactie van Idenburg was voorspelbaar. Hij verklaarde weliswaar weinig behoefte te voelen om hier een reactie op te geven, maar wilde toch wel kwijt dat hij altijd bereid was om over het probleem centralisatie-decentralisatie te discussiëren.¹⁴⁰² Het nut van het in twijfel trekken van de centralisatiegedachte zag hij echter niet in. *“De aan de huidige opbouw der statistiek ten grondslag liggende beginselen dateren al van vóór 1899, toen het CBS werd opgericht”*, aldus de historische verwijzing van Idenburg.¹⁴⁰³ Overigens kreeg de Geneeskundige Inspectie een koekje van eigen deeg. Idenburg had een onderzoek ingesteld naar de snelheid waarmee deze instelling zijn publicaties liet verschijnen, wat leidde tot de conclusie dat die nogal te wensen overliet. In de subcommissie van de centralisatie beet Idenburg ook van zich af. De objectiviteit van de statistiek werd in zijn ogen vertroebeld.¹⁴⁰⁴

Het CBS kwam spoedig terug op zijn verlangen op het terrein van deze statistiek samen te werken. Na contact gezocht te hebben met de Geneeskundige Hoofdinspectie was het CBS tot de conclusie gekomen dat het materiaal slecht en onvolledig was. Het werd zelfs als een hopeloze toestand betiteld.¹⁴⁰⁵

Een ander probleem betrof de zogenaamde kwalitatieve woningstatistiek die door het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting ter hand was genomen. Het ministerie verzamelde deze gegevens om te beoordelen of bewoners al dan in aanmerking voor subsidie kwamen. De woningen moesten hiervoor aan bepaalde minimumeisen voldoen. Alle informatie werd op formulieren ingevuld die als basis dienden voor de statistische verwerking. Begin 1956

schreef de CCS de betreffende minister, ir.H.B.J. Witte, met het verzoek om deze statistiek in een onderling overleg te bespreken. Dit door het ministerie als een 'interne, systematische documentatie' aangeduide onderzoek was namelijk naar de mening van de CCS wel degelijk een statistiek van algemene strekking.¹⁴⁰⁶ Idenburg was het niet eens met het ministerie. De toelichting van Witte dat het hier om een interne documentatie ging kon hem niet bevredigen, omdat deze documentatie volgens hem een aantal jaren daarvoor officieel nog 'statistiek' heette en als zodanig ook door de minister in de Tweede Kamer werd aangeduid.¹⁴⁰⁷ *"Naar mijn mening is hier sprake van een zogenaamde secundaire statistiek, samengesteld aan de hand van administratieve gegevens welke worden verzameld voor individuele beoordeling. Dat het KB van 1899 ook de secundaire statistieken op het oog had lijkt mij onaantvaardbaar, daar omstreeks 1899 bijna alle statistieken secundaire statistieken waren"*, zo schreef hij de CCS.¹⁴⁰⁸

Interessant is dat hij niet voor overdracht naar het CBS pleitte, maar wel voor centralisatie in de bredere zin, namelijk dat de CCS over deze statistiek gehoord had moeten worden. Het is duidelijk dat hij zich ergerde aan de wijze waarop thans het KB van 1899 ontdoken werd door sommige departementen door de term 'statistiek' te vervangen voor begrippen als 'documentatie' en 'research'. Het ging namelijk om hetzelfde, althans, in de ogen van Idenburg. De Wolff waarschuwde hem. *"We komen hier op glibberig gebied. De overheid verzamelt uiteraard administratieve gegevens en noemt dat dan een interne bedrijfsstatistiek."*¹⁴⁰⁹

De vraag waar de grens tussen statistiek en research, dus tussen het werkteerrein van het CBS en de departementen, getrokken zou moeten worden liet zich niet eenvoudig beantwoorden. Ook in eerdere discussies in de CCS was gebleken dat de meningen hierover verschilden. Prof.ir.Th.K. van Lohuizen stond tijdens een vergadering in 1954 bijvoorbeeld op het standpunt dat het researchwerk hoofdzakelijk bij de beleidsinstanties diende te geschieden. In zijn reactie op de uitspraak van Van Lohuizen wees Idenburg er op, dat het CBS zich heel goed bewust was van de grens tussen statistiek en research. *"Aan de meeste departementen zijn researchafdelingen verbonden, waarmede het CBS een goede samenwerking heeft. Grensconflicten met de research zijn, voor zover ik weet, nog niet voorgekomen."*¹⁴¹⁰

Dit is een wat al te optimistische voorstelling van zaken. Zoals we zullen zien, heeft Idenburg zijn oordeel over de samenwerking spoedig daarna moeten bijstellen toen zich de problemen ten aanzien van de gezondheidsstatistieken en de kwalitatieve woningstatistiek voordeden. Maar ook met zijn 'eigen' departement, Economische Zaken, liep niet altijd alles gladjes. Zo was Economische Zaken vanaf 1953 actief op het gebied van de statistische verzameling en bewerking van gegevens over investeringen van het bedrijfsleven. Ten aanzien van de voorraadstatistieken bleek dat het departement de gegevens over aardolieproducten zelf wilde gaan verzamelen, via een rijksbureau. Een afdelingshoofd van het CBS

maakte naar aanleiding van deze kwestie een interessante opmerking. Er zouden voornamelijk nevenmotieven, zoals de handhaving van de positie van ambtenaren van het departement, een belangrijke rol gespeeld hebben!¹⁴¹¹

Er zou zelfs een afzonderlijke afdeling voor statistische enquêtes zijn opgericht aan het departement. Toch zag Idenburg niet voldoende redenen om een principieel bezwaar bij de minister aan te tekenen. Er was een opmerkelijke oorzaak voor de berustende houding van Idenburg. De aardolie-enquête had, volgens Ten Have, het hoofd van de afdeling Sociaal- economische statistieken van het CBS, een militair karakter. *“De thans gevolgde gedragslijn”*, zo vertelde Idenburg aan zijn afdelingshoofden, *“zal zijn dat wij deze enquête de eerste tien jaar niet zullen kunnen loskrijgen. Hoewel de redenen begrijpelijk zijn, is het niettemin te betreuren.”*¹⁴¹² De invloed van de Koude Oorlog op deze kwestie werd bijna tien jaar later, in het voorjaar van 1962, duidelijk. Tijdens een vergadering van de afdelingshoofden van het CBS werd er door Idenburg op gewezen dat men zich ‘in Genève’ onder druk van de Russen wilde gaan bemoeien met de energie. *“Daarom wil Economische Zaken met zo weinig mogelijk gegevens komen. Aardolie valt onder de geheime gegevens”*, aldus Idenburg die hieraan toevoegde dat het contact hierover met het departement goed was.¹⁴¹³

13.7 Het nut en de waarde van de (gecentraliseerde) statistieken

De centralisatie stond halverwege de jaren vijftig weer volop in de belangstelling. Opmerkelijk is dat de centralisatie de ene keer strubbelingen en competentiestrijd tussen het CBS en anderen veroorzaakte en soms praktisch geruisloos en probleemloos geschiedde. Daar vormt de overname van de bouw- nijverheidstatistieken van het departement van Wederopbouw en Volkshuisvesting een voorbeeld van. Verhitte discussies tussen dit departement en de CCS zijn we hierover niet tegengekomen. Wel vonden er debatten in de Commissie plaats over het principe van de centralisatie.

In de vergadering van de CCS van 9 januari 1954 werd de volgende opmerking gemaakt door prof. mr. F. de Vries, voorzitter van de SER. *“Bij de laatste loonronde hebben we ervaren, dat dieper statistisch onderzoek nodig is.”*¹⁴¹⁴ Hij gaf hiermee antwoord op de vraag van het lid mr. A.J.R. Mauritz, de algemeen secretaris van het Sociaal Werkgevers Verbond, wat de kwaliteit van de Nederlandse statistiek was. *“Bijt Nederland zich niet te sterk in de statistiek vast? Hoe wordt Nederland in statistisch opzicht internationaal beoordeeld? Staan wij aan de spits, zijn wij alleen maar goed, of zijn wij onder de maat?”*, zo vroeg Mauritz zich af.¹⁴¹⁵ Er leek, zo kunnen we hieruit concluderen, van enige onzekerheid in de CCS

sprake te zijn. Het 'indexcijferdrama' kan hier mede debet aan zijn geweest. De vraag hoe ons land de internationale toets der kritiek kon doorstaan werd door Idenburg doorgespeeld naar zijn hoofd van de afdeling Statistische analyse, dr.J.B.D. Derksen, die net was teruggekeerd van een zevenjarig verblijf bij de Verenigde Naties in New York. Derksen stelde dat Nederland op statistisch gebied een goede naam had in het buitenland. Met betrekking tot de omvang van het statistisch apparaat stond ons land verhoudingsgewijs wel wat achter bij landen als Noorwegen, Zweden en Canada.¹⁴¹⁶ Dit waren allen landen met een gecentraliseerde statistische organisatie. Over de organisatievorm zei Derksen, dat deze zeer belangrijk was. *"Nederland verheugt zich bijvoorbeeld in het bezit van een Centrale Commissie voor de Statistiek. Onze organisatievorm trekt in het buitenland herhaaldelijk de aandacht en wordt ook wel ten voorbeeld gesteld."*¹⁴¹⁷

In 1955 debatteerde de CCS eveneens over de vraag of statistieken door anderen dan de rijksoverheid bekostigd mochten worden. De aanleiding voor deze discussie betrof het budgetonderzoek bij boerengezinnen. Het plan was om dit onderzoek door anderen te laten betalen, bijvoorbeeld door land- en tuinbouworganisaties. Velen leden van de CCS waren hier tegen. *"Medefinanciering door anderen kan complicaties oproepen, welke niet in het belang zijn van de positie van het CBS"*, zo waarschuwde het CCS-lid ir.G.P.F. Royackers.¹⁴¹⁸ De vraag waarom hij tegen dit plan protesteerde was overigens eenvoudig verklaarbaar: hij was secretaris van de Stichting van de Landbouw, een organisatie die gevraagd zou kunnen worden de portemonnee te trekken.

Zijn bezorgdheid was echter, los van zijn belangen in het bovenstaande geval, wel terecht. Zo waren er immers meer voorbeelden van medefinanciering denkbaar. De Nederlandsche Bank zou dan, bijvoorbeeld, de liquiditeitsonderzoekingen kunnen gaan financieren. En hoe zat het met de gevangenisstatistiek: men kon moeilijk een bijdrage aan de betrokkenen gaan vragen!¹⁴¹⁹ Anderen wezen op het probleem dat het CBS 'onder de zweep der bezuiniging' moest werken.¹⁴²⁰ Wanneer het algemene nut van een statistiek beperkt was, terwijl er wel vraag naar die gegevens was, zou men de betrokkenen best om een bijdrage kunnen vragen. Kortom, de vraag of het CBS nog wel onafhankelijke statistieken kon blijven maken wanneer die door belanghebbenden (mede) gefinancierd werden, was niet eenvoudig op te lossen.

Zo kaartte prof.dr.W. Drees jr. (de Directeur van de Rijksbegroting) in 1957 een met de centralisatie samenhangend probleem aan. *"De betekenis van de centralisatie der statistiek wordt hoog geschat, met name indien het betreft het verzamelen van materiaal door de overheidsorganen. Het oordeel wijzigt zich echter wanneer de particuliere sector gegevens wil verzamelen en deze ook wil bekostigen"*, aldus Drees jr.¹⁴²¹ De overkoepelende vraag was of het nut van sommige statistieken wel zo groot

was. Drees jr. en dr.M.W. Holtrop (de president van De Nederlandsche Bank) noemden in 1957 als voorbeeld de door het CBS uitgevoerde woningtelling. Drees jr. zei de uitgave van 5 miljoen gulden voor deze statistiek 'ernstig te betreuren'.¹⁴²² Van dat geld hadden volgens hem honderden huizen gebouwd kunnen worden! Ook de budgetstatistiek was in zijn ogen in waarde gedaald nu de loonpolitiek niet meer werd gebaseerd op het prijsindexcijfer van de kosten van het levensonderhoud. Leden als De Wolff en Lichtenauer waren het daar echter helemaal niet mee eens.

Hoewel de opmerking van Drees tot protest van sommige van zijn medeleden leidde, waren er ook bij anderen kritische geluiden hoorbaar. Zij steunden de poging van Drees om de discussie over de centralisatie te verbreden tot een kritische blik op het werkprogramma van het CBS waarbij het relatieve nut van elke statistiek bekeken werd. Idenburg sloot zich niet aan bij de woorden van Drees. Hij erkende echter wel dat de CCS deze functie op zich mocht nemen. "*De functie van de Centrale Commissie te dezen biedt de statistiek haar democratische zekerheid*", aldus Idenburg.¹⁴²³

13.8 Het toekomstig beleid van het CBS

Er was tegen het einde van de jaren vijftig vanuit de CCS nog een debat gaande over het toekomstige functioneren van het CBS. In 1959 werd door drs.J.M. den Uyl (directeur van de dr. Wiardi Beckman Stichting en wethouder te Amsterdam) de vraag aangekaart, of het CBS niet meer aandacht aan statistische analyse, bijvoorbeeld in het Tijdschrift voor Statistische en Econometrische Onderzoekingen van het Bureau, kon besteden. De hierin gepubliceerde cijferreeksen brachten het CBS immers dichterbij de maatschappelijke vraagstukken.¹⁴²⁴ Hij dacht hierbij in het bijzonder aan de sociale vraagstukken wat blijkt uit de volgende opmerking. "*Misschien is de statistische analyse van het Bureau wel te zeer economisch gericht*", aldus Den Uyl die overigens ook meende dat men met de middelen en mogelijkheden van het CBS te zuinig was omgesprongen.¹⁴²⁵

Het probleem dat het CBS niet over voldoende wetenschappelijke medewerkers beschikte om het werkterrein van de statistische analyse uit te breiden was nu eenmaal een belemmering geweest om vooruit te komen. Zoals Idenburg ook al aangaf, was het CBS in die tijd een minder aantrekkelijke werkgever dan het bedrijfsleven. "*Helaas is de industrie op dit gebied een grote concurrent, niet het minst in het salaris!*"¹⁴²⁶ Tinbergen had hier ook al steen en been over geklaagd. En Derksen moest in 1954 toegeven dat ons land weliswaar zeer belangrijk pionierswerk op het terrein van de Nationale rekeningen had verricht tijdens en vlak na de oorlog, maar op het terrein van bijvoorbeeld de ontwikkeling

van de steekproeftechniek en de zogenaamde 'social survey' achter liep.¹⁴²⁷ Het samenwerken met wetenschappelijke krachten buiten het CBS, zoals universitaire medewerkers, zou een oplossing kunnen zijn. Daarnaast werd het door het CBS ook als een gemis gevoeld dat het geen eigen enquêtekorps had. Zonder een dergelijke groep allround enquêteurs en enquêtrices zou het CBS problemen hebben met het organiseren van onderzoeken als de social survey. Immers, het was duur en lastig om deze mensen elke keer in te huren.

Het lid mr.J. Vink sloot zich aan bij Den Uyl. De statistische research moest verder ontwikkeld worden, terwijl het CBS daarnaast ook minder sterk economisch georiënteerd zou moeten zijn. De 'social survey' zou beter ontwikkeld en uitgebreid moeten worden. Naast de reeds bestaande Nationale rekeningen zou een gelijksoortig systeem van 'Sociale rekeningen' ontworpen moeten worden. Prof.dr.E.W. Hofstee (hoogleraar aan de Landbouwhogeschool) beklemtoonde in dit verband het levensbelang van het CBS om 'dynamisch' te blijven.¹⁴²⁸

Onder statistische research werd overigens verstaan: die werkzaamheden van het CBS, welke gericht zijn op de wetenschappelijke bewerking van de uitkomsten van de statistiek.¹⁴²⁹ Niet onder dit begrip werd verstaan het verzamelen van gegevens met behulp van vragenlijsten of administratieve documenten, noch de verwerking en de publicatie hiervan. Simpel gezegd richtte de statistische research zich op een ander en kleiner publiek, namelijk dat van de wetenschap en het gespecialiseerde beleid. Volgens Idenburg was het een soort verzamelnaam voor een drietal facetten van statistisch onderzoek: de statistische analyse, het experimenteren met nieuwe statistische methoden (zoals de steekproeftechniek) en het kwantitatieve deel van het algemene sociale onderzoek.¹⁴³⁰

Dit laatste aspect was zeer belangrijk, daar het vaak onderwerpen betrof die veel publieke belangstelling genoten. In Groot-Brittannië bestond een speciale organisatie voor dit soort onderzoeken, de "Social Survey", die voor alle departementen en overheidsinstellingen in opdracht werkzaamheden door middel van de steekproefmethode verrichtte. Idenburg wilde zoiets ook in Nederland invoeren. Bij het CBS zou een vast enquêtekorps allerlei onderwerpen gaan onderzoeken die *"thans institutioneel of langs administratieve weg benaderd worden of bij de aanstaande volkstelling aan de orde komen. Met een steekproefwaarneming zou echter dieper gegraven kunnen worden."*¹⁴³¹

Dit was eigenlijk wat Den Uyl voor ogen had. Van groot belang was de taak die het CBS voor zichzelf in de toekomst zag weggelegd. Het wilde absoluut niet in het vaarwater van reeds bestaande onderzoeksinstituten komen zoals het Mathematisch Centrum te Amsterdam, het Economisch Instituut van de Nederlandse Economische Hoogeschool te Rotterdam en andere (inter-)nationale instellingen voor wetenschappelijk onderzoek. Met het CPB moest het CBS een geregeld contact onderhouden.¹⁴³²

'Een griezelig verhaal'

Een jaar nadat Den Uyl zijn suggestie had gedaan om meer aandacht te schenken aan de analyse op sociaal gebied, plaatste hij in 1961 tijdens een CCS-vergadering wederom een kritische noot bij een statistiek. Dit maal betrof zijn kritiek de productiviteitsmeting van het CBS. Deze statistiek moest volgens het CBS aan twee algemene doelstellingen beantwoorden: het vergelijken tussen ondernemingen en het vergelijken in de tijd. De problemen waaraan Den Uyl in 1961 refereerde betroffen deze laatste soort onderzoeken. Idenburg verwees namelijk in 1960 naar de druk die er vanuit de Tweede Kamer regelmatig op het CBS uitgeoefend zou zijn om de kwartaalreeks over de productie per werknemer, die sinds 1946 gepubliceerd werd, verder uit te splitsen naar bedrijfstakken. Het CBS had dit steeds op technische gronden geweigerd.¹⁴³³

Zoals gezegd, rond 1960 kwam de rol van het CBS bij de loonpolitiek ter sprake. De productiviteitsmetingen dreigden namelijk, althans in de ogen van Den Uyl, in politiek vaarwater te geraken. Wat was het geval?

Het bedrijfsleven ging de productiviteit gebruiken als basis voor de loonvoorstellen, waarop toezicht werd gehouden door het College van Rijksbemiddelaars.¹⁴³⁴ Vervolgens was het CBS door de betrokkenen bij de loonpolitiek (werkgevers, werknemers en het College van Rijksbemiddelaars), onafhankelijk van elkaar, om technische hulp bij de onderhandelingen verzocht. Zij slaagden er echter niet in om onderling tot overeenstemming te komen, met name niet over de definitie van het begrip productiviteit.¹⁴³⁵ Den Uyl meende nu dat het CBS niet duidelijk was geweest over de discussies die het met de diverse partijen in het loonoverleg had gevoerd over methodologische kwesties.¹⁴³⁶ Hierdoor zou het Bureau zichzelf in de positie van scheidsrechter gemanoevrerd hebben, wat in zijn ogen zeer onwenselijk was. We nemen aan dat hij bevreesd was dat het CBS de partij van de werkgevers bevoordeeld had door een bepaalde definitie te hanteren.

Idenburg benadrukte in een nota die hij een jaar daarvoor aan de CCS had gericht echter uitdrukkelijk, dat het CBS niet in de regeringsaanwijzingen met betrekking tot de nieuwe loonpolitiek voorkwam.¹⁴³⁷ Het CBS had volgens Idenburg simpelweg gedaan wat het altijd deed wanneer het om statistisch-technische hulp was verzocht: het had naar beste weten en kunnen advies gegeven. C.A. Oomens, die hierbij op het CBS nauw betrokken was, sloot zich aan bij de directeur. *"Onze statistieken zijn soms helemaal niet opgezet voor het doel waarvoor men ze wil gebruiken."*¹⁴³⁸ Het CBS had ook niet altijd de wijsheid in pacht, dus discussie over en kritiek op de methodologie van het Bureau was nooit uit te sluiten.

Den Uyl was echter niet tevreden met dit pragmatische antwoord. Hij vond

het, om zijn woorden aan te halen, een griezelig verhaal. We geven zijn woorden hieronder weer omdat ze niet alleen relevant zijn voor ons onderzoek maar tevens een interessante blik gunnen in de keuken van de CCS, met haar diverse belangen en meningen. In dit geval is de uitspraak bovendien gedaan door een beroemd CCS-lid die later lange tijd het gezicht van de PvdA bepaalde en later als Minister-president grote bekendheid genoot. *“Openbaarheid moet mijns inziens voorop staan, want algemene verificatie moet mogelijk zijn. Het ziet er nu naar uit, dat het CBS als een soort arbiter in geschillen tussen het College van Rijksbemiddelaars en organisaties van het bedrijfsleven fungeert, en dat is een zich bevinden op glad ijs. Het CBS treedt dan op als beleidsorgaan, hetgeen in strijd is met de faam van volstreekte objectiviteit. Ik adviseer het Bureau van deze gevaarlijke weg terug te keren en bepleit zich te beperken tot publicabele gegevens en deze dan ook openbaar te maken. Ontstaat verschil van mening over de interpretatie van de verstrekte gegevens, laat men dan arbiters zoeken, doch het CBS er buiten laten.”*¹⁴³⁹

De partijgenoot van Den Uyl, oud-minister H. Vos, sloot zich bij hem aan. Ook hij zag gevaar in het koppelen van de lonen aan de productiviteit. Dat gaf het CBS een ‘loonpolitiek accent’ dat het in zijn ogen niet verdiende. Hij was het echter niet eens met het betrachten van geheimzinnigheid over de gevolgde methoden van deze statistieken en de onenigheid daarover. De betrokken partijen konden daar misbruik van maken, door het CBS als legitimatie van een ‘soort geheimzinnig intern overleg’ te misbruiken.¹⁴⁴⁰

Tenslotte

Uiteraard leidde de uitspraak van Den Uyl tot vele protesten, onder andere van Idenburg die bezwoer dat het CBS nog nooit als arbiter was opgetreden. Lopen op glad ijs deed het CBS inderdaad regelmatig, maar dit betekende nog niet dat het veel!¹⁴⁴¹ Wederom vinden we in de verdediging van Idenburg op de beschuldiging van Den Uyl dat het CBS gebruikt (of: misbruikt) was voor politieke doeleinden een verwijzing naar de centralisatie. Men moest zich immers wel realiseren, zo hield Idenburg Den Uyl voor, dat het CBS de enige was die het benodigde cijfermateriaal had. Het Bureau kon dus niet anders dan betrokken raken bij politiek gevoelige zaken. Wilde het ‘nee’ zeggen tegen een bepaald verzoek, dan kon dit alleen met toestemming van de CCS.¹⁴⁴²

Oud vatte de discussie kort en bondig samen, waarbij hij zich aansloot bij de meerderheid van de CCS. In zijn ogen was het CBS volmaakt ‘en règle’ geweest. In een fraai eindbetoog prees hij de objectiviteit en betrouwbaarheid van het CBS, dat echter soms geconfronteerd werd met misbruik van statistische gegevens. Daarbij moest het deze inlichtingen toch kunnen verstrekken *“zonder dat ons het schaamrood naar de wangen stijgt.”*¹⁴⁴³ Met de conclusie van Oud dat het CBS wel

advies mocht geven maar zich altijd moest onthouden van alles dat zweemde naar beleidsbeslissingen kon ook de 'dissident' Den Uyl zich verenigen.

Voor zover de moeilijke jaren van de geleide loonpolitiek (1945-1960), waarin het CBS tegen wil en dank geconfronteerd werd met het eventuele politieke misbruik van zijn publicaties. Het beleid (waaronder de regering, werkgevers en werknemers) waarvoor het CBS onder andere zijn cijfers samenstelde, streefde immers andere doeleinden na dan het Bureau. Dit werd gedwongen steeds meer en steeds betere voorlichting en uitleg te verstrekken over de puur technische argumenten waarop het de keuze voor een bepaalde definitie of methode bepaalde. Vaak werden cijfers of definities immers op foutieve wijze geïnterpreteerd. Zoals bleek uit de discussies over het prijsindexcijferdrama en de productiviteitsvergelijkingen kleefden er ook nadelen aan het bezitten van een 'monopoliepositie'.

De samenwerking tussen het CBS en het Centraal Planbureau (CPB)

Inleiding

In de ogen van het CBS is de relatie met het CPB altijd van bijzondere aard geweest. Voor een groot deel kwam dit omdat de eerste directeur van het CPB, prof.dr.J. Tinbergen, een oud-medewerker van het CBS was. De eerste maanden van het bestaan van het Planbureau was het nog in het pand van het Bureau gevestigd. Het CPB had zelfs, als het aan Tinbergen en Idenburg had gelegen, onderdeel van het CBS uitgemaakt. De band tussen het CPB en het CBS was dus vanaf het begin af aan zeer nauw.

Het probleem waar de scheiding van werkzaamheden aangebracht moest worden diende zich al meteen in 1945 aan, toen het Planbureau werd opgericht. Toen de oprichting een feit was, kreeg Tinbergen ruimte van de regering om het Planbureau een goede start te geven. Hij nam de helft van zijn oude afdeling van het CBS mee en had van Drees de eerste keus gekregen in afstudeerders.¹⁴⁴⁴ De vraag is of dit de relatie met het CBS, dat een stukje van zijn organisatie zag verdwijnen, niet geschaad heeft. Idenburg zag immers niet gaarne dat hoogopgeleide medewerkers, waar hij er toch al te weinig van had, het CBS verlieten.

14.1 De oprichting van het CPB: discussies over zijn taak en plaats

Het plan van Idenberg en Tinbergen om het CPB en het CBS onder één dak te vestigen was niet doorgegaan. Zowel Drees sr. als Vos hadden hier bezwaren tegen gehad, ondanks het feit dat Tinbergen het CPB als een verlengstuk van zijn oude afdeling van het CBS zag. Vos vond dat het Planbureau een zelfstandige eenheid moest zijn. De statistiek mocht niet te dicht op het beleid zitten.¹⁴⁴⁵ De bewindsman verwierp het idee van Tinbergen om een 'Bureau voor Economische Politiek' op te richten. Hij gaf de voorkeur aan de naam 'Planbureau', omdat hij ('overigens zonder een communist te zijn') meer in die termen dacht.

Aldus Tinbergen in een terugblik.¹⁴⁴⁶ Overigens waren er in 1945 geruchten dat het CPB een planbureau 'volgens de Russische methode' zou worden.¹⁴⁴⁷ Zowel De Wolff (een latere directeur van het CPB) als Tinbergen herinnerden zich deze jaren als een periode waarin een aantal politieke partijen, die niets voor planning voelden, het CPB associeerden met de Russische planning.¹⁴⁴⁸ Pas toen het CPB zijn wettelijke status kreeg, enige jaren later, verstomden die geluiden. Parlementaire discussies hadden het CPB toen in twee jaar tijd getransformeerd van een planbureau in een prognosebureau.¹⁴⁴⁹ Tijdens deze discussies, die tussen 1946 en 1947 plaatsvonden, stond de rol van de overheid in het economisch bestel centraal. Uiteindelijk bleef men zitten met de vraag hoe het CPB in de praktijk zou worden gehanteerd.¹⁴⁵⁰ Het ontwerp van wet waarbij het CPB uiteindelijk werd ingesteld werd in 1947 door de Kamer aangenomen.

Opvallend is dat de institutionele positie van het CPB anders werd geregeld dan die van het CBS. In een terugblik op de historie van de Planbureau wijst prof. C.A. van den Beld, toen directeur van het CPB, op het feit dat zijn bureau hierdoor een grotere formele afhankelijkheid van het beleid bezat dan het CBS. Deze hechte binding die in de Wet van 1947 besloten had gelegen hoefde echter, volgens hem, geen belemmering te zijn voor het functioneren van het CPB. Wellicht zou zelfs het tegendeel het geval zijn geweest, want door zijn formeel afhankelijke positie kon het CPB op de hoogte zijn van de gegevens waarover binnen het ambtelijk apparaat wordt beschikt, aldus Van den Beld.¹⁴⁵¹ Dit argument zou door het CBS nooit in de mond zijn genomen. Integendeel: de centralisatiegedachte waarin de onafhankelijkheid van het CBS ten opzichte van het beleid besloten lag, betoogde juist het omgekeerde. Volgens De Wolff was er bij de oprichting van het CPB rekening gehouden met het feit dat de overheidsstatistiek in Nederland sterk gecentraliseerd was en het CBS daardoor van ouds de centrale instantie van statistische gegevens in ons land was.¹⁴⁵² *"Dit bureau [het CPB, AK] stelt geen zelfstandige statistische onderzoeken in en is daartoe dan ook niet geëquipeerd. Het zou zijn taak echter niet kunnen vervullen indien het niet bij voortduring kon steunen op de medewerking van het CBS en op de hoge kwaliteit en grote mate van volledigheid van de gegevens die door dit bureau worden verstrekt"*, aldus De Wolff.¹⁴⁵³ Het rekening houden met de speciale wensen van het CPB werd natuurlijk sterk vergemakkelijkt door de omstandigheid dat de directeur van het CPB eveneens lid van de CCS was.

De bovenstaande verwijzing naar de CCS brengt ons ten slotte nog op een korte opmerking over de positie van het CPB in het overheidsapparaat. Hoewel Van den Beld er geen gevaar in zag schuilen dat het CPB zo nauw bij het beleid was betrokken, was niet iedereen het met hem eens. Zo meende Den Uyl in 1984 in een opstellenbundel ter ere van het afscheid van Van den Beld dat het over de schouder meekijken van ambtenaren van departementen een groot probleem

was. De aanhechting van het CPB aan het departement van Economische Zaken was en bleef een probleem, zo betoogde hij, maar het alternatief, opschuiving naar Algemene Zaken, was ook niet zonder problemen en zou niet eenvoudig te verwezenlijken zijn.¹⁴⁵⁴ Het was in zijn ogen een merkwaardigheid dat de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid (WRR) wel bij de Minister-president was ondergebracht, terwijl het CPB onder de verantwoordelijkheid van de minister van Economische Zaken viel.¹⁴⁵⁵

In dezelfde bundel betoogde ook F. Hartog dat het CPB eerder bij het departement van Financiën dan bij dat van Economische Zaken thuishoorde. Daar was het CPB volgens hem in 1945 bij toeval en per ongeluk bij beland.¹⁴⁵⁶ Het departement van Financiën besteedde immers het hele economisch leven, terwijl Economische Zaken een sectorministerie was. Zijn conclusie sloot echter aan bij die van Den Uyl. Gezien het feit dat er steeds meer economie in de politiek kwam, zou het CPB het beste onder de hoede van de Minister-president gebracht kunnen worden. De coördinatie van het doorgaans belangrijkste deel van de politiek, te weten de economie, en de voorbereiding van die coördinatie zouden dan onder één dak komen. Dat stond niet alleen netter, zo meende Hartog, maar zou de positie van de Minister-president bij het leiding geven aan de economische politiek kunnen benadrukken en misschien zelfs versterken.¹⁴⁵⁷

We hebben bovenstaande discussie over de institutionele positie van het CPB niet weergegeven om aan te tonen dat er circa veertig jaar na de oprichting van het Planbureau een moment van reflectie over zijn plaats was aangebroken. De reden voor onze interesse is een andere. Deze discussie raakt namelijk de positie van het CBS, waarover immers regelmatig werd gefilosofeerd en gediscussieerd binnen en buiten het Bureau. Op het Bureau en in de CCS zijn ook wel eens stemmen opgegaan voor verhuizing van het CBS naar het departement van Algemene Zaken, weg van een vakdepartement als Economische Zaken. Het CBS genoot echter een flinke portie meer onafhankelijkheid dan het CPB, grotendeels dankzij het feit dat het onder de paraplu van de CCS schuilde.

14.2 Het verstrekken van gegevens aan het CPB

De onafhankelijkheid van het beleid die het CBS van groot belang achtte, bepaalde ook deels de houding van het Bureau ten aanzien van de planning. Idenburg was het er wel mee eens dat het planwerk wegging omdat dit altijd een risico met zich mee droeg.¹⁴⁵⁸ Over de planning zou immers een 'politiek sausje' gegoten kunnen worden. Gezien de bevreesdheid bij sommigen voor planning die op Russisch, communistisch voorbeeld gestoeld was, is het niet opmerkelijk dat Idenburg hieraan zijn handen niet wilde branden. Bovendien

liep men bij schatting altijd het risico er naast te zitten. Geleidelijk zou de scheiding tussen pure statistiek, analyse, schatting (gericht op prognoses) en planning ingevoerd moeten worden. De eerste twee zouden op het CBS moeten blijven, de laatste twee taken gingen naar het CPB.¹⁴⁵⁹ Overigens was er zelfs ten tijde van Methorst al voor een duidelijke gedragslijn op het CBS gekozen ten aanzien van het maken van schattingen gericht op voorspellingen: dit hoorde in beginsel niet tot de taak van het CBS! In beginsel, omdat het CBS met behulp van steekproefonderzoek schattingen maakte voor bijvoorbeeld de Nationale rekeningen.

Tinbergen wees er later op dat er reeds in het begin zeer duidelijke afspraken over de taakverdeling tussen het CBS en het CPB werden gemaakt. Zo leverde het CPB ex ante gegevens (schattingen) over het Nationaal Inkomen van een bepaald jaar en het CBS de gegevens ex post (realisatie).¹⁴⁶⁰ We hebben reeds gezien dat het CBS bijvoorbeeld de nacalculatie voor de plannen van het CPB verricht heeft. Dus ook hier weer: prognose versus realisatie. De taakverdeling werd echter steeds problematischer, betoogt Van den Boogaard, omdat de scheiding tussen data en modellen niet eenvoudig te trekken was. Zowel de data als de modellen waren niet onafhankelijk: het model bepaalde mede de data-constructies en wat qua meten mogelijk was bepaalde de inhoud (en de rol) van de modellen.¹⁴⁶¹

Het CBS had zo zijn eigen ideeën over deze taakverdeling. Wat hierbij een rol speelde was dat Idenburg niet veel met het CPB opgehad zou hebben, in tegenstelling tot vele anderen in de leiding van het CBS.¹⁴⁶² Vooral C.A. Oomens, toen medewerker van de afdeling Nationale rekeningen en later directeur Coördinatie van het CBS, toonde zich volgens prof.dr.H.M. de Lange van het CPB 'bijzonder coöperatief'.¹⁴⁶³ Uit interviews die met Tinbergen en Oomens zijn gevoerd (met laatstgenoemde in het kader van deze studie) kwam het beeld naar voren dat zowel het CBS als het CPB de samenwerking over het algemeen als goed en vruchtbaar hebben beschouwd. Toch kregen we uit de stukken de indruk dat er zich, in het bijzonder in de beginjaren, nog al eens moeilijkheden voordeden tussen beide bureaus. Hiervan volgt een nadere toelichting.

Alvorens we de samenwerking tussen het CPB en het CBS aan een nader onderzoek onderwerpen, kijken we echter eerst naar de wijze waarop het CBS in 1945 met het jonge Planbureau geconfronteerd werd. Het werd immers in de loop van dat jaar duidelijk dat het CPB gescheiden van het CBS opgericht zou gaan worden. Het vraagstuk van de leverantie van gegevens kwam hierdoor vrijwel meteen om de hoek kijken. Bepaalde gegevens, zoals de individuele informatie van personen en bedrijven kon het CBS in het algemeen aan niemand afstaan, dus ook niet aan het CPB. Naast individuele gegevens was er echter een categorie gegevens die volgens het CBS niet voor publicatie in aanmerking kwam, maar

wel aan het CPB verstrekt mocht worden: de zogenaamde 'niet-publicabele gegevens'. Dit zijn gegevens met allerlei gedetailleerde specificaties of cijfers die het CBS in statistisch opzicht niet betrouwbaar genoeg vindt om te publiceren.¹⁴⁶⁴ Idenburg merkte hierover in een vergadering van de afdelingshoofden het volgende op. De in de toekomst te volgens gedragslijn moest zo zijn dat er geen bezwaar moest zijn tegen het verstrekken van niet-publicabele gegevens aan het CPB. Vermoedelijk zou het CPB de gegevens slechts gebruiken voor interne nota's of voor het publiceren van een enkel eindcijfer, zo schatte Idenburg de situatie in. Tegelijkertijd erkende hij dat verzet tegen het leveren van gegevens weinig resultaat zou opleveren.¹⁴⁶⁵ *"De verstrekking der gegevens zal onvermijdelijk zijn, gezien de arbeid van het CBS in het kader van de volkshuishouding."*¹⁴⁶⁶ Er hebben zich echter in die eerste jaren na de oorlog toch wel eens moeilijkheden voorgedaan ten aanzien van de publicatie van gegevens door het CPB. We noemen een voorbeeld. Het CBS leverde het CPB, zoals gezegd, soms gegevens onder geheimhouding die dus niet gepubliceerd mochten worden. In een in 1948 verschenen rapport van de Economic Commission for Europe (ECE, een onderdeel van de VN) waren echter een aantal onjuiste cijfers gepubliceerd, waarvan het CBS de indruk had dat ze van het CPB afkomstig waren. Althans, volgens prof.dr.H. Rijken van Olst van de afdeling Nationale rekeningen.¹⁴⁶⁷ Het CBS was zeer huiverig voor dit soort incidenten, omdat hierdoor de reputatie van het Bureau in gevaar kon komen. Idenburg nam dit incident overigens zeer serieus, getuige zijn opmerking dat het aan het CPB duidelijk gemaakt moest worden dat het dergelijke gegevens niet voor publicatiedoeleinden mocht afgeven. *"De toekomstige verstrekking van vertrouwelijke CBS-gegevens aan het CPB zou hiervan afhankelijk moeten worden gesteld"*, aldus Idenburg.¹⁴⁶⁸ Een tweetal jaren later werd de betrouwbaarheid van sommige CPB-gegevens wederom door Rijken van Olst in twijfel getrokken. Hij had namelijk de indruk dat in toenemende mate vragen het CBS bereikten die daarvoor altijd aan het CPB werden gesteld. Zijn collega Ten Have had zelfs ervaren dat men wat 'huiverig' was geworden om gegevens van het CPB te gebruiken.¹⁴⁶⁹ Wie hij met 'men' bedoelde is niet duidelijk. Hij zou kunnen duiden op departementale gebruikers van cijfermateriaal. Idenburg bekeek de problemen vanuit een optimistische invalshoek. Wanneer men de cijfers van het CPB niet vertrouwd zou er een soort natuurlijke taakverdeling uit de bovenstaande problemen vloeien: de departementen zouden zich dan vanzelf wel weer tot het CBS wenden!¹⁴⁷⁰ Nog een laatste opmerking over de verstrekking van gegevens van het CBS aan het CPB. Soms wilde het CBS de door het CPB gevraagde informatie wel afstaan, maar was het simpelweg niet in staat om dit te doen. Het betrof dan gegevens die het Bureau zelf zo onbetrouwbaar achtte dat het ze niet durfde te gebruiken of af te staan. We hebben in de stukken van het CBS gezien dat dit in de jaren

1945-1960 regelmatig het geval was. Het gevaar was echter dat het CPB deze gegevens dan zelf ging verzamelen. Behalve het voeren van overleg met het Planbureau kon het CBS hier echter weinig tegen doen.

14.3 Problemen in de lagere regionen

Apart van de problematiek rondom de gegevensverstrekking deed zich reeds in november van 1945 het eerste incident voor waarbij het CBS en het CPB in elkaars vaarwater raakten. Het ging hierbij om de enquête naar de oorlogsschade van openbare gebouwen, die het CPB op verzoek van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten instelde. Blijkbaar had het Planbureau zich hierbij 'bezondigd' aan het verrichten van primair-statistische arbeid, getuigende de opmerking van Idenburg dat hij hierover contact met Tinbergen zou opnemen.¹⁴⁷¹ In maart van dat jaar werd er tijdens een vergadering van afdelingshoofden van het CBS wederom geklaagd over het CPB. Het Planbureau zou namelijk, tegen de afspraken in, toch gegevens bij bedrijven aan het verzamelen zijn. Vooral havenbedrijven hadden de speciale aandacht van het CPB. Dit is overigens niet opmerkelijk wanneer we bedenken dat de wederopbouw op dat moment in volle gang was en de betekenis van het herstel van de havens voor de Nederlandse economie zeer groot was. Met andere woorden: de informatie moest waarschijnlijk zeer acuut verzameld worden, gezien de noodzaak van het vaststellen van de schade in de havens en gezien het feit dat het CPB op korte termijn verwacht werd zijn Centraal Economisch Plan te presenteren. Het CBS protesteerde echter fel tegen deze activiteiten van het CPB. Ten eerste bewoog het CPB zich hierdoor op het terrein van het Bureau. Daarnaast had het CBS nog een belangrijk bezwaar. De verstrekking van gegevens aan het CBS door de havenbedrijven zou hierdoor namelijk in gevaar kunnen komen. Dit zou in de toekomst grote problemen bij het samenstellen van de productie- en investeringsstatistieken kunnen veroorzaken. Met problemen met ondernemers had het CBS in het verleden immers al vaak genoeg te maken gehad. Bovendien beschikte het Bureau in veel gevallen reeds over de benodigde gegevens, maar zouden de ambtenaren van het CPB over het algemeen niet de moeite nemen dit eerst na te gaan, alvorens zelf te gaan enquêteren.¹⁴⁷² Ondanks de hierboven beschreven ergernissen bij het CBS was de verhouding met Tinbergen en zijn naaste medewerkers goed. De samenwerking zou vooral "*voorzover het de lagere regionen bij het CPB betreft*" te wensen overlaten.¹⁴⁷³ Dit kwam grotendeels omdat men bij het CBS niet erg onder de indruk was van het statistisch inzicht van de ambtenaren van het CPB. Althans, de hoofden van de afdelingen Nationale rekeningen en Sociaal- economische statistieken,

respectievelijk Derksen en Ten Have, waren deze mening toegedaan. Zij klaagden hierover tijdens een interne vergadering. Derksen meende zelfs dat het statistisch inzicht van de ambtenaren van het CPB *“onvoldoende was voor een vruchtbare samenwerking.”*¹⁴⁷⁴ Er werden door hen te snel vragen aan het CBS gesteld, in het bijzonder aan de afdeling sociaal- economische statistieken, zonder dat zij zich van tevoren goed voorbereid hadden. Ten Have ergerde zich duidelijk aan deze houding waarbij zijn afdeling extra werk moest verrichten door de ‘talrijke vragen’ van het CPB om inlichtingen en om splitsingen van de CBS-cijfers.¹⁴⁷⁵ De ambtenaren van het Planbureau deden in zijn ogen hun huiswerk niet goed en veroorzaakten te veel werk voor zijn afdeling. Het was, kortom, de hoogste tijd dat er overleg gevoerd werd.

Enige tijd na de bewuste vergadering van de afdelingshoofden zaten het CBS (Derksen en Ten Have) en het CPB (prof.dr.J.Tinbergen, ir.D. Groenveld, prof.dr.s H.J. Witteveen) om de tafel. Op de agenda stond de samenwerking tussen beide organisaties. Tinbergen benadrukte het belang van een verdeling die gebaseerd was op de scheiding tussen voorcalculatie (dus de toekomst) en nacalculatie (het verleden). Het eerste was de taak van zijn bureau, het tweede viel onder de verantwoordelijkheid van het CBS. De delegatie van het CBS was echter niet geheel tevreden met deze algemene, globale taakafbakening. Er hadden zich immers al enkele gevallen voorgedaan waarin activiteiten van het CPB die van het CBS overlapt hadden. Als voorbeeld werden de werkzaamheden met betrekking tot de statistiek van de betalingsbalans genoemd, waarin het Planbureau ‘te voortvarend’ was opgetreden.¹⁴⁷⁶ In dit geval had het CPB, volgens een latere uittaling van Derksen, zijn ongelijk erkend.

Tinbergen trok dan ook het boetekleed aan, wat blijkt uit zijn uitdrukkelijke verklaring dat het CPB geen grondmateriaal meer zou verzamelen. Daarnaast vond hij dat zijn bureau zich eveneens niet op het terrein van de research zou moeten bewegen.¹⁴⁷⁷ Er werd ook een oplossing gevonden voor het probleem dat sommige van zijn ambtenaren te snel de hulp van het CBS inschakelden. Tinbergen kondigde aan dat hij van plan was om medewerkers van het CPB die reeds voldoende ervaring hadden met statistisch werk als ‘statistici’ aan te wijzen, met wie van tevoren overlegd moest worden, alvorens men zich tot het CBS wendde.¹⁴⁷⁸

Van de zijde van het CBS werd er naar gestreefd meer begrip te hebben voor het feit dat het CPB nog een jong bureau was, waardoor *“nog niet alle zaken in de gewenste banen zijn geleid.”*¹⁴⁷⁹ Althans, dit werd na de bespreking met het CPB door Ten Have aan zijn collega’s van het CBS meegedeeld. De stemming was overigens zeer optimistisch na het betreffende overleg dat tot het maken van veel goede afspraken had geleid. In september was dit optimisme alweer enigszins getemperd. De leiding van het CBS boog zich toen wederom over het pro-

bleem van de taakafbakening. Dit keer werd vooral door dr.H.J. Keuning, het hoofd van de afdeling Handels- en verkeersstatistieken, geklaagd over de moeilijkheden die ontstaan waren door het ontbreken van een goede taakverdeling met het CPB. Derksen memoreerde later het feit dat de samenwerking aanvankelijk slecht georganiseerd was, maar dat daar na de bijeenkomst met Tinbergen, Groenveld en Witteveen door het CPB verbetering in aangebracht was. Dit proces had even tijd nodig. Idenburg maande zijn afdelingshoofden dan ook tot kalmté. Hij wees hierbij op de speciale plaats die het CPB ten opzichte van het CBS innam. Dit hield in dat aan het Planbureau een 'vergaande service' verleend moest worden.¹⁴⁸⁰ De Wolff heeft overigens in een recente terugblik op de samenwerking tussen beide organisaties bevestigd dat de verhouding uitstekend was. Heel vaak zou het CBS 'iets extra's' gedaan hebben voor het CPB.¹⁴⁸¹ In juni 1947 vond een tweede bespreking plaats. Ditmaal was ook Idenburg aanwezig. Uit de notulen komt duidelijk naar voren dat Tinbergen behoefte had aan een snellere beschikbaarheid van vooral de primaire statistieken. Hij noemde onder andere de mogelijkheid van het gebruik van de steekproefmethode om bepaalde urgente gegevens te verkrijgen, zoals die over inkomsten van gezinnen en personen bijvoorbeeld. Ook had hij voor de conjunctuurdiagnose dringend gegevens over de investeringen en de winstgevendheid van N.V.'s nodig.¹⁴⁸²

Zijn suggestie aan Idenburg om het CPB in de Ministerraad aandacht voor het personeelsprobleem van het CBS te laten vragen, toont duidelijk aan dat hij zich zorgen maakte over de spoedige beschikbaarheid van de door het CPB benodigde statistieken.¹⁴⁸³ Daarnaast verlangde hij ook meer coördinatie, bijvoorbeeld op het gebied van de indelingen van het bedrijfsleven. Er bestonden na de oorlog namelijk nog steeds verschillende bedrijfsindelingen naast elkaar: die van het CBS, van de Rijksverzekeringsbank, van de Rijksbureaus en die van de Organisatie-Woltersom. Zijn verzoek aan het CBS betrof het creëren van eenheid in deze materie. Hij was geen roepende in de woestijn. Op het CBS zelf groeide het besef ook dat het belang van coördinatie, zowel met betrekking tot de eigen organisatie (coördinatie tussen de verschillende afdelingen) als daarbuiten, in de toekomst steeds groter zou worden.

Van Cleeff bevestigde de hierboven beschreven problematiek in zijn terugblik op de ontstaansgeschiedenis van het CPB. Tijdens de eerste jaren van zijn bestaan werd het CPB geconfronteerd met tal van moeilijkheden op het organisatorische en personele vlak. Behalve de vele personele mutaties had het CPB nog onvoldoende contacten (bijvoorbeeld met het bedrijfsleven), hadden de plannen van de afzonderlijke ministeries nog geen vaste vorm gekregen en waren recente statistieken vlak na de oorlog nog niet beschikbaar.¹⁴⁸⁴ Dit laatste was een veelgehoorde klacht van het CPB.

14.4 Samenwerking of concurrentie?

Dat er in de jaren vijftig nog steeds met het CPB overlegd moest worden over een bevredigende taakafbakening bleek uit de hierover gevoerde correspondentie tussen Idenburg en de eerste twee directeurs van het CPB, J. Tinbergen en zijn opvolger F.L. Polak.

In 1953 kaartte Idenburg de verdeling van bepaalde werkzaamheden bij Tinbergen aan in een schrijven dat we zeker als vriendelijk en tamelijk informeel mogen omschrijven. Ten aanzien van sommige onderzoeken zou het CBS een dienende functie voor het CPB moeten vervullen met een volledig begrip voor de behoeften van het Planbureau, zo stelde hij. Andere zaken hoorden in zijn ogen echter op het terrein van het CBS thuis, zoals bijvoorbeeld de ontwikkeling van het zogenaamde financiële rekeningstelsel. *“Concurrentieel optreden, dat anders in de wetenschap zo vruchtdragend kan zijn, lijkt mij in dit geval weinig nuttig”*, zo liet Idenburg aan Tinbergen weten.¹⁴⁸⁵

Een paar jaar daarvoor was er echter wel in termen van ‘concurrentie’ gedacht. Zo had het CBS in 1950 het gevoel gekregen dat het CPB ten aanzien van de bestudering van de sociale lasten het Bureau *“een slag voor was geweest.”*¹⁴⁸⁶ Vermeldenswaard is in dit verband de uitspraak die Tinbergen later, in 1984, deed over concurrentie. Volgens hem was het maar goed dat het CPB geen monopolie had. *“Concurrentie is ook op het gebied van wetenschappelijk onderzoek een aansporing tot verhoging van productiviteit”*, zo meende hij.¹⁴⁸⁷ In 1953 was hij het echter eens met Idenburg dat in het algemeen samenwerking in plaats van concurrentie de voorkeur genoot. Tevens beseftte Tinbergen echter dat er, in het bijzonder op het gebied van de coördinatie, ook in de toekomst zeer nauw samengewerkt zou moeten worden. In datzelfde jaar was het CPB namelijk begonnen met het ontwikkelen van een nieuwe basisclassificatie voor bedrijven. Deze zou van de CBS-indeling afwijken, een gegeven dat het CBS vrees inboezemde. Men vreesde namelijk dat het CPB hierdoor contact met het bedrijfsleven zou gaan opnemen en zelf statistische gegevens zou gaan verzamelen.¹⁴⁸⁸ Op het gebied van de coördinatie was er dus in deze jaren dringend behoefte aan een goede classificatie van bedrijven en goederen. Maar Tinbergen heeft ook op het gebied van het econometrisch onderzoek de wens gekeesterd om de banden met het CBS aan te halen. In 1953 deed hij namelijk eveneens het voorstel om tot een samenwerkingsverband te komen tussen het CPB, het CBS, het Mathematisch Centrum en het Nederlands Economisch Instituut (NEI). Uit deze instellingen zou een commissie geformeerd moeten worden, waarbij ook andere deskundigen (Tinbergen liet hier de naam van De Wolff vallen) betrokken zouden kunnen worden. Zaken als statistische methode, economische inhoud, statistisch materiaal en berekeningen zouden op de agenda van de commissie

moeten staan.¹⁴⁸⁹ De belangrijkste taak van deze commissie zou echter het ontwikkelen van een economisch model zijn, waarmee de voorloper van de in 1955 opgerichte afdeling Nationale rekeningen van het CBS op dat moment druk bezig was. In een nota van deze afdeling, getiteld *“Model Building bij het CBS”* werd op het belang van een economisch model voor het research werk van het Bureau, vooral de analyse van het economisch leven, gewezen. Daarnaast was een dergelijk model voor de planning van het CPB onmisbaar.¹⁴⁹⁰ De basis van dit model zou gevormd worden door de gegevens van de Nationale rekeningen.

Kort daarvoor, in 1952, was er door het CBS zelf geconstateerd dat deze afdeling tekort schoot op het terrein van de econometrische analyse. Het was door het nijpend tekort aan econometristen en wiskundigen echter een probleem om aan de ingewikkelder eisen van dit soort onderzoekingen te kunnen voldoen. Het CBS vroeg dan ook bij de regering meer aandacht voor dit personeelsprobleem door te benadrukken dat statistische research onontbeerlijk was geworden. Het moest, aldus één van de afdelingshoofden, in de toekomst een vanzelfsprekende taak zijn van het CBS, die hij met de term ‘fabrieksresearch’ aanduidde.¹⁴⁹¹ In het jaarverslag van het CBS over 1953 werd er op gewezen dat de model-building zeer hoge eisen, zowel theoretisch als statistisch, aan de desbetreffende medewerkers zou stellen. Het voorstel van Tinbergen werd dan ook ‘toegejuicht’.¹⁴⁹² Intern ging het echter allemaal niet zo soepel.

Ondanks de bovenstaande problemen van personele aard, die het ontwikkelen van de research belemmerden, was het waarnemend Hoofd van de afdeling Nationale rekeningen, dr.H.C. Kuiler, namelijk niet erg te spreken over het voorstel van Tinbergen, getuige de volgende zinsnede uit de bovengenoemde nota. *“Ik vraag mij echter af of de samenwerking van deze specialisten in commissieverband de meest gelukkige zal zijn. (...) Naar mijn overtuiging kan slechts de permanente samenwerking der deskundigen tot een beter resultaat leiden.”*¹⁴⁹³ Zijn conclusie luidde dat het CBS en het CPB de twee grootste belanghebbenden bij het model zouden zijn. Aan hen moest dan ook de taak zijn voorbehouden om de ontwikkeling van dit project ter hand te nemen. Oomens, die in 1954 de leiding van deze afdeling overnam van Kuiler, was het met hem eens. In een interne reactie op het voorstel van Tinbergen gaf hij het advies dat het CBS niet op dit voorstel zou moeten ingaan. *“Overleg met het CPB is door ons al jaren lang gezocht, maar van die zijde is nooit enige belangstelling getoond. Het NEI en het Mathematisch Centrum hebben op dit terrein nooit iets gepresteerd. Waarom moeten ze er dan bij. Dit is negatief, en de vraag blijft: wat dan?”*, aldus Oomens.¹⁴⁹⁴ Ook hij was voorstander van het uitsluitend met het CPB overleg voeren en samenwerken. Prof.dr.s.C.J. van Eijk heeft er later op gewezen dat dit initiatief van de CPB’er H. Theil afkomstig was. Het project dat hij in 1953 gestart heeft droeg de titel

“De econometrische analyse van de Nederlandse volkshuishouding” en was inderdaad een samenwerkingsverband tussen het CBS, CPB, NEI en het Mathematisch Centrum.¹⁴⁹⁵ In navolging van de adviezen van de leiding van afdeling 4 was het een permanent overleg geworden. Vol trots meldde het CBS in 1954 dat dankzij deze samenwerkingsvorm veel vooruitgang was geboekt in het ontwikkelen van een model voor de Nederlandse volkshuishouding. Het aandeel van het CBS bestond voornamelijk uit het verlenen van assistentie bij de herziening van de vooroorlogse investeringsreeksen.¹⁴⁹⁶ Ook werd er een begin gemaakt met de herberekening van de Nationale rekeningen. Een jaar later publiceerde het CPB zijn eerste korte-termijn (KT) model. Het was het eerste model dat als zodanig op het Planbureau voor de opstelling van jaarlijkse prognoses werd gebruikt.¹⁴⁹⁷

Geen historisch genootschap

In 1956, toen het CPB dus alweer ruim een decennium bestond, werd er met de opvolger van Tinbergen, Polak, wederom enige correspondentie over de taakverdeling gevoerd. De aanleiding was dit maal de verschijning van de CBS-publicatie *“Berekeningen omtrent de toekomstige omvang van het Nederlandse Hoger Onderwijs en de aantallen afgestudeerden 1956-1970.”* Door Polak werd deze publicatie in een persoonlijk schrijven als een ‘grensoverschrijding’ aangemerkt.¹⁴⁹⁸ Het CBS zou zich hiermee op het gebied van de prognose begeven, iets wat in de op een scheiding in de tijd gebaseerde taakverdeling niet de bedoeling was. Het vermoeden zou thans gerezen kunnen zijn dat de toon van dit schrijven geïrriteerd zou zijn. Niets is echter minder waar. Polak zond Idenburg, die hij als ‘amicus’ aansprak, ondanks zijn kritiek zijn collegiale groeten. Het antwoord van Idenburg was net zo vriendelijk verpakt. Maar schijn bedriegt: er werd wel degelijk door Idenburg van zich af gebeten. Hij schreef hierop: *“Gij hebt gelijk: er was een demarcatielijn tussen Uw en mijn Bureau, zij werd tot dusverre vrij simplistisch gezien als die tussen verleden en toekomst”*, zo gaf hij in eerste instantie toe. Maar hij betoogde daarna dat eigenlijk al het statistisch werk van het CBS gericht was op de toekomst. *“Een eenvoudige scheiding tussen verleden en toekomst kan, naar het mij voorkomt, als maatstaf der taakverdeling niet adequaat zijn. (...) Wij zijn geen historisch genootschap; wij maken onze statistieken vanwege de ontwikkelings-tendenties, welke daaruit kunnen blijken, en de signalen, welke ervan uitgaan voor het toekomstig beleid. Ook voor ons geldt dat de ‘toekomst verleden tijd is”*, aldus het verweer van Idenburg.¹⁴⁹⁹ Daarnaast had hij zijn verdediging op een aantal andere punten gestoeld.

Zo vond hij allereerst dat het CBS de aangewezen instantie was voor het verichten van zuivere doorberekeningen waarvan in dit geval sprake was. Hij

was bovendien van mening dat het demografisch en cultureel gebied, waarop het CBS zich tot dan toe had bewogen met zijn doorberekeningen, niet tot het werkterrein van het CPB behoorde. De Wet uit 1947 waarin de taak van het CPB lag vastgelegd, sprak immers van plannen op economisch, sociaal en financieel gebied. Idenburg vervolgde dan ook met de opmerking: *“Ik betwijfel of het woord sociaal hier zo ruim opgevat mag worden, dat het ‘t gehele maatschappelijk leven zou omvatten”*.¹⁵⁰⁰ Hij besloot zijn brief met een interessante opmerking. *“Het komt herhaaldelijk voor dat medewerkers van het CPB studies publiceren op zuiver statistisch gebied aan de hand van CBS-materiaal en soms nemen zij daarmee ons Bureau ook wel eens de wind uit de zeilen!”*, zo wees hij Polak fijntjes terecht.¹⁵⁰¹ Daarbij verwees hij naar het belang van de vrijheid die wetenschappers moesten hebben om te publiceren. Dit lijkt haaks te staan op zijn eerdere opmerking dat concurrentie misschien wel in de wetenschap tot goede resultaten leidde, maar niet in de samenwerking tussen het CBS en het CPB!

De directeur van het CPB was ‘not amused’. Zijn reactie op bovenstaand schrijven was aanmerkelijk scherper van toon. Hij begon voorop te stellen dat het maken van een taakafbakening in het verleden juist altijd op initiatief van het CBS was geschied, en dat klachten over grensoverschrijdingen tot dusver ook altijd van Idenburg waren vernomen.¹⁵⁰² Dit was overigens geen verwijt, maar een constatering. Polak was zelf ook voorstander van een taakverdeling omdat beide bureaus een grote verantwoordelijkheid droegen. Beide verstrekten immers inlichtingen voor het beleid die relevant en onbevooroordeeld moesten zijn. Het zou zeer onwenselijk zijn indien zij tegenstrijdige informatie zouden gaan publiceren, of zich op de kosten van de belastingbetaler in concurrentie zouden gaan begeven.

Er viel echter ook iets te zeggen voor het niet al te scherp stellen van de grenzen. De wenselijkheid en het belang van de vrijheid om wetenschappelijke arbeid te beoefenen was één van de argumenten die Polak in dit verband noemde.¹⁵⁰³ Een algemene formule voor de taakverdeling, als die al te vinden was, zou in zijn ogen hoe dan ook aangevuld moeten worden met zaken als gewoonterecht, precedent en opportuniteit. *“Ik geloof dat het Centraal Planbureau zich in hoofdzaak moet bezighouden met onderzoeken die bedoeld zijn om richtlijnen voor het toekomstig overheidsbeleid te geven”*, zo waagde hij zich aan een grove verdeling.¹⁵⁰⁴ Dit sloot echter niet uit dat het CPB geen onderzoeken van sociale, demografische of culturele aard zou mogen doen.

Deze briefwisseling is waarschijnlijk in een persoonlijke sfeer mondeling verder toegelicht. Helaas kunnen wij van dit soort onderonsjes die ruim veertig jaar geleden plaatsvonden geen verslag doen. Een aardig detail is dat de discussie met Polak jaren later weer om de hoek kwam kijken. In 1969 schreef de Directeur-generaal van het CBS (inmiddels was dit sinds drie jaren dr.J.Ch.W.

Verstege) aan drs.R. de Ruiter van het CPB dat de indertijd door Polak voorgestelde taakverdeling langs de lijn tussen verleden en toekomst door het CBS was afgewezen. Deze verdeling was weliswaar op het eerste gezicht logisch, maar werkte in de praktijk niet, zo meende Verstege. Immers, *“het CPB raamt ook cijfers over het recente, statistisch nog niet bekende verleden, het CBS produceert ook wel cijfers over de toekomst.”*¹⁵⁰⁵

De aanleiding voor het opnieuw aan de orde komen van deze kwestie hing nauw samen met de oprichting van het Sociaal Planbureau (SPB). De functie van dit bureau zou volgens Verstege in de eerste plaats moeten zijn: statistische research. Hierover had hij blijkbaar tijdens een aan zijn brief voorafgaand gesprek met De Ruiter een ‘onjuiste en primaire reactie gegeven’, door te suggereren om met betrekking tot de statistische functie van het SCP statistiek te vervangen door prognose.¹⁵⁰⁶ Als voorbeeld van de toekomstige samenwerking tussen het CBS, het CPB en het SCP noemde Verstege de bevolkingsprognose. Dit was nu typisch zo’n grensgebied waarbij geen scherpe taakverdeling was aan te brengen. Ook hier kon alleen een goede en nauwe samenwerking uitkomst bieden.

Tenslotte

Terugkijkend op de wijze waarop de samenwerking tussen het CBS en het CPB in de periode 1945-1960 verliep zien we eigenlijk dat deze zich kenmerkte door veel ‘kinderziekten’. Niet alleen zou de samenwerking slecht georganiseerd zijn, maar er speelde ook mee dat beide organisaties in deze jaren met veel personele, organisatorische en financiële moeilijkheden te kampen hadden. Het CPB was nog een betrekkelijk klein, jong bureau dat zijn plaats binnen de rijksoverheid nog moest veroveren en weerstanden tegen de planning moest overwinnen. Het CBS, ouder, veel groter en inmiddels door de departementen en de gebruikers geaccepteerd als centrale statistische instantie, had een schrijnend tekort aan wetenschappelijk medewerkers en werd herhaaldelijk geconfronteerd met bezuinigingen. Beide bureaus hadden, kortom, zo hun eigen interne problemen terwijl ze tegelijkertijd gezamenlijk tot een bevredigende taakverdeling moesten komen. Een aantal factoren vormde een potentiële bron voor conflicten en bedreigde een toekomstige goede samenwerking. We zetten ze nog eens kort onder elkaar.

Zoals ook Van den Boogaard betoogt, viel de scheidslijn tussen de werkzaamheden moeilijk te trekken. De scheiding die Tinbergen en Polak voor ogen hadden gehad was, zo blijkt uit de correspondentie tussen Idenburg en Polak, halverwege de jaren vijftig voor het CBS niet bevredigend meer. Daarnaast was er aanvankelijk bij het CBS sprake van ergernis over de CPB-

ambtenaren in de lagere rangen die nog onvoldoende statistische kennis bezaten en daarom het Bureau bestookten met vragen om inlichtingen en hulp. Dat was zich er ondertussen, ondanks de irritatie, goed van bewust dat het een zo goed mogelijke service aan het CPB moest verlenen. De werkzaamheden van de bureaus lagen immers in elkaars verlengde waardoor beide partijen direct gebaat waren bij een zo goed mogelijke samenwerking. De derde bedreiging van de goede verstandhouding werd gevormd door het probleem van het leveren van gegevens aan het CPB. Ondanks het feit dat het CPB een bijzondere positie innam en dus een speciale behandeling kreeg, was het CBS zeer huiverig voor de gevolgen van het leveren van niet-publicabel cijfermateriaal. Het feit dat de CBS-gegevens soms niet betrouwbaar of voor het CPB niet snel genoeg beschikbaar waren, waardoor het Planbureau deze gegevens noodgedwongen zelf ging verzamelen, was ook niet direct bevorderlijk voor een goede samenwerking.

Ten slotte was er nog een laatste aspect dat de relatie soms bemoeilijkte. We doelen hierbij op iets wat we een 'prestigekwestie' zouden kunnen noemen. Uit de opmerking van Idenburg aan Polak over het weggapen van de uitkomsten van door het CBS uitgevoerd statistisch onderzoek door het CPB kunnen we opmaken dat Idenburg bevreemd was voor het 'afromen' van de wetenschappelijke taak van het CBS. Het zal hem gestoken hebben dat zijn Bureau op de achtergrond moest blijven om het grondmateriaal te verzamelen terwijl het CPB in het spotlicht stond met zijn plannen.

Dankzij de speciale positie die ze ten opzichte van elkaar innamen, die historisch is gegroeid, zijn echter veel potentiële conflicten voorkomen. Het was dus grotendeels te danken aan de goede verhouding die er over het algemeen bestond tussen de leiding van beide bureaus dat hoog oplopende conflicten, voorkomend uit het feit dat er raakvlakken van elkaars werkterrein waren, door overleg voorkomen konden worden.

Woelige jaren voor het CBS (1960-1975)

Inleiding

Een aantal zaken springt in deze periode onmiddellijk in het oog. Met het voorstel van Den Uyl in 1959 om meer aandacht aan de statistische analyse te schenken, in het bijzonder op het gebied van sociale statistieken, werden de jaren zestig op haast symbolische wijze ingeluid. De leider van de PvdA die een groot voorstander was van de uitbouw van de verzorgingsstaat zoals die in deze jaren vorm kreeg, riep hiermee het CBS op om zijn koers flink te wijzigen. De maatschappelijke ontwikkeling vroeg om uitbreiding en verbetering van de sociale en culturele statistieken. Het overgrote deel van het CBS-budget werd immers nog steeds aan de economische statistieken besteed. De dominantie van de economische statistiek kwam ook tot uitdrukking in de roep om meer aandacht voor de statistische analyse, of de verwetenschappelijking van de statistiek in zijn algemeenheid, iets waar het CBS als grote, centrale cijferaar van de overheid wel gehoor aan móést geven. Via de Nationale rekeningen was de Nederlandse volkshuishouding op samenhangende wijze in kaart gebracht; een kaart waarop echter witte plekken bleken te staan. De noodzaak van de interne afstemming van definities en classificaties op het CBS, ook wel als 'coördinatie' aangeduid, kwam hierdoor ongenadig aan het licht.

De leiding van het CBS hield in deze periode een kritische blik op de eigen organisatie gericht. Allerlei zaken passeerden de revue en werden doorgelicht, waaronder de kwaliteit van het personeel, de toegankelijkheid en aantrekkelijkheid van de publicaties en de toekomstige rol in een snel groeiende markt van aanbieders van geautomatiseerde gegevensbestanden.

Achtereenvolgens zijn de te onderscheiden thema's dan ook: de verandering en ontwikkeling van het werkprogramma en de werkmethoden van het CBS (waarbij de noodzaak van coördinatie centraal stond), de automatisering bij de rijksoverheid en de lagere organen en de daardoor ontstane discussie over de automatisering van de registers en de rol van het CBS hierbij. De interne problematiek van het CBS die in deze periode vooral betrekking had op het

tekort aan academici, de Volkstelling van 1971 en de gedwongen verplaatsing van de helft van het Bureau naar Heerlen halverwege de jaren zeventig, komt eveneens aan bod.

15.1 *'Zwembroekpublicaties' en 'vermageringskuren'*

De economische groei, de uitbreiding van de rol van de overheid en het proces van de Europese integratie hadden invloed op de taak en het functioneren van het CBS. Een belangrijk gevolg van deze ontwikkelingen was dat over de gehele linie de vraag naar statistische informatie toenam. Hoewel het CBS vanaf het begin van de jaren zestig een toegestane groei van 3% per jaar kreeg toegewezen, had het toch moeite deze vraag op te vangen. De reden hiervoor was grotendeels dat het onmogelijk bleek voldoende academici aan te trekken. Een groot aantal vacatures moest hierdoor onvervuld blijven, wat uiteraard gevolgen had voor de uitvoering van het werkprogramma van het CBS.¹⁵⁰⁷

Over het algemeen kunnen we constateren dat er, dankzij de persoonlijke inspanningen van Idenburg, in de loop van de jaren vijftig veel meer aandacht bij de leiding was gekomen voor personeelsaangelegenheden, vooral voor de salariering en de kwaliteit van het werk. De salariële achterstelling van het CBS ten opzichte van de ministeries probeerde Idenburg te ondervangen door statistische rangen te ontwerpen. Bovendien werden er voor de jonge academici aparte bijeenkomsten georganiseerd. Volgens de afdelingshoofden van het CBS was dit nodig omdat men vreesde dat de academici in een wetenschappelijk isolement zouden raken op het CBS. Als mogelijke oplossing voor dit probleem werd zelfs voorgesteld een eigen sociëteit op te richten.¹⁵⁰⁸ Het CBS zocht dan ook naar *"goede wetenschappelijke medewerkers, geen kneusjes van academici van niet-wetenschappelijk niveau."*¹⁵⁰⁹ Het probleem was echter, dat die in het bedrijfsleven veel meer konden verdienen! Het was bovendien niet alleen de ongelijke positie ten opzichte van het bedrijfsleven dat het CBS parten speelde. Het niet zo positieve imago van het CBS weerhield veel jonge academici er ook van bij het CBS te komen werken. Het Bureau was geleidelijk aan bij het Nederlandse publiek bekend komen te staan als een 'cijferfabriek', een in zichzelf gekeerde organisatie van verzamelaars van dorre cijfers. *"De buitenwacht ziet in het CBS vaak een cijferfabriek die met een aantal bedrijfsleiders een cijfer-productieproces op gang houdt"*, zo sprak Verstege bitter in 1970 tijdens een voordracht voor hoogleraren sociologie op het CBS.¹⁵¹⁰

De verbetering van het eigen imago hield het CBS steeds sterker bezig. Het uitbesteden van werkzaamheden van wetenschappelijke aard aan organisaties buiten het CBS, wat als alternatief voor het personeelsprobleem werd genoemd,

bleek op veel tegenstand in de leiding van het Bureau te stuiten. Men vond dit denkbeeld zelfs griezelig. Het CBS zou dan immers gereduceerd worden tot een rekenmachine of cijferfabriek, die de buitenwacht slechts voorzag van routineonderzoekingen. Het ingewikkelde en experimentele statistische onderzoek, waar meer eer mee te behalen viel, zou dan elders gebeuren. Zo werd het vervullen van vacatures van de wetenschappelijke medewerkers in de toekomst nog moeilijker, zo redeneerde een afdelingshoofd.¹⁵¹¹

In 1961 moest het Bureau constateren dat, aangezien een groot aantal vacatures onvervuld bleef, een aanpassing van het werkprogramma onvermijdelijk was. Daarbij was een 'vermageringskuur' te prefereren boven het 'versloffen' van werk, aldus Idenburg.¹⁵¹² Bij het 'vermageringsberaad' van de leiding van het Bureau lag de nadruk op een goede selectieprocedure ten aanzien van de af te stoten werkzaamheden, omdat altijd het gevaar bestond dat anderen de door het CBS afgekapte statistieken over gingen nemen. En dat was niet de bedoeling van het Bureau.¹⁵¹³ De statistieken die voor de economie van groot belang waren en daarom sterk in de politieke belangstelling stonden hadden uiteraard voorrang. Men bleef het lot ten prooi te vallen aan de afslanking bespaard.

Rond die tijd werd er tevens hard nagedacht over de toekomst van het Bureau: moest het een 'intelligente cijferfabriek' worden of zou de taak toch in sterkere mate uitgebouwd moeten worden naar de research?¹⁵¹⁴ Hoog op de agenda stond, noodgedwongen, eveneens het aantrekkelijker maken van de statistische publicaties. In 1958 had Idenburg zijn afdelingshoofden bijvoorbeeld nog verteld dat hij nog steeds de indruk had dat veel publicaties van het CBS niet of nauwelijks gelezen werden. *"Overigens bevatten zij ambtelijke taal, zodat zij reeds uit dien hoofde weinig aantrekkelijke lectuur zijn"*, zo gaf hij toe.¹⁵¹⁵ Naast het toegankelijker maken van het statistisch materiaal voor een breed publiek moest er echter ook meer aandacht aan de 'verwetenschappelijking' van de publicaties worden geschonken, door middel van het toevoegen of verbeteren van de statistische analyse van de cijfers. De statistische analyse was eveneens een zorgenkindje van het Bureau. Vergeleken met het buitenland was het wetenschappelijk niveau volgens sommigen te laag.¹⁵¹⁶ Ondertussen leverden de universiteiten en de hogescholen een groeiend aantal statistiekgebruikers dat zelf wel een wetenschappelijke opleiding had genoten en dat zwaardere eisen aan de statistiek stelde.

Het hierboven geschetste probleem werd steeds nijpender. De toenemende behoefte aan integratie van statistieken (in de Nationale rekeningen), in combinatie met de introductie van de automatisering, leidde tot een toenemende noodzaak om de definities en classificaties binnen het CBS op elkaar af te stemmen. Coördinatie, met andere woorden. In 1975 verscheen er op het CBS

een nota die aan de personeelsproblematiek gewijd was. Het achterblijven van de toename van het aantal academici bij de behoefte werd in deze nota aan een aantal factoren toegeschreven, waaronder het ontbreken van een redelijk carrièreperspectief voor jonge academici bij het Bureau waardoor de instroom van deze groep bemoeilijkt werd.

Het CBS bekeek zichzelf in deze jaren met een kritische blik. Zo vond het zelf ook dat zijn prestaties op het gebied van de statistische analyse tekort schoten, wat blijkt uit de vaak gehoorde opmerkingen van de leiding dat er meer aandacht aan de analyse gegeven moest worden. Vaak kwam het CBS niet verder dan het publiceren van wat zij zelf als 'zwembroekpublicaties' betitelde.¹⁵¹⁷ Dit beeld menen we toch iets te moeten nuanceren. Er waren immers sinds 1945 door het CBS enorme vorderingen geboekt op het gebied van de statistische research. Dit betrof voornamelijk de toepassing van nieuwe methoden en technieken, zoals het steekproefonderzoek en de econometrische analyses. Het CBS rekende het ontwikkelen en stimuleren van dit soort wetenschappelijk werk tot één van de voornaamste taken van zijn bureau statistische analyse (BSA).¹⁵¹⁸

Deze afdeling was opgericht in 1957 en kwam onder leiding te staan van prof.dr.J.B.D. Derksen. Naar aanleiding van de discussie die in 1959 in de CCS had plaatsgevonden over de noodzaak van de ontwikkeling van de social survey door het CBS, waar het CCS-lid drs.J.M. den Uyl groot voorstander van was, stond de rol van de statistische analyse in de jaren zestig zowel binnen als buiten het CBS sterk in de belangstelling. Hierbij was het zaak, zoals Idenburg stelde, dat er meer bekendheid werd gegeven aan hetgeen het CBS precies deed met cijfers. Ook moest de interpretatie van de gegeven uitkomsten in de publicaties uitgebreid worden. Het CBS had immers ervaren hoe schadelijk het voor zijn imago kon zijn wanneer zijn cijfers verkeerd geïnterpreteerd en gebruikt werden. De 'servicegedachte', zoals het Bureau die zelf voor ogen had, zou zich overigens moeten uitstrekken over het totale gebied van de statistische informatie. Verstege hield zijn collega-afdelingshoofden in 1960 dan ook voor dat het CBS zich in de toekomst meer moeite moest getroosten om dé bron voor de statistische informatie van de Rijksoverheid te blijven.¹⁵¹⁹

Een ander gebied dat voor de wetenschappelijke analyse van groot belang was, betrof de coördinatie. Deze term, die in dit verband al tijdens de oorlog door het CBS gebruikt werd,¹⁵²⁰ zien we vanaf 1953 sterk op de voorgrond van het beleid van het CBS treden toen er door C.A. Oomens een nota aan deze materie werd gewijd. De Nationale rekeningen, waaraan hij vanaf de pioniersfase had gewerkt, zouden als coördinatie-instrument moeten dienen. In 1960 wees Idenburg bij de bespreking van het werkprogramma voor dat jaar op het belang van de Nationale rekeningen. Dit systeem van geïntegreerde statistieken zou de witte plekken in de economische statistieken in kaart kunnen brengen. Met

andere woorden: van welke bedrijven, bedrijfstakken of producten ontbrak de statistische waarneming door het CBS nog? Op dat moment ging het overigens alleen nog maar om de economische sector. *“Gezien de ingewikkelde structuur der maatschappij zal het voor de sociale en culturele zaken ondoenlijk zijn een programma op de lange termijn in een blauwdruk vast te leggen, zo voorspelde Idenburg.*¹⁵²¹ Deze voorspelling zou niet uit komen.

Een systeem als dat van de Nationale rekeningen was natuurlijk gemakkelijker realiseerbaar door de gecentraliseerde organisatiewijze van de ambtelijke statistiek. Immers, het CBS hoefde nu ‘alleen maar’ de definities, tabellenschema’s en classificaties van zijn eigen afdelingen die economische statistieken samenstelden, intern op elkaar af te stemmen. Bij een gedecentraliseerde statistische organisatie, waar sprake zou zijn van een veelheid van aanbieders van ambtelijke statistische informatie (denk aan alle departementen van algemeen bestuur en daaronder ressorterende diensten!) zou dit geen eenvoudige zaak zijn geweest. Binnen het CBS zelf werd door de leiding ‘coördinatie’ steeds meer als een noodzakelijk proces gezien. De daadwerkelijke toepassing van interne coördinatie kwam in de jaren zestig geleidelijk op gang. Oomens werd in dit kader als directeur coördinatie belast met deze taak. De CBS’ers overtuigen van de noodzaak van de coördinatie bleek soms niet eenvoudig te zijn voor deze kersverse directeur.¹⁵²² Gezien het inmiddels forse Bureau met zijn vele afdelingen die als ‘koninkrijkjes’ ten opzichte van elkaar functioneerden, verbaast het ons niet dat het invoeren van een dergelijk proces soms moeizaam proces verliep.

Het CBS was overigens om meer dan één reden gedwongen zijn wetenschappelijke staf te versterken. Niet alleen de bevordering van het wetenschappelijk werk bij het CBS, maar ook de Europese samenwerking op statistisch gebied vormden hiertoe een reden. Het voorbereiden en bijwonen van de vergaderingen met de statistici van de andere Europese lidstaten – vanaf 1951 met de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal en vanaf 1957 met de Europese Economische Gemeenschap – legde een sterke druk op de academici van het CBS.

De Europese samenwerking betekende voor het CBS een enorme toename van druk op zowel het personeel als het budget. De hoeveelheid werk die het CBS in het kader van gezamenlijke Europese statistische activiteiten of op last van Europese verordeningen moest verrichten, steeg enorm in deze periode. De activiteiten ‘voor Europa’ gingen ten koste van eigen projecten en vielen bovendien buiten de invloedssfeer van de CCS daar ze onder de supranationale wetgeving vielen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het CBS deze ontwikkelingen niet altijd toejuichte. We laten de hier genoemde problematiek echter buiten beschouwing daar het de centralisatie zoals die in dit onderzoek aan de orde kwam niet direct raakte.¹⁵²³

15.2 *De statistiek heeft weinig te willen*

Het hiervoor geschetste beeld van het CBS geeft al aan dat de periode na de Tweede Wereldoorlog voor het CBS gekenmerkt werd door een toename van de hoeveelheid en de complexiteit van het werk. Simpel gezegd: het leven werd ingewikkelder, het meten en weergeven hiervan dus ook. Bovendien werden de eisen die beleid, publiek en wetenschap aan de producten van het CBS stelden zwaarder. De publicaties moesten niet alleen cijfers bevatten, maar ook analyses van die cijfers die bovendien op aantrekkelijker wijze gepresenteerd moesten worden.

De toekomstige rol van het Bureau in een veranderende samenleving vormde, zoals we hebben gezien, een belangrijk punt van overweging. Een voorbeeld deed zich voor in 1964. Een afdelingshoofd van het Bureau meende, dat het CBS in de toekomst tevens zou moeten worden “*een nationaal researchinstituut waarvoor bijvoorbeeld gemeentelijke statistische diensten hulpwerkzaamheden zouden gaan verrichten.*”¹⁵²⁴ Toch weer een vorm van decentralisatie van de werkzaamheden van het CBS dus, door de gemeentelijke bureaus als buitendiensten in te schakelen. In het buitenland (Duitsland en Frankrijk) gebeurde dit al veel. De toenemende aandacht voor regionalisering in het economisch beleid, zo redeneerde deze CBS’er, pleitte eveneens voor een dergelijke ontwikkeling in ons land. Een collega van dit afdelingshoofd trok dit plan echter in twijfel. Wat betreft het inschakelen van de gemeentelijke statistische bureaus had het CBS nog een lange weg te gaan, zo voorspelde hij somber.¹⁵²⁵

In 1965 berichtte Idenburg aan de rest van de leiding van het CBS dat de minister van Economische Zaken, drs.J.M. Den Uyl, hem een drietal opvattingen over het Bureau had ontvouwd. Ten eerste paste het CBS de steekproefmethode te weinig toe, ten tweede zou het CBS de gegevens te lang vasthouden totdat ze ‘safe’ waren en als laatste punt zou de gereedkoming van veel gegevens te vaak en te lang vertraging oplopen.¹⁵²⁶ Althans, volgens Den Uyl die zich reeds eerder kritisch had opgesteld ten aanzien van de werkzaamheden van het CBS. Voor het Bureau vormde deze kritiek aanleiding om een interne lezing te organiseren over de rol van de statistiek in de toekomstige maatschappij. Er waren in de daarop volgende discussie over het algemeen pessimistische geluiden hoorbaar, in de trant van: “*de statistiek heeft weinig te willen in de toekomstige ontwikkeling.*”¹⁵²⁷

Een jaar later startte het CBS onder invloed van dit toekomstdenken met de vervaardiging van zogenaamde meerjarenplannen. Het Bureau was namelijk de mening toegedaan dat het zich op meer structurele wijze dan daarvoor het geval was geweest met het uitstippelen van het statistisch beleid bezig zou dienen te houden. Niet voor niets lezen we in 1966 de opmerking van Verstege dat het CBS tot dan toe achter de feiten aangejaagd had, “*in een krampachtige poging om de set statistieken toch maar te halen.*”¹⁵²⁸ Zijn voorstel was dan ook:

systematisch vermageren! Daarnaast was het Bureau in zijn ogen niet erg vindingsrijk geweest in het vinden van samenwerkingsvormen met anderen. Er was, kortom, in deze jaren sprake van veel reflectie, zelfkritiek en 'brainstormen' voor de toekomst. Idenburg, die tussen 1939 en 1966 de scepter over het Bureau had gezwaaid, had intussen plaats gemaakt voor Verstege. Onder diens leiding werd de koers opnieuw uitgezet. Uit zijn hierboven geciteerde woorden blijkt dat hij niet tevreden was met de oude koers, zoals die tegen het einde van het tijdperk-Idenburg was gevolgd. Er waren echter nog meer problemen waaraan het Bureau het hoofd moest bieden.

Het CBS als 'Big Brother'

De maatschappelijke veranderingen die in de jaren zestig plaatsvonden hadden ook gevolgen voor de positie van het CBS. De sociale onrust in de jaren zestig uitte zich onder andere in verzet tegen de volkstelling, waarvan de laatste in 1960 was gehouden. Nieuw ontstane politieke actiegroepen zoals de 'Anti-Computer-Liga' en het 'Comité Volkstelling Nee' bemoeilijkten het werk van het CBS in ernstige mate. Het verzet tegen het afstaan van persoonlijke gegevens en de angst voor computers bleek voor het CBS een probleem te zijn dat moeilijk beheersbaar was. Het was voor de medewerking van de bevolking immers altijd afhankelijk geweest van een welwillende houding van de berichtgevers. Daarbij was de goede reputatie van het CBS altijd van onschatbare waarde geweest. Deze goede reputatie kwam in de jaren zestig onder vuur te liggen. Het CBS zag de bui reeds in 1964 hangen, toen het in een nota over zijn werkprogramma voor 1966 schreef dat de Volkstelling van 1970 "*zijn schaduwen al vooruit wierp.*"¹⁵²⁹ De publieke opinie die zich gedeeltelijk tegen de Volkstelling van 1971 (waarvan de wet halverwege de jaren zestig in het Parlement in de maak was) en tegen het koppelen van gegevens keerde, bestempelde het CBS als handlanger van de overheid die als 'Big Brother' werd gezien.

Een met de volkstelling samenhangende situatie waarin deze problematiek aan de orde kwam, betrof de besluitvorming rondom de automatisering van registers bij de overheid. Het was voor het CBS belangrijk hierbij nauw betrokken te zijn. De redenen hiervoor hadden vooral met de coördinatie van de verschillende informatiebronnen bij de overheid te maken. Behalve de interne coördinatie werd er door het CBS namelijk ook naar coördinatie met de andere producenten van registers en statistiek gestreefd. Het streven naar deze externe vorm van coördinatie hing nauw samen met de ontwikkelingen op het gebied van de automatisering van registers. De wijze waarop het CBS omging met de verschillende aspecten en gevolgen van de automatisering van registers bij de rijksoverheid raakt het thema van de centralisatie.

15.3 *De automatisering van de overheidsadministratie*

Voordat we de houding van het CBS ten opzichte van deze nieuwe, ja zelfs revolutionaire ontwikkelingen beschrijven, geven we een korte schets van het institutionele kader dat tegen het einde van de jaren vijftig werd ontworpen om het proces van de automatisering van de overheid in goede banen te leiden. Met andere woorden: we tonen de diverse spelers in het veld. Er werden namelijk diverse overheidscommissies in het leven geroepen die met de taak van de automatisering van de publieke sector belast werden.

Reeds in 1950 was de mechanisering van de rijksadministratie aan de orde gekomen. Toen schafte de centrale overheid namelijk de eerste ponskaartinstallaties aan. Hieruit vloeide, nog in datzelfde jaar, de oprichting van de Rijkscentrale voor Mechanische Administratie voort, een computercentrum met als taak de informatieverwerking die door aard of omvang niet in aanmerking kwam om door een bepaald departement of dienst te worden uitgevoerd, over te nemen. Daarnaast werd er een 'technische commissie' ingesteld door het departement van Binnenlandse Zaken, die toezicht moest gaan houden op de bedrijfsvoering van de Rijksmechanische Administratie. Het CBS werd uitgenodigd in deze commissie acte de presence te geven in die gevallen, waarin er over statistische kwesties gesproken werd. De staatssecretaris van Binnenlandse Zaken liet namelijk aan het CBS weten, via de Technische Commissie: *"Zij nodigt het Hoofd van het Centraal Bureau voor de Statistiek uit, aan de te houden besprekingen deel te nemen of zich daarbij te doen vertegenwoordigen telkenmale, wanneer onderwerpen zullen worden besproken, waarbij belangen op het terrein van de statistiek kunnen zijn betrokken."*¹⁵³⁰ De wat vage formulering van deze opdracht wijst in de richting van een zekere aarzeling van de staatssecretaris het CBS al te veel te betrekken bij deze materie. Het CBS mocht immers blijkbaar geen vaste vertegenwoordiger in deze commissie leveren. Het CBS dat na 1953 geen uitnodigingen voor vergaderingen van de commissie meer ontving, concludeerde dan ook dat de les die hieruit geleerd kon worden was, dat onduidelijke organisatievormen niet werkten.¹⁵³¹

De automatisering, dus de inschakeling van computers, van de onderdelen van de centrale overheid maakte in de jaren zestig een snelle, volgens sommigen zelfs 'koortsachtige', ontwikkeling door. Ook de lagere overheden konden zich niet aan de gevolgen van deze revolutie onttrekken. Vooral de gemeenten die immers grote gegevensbestanden beheerden, te weten de bevolkingsadministratie, gingen over tot het automatiseren van de werkzaamheden ten aanzien van het beheer van de bevolkingsregisters. Het invoeren van persoonsgegevens en het bijhouden van mutaties hierin ging voortaan via de computer. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) werkte op dit gebied

nauw samen met het ministerie van Binnenlandse Zaken, de Rijkscentrale voor Mechanische Administratie en organisaties als de Stichting Studiecentrum voor Administratieve Automatisering. Sommige, voornamelijk kleinere gemeenten, maakten gebruik van de computer van de uitgever N. Samson NV of van andere particuliere ondernemingen.¹⁵³² In 1968 richtte de VNG de Stichting tot Ontwikkeling van de Automatisering bij de Gemeenten (SOAG) op. Dit was een landelijk samenwerkingsverband van een tiental automatiseringscentra waarbij zich een groot deel van de gemeenten aansloot.

Het vraagstuk van de automatisering van de door de gemeenten beheerde bevolkingsregisters was eveneens een aangelegenheid die de centrale overheid nauw raakte. De bevolkingsregisters vormden immers één van de voornaamste bronnen van veel andere overheidsadministraties. Er gingen in Den Haag dan ook steeds stemmen op voor een centrale, gecoördineerde aanpak van de automatisering. Bij de bestudering van dit vraagstuk speelden vele, complexe factoren mee. De vraag wie er verantwoordelijk voor de databestanden werd, hoe het georganiseerd moest worden, hoe het juridisch in elkaar stak en hoe dit tegelijkertijd kon samengaan met de zelfstandigheid der lagere organen hield de gemoederen danig bezig in de eerste helft van de jaren zestig. Er waren dus commissies nodig die zich over bovengenoemde vragen zouden buigen.

Zo was er de Commissie Automatisering Rijksdienst (CAR), geïnstalleerd in 1957, die begin jaren zestig de taak kreeg om de automatisering van de rijks-overheid te onderzoeken. Aanvankelijk was dit een interdepartementale commissie, maar in de loop van de tijd veranderde dit karakter van overkoepelend orgaan, althans volgens het CBS.¹⁵³³ De commissie verschoof steeds meer in de richting van een technisch adviesorgaan van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken. Het hoofd van het Directoraat Organisatie en Automatisering van dit departement was voorzitter van de CAR geworden, wat de commissie dus wel heel nauw naar dit ene departement toe trok. Daarnaast was er de commissie-Simons (die onder voorzitterschap stond van prof. mr. D. Simons). Zij werd op 10 oktober 1963 geïnstalleerd met als opdracht te onderzoeken hoe de massale informatie uit de bevolkingsregisters geautomatiseerd kon worden.¹⁵³⁴

De vraag of het wenselijk was om computers in te voeren bij dit soort werkzaamheden hoefde volgens de commissie-Simons niet meer beantwoord te worden. De praktijk had het nut van de computer al bewezen. *“De commissie meent, dat het van slecht beleid zou getuigen, indien de overheid er niet naar zou streven, het volle profijt te trekken van de mogelijkheden, die de moderne elektronische apparatuur voor de administratie kan bieden”*, zo lezen we in haar rapport dat daarmee de vraag of computers wenselijk waren bevestigend beantwoordde.¹⁵³⁵

In haar conclusies die zij in het voorjaar van 1967 aan de minister van Binnenlandse Zaken presenteerde, deed de commissie de aanbeveling om van over-

heidswege een centrale in het leven te roepen, die de elektronische apparatuur zou moeten gaan beheren waarin de gegevens van de Nederlandse bevolking opgeslagen lagen. Het verstrekken van gegevens daaruit mocht niet in particuliere handen komen, en moest in samenspraak met de gemeenten gebeuren. Voor de automatisering van de administratie moest daarnaast op korte termijn voor elke Nederlander een administratienummer ingevoerd worden.¹⁵³⁶

Dat griezelige grijze ding

Het plan was dus om de bevolkingsboekhouding te automatiseren door alle personen een individueel nummer te geven. Bovendien werd de mogelijkheid onderzocht om de geautomatiseerde bevolkingsregistratie en de bevolkingsstatistiek die door het CBS werd samengesteld, aan elkaar te koppelen. Behalve op het gebied van de persoonsadministratie waren er ook ontwikkelingen op het gebied van de bedrijfsadministratie gaande. Door de invoering van de WAO in 1967 ter vervanging van de uit 1901 daterende Ongevallenwet, werd de registratie van de Nederlandse ondernemingen met personeel overgebracht van de Rijksverzekeringsbank naar de bedrijfsverenigingen. Van de 26 bedrijfsverenigingen besloten er 15 hun administratie over te brengen bij het GAK te Amsterdam. Hierdoor ontstond bij het GAK een sterk gecentraliseerde vorm van registratie.¹⁵³⁷ Ook de Kamers van Koophandel, het Sociale Fonds voor Bouwnijverheid, het Landbouwschap en de Belastingdienst automatiseerden hun registers. In het buitenland gebeurde dit overigens al veel langer.

Een land waarin al in een vroeg stadium begonnen was met de automatisering van de bevolkingsregisters was Zweden. Elke inwoner van Zweden en elk bedrijf werd onder een codenummer met enkele karakteristieken opgenomen op een tape. Via een grote computer kwamen vervolgens gegevens van de volkstellingen beschikbaar. De bevolking en het bedrijfsleven hoefden dus niet meer lastig gevallen te worden. Een nadeel was wel dat het systeem niet sluitend was en daarom elke drie jaar gecontroleerd moest worden. Het beheer van deze nationale databank was in handen gesteld van het statistisch bureau van Zweden. Volgens Idenburg betekende het feit dat de centrale registratie in handen van het (gecentraliseerde) statistische bureau lag een enorme winst voor de algemene tellingen, steekproeftellingen en de lopende statistieken.¹⁵³⁸ Zweden vormde een voorbeeld van een vrij snelle en probleemloze introductie van geautomatiseerde registers. De automatisering werd echter niet overal zo gunstig ontvangen omdat het ook een probleem met zich mee bracht: de bescherming van de privacy van bedrijven en individuen. Al voor de introductie van computers had de geheimhouding van individuele gegevens de gemoederen in Nederland bezig gehouden, maar door de mogelijkheden van de nieuwe

technologie kwam deze problematiek in het centrum van de aandacht te staan. De computer bood immers de mogelijkheid om verschillende gegevensbestanden aan elkaar te koppelen, iets waar een toenemend aantal mensen halverwege de jaren zestig huiverig voor bleek te zijn. De discussie over deze problematiek was in de Verenigde Staten begonnen toen daar plannen werden gelanceerd om een nationaal data-centrum op te richten.¹⁵³⁹ De angst voor de overheid als 'Big Brother is watching you', het doemscenario van George Orwell, sloeg ook over op Nederland. Bovendien bleek dat er in de Verenigde Staten door het gebrek aan externe coördinatie van gebruikte computersystemen een organisatorische en administratieve chaos was ontstaan. De ontwikkelingen op het gebied van het gebruik van de computer waren echter niet meer te stoppen, wat onder andere bleek in 1965 op een vergadering van het statistisch bureau van de Europese Gemeenschap, het BSEG (later 'EUROSTAT' genoemd). Hierover werd door het CBS gemeld dat de nummering van Europa zijn opmars door Europa voortzette.

De Nederlandse overheid was er inmiddels wel van overtuigd geraakt dat ons land niet achter kon blijven bij deze ontwikkeling, maar aarzelde nog omdat de psychologische weerstanden bij de Nederlandse bevolking tegen de invoering van een persoonsnummer en de massale koppeling van gegevens zeer groot waren. In de CCS werden er medio jaren zestig eveneens 'psychologische bezwaren' tegen een administratienummer genoemd. Zo vreesde het lid prof.dr.J.P. Kruijt voor de ontwikkeling dat men in de toekomst boekjes bij zich zou moeten dragen waarin bijvoorbeeld doktersbezoeken en dergelijke moesten worden aangekend.¹⁵⁴⁰ In Groot-Brittannië had de vroegere socialistische onderminister van Binnenlandse Zaken C.P. Snow, althans volgens een krantenartikel, in een toneelstuk dat "*The Affair*" was getiteld de centralisering van alle gegevens door de overheid aan de kaak gesteld. Zijn ervaring in het 'ambtelijke doolhof' had hem namelijk geleerd dat deze ontwikkeling een groot gevaar vormde.¹⁵⁴¹

De vraag hoe het administratienummer er uit zou moeten zien was dus overwegend een politieke zaak. Hoe langer men wachtte met deze materie, hoe groter de psychologische weerstanden bij de bevolking zouden kunnen worden, versterkt door de over het algemeen negatieve berichtgeving in de media waarin akelige toekomstbeelden werden geschetst. De voorstanders daarentegen zagen voornamelijk belangrijke voordelen ontstaan door de invoering van computers. Men verwachtte van de automatisering in zijn algemeenheid forse kostenbesparingen. Het kabinet Cals dat in 1965 aantrad besloot dan ook vaart te zetten achter de ontwikkelingen. Een commissie onder voorzitterschap van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, drs.Th.J. Westerhout, wijdde zich in 1966 aan de problematiek van het persoonsnummer. Het wekte hevige beroering in de media. Het Algemeen Dagblad weet de benoeming van de commissie-Westerhout aan

het feit dat het kabinet het project van de automatisering van de overheidsorganisatie 'uit de grondverf wilde halen'.¹⁵⁴² Westerhout voorzag in 1966 een groei van het aantal computers van de totale overheid van de 100 stuks die er op dat moment stonden naar een verdrievoudiging binnen zes jaar.¹⁵⁴³ Om dit plan te realiseren werd er voor de tweede maal een Commissie Automatisering Rijksdienst (CAR) ingesteld, "*bestaande uit top-deskundigen van het ogenblik.*"¹⁵⁴⁴ Deze tweede, nieuwe CAR stond onder voorzitterschap stond van H. Reinoud, hoofddirecteur financiën en economische zaken van de PTT. Onder zijn leiding had de PTT kort daarvoor de administratie van de Postcheque- en Girodienst geautomatiseerd. Hij was dus een geschikte kandidaat voor het voorzitterschap van de CAR. Een saillant detail is dat de PTT zelf in de race was als mogelijke beheerder van het geautomatiseerde, landelijke register met alle persoonsnummers. De gironummers van de PTT zouden immers als basis voor een dergelijk nummer kunnen dienen. Vandaar dat het Algemeen Dagblad ironisch schreef, dat elke Nederlandse baby al een gironummer moest krijgen.¹⁵⁴⁵ We kunnen ons dus afvragen hoe onafhankelijk het advies was dat Reinoud aan de staatssecretaris gaf. Daarnaast was ir.J. Smit in de CAR benoemd, het hoofd van de Directie Organisatie en Automatisering Rijksdienst bij het departement van Binnenlandse Zaken. De Katholieke Bond van Overheids personeel, die de computers omschreef als "*dat griezelige grijze ding met zijn twee ronddraaiende tape-ogen, dat alles onthouden kan wat wij vergeten en dat uit zichzelf nooit fouten maakt*", wachtte de rapporten van de commissies ondertussen vol spanning af.¹⁵⁴⁶ In 1969 bracht de commissie-Westerhout haar rapport uit, waarin ze onder andere de invoering van de Centrale Persoonsadministratie (CPA) als systeem krachtig bepleitte. Dit hield in dat er een geautomatiseerd bestand werd vervaardigd waarin van elke ingezetene in Nederland een aantal gegevens werd bijgehouden, zoals naam, geboortedatum, adres, geslacht en burgerlijke staat. Er zouden echter geen gegevens over het beroep en de godsdienst in worden bijgehouden.¹⁵⁴⁷ Op 4 september 1970 nam het kabinet De Jong een positieve beslissing inzake de CPA. Het Voorontwerp van de CPA stuitte op veel bezwaren, onder andere van de Stichting Waakzaamheid Persoonsregistratie, die sprak van "*de macht van de cijfers*", "*ideaal geordende maatschappij*" en "*onttrekken aan publieke waarneming.*"¹⁵⁴⁸ Mede onder invloed van de ongerustheid bij het publiek werd in februari 1972 de 'staatscommissie inzake bescherming persoonlijke levenssfeer in verband met persoonsregistraties', de zogenaamde commissie-Koopmans ingesteld.¹⁵⁴⁹ Het CCS-lid prof.dr.E.W. Hofstee maakte onder andere deel uit van deze commissie, wat de directeur van het CBS deed opmerken dat hij verwachtte dat Hofstee in dit gremium de belangen van de statistiek zou behartigen. Het had hem echter duidelijk teleurgesteld dat het CBS zelfs niet als adviserend lid was uitgenodigd om zitting in deze commissie te nemen.¹⁵⁵⁰

Toen er op 21 oktober 1974 een proefneming met de CPA gehouden werd, waarvoor een speciale begeleidingscommissie werd geïnstalleerd, toonde de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, W. Polak, begrip voor de vrees van de bevolking voor de automatisering. Ook hij sprak van de vrees voor de 'Grote Broer' die via de computer de privacy van zijn onderdanen zou schenden.¹⁵⁵¹ Ten slotte willen we nog een commissie noemen die het automatiseringsproces van de overheid moest coördineren en die in de wirwar van verschillende, soms tegenstrijdige, belangen moest opereren. We doelen op de in 1974 ingestelde Bestuurlijke Overleg Commissie Overheidsautomatisering (BOCO) die de taak had de geautomatiseerde administraties van rijk, provincies en gemeenten op elkaar af te stemmen en te integreren. De voorzitter was de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken.¹⁵⁵²

15.4 Het CBS beraadt zich op zijn strategie

De weerstanden bij het publiek tegen de persoonsnummers en het koppelen van bestanden noodzaakten het CBS als producent van kwantitatieve informatie tot een zeer voorzichtig manoeuvreren. De automatisering van registers bij de overheid en particuliere organisaties, met de mogelijkheid van koppeling, betekende voor het CBS bovendien dat het zich geconfronteerd zag met uitdagingen en problemen die naar hun aard en omvang nieuw waren voor het Bureau. Voor het CBS stond in ieder geval één ding als een paal boven water: het moest van het begin af aan nauw betrokken worden bij deze ontwikkelingen. Te laat reageren zou buiten spel staan betekenen, met een bedreiging van de positie van het CBS als centrale producent van overheidsstatistieken als gevolg. Eén van de grootste gevaren was immers dat de grens tussen statistiek en registratie zou vervagen als een gevolg van het automatiseringsproces.

In 1966 en 1967 werd er door de CCS correspondentie gevoerd over dit onderwerp met de minister van Economische Zaken en de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken. Dit viel samen met de discussies die in de regering en het Parlement plaatsvonden over in het bijzonder de privacy-aspecten van de automatisering. De CCS deelde de belangstelling voor deze problematiek omdat zij, naar eigen zeggen, de overtuiging deelde dat de persoonlijke levenssfeer niet mocht worden aangetast.¹⁵⁵³ Een korte weergave van deze correspondentie is hier op zijn plaats.

In maart 1966 had Idenburg, kort voordat hij met pensioen ging, de alarmklok geluid. In een uitgebreide nota waarschuwde hij de CCS niet alleen voor de ontwikkelingen op het gebied van de registratie, statistiek en automatisering maar deed hij ook een aantal voorstellen. Deze waren erop gericht de rol van

het CBS in het automatiseringsproces van registers duidelijk te definiëren en veilig te stellen. Zijn vrees betrof vooral het gevaar, dat er door het optreden van de versnelde groei van statistische en para-statistische activiteiten buiten het CBS 'decentraliserende krachten' ontketend waren.¹⁵⁵⁴

Het CBS signaleerde namelijk een groeiende behoefte van de beleidsorganen van de overheid aan kwantitatieve gegevens over maatschappelijke verschijnselen. De automatisering bood nieuwe mogelijkheden voor het verzamelen hiervan. Het registreren van personen, bedrijven en instellingen werd door de automatisering gemakkelijker, 'hanteerbaarder'. Het CBS voorzag, met andere woorden, een sterke toename van statistische en para-statistische activiteiten bij deze beleidsorganen.

Daarnaast kleefde er vanuit het gezichtspunt van het CBS nog een bezwaar aan de automatisering. Het voorzag een verschuiving van belang van de primaire (met andere woorden: het CBS verzamelt en bewerkt van begin tot het eind) naar de secundaire statistiek (statistiek die ontleend is aan externe bronnen, zoals registraties), die voortkwam uit het onderscheid tussen registratie en statistiek. Het verschil tussen deze twee schuilde in het doel waarmee de gegevens voor beiden verzameld werden. Keek de registratie naar het individuele gegeven en zijn mutaties zelf, bij de statistiek was het hoofddoel de 'massale samenvatting'.¹⁵⁵⁵ Het CBS maakte een onderscheid tussen statistiek en registratie, waarmee het in ieder geval een instrument in handen had om met bovenstaande problematiek om te gaan.

Idenburg's definitie van de statistiek luidde als volgt. Het CBS maakte de "*statistiek te algemener nutte die zijn waarde ontleent aan de continuïteit, integratie en differentiatie van tal van verschillende gegevens*", die werd samengesteld om in de behoeften van overheid, wetenschap en maatschappelijke organen te voorzien.¹⁵⁵⁶ Dit was dus, met andere woorden, de ambtelijke statistiek. Deze moest in de ogen van Idenburg, "*door een onafhankelijke instantie objectief worden samengesteld en gepubliceerd en daardoor ook kritiek op het gevoerde beleid mogelijk maken. Het CBS zal zich daarom ook ten alle tijden het samenstellen van statistieken van algemeen belang tot zijn taak moeten blijven rekenen en zich principieel verzetten tegen overdracht ervan aan beleidsorganen.*"¹⁵⁵⁷

Het gevaar was nu dat de registraties buiten het CBS concurrerend gingen optreden met het Bureau bij het opvragen van individuele gegevens. Een dubbele belasting van berichtgevers (particulieren en bedrijven) zou hiervan het ongewenste gevolg zijn. Er was, kortom, dringend coördinatie tussen de statistiek en de registratie nodig. Daar het CBS uit oogpunt van de geheimhouding geen individueel herleidbare gegevens aan derden mocht verstrekken, was het niet zijn taak de gecoördineerde registraties te beheren. We lezen hierover de volgende stellige uitspraak die Verstege in 1972 deed: "*Aangezien het*

*Bureau uit principiële redenen nooit individuele gegevens aan derden kan verstrekken, kan deze coördinatie niet bij het CBS geschieden, doch moet deze of gecentraliseerd bij een destijds bepleit Centraal Bureau voor Registratie of gedecentraliseerd bij de betrokken instanties plaatsvinden.*¹⁵⁵⁸

Daarnaast was er de zogenaamde interne bedrijfsstatistiek, waaronder de geautomatiseerde registratie dus viel, bedoeld om op korte termijn specifieke beleidsvragen te beantwoorden binnen het overheidsapparaat. Deze laatste activiteit behoorde niet tot de taak van het CBS. Dit nam niet weg dat het CBS hierbij betrokken wilde zijn. Beide vormen van statistiek konden elkaar immers van nut zijn. Het Bureau had er, met andere woorden, veel belang bij om nauw samen te werken met de instanties die de registers beheerden. Hiervoor was ruwweg een drietal redenen, dat zowel van organisatorische, technische en ethische aard was.

Ten eerste was het CBS een belangrijke afnemer van de geregistreerde individuele gegevens. Het verkrijgen van gegevens via de registraties in plaats van het zelf verzamelen van informatie (bijvoorbeeld door middel van enquêtes), was vanuit oogpunt van kostenbesparing en efficiency een aantrekkelijk alternatief. Daarbij speelde ook de beperking van de enquêtedruk voor leveranciers van statistische informatie een rol. Hoe minder de berichtgevers lastig gevallen werden met vragenlijsten, hoe beter. De registratie bij de Sociale Verzekeringsbank was bijvoorbeeld een bron voor de statistieken betreffende het arbeidsvolume. De registers van de belastingdienst waren ook zeer belangrijk voor het CBS. Zij leverden de informatie voor de statistieken van de inkomens- en vermogensverdeling.¹⁵⁵⁹

Ten tweede drong het CBS sterk aan op de coördinatie van verschillende geautomatiseerde gegevensbestanden. Om gegevens in te kunnen passen in de grotere kaders (zoals bijvoorbeeld de Nationale rekeningen) had het CBS op elkaar afgestemde definities, indelingen en classificaties nodig. Door de gedecentraliseerde ontwikkeling van registraties dreigde een situatie te ontstaan waarin de externe coördinatie ernstig belemmerd zou worden.¹⁵⁶⁰ De statistiek moest, volgens het CBS, beschermd worden tegen een ongecontroleerde groei van allerlei databanken die ieder op hun eigen wijze verzameld en bewerkt werden. Deze reden van bezorgdheid was dus vooral technisch-organisatorisch van aard, terwijl de eerste genoemde reden vooral door efficiency werd ingegeven. De verschuiving van het zwaartepunt van de ambtelijke statistiek naar secundaire statistieken hoefde dus niet noodzakelijkerwijs een nadeel voor het CBS te betekenen, zolang het maar bij de ontwikkelingen op het gebied van de coördinatie betrokken bleef. Inspraak was het sleutelwoord voor het Bureau. Ten derde waren er problemen van ethische aard ontstaan door de mogelijkheden die de automatisering bood om gegevensbestanden aan elkaar te

koppelen. Het CBS was zich goed bewust van de vrees van het publiek voor het ontstaan van een situatie, waarin er slechts één druk op de knop nodig zou zijn om allerlei gegevens van een individu of bedrijf uit één grote computer te laten rollen. Het CBS was dan ook niet happig op een eventuele rol als centraal registerkantoor.¹⁵⁶¹

Voor de positie van het CBS zag Idenburg dus een concrete bedreiging. De centralisatie die sinds 1899 zulke goede diensten had bewezen, was wederom in het geding. *“Dit proces begon in het begin van deze eeuw met de volkstelling en het is aan de CCS te danken, dat in de loop der jaren in Nederland een bijna unieke situatie is ontstaan, waarbij de samenstelling van nagenoeg de gehele overheidsstatistiek aan een centrale instantie is toevertrouwd”*, zo betoogde Idenburg vurig.¹⁵⁶²

Het CBS wil niet buiten spel komen te staan

De vraag was nu welke instantie belast zou worden met de centrale registratietaken. Uit het door Idenburg geschetste onderscheid tussen statistiek en registratie blijkt al dat het CBS zichzelf niet als centraal registratiekantoor zag, zoals dat in Zweden bijvoorbeeld wel het geval was. Hoewel het CBS sterk aandrong op een binding tussen statistiek en registratie, wilde het zijn positie ten opzichte van de berichtgevers niet in gevaar brengen.

Daartegenover zag het Bureau zichzelf wel als meeste geschikte kandidaat omdat het onafhankelijk en objectief kon opereren. Het beheer van de bestanden ‘binnen departementale muren’ zou leiden tot een decentralisatie van de statistiek en tot het ontstaan van onnodige concurrentie, niet alleen op hetzelfde arbeidsterrein maar ook op dezelfde arbeidsmarkt.¹⁵⁶³ In de nota-Idenburg werd een compromis gevonden.

Ten eerste zou er een afzonderlijk bureau voor de registratie in Nederland opgericht moeten worden, een ‘Centraal Bureau voor Registratie’. Dit zou de taak van het CBS verlichten en zou de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van het CBS ten opzichte van het beleid niet in gevaar brengen. Ten tweede zou het CBS de ontwikkelingen op het gebied van documentatie, registratie en statistiek bij de rijksoverheid nauwlettend moeten blijven volgen.¹⁵⁶⁴

Deze nota werd in de vergadering van de subcommissie voor de organisatie van de statistiek van de CCS, onder voorzitterschap van oud-minister van Economische Zaken H. Vos, in april 1966 besproken. Bij de besprekingen van deze subcommissie waren onder andere als adviseurs uitgenodigd H. Reinoud (de voorzitter van de CAR) ir.J. Smit (van de hoofdafdeling Organisatie en automatisering rijksdienst van het ministerie van Binnenlandse Zaken) en C.J. Graafland (het hoofd Rijksinspectie Bevolkingsregisters van het ministerie van Binnenlandse Zaken).¹⁵⁶⁵ Vos opende de discussie door te stellen dat hij jaloers

op Zweden was. In Nederland dreigde er echter, volgens Idenburg, iets mis te gaan.¹⁵⁶⁶ Over het algemeen waren de aanwezigen zeer te spreken over de nota van Idenburg. De vraag wie de gegevensbanken zou gaan beheren zonder dat de privacy van de Nederlanders werd geschonden en zonder de democratie in gevaar te brengen, hield iedereen bezig. Meerdink riep zelfs uit dat de nota hem uit het hart gegrepen was, omdat hij als (Amsterdams) directeur van een gemeentelijk statistisch bureau altijd al had gepleit voor een 'federaal gedecentraliseerd systeem'.¹⁵⁶⁷

Personen als Reinoud, Smit en Graafland benadrukten het complexe karakter van deze materie. Niet alleen tussen de departementen onderling maar ook met de gemeentelijke diensten moest tot overeenstemming gekomen worden. De vraag was bijvoorbeeld hoe het persoonsadministratienummer samengesteld moest worden: door middel van een gironummer of bijvoorbeeld door het geslacht en de geboortedatum. De keuze ging, grofweg gezegd, tussen een systeem met of zonder identificatie-elementen, waarbij het CBS de voorkeur gaf aan het eerste, ondanks de bezwaren van 'psychologische aard' die aan dit voorstel kleefden.¹⁵⁶⁸ Indien er voor de eerste optie gekozen werd, zou de centrale registratietak ook aan de PTT opgedragen kunnen worden. Het argument van de PTT zelf was dat het als staatsbedrijf beter geschikt zou zijn voor deze taak dan departementale organen.¹⁵⁶⁹ Bovendien beheerde men er reeds zoveel nummers: telefoon- en gironummers. In een artikel in *De Volkskrant*, zo werd door Idenburg in oktober 1966 tijdens een vergadering van de afdelingshoofden van het CBS verteld, zou Reinoud de PTT als kandidaat genoemd hebben. Dit lokte bij het CBS de vraag uit of het de PTT nu als concurrent zou moeten zien. Voordat deze vraag echter beantwoord kon worden moest het Bureau zich eerst beraden op de vraag of het zich wel in dit 'avontuur' wilde begeven.¹⁵⁷⁰

Idenburg had in de subcommissie van de CCS sterk gepleit voor een onafhankelijk, centraal registratieorgaan. Het CBS zou indien er een centraal apparaat zou komen, de rol van 'bureau of standards' willen vervullen, net zoals het dat ook altijd ten opzichte van de gemeentelijke bureaus had willen doen. De 'concurrent', Reinoud, had dit standpunt aanvankelijk nog gedeeld. Een afzonderlijk bureau op armlengte ('arms length') afstand van het beleid was nodig, zo meende hij, omdat de democratie in gevaar zou komen wanneer de concentratie van informatie bij de regering plaatsvond.¹⁵⁷¹

Ambtelijk overleg

De CCS ging echter nog verder dan het CBS inzake het veiligstellen van de rol van het CBS in de toekomstige ontwikkelingen. In het rapport van de subcommissie voor de organisatie van de statistiek werd sterk aangedrongen op

een nauwe band tussen dit orgaan en het CBS. Dus een onafhankelijk orgaan, mede 'ter bescherming van het individu', doch tegelijkertijd moest er via de leiding van dit centrum voor eenheid van beleid gezorgd worden.¹⁵⁷² Men mag aannemen dat de CCS hiermee bedoelde dat de leiding van dit registratiecentrum in handen kwam van het CBS. Met andere woorden: een strakke binding met het CBS, daardoor automatisch onder het toezicht van de CCS vallend. De Commissie deed nog een tweetal aanbevelingen, waaronder het benoemen van een vertegenwoordiger van het CBS in de CAR.

Daarnaast, en dit vormt het interessantste aspect van deze voorstellen, bepleitte de CCS op aandrang van Idenburg voor het ontwerp van een voorschrift van de Ministerraad, waarin werd bepaald dat de inrichting of wijziging van gemechaniseerde en geautomatiseerde registraties of daarmee vergelijkbare bestanden bij overheidsinstanties uitsluitend mocht plaatshebben nadat de CCS er over was gehoord. Met andere woorden: het CBS en de CCS wensten een toepassing van artikel 8 van het KB van 1899 op de geautomatiseerde registraties! Dit uit oogpunt van de verdediging van de belangen van de statistische informatieverstrekking aan overheid, wetenschap en bedrijfsleven.¹⁵⁷³

Het was duidelijk dat er vanuit het CBS sterk werd aangedrongen op regeling van deze materie. Niet alleen de discussie over de registratie van personen, maar vooral die over de bedrijfsregistratuur was belangrijk. Bij deze laatste was een spoedige regeling van levensbelang voor het Bureau. Immers, zonder coördinatie van de automatisering kwam het CBS, dat voor de samenstelling van vele statistieken afhankelijk was van bedrijfsregisters, in de grootst mogelijke problemen. Zo had de belastingdienst reeds stappen gezet op dit gebied. De gemeenschappelijke medische dienst van de bedrijfsverenigingen stond ook al in de startblokken om tot de invoering van een eigen nummering over te gaan. En ten slotte werden de bedrijfsvestigingsregisters van de Gewestelijke Arbeidsbureaus (met medewerking van het CBS) door het departement van Sociale Zaken en Volksgezondheid gecentraliseerd tot één register. Dit vormde de basis voor de samenstelling van de Statistiek Werkzame Personen (SWP) van het CBS, een belangrijke statistiek over de werkgelegenheid. Het Bureau was daarbij niet tevreden met de wijze waarop drs. S. Miedema, lid van de CCS namens het departement van Economische Zaken, de zaak behandelde. Hij moest namens het CBS onderhandelen met het departement van Binnenlandse Zaken over de CBS-wensen, maar had nog weinig vooruitgang geboekt en had het initiatief zelfs uit handen gegeven, aldus Idenburg.¹⁵⁷⁴

De staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, drs. Th. J. Westerhout, bleek echter in juli van 1966 volledig op de hoogte te zijn van de wensen van het CBS, wat hij in een brief aan de CCS liet weten. Er had inmiddels, zo schreef hij de CCS 'intensief en vruchtbaar overleg' plaatsgevonden tussen het Bureau en zijn

Directie Organisatie en Automatisering.¹⁵⁷⁵ Hij juichte de constructieve medewerking van het CBS en de CCS dan ook toe, maar maande tot geduld. Het wachten was immers nog op het rapport van de CAR en dat van de commissie-Simons. Een min of meer breed opgezet registratiecentrum zou, zo meende Westerhout, waarschijnlijk de enige wijze zijn om de invoering van een uniform administratienummer voor personen mogelijk te maken. Overleg hierover met het CBS dat één van de grootste toekomstige gebruikers van een dergelijk registratiecentrum was, zou ongetwijfeld plaatsvinden, zo stelde hij de CCS gerust.¹⁵⁷⁶ Van een permanente vertegenwoordiging van het CBS in de CAR was hij echter geen voorstander. Een ambtenaar van het CBS mocht wel als ad-hoc deskundige advies aan de CAR uitbrengen, maar deze commissie mocht in de ogen van Westerhout niet te groot worden, terwijl daarnaast de 'hoge vergaderfrequentie' van de CAR zwaar zou tellen voor een permanent lid van het CBS.¹⁵⁷⁷

Het CBS bestreed de visie van de staatssecretaris. Overleg had weliswaar frequent plaatsgevonden, maar dit had zich beperkt tot de keuze van het administratienummer terwijl het in de ogen van het CBS veel belangrijker vraagstuk van de organisatie van dit systeem was blijven liggen.¹⁵⁷⁸ De keuze voor een bepaald nummer was 'slechts' een technische aangelegenheid, terwijl de keuze tussen een gecentraliseerde of een gedecentraliseerde registratuur een vraagstuk van beleid, dus veel breder was. Het lijkt erop dat het CBS gepikeerd was dat het niet over de beleidskwesties mocht meepraten. De argumentatie van Westerhout ten aanzien van de vertegenwoordiging in de CAR was ook niet acceptabel in de ogen van het CBS. *"Een zwakkere constructie dan deze heeft geen nuttig effect"*, zo meende Idenburg.¹⁵⁷⁹

De CCS bemiddelde. Oud schreef in januari 1967 aan de minister van Binnenlandse Zaken, mr.P.J. Verdam, dat aan de bezwaren van Westerhout tegemoet kon worden gekomen door een CBS'er als adviserend lid, met het recht om vergaderingen bij te wonen en stukken in te zien, in plaats van volledig lid te benoemen.¹⁵⁸⁰ Hiermee ging de bewindsman akkoord. Op dezelfde datum ging er vanuit de CCS een schrijven uit naar drs.J.A. Bakker, de minister van Economische Zaken. Hierin drong zij aan op het voorschrift van de Ministeraad waaruit een werking zou uitgaan die vergelijkbaar was met artikel 8 van het KB van 1899. *"De Commissie heeft stellig niet de behoefte starre eenvormigheid na te streven; zij meent echter wel dat een zekere standaardisatie niet alleen een groot statistisch belang doch zelfs een eis van algemene doelmatigheid is"*, zo noteerde de CCS.¹⁵⁸¹ De hieraan voorafgaande vergadering van de CCS had, zo meende Verstege later, een zeer levendig karakter gehad.¹⁵⁸² Tijdens deze vergadering werd van de zijde van het CBS wederom aangedrongen op het regeringsvoorschrift. Vooral het gevaar dat de privacy van het individu liep bij 'massale kop-

peling' van registers diende bezworen te worden.¹⁵⁸³ Dit zou echter alleen mogelijk zijn indien er een centrale instantie was die de registers beheerde.

De minister van Economische Zaken berichtte de CCS in maart 1967 dat de Directeur-generaal van het CBS inderdaad van de minister van Binnenlandse Zaken lid van de CAR mocht worden. De consequentie van dit lidmaatschap kon zijn, zo liet hij echter hierop volgen, dat het voorschrift van de Ministerraad waar de CCS en het CBS op aangedrongen hadden niet meer nodig was. In zijn ogen waren de belangen van de statistiek namelijk thans voldoende behartigd.¹⁵⁸⁴ De terughoudendheid van de bewindsman is eenvoudig te verklaren. Er waren namelijk bezwaren van verschillende kanten tegen een dergelijk voorschrift gerezen. Volgens het CBS had het departement van Economische Zaken aan de overige departementen en aan de Minister-president voorgesteld de verplichting in te voeren om alle registraties bij de CCS aan te melden, maar had ir.J. Smit het Bureau reeds gewaarschuwd "*dat dit geen haalbare zaak was.*"¹⁵⁸⁵

Zelfs in de boezem van de CCS waren bezwaren tegen dit plan geuit. De departementaal vertegenwoordiger van Sociale Zaken en Volkshuisvesting, drs.L.A.Ph. van der Ley, was tegenstander van centralisatie van al het registratie-werk en van een regeringsvoorschrift op dit terrein, een mening die gedeeld werd door mr.G.W. Toebes, de directeur van de VNG.¹⁵⁸⁶ Het feit dat er uit de hoek van de departementen en gemeenten bezwaren geopperd werden tegen een bepaling die sterk leek op artikel 8 van het KB van 1899, verbaast ons niet. Deze organisaties waren immers zelf druk bezig de eerste stappen te zetten op het gebied van de geautomatiseerde registratuur. Zij zagen hun zelfstandigheid hierbij uiteraard niet graag aan banden gelegd worden. Het CBS ging in hun ogen in tegen de algemene tendens van decentralisatie van het bestuur.¹⁵⁸⁷ Idenburg ontkende echter ten stelligste dat het CBS alles rigoureuus zou willen centraliseren.

15.5 "De decentralisatie loert om zijn slag te slaan"

Terwijl er in de CCS gekibbeld werd over de mate van controle die het CBS en de CCS op de registratuur zouden moeten uitoefenen bleef het vraagstuk van de organisatievorm hiervan, met andere woorden gecentraliseerd of gedecentraliseerd, een heet hangijzer. Het CBS had de indruk dat de zaak op regeringsniveau in een impasse was gekomen, ondermeer omdat in de Commissie Westerhout de standpunten ten aanzien van de persoonsregistratuur lijnrecht tegenover elkaar stonden.¹⁵⁸⁸ De VNG ijverde voor regionale (gedecentraliseerde) verwerking van persoonsgegevens, terwijl de rijksoverheid voorstander was van een centrale persoonsadministratie. Het compromis zou wel worden, zo voorspelde het CBS, dat er naast de gemeentelijke administraties toch een centraal register zou komen.

Met name wat betreft de bedrijfsregistratuur had het CBS binnenshuis de hand al aan de ploeg geslagen. In 1968 besloot het CBS een eigen werkgroep in te stellen om het standpunt van het CBS inzake de ontwikkelingen buitenshuis te bepalen. Een werkgroep onder leiding van Oomens, de directeur coördinatie, volgde deze ontwikkelingen. De vraag hoever het CBS zou moeten gaan met het aanbieden van diensten stond hierbij centraal.¹⁵⁸⁹ Het CBS vreesde namelijk dat het aan de zijlijn zou blijven staan indien het zelf geen initiatieven ontplooidde. Deze vrees was niet geheel ongegrond. De meerderheid van de CAR bleek zoals hierboven al is vermeld voorstander te zijn van een gedecentraliseerde organisatie van de automatisering.¹⁵⁹⁰ Bij de oprichting van de SOAG in 1968 uitte Verstege zijn bezorgdheid. *“Wij moeten dit scherp bewaken”*, zo sprak Verstege zijn afdelingshoofden toe, *“want de gemeenten zijn in verschillende gevallen onze grootste berichtgevers.”*¹⁵⁹¹ Het probleem was zeer actueel. Op dat moment werd er namelijk onder leiding van Oomens in het kader van de coördinatie van verschillende definities en classificaties, aan een nieuwe ‘standaard bedrijfsindeling’ gewerkt (SBI). Deze SBI ‘69, die bijna operationeel was, zou de enige bedrijfsindeling van het CBS worden.¹⁵⁹²

Bovendien was de positie van de CAR inmiddels aanzienlijk gewijzigd. Deze commissie was, volgens het CBS, niet langer meer een interdepartementale commissie maar fungeerde steeds sterker als een technisch adviesorgaan voor de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken. De nadruk van het overleg binnen de CAR lag niet meer op de institutionele discussie over het vraagstuk centralisatie versus decentralisatie van de automatisering van registers, maar op technische zaken, bijvoorbeeld betreffende de keuze voor bepaalde apparatuur. De door de departementen van Sociale Zaken en Binnenlandse Zaken gedomineerde CAR had duidelijk andere belangen op het oog dan die van het CBS. De departementen hadden automatiseringsportefeuilles die gevuld moesten worden en werden hierin gesteund door de CAR, zo meende Verstege.¹⁵⁹³ Hij noemde het voorbeeld van Sociale Zaken waar men van mening zou zijn dat er op het departement eigen statistieken nodig waren voor de adequate uitvoering van het beleid. Dat zou dan de aanvraag voor een computer weer steunen. Het voorstel van de Arbeidsinspectie om de machinale bewerking van het CBS over te nemen was waarschijnlijk eveneens ingegeven door de behoefte van Sociale Zaken om de automatiseringsportefeuille te vullen, zo vermoedde het Bureau.¹⁵⁹⁴ Dit ontlokte Verstege tijdens een interne vergadering van het CBS in 1969 de opmerking, dat *“overal waar het CBS verstek liet gaan de decentralisatie loert om zijn slag te slaan.”*¹⁵⁹⁵ Overigens lezen we in twintig jaar later gegeven beschouwing (uit 1987) op de CAR, dat de meeste departementen een dergelijk orgaan juist hinderlijk vonden, omdat het kritiek op de automatiseringsplannen leverde.¹⁵⁹⁶ De centralisatie van de informatieverzameling door de overheid

speelde dus een zeer belangrijke rol in de discussie over de wijze waarop de organisatie en het beheer van de geautomatiseerde registers geregeld zou moeten worden.

Bij het CBS leek tegen het einde van de jaren zestig de strijdbare houding, waarbij het altijd samen met de CCS de barricaden beklom om de centralisatie te verdedigen, plaats te hebben gemaakt voor defaitisme: sommigen meenden zelfs dat aan het tijdperk van de centralisatiegedachte een einde was gekomen! De hele automatisering was immers gericht op het verschaffen van kwantitatieve gegevens als basis voor het beleid. Het CBS was, zo redeneerden sommigen in het Bureau, juist in deze tijd van een tekort aan goed opgeleide medewerkers en een groeiende informatiebehoefte in de samenleving vaak niet in staat om ad-hoc informatie te leveren. *“Als wij verstek laten gaan bij de groei die er op het ogenblik al bij de departementen plaatsvindt, hoe willen wij dan de centralisatiegedachte handhaven?”* vroeg het CBS zich in 1972 vertwijfeld af.¹⁵⁹⁷

Het voorstel van iemand in de leiding van het Bureau om aan het begrip centralisatie een geheel nieuwe betekenis te geven die simpelweg neerkwam op: in het geïntegreerde staatsbestel moet het CBS geven wat de departementen zelf niet doen, werd echter resoluut weggewuifd door Verstege. *“Hierdoor zou de centralisatie die wij altijd als de enige goede vorm hebben voorgestaan, plaats maken voor de coördinatie en dat in een tijd waarin de landen die de coördinatie hebben, zoeken naar mogelijkheden om te komen tot centralisatie”*, zo verwoordde hij zijn gedachten over de centralisatie.¹⁵⁹⁸ Naar zijn mening was coördinatie dus eigenlijk, institutioneel gezien, een zwakkere organisatievorm dan centralisatie. Een koerswijziging naar ‘slechts’ coördinatie zou dus een stap terug zijn voor het CBS. De viering van zijn 75-jarig bestaan, waaraan het CBS een jubileumuitgave wilde wijden, en de bouw van een nieuw gebouw voor het Bureau in de gemeente Voorburg vormden eveneens aanleiding om dit soort twijfels intern te bespreken. Bij de leiding overheerste het gevoel dat het CBS op de drempel van een nieuwe fase in zijn bestaan stond. De voortschrijdende automatisering had gevolgen voor de behoefte van de overheid en de maatschappij aan statistiek en planning. Hoe zou de maatschappelijke ontwikkeling verlopen? Welke statistische gegevens zouden in de toekomst nog meer noodzakelijk worden? Wat zou de rol van het CBS hierbij moeten zijn? In vele opzichten was aan een oud tijdperk een einde gekomen.

Vermeldenswaard is in dit verband het verslag dat Verstege gaf van een informele bijeenkomst die in het voorjaar van 1970 had plaatsgevonden tussen de directeurs van de statistische bureaus van Engeland, Canada, Noorwegen en Zweden. Vier landen met gecentraliseerde statistische bureaus dus, inclusief Nederland, en één land met een ander systeem: Engeland. Dit had dan ook op de meeste onderwerpen een andere visie dan de rest, volgens Verstege omdat

de Britse statistiek gedecentraliseerd was. Maar ook tussen de gecentraliseerde landen bleken grote verschillen te bestaan. *“Typisch voor Canada is dat men met heel veel inspanning heel veel tracht te bereiken, waar wij proberen met een minimum een maximum te bereiken”*, zo noteerde de Nederlandse directeur.¹⁵⁹⁹ Tussen de beide Scandinavische landen ontspon zich vervolgens een discussie over het stellen van prioriteiten van statistische werkprogramma's. Niemand bleek het 'kapitalistische' Zweedse standpunt te delen, dat inhield dat statistische bureaus alleen datgene zouden moeten doen waarvoor men bereid was te betalen.¹⁶⁰⁰ Voor Verstege, die duidelijk met plezier van gedachten had gewisseld met zijn buitenlandse collega's, was de toekomst van het CBS rond 1970 in een onzekere fase aanbeland. De 3% groei van de CBS-begroting, waarmee het kostbare automatiseringsproces van het Bureau onder andere gefinancierd moest worden, was niet voldoende om het werkprogramma naar behoren uit te voeren. En wat het CBS staakte werd meestal door anderen overgenomen, wat het CBS naar eigen zeggen in een dwangpositie plaatste. Daardoor was er immers geen kosten-baten analyse van statistieken mogelijk en bleef de prioriteitstelling noodgedwongen op grond van subjectieve beslissingen geschieden.¹⁶⁰¹ Wetenschap en beleid keken ondertussen kritisch mee over de schouder van het CBS.¹⁶⁰² De jaren zeventig begonnen voor het CBS dus als een nieuwe, maar lastige fase.

Dit besef kreeg nog een extra dimensie door de publiciteit die in 1969 op gang kwam rondom de behandeling in de Tweede Kamer van de Volkstellingswet van 1971. Er dient dus over de relatie tussen de volkstelling en de discussie over de automatisering van registers en de toekomstige rol van het CBS hierbij, wel het een en ander gezegd te worden.

15.6 Eventueel misbruik door een kolonelsbewind

De vrees voor een gecentraliseerde en geautomatiseerde opslag van individuele gegevens door de overheid bleek de kern van de strijd tegen de Volkstelling van 1971 te zijn. We gaan hier kort in op de onrust rondom de volkstelling. Voor een uitgebreidere behandeling van deze materie verwijzen we naar het proefschrift van J. Katus waarin de overheidsvoorlichting met betrekking tot de Volkstelling 1971 is onderzocht.¹⁶⁰³

Tegenstanders van de volkstelling, die zich in de media vanaf 1969 steeds duidelijker lieten horen, waren vooral bevreesd voor het mogelijke misbruik van gegevens die door de centralisatie geboden werd. Eén druk op de knop zou immers voldoende zijn om te kunnen beschikken over alles wat men van het individu wilde weten. De instantie die het beheer van deze gekoppelde

bestanden toevertrouwd had gekregen had hiermee een enorm machtsmiddel in handen. Daarbij speelde een rol dat aan de volkstellingen van oudsher een controle van de bevolkingsregisters, die in de loop der tijd 'vervuilden', was verbonden; iets waar niet iedereen gelukkig mee was. De koppeling van deze controle aan een volkstelling was bij de wet vastgelegd. *“Daarmede wordt voorkomen”*, zo lezen we in een informatiebrochure van het CBS over de Volkstelling 1971, *“dat voor het op peil houden van de Nederlandse bevolkingsregistratie een kostbare afzonderlijke rondgang langs de ruim 3,5 miljoen Nederlandse adressen zou moeten worden georganiseerd.”*¹⁶⁰⁴ Vermeldenswaard is overigens dat er in een artikel van het CBS uit 1994, getiteld *“Geen volkstellingen meer”*, het omgekeerde werd betoogd. Naast Nederland houden bijvoorbeeld ook Denemarken, Finland en IJsland tegenwoordig geen volkstellingen meer omdat een dergelijke controle op de bevolkingsregisters niet meer nodig is. De volkstelling als instrument van controle en actualisering van de bevolkingsregisters is dus, dankzij grootschalige steekproeven en de ontwikkelingen op het gebied van de automatisering, overbodig geworden.¹⁶⁰⁵

Het verzet tegen de Volkstelling van 1971 dat zich dus in sterke mate richtte op de bovenstaande controlefunctie, beperkte zich uiteraard niet tot de media. Ook in de Tweede Kamer was sprake van een *“groeïende stemming van beduchtigheid voor schending van de geheimhouding der individuele gegevens.”*¹⁶⁰⁶ Er werd in het bijzonder gevreesd voor een koppeling van de volkstellingsgegevens aan het registratienummer van de commissie-Westerhout. Het CBS overwoog om, teneinde die vrees weg te nemen, bij alle statistieken de namen te scheiden van de overige gegevens. Het probleem was echter dat dit een grote financiële belasting van het CBS tot gevolg zou hebben, terwijl het daarnaast de taak van het Bureau zou bemoeilijken. Maar het grootste probleem was het ontbreken van een wettelijke regeling om deze geheimhouding te waarborgen.¹⁶⁰⁷ Bij de behandeling van de Volkstellingenwet in de Tweede Kamer werd dan ook het besluit genomen dat 90% van de identificatiegegevens na drie jaar vernietigd moest worden. Slechts 10% mocht dus langer bewaard blijven.¹⁶⁰⁸ In feite betekende dit, aldus Verstege, dat het benutten van de volkstelling als basisregistratie grotendeels verloren ging. De meerderheid van het Parlement vond dus dat de privacy van het individu een hoger goed was dan de precisiegraad van de statistiek.¹⁶⁰⁹

Het CBS had hier moeite mee. Het werd immers van twee kanten onder druk gezet. Enerzijds verlangde 'de politiek' dat de gegevens uit oogpunt van de bescherming van de privacy van de bevolking vernietigd werden terwijl anderzijds van de zijde van de universiteiten en overige onderzoeksinstituten werd aangedrongen op het leveren van zoveel mogelijk (bruikbaar) materiaal. Dit bleek bijvoorbeeld uit een discussie tussen het CBS en de 'contactcommissie

sociale wetenschap' die in 1972 plaatsvond, over de op handen zijnde vernietiging van het volkstellingsmateriaal van 1960. De toegankelijkheid van dit materiaal voor derden was ook reeds in de media en in het Parlement onderwerp van discussie geweest. Het ging hierbij om individuele ponskaarten, die echter niet direct individualiseerbaar waren.¹⁶¹⁰ Dit onderscheid dreigde verloren te gaan in het tumult, zo klaagde Verstege, "*met alle gevolgen voor de in dit opzicht toch al kwetsbare positie van het CBS voor 'kwaadwilligen'.*"¹⁶¹¹ De anonimiteitskwestie van het volkstellingsmateriaal in het toenmalige klimaat leidde tot de weigering van het CBS om basisgegevens aan derden af te staan, ook al waren de gegevens niet individualiseerbaar en ook al betrof het gerenommeerde onderzoeksinstellingen. Dit werd aangevochten door vooral de onderzoekers op het terrein van de sociale wetenschappen, die veel interesse in het volkstellingsmateriaal hadden. De verantwoordelijkheid voor de zorg voor de geheimhouding was echter, zo meende het CBS, niet overdraagbaar.¹⁶¹² In het licht van het voorgaande is een schets van het 'klimaat' dat tegen het einde van de jaren zestig ten aanzien van deze materie heerste, op zijn plaats.

Volgens Verstege zouden sommigen in de Kamer huiverig zijn geweest voor misbruik van het adressenbestand van de volkstelling. Bij een eventueel 'kolonelsbewind' zou de beschikbaarheid van dit bestand, volgens deze personen, gevaren kunnen opleveren.¹⁶¹³ Een wetsontwerp betreffende de instelling van een centrale persoonsadministratie, waar de commissie-Westerhout op had aangedrongen, zou in 1971 aan de Tweede Kamer worden aangeboden. Dit was een jaar later echter nog steeds niet gebeurd. Niet opmerkelijk, gezien de bovenstaande vrees in het Parlement voor deze materie. Wel was er inmiddels een staatscommissie geïnstalleerd, die als taak had de privacy-aspecten van de persoonsregistraties te onderzoeken: de commissie-Koopmans.

Sommigen in de CCS zagen in de onrust rondom de volkstelling het bewijs dat er onder bepaalde delen van de bevolking sprake was van een groeiende anti-overheidsstemming die een bedreiging vormde voor de ambtelijke statistiek. Gezien het feit dat de Volkstelling van 1971 was geraamd op 23 miljoen gulden, werd dit zeer betreurd.¹⁶¹⁴ Het lid H. Vos bepleitte dan ook een krachtig optreden tegen dit 'georganiseerd negativisme', zodat de volkstelling niet in diskrediet werd gebracht.¹⁶¹⁵

In de CCS gingen in het voorjaar van 1970 stemmen op om een schrijven aan de leden van de Tweede Kamer te richten waarin enerzijds werd gepleit voor een regeling van de rol van het CBS in nieuwe markt van aanbieders van geautomatiseerde registers en anderzijds de gevoelens van ongerustheid ten aanzien van de volkstelling, ook bij Kamerleden, getracht werd weg te nemen. Deze brief deed echter heel wat stof opwaaien.

Het leven van de minister zuur gemaakt?

Onder leiding van de voorzitter van de CCS, dr.M.W. Holtrop die in 1967 prof.mr.P.J. Oud was opgevolgd, werd in de zomer van 1970 een conceptbrief aan de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer ontworpen. Deze haakte in op en bekritiseerde zelfs, de parlementaire behandeling van de Volkstellingenwet. Bovendien werd hierin het voorstel gedaan het CBS als enige instantie, dus met uitsluiting van anderen, het recht te geven de koppelmogelijkheden van de volkstelling, zowel wat persoons- als wat bedrijfsgegevens betrof, te bepalen.¹⁶¹⁶ Indien er dus, in de lijn van wat er op dat moment werd onderzocht door de commissie-Westerhout, een soort nationale databank zou komen, zou het CBS een monopoliepositie moeten krijgen wat betreft de eventuele koppelmogelijkheden hiervan. Op beide elementen in dit concept kwam echter kritiek van CCS-leden. Het laat zich niet moeilijk raden wat de bezwaren van principiële aard waren.

Ten eerste was er een aantal leden dat meende dat *“zelfs de schijn van verwijten aan kabinet en Parlement”* vermeden diende te worden.¹⁶¹⁷ Dit zou de zaak meer kwaad dan goed doen, zo meenden zij. Ten tweede vonden zij het tijdstip waarop de brief uit zou gaan ongelukkig gekozen. De Volkstellingenwet was namelijk nog niet in de Eerste Kamer behandeld, terwijl daarnaast de Kamer nog wachtte op het rapport van de commissie-Westerhout. De brief van de CCS zou de aanbevelingen van deze commissie, die zich immers vermoedelijk zou uitspreken vóór de invoering van een algemeen administratienummer voor personen, kunnen doorkruisen, wat *“zowel het regeringsbeleid als de belangen van de statistiek zou kunnen schaden, doordat in de brief gegeven uiteenzettingen over koppelmogelijkheden het wantrouwen binnen het Parlement zou kunnen vergroten.”*¹⁶¹⁸ Het woord ‘koppeling’ in de mond nemen zou als een rode lap op een stier kunnen werken in de Kamer, zo werd er over het algemeen gevreesd.

De meeste negatieve reacties op de conceptbrief kwamen van het departement van Binnenlandse Zaken. Hier bleek men zeer ernstige bezwaren tegen de voorstellen van de CCS te hebben.¹⁶¹⁹ De departementaal vertegenwoordiger van dat departement in de Commissie, J. Mulder, had zich zelfs voor advies tot anderen gewend, zoals drs.F.G. Kordes, de raadadviseur voor de automatisering van het departement van Binnenlandse Zaken en tevens secretaris van de CAR. Het zou ‘onelegant’ zijn om de zaak op deze wijze aanhangig te maken, de timing was ‘hoogst ongelukkig’ en het maar liefst acht maal vermelden van de termen ‘koppelbaar’ en ‘koppeling’ in één brief zou de Kamerleden ‘kopschuw’ maken.¹⁶²⁰ Aldus Kordes. Het Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, Graafland, die ook door Mulder was benaderd om zijn visie op deze zaak kenbaar te maken, sloot zich bij Kordes aan. *“In het concept van de CCS*

wordt de koppelingsmogelijkheid naar mijn mening op bijzonder ontactische wijze behandeld, waardoor de minister [van Binnenlandse Zaken, AK] het in de Vaste Commissie [voor Binnenlandse Zaken, AK] extra moeilijk zal krijgen. Daardoor zal niet alleen het algemeen belang, maar zullen ook de belangen van het CBS en van de statistiek worden geschaad”, zo meende Graafland.¹⁶²¹

Een interessante opmerking werd in dit verband door hem gemaakt. De oprichting van een eventuele databank met koppelingsmogelijkheden was op dat moment in studie genomen door de minister van Binnenlandse Zaken. Hij was de aangewezen persoon, zo meende Graafland, om op dat terrein de initiatieven te ontplooiën. Het was dus noch de bedoeling dat aan het onder de minister van Economische Zaken ressorterende CBS een exclusieve toegang tot die databank toegekend werd, noch dat het CBS de bevoegdheid zou krijgen om te beoordelen welke gegevens er voor koppeling in aanmerking kwamen.¹⁶²² Met andere woorden: het CBS en de CCS, beiden onder Economische Zaken ressorterende diensten, mochten zich niet in het vaarwater van het ministerie van Binnenlandse Zaken begeven. We zouden hieruit kunnen afleiden dat er sprake was van een competentiekwestie tussen de twee departementen die betrekking had op de automatisering van de registers en op de vraag welk ministerie hierbij het voortouw nam.

Het CBS zelf was overigens ook niet onverdeeld gelukkig met de strekking van het schrijven van de CCS. Het hoofd van de afdeling algemene tellingen van het CBS drukte zich als volgt uit in een intern memo aan Verstege. *“Het is onaanvaardbaar om de Kamerleden over deze kwestie te benaderen vóórdat de Volkstellingenwet door de Eerste Kamer is. De openbare behandeling begint daar pas op 30 juni en deze brief zou ertoe leiden, dat de hele ellende van de Tweede Kamer in de Eerste Kamer nog weer eens zou worden overgedaan. De minister van Economische Zaken zou daarbij in een onmogelijke positie kunnen komen. (...) Het CBS beweert nu in deze brief (bij monde van de CC) dat ze in het vernietigen van kaartsystemen geen gat zou zien. Dat zou de minister zelfs de kop kunnen kosten!”*¹⁶²³

Het advies van dit zeer verontruste afdelingshoofd bestond er dus in, in ieder geval te wachten totdat de behandeling van de desbetreffende wet in beide Kamers rond was. Bovendien zou het advies van de Directie Algemene Economische Politiek (AEP) van het departement van Economische Zaken gevraagd moeten worden, omdat het CBS anders het verwijt gemaakt zou kunnen worden *“dat wij de minister van Economische Zaken bij de behandeling van de volkstellingenwet ten tweeden male het leven zuur maken.”*¹⁶²⁴

De reactie van de Directie AEP was voorspelbaar. Hoewel er sympathie bestond voor de gedachtegang van de CCS zoals die in de brief was verwoord, dreigde de zaak volgens de Directie nu in politiek opzicht volstrekt verkeerd uit te vallen.¹⁶²⁵ Niet alleen de Tweede Kamer kreeg nu verwijten van de CCS te incas-

seren, maar ook de minister van Economische Zaken kreeg er in de brief van langs. En dat, zo meende het departement, terwijl de minister *“zich zeer heeft moeten inspannen om de wens van het CBS, tot het bewaren van 10% van de volkstellingengegevens voor longitudinale doeleinden, door het Parlement aanvaard te krijgen.”*¹⁶²⁶

De CCS werd dus naar huis gestuurd om haar huiswerk over te doen. In het gewijzigde schrijven wees zij zowel het Parlement als de Ministerraad in het bijzonder op het belang van de toegankelijkheid van de registraties buiten het CBS voor de statistiek in zijn algemeenheid, en in het bijzonder voor het CBS. De tendens die wereldwijd waarneembaar was, betrof immers de steeds verdergaande coördinatie van kwantificeerbare informatie in stelsels. Coördinatie op het terrein van de economische statistiek was mogelijk gemaakt door het instellen van een bedrijfsregister. Voor de sociale statistiek was thans een zelfde soort instrument noodzakelijk: een geautomatiseerd personenregister.¹⁶²⁷ Voor de longitudinale onderzoeken waren identificeerbare gegevens noodzakelijk. Toegang van het CBS tot een nationale databank was dus in de ogen van de CCS een belangrijke voorwaarde om zijn taak op bovengenoemd gebied te kunnen uitoefenen.

Vooral één punt dat de CCS in dit verband naar voren haalde is van groot belang. Zij deed namelijk de aanbeveling om, mocht het tot een regeling ter beperking van de uitwisseling van gegevens uit registraties komen, een algemene machtiging aan het CBS te verstrekken. Deze machtiging, die in Noorwegen reeds bestond, zou het CBS het recht moeten geven om verzamelde gegevens in identificeerbare vorm te krijgen. Immers, *“bij dit Bureau met zijn uitsluitend statistische taak is de geheimhouding van individuele gegevens volstrekt verzekerd.”*¹⁶²⁸

Ten slotte willen we kort de mening van Binnenlandse Zaken weergeven over het hierboven beschreven schrijven van de CCS aan de Kamer en het kabinet De Jong. Mulder bleef afwijzend reageren op de inmiddels gewijzigde brief. Graafland, die hij opnieuw om advies had gevraagd, was er weliswaar tevreden mee dat de term ‘koppeling’ thans vervangen was door vagere aanduidingen, maar wees er op dat daardoor het gevaar was geboren dat de Kamerleden er deskundigen bij gingen halen. *“Worden vanuit de Kamers nadere vragen gesteld, dan zal de zaak toch uit de doeken moeten worden gedaan”*, zo waarschuwde hij Mulder.¹⁶²⁹ Bij Binnenlandse Zaken werd ondertussen door Kordes, zo lezen we in een later verslag van het CBS, een nota opgesteld voor de Tweede Kamer. Hierin had het CBS laten opnemen dat het Bureau verantwoordelijk was voor de coördinatie van de statistische informatie.¹⁶³⁰

De brief van de CCS werd uiteindelijk wel aan de Ministerraad gezonden, die in het voorjaar van 1971 aan de Commissie liet weten dat men in principe akkoord ging met de in deze brief vervatte gedachten. Het werd door het

kabinet De Jong echter niet opportuun geacht de brief naar de Eerste en Tweede Kamer te zenden, voordat het wetsontwerp op de centrale persoonsadministratie werd aangeboden.¹⁶³¹ De commissie-Westerhout ging dus voor. Volgens het CBS kwam dit omdat het inmiddels een politieke zaak was geworden waarbij Economische Zaken en Binnenlandse Zaken lijnrecht tegenover elkaar stonden. Eerstgenoemde departement wilde de zaak met het oog op de komende volkstelling vertragen zodat er rekening kon worden gehouden met de wensen van het CBS. Het departement van Binnenlandse Zaken wilde echter, zo beweerde Verstege, dat de zaak rondom het ontwerp van wet voor een centrale databank nog vóór het einde van de ambtsperiode van de regering De Jong rond was.¹⁶³² In de CAR zou Kordes echter gezegd hebben, dat er geen kans was dat deze zaak nog voor de verkiezingen in het Parlement zou komen.¹⁶³³ Toch was er een niet onbelangrijk succes geboekt door de CCS: zij had bij de Ministerraad de zaak onder ogen gebracht en had hierdoor aandacht gevraagd, en gekregen, voor de positie van het CBS.

Uiterst linksen en supermannen

We besluiten onze behandeling van de perikelen rondom de brief en de behandeling van de Volkstellingwet met een korte reactie van het CBS. In november 1970 werd er door Verstege tijdens een vergadering op gewezen dat het inmiddels wel duidelijk was, “*dat wij voor dit object [de volkstelling, AK] noch van links, noch van rechts steun te verwachten hebben.*”¹⁶³⁴ Inmiddels was de volkstellingwet door het Parlement aangenomen, zij het met tegenstemmen uit de hoek van de PSP, PPR, CPN en de Boerenpartij. “*Waarschijnlijk zullen buitenparlementaire acties meer invloed uitoefenen*”, zo voorspelde Verstege.¹⁶³⁵ Zijn woorden waren profetisch. Door de tegenstanders van de volkstelling, volgens sommigen bij het CBS ook wel de ‘uiterst linksen’ genoemd, werd in de media op grote schaal campagne gevoerd.¹⁶³⁶ Gaandeweg groeide bij het CBS het gevoel dat de acties tegen de volkstelling niets meer met statistiek te maken hadden, maar met politiek. En daar moest het Bureau, zo vond het zelf, buiten blijven. Het zou te ver gaan om in deze studie een uitgebreide opsomming en beschrijving te geven van de publiciteit rondom de Volkstelling van 1971, de veertiende en laatste die in ons land is gehouden. Zoals gezegd verwijzen we voor een dergelijk overzicht naar Katus. Een apart onderzoek naar de invloed van de volkstelling op het imago van het CBS en op de relatie van het Bureau met anderen, gezien vanuit het gezichtspunt van het Bureau en beschreven aan de hand van een onderzoek naar de bronnen van het CBS en de CCS, verdient echter aanbeveling. Voor ons onderzoek is de constatering van belang dat de centralisatie onderdeel van de strijd tegen de volkstelling was.

Eveneens is van belang, wat de schade van het tumult rondom de volkstelling voor de lange termijn is geweest. Zo merkte Verstege in juni 1971 in een bespreking met de Contactcommissie Sociale Wetenschap reeds op, dat het Bureau weliswaar 'ingedekt' was door het volkstellingsoffensief, maar dat *"we er allemaal gezond bij zijn gebleven."*¹⁶³⁷ Hij vervolgde echter: *"misschien is ernstiger de blijvende schade aan onze perspectieven, mede door het feit dat men registratie en statistiek op één hoop veegt met name ook in academische kringen en zelfs in kringen van de sociale wetenschappen."*¹⁶³⁸ Wel had het CBS de indruk, dat het met een verbeterd imago uit de beweging rondom de volkstelling tevoorschijn was gekomen.¹⁶³⁹ Voor de televisiecamera's had immers vrijwel iedere tegenstander van de volkstelling verklaard geen wantrouwen of aversie tegen het CBS 'an sich' te koesteren. Deze uitspraken werden slechts maanden na de telling gedaan, dus op dat moment kon Verstege nog niet inschatten hoe groot die problemen zouden zijn. Het bleek echter dat het sociaal-psychologische klimaat ten aanzien van de telling in de jaren zeventig niet veranderde. Een tweetal proeftellingen voor de Volkstelling 1981 leverden een non-response van 25% op.¹⁶⁴⁰ De Telling van 1981 werd daarom uitgesteld, en uiteindelijk afgelast. In 1991 werd de Volkstellingenwet zelfs ingetrokken. Daarmee kwam officieel een einde aan de wettelijke verplichting van het CBS om elke tien jaar een volkstelling te organiseren.¹⁶⁴¹ Volgens Hartog en Oosterbeek hebben de perikelen van 1971 inderdaad schade toegebracht aan de positie van het CBS. In een in 1990 verschenen artikel wijzen zij er op dat het CBS dankzij de informatieplicht (personen en bedrijven zijn verplicht gegevens af te staan, tegen de garantie dat deze gegevens niet gepubliceerd worden op een tot individuele eenheden herleidbare wijze) tot op zekere hoogte de positie van een wettelijk monopolie had.¹⁶⁴² Voor bedrijven geldt dit nog wel. Voor individuen is de informatieplicht sinds de mislukte Volkstelling van 1971 echter sterk uitgehold, zo menen zij.¹⁶⁴³ We eindigen de 'volkstellingsepisode' met een anekdote. In 1970 werd er op het CBS een opmerkelijke suggestie gegeven om de vrees bij de bevolking voor misbruik van de volkstellingsgegevens weg te nemen. In een artikel in het tijdschrift *The New Scientist* zou, volgens een afdelingshoofd van het CBS, advies zijn gegeven de ontwikkeling van de computer te laten bewaken door 'wijze mannen'; een advies waarin de oud-directeur van het CBS, Idenburg, zich blijkbaar had kunnen vinden.¹⁶⁴⁴ Hij had namelijk een dergelijk advies met betrekking tot de volkstelling gegeven. Verstege had hier echter een hard hoofd in. Hij betwijfelde, zo liet hij weten, *"of dergelijke mannen, die een soort supermannen zijn, wel te vinden zijn."*¹⁶⁴⁵ Hij was sceptisch over de haalbaarheid van een dergelijk plan, maar ook de toekomstige ontwikkelingen op het gebied van de automatisering bleven hem zorgen baren. Twee jaar later trok hij opnieuw aan de bel.

15.7 Teleurstellende ervaringen

In 1972 gaf Verstege in een nota die hij voor de CCS opstelde een schets van de in zijn ogen teleurstellende ontwikkelingen, die sinds het verschijnen van de nota-Idenburg uit 1966 over statistiek, registratie en automatisering en sinds de volkstelling hadden plaatsgevonden. Het op de nota-Idenburg volgende voorstel van de CCS aan de minister van Economische Zaken om een voorschrift vanuit de Ministerraad te doen uitgaan voor alle gevallen waarin er door overheidsinstanties nieuwe registraties werden opgezet of bestaande gewijzigd werden, werd opnieuw herhaald in 1972. Dit teruggrijpen op dit toenmalige voorstel uit 1967 was ingegeven door de teleurstellende ervaringen in de CAR.¹⁶⁴⁶ Bovendien bleek, volgens Verstege, dat er sprake was van een ware wildgroei op het gebied van de registratuur, iets wat een concreet gevaar inhield voor de coördinatie met de CBS-statistieken. Vooral de gemeenten toonden zich erg actief op dit gebied. Ingrijpen in de gemeentelijke autonomie was, zo wist het CBS uit ervaring, erg moeilijk. *“Tot nog toe is er van rijkswege wel zo nu en dan het woord coördinatie in dit verband genoemd, doch een taakverdeling schijnt gezien de gemeentelijke autonomie vooralsnog moeilijk realiseerbaar te zijn”*, aldus Verstege.¹⁶⁴⁷ Als bijlage van de nota gaf Verstege verder een overzicht van de statistische activiteiten bij de verschillende departementen. Volgens hem werden er door de departementen als uitvloeisel van het opzetten van registraties steeds vaker statistische onderzoeken gehouden. Het argument hiervoor zou zijn, *“dat de minister de toelevering van informatie in eigen hand wilde houden en dat de ambtenaren op de departementen vertrouwd moesten raken met de materie.”*¹⁶⁴⁸ Dit laatste argument werd een paar jaar eerder ook al door de CAR genoemd als reden om de automatisering decentraal (per departement) te organiseren. Het CBS was het niet met deze redenering eens en beklemtoonde het aloude motief van de wenselijkheid van centralisatie van de ambtelijke statistiek.

Een belangrijk argument van het CBS was de in deze nota uitgesproken vrees voor de mogelijk slechte toegankelijkheid van statistische gegevens wanneer deze per departement verzameld werden. *“Juist de openheid van het statistische systeem is een kostbaar goed, hetwelk slechts kan worden nagestreefd in een structuur, die de onafhankelijke positie van de ambtelijke statistiek waarborgt en die de verantwoordelijke instantie voor de publicatie van statistische gegevens duidelijk indiceert.”*¹⁶⁴⁹

De toegankelijkheid van databanken voor het CBS had overigens eveneens in 1970 in het schrijven van de CCS aan de Staten-Generaal centraal gestaan. Het CBS gaf dus met dit hierboven genoemde argument een heel andere inhoud aan de bij sommige groepen van de bevolking levende weerstand tegen een monopolist op het gebied van de informatievoorziening. Door de coördinatie van de informatievoorziening op te dragen aan het CBS, een onafhankelijke

organisatie die dankzij zijn wettelijke positie en het samenspel met de CCS op voldoende afstand stond van de regering en het gevoerde beleid, zou informatie niet misbruikt kunnen worden door wie dan ook. Let wel: het CBS wilde inspraak en de mogelijkheid tot coördinatie van de verschillende registers maar wilde absoluut niet gaan fungeren als een centrale databank. Hierop werd nog eens met klem gewezen tijdens overleg tussen het CBS en een aantal sociale wetenschappers. De registratie was 'no-business' voor het Bureau, dat onder geen voorwaarde registraties wilde gaan beheren, zo stelde Verstege krachtig.¹⁶⁵⁰ De nota van Verstege eindigde met de aanbeveling aan de minister van Economische Zaken om de Ministerraad attent te maken op de statistische onderzoeken die buiten het CBS, in het bijzonder op de departementen, plaatsvonden en waarbij de CCS ingeschakeld moest worden. Het zou de openheid van het statistisch gebeuren in het ambtelijk apparaat ten goede komen indien een inventarisatie hiervan vervolgens in de jaarverslagen van de CCS werd gepubliceerd, zo stelde Verstege voor.¹⁶⁵¹

In politiek vaarwater

Inmiddels had de CCS haar subcommissie voor de organisatie van de statistiek bijeen geroepen om de nota-Verstege van commentaar te voorzien. Ten onrechte zag men de CCS vaak als begeleidingscommissie voor het CBS alleen, zo begon zij haar advies over de voorstellen van Verstege. Een voorschrift van de Ministerraad waarmee de departementen gedwongen werden hun activiteiten aan de CCS te rapporteren juichte zij dus vanuit principieel oogpunt toe. Dit was echter geen haalbare zaak, gezien de weerstand die dit op zou roepen. Het CBS kon zich beter wat meer op de vlakte houden, aldus het advies van deze subcommissie, die eerder dacht aan een *"inspraakregeling van de CCS bij inrichting en wijziging van registraties en dergelijke."*¹⁶⁵²

Daarnaast was er nog een ontwikkeling gaande. Blijkbaar was de CAR eveneens bezig met een onderzoek naar de statistische activiteiten binnen de rijksoverheid. Deze commissie was in het kader van een algemene heroriëntering van het geheel van adviescolleges op het gebied van organisatie en personeelsbeleid van de overheid inmiddels zelf aan een onderzoek onderworpen. De bedoeling was dat ze een andere inhoud zou krijgen. *"Uit de verschuiving naar de algemene beleidslijnen is ook bij de CAR de behoefte voortgekomen van een overzicht van hetgeen zich bij ministeries, universiteiten en lagere overheden speelt"*, zo noteerde de subcommissie van de CCS.¹⁶⁵³ Deze enquête, die de CAR wilde gaan houden, mocht niet samenvallen met een zelfde soort onderzoek van de CCS. Het in het leven roepen van een goede samenwerking met de CAR zou dus, althans volgens de aanbevelingen van deze subcommissie, de beste en politiek meest haal-

bare oplossing zijn om het dreigende gevaar van een aantasting van de coördinerende taak van het CBS af te wenden. *“In deze lijn zou het volgens de subcommissie passen dat de CAR ten aanzien van de statistische belangen als intermediair optreedt en de enquêtegegevens aan het CBS doorgeeft”*, zo luidde het advies.¹⁶⁵⁴ Voorwaarde was dan natuurlijk wel dat de CAR breder zou opereren dan slechts voor de minister van Binnenlandse Zaken. Daarnaast zou de Ministerraad bovendien de departementen moeten aansporen om mee te werken met dit gezamenlijke onderzoek van het CBS en de CAR, door ze nog eens te wijzen op het KB van 1899. Dit zou een weg kunnen zijn om de bereidheid tot overleg te kweken bij de ministeries waar deze nu nog tekort schiet, zo lezen we in dit rapport.¹⁶⁵⁵ Een zeer voorzichtige aanbeveling dus. De CCS schoof zichzelf eigenlijk naar de achtergrond, ten gunste van de CAR. Gezien de gevoeligheid van de materie en het politieke vaarwater waarin het vraagstuk van het beheer van de geautomatiseerde registers inmiddels was geraakt, is dit niet opmerkelijk.¹⁶⁵⁶

Coördinatie in plaats van centralisatie

In juni van 1972 werd er een gewijzigde nota van Verstege aan de Ministerraad gezonden waarin werd aangedrongen op het inschakelen van de CCS door de departementen bij de totstandkoming van geautomatiseerde registers. De term ‘coördinatie’ werd veelvuldig genoemd in deze brief, waarin ook voor de naleving van het KB van 1899 werd gepleit, door de CCS op de hoogte te houden van vooral de departementale ontwikkelingen op het gebied van de statistiek en administratie. Sleutelwoorden waren de toegankelijkheid, coördinatie en integratie van statistieken binnen de rijksoverheid

De minister van Economische Zaken, mr. drs. H.J. Langman, gaf gehoor aan dit verzoek en stelde een concept-schrijven op aan de Minister-president. Hierin werd een historisch overzicht gegeven van het proces van centralisatie van de ambtelijke statistiek sinds de oprichting van het CBS in 1899 tijdens het kabinet Pierson. De centralisatie kwam hieruit te voorschijn als een zeer positieve ontwikkeling. Als voorbeelden van bedreigingen van de centralisatie noemde de bewindsman het krappe budget van het CBS, de opkomst van de (para-)statistische activiteiten buiten het CBS ten gevolge van de automatisering en de op handen zijnde verplaatsing van het Bureau naar Zuid-Limburg.¹⁶⁵⁷

Dit schrijven, dat mede ondertekend werd door de minister van Binnenlandse Zaken, mr. W.J. Geertsema, eindigde met het verzoek aan hun ambtsgenoten en de staatssecretarissen om in het vervolg alle activiteiten die betrekking hadden op het verzamelen van kwantitatieve informatie, bij de CCS aan te melden. Ook werden de voordelen van de centralisatie van de statistiek opgesomd.

Deze waren, volgens beide ministers:

- a. *de kwaliteit van de statistiek werd bevorderd door een efficiënte aanwending van de in personele sfeer bij de overheid statistische deskundigheid;*
- b. *het toezicht van de CCS op de wijze van verwerken en publiceren bevorderde de betrouwbaarheid en de objectiviteit van de statistiek;*
- c. *de overzichtelijkheid van het totale complex van statistische activiteiten bij de overheid bevorderde een doelmatig financieel beheer;*
- d. *de noodzakelijke onderlinge vergelijkbaarheid en aansluitbaarheid van statistische gegevens kon worden gerealiseerd.*¹⁶⁵⁸

Wanneer we deze ‘in het verleden behaalde voordelen van coördinatie en integratie’ nader bekijken, valt het op dat de volgorde waarin ze genoemd worden niet erg logisch was. Voordeel ‘a’ en ‘c’ zijn duidelijk voordelen die met efficiency te maken hebben, terwijl ‘b’ institutioneel van aard is. Het als ‘d’ genoemde voordeel ten slotte, was het ‘nieuwere’ argument van de noodzakelijkheid van coördinatie door het CBS. Aangezien dit laatste eigenlijk de voornaamste reden en de directe aanleiding was geweest om deze brief te laten circuleren bij de departementen, zou het meer voor de hand liggend zijn geweest wanneer dit voordeel als eerste genoemd was. Opvallend was bovendien dat in het bovenstaande schrijven het begrip ‘centralisatie’ wel werd gebruikt, terwijl de CCS het gebruik van dit woord angstvallig leek te vermijden. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de CCS in de personen van Holtrop en De Wolff, onmiddellijk reageerde. We zullen de voornaamste gedachtenlijn van deze twee prominente leden weergeven.

Zo stond voorop, aldus deze heren, “*dat de centralisatie van de ambtelijke statistiek en de feitelijke concentratie bij het CBS van moeilijk te onderschatten betekenis wordt geacht.*”¹⁶⁵⁹ De ministers schoten echter, door de nadruk te leggen op centralisatie en concentratie bij het CBS, het veel beperktere doel van de CCS voorbij. Dit doel was volgens de CCS ook veel haalbaarder. “*De CCS is zich bewust geweest dat de thans zo urgente coördinatie en integratie van statistieken bij hun verwezenlijking zouden worden gefrustreerd indien het veel ingrijpender objectief van centralisatie daarbij zou worden betrokken. Het is U uit de besprekingen in de Commissie bekend dat reeds de term ‘centralisatie’ de betrokken ambtenaren op de departementen schichtig maakt en hen doet vluchten in aanduidingen als onderzoek, analyse, beleidsinformatie e.d.*”, zo lezen we in het commentaar van Holtrop en De Wolff.¹⁶⁶⁰ En, zo luidde het commentaar van Verstege en zijn raadsadviseur, prof.G. Goudswaard, het CBS wilde bepaaldelijk niet alles naar zich toe halen!¹⁶⁶¹

Met andere woorden: de CCS ontraadde uit tactische, politieke overwegingen het gebruik van het centralisatiestreven als methode om de coördinatie van

overheidsstatistieken te bevorderen. Daarbij kwam als complicerende factor dat de regering een plan in de maak had om het CBS eventueel naar Zuid-Limburg te verplaatsen. In het geval van een verplaatsing van het CBS naar 'een uithoek van het land' zou volgens deze heren een zodanige desorganisatie van de statistiekproductie optreden, dat centralisatie afgeraden moest worden!¹⁶⁶² De Directeur-generaal zou dan immers geen toezicht meer kunnen uitoefenen op wat er in 'Den Haag' gebeurde. Overigens vermoedde de CCS dat Langman, door het noemen van de dislocatie in deze brief, de overige departementen alvast voorbereidde op de verplaatsing van het CBS.

Een laatste punt van kritiek betrof ten slotte de historische inleiding. Er zou namelijk een andere uitleg van het KB van 1899 gegeven moeten worden. Zoals het er nu stond, was het zelfs, ook naar de mening van Verstege, een verdraaiing van de feiten!¹⁶⁶³ Niet de concentratie van de overheidsstatistiek maar de onafhankelijkheid en de verwetenschappelijking van de statistiek was het hoofddoel van het Koninklijk Besluit van 1888. De centralisatie was dus, in de ogen van Verstege, een afgeleide van dat hoofddoel geweest, een *"streven dat zich binnen de Commissie heeft ontwikkeld en in de eerste helft van deze eeuw succesvol tot een zekere afronding kwam toen in 1942 de landbouwstatistiek en in 1953 de bouwstatistieken bij het CBS kwamen."*¹⁶⁶⁴ Interessant is dat hij spreekt van 'een zekere afronding'! De aanwijzingen van de CCS en het CBS werden overigens door de bewindsman gevolgd.

Tenslotte

Samenvattend kan gesteld worden dat de ontwikkelingen die vanaf halverwege de jaren zestig plaatsvonden op het gebied van de automatisering van registers, ook weer een discussie over de organisatie van de ambtelijke statistiek tot gevolg hadden. De tegenstanders van een gecentraliseerde productie van overheidsstatistieken waren bevreemd voor een situatie waarin misbruik van gegevens vereenvoudigd zou worden door het feit dat slechts één organisatie alle statistische informatie in handen had. De voorstanders, in het bijzonder het CBS en de CCS, noemden de centralisatie echter een groot voordeel en een waarborg tegen misbruik. De wetenschappelijke en staatsrechtelijke onafhankelijkheid van het CBS met de CCS als controlerende instantie waren hierbij de sleutelwoorden. Het verzet van grote delen van de Nederlandse bevolking tegen de Volkstelling van 1971 actualiseerde de discussie over de centralisatie. De door de nieuwe technologie ontstane behoefte aan externe coördinatie van bestanden en registers werd voor het CBS een belangrijk wapen in de strijd voor behoud van zijn positie van centrale producent van ambtelijke statistieken. De wettelijke mogelijkheid om verschillende gegevensbestanden via de

computer aan elkaar te koppelen bleef ook na de Volkstelling van 1971 een gevoelige kwestie. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit, dat pas zeer recent een dergelijke wet die de koppeling van bestanden mogelijk moet maken, door de Staten-Generaal is aangenomen. Hieraan is dus een maatschappelijke discussie van ongeveer 25 jaar voorafgegaan!

Cijferfabriek of onafhankelijk en wetenschappelijk instituut?

Inleiding

De verhouding tussen het CBS en de departementen is historisch gegroeid. Met Binnenlandse Zaken waaronder het CBS tussen 1899 en 1932 ressorteerde, bestond een nauwe relatie die door het CBS en de CCS over het algemeen als niet zeer goed werd beoordeeld. In 1932 verhuisde het CBS naar Economische Zaken waar het Bureau naar eigen zeggen veel meer begrip voor de statistiek ontmoette. Dat er desondanks zelfs hier strubbelingen plaatsvonden, hebben we gezien toen tegen het einde van de jaren veertig de onafhankelijkheid van de statistiek soms moest wijken voor de economische belangen van ons land. De diverse departementen waaronder Landbouw in de loop van de tijd heeft geressorteed, stonden eveneens in een bijzondere relatie tot het CBS, getuige de 'strijd' die er om de landbouwstatistieken werd gevoerd. De grootste moeilijkheden deden zich daar voor, waar de centralisatiegedachte het minst was doorgedrongen: bij de landbouwstatistieken en de na de oorlog overgenomen bouwstatistieken, zo meende de wetenschappelijk adviseur van het CBS, drs. J.A. Links.¹⁶⁶⁵

In de loop van de jaren zestig kwam de verhouding tussen het CBS en de departementen wederom hoog op de agenda van het Bureau te staan. Dit gebeurde onder invloed van de reeds beschreven gebeurtenissen op het gebied van de automatisering van de registratie en administratie van de rijksoverheid. De taken en bevoegdheden op de nieuwe markt van vraag naar en aanbod van informatie moesten immers opnieuw vastgelegd worden. Daaraan gingen uiteraard ambtelijke 'krachtmetingen' en onderhandelingen vooraf. Het CBS moest hierbij rekening houden met het feit dat de departementen in veel gevallen de voornaamste consumenten waren, en soms zelfs de rol van opdrachtgevers innamen. Via de departementale vertegenwoordigers in de CCS konden de wensen aan het CBS kenbaar gemaakt worden.

Over het algemeen verliep de communicatie tussen de departementen en het Bureau echter door middel van zeer directe lijnen. Voor het CBS was dit zeer

belangrijk omdat het op deze wijze goed geïnformeerd bleef over de statistische wensen van de ministeries, terwijl het daarnaast een beroep kon doen op de daar aanwezige informatie. Beide partijen hadden, kortom, baat bij een goede verstandhouding. Voorzichtigheid was dus geboden. Soms kwam de relatie onder druk te staan, bijvoorbeeld wanneer het CBS de gevraagde gegevens niet of niet spoedig genoeg kon leveren. Departementen wilden dan nog wel eens dreigen het zelf te doen, aldus Links in 1967.¹⁶⁶⁶ In een nota waarin hij de verhouding tussen het CBS en de departementen onderzocht, kwamen we een interessante opmerking tegen. Volgens Links kon de centralisatie der statistiek namelijk als voornaamste element in de verhouding tot de departementen beschouwd worden.¹⁶⁶⁷ Deze uitspraak nemen we als uitgangspunt voor een nader onderzoek.

Er was echter nog een belangrijk element in de verhouding tussen het CBS en het overige rijksapparaat. Het CBS had namelijk ervaren dat het lastig kon zijn om onderdeel te zijn van de door sommigen zo verfoeide overheid. Het vreesde dat zijn positie als onafhankelijk onderzoeksorgaan hierdoor schade had opgelopen en realiseerde zich dat zijn imago kwetsbaar was. De Volkstelling van 1971 had dit probleem zeer duidelijk aan het licht gebracht. De weerstand tegen deze Telling was veel groter geweest dan het CBS en de CCS aanvankelijk hadden voorzien. Aldus een vertrouwelijk verslag van de CCS uit 1970.¹⁶⁶⁸ De zelfstandigheid van het CBS was onder druk komen te staan.

Het ressorteren onder een departement had immers als gevolg dat het CBS in de ogen van sommigen voornamelijk als een dienaar van de overheid werd gezien. Bij sommige actiegroepen zou sprake zijn van een 'extremistische anti-establishment mentaliteit'.¹⁶⁶⁹ Het gevaar bestond, zo vreesde het CBS, dat dit soort gevoelens over zouden slaan op andere bevolkingsgroepen. Deze vrees was niet overdreven. Berichtgevers bleken namelijk over het algemeen wel bereid te zijn om het CBS het voordeel van de twijfel te gunnen, maar vonden het nog altijd moeilijk om 'Den Haag' te vertrouwen, zo bleek herhaaldelijk.¹⁶⁷⁰ Er zou op gewezen kunnen worden dat dit probleem gedeeltelijk werd opgelost toen het CBS gedeeltelijk wegtrok uit de regio-Den Haag, dus uit het regeringscentrum, halverwege de jaren zeventig. De nauwe band tussen het overheidsapparaat en het statistische bureau werd toen immers in letterlijke zin deels losser gemaakt door het creëren van een fysieke afstand tussen de departementen en de helft van het CBS. Het CBS zelf kon dit voordeel echter aanvankelijk niet inzien. De vrees voor aantasting van de centralisatie vormde de kern van het protest van het CBS en de CCS tegen de dislocatie.

Samenvattend: het feit dat het CBS een rijksdienst was, was in de ogen van Links tegelijkertijd zijn sterke en zijn zwakke punt. Sterk omdat het daardoor een groot machtsapparaat achter zich had, zwak omdat de statistiek daardoor

gebonden was aan het rijk en niet in volledige onafhankelijkheid kon opereren. Er waren personen in de leiding van het CBS die, vooral na afloop van de volkstelling, constateerden dat het als een nadeel beschouwd kon worden dat het 'slechts' dienaar was van het beleid en geen beleidsmaker, waardoor het volgens hen een 'inferieure positie' in het rijksapparaat innam.¹⁶⁷¹

16.1 Cijfermaniakken?

Het imago van het CBS bij een belangrijke gebruiker, de wetenschappelijke wereld, was volgens het CBS zorgwekkend te noemen. *"Het blijft een punt van zorg"*, zo werd in 1968 door het CBS genoteerd, *"dat ons imago bij academici zo slecht is. We hebben ons, in een zekere hautaniteit, gedragen als een burcht en de buitenstaander is ons als een eigenwijze burcht gaan zien."*¹⁶⁷² Aldus Verstege, die een kritische houding ten opzichte van zijn eigen organisatie niet ontzegd kan worden. De maatregelen van Idenburg ten spijt, onder wiens bewind we al een ommezwaaai zagen in de richting van meer openheid en van een verbetering van het imago van het CBS, was er dringend verbetering nodig.

Opmerkelijk is het dus niet dat het CBS zich nog al eens miskend leek te voelen, vooral wanneer het CPB of een minister de krantenkoppen haalde met CBS-cijfers. *"Het wekt de jaloezie, zoals kranten en tijdschriften vaak grafieken publiceren, gebaseerd op onze cijfers"*, zo mopperde Verstege tijdens een vergadering van de leiding van het CBS.¹⁶⁷³ Staatssecretaris dr.R.J.H. Kruisinga van Sociale Zaken en Volksgezondheid was zo'n politicus die volgens het CBS vaak de kranten haalde. *"Zou de Directeur-generaal van het CBS daar niet moeten staan?"*, zo vroeg een afdelingshoofd zich af.¹⁶⁷⁴ Ook het CPB stond herhaaldelijk in de publiciteit met prognoses en plannen die op basis van cijfermateriaal van het CBS waren samengesteld. Het CBS daarentegen, voelde zich in de media vaak afgeschilderd worden als een stel 'cijfermaniakken'.¹⁶⁷⁵ Het gezegde *"onbekend maakt onbemind"* lijkt van toepassing te zijn geweest voor het CBS. Maar hoe moest het bekend worden? Er bestond nu eenmaal een spanningsveld tussen het vellen van een waardeoordeel aan de hand van statistische informatie (wat het CBS niet mocht) en het geven van nieuwswaarde aan cijfers door er bepaalde conclusies uit te trekken. Het laatste mocht het Bureau wel doen, maar dit bleek niet eenvoudig te zijn omdat hiervoor dit hooggekwalificeerde personeel nu juist nodig was!

Naarstig werd er dan ook tegen het einde van de jaren zestig aan een verbetering van het imago en aan de 'public relations' gewerkt op het CBS. Het Bureau moest zichzelf, simpelweg gezegd, beter verkopen om te voorkomen dat anderen met de eer gingen strijken terwijl het zelf het etiket opgeplakt kreeg een dorre

cijferfabriek te zijn. Er werd in dit kader zelfs door een afdelingshoofd voorgesteld om de naam van het CBS te veranderen omdat het woord 'statistiek' een verkeerde klank had en zelfs aversie zou opwekken! Het Centraal Bureau voor de Statistiek zou voortaan de naam moeten dragen: het Centraal Bureau voor Kwantitatieve Informatie.¹⁶⁷⁶ Dit was overigens niet de eerste keer in de geschiedenis van het Bureau dat er twijfels over de naam werden geuit. Vlak na de Tweede Wereldoorlog was er reeds getracht door Idenburg om een Rijksdienst voor Statistiek en Onderzoek op te richten, waarvan het CBS onderdeel zou zijn. Het toevoegen van de term 'onderzoek' zou het CBS meer wetenschappelijk cachet hebben gegeven en zou het beeld van de cijferfabriek in positieve zin hebben bijgesteld.

Een andere oplossing die in de jaren zestig werd gevonden was om samen met andere (wetenschappelijke) instellingen aan publicaties te werken. Ook dit zou 'goodwill kweken', het CBS 'in the picture' houden en bijdragen tot het behoud van de centrale positie van het Bureau in het overheidsapparaat.¹⁶⁷⁷ Aldus Verstege. Bovendien zou het de benodigde academische mankracht leveren. Een deel van de kritiek uit wetenschappelijke hoek betrof het tekortschieten van het CBS op het terrein van het statistisch onderzoek en de analyse, terwijl de vraag hiernaar vanuit de universiteiten en het beleid steeds verder toenam. Een grotere detaillering en frequentie van gegevens werd gevraagd. De regionaliseringstendens in het economisch beleid vroeg daarnaast om de regionale uitsplitsing van statistieken. Als voorbeeld hiervan kunnen de Regionale rekeningen genoemd worden. Het CBS voelde zich echter met handen en voeten gebonden aan een te krappe begroting om zijn werkprogramma naar behoren uit te voeren. De zogenaamde 3%-regeling, de norm voor de trendmatige reële groei van de uitgaven van het CBS, liet geen ruimte toe om voldoende aandacht aan de research te besteden. Geen 3% maar een verdubbeling hiervan had het Bureau nodig! Internationaal gezien liep het CBS bovendien achter met het automatiseringsproces.¹⁶⁷⁸

Deze situatie, die door het CBS als 'desastreus' werd betiteld, speelde de voorstanders van decentralisatie in de kaart, zo vreesde de leiding van het Bureau.¹⁶⁷⁹

De explosieve groei van de vraag naar kwantitatieve informatie, waarvan bij de universiteiten en beleidsorganen sprake zou zijn, zou immers kunnen leiden tot groei van statistische activiteiten bij de departementen. Daar zouden statistici aangesteld worden en dus statistische afdelingen ontstaan: het doemscenario van de voorvechters van centralisatie! De wat optimistischer ingesteldere afdelingshoofden meenden echter dat het zo'n vaart niet zou lopen. Over de gehele linie in het overheidsapparaat waren er personeelsproblemen. Het aantrekken van voldoende academici bleek schier onmogelijk te zijn, zelfs voor de departementen waar hogere rangen dan op het CBS geboden konden worden.

In het begin van de jaren zeventig werd er, in het kader van de opstelling van meerjarenprogramma's, in toenemende mate aandacht besteed aan de bovenstaande problematiek. Tijdens een vergadering van de CCS werd de noodzaak van de verwetenschappelijking van de publicaties van het CBS eveneens sterk benadrukt. Nederland mocht niet achterblijven bij de ontwikkelingen van andere landen met hoogwaardige statistische organisaties, ook niet wat betreft het automatiseringsproces.¹⁶⁸⁰ *“Ten onrechte hoort men soms de mening dat de Nederlandse statistiek reeds een dusdanig peil heeft bereikt, dat men wel wat kalmer aan te werk kan gaan. Recente vergelijkingen met landen als Noorwegen, Zweden, Canada en Japan hebben duidelijk geleerd dat wij achter raken”*, aldus een kritische CCS.¹⁶⁸¹

16.2 Het CBS en de departementen: spreiding en planning

In de CCS pleitte Verstege begin 1972 voor het zoveel mogelijk inschakelen van de CCS bij het kwantitatieve onderzoek dat er buiten het CBS plaatsvond. De voorgeschiedenis van dit verzoek hebben we beschreven. We staan hier wat langer stil bij de relatie tussen het CBS en de departementen; een onderwerp dat het reeds behandelde proces van de automatisering van de rijksdienst en de gevolgen hiervan voor de centralisatie van de statistiek aanvult en verder verduidelijkt. De vraag is hoe het Bureau zelf oordeelde over de taakverdeling tussen zichzelf en de departementen en hoe het de samenwerking met de ministeries ervoer.

We beginnen met een betoog vóór centralisatie en vóór nabijheid bij de departementen dat ruim vijftien jaar eerder, in 1957, door Idenburg in een nota werd uiteengezet. Deze nota werd onder de leden van de CCS verspreid omdat het CBS genoemd was als kandidaat voor verplaatsing naar een economisch onderontwikkeld gebied. Dit in het kader van het ontwerp 'vestigingsplaats van rijksinstellingen' van het derde kabinet Drees, dat een uitvloeisel was van het probleem van de groeiende Randstad.¹⁶⁸² Idenburg trok fel van leer tegen deze plannen, die hij later betitelde als *“een laatste povere rest van een streven tot ordening, hetwelk verder volstrekt is vastgelopen.”*¹⁶⁸³ Hiermee doelde hij op de pogingen van de regering in de eerste naoorlogse jaren om de vestigingsplaats van ondernemingen te beheersen. *“Het is door de openbare mening als te radicaal beschouwd en daardoor onmogelijk gebleken”*, zo meende hij.¹⁶⁸⁴

Voor het CBS lagen op dat moment plannen voor de bouw van een nieuw pand in Voorburg op tafel. Het Bureau zou, wanneer deze plannen werden goedgekeurd, op één locatie gevestigd kunnen zijn, een luxe die het tot dan toe had moeten ontberen. Maar de plannen vestigden tevens de aandacht op het Bureau als kandidaat voor het spreidingsbeleid. Als nieuwe locatie voor het CBS was

het oosten van Nederland aangewezen. De steden Apeldoorn en Assen werden in de wandelgangen genoemd.

Idenburg kwam in zijn nota tot de conclusie dat het een volstrekt onaanneemelijke gedachte zou zijn om het CBS 'met zijn typisch interdepartementale taak' naar het oosten des lands te verplaatsen, zolang het centrum van de Rijksdienst in Den Haag gevestigd was.¹⁶⁸⁵ In juli 1958 verzocht de minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, ir.H.B.J. Witte, aan de Vaste Commissie van de Rijksdienst voor het Nationale Plan om advies uit te brengen over de verplaatsing van het CBS. Zij oordeelde als volgt: *"Er is een groot landsbelang gelegen in een centraal geleide statistiek. De gecentraliseerde opzet van de Nederlandse statistiek brengt mee dat het CBS voor alle ministeries de statistische functie verricht waarop te allen tijde een beroep moet kunnen worden gedaan. Zou het CBS op grote afstand van het regeringsapparaat zijn gelegen dan zou men het gevaar lopen van de ongewenste toestand dat ieder departement weer zijn eigen statistieken gaat verzorgen."*¹⁶⁸⁶

De plannen werden tot grote opluchting van het CBS (voorlopig) afgeblazen. De Ministerraad besloot namelijk, het advies van de Vaste Commissie in aanmerking nemende, dat huisvesting van CBS in één gebouw noodzakelijk was. Er werd echter niet gezegd waar dat gebouw moest staan.

In 1961 werd het CBS wederom als kandidaat voor verplaatsing genoemd. Het was Idenburg herhaaldelijk gebleken, zo liet hij aan de CCS weten, *"dat nog steeds invloedrijke personen van mening zijn, dat het CBS naar het oosten in het land kan worden overgeplaatst."*¹⁶⁸⁷ De voorzitter van de CCS, Oud, zond in reactie op dit voornemen en op verzoek van Idenburg een schrijven aan de minister van Economische Zaken. Het CBS als voorbeeld van functionele organisatie binnen het regeringsapparaat, zou volgens Oud absoluut niet weggehaald mogen worden uit de omgeving van dit apparaat. Maakte men het Bureau wel los hieruit, dan zou men de grondvoorwaarde aantasten voor een goed functioneren van de gecentraliseerde overheidsstatistiek.¹⁶⁸⁸ Aldus de CCS, die voorstelde dat de overheidsstatistiek ernstige schade zou oplopen indien het CBS slachtoffer werd van de kabinetsplannen.

De hoeveelheid en de aard van de externe contacten van het CBS vormde het hoofdmotief in deze nota om het CBS niet voor dislocatie, dus verplaatsing naar een regio ver weg van Den Haag, in aanmerking te laten komen. *"Immers na verloop van tijd zullen de hoogst noodzakelijke contacten - ondanks de goede communicatiemiddelen - toch een zekere verslapping ondergaan."*¹⁶⁸⁹ Deze contacten betroffen voornamelijk de ministeries en de daaronder ressorterende diensten. Het aantal persoonlijke contacten van het CBS met de ministeries werd in een raming van een aantal jaren daarvoor reeds op ongeveer 2 500 per jaar geschat. Bij het CPB betrof het ongeveer 600 contacten.¹⁶⁹⁰

Het argument dat het CBS omringd moest zijn door de centrale planning- en

beleidsinstanties en in het bijzonder de departementen van algemeen bestuur, stond dus voorop in het afwijzende advies dat de CCS in maart 1961 aan de regering gaf ten aanzien van verplaatsing van het CBS. Hoewel de 'commissie spreiding rijksinstellingen', onder voorzitterschap van dr. W. Drees sr., in december 1961 tot een andere conclusie was gekomen in haar rapport, namelijk dat het CBS met zijn vele routinewerkzaamheden wel voor spreiding in aanmerking kwam, gaf het kabinet Marijnen toch in 1963 opdracht tot de voorbereiding van de bouw van het pand voor het CBS in Voorburg.¹⁶⁹¹

In 1966 werd het CBS niet genoemd in de toen verschenen "*Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland.*" Een jaar later raakte het Bureau toch weer betrokken bij de spreidingsdiscussie. De minister van Economische Zaken, mr. L. de Block, verzocht in het voorjaar van 1967 de CCS namelijk om na te gaan in hoeverre haar in 1961 geuite bezwaren tegen verplaatsing van het CBS nog van toepassing waren. Een subcommissie onder voorzitterschap van Oud werd in allerijl samengesteld, bestaande uit de 'zwaarste kopstukken' van de CCS: ir. H. Vos, ir. F. C. M. Wijffels, dr. J. Ch. W. Verstege, prof. C. A. van den Beld, prof. dr. ir. H. G. van Beusekom, ir. J. F. Cusell, prof. dr. W. Drees, prof. dr. Ph. J. Idenburg, prof. dr. J. P. Kruyt, drs. L. A. Ph. van der Ley, mr. A. J. R. Mauritz, drs. S. Miedema, drs. G. M. Nederhorst, ir. Th. Quené, drs. J. de Vries en prof. dr. P. de Wolff. De subcommissie concludeerde dat zij bij het eerdere standpunt van de CCS uit 1961 bleef, wat leidde tot de beslissing van de Ministerraad om van verplaatsing van het CBS buiten het regeringscentrum af te zien. De noodzakelijkheid van nauwe contacten met de departementen waardoor een geïntegreerde statistiek voor een geïntegreerd beleid en een geïntegreerde (beleids-)planning mogelijk was, bleef het voornaamste argument van de Commissie.¹⁶⁹² De verwijzing naar de planning brengt ons op een tegelijkertijd bij het CBS gevoerde discussie, waar we kort bij stilstaan.

In 1965 deed zich een namelijk een gelegenheid voor waarbij het CBS zich wederom beraadde op de toekomstige ontwikkelingen op het gebied van de statistiek. Naast de automatisering kwam de 'planning' vanaf het midden van de jaren zestig sterk in de belangstelling te staan. Het CBS reageerde hierop door zich intern te beraden op zijn toekomstige rol op dit terrein. Het zou zijn werkzaamheden namelijk verder uit kunnen breiden naar het terrein van het statistisch onderzoek en naar de planning. Uitbreiding met niet-statistische taken dus. De grens tussen deze gebieden was echter moeilijk te trekken. Verstege waarschuwde in 1965 dan ook voor grensoverschrijdingen. Planning was immers in feite niets anders dan de rationalisering van het beleid en het uitbouwen van bepaalde beleidslijnen. En dat behoorde nu eenmaal niet tot de taken van het CBS, zo betoogde hij.¹⁶⁹³

Overigens was dit een bekende discussie: de vraag waar de grens tussen onder-

zoek en statistiek lag was jaren eerder ook al gevoerd. Ondertussen begonnen de ministeries te ontdekken dat er in de toekomst planning nodig was. Naast het Centraal Planbureau lagen de plannen voor de instelling van een Sociaal-Cultureel Planbureau (CPB), een Onderwijs Planbureau (OBP) en een Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) op tafel. *“Zij belasten daarmee functionarissen, die onze gesprekspartners zullen worden”*, zo voorspelde Idenburg.¹⁶⁹⁴ Het CBS moest zich voorbereiden op deze samenwerking. De benoeming van de Directeur-generaal in de Rijksplanologische Commissie, waartoe de regering in 1967 besloot, was voor het Bureau een stap in de goede richting. In het kielzog van de bovenstaande ontwikkeling kwam er bij het CBS een proces van bewustwording op gang, die voornamelijk betrekking had op de wijze hoe het zich moest profileren en gedragen ten opzichte van de departementen. Verstege had namelijk een tamelijk somber toekomstbeeld voor ogen. *“Wij hebben – tot in de Ministerraad aan toe – het image een cijferfabriek te zijn in plaats van een staforgaan. Dit houdt voor het CBS grote gevaren in. (...) Ons streven moet erop gericht zijn intensieve contacten te leggen en te onderhouden met de departementen zonder onze zelfstandigheid van de statistiek op te geven”*, zo betoogde hij in 1967.¹⁶⁹⁵

16.3 Al te innig of nog in ontwikkeling

Bovenstaande zaken, dus de spreidingsdiscussie en de toegenomen aandacht voor planning, vormden voor het CBS in 1967 aanleiding om de verhouding met de departementen nog eens kritisch onder de loep te nemen. Verstege opende de interne beraadslaging over dit onderwerp in oktober van dat jaar, door de volgende typering voor de relatie tussen het CBS en een aantal departementen te geven. *“Soms al te innig met Landbouw en Volkshuisvesting, rustig met Justitie, intensief met Onderwijs, zeer moeilijk met Sociale Zaken, in ontwikkeling met Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, gemengde gevoelens ten aanzien van Verkeer en Waterstaat en nog niet ideaal met Economische Zaken.”*¹⁶⁹⁶ We geven een korte uitleg.

De al te innige relatie met Landbouw en Volkshuisvesting werd uiteraard veroorzaakt door de centralisatie: daar waren immers het meest recent grote statistieken ‘weggehaald’ door het CBS. Bovendien zou in het geval van de landbouwstatistieken de inschakeling van de CCS, via de departementaal vertegenwoordiger van dat departement ‘volstrekt onvoldoende’ zijn.¹⁶⁹⁷ Over het algemeen weet het CBS het gebrek aan inbreng aan de Landbouwwet van 1957. Door deze wet, waarbij het ministerie zeggenschap had gekregen over het waarnemingsapparaat in de landbouwsector, zou de minister ‘grote macht’ over de statistiek hebben.¹⁶⁹⁸ Het CBS, als grootste opdrachtgever van dat waar-

nemingsapparaat, moest in zijn ogen veel meer in de melk te brokkelen hebben. Het was merkwaardig, zo lezen we in een nota van het CBS, dat de Landbouwtelling in de Landbouwwet geheel geregeld was buiten het CBS en de CCS om.¹⁶⁹⁹ *“Geen wonder dat door deze formuleringen [in de wet, AK] het CBS inzake de landbouwstatistieken, ook voor de buitenlandse tellingen, uitvoeringsorgaan van het ministerie dreigt te worden, zonder dat van een behoorlijke inbreng van CBS en CCS sprake is”*, zo luidde de scherpe conclusie.¹⁷⁰⁰

Ten slotte nog een andere kwestie met betrekking tot de relatie tussen het CBS en dit departement. In 1972 schreef het CBS een scherp verslag over de gang van zaken rondom de slachtingenstatistiek, die werd samengesteld door de Veterinair Inspecteur voor de Volksgezondheid en die afweek van de slachtingenstatistiek van het CBS. Ondanks verschillende pogingen kon het CBS daaraan geen einde maken. Daar er, volgens het Bureau, over de gehele linie sprake was van een personele unie tussen de vee-artsenijkundige dienst van Landbouw en Visserij en de Veterinair Inspecteur van de Volksgezondheid, was het niet te verwachten dat op dit punt enige verandering kwam, zo luidde de sombere voorspelling uit 1972.¹⁷⁰¹

Dat er problemen waren met Sociale Zaken was ook geen verrassing. De contacten tussen het CBS en het departement over de statistiek werkzame personen (SWP), waarbij samengewerkt moest worden, waren volgens het Bureau aanvankelijk zeer slecht geweest.¹⁷⁰² Ook over andere statistische onderwerpen werden de degens gekruist. In maart 1967 waren er besprekingen gehouden tussen het CBS en dit departement over de taakverdeling, in het bijzonder over de Bedrijfsongevallenstatistiek. Aan deze statistiek was bij de Arbeidsinspectie behoefte ontstaan toen de Ongevallenstatistiek van de Sociale Verzekeringsbank wegviel. Na uitvoerig overleg, zo lezen we in een terugblik van het CBS uit 1972, was er een vorm van samenwerking ontstaan die vele kinderziekten had doorgemaakt en die aan het begin van de jaren zeventig nog niet tot een aanvaardbaar resultaat geleid.¹⁷⁰³

Aanwezig bij bovengenoemd overleg waren namens het departement onder andere mr.J.H. Klatte en drs.L.A.Ph. van der Ley, beiden lid van de CCS. Verstege, het woord voerend namens het CBS, noemde de Bedrijfsongevallenstatistiek een typisch voorbeeld van een terrein waar taakafbakening nodig was. Immers, het CBS ‘claimde’ deze statistiek, terwijl het departement deze statistiek in eigen hand wilde houden. Van der Ley redeneerde hierbij als volgt. Op het terrein van de volksgezondheid, dus ten aanzien van de medische statistieken, zouden andere spelregels van toepassing moeten zijn. Met andere woorden: de medische statistiek zou om een andere benaderingswijze vragen. *“Ook bij de gezondheidsstatistieken is de centralisatiegedachte nog geenszins aanvaard”* schreef het CBS hierover later.¹⁷⁰⁴ Voor een verklaring waarom de

medische statistiek in de ogen van het departement van Sociale Zaken en Volksgezondheid een aparte plaats in zou nemen, zouden we onder meer de geslotenheid van de medische professie kunnen aanvoeren. De beroepsgroep gaf, mede uit privacyoverwegingen, de gegevens waarschijnlijk niet graag uit handen maar hield ze liever op het 'eigen' departement, waar de Geneeskundige Hoofdinspecteur de scepter over het beheer en gebruik van deze informatie zwaaide. Bovendien dienden ze vaak als registratie en niet als pure statistiek.

Verstege was het niet eens met een aparte positie voor de medische statistieken. Hij wees er op, dat in zijn visie het CBS statistieken maakte voor beleid en wetenschap. Van der Ley had namelijk in een eerder schrijven een onderscheid gemaakt tussen statistieken van algemeen belang en statistieken ten behoeve van het beleid van het departement. Dit werd als volgt door hem toegelicht. Het was geenszins zijn bedoeling de functie van het CBS te verhinderen, maar een concentratie van alle informatie bij het CBS of bij een toekomstig Centraal Bureau voor de Registratie was in zijn ogen niet wenselijk. Het departement wilde zeggenschap over een eigen apparaat voor de taken op het gebied van de administratie en registratie, waaronder de volksgezondheidsstatistieken. *“Wij willen niet zo ver gaan als in een aantal andere landen, waar men een andere aanpak ziet, te weten dat de organen zelf alle statistieken vervaardigen om ondersteuning van het beleid mogelijk te maken”*, zo nuanceerde hij zijn uitspraken enigszins.¹⁷⁰⁵ Dit ontlokte overigens bij Verstege de opmerking dat men in veel landen juist jaloers was op de in Nederland bereikte centralisatie van de ambtelijke statistiek!¹⁷⁰⁶

In een latere nota waarin hij een inventarisatie gaf van de kwantificerende informatieverzorging op de diverse ministeries kwam hij als volgt terug op de positie van de statistieken van Volksgezondheid. De activiteiten van de Geneeskundige Hoofdinspectie bleven geheel buiten het gezichtsveld van de CCS, iets wat Verstege een kwalijke zaak vond. *“Nieuwe objecten worden steeds als registratie-zaken gezien daar ook belangstelling bestaat voor de individuele gegevens in verband met de inspectietaak”*, zo beschreef hij de situatie bij dit departement waar de statistiek “groeïende” was.¹⁷⁰⁷

Er was echter nog een statistisch project waarover ambtelijk overleg gevoerd moest worden. We doelen op de Werkloosheidsstatistiek. Op grond van de administraties van de arbeidsbureaus stelde het ministerie namelijk allerlei statistieken samen, waaronder de Werkloosheidsstatistiek. *“Hoe krijgen wij deze zaak weer in eigen hand?”*, zo vroeg het CBS zich tijdens deze bespreking af.¹⁷⁰⁸ Niet iedereen was overigens voorstander van overname van deze belangrijke, maar politiek gevoelige statistiek. Juist in deze tijd was deze statistiek volgens het CBS ‘onder de maat’.¹⁷⁰⁹ Het was de vraag of het verstandig was aan een dergelijke statistiek de vingers te branden. Een afdelingshoofd wees er bovendien op dat het niet juist was dat de CCS het departement onder druk zou zetten om deze

statistiek af te staan omdat het CBS zelf destijds stukken van de arbeidsvoorzieningsstatistiek afgestoten zou hebben.¹⁷¹⁰ In 1972 werd er door het Bureau op gewezen dat het meest recente probleem met Sociale Zaken de afgrenzing van het begrip 'arbeidsreserve' betrof. Dit probleem werd geweten aan de verwevenheid van administratie, statistiek en beleid.¹⁷¹¹

Samenvattend kunnen we vermelden dat uit de bronnen van het CBS en de CCS, waarvan we hierboven een deel van hebben weergegeven, het beeld naar voren komt van een bij tijden zeer moeizaam verlopend ambtelijk overleg tussen het Bureau en het departement van Sociale Zaken en Volksgezondheid dat regelmatig gefrustreerd werd.¹⁷¹² Overigens werden pas halverwege de jaren tachtig de Werkloosheidsstatistieken naar het CBS overgebracht.

Ten slotte blikken we kort terug op de zich ontwikkelende relatie tussen het CBS en het jonge ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM). Dit departement was bij besluit van 13 april 1965 ingesteld. Het probleem betrof vooral, zo maken we op uit latere besprekingen, het feit dat het CBS en dit departement verschillende doelstellingen nastreefden. CRM wenste beleidsinformatie en eventueel beleidsevaluatie waaronder over de diverse instellingen en databestanden afzonderlijk, terwijl het CBS vanwege de geheimhoudingsplicht alleen macrogegevens wilde publiceren. Hierdoor zou het fungeren als 'een weinig toegankelijke supermarket'.¹⁷¹³ Bovendien timmerde het CBS weliswaar zeer goed aan de weg op het gebied van de economische statistieken en de onderwijsstatistieken, zo stelde CRM in 1968, maar op het terrein van de sociale en culturele statistiek was de statistische informatie "nog zeer droevig."¹⁷¹⁴ Verstege daarentegen, geloofde naar eigen zeggen niet in statistieken als los, droog zand. "Uitgangspunt van het CBS is, dat men statistiek systematisch in zijn totaliteit, dus het gehele terrein met aanverwante terreinen overziende, moet opzetten en pas daarna moet verbijzonderen tot detailstatistieken", zo doceerde hij aan het jonge departement.¹⁷¹⁵

Om dit soort zaken aan het departement te verduidelijken en om misverstanden in de toekomst te voorkomen zodat de wensen van de ministeries zo effectief mogelijk aangepakt werden door het CBS, was er in 1967 door de ministerstaf besloten de departementale Werkgroep Statistiek op te richten. Deze commissie moest zorgen voor een gecoördineerde aanpak van de externe en interne departementale statistiek.¹⁷¹⁶ Bovendien kon hierover overleg plaatsvinden tussen het departement en het CBS. We hebben de indruk dat hieraan inderdaad behoefte bestond. Deze commissie was geen eendagsvlieg: tot 1982 vonden er besprekingen plaats.

Figuren die de touwtjes in handen hebben

Terug naar de interne discussie op het CBS. Daar was er namelijk sprake van kritiek van algemene aard op de departementen. Zo werd gewezen op het feit dat ministeries zonder voorafgaand overleg de publicaties van het CBS gebruikten (waardoor soms verkeerde interpretaties van cijfers werden gegeven), te vlug klaar stonden met kritiek op het Bureau, jonge ambtenaren van departementen zouden vaak met de verkeerde CBS'ers telefoneren wanneer ze informatie nodig hadden en er zou onvoldoende coördinatie bij de departementen zijn wat betreft het vragen van inlichtingen aan het CBS.¹⁷¹⁷

De soms moeilijke relatie met sommige departementen werd geweten aan de historische ontwikkeling van de statistiek. Die zou nog steeds teveel gezien worden door de departementen als een onderdeel van het beleid.¹⁷¹⁸ Door deze houding voelde het CBS zich aangetast in zijn zelfstandigheid, wat een goede relatie kon bemoeilijken. Deze verklaring ging echter niet op in het geval van Binnenlandse Zaken. Hierover waren op het CBS zeer positieve geluiden hoorbaar terwijl er in het verleden, toen het CBS nog onder dit departement ressorteerde, door het Bureau werd geklaagd over het onbegrip van Binnenlandse Zaken voor de statistiek en over het gebrek aan bereidheid van de minister om de gemeenten op het matje te roepen wanneer ze medewerking aan CBS-statistieken weigerden. De verhouding werd nu echter door het CBS als 'uitstekend' getypeerd. De contacten verliepen altijd via de vertegenwoordiger van het departement in de CCS. Mochten zich problemen voordoen, bijvoorbeeld met de gemeentebesturen, dan greep de minister in. *"Desnoods stuurt de minister een persoonlijk briefje naar de gemeenten en dat werkt wel"*, aldus een afdelingshoofd van het CBS.¹⁷¹⁹ Dat was in het verleden nog wel eens anders geweest! Over de overige departementen werd tijdens deze bespreking opgemerkt dat de persoonlijke contacten over het algemeen goed waren. Als er zich al problemen voordeden, zo lijkt de teneur te zijn geweest, dan lijkt dit eerder te zijn ontsproten uit onkunde met de statistiek dan uit het verlangen om statistieken van het CBS over te nemen.

Verstege trok de volgende conclusies uit deze gemeenschappelijke ervaringen van de afdelingshoofden. *"Wij verwaarlozen waarschijnlijk te veel de contacten in de CCS waardoor een algemeen stramien ontbreekt"*, zo begon hij zijn betoog.¹⁷²⁰ Daarnaast faalde het CBS in zijn ogen in de communicatie. Problemen moesten direct doorgespeeld worden naar de betreffende departementale vertegenwoordiger in de Commissie. *"Is die van onvoldoende niveau om binnen zijn departement iets te doen dan moet er bij vervanging een zwaardere vertegenwoordiger aangewezen worden."*¹⁷²¹ Een resolute conclusie dus.

Op deze conclusie werd overigens een week later, toen de afdelingshoofden

dit onderwerp opnieuw op de agenda hadden geplaatst, verder geborduurd. Knelpunten waren de positie van de departementale vertegenwoordigers in de CCS en de positie van het CBS als uitvoerend orgaan. Hierover werden een aantal interessante opmerkingen gemaakt. Voor de interne coördinatie van de betrekkingen met het CBS op de departementen was de vertegenwoordiger in de CCS verantwoordelijk. Deze kon echter in het algemeen weinig uitrusten, *“tenzij het een figuur was die de touwtjes in handen had”*, zo luidde het algehele gevoel in het CBS.¹⁷²²

In het verleden waren de leden van de CCS, zoals we duidelijk hebben gezien in dit onderzoek, over het algemeen van een ‘zwaar kaliber’. Hoogstwaarschijnlijk vormde deze sterke samenstelling een belangrijke factor in de daadkracht en het succes van de Commissie als bemiddelend orgaan tussen het CBS en het beleid. We merken echter dat er in de loop van de jaren zestig voorzichtige geluiden van kritiek vanuit het CBS op de CCS hoorbaar waren. Zo zou het systeem van vele subcommissies (voor elke afzonderlijke statistiek of hieraan aanverwante zaak één) niet bevredigend meer functioneren. Daarnaast werden vooral de departementale vertegenwoordigers steeds ‘lichter’: in veel gevallen werd niet meer de Secretaris-generaal of een andere hooggeplaatste ambtenaar van een ministerie afgevaardigd naar de CCS, maar een lagere beleidsambtenaar. Veel leden kwamen bovendien niet of nauwelijks opdagen bij vergaderingen. En dit had uiteraard invloed op de wijze van werken en de mate van effectiviteit van de Commissie. Een uitzondering betrof bijvoorbeeld de vertegenwoordiger van Financiën, prof.dr.W. Drees jr., de Directeur Rijksbegroting. Hoewel deze functie weliswaar zwaar genoeg was, was het volgens sommigen bij het CBS niet de meest ideale positie om de belangen van de statistiek op het departement te behartigen. Hij moest daar immers over de rijksuitgaven waken. Zijn persoonlijke interesse in de statistiek maakte echter veel goed: *“De houding van Drees ten opzichte van het CBS is zeer positief”*, zo werd er genoteerd.¹⁷²³ Overigens waren er ook CBS’ers die vreesden voor de negatieve effecten van het veelvuldig inschakelen van de departementale vertegenwoordigers omdat dit in hun ogen het Bureau zou kunnen afdammen en tegenwerken.

Een ander punt van discussie dat met het bovenstaande probleem samenhang, betrof de positie van het CBS als uitvoerend orgaan. Uiteraard stond de centralisatiegedachte hierbij in het middelpunt. Verstege uitte bezorgde geluiden. *“De juridische basis van onze centralisatie is niets anders dan het bestaan van de CCS, die als centraal orgaan alle statistieken die ergens buiten het CBS aan de orde kwamen naar het CBS heeft gedirigeerd. Dit dienen wij te erkennen en we dienen er in de toekomst meer rekening mee te houden”*, zo waarschuwde hij.¹⁷²⁴

Het probleem schuilde ook in het feit dat er bij het CBS het gevoel was ontstaan dat de CCS steeds verder naar de achtergrond was geschoven, terwijl het CBS

naar de voorgrond was getreden. Het publiek kende nu wel het CBS maar de CCS niet. Die bekendheid van het CBS zou na de Volkstelling van 1971 nog verder toenemen, een ontwikkeling die het Bureau overigens met gemengde gevoelens aanzag. Blijkbaar werd er ondertussen door leden van de CCS geklaagd dat zij niet voldoende bij bepaalde ontwikkelingen betrokken werden, in het bijzonder die welke met de departementale statistische activiteiten te maken hadden. Verstege weet dit aan de ambtelijke vertegenwoordigers, maar ook aan het Bureau zelf. Wanneer het CBS de CCS weer intensiever bij zijn werk zou gaan betrekken, dan zou dat er vanzelf toe leiden dat de departementen weer vertegenwoordigers van 'voldoende niveau' aan gingen trekken.¹⁷²⁵ Aldus zijn redenatie. *"Als er in het verleden fouten ontstaan zijn, dan kwam dit doordat er wettelijke maatregelen tot stand kwamen zonder dat de CCS gehoord werd. We moeten hierop letten! Alleen de CCS kan ons beschermen"*, concludeerde Verstege.¹⁷²⁶ En bescherming was hard nodig, gezien de toekomstige ontwikkelingen op het gebied van de automatisering. Bovendien was het in het verleden veel duidelijker wat nu precies onder statistiek verstaan moest worden. Zo opperde Verstege dan ook in 1971 de suggestie om de CCS voorbeelden te laten samenstellen en te laten rouleren van wat er op dat moment (door het CBS en de CCS) onder statistiek werd verstaan.¹⁷²⁷

Bij het afscheid van Oud als voorzitter, eind 1967, werd er nog eens stilgestaan bij het belang van een sterke CCS. Gezien het feit zij als commissie met niet alleen een adviserende maar ook een leidinggevende taak als 'Hoge Autoriteit' voor de statistiek gold, moest haar voorzitter een 'man van groot gezag tegenover regering, Staten-Generaal en bevolking' zijn.¹⁷²⁸ Vanaf 1948 had Oud de scepter over de Commissie gezwaaid, meestal zonder ooit vooraf de vergaderstukken ingezien te hebben. Het verhaal gaat, dat hij altijd pas een uur voor de vergadering samen met Idenburg de zaken uitstippelde.¹⁷²⁹ Het heeft zijn functioneren als pleitbezorger voor de statistiek niet in de weg gestaan. Bij zijn afscheid voorspelde deze politieke zwaargewicht dat het beroep op de statistiek in de toekomst alleen maar verder zou toenemen. Een zo zorgvuldig mogelijk afwegen van prioriteiten zou dan ook geboden blijven. In zijn terugblik op de tijd dat hij voorzitter was, benadrukte hij het belang van de zelfstandigheid van het statistisch apparaat. *"Het is de CCS en het CBS steeds een eer geweest te streven naar objectieve gegevens en nooit te trachten door tendentieuze cijfers politieke beslissingen te beïnvloeden"*.¹⁷³⁰ Ook van zijn opvolger, de oud-president van de Nederlandsche Bank dr.M.W. Holtrop, werd gezegd dat hij zeer veel belangstelling voor het CBS had en de ontwikkelingen nauw op de voet volgde.¹⁷³¹ Dat zou de eerste jaren van zijn voorzitterschap ook hard nodig zijn, gezien de problemen waarmee het Bureau kampte. Vooral aan het begin van de jaren zeventig toen het CBS de verplaatsing naar Heerlen boven het hoofd hing.

16.4 De centralisatie van de statistiek in gevaar

*“Van stafbureau tot cijferfabriek.”*¹⁷³² Deze leuze belichaamde de vrees van het CBS voor de verplaatsing. In augustus 1972 verscheen er een lijvige nota van de CCS waarin werd gewezen op de gevaren van de dislocatie van het Bureau. We gaan hier niet verder in op de nota's die buiten het CBS en de CCS in het kader van het spreidingsbeleid van de werkgelegenheid verschenen of op de plannen die de kabinetten tussen 1960 en 1975 op het gebied van de ruimtelijke ordening ontworpen hadden. Deze thematiek vraagt een afzonderlijke behandeling, die buiten dit onderzoek valt. Wel staan we stil bij de wijze waarop de CCS en het CBS in de laatste fase van de spreidingsdiscussie omgingen met deze problematiek in het concrete geval van het CBS, dat was aangewezen om voor vervangende werkgelegenheid te zorgen toen voor de mijnen in Zuid-Limburg definitief het doek viel.

In juni 1972 stuurde de VVD-minister Langman de CCS een brief waarin hij schreef dat de mogelijkheid van verplaatsing van het CBS naar het Limburgse herstructureringsgebied opnieuw door het kabinet aan de orde was gesteld. In het Regeerakkoord van 18 juni 1971 van het kabinet De Jong was namelijk aangekondigd dat bijzondere aandacht geschonken zou gaan worden aan een evenwichtige spreiding van de bevolking over het land en aan de bescherming van het 'groene hart', alsmede dat zou worden nagegaan of de groei van de kantorensector in het westen des lands hiermee in overeenstemming was.¹⁷³³ Het kort hierna aangetreden eerste kabinet Biesheuvel gaf uitvoering aan dit voornemen. De CCS die met 'ontsteltenis' kennis nam van dit nieuws, voelde zich door het tijdstip van het schrijven (vlak voor de zomervakantie) in de hoek gedreven.¹⁷³⁴ Ze kon pas in augustus reageren. De toon was dus eigenlijk al meteen gezet.

Er werd door de CCS in haar antwoord aan de bewindsman op diverse potentiële gevaren gewezen die de productie van de overheidsstatistiek in Nederland in gevaar konden brengen. We noemen ze kort.

Zo zou allereerst de centralisatie in gevaar komen omdat verwijdering van het CBS uit het regeringscentrum zou leiden tot tendensen tot decentralisatie. Sterker nog, deze tendensen zouden door de dreigende toename van statistische en para-statistische werkzaamheden buiten het CBS, onder invloed van de automatisering, alleen maar toenemen. Daarom was verplaatsing thans, in 1972, nog sterker af te raden dan dat tijdens de vorige plannen tot verplaatsing van het CBS die dateerden uit 1957, 1961 en 1967 het geval was geweest.¹⁷³⁵

Uit het bovenstaande volgde dat er desorganisatie zou ontstaan. Door het wegvallen van een groot aantal externe contacten van het Bureau in de Randstad zou, volgens de CCS, immers functieverlies van het CBS optreden. De gedach-

tegang van de CCS volgend, die sprak van een vicieuze cirkel, komen we op het onvermijdelijke verlies van (hooggekwalificeerd) personeel. Dit zou schade aan het imago van het CBS als wetenschappelijk stafbureau toebrengen, waardoor het nog moeilijker zou worden om voldoende aantrekkingskracht op wetenschappelijk personeel uit te oefenen. Het argument dat Zuid-Limburg op dat moment nog niet over een universiteit beschikte werd in dit verband door het CCS-lid dr.H. Verwey-Jonker naar voren gebracht.¹⁷³⁶

Maar ook het statusverlies dat zou ontstaan door vertrek uit de Haagse residentie speelde een belangrijke rol in het verzet hiertegen. Toen minister Langman bijvoorbeeld vroeg of het waar was dat er slechts weinig directe contacten bestonden tussen zijn departement en het CBS, gaf de CCS'er De Wolff het volgende antwoord. Het was hem gebleken dat het opleggen van ministeriële voorschriften tegen de decentralisatie-tendensen aan de departementen niet geholpen hadden. Goede, persoonlijke contacten waren nodig. *“Dit kan niet vanuit Heerlen plaatsvinden. In ‘De Witte’ verneemt men wat er speelt; niet in Heerlen”,* zo betoogde hij, hierbij verwijzend naar de Haagse herensociëteit De Witte.¹⁷³⁷ De CBS'er naar Brits voorbeeld dus, als een ‘civil servant’ met informele contacten in sociëteiten van de ambtelijke wereld. *“De arbeidsvreugde van de wetenschappelijke statisticus is gelegen in de contacten die zijn werk een plaats geven in het bredere kader van de verkenning van de maatschappelijke behoeften aan kwantitatieve informatie en de wijze waarop deze informatie wordt gebruikt in onderzoek, planning en beleid”,* zo noteerde de CCS in haar rapport dat ongewoon fel van toon was.¹⁷³⁸

De felheid van toon werd voornamelijk veroorzaakt door de morele verplichting die de Commissie voelde ten opzichte van het personeel van het CBS dat plotseling werd geconfronteerd met een mogelijke verhuizing naar de andere kant van het land. Ondertussen verrees in Voorburg een nieuw gebouw voor het CBS. Er waren CCS-leden die naast hun functie als lid van de Commissie ook in hun hoedanigheid als belastingbetaler protest aantekenden tegen deze in hun ogen zinloze geldverspilling.¹⁷³⁹

Ten slotte wees de CCS er op dat voor alle statistieken een verlies van betrouwbaarheid op zou kunnen treden. *“Samenvattend kan worden gesteld, dat een grote meerderheid van de Commissie de verplaatsing van het Bureau naar Limburg afwijst op grond van het grote belang dat zij aan een adequate, continue en betrouwbare statistiekvoorziening voor het Nederlandse volk hecht, de blijvende schade die zij voorziet bij een vestiging in Zuid-Limburg en de te grote risico's die ten aanzien van de statistiekvoorziening in de transitore periode worden opgelopen.”*¹⁷⁴⁰ Aldus het advies van de CCS aan Langman.

Kamervragen

Op 27 september 1972 leidde de voorgenomen kabinetsbeslissing om het CBS naar Zuid-Limburg te verplaatsen tot kamervragen van de PvdA aan de ministers van Binnenlandse Zaken en Economische Zaken. Eén van deze vragen betrof het door de CCS gevreesde kwaliteitsverlies van de statistiek dat bij vertrek uit het regeringscentrum zou optreden. *"Kan de regering garanderen dat, mocht tot deze overplaatsing worden besloten, gelet op het te verwachten personeelsverloop een voldoende en bevredigend peil van het werk van deze belangrijke instelling behouden zal kunnen blijven?"*, zo luidde de vraag van onder andere het kamerlid mr.Th.J.A.M. van Lier.¹⁷⁴¹ Hij was blijkbaar een bekende van het CCS-lid De Wolff, getuige het persoonlijke bedankje dat De Wolff naar aanleiding van deze vragen stuurde. "Ik ben met deze interventie erg ingenomen, en hoop dat ze effect zal sorteren", zo liet hij Van Lier weten.¹⁷⁴² De CCS had dus een lobby op poten gezet! De Wolff zou in de loop van het proces rondom de verplaatsing, samen met Holtrop en met Verstege en prof.G. Goudswaard, de plaatsvervangend Directeur-generaal van het CBS, een sleutelfunctie vervullen. Achter de schermen werd er namelijk door de CCS naarstig naar een wijze gezocht om de verplaatsing tegen te houden.

Begin oktober werden er wederom vragen in de Tweede Kamer gesteld over dit onderwerp, ditmaal door fractieleden van D'66. Hun vragen waren bovendien, behalve aan de minister van Binnenlandse Zaken, ook aan de minister van Algemene Zaken gericht. Vooral twee vragen zijn in het kader van dit onderzoek van belang. De eerste luidde: *"Acht de minister van Algemene Zaken het niet noodzakelijk dat in het werk van het CBS naast het passief registreren van feitelijke gegevens steeds meer het accent wordt gelegd op de samenhang van factoren en facetten en op het in overleg met departementen en wetenschappelijke instellingen coördineren van de systematische informatieverwerking ten behoeve van integrale beleidsvoorbereiding?"*¹⁷⁴³ Bij deze vraag werd verwezen naar de positie van de nieuwe Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Gezien zijn streven naar een onafhankelijke positie van de WRR verlangde de Minister-president, mr.B.W. Biesheuvel, blijkbaar een zo groot mogelijke objectiviteit in de onderzoeken, alsmede een verbetering van communicatie en coördinatie, zo concludeerden de vragenstellers.¹⁷⁴⁴

In het verlengde hiervan lag dan ook hun volgende vraag die kortweg betrof: *"Is het, gezien de steeds grotere betekenis van andere dan traditioneel-economische aspecten voor het integrale langetermijnbeleid, niet gewenst het CBS te doen ressorteren onder de minister van Algemene Zaken?"*¹⁷⁴⁵

Uiteraard betreft het bovenstaande een zeer belangrijk punt. In het verleden was een nieuw institutioneel tehuis voor het CBS, namelijk weg van de vakdepar-

tementen en hun belangen en in plaats daarvan direct ressorterend onder de Minister-president, reeds vaker door de CCS en het CBS aan de orde gesteld. Het had echter nooit geresulteerd in concrete plannen. In 1972 werd er in de spreidingsdiscussie dus weer getornd aan het feit dat het CBS onder het departement van Economische Zaken viel. Ook door Holtrop, die er tijdens een bespreking met de ministers Langman en Geertsema op wees dat het CBS 'slechts bij toeval' onder dit ministerie ressorteerde.¹⁷⁴⁶ We hebben gezien dat onder andere Den Uyl de positie van het CPB eveneens ter discussie stelde. Ook het CPB zou toevallig bij het departement van Economische Zaken terecht zijn gekomen, omdat het was ingesteld in een tijd dat alles nog om economische gegevens en maatregelen draaide. Anders was het thans gesteld. Dat blijkt uit het feit dat de WRR wél bij Algemene Zaken werd ondergebracht. Het ressorteren onder Economische Zaken werd in het geval van het CBS een steeds minder logische omstandigheid, zo meenden sommigen. Immers, de niet-economische statistieken waren op dat moment groeiende; er was sprake van een accentverschuiving van economische naar sociale en culturele statistieken.¹⁷⁴⁷ De discussie over de toekomstige plaats van het CBS (in Heerlen of in Voorburg) was dus aanleiding voor sommigen om de institutionele plaats van het Bureau ter tafel te brengen!

Geen dom werk

Tegen het einde van het jaar viel de naam Heerlen. De regio-Heerlen was één van de zwaarst getroffen gebieden door de mijnsluiting. Volgens de spreidingsnota zouden er 6 500 arbeidsplaatsen in een tijdsspanne van 5 jaar verplaatst moeten worden, waarvan 2 000 naar Heerlen. Op een termijn van 10 tot 12 jaar zouden nog eens 9 500 arbeidsplaatsen gespreid moeten worden, waarvan 3 000 naar Heerlen.¹⁷⁴⁸ Onder de voorstanders van de verplaatsing bevonden zich dus uiteraard de provinciale en lokale bestuurders en vakbonden van Zuid-Limburg en Heerlen, die een oplossing voor de hoge werkeloosheid toejuichten. Hier zat men dus niet te wachten op onwillige Haagse ambtenaren van het CBS. De Gouverneur van Limburg vroeg niet om een import van bezette stoelen, maar om 'lege schrijftafels'; een variant op de leuke 'de tweede schrijftafel' die in de loop van de spreidingsdiscussie was gelanceerd.¹⁷⁴⁹ De CCS realiseerde zich dit terdege. *"In Limburg zegt men nu reeds: laat de Hagenaars maar blijven"*, zo vertelde De Wolff in oktober 1972 aan de ministers Langman en mr. W.J. Geertsema.¹⁷⁵⁰ Op het departement van Economische Zaken sprak men ondertussen van het voorkomen van *"verschraling aan de rand"*.¹⁷⁵¹ Verstege schreef later aan De Wolff, naar aanleiding van een bespreking die ter departemente had plaatsgevonden, dat *"Intellectuelen moesten worden overgebracht en niet alleen dom werk"*.¹⁷⁵²

Dit standpunt stond de behandeling van een alternatief plan in de weg dat Verstege had ontworpen. In dit voorstel zouden ongeveer 1 000 arbeidsplaatsen gecreëerd worden in Limburg op het gebied van registraties en basistellingen. Er zou dan een zogenaamd Rijksregistratie-centrum opgericht kunnen worden, als een soort filiaal van het CBS voor massale bewerkingen. De 'intellectuele arbeid' in de regio-Den Haag zou dan buiten schot blijven.¹⁷⁵³ In Apeldoorn bestond al een dergelijk filiaal voor de volkstelling; een in de jaren vijftig uit nood geboren oplossing voor de krappe arbeidsmarkt in het westen des lands. Overigens was Verstege bij het ontwerpen van dit alternatief mogelijk geïnspireerd door het in het verleden door Idenburg reeds genoemde plan om een zogenaamd Census-Bureau op te richten. Een oud voorstel, kortom, in een nieuw, actueel jasje. Zoals gezegd, minister Langman voelde er niets voor om slechts massawerk en laaggeschoolde arbeid in Limburg te importeren.

Voorlopig leken de tegenstanders in de Randstad de voorstanders in Zuid-Limburg echter te overschreeuwen. Volgens een memo van Verstege stond de minister van Binnenlandse Zaken, Geertsema, wel open voor alle bezwaren van de CCS en het CBS. Zijn partijgenoot Langman had echter namens de regering zeer vergaande toezeggingen gedaan aan Zuid-Limburg, volgens Verstege om de mijnsluitingen erdoor te krijgen, waardoor terugkeer op de gevolgdte weg niet meer mogelijk was.¹⁷⁵⁴ Bovendien zou Langman de bezwaren van de CCS overtrokken hebben gevonden. Goede begeleiding van het management van het CBS door een organisatiedeskundige en de inschakeling van een particulier organisatiebureau zou de verplaatsing goed kunnen laten verlopen.¹⁷⁵⁵ Voor Verstege die in december 1972 inzag dat verplaatsing onvermijdelijk dreigde te worden omdat het inmiddels een politieke zaak was geworden, was dit aanleiding om zijn ontslag te overwegen. Ook Holtrop dreigde met ontslag.¹⁷⁵⁶

Ernstig onheil

Inmiddels kwam ook buiten de Tweede Kamer steun voor het CBS op de been. In sommige gevallen kwam die steun uit onverwachte hoek. Zo werd er door het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) in oktober 1972 een schrijven aan Minister-president Biesheuvel gezonden, in een poging het 'ernstige onheil' te voorkomen.¹⁷⁵⁷ Het VNO was namelijk van oordeel dat zowel de positie van het CBS als 'centraal staforgaan', als de kwaliteit en de continuïteit van de statistieken geschaad zou worden bij verplaatsing naar Zuid-Limburg.¹⁷⁵⁸ Het is opvallend om te zien hoe de ondernemers nu onverwacht in de bres sprongen voor het CBS!

Een andere adhesiebetuiging betrof de protestactie van 150 hoogleraren en oud-hoogleraren. Een eerste open brief tegen verplaatsing van het CBS werd in

november 1972 door een groot aantal hoogleraren die tevens ambtenaar van het CBS waren geweest, ondertekend. Personen dus als Tinbergen en De Wolff. In een tweede actie sloten zich hierbij een groot aantal ander hoogleraren aan.

In een persbericht over deze actie lezen we hoe in januari 1973 een tweede petitie aan de Raad van Ministers en de Tweede Kamer werd aangeboden. Onder de ondertekenaars bevonden zich de hoogleraren Duisenberg, Glastra van Loon, Heertje, Hennipman, Hofstee, Klaassen, Van Maarseveen, Munten-dam, Steigenga, Thurlings en Zoutendijk. “*Een verplaatsing van het CBS zal ernstige consequenties hebben voor de taakvervulling van dit instituut, doordat de centralisatie van de statistiek wordt aangetast*”, zo schreven zij in hun gezamenlijke verklaring.¹⁷⁵⁹ Ondertussen had Tinbergen berekend dat er 15% tijdverlies ten gevolge van het reizen tussen Voorburg en Heerlen zou ontstaan. De oplossing van de minister die neerkwam op het creëren van 30 extra arbeidsplaatsen om dit tijdverlies te compenseren, werd door de CCS als veel te simplistisch afgedaan.¹⁷⁶⁰ De voormalige werkgever van Tinbergen, het CPB, kwam het CBS eveneens te hulp. Het Planbureau benadrukte het belang van een efficiënt statistisch bureau, omdat de gedachte van een integrale planning die het CPB voor ogen had, onder andere tot een taakverzwaring van het CBS zou leiden.¹⁷⁶¹

Van vijf centrales van overheidspersoneel kwam aanvankelijk, opmerkelijk genoeg, in begin januari 1973 een weigering om een advies uit te brengen in plaats van ‘gewoon’ een negatief advies te geven, zoals het CBS en de CCS verwacht hadden. Immers, zoals ook de NRC schreef, de bonden hadden “*ernstige en onoverkomelijke bezwaren*” tegen verplaatsing.¹⁷⁶² Holtrop vermoedde dat ze met deze weigering hun ontevredenheid tot uitdrukking wilden brengen over de wijze waarop tot dan toe het overleg was gevoerd.¹⁷⁶³ Wat echter eveneens een belangrijke rol speelde was het feit dat de bonden in een lastige positie zaten. Ze wilden de voorstanders van verplaatsing (waaronder hun Limburgse collega’s) niet teveel tegen de haren instrijken.

16.5 De knoop doorgehakt

Op 22 januari 1973 werd, na een aantal spannende maanden van onzekerheid voor het CBS, eindelijk bekend gemaakt dat de Ministerraad op vrijdagmiddag 19 januari de knoop had doorgehakt. Besloten was om niet het gehele CBS, 2 000 arbeidsplaatsen groot, maar de helft naar Heerlen te verplaatsen. Een compromis dus, waarvan direct na de bekendmaking van de regeringsbeslissing werd betwist wie dit voor het eerst had voorgesteld: minister Langman of Verstege. De minister, die Holtrop op 19 januari na afloop van de vergadering van de Ministerraad had opgebeld om de beslissing mee te delen, had de indruk

gekregen dat het voorstel om 1 000 arbeidsplaatsen te spreiden het resultaat was van een met het CBS gehouden bespreking.¹⁷⁶⁴ Holtrop nam naar aanleiding van dit telefoongesprek contact op met Verstege en hoorde een andere versie. Een dergelijke beslissing zou door het CBS nooit genomen zijn, zo beklemtoonde Verstege. Voor hem was de beslissing om de helft te verplaatsen nog steeds aanleiding om zijn ontslag in te dienen.¹⁷⁶⁵

Hoe het ook zij, Holtrop bleef wel. In de ogen van de CCS was er een belangrijk succes behaald, nu de helft van het Bureau in het regeringscentrum kon blijven.¹⁷⁶⁶ In het officiële persbericht dat op 22 januari aan de ambtenaren van het CBS bekend werd gemaakt, werd de zo spoedig mogelijke inschakeling aangekondigd van een extern organisatiebureau dat het CBS aan een onderzoek zou onderwerpen. *“Dit Bureau zal voorts adviseren over de vraag of en zo ja, in welke mate nog meerdere werkzaamheden kunnen worden overgebracht naar Zuid-Limburg, zonder de kwaliteit van het werk van het CBS onevenredig ongunstig te beïnvloeden”*, zo lezen we in dit communiqué.¹⁷⁶⁷ Ondertussen verwezen de voorstanders van verplaatsing van het CBS naar het voorbeeld van onder andere Zweden, waar het statistisch bureau eveneens verdeeld was over een tweetal vestigingen, ver verwijderd van elkaar. Hier was tevens een splitsing in uitvoerend en leidend werk gemaakt. Voor het CBS was dit aanleiding om daar poolshoogte te gaan nemen.

Het Zweedse voorbeeld

Halverwege februari 1973 vertrok een Nederlandse delegatie naar Zweden, bestaande uit mr.W.A. van der Garde (de plaatsvervangend Secretaris-generaal van het departement van Economische Zaken), drs.A. van Tilburg (departement van Economische Zaken), prof.G. Goudswaard (plaatsvervangend Directeur-generaal van het CBS), P.J. Houweling (CBS) en drs.L.C.J. Ansmas (departement van Binnenlandse Zaken). In een terugblik wees Goudswaard erop dat vooral Van der Garde zeer geïnteresseerd was in de verplaatsingsoperatie van het CBS.¹⁷⁶⁸ Hij vergezelde Goudswaard dus naar Zweden.

In de conclusies van dit werkbezoek, die op 20 februari in een rapport aan Langman uitgebracht werden, lezen we dat de verdeling over twee vestigingen in Zweden meer voor- dan nadelen had. Deze voordelen hadden voornamelijk te maken met de gunstigere arbeidsmarktsituatie in bepaalde delen van Zweden. *“Het bezoek aan Zweden heeft bevestigd dat een met het Nederlandse CBS vergelijkbare dienst als het Zweedse CBS onder bepaalde voorwaarden zonder grote moeilijkheden in geografisch gesplitste vorm kan functioneren”*, zo noteerde deze delegatie.¹⁷⁶⁹ Goudswaard, die de leiding over het CBS van Verstege had overgenomen, vertelde later dat hij de voorkeur aan het Zweedse systeem had gegeven. Een

horizontale splitsing dus, die veel eenvoudiger en minder kostbaar zou zijn dan een verticale. Langman was echter voorstander van dit laatste. In een nota aan de CCS zette Goudswaard vervolgens precies uiteen hoever het Bureau zou moeten uitbreiden om kwaliteitsverlies van de statistieken te voorkomen. De CCS en het ministerie van Economische Zaken accepteerden deze nota waarin om een groot aantal nieuwe arbeidsplaatsen werd gevraagd, tot tevredenheid van het CBS.¹⁷⁷⁰

Ondertussen werden de voorzitter en de secretaris van de CCS in februari 1973 voor een onderhoud ontvangen door de 'commissie spreidings- en stimuleringsbeleid'. Tijdens dit onderhoud beklemtoonde Holtrop nu dat de CCS verantwoordelijk was geweest voor het voorstellen van een gedeeltelijke verplaatsing, en niet het CBS zoals de minister had beweerd. Van de zijde van het CBS was alleen voorgesteld een Centraal Registratie Bureau in Heerlen in te stellen, zodat het CBS ongemoeid gelaten zou worden.¹⁷⁷¹ Samenvattend pleitte Holtrop ervoor zo min mogelijk over te plaatsen. *“Boven de genoemde delen brengt men de statistiek in Nederland in de gevarezone. Hoe meer men overplaatst, hoe groter het gevaar wordt dat belangrijke gegevens niet meer of slechts met een geringe betrouwbaarheidsgraad ter beschikking zullen komen”*, aldus Holtrop tegen deze commissie.¹⁷⁷² De situatie in Zweden vond hij overigens geen goed voorbeeld voor Nederland. Daar was immers slechts sprake van een horizontale splitsing, waarbij bovendien de minst kwetsbare activiteiten (tel- en massawerk) in de vestiging buiten het regeringscentrum plaatsvonden. In Nederland daarentegen wilde men ook hoger gekwalificeerd personeel in de spreidingsoperaties betrekken. Ten slotte stond Holtrop stil bij het punt dat in het kader van deze studie het meest interessant is, en dat tevens de kern van het protest tegen de verplaatsing betrof. *“De neiging van de departementen en diensten om onder allerlei benamingen als registratie, documentatie, onderzoek of beleidsinformatie zelf statistieken te gaan maken, had de CCS al eerder aanleiding gegeven daarop de aandacht van de Regering te vestigen. De regering heeft daarop weliswaar besloten het ontstaan van nieuwe statistieken bij de departementen aan banden te leggen, maar de geconstateerde neiging zal zeker worden versterkt als het CBS veel moeilijker te benaderen wordt.”*¹⁷⁷³ Aldus luidde de waarschuwing van Holtrop.

16.6 Een nieuwe organisatiestructuur en groei

In 1974 volgde Goudswaard Verstege officieel op als Directeur-generaal na een moeilijk jaar waarin het CBS de gedeeltelijke verhuizing definitief vorm zag krijgen. Eén van de zaken waarmee hij zich naast het uitvoeren van de verplaatsing geconfronteerd zag, was gezien zijn leeftijd, het zoeken van een goede

opvolger. Het Raadgevend Bureau Twijnstra en Gudde werd ingeschakeld om de verplaatsing te begeleiden en een nieuwe organisatiestructuur in te voeren bij het Bureau. Goudswaard, die tussen 1974 en 1977 de functie van Directeur-generaal heeft uitgeoefend, had als voorzitter van de CCS een echte statisticus naast zich: De Wolff volgde Holtrop in 1973 op in die functie. In een terugblik heeft De Wolff de periode tijdens zijn voorzitterschap (1974-1985) getypeerd als de tijd van de 'gouden jaren' voor het CBS, die tot de bezuinigingen in de jaren tachtig heeft geduurd.¹⁷⁷⁴ Dankzij de verplaatsing kwam er eindelijk een verruiming van het budget van het Bureau. In januari 1972 werd er bijvoorbeeld nog tijdens een vergadering van de CCS opgemerkt door een lid, dat er bij het begrotingsperspectief op dat moment echt geen kans bestond dat de 3%-norm voor het CBS in 1973 verdubbeld werd.¹⁷⁷⁵

Hoe anders was de situatie een jaar later! In februari 1973 gaf het CBS informatie over de geplande activiteiten tot 1980. Hierbij ging het uit van een groei van 6% per jaar. Het kabinet Den Uyl dat in mei van dat jaar aantrad, wees die gevraagde groei ook toe. De nieuwe minister van Economische Zaken, drs. R.F.M. Lubbers, beloofde bij zijn aantreden bovendien aan het CBS dat er bij de spreidingsoperatie geen uitbreiding zou plaatsvinden van de verplaatsing van de geplande 1 000 arbeidsplaatsen.¹⁷⁷⁶ De verdubbeling van de groei was volgens het CBS noodzakelijk om een aantal zaken aan te kunnen pakken. Zo was er eigenlijk voor 1974 en 1975 een extra accres nodig om de achterstand van het Bureau, in het bijzonder op het gebied van de automatisering maar ook door het ontstane verlies van arbeidsproductiviteit door de verplaatsing, in te halen.¹⁷⁷⁷ Of, zoals het CCS-lid prof. drs. E.L. Berg, de directeur van het VNG, het in een vergadering van de Commissie in 1973 verwoordde: *"Boven de tekorten door structurele ondervoeding van het CBS komen de problemen van de incidentele doch ernstige inbreuk op de continuïteit vanwege de reorganisatie en verplaatsing."*¹⁷⁷⁸ Ook Goudswaard uitte hier zijn bezorgdheid, door erop te wijzen dat het CBS in de loop van de jaren zestig steeds meer 'nee' had moeten verkopen aan de statistiekgebruikers, een ontwikkeling die tot functieverlies en een verlies aan goodwill van het CBS dreigde uit te monden.¹⁷⁷⁹ Met behulp van de thans toegestane financiële ruimte verwachtte het CBS dat rond 1980 de statistiekvoering, zowel kwantitatief als kwalitatief, weer op het normale niveau zou zijn gebracht.¹⁷⁸⁰

Lubbers had de noodzaak van de gevraagde extra middelenvoorziening tot tevredenheid van het CBS erkend.¹⁷⁸¹ We vermoeden overigens dat het departement van Economische Zaken gealarmeerd was geraakt door alle binnen en buiten het CBS geuite sombere toekomstverwachtingen ten aanzien van het kwaliteitsverlies van de statistieken. We zien dus dat zowel de uitgaven voor het CBS, als de personeelssterkte tussen 1970 en 1975 een spectaculaire groei doormaakte: steeg het aantal personeelsleden van 1557 in 1970 naar 1929 in

1974; in 1975 waren dit er maar liefst 2 338! De meeste van deze arbeidsplaatsen werden aan de vestiging in Heerlen toegekend. De uitgaven stegen uiteraard mee: van 39 183 000 gulden in 1970 naar 78 292 000 in 1974 en 100 117 000 in 1975.¹⁷⁸²

In 1973 maakte de oliecrisis echter een einde aan de periode van economische hoogconjunctuur. Oorzaak voor de mondiale economische depressie was vooral de ineenstorting van het systeem van vaste wisselkoersen en de inflatiegolf van 1968 tot 1973. Bij de prijsstijgingen op de grondstofmarkten (de OPEC verhoogde de olieprijs met 130% in 1973!), maar ook bij de val van het wisselkoerssysteem (het stelsel van Bretton Woods werd in 1971 beëindigd) speelde onder andere de invloed van verschillende oorlogen een rol. De oorlog in Vietnam en de vierde Arabisch-Israëliëse oorlog hadden een belangrijke impact op de wereldeconomie.

Het CBS raakte ook in aanraking met de oliecrisis. In december 1973 schreef de minister van Economische Zaken, Lubbers, aan het CBS dat hij de wenselijkheid van de geheimhouding van statistische gegevens met betrekking tot aardolie en aardolieproducten in de Ministerraad ter sprake had gebracht.¹⁷⁸³ De uitkomst van deze bespreking was, dat Lubbers aan het Bureau verzocht 'in het landsbelang' de betreffende gegevens uit de statistiek weg te laten of te combineren met andere statistiekposten. Het betrof hier onder andere de handelsstatistiek. Ook de minister van Financiën, de directeur van De Nederlandsche Bank en de directeur van het CPB zouden door hem zijn verzocht deze gedragslijn te volgen.¹⁷⁸⁴ Het CBS gaf gehoor aan het verzoek van de minister. In juli 1974 werd de geheimhouding opgeheven.

De CCS als paraplu

Ondertussen verscheen het organisatieonderzoek dat het CBS en de CCS had doorgelicht. Het rapport van Twijnstra en Gudde, dat tevens de CCS onder de loep had genomen, werd niet door iedereen goed ontvangen. Het lid prof.dr.H.M. Jolles betitelde het als "*een schoolvoorbeeld van oppervlakkigheid en gemiste kansen.*"¹⁷⁸⁵ Er zou te weinig aandacht zijn besteed door de organisatieadviseurs aan de staatsrechtelijke zijde van het CBS en de CCS. Bovendien had het kritiek geuit op de organisatie en het functioneren van de CCS. Het CBS daarentegen noemde het juist een rapport dat een 'sympathieke' indruk maakte en waaraan het zelf 'loyaal had meegewerkt'.¹⁷⁸⁶

Ook Holtrop verklaarde echter de kritische opmerkingen van Twijnstra en Gudde niet te kunnen waarderen.¹⁷⁸⁷ Hij nam dan ook het initiatief om een speciale subcommissie in te stellen die zich over de organisatie en de werkwijze van de CCS zou buigen. Twee zaken, zo verklapte hij, zouden voorop

moeten staan in een gereorganiseerde CCS: zij mocht nooit op de stoel van de Directeur-generaal van het CBS gaan zitten en in plaats van de vele subcommissies zou er een structuur van een beperkter aantal 'commissies van advies' kortweg aangeduid als CvA's, moeten komen.¹⁷⁸⁸ Over het algemeen was het gevoelen, ook bij het CBS, dat de subcommissies niet meer voldeden aan de destijds gestelde verwachtingen. Ze waren te technisch en specialistisch van aard, terwijl er juist meer behoefte was ontstaan aan het bestuderen van een behandeling van statistieken in breder verband.

Het eerste punt dat Holtrop noemde was het meest interessant. Zijn opvolger, De Wolff, nam de eis dat de CCS de Directeur-generaal niet mocht vervangen mee in het onderzoek naar de reorganisatie van de Commissie, getuige de volgende stellige uitspraak: *"De organisatie van het statistisch werk en de uitvoering door het statistisch apparaat dient aan de leiding van het CBS te worden overgelaten. Dit is een punt van principiële betekenis!"*¹⁷⁸⁹ De algemene vergadering van de CCS zou de hoogste instantie moeten blijven ten aanzien van de vaststelling van het statistisch programma en de uiteindelijke beoordeling van de prioriteiten. In een notitie die in het voorjaar van 1974 verscheen, werd gememoreerd dat de laatste twee jaren door de bedreiging van de statistiek (door de verplaatsingsplannen) het overleg tussen het CBS en de CCS aanmerkelijk geïntensiveerd was. *"Het valt te verwachten dat in de eerstkomende jaren statistische aangelegenheden van uiteenlopende aard veel samenspel tussen CBS en CCS zullen medebrengen waardoor een frequent contact tussen de 'dagelijkse' leidingen wenselijk is"*, zo voorspelde de CCS.¹⁷⁹⁰ Hiermee sloot ze aan bij de kritiek van Twijnstra en Gudde dat zij actiever moest worden. Daar werd voornamelijk mee bedoeld op het probleem van het grote absentisme waarmee de subcommissies de laatste jaren in toenemende mate geplaagd werden. Wel bestreed de CCS, daarin gesteund door het CBS, de visie van Twijnstra en Gudde dat de Commissie meer aan 'beleidsondersteuning' zou moeten gaan doen.¹⁷⁹¹

De structuur van een beperkt aantal CvA's is in 1975 ingevoerd, waardoor de CCS slagvaardiger kon opereren. Aan de inhoudelijke betekenis van de CCS mocht echter niet getornd worden, zo vond zij zelf. De functie van de CCS was, aldus De Wolff en Goudswaard, enerzijds die van een parlement en anderzijds die van paraplu. De term 'statistisch-parlement' zijn we in het verleden reeds tegengekomen. De paraplu-functie, dus de beschermende functie, lijkt in de periode 1960-1975 meer dan in de voorafgaande perioden het geval was naar voren te zijn getreden.

Vooraf De Wolff hechtte veel waarde aan de paraplu-functie, wat blijkt uit zijn verbazing dat zowel de centralisatie als de paraplu-functie van de CCS ten opzichte van het CBS niet in het KB van 1899 opgenomen waren. Ze hadden de statistiek beiden een goede dienst bewezen. De argumenten vóór centralisatie

zijn bekend. De paraplu-functie definieerde hij als volgt: *“Deze behelst dat de CCS het CBS afschermt tegen ongewenste invloeden van beleidszijde die, hoe goed misschien ook bedoeld, vanuit het standpunt van een objectieve berichtgeving minder wenselijk zijn te achten.”*¹⁷⁹² In het persbericht dat naar aanleiding van de bestuurswisseling in de CCS plaatsvond, werd er dan ook met klem op gewezen door De Wolff dat zich de laatste tijd tendensen tot decentralisatie voordeden, waarvan het CBS met behulp van de CCS in haar hoedanigheid als paraplu en Parlement afgeschermd diende te worden.

Tenslotte

De spreidingsdiscussie waarbij het CBS achtereenvolgens in 1957, 1961 en 1967 betrokken raakte, deed de interne beraadslagingen van het CBS over de relatie met de departementen telkens weer oplaaien. De geografische nabijheid bij de rest van het overheidsapparaat werd sterk benadrukt om verplaatsing buiten de regio-Den Haag af te wenden. Was aanvankelijk het oosten van het land aangewezen als nieuwe vestigingsplaats van het CBS; na de mijnsluiting rond 1965 werd Zuid-Limburg genoemd als toekomstige bestemmingsplaats van het Bureau. Opvallend hierbij is dat de nadruk op de institutionele ‘arms lenght’ tussen de statistiek en het beleid (lees: de departementen en regering) die er in de ‘traditionele’ centralisatiegedachte altijd voorop had gestaan nu weliswaar niet aan kracht inboette, maar dat er sterker dan voorheen het geval was geweest op de fysieke nabijheid ten opzichte van de departementen werd gewezen. Uiteraard gold hierbij dat er een verschil bestond in de interpretatie die aan het begrip ‘afstand’ gegeven kon worden: het begrip kon op een institutionele en op een geografische wijze opgevat worden. Aan de eerste wijze werd thans in de spreidingsdiscussies door de CCS en het CBS de minste aandacht besteed. Uiteraard mocht de institutionele afstand van de CCS en het CBS niet verkleind worden omdat dit een gevaar voor de zelfstandigheid van het CBS zou zijn. Hoewel? In een discussie die in 1967 werd gevoerd door de afdelingshoofden van het CBS was er iemand die er voor pleitte dat het CBS dichter tegen het beleid aan ging zitten. Hij geloofde namelijk niet meer in de autonomie van de statistiek. *“Eens waren er, naast het CBS, geen andere onderzoeksinstellingen; het beleid had geen behoefte aan statistiek. Wij moeten onze autonomie een eind opgeven en ook onze zelfstandigheid. Door overleg moeten wij komen tot de vraagstelling en de tekst van onze publicaties”*, zo betoogde hij.¹⁷⁹³ Hij kreeg overigens weinig bijval. Zoals gezegd, Verstege was het hier niet mee eens. Wie immers bij het beleid ging zitten, kon vuile handen krijgen.¹⁷⁹⁴ Het geografische begrip afstand vormde een nieuw element van de centralisatiegedachte: hoe dichter bij de klanten en berichtgevers, hoe beter.

Voor het CBS had deze gedeeltelijke overplaatsing grote organisatorische gevolgen. Het betekende in ieder geval het opstappen van de Directeur-generaal van het CBS, die zijn professioneel lot had verbonden aan de uitkomst van de strijd tegen de verplaatsing. Deze door sommigen als een 'niet groot tacticus' omschreven directeur heeft gevochten als een leeuw voor 'zijn' CBS.¹⁷⁹⁵ Zijn loyaliteit aan zijn personeel en zijn principiële opstelling in deze kwestie maakten het hem onmogelijk om nog aan te blijven. Het Bureau ging na zijn aftreden een moeilijke periode van verhuizing en reorganisatie tegemoet, vakkundig geleid door Goudswaard die één van de van hem verlangde zaken spoedig wist te bereiken: hij vond een echte statisticus als Directeur-generaal, prof.dr.W. Begeer die in 1977 aantrad.

Er kleefden ook belangrijke voordelen voor het CBS aan deze geschiedenis, die door sommigen als een zwarte bladzijde werd beschouwd. Het Bureau kreeg immers, mede als uitvloeisel van de verplaatsing en alle publiciteit hier omheen, eindelijk een verruiming van zijn budget. Daarmee kon een begin worden gemaakt met het wegwerken van de opgelopen achterstand die het CBS ten opzichte van sommige landen (Canada, Scandinavië) op het gebied van de automatisering had opgebouwd. Bovendien kreeg het CBS de zo verlangde verbetering van het imago: de gedwongen verhuizing van het Bureau had veel aandacht in de media gekregen en sympathie opgewekt. Het beeld van de in Den Haag protesterende ambtenaren van het CBS zullen velen zich nog kunnen herinneren. Het was een unieke gebeurtenis omdat in die tijd, waarin ambtenaren nog niet mochten staken, de mentaliteit van het ambtelijk apparaat protesteren of verzet afwees.

Een aantal zaken hebben de centralisatiegedachte in deze periode sterk beïnvloed waardoor dit proces na 1975 onherroepelijk en voorgoed veranderde. De term 'statistiek' was niet meer zo eenvoudig te definiëren als in het verleden, voor de komst van de geautomatiseerde registers en databanken, het geval was geweest. Nu werd er opeens ook gesproken over research, onderzoek, registratie en kwantitatieve informatie. Met andere woorden: het afbakenen van het werkterrein en de taak van het CBS ten opzichte van bijvoorbeeld de departementen en de overige beleidsorganen werd een stuk ingewikkelder in deze periode. De gedeeltelijke verplaatsing van het CBS naar Heerlen veranderde het Bureau van een gecentraliseerde en geconcentreerde statistiekproducent, in een gecentraliseerde en gedeconcentreerde organisatie. De verschijningsvorm van het Bureau had dus een verandering ondergaan waardoor de centralisatie als gevolg van de (lichte) deconcentratievorm bemoeilijkt kon worden.

Ten slotte willen we nog wijzen op de reorganisatie van de CCS. Hoewel de structuur van CvA's geen grote veranderingen bracht in de functie van de Commissie van paraplu en parlement, was de reorganisatie wel een teken aan de

wand. Na 83 jaar voldeed haar organisatie niet meer en was er kritiek op haar werkwijze die niet genegeerd kon worden. Immers, ook een 'outsider', Twijnstra en Gudde, had gewezen op haar zwakke punten. Zoals het CBS zelf ook al aan den lijve ervoer, verschoof het Bureau naar de voorgrond ten koste van de Commissie die door sommigen steeds minder als een machtig orgaan van politieke zwaargewichten werd beschouwd.

Directeuren CBS



- PROF. G. GOUDSWAARD
DIRECTEUR - GENERAAL VAN HET CBS
(1974 - 1977)
-



- PROF. DR. W. BEGEER
DIRECTEUR - GENERAAL VAN HET CBS
(1977 - 1991)
-

Directeuren CBS



- > PROF. DR. A.P.J. ABRAHAMSE
DIRECTEUR - GENERAAL VAN HET CBS VANAF 1991,
TEVENS BUITENGEWOON HOGLERAAR STATISTIEK
AAN DE ERASMUS UNIVERSITEIT VAN ROTTERDAM

Deel 5

Epiloog: de laatste 21 jaar (1975-1996)

Inleiding

Hieronder zullen we in vogelvlucht een aantal hoofdlijnen weergeven van de geschiedenis van het CBS gedurende de laatste twee decennia. De uitvoering van de centralisatiegedachte en de wijze waarop centralisatie werd beschouwd, vooral buiten het CBS, had in de periode 1960-1975 een wezenlijke verandering ondergaan. Na 1975 zette dit proces zich voort. Twee zaken vormen hiervan de oorzaak. Ten eerste de reeds beschreven automatisering, waardoor het opeens niet meer duidelijk was wat het CBS wel, en wat het niet kon 'claimen'. Termen als research, registratie, onderzoek, databanken en microbestanden deden hun intrede. De Directeur-generaal die aan het begin van deze nieuwe periode aantrad, prof.dr.W. Begeer, heeft getracht een theoretisch onderscheid aan te brengen tussen al deze begrippen. Dit deed hij niet zozeer om een academische discussie op gang te brengen, maar omdat het van levensbelang voor het Bureau was om een duidelijk antwoord te vinden op de vraag wat wel en wat niet onder de verantwoordelijkheid van het Bureau viel.

Daarnaast maakte het werkprogramma van het CBS vanaf de jaren zeventig, toen de internationale samenwerking zich vooral in Europa sterk ontwikkelde en uitbreidde, een verandering door. De internationale afspraken en verordeningen schreven een steeds groter aantal statistische richtlijnen en projecten voor, die een toenemend deel van de werklast van het Bureau gingen uitmaken. In 1994 werd geschat dat 15 tot 20% van het werkprogramma van het CBS voortvloeide uit EG-verplichtingen.¹⁷⁹⁶ Deze werkzaamheden, die krachtens supranationale regelgeving werden opgedragen aan het CBS, voltrokken zich buiten de zeggenschap van de CCS over de Nederlandse ambtelijke statistiek. De rol van de CCS werd dus steeds verder teruggedrongen, alsmede de onafhankelijkheid van de keuze voor de prioriteitstelling ten aanzien van het statistisch werkprogramma van het CBS. De centralisatie in de zin van de CCS als hoogste autoriteit van de statistiek die bepaalde wat er aan officiële statistiek door de overheid werd gedaan, is dus onder invloed van de Europese (statistische) integratie veranderd.

We vatten het bovenstaande kort samen. Tot nu toe is er steeds gesproken over de ontwikkeling van de centralisatie of de centralisatiegedachte. Vaak was hierin sprake van een zekere dynamiek en wisselwerking: het CBS en de CCS reageerden op hun omgeving, en vice versa. Over het algemeen werd door de beleidsorganen, de lagere overheden en de (semi-)overheidsdiensten namelijk dezelfde inhoud gegeven aan het begrip 'statistiek' als die van het CBS en de CCS. Ondanks de strubbelingen die soms optraden bij het afbakenen van het terrein en de bevoegdheden en ondanks de veranderende maatschappelijke, technische en economische ontwikkelingen, heerste er duidelijkheid over de taak van het CBS. Hoofdzakelijk onder invloed van de automatisering, maar ook door de ontwikkelingen op het gebied van de Europese statistische samenwerking, wijzigde zich dit.

De centralisatie voltooid?

In 1941 dacht Idenburg bij de overname van de landbouwstatistieken dat het toen al zover was en in 1954 werd dit wederom gezegd toen de bouwnijverheidsstatistieken bij het CBS kwamen. Op welk moment was de centralisatie dus echt voltooid, kan men zich afvragen. Een eenduidig antwoord kunnen we hierop niet geven. De motieven vóór centralisatie waren immers zo beïnvloed door de gebeurtenissen die in de loop van de jaren zestig en zeventig hadden plaatsgevonden (de automatisering vanaf de jaren zestig, de Volkstelling van 1971, de gedeeltelijke verplaatsing naar Heerlen die rond 1975 zijn beslag had gekregen), dat er na deze periode geen sprake meer was van de traditionele uitvoering van het op centralisatie gerichte beleid.

Het spel en de spelers waren met andere woorden veranderd. Dit kan bijvoorbeeld geïllustreerd worden door de volgende uitspraak die Goudswaard tijdens een vergadering van de CCS in 1975 deed toen het CCS-lid drs. J. Middelburg hem de vraag stelde of er nog steeds ernst werd gemaakt met de centralisatie. *"Het Organisatiebesluit van 1899 schrijft niet voor, dat de vervaardiging van alle statistieken bij het CBS dient te worden gecentraliseerd. Wel is immer het beleid der CC geweest, om voor zover mogelijk te statistieken te centraliseren bij het CBS. Het is niet zo, dat principieel alle statistieken moeten worden vervaardigd door het CBS, dat niet voldoende expansiemogelijkheid heeft, om te voldoen aan alle vragen, die bij de ministeries leven."*¹⁷⁹⁷ Goudswaard, die zichzelf wel als een 'centralist' beschouwde, vertelde later dat het niet kunnen centraliseren van alle statistische projecten niet altijd met het gebrek van financiële middelen te maken heeft gehad. De vasthoudendheid van sommige ministeries speelde eveneens een belangrijke rol.¹⁷⁹⁸ Het probleem was hierbij, dat het CBS uiteraard niet over machtsmiddelen beschikte om alsnog zijn zin te krijgen. Alles moest door

middel van ambtelijk overleg, voornamelijk binnen de CCS, gebeuren. Zijn opvolger, Begeer, verklaarde later in een terugblik dat het CBS niet alles naar zich toe wilde halen.¹⁷⁹⁹ Op zich was dit niet nieuw. Ook de eerste directeuren van het CBS, Methorst en Idenburg, waren niet geïnteresseerd in allerlei kleine, incidentele of interne statistieken. Wat wel veranderde, was de controle die er door middel van de CCS op de statistische activiteiten buiten het Bureau gehouden kon worden. Veel activiteiten op het gebied van de geautomatiseerde registraties voltrokken zich in de jaren zeventig en tachtig buiten het gezichtsveld van de CCS. We staan hier wat langer bij stil.

Het CBS in de informatiemaatschappij

*“Vermoedelijk zal binnen een tijdsbestek van vijf jaar vanaf nu de frequentie van het woord informatie en zijn vele afleidingen in gesproken en geschreven tekst aanzienlijk zijn afgenomen.”*¹⁸⁰⁰ Dit schreef Begeer in 1985. Om met de tijd mee te gaan, zou er zelfs beter van ‘ambtelijke statistische informatie’ in plaats van ‘ambtelijke statistiek’ gesproken kunnen worden. Zijn woorden uit 1985 bleken profetisch te zijn. De jaren negentig brachten immers zaken als Internet en e-mail met zich mee, waardoor het papier vervangen kon worden door de elektronische snelweg. De ontwikkeling van de automatisering die vanaf de jaren zestig plaatsvond, zette zich voort in de jaren zeventig en tachtig. De Nederlandse maatschappij werd steeds meer een ‘informatiemaatschappij’. Het vraagstuk van de privacy van individuele gegevens van personen en bedrijven bleef, door het ontbreken van een wettelijke regeling, ook in deze jaren actueel. Een ander gevolg van de automatisering was het ontstaan van databanken buiten het CBS, bijvoorbeeld bij departementen. *“Ook instanties buiten het CBS krijgen ten gevolge van ontwikkelingen op automatiseringsgebied in toenemende mate mogelijkheden om zelf cijfermatige overzichten te maken”*, zo lezen we in een nota over de ontwikkelingen op het terrein van de gezondheidsstatistieken. *“In dit kader kan men zich afvragen of deze cijfermatige overzichten altijd als statistieken mogen worden aangeduid.”*¹⁸⁰¹

Een nieuw begrip: administratieve vrijwaring

Vooraf het verschil tussen registratie en statistiek hield het CBS bezig; reeds onder Verstege vanaf halverwege de jaren zestig en thans ook onder Begeer in de jaren tachtig. Er zijn twee redenen aan te wijzen waarom dit zo belangrijk was. Hiervan vormde de vrije toegang van het CBS tot de registraties elders er één van. Zoals we hebben gezien was het aandeel van de secundaire statistieken als bron voor het statistisch productieproces in de periode 1960-1975 geleidelijk aan toegenomen, waardoor het CBS afhankelijk was geworden van

(administratieve) registraties bij departementen en overige beleidsinstellingen. Daarnaast moest aan de buitenwereld uitgelegd worden dat deze informatie in de handen van het CBS veilig was.

Een belangrijk verschil tussen de pogingen van Begeer om registratie en statistiek te definiëren en te scheiden en die welke door Verstege werden ondernomen, was het gedeeltelijk mislukken van de Volkstelling van 1971. De houding van de maatschappij ten opzichte van informatie die door en voor de overheid verzameld werd, had na deze gebeurtenis een belangrijke wijziging doorgemaakt. De Nederlandse bevolking was mondiger, kritischer geworden. Zaken als de problematiek rondom het minderhedenbeleid, de illegalen en incest werden in de jaren tachtig en negentig zulke hete hangijzers in de politiek, dat het statistische meten en weer-geven hiervan schier onmogelijk was geworden. De vrees voor koppeling en registratie, waaruit sancties voor het individu konden voortvloeien, speelde hierbij eveneens een belangrijke rol. Het CBS benadrukte het onderscheid tussen administratieve en statistische informatie dan ook zo goed mogelijk.

Bij de administratieve informatie waren belangen van individuen in het spel zodat als een vereiste mocht gelden dat de informatie wederzijds controleerbaar was. Met andere woorden; betrokkenen dienden inzagerechten en controle-rechten te hebben.¹⁸⁰² Het ging hierbij immers om individuele informatie. De statistische informatie daarentegen, was geaggregeerde informatie. Het had dus, hoewel het gebaseerd was op individuele informatie, betrekking op massaverschijnselen en groepen van elementen. Hierbij was het openbaar maken van tot individueel herleidbare gegevens geen doel. Met andere woorden: geheimhouding, een begrip dat al vanaf 1899 op het CBS van toonaangevend belang was. Nieuw was thans, dat Begeer de geheimhouding naar buiten toe nog verder veilig stelde. Hij introduceerde namelijk het begrip 'administratieve vrijwaring'. Dit betekende dat aan de aan het CBS verschaft basisinformatie geen enkele, directe consequentie jegens de informatieverschaffer zou worden verbonden.¹⁸⁰³ Dit onderscheidde het CBS van de administratieve instanties, die geen administratieve vrijwaring konden garanderen. Het begrip kwam tot spijt van het CBS niet voor in wetten of voorschriften die betrekking hadden op statistische informatie. Dat zou eigenlijk wel aanbeveling verdienen, zo meende Begeer in 1985. *"Het is duidelijk dat wij het belang van het vertrouwen in de administratieve vrijwaring door het CBS hoog achten. Het gehele bouwwerk van de officiële statistische informatievoorziening kan op het spel komen te staan, indien dit vertrouwen op enigerlei wijze geschaad wordt."*¹⁸⁰⁴

Een nieuw begrip, maar de inhoud was eigenlijk 'oud'. Wanneer de administratieve vrijwaring wettelijk vastgelegd zou zijn, zou het CBS probleemloos toegang tot administraties kunnen krijgen. In de instellingsregeling voor het CBS en de CCS (of wel de Wet op het CBS en de CCS), die in 1996 werd aangenomen,

duikt het begrip inderdaad op. In artikel 11 werd bepaald, dat de door het CBS ontvangen opgaven en inlichtingen uitsluitend gebruikt werden voor statistisch onderzoek. *“Het uitsluitend gebruik voor statistische doeleinden wordt ook wel aangeduid als administratieve vrijwaring”*, zo lezen we in de toelichting op deze wet.¹⁸⁰⁵ Het KB van 1899 werd in de jaren negentig dus eindelijk vervangen door een wet! We kijken echter eerst naar een andere ontwikkeling, die uiteindelijk van invloed is geweest op het ontwerp van deze wet. We doelen op de Nota Heroverweging Statistische Informatievoorziening, die in 1983 het licht zag. Een aantal elementen van de heroverweging kwamen een tiental jaren later weer terug in het ontwerp van wet voor het CBS en de CCS.

Het CBS en de CCS worden doorgelicht

Een korte voorgeschiedenis. Het beleid van de kabinetten in de jaren zeventig had tot een sterke verhoging van de overheidsuitgaven geleid. Na 1980, in het bijzonder tijdens het kabinet Lubbers I (1982-1986) werd precies het omgekeerde beleid gevoerd. Hier was het sleutelwoord bezuinigingen.¹⁸⁰⁶ De periode Lubbers past in het beeld van de ontwikkelingen in de rest van de westerse wereld. In Groot-Brittannië werd door de kabinetten Thatcher (1979-1990) een sterke nadruk gelegd op een kleinere rol van de overheid, sterke bezuinigingen op overheidsuitgaven en een grotere invloed van het marktmechanisme op de economie. In de Verenigde Staten werd een gelijksoortig beleid gevoerd door de regeringen Reagan (1980-1988).

Resumerend kan gesteld worden dat de trend in West-Europa en Noord-Amerika vanaf het eind van de jaren zeventig was: bezuinigingen op de overheidsuitgaven en een terugtrekkende overheid ten gunste van het marktmechanisme. Het denken over de rol van de overheid veranderde. De kabinetten Van Agt en Lubbers begonnen hun beleid met een aantal activiteiten die later de (zes) ‘grote operaties’ genoemd zouden worden. Het idee achter deze operaties was de wens om de rol van de overheid te herijken, in het licht van de door deze regering andere kijk op haar rol en taken.¹⁸⁰⁷

Men dacht hierbij aan zaken als vermindering van het overheids personeel, decentralisatie, privatisering van overheidstaken en reorganisatie van de rijkdienst. Met andere woorden: in tegenstelling tot de naoorlogse periode, waarin de overheid zich ontwikkelde tot de behoeder van de welvaartsstaat, was de wens nu te komen tot een kleine overheid met alleen een aantal basistaken. Taken konden gedecentraliseerd worden (van rijks- naar lager niveau) of afgestoten worden naar de particuliere sector. Vooral het na 1983 gevoerde beleid wordt ook wel als het ‘no-nonsense beleid’ aangeduid. Kernwoorden hiervan waren verzakelijking en afslanking van de overheid.

Een methode om bezuinigingsvarianten te verkrijgen was het houden van heroverwegingsonderzoeken. De eerste heroverwegingsronde was overigens al gestart voordat het kabinet Lubbers aantrad.¹⁸⁰⁸ Al in het voorjaar van 1981 werden in deze ronde dertig belangrijke beleidsterreinen onder de loep genomen, om te kijken of alle op die terreinen ontplooide activiteiten wel noodzakelijk waren. Als dat het geval was, luidde de opdracht om na te gaan of de doeltreffendheid en doelmatigheid van de betrokken activiteiten zou kunnen worden verhoogd.¹⁸⁰⁹ Het CBS, formeel onderdeel van het overheidsapparaat, ontkwam ook niet aan een kritische doorlichting. Dit onderzoek viel in de tweede ronde heroverwegingen die in totaal uit 18 onderwerpen bestond. Bij besluit van de Ministerraad van 22 april 1983 tot voortzetting van de heroverwegingsprocedure werd de statistische informatievoorziening als onderwerp van heroverweging aangewezen.

De 'ambtelijke werkgroep statistische informatievoorziening' bestond uit vertegenwoordigers van bijna alle de departementen (alleen Buitenlandse Zaken ontbrak) en de Directeur-generaal van het CBS. Voorzitter was de voorzitter van de CCS, De Wolff. De opdracht die de werkgroep meekreeg van de minister van Financiën, luidde als volgt: *"Het heroverwegingsonderzoek zal zich moeten concentreren op een kritisch onderzoek van de effectiviteit en efficiëntie van de productie van cijfermatige gegevens door het CBS. Ook zullen de activiteiten van overige overheidsinstellingen-diensten die zich bezig houden met statistische informatievoorziening, alsmede hun relatie tot het CBS in het onderzoek moeten worden betrokken."*¹⁸¹⁰

Eén van de hoofddoelstellingen van dit onderzoek was het ontwerpen van een beleidsvariant die 20% besparingen op zou leveren. Dit was echter nog niet alles. Op verzoek van de Vaste Kamercommissie voor de Rijksuitgaven werd de opdracht nog iets uitgebreid. Deze commissie suggereerde nog een tweetal onderwerpen van onderzoek.

Ten eerste moest gekeken worden naar de lasten voor het bedrijfsleven van het leveren van gegevens aan het CBS. Met andere woorden: de enquêtedruk, ook wel aangeduid als 'administratieve lastendruk', moest bekeken worden. Deze zaak was in het verleden al vaker onderwerp van studie geweest. Het bedrijfsleven klaagde eigenlijk al vanaf de Eerste Wereldoorlog over de last die het CBS veroorzaakte met zijn enquêtes. Vanaf begin jaren tachtig werd de 'enquête-moeheid' bij berichtgevers steeds vaker gesignaleerd door het CBS en kwam het ook op de politieke agenda te staan.

Ten tweede suggereerde de Vaste Commissie voor de Rijksuitgaven om na te gaan of het rendabel zou zijn de begroting van het CBS, die thans nog geheel voor rekening van het ministerie van Economische Zaken kwam, te verdelen over de ministeries. Het idee dat de statistieken die voor de verschillende ministeries werden gemaakt, ook toegerekend zouden worden aan de betreffende

opdrachtgevers was ook niet nieuw. Een dergelijk idee was ook al vlak na de oorlog geopperd. Door toedoen van de CCS ging dit plan uiteindelijk niet door. De doelstellingen van deze heroverweging toonden dat het niet alleen om een onderzoek naar de mogelijkheden tot bezuiniging op de productie van de ambtelijke statistiek ging. Duidelijk wordt dat er in feite nog steeds onopgeloste knelpunten ten aanzien van het CBS waren. De last voor het bedrijfsleven en een eventuele splitsing van de begroting van het CBS over alle departementen zijn oude thema's. Ook de opdracht om na te gaan wat er op het terrein van statistische onderzoeken aan activiteiten werd ontplooid door ministeries en diensten is vaker gehoord in de geschiedenis van het CBS.

In de opdracht aan deze werkgroep stond expliciet niets over het onderzoeken van varianten ten aanzien van een productiebeperking van statistische informatie. Dus er hoefde niet zonder meer in het werkprogramma van het CBS te worden gesneden! De reden hiervoor was dat de CCS eerst nog moest onderzoeken, wat de gevolgen van de -2% operatie voor het werkprogramma zouden zijn.

De '-2% operatie' maakte deel uit van de vijfde 'grote operatie' tijdens het tweede kabinet Lubbers. Deze operatie stond in het teken van de vermindering van het aantal rijksambtenaren. In de periode 1983-1986 zijn als gevolg hiervan ongeveer 6 100 formatieplaatsen vervallen. In de periode 1987-1990 werd de begrotingssterkte met nog eens 20 000 plaatsen verminderd.¹⁸¹¹ De personeelsomvang van het CBS moest met 2% beperkt worden in de jaren 1985-1986. Deze 'afslankingsoperatie' van de overheid is overigens niet in alle opzichten geslaagd. Een manier om de afslanking te omzeilen was bijvoorbeeld het in dienst nemen van personeel op uitzendbasis. Heel wat overheidsdiensten hebben op deze manier destijds de afslanking 'ontdoken'.

Geheel in stijl met de andere heroverwegingen werden een aantal alternatieven voor de bestaande situatie geanalyseerd. De bestaande situatie was, dat het CBS en de CCS, als onderdeel van de rijksoverheid, de belangrijkste producenten van de ambtelijke statistiek waren. Wat waren de alternatieven hiervoor?

De profijtgedachte

Van twee alternatieven werden door de werkgroep voordelen verwacht: toepassing van het zogenaamde profijtbeginsel en van privatisering van delen van het CBS. Van deregulering en decentralisatie (van een nationaal naar een regionaal niveau) werd weinig besparing of efficiency verwacht. Over de decentralisatie werd namelijk opgemerkt dat het CBS in hoofdzaak nationale statistische informatie produceerde, die niet door lagere overheden samengesteld kon worden. *“Decentralisatie van bestuur kan een gecentraliseerde extra inspanning op het gebied van de statistische informatievoorziening vergen. Een extra inspanning*

omdat de centrale behoefte aan statistische informatie vanuit de nationale optiek niet vermindert”, zo oordeelde de werkgroep.¹⁸¹²

Het profijtbeginsel is simpel gezegd te vertalen met: ‘de gebruiker betaalt’.¹⁸¹³

Er zou ook gezegd kunnen worden dat toepassing van het profijtbeginsel een wijze was om de voorkeuren van gebruikers tot gelding te laten komen, of dat de profijtgedachte tot de privatisering gerekend zou kunnen worden. In dit geval zou het dan gaan om privatisering van de vraag, terwijl we in de context van beleidsdocumenten meestal bij privatisering denken aan het aanbod.¹⁸¹⁴

In het geval van het CBS gaat het om het in rekening brengen van informatie, iets wat het nooit had gedaan. De statistische informatie van het CBS was altijd gratis geweest, tenzij het ging om hele specifieke informatie die apart voor een opdrachtgever moest worden samengesteld. De heroverwegingswerkgroep zag het product van het CBS, statistische informatie, dan ook als een collectief goed. *“In de huidige praktijk is statistische informatie bedoeld als zuiver collectief goed. Het is de bedoeling dat in principe niemand wordt uitgesloten omdat de statistische informatie in de Nederlandse democratie een belangrijke rol speelt”*, zo noteerde de werkgroep in zijn rapport.¹⁸¹⁵ Statistiek was publieke kennis, omdat het een vitale rol speelde in zowel de interactie tussen bestuurders en bestuurden, als tussen wetenschap en samenleving. Aan dit soort openbare kennis kon je dus geen prijskaartje hangen. Bovendien, zo betoogde het CBS, had het zelf ook nooit een financiële vergoeding gegeven aan de berichtgevers, dus het kon moeilijk aan anderen een prijs gaan vragen.¹⁸¹⁶ Er werd echter door de minister van Economische Zaken aangedrongen op toepassing van het profijtbeginsel bij het CBS. Volgens de departementaal vertegenwoordiger van Economische Zaken in de CCS, de Secretaris-generaal prof.dr.F.W. Rutten, *“sloeg de minister [van Economische Zaken, drs.G.M.V. van Aardenne, AK] het profijtbeginsel hoog aan; hij zou het een goede zaak vinden als het CBS wat kritischer naar de relatie kosten-baten zou kijken.”*¹⁸¹⁷

De werkgroep nam in zijn rapport dan ook de aanbeveling voor het toepassen van het profijtbeginsel op. Het ging bij deze aanbeveling echter om een specifieke groep gebruikers, namelijk de wetenschap. Het was immers een bekend feit dat wetenschappelijk onderzoekers in toenemende mate belangstelling hadden voor gedesaggregeerde statistische informatie.¹⁸¹⁸ Bij het CBS was al vaker enige irritatie te bespeuren geweest over de vanzelfsprekendheid waarmee wetenschappers er van uitgingen dat de CBS-informatie ‘toch gratis was’. Volgens de werkgroep rees van tijd tot tijd de vraag of het juist was dat alle kosten voor het verzamelen en ter beschikking stellen van beveiligd micro-materiaal ten laste van het CBS, in casu ten laste van het ministerie van Economische Zaken kwam.¹⁸¹⁹ Uiteindelijk zouden de kosten bij het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen terecht komen, dus er zou eerder sprake zijn

van het toepassen van het 'vestzak-broekzak'-principe dan dat er van een echte besparing sprake zou zijn. Het zou echter wel veel meer duidelijkheid over de allocatie opleveren. Deze helderheid zou volgens de werkgroep best de moeite van het proberen waard zijn.

Het CBS, dat al sinds 1899 de statistiek voor 'praktijk en wetenschap' opstelde, was dus weliswaar voorzichtig met het sturen van een rekening aan wetenschappers, maar moest hier erkennen dat tijden veranderd waren. Door de technologische ontwikkelingen, in het bijzonder de automatisering van de productie van statistische informatie, waren de wensen van de wetenschap in toenemende mate moeilijker op te vangen door het CBS.

Privatisering

Privatisering werd tijdens de eerste twee kabinetten Lubbers als beleidsmethode gebruikt om te streven naar een kleinere en doelmatiger werkende overheid. Het begrip 'privatisering' hield in dat activiteiten die aanvankelijk door de overheid werden verricht, onder een minder directe vorm van overheidsinvloed kwamen, of geheel aan overheidsbeïnvloeding onttrokken werden. Kort na het aantreden van het eerste kabinet Lubbers in november 1982 zette de minister van Financiën, dr.H.O.C.R. Ruding, het voorgenomen privatiseringsbeleid, en de drie doelstellingen hiervan, uiteen aan het Parlement.¹⁸²⁰ Deze kwamen een jaar later terug in het heroverwegingsonderzoek naar een grotere efficiency, één van de zaken waar Ruding naar streefde, van het CBS. Hoewel de werkgroep nadrukkelijk verklaarde dat het niet tot zijn taak behoorde om een volledig privatiseringsonderzoek uit te voeren, werd het dus wel als een onderdeel van de heroverweging gezien.

De mogelijkheid van de toepassing van één of meerdere van de drie hoofdvormen van privatisering, te weten afstoting, verzelfstandiging en uitbesteding, werd door de werkgroep nauwkeurig onderzocht. Bij de privatiseringsprojecten die tussen 1983 en 1991 plaatsvonden bleek overigens dat van de drie vormen de tweede variant, verzelfstandiging, het meest is gekozen.¹⁸²¹ De meest bekende voorbeelden hiervan zijn de PTT en de Postbank.

Ten aanzien van de eerste vorm van privatisering, afstoting, vreesde de werkgroep dat dit zou leiden tot het verloren gaan van grote delen van de statistische informatievoorziening, tenzij de overheid en wetenschap als belangrijke kopers zouden optreden.¹⁸²² Bovendien zou dit leiden tot het ontstaan van exclusiviteit van het eigendom van informatie, tot selectief gebruik en zelfs bepaling of beïnvloeding van statistieken. Juist de onafhankelijkheid van de statistiek was in Nederland altijd als een groot goed gezien! Het is dus niet verwonderlijk dat afstoting naar de particuliere sector niet als een goed alternatief voor

de bestaande situatie op het gebied van de informatievoorziening werd gezien. De tweede vorm, verzelfstandiging, was eigenlijk al aanwezig. De overheid bepaalde weliswaar de omvang van de informatievoorziening (via de begroting van het CBS die onderdeel uitmaakte van de totale begroting van het ministerie van Economische Zaken) maar de inhoud werd door de CCS vastgesteld. Er was dus al sprake van inhoudelijke verzelfstandiging. Natuurlijk was deze wel aan bepaalde grenzen gebonden. De minister van Economische Zaken kon bijvoorbeeld opdracht geven aan het CBS om een bepaalde statistiek samen te stellen. Over het algemeen was het CBS, op basis van de inhoud van het Organisatiebesluit van 1899, vrij van beïnvloeding van de overheid op de inhoud van statistieken.

Ten slotte rest er de derde vorm van privatisering: het privatiseren van onderdelen van het productieproces van statistische informatie. Hierin zag de werkgroep besparingen en dus voordelen. Onderdelen als het enquêteringsproces, de automatisering en de drukkerij zouden uitbesteed kunnen worden. Gedeeltelijk gebeurde dit al. Iets wat overigens absoluut niet tot de taak van het CBS hoorde en dus door particuliere instanties verzorgd moest worden, was het beheren van statistische databanken. *“Tenslotte is het beheren van een databank een bezigheid van zodanig commercieel karakter dat deze geacht moet worden vreemd te zijn aan het normale werk van een ambtelijk statistisch bureau”*, zo luidde één van de belangrijke conclusies van het rapport.¹⁸²³

We zetten de hoofdzaken van het heroverwegingsonderzoek nog eens op een rijtje. In feite wezen de conclusies van dit onderzoek in de richting van een handhaving van de status-quo. Slechts op een aantal punten, waaronder het uitbesteden van onderdelen van het productieproces, werd nader onderzoek aanbevolen. De hoofdtaken van het CBS moesten echter blijven waar ze waren. Bovendien werd er weinig heil verwacht van verdere bezuinigingen op het CBS. Uit een in het rapport gemaakte vergelijking met andere landen bleek bovendien dat de wijze waarop de productie van statistische informatie in Nederland was georganiseerd over het algemeen goed functioneerde. Voor het CBS was de uitkomst van dit heroverwegingsonderzoek dus, met andere woorden, lang niet negatief. De centralisatie werd nog steeds gezien als de beste organisatiewijze. *“De voor Nederland zo kenmerkende eenheid van statistische werkzaamheden is gebaseerd op het inzicht dat op deze wijze de belangen van overheid, bedrijfsleven en wetenschap het best behartigd zijn”*, zo noteerde de CCS dan ook zelfverzekerd in haar informatiebrochure uit 1983.¹⁸²⁴ De twee ‘traditionele’ knelpunten die in het heroverwegingsonderzoek wederom gesignaleerd werden, namelijk de enquêtedruk en de centrale financiering van het CBS door het ministerie van Economische Zaken, vinden we tien jaar later in de wetsontwerpen voor de instelling van een wet voor het CBS en de CCS weer terug.

Nog één maal centralisatie oude stijl?

Er werd ondertussen nog wel over centralisatie in de 'oude' betekenis gesproken: men denke aan de werkloosheidsstatistieken die Begeer tegen het einde van de jaren tachtig van het departement van Sociale Zaken over wist te brengen naar het Bureau. *"Het werkloosheidscijfer van Sociale Zaken is volgens Begeer één van de weinige cijfers waar het CBS - tot op heden - nauwelijks bij betrokken is. Een historisch gegroeide situatie, waar het CBS zich bij heeft neergelegd"*, zo schreef De Telegraaf in 1986, om te vervolgen met een citaat van het CBS: *"Al popelden wij af en toe om daar de vinger achter te krijgen!"*¹⁸²⁵

Dit cijfer was gebaseerd op de sterk vervuilde registers van de gemeentelijke arbeidsbureaus (GAB's). Het probleem betrof daarnaast de vraag wat de definitie van de officiële statistiek zou moeten zijn. Dit was een politieke kwestie. De kabinetten Lubbers hadden immers te kampen met een grote werkloosheid en met de politieke consequenties daarvan. Rond 1986 lag het officiële werkloosheidscijfer zo rond de 800 000. We herinneren ons nog de opmerking van de Minister-president dat hij op zou stappen als het aantal werklozen de miljoen zou bereiken! Het CBS uitte ondertussen al jaren kritiek op de kwaliteit van dit cijfer, zoals we hebben gezien in de onderhandelingen die het gedurende de jaren zeventig met Sociale Zaken voerde over deze statistiek. De vervuiling van de registers maakte de statistiek onbetrouwbaar. Dit bleek mede uit de werkloosheidsgegevens van de internationale Labour Force Survey (LFS), een onderzoek van het statistische bureau van de Europese Gemeenschap (EUROSTAT) dat om de twee jaar werd gehouden. De koppeling van beide cijfers om zo via de LFS controle uit te oefenen, was in de ogen van Begeer een hachelijke onderneming.¹⁸²⁶ Bovendien ook lastig: het ene cijfer werd maandelijks, het andere om de twee jaar samengesteld. In een terugblik op deze periode wees hij op het belang van het vinden van een andere oplossing dan bovengenoemde. Immers, de discrepantie tussen de cijfers leidde tot debatten.¹⁸²⁷

Er is hiervoor uiteindelijk, bij overname van dit cijfer door het CBS, een oplossing voor gevonden. Niet iedereen was echter voorstander van het centraliseren van de werkloosheidsstatistiek bij het CBS. In december 1988 bleek bij mondeling overleg in de Tweede Kamer namelijk, dat sommige Kamerleden niet gelukkig waren met de toekomstige situatie dat de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid voortaan geen enkele verantwoordelijkheid meer zou dragen voor dit cijfer. Het CBS en het CBA waren immers geen verantwoording aan de Kamer verschuldigd.¹⁸²⁸ Er was dus nogal wat weerstand in de Kamer tegen de gedachte om het CBS de werkloosheidscijfers voortaan als enige te laten samenstellen. Voor het PvdA-kamerlid Leijnse was het vooralsnog te vroeg om over te stappen op het CBS-cijfer als enige, officiële cijfer omdat onder andere

de privacyaspecten in zijn ogen nog niet goed geregeld waren en er nog onduidelijkheid bestond over de verantwoordelijkheid voor dit cijfer.¹⁸²⁹

Ondanks de kritische opstelling van sommige Kamerleden ten aanzien van de gang van zaken rondom deze politiek zeer gevoelige statistiek, kreeg het CBS er met ingang van 1989 toch als enige verantwoordelijkheid voor. Vanaf die datum wordt het cijfer van de geregistreerde werkloosheid gebaseerd op de gegevens van de arbeidsbureaus en de zogenaamde 'enquête beroepsbevolking' (EBB), een maandelijks steekproefonderzoek van het CBS waarmee het in 1987 begonnen is. Deze gegevens zouden ongevoelig voor vervuiling zijn. Het officiële werkloosheidscijfer, thans door het CBS samengesteld, werd maandelijks gepubliceerd.

Vanaf 1 januari 1989 werden de geregistreerde werkloosheidsgegevens dus samengesteld door het CBS op basis van meerdere bronnen en krachtens een bestuursovereenkomst tussen het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, het CBS en het Centraal Bestuur voor de Arbeidsvoorziening (CBA), het zogenaamde 'tripartiete overleg werkloosheidscijfer'.¹⁸³⁰ De overname van deze statistiek door het CBS ging in pais en vree, aldus Begeer.¹⁸³¹ Vooral nog wel met behoud van de oude definitie, waarmee het CBS eveneens niet tevreden was. De moeilijkheid was echter, zo werd er tijdens een vergadering van de CCS in 1987 geconstateerd, dat de definitie ingevolge de afspraak van de bewindsman met werkgevers en werknemers over het begrip 'geregistreerde werkloosheid' gehandhaafd bleef.¹⁸³² *"Al is het niet aantrekkelijk dat uit verschillende bronnen onderling afwijkende cijfers voortvloeien, het CBS kan deze bronnen wel met elkaar confronteren"*, zo noteerde de CCS, om te besluiten met de optimistische conclusie dat het wel verheugend was, *"dat het kabinet niet alleen meer belangstelling heeft voor de werkloosheid, maar ook voor de werkgelegenheid."*¹⁸³³ Toen de nieuwe statistiek van het CBS uitkwam bleek Lubbers overigens niet op te hoeven stappen. Het aantal werklozen was namelijk ongeveer een derde lager dan het vorige, vervuilde cijfer had aangegeven.¹⁸³⁴ Het CBS kreeg dus, na jaren van moeizaam overleg met het departement, eind jaren tachtig de laatste, grote statistiek in handen.

Eindelijk een wet voor het CBS en de CCS

Het is al kort vermeld: na bijna honderd jaar werd het oude KB van 1899 in 1996 vervangen door een wet. Diverse pogingen in de loop van tijd gedaan om dit doel te bereiken ten spijt, werd er in het begin van de jaren negentig besloten de institutionele positie van het statistisch apparaat wettelijk te regelen. In 1992 en 1994 werden er pogingen gedaan de wet door de Kamers te krijgen. Dit lukt aanvankelijk niet. Het ontwerp van 1994 werd echter na bespreking in de Vaste

Kamercommissie voor Economische Zaken, in 1996 tijdens het eerste 'paarse' kabinet Kok aangenomen, 97 jaar na de oprichting van het CBS en 104 jaar nadat de CCS was ingesteld. Een lange voorgeschiedenis ging hieraan vooraf, waarvan we voor wat betreft de cruciale punten verslag hebben gedaan. De openvolgende directeuren van het CBS bleken verschillende denkbeelden over de wettelijke positie van het Bureau te koesteren.

Zowel Methorst als Idenburg hadden op diverse momenten in het verleden pogingen gedaan het KB in een wet om te zetten. Verstege raakte verzeild in de problematiek rondom de volkstelling en de verplaatsing naar Heerlen, waaraan hij zijn handen vol had. Goudswaard was voorstander van het handhaven van het KB in plaats van een wet: het ontbreken van een vast omlijnende regeling (onder andere omdat er geen Memorie van Toelichting bij een KB bestond) hadden de CCS en het CBS in zijn ogen veel meer vrijheid gehad dan bij een wettelijke regeling het geval was geweest. Het devies was dan ook: laten we geen slapende honden wakker maken!¹⁸³⁵ De Wolff was het met hem eens. Veel goede zaken, zoals de onafhankelijkheid van het CBS wat betreft de inhoud en het tijdstip van statistische publicaties en de grote mate van zeggenschap over het statistisch werkprogramma waren nu aan de CCS, en niet aan de minister toegekend. Het statistische bureau in bijvoorbeeld Engeland was hier jaloers op, zo vertelde De Wolff in een terugblik. De grote mate van onafhankelijkheid die het statistische apparaat in ons land genoot, kende men daar niet.¹⁸³⁶ Begeer sloot zich bij zijn voorganger aan. Het KB was in zijn ogen een 'slimme constructie'.¹⁸³⁷ Uiteindelijk kon de Kamer immers, via de minister, de CCS opdragen een bepaalde statistiek samen te stellen. Het Parlement had dus invloed op het statistisch werkprogramma van het CBS, zoals het hoort in een democratie. De huidige Directeur-generaal, prof.dr.A.P.J. Abrahamse, nam in 1992 het roer van zijn voorganger over. De plannen voor het ontwerp van een wet waren toen al in volle gang. Het voorstel om het KB in een wet om te zetten, aan het begin van de jaren negentig, kwam dus van buiten het CBS en de CCS. Het hield volgens Begeer verband met een 'opschoning' van de bestuurlijke structuur van ons land in de jaren tachtig.¹⁸³⁸ Er was namelijk sprake van een beweging in de Tweede Kamer, die het aantal adviescommissies, waaronder de CCS, wilde terugdringen. Wat hield dit in?

De vaste colleges van advies in zaken van wetgeving en bestuur werden krachtens het uit 1922 daterende artikel 79 van de Grondwet verplicht een wettelijke basis te hebben.¹⁸³⁹ Op de naleving van dit artikel was in de Tweede Kamer reeds midden jaren tachtig aangedrongen, onder andere in de motie-Wiebenga waarin werd uitgesproken dat de regering er voor zorg diende te dragen dat vóór 1 januari 1988 aan de opdracht van artikel 79 was voldaan.¹⁸⁴⁰ Omdat de CCS primair een bestuurlijke taak zou hebben ten opzichte van het CBS, werd gemeend dat de

motie-Wiebenga geen betrekking hoefde te hebben op de Commissie.¹⁸⁴¹

Deze mening werd in 1992 echter bijgesteld. De keuze was: het afschaffen van de CCS of er een wet voor ontwerpen. Er is voor dat laatste gekozen. Aanvankelijk werd er alleen voor de CCS een wetsvoorstel ontworpen, maar besloten werd om ook de taak en positie van het CBS mee te nemen in de wet. In 1992 werd dan ook gestart met de ambtelijke voorbereidingen voor een geïntegreerde wet, waarin ook de taak en de positie van het CBS werden geregeld.

Het CBS wel of niet een zelfstandig bestuursorgaan

De vraag was in 1992 of omzetting van het KB van 1899 in een wet voor de CCS wel de juiste oplossing was. Wat moest er immers daarna gedaan worden met de resterende bepalingen van het KB die betrekking hadden op het CBS? Hoewel dit in eerste instantie niet de bedoeling was, kwamen er gaandeweg argumenten om ook voor een wettelijke grondslag van het CBS te kiezen.¹⁸⁴² De nauwe verstrengeling tussen het CBS en de CCS lag hieraan ten grondslag. Er zat ook een zekere logica in een dergelijke stap: het CPB, het 'broertje' van het CBS bij Economische Zaken, was ook bij wet ingesteld. De Tweede Kamer bleek, kortom, aan een gezamenlijke wet voor het CBS en de CCS de voorkeur te geven boven een afzonderlijke regeling van de juridische basis van beide instellingen.¹⁸⁴³

Er bleek ook behoefte te bestaan aan een duidelijker afbakening van de bestuurlijke omschrijving van de positie van het CBS. Zoals we in deze studie hebben gezien had de onderling soms tegenstrijdige verdeling van bevoegdheden van de minister (het financieringsbeleid van de statistiek), de Directeur-generaal van het CBS (de wetenschappelijke onafhankelijkheid voor de inhoud, methoden en het tijdstip van publicatie van statistieken) en de CCS (de bepaling van het werkprogramma van het CBS en de prioriteitstelling daarbinnen) nogal eens geleid tot onduidelijkheid en soms zelfs conflicten. De kern van de problematiek betrof de volgende vraag: hoe zelfstandig was het CBS nu eigenlijk?

Sinds het einde van de jaren tachtig meende de wetgever daar een beter antwoord op te kunnen geven, onder andere dankzij nieuwe inzichten ten aanzien van het begrip 'zelfstandig bestuursorgaan'.¹⁸⁴⁴ Destijds was het niet duidelijk in de juridische wetenschappen wat dit begrip nu precies behelsde.

Met 'destijds' zou onder andere bedoeld kunnen worden op een nota uit 1985 van het hoofd van de 'directie wetgeving en andere juridische aangelegenheden' van het departement van Economische Zaken. "*De juridische vakliteratuur*", zo lezen we in dit stuk, "*vertoont ten aanzien van het CBS evenmin eensgezindheid*".¹⁸⁴⁵ De vraag hoe groot de mate van zelfstandigheid was die aan het CBS zou zijn toegekend in 1899 hield de gemoederen dus nog volop bezig in 1985. "*De tekst van het Organisatiebesluit van het CBS en de CCS verschaft geen*

dwingende conclusie omtrent de mate van zelfstandigheid die ten aanzien van de Directeur-generaal van het CBS ten opzichte van de CCS en de minister van EZ is beoogd. Het is wel aannemelijk, juist ook gezien de taak van het CBS, dat enige zelfstandigheid is beoogd."¹⁸⁴⁶ Aldus deze nota, die verwees naar de uitspraak van prof. mr. M. Scheltema uit 1974 waarin deze stelde dat 'zelfs' het CBS als zelfstandig bestuursorgaan zou kunnen worden aangemerkt.¹⁸⁴⁷

In 1992 werd in de concepttekst van het ontwerp voor een wet voor het CBS en de CCS gesteld dat het kabinetsstandpunt onder de zelfstandige bestuursorganen verstond: alle niet-grondwettelijke vormen van functioneel bestuur. Het CBS viel hier onder, althans volgens dit kabinetsstandpunt, namelijk in de categorie van 'organen die zonder hiërarchische ondergeschiktheid privaatrechtelijke handelingen en/of feitelijke handelingen kunnen verrichten, met grote invloed op de feitelijke positie van derden'.¹⁸⁴⁸ Bij dit ontwerp van wet werd de CCS die soms in de gelederen van de zelfstandige bestuursorganen gerangschikt zou worden, niet als een dergelijk orgaan beschouwd. Het feit dat zij adviezen aan de regering verstrekt was volgens deze gedachtengang niet voldoende om haar te kwalificeren als een zelfstandig bestuursorgaan.¹⁸⁴⁹ Zo'n tweetal jaren later, bij het nieuwe ontwerp van wet, bleek dat over de inhoud van het begrip zelfstandig bestuursorgaan dankzij sindsdien verricht onderzoek meer duidelijkheid was. Het zou om bestuursorganen in de zin van de Algemene Wet Bestuursrecht (Awb) gaan, die een zekere zelfstandigheid hadden bij het uitoefenen van hun taken.¹⁸⁵⁰ De kwalificatie zelfstandig bestuursorgaan werd echter bij nader inzien te zwaar gevonden. "*Het CBS ressorteert onder de minister van Economische Zaken en deze is binnen zijn verantwoordelijkheid voor een adequate statistische informatievoorziening in Nederland politiek verantwoordelijk voor het functioneren van het CBS.*"¹⁸⁵¹ In de Vaste Kamercommissie was er door de leden van D66 gevraagd hoe het wetsvoorstel aangepast zou kunnen worden om van het CBS wel een zelfstandig bestuursorgaan te maken, maar in zijn antwoord wees de minister van Economische Zaken, dr. J. E. Andriessen, erop dat aan een wijziging in de organisatorische structuur van het CBS in die zin geen behoefte bestond.¹⁸⁵²

De zelfstandigheid van het CBS voor wat betreft de statistisch-inhoudelijke zijde van zijn taakvervulling werd echter niet bestreden en bleef in de wet in 1996 gehandhaafd. De wet veranderde dus niets voor de positie van het CBS. Het etiket van zelfstandig bestuursorgaan kreeg het niet; anderzijds werd de wenselijkheid van een grote mate van zelfstandigheid inzake de inhoud van de statistieken wederom volledig onderschreven. In artikel 8 van de Wet lezen we dan ook: "*De Directeur-generaal bepaalt de methoden waarmee de in de werk- en meerjarenprogramma's opgenomen onderzoeken worden uitgevoerd, alsmede de wijze waarop de resultaten van die onderzoeken worden openbaar gemaakt. Onze minister*

geeft hem hiertoe geen aanwijzingen".¹⁸⁵³ De VVD-fractie stelde overigens kritische vragen over de positie van de minister van Economische Zaken zoals die thans in het KB en straks in de wet geregeld was. "Enerzijds is de minister politiek verantwoordelijk voor het functioneren van het CBS; anderzijds is de tussenlaag van de Commissie een belemmering voor de minister om wezenlijk deze verantwoordelijkheid vorm te geven", aldus de VVD.¹⁸⁵⁴

Het centralisatiebeginsel werd weliswaar intact gelaten, maar wederom niet expliciet genoemd. "In Nederland heeft de gecentraliseerde, ambtelijke statistiek goede diensten bewezen. Er zijn geen redenen om hierin verandering te brengen", zo noteerden de (concept-) teksten van de Memorie van Toelichting in 1992, 1994 en 1996.¹⁸⁵⁵

De hoofdzaken van de wet

We hebben een aantal belangrijke elementen van de wet van 1996 genoemd, die betrekking hadden op de positie van het CBS en de CCS en op de zelfstandigheid van de statistiek. We willen thans een aantal hoofdpunten van de wet naar voren halen. Zij betroffen enerzijds 'nieuwe' ontwikkelingen, die in 1899 nog niet bestonden en destijds dus ook niet wettelijk geregeld konden worden, zoals het omgaan met microbestanden bijvoorbeeld. Anderzijds betrof het 'oude' zaken die thans, in de jaren negentig, beter geregeld dienden te worden dan vroeger het geval was. Voorbeelden waren de enquêtedruk (of administratieve lastenverzwaring), de geheimhouding en de financiering van de CBS-statistieken. Zoals gezegd, waren deze ook meegenomen in het heroverwegingsonderzoek uit 1983.

Een belangrijk gebied dat wettelijke regeling behoefde, betrof het omgaan met geautomatiseerde data en bestanden. Hoewel zowel de fracties van het CDA, PvdA, en de GPV in 1994 verklaarden een wet op het CBS en de CCS toe te juichen, sprak vooral de VVD zich sterk uit als voorstander van deze wet. Vooral gezien het belang van de bescherming van de privacy in het kader van het verkrijgen en verstrekken van statistische gegevens, zo verklaarde de VVD, was wettelijke regeling van de grondslag van het CBS zo belangrijk.¹⁸⁵⁶

Het afstaan van gegevens en het verkopen van microbestanden

In de Memorie van Toelichting stond hierover het volgende. "*Belangrijk voor de instelling bij wet van het CBS is tenslotte dat het CBS degenen die voor enquêtes worden benaderd weliswaar toezegt dat de gevraagde gegevens uitsluitend voor statistische doeleinden worden gebruikt, maar hiervoor niet in alle gevallen wettelijke garanties kan geven.*"¹⁸⁵⁷ In bepaalde landen (zoals in Duitsland) was dit wel wet-

telijk geregeld. Met andere woorden: het CBS verzamelde en publiceerde alleen informatie uit oogpunt van statistische belangen en voor statistische doeleinden, maar er waren altijd uitzonderingsgevallen waarin gegevens afgestaan zouden kunnen worden om andere redenen. Minister Andriessen stelde de leden van de Vaste Kamercommissie die hier hun bedenkingen over hadden, echter gerust. Het CBS kon niet voor anderen (bijvoorbeeld de Belastingdienst, of de Officier van Justitie), en met een andere doelstelling (bijvoorbeeld uit oogpunt van de opsporing van strafbare feiten) zomaar gegevens gaan verzamelen. Dan waren er nog de microbestanden: geautomatiseerde gegevensbestanden op het niveau van individuele 'records', die weliswaar anoniem waren maar identificeerbaarheid van individuele eenheden konden inhouden. Zij waren dus niet publiek beschikbaar. Daarnaast waren er de zogenaamde publicatiebestanden die wel voor iedereen beschikbaar waren.¹⁸⁵⁸ Het CBS verkocht de microdata aan wetenschappelijke onderzoekers van voornamelijk universiteiten. Aan deze informatie was een enorme behoefte ontstaan, nu wetenschappers zelf als gevolg van de automatisering dit soort gegevens konden gebruiken en analyseren ten behoeve van hun onderzoek. Voor het CBS was dit, ook al werden de microbestanden ver beneden de kostprijs verkocht, een alternatieve bron van inkomsten. Er was echter een wettelijke regeling voor nodig. De CCS kon de taak van het CBS niet uitbreiden, zo schreef zij in 1990. Dit lag namelijk niet op haar weg, maar op die van de wetgever.¹⁸⁵⁹ Ondertussen werd begin jaren negentig aan het CBS de verplichting opgelegd om te streven naar in totaal 1 miljoen gulden ontvangsten uit de verstrekking van microbestanden.¹⁸⁶⁰ Het verstrekken van deze informatie was echter met strenge waarborgen omgeven, die nu in het ontwerp van wet voor het CBS en de CCS ook wettelijk geregeld werden.¹⁸⁶¹

Overigens had het CBS wat de levering van microdata aan wetenschappers betreft vóór de komst van de wet in een lastig parket gezeten. Enerzijds was er immers de geheimhouding en het belang voor het CBS om deze te bewaken, anderzijds werd er vanuit wetenschappelijke hoek druk op het Bureau uitgeoefend om dit in hun ogen 'zuiver collectieve goed' te leveren. In een rapport van de Vereniging van Onderzoek Instituten, dat uit 1988 dateerde, werd het standpunt van deze vereniging uiteengezet. *"De taakstelling van 1899 moet naar onze mening geïnterpreteerd worden als het leveren van een zuiver collectief goed. Voorts menen wij (...) dat de leveranties van microdata integraal onderdeel zijn van dat collectieve goed"*, aldus het pleidooi voor een betere beschikbaarheid van microdata.¹⁸⁶² De onduidelijkheid die er op dit terrein had geheerst over de vraag hoe het CBS, binnen de mogelijkheden en grenzen die het KB van 1899 had geboden en zonder de geheimhouding in gevaar te brengen gegevens kon verstrekken, kon in de Wet van 1996 weggenomen worden.

Enquêtedruk en de financiering van het CBS: twee oude onderwerpen

De enquêtedruk stond in het centrum van de politieke belangstelling in de jaren tachtig en negentig. In het bijzonder op het midden- en kleinbedrijf drukte de last hiervan zwaar. De klachten waren dan ook niet van de lucht. Vooral het frequente karakter van sommige enquêtes, de cumulatie van enquêtes en het gevoel dat veel gegevens reeds bij de overheid aanwezig waren, voedde de irritatie.

In de eerste helft van de jaren tachtig gaf het departement van Economische Zaken opdracht tot het verrichten van een onderzoek naar de enquêtedruk in het bedrijfsleven die voortvloeide uit werkzaamheden die verbonden waren aan het invullen van CBS-enquêtes. In het kader van het heroverwegingsonderzoek uit 1983 vond een eerste schatting plaats, die neerkwam op een belasting van 650 mensjaren (van 2 000 uur per jaar).¹⁸⁶³ Op basis van nieuwe gegevens werd dit cijfer nog een aantal malen bijgesteld. De zogenaamde commissie-Grapperhaus, die aan de regering aanbevelingen moest doen over de verlichting van de administratieve lastendruk, kwam tot een aantal van 530 mensjaren in haar rapport dat in 1987 verscheen. In 1990 viel de berekening op basis van recentere en betrouwbaardere gegevens nog lager uit: 470 mensjaren. Er zou sprake zijn van een daling van de enquêtedruk tussen 1987 en 1990 van 60 mensjaren, dus van 12%.¹⁸⁶⁴ Daarmee kwamen voor het bedrijfsleven de totale kosten die door de enquêtes veroorzaakt werden neer op circa 50 miljoen gulden.¹⁸⁶⁵ Het is dus niet verwonderlijk, gezien dit bedrag, dat het bedrijfsleven zich verzette tegen het invullen van CBS-formulieren!

Nu meldde minister Andriessen vier jaar later, bij de behandeling van de wet op het CBS en de CCS in de Vaste Kamercommissie voor Economische Zaken, dat er inmiddels nog een onderzoek had plaatsgevonden dat door het CBS, het departement van Economische Zaken, het VNO en de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf gezamenlijk was uitgevoerd. Uit het verslag van dit onderzoek dat in juni 1993 uitkwam, bleek dat de enquêtedruk maar liefst 40% lager lag dan uit de Grapperhaus-rapportage was gebleken.¹⁸⁶⁶ Daarnaast verwachtte de minister in de toekomst een verdere daling, voornamelijk door de implementatie van nieuwe technologische methoden die de automatisering verschaften. De zogenaamde overdracht van elektronische gegevens, ook wel 'electronic data interchange or capture' (EDI of EDC) genoemd, bood goede vooruitzichten. De centrale financiering van het CBS, een ander bekend probleem, werd door minister Andriessen bij het wetsontwerp in 1994 veilig gesteld. Het CDA had het voorstel gedaan om een financieringsmodel te ontwerpen, waarbij de betrokken ministeries als contractpartij zouden optreden. Dit zou volgens de christen-democraten leiden tot een "meer alerte opstelling van het CBS."¹⁸⁶⁷

De bewindsman meende echter dat de voordelen van departementale financiering niet opwogen tegen de nadelen. Toerekening zou immers zeer ingewikkeld worden daar een groot aantal statistieken door verschillende personen en instanties gebruikt werd. *“Voorts kan departementale financiering leiden tot verschraling van de informatievoorziening, doordat de doelstelling ‘voor praktijk, beleid en wetenschap’ al gemakkelijk kan worden verengd tot ‘voor het departementaal belang’”,* zo betoogde Andriessen.¹⁸⁶⁸ Zijn conclusie was dan ook dat de centrale financiering door één departement, zoals dat al bijna honderd jaar geschiedde, gehandhaafd moest worden. In het bijzonder dacht hij hierbij aan de zogenaamde ‘multi-user-statistieken’ en aan de statistieken die onderdeel uitmaakten van een samenhangend statistisch systeem.¹⁸⁶⁹

Overigens was de eventuele toerekening van delen van het CBS-buget aan departementale begrotingen in het heroverwegingsonderzoek eveneens afgeraden. Het voordeel was weliswaar dat de gebruiker geconfronteerd werd met de kosten van de statistieken, maar een gedecentraliseerde afweging hoefde in de toekomst niet automatisch een beter resultaat op te leveren. Aldus oordeelde de heroverwegingswerkgroep. *“De druk binnen ministeries om gelden die voor statistische informatievoorziening zijn gereserveerd te gebruiken voor andere (korte termijn beleids-)zaken kan aanzienlijk zijn.”*¹⁸⁷⁰

Met de koets of de trekschuit

Als laatste punt van de behandeling en de inhoud van de wet van 1996 willen we kort stilstaan bij een kritische noot die de VVD-fractie maakte naar aanleiding van de samenstelling van de CCS. Deze partij vroeg zich namelijk af waarom alle ‘cliënten’ van het CBS in deze commissie vertegenwoordigd moesten zijn. De omvang van de commissie, 30 tot 45 personen plus extra deskundigen in de commissies van advies, vond de VVD onhanteerbaar en uit de tijd. Ook bekritiseerde zij de wijze waarop de CCS werd samengesteld, waarbij sprake zou zijn van *“door de minister goed te keuren coöptatie van de leden.”*¹⁸⁷¹ Het merkwaardige was, aldus de VVD, dat dezelfde commissie ook nog functioneert als een soort Raad van Bestuur van het CBS, en daarboven werd geacht de statistische behoeften van de departementen op elkaar af te stemmen. Een aan de oorspronkelijk uit het bedrijfsleven afkomstige term ‘Raad van Bestuur’ verwante term, is in dit verband al vaker gevallen. Zo was ook Begeer, die overigens verklaarde de CCS een zeer belangrijk lichaam te vinden, uitgesproken tegenstander van een CCS die zich als ‘Raad van Commissarissen’ zou gedragen.¹⁸⁷² Vermeldenswaard is dat er zelfs sprake bleek te zijn van een sterk historisch besef bij deze VVD-parlementariërs, getuige het volgende betoog: *“De hele opzet stamt teveel uit de vorige eeuw waarbij contacten van departementen onderling per koets,*

met universiteiten per trekschuit werden onderhouden en dus zo sporadisch en tijdrovend waren dat een breed samengestelde commissie die iedereen met iedereen in contact brengt een absolute noodzaak was."¹⁸⁷³ De CCS werd overigens sterk verkleind en slagvaardiger gemaakt en de departementale vertegenwoordiging werd opgeheven.

Dit waren radicale veranderingen. Daarnaast raakte zij bij de uitvoering van de Wet op het CBS en de CCS haar adviserende taak kwijt, maar behield haar bestuurlijke en coördinerende taak. Van deze drie taken legde minister Andriessen het zwaartepunt bij de bestuurlijke taak, die in het bijzonder tot uiting zou komen in de goedkeuring van het werkprogramma van het CBS.¹⁸⁷⁴ We kunnen hieruit concluderen dat de adviserende taak die vanaf 1899 als voornaamste taak van de CCS had gegolden, naar de achtergrond was geschoven ten gunste van de bestuurlijke taak.

Europa zonder grenzen

We staan ten slotte kort stil bij de gevolgen van de voortschrijdende statistische integratie in Europa. Voor een uitgebreide behandeling van deze problematiek verwijzen we naar de studies van Van Maarseveen en De Vries in 'Een eeuw statistieken' (1999).

De aan de statistische integratie verbonden problemen en uitdagingen veroorzaakten over het algemeen een wat ambivalente houding van het CBS ten aanzien van deze integratie. Enerzijds erkende het CBS de voordelen verbonden aan samenwerking die voornamelijk betrekking hadden op de uitwisseling van ervaring en kennis, de sterkere positie voor een klein land en de betere afstemming op dat wat er in andere landen op het gebied van statistiek werd gedaan. Anderzijds waren er ook zeker minpunten voor het Bureau verbonden aan de statistische integratie. Dit laatste verdient een korte uitleg.

Het CBS, als onderdeel van de Nederlandse regering en dus gebonden aan afspraken tussen de lidstaten, werd bijvoorbeeld in 1971 geconfronteerd met een nadelig gevolg van een 'Europa zonder grenzen'. Toen de grenswarenering tussen Nederland en België in dat jaar namelijk opgeheven werd, verloor het CBS daarmee een zeer belangrijke bron voor een aantal grote statistieken. De grensformulieren die het CBS via de douane ontving vormden de bouwstenen voor de handelsstatistiek waarvan de gegevens ook van belang waren voor de Nationale rekeningen. Een oplossing werd gevonden in het alternatief van meting aan de grens, namelijk meting bij de im- en exporteurs van goederen. In plaats van de douane vulden zij voortaan de formulieren in. Dit was echter een onbevredigende en dure oplossing. De kwaliteit van de waarneming aan de grenzen werd met deze methode niet geëvenaard.

Het werd voor het CBS dus al snel duidelijk dat er een prijskaartje aan het ideaal van een geïntegreerd Europa hing. Dit verklaart deels de weerstand tegen de samenwerking met de Europese partners waarvan vooral na het vertrek van directeur Idenburg in 1966 op het CBS sprake was. Een nadeel was de tijd en mankracht die het CBS kwijt was aan vergaderingen voorbereiden en bijwonen, en het geven van statistische 'ontwikkelingshulp' aan lidstaten die minder ver gevorderd waren op technisch-statistisch gebied. Het leeuwendeel van de kosten werd echter veroorzaakt door de onderzoeken die het CBS op laste van Europese verordeningen moest houden. Het Europese statistische bureau (EUROSTAT) betaalde meestal slechts een deel van de kosten van deze projecten. Vaak hadden deze speciale enquêtes weinig tot geen relevantie voor het Nederlandse beleid. Het CBS was dan ook groot voorstander van harmonisatie van nationale statistieken (dus het afstemmen van definities en methoden), in plaats van het opzetten van nieuwe, kostbare onderzoeken. Maar behalve het kostenaspect had het CBS nog andere overwegingen om terughoudend te zijn ten aanzien van de statistische integratie van Europa.

Een andere verklaring moet gezocht worden in het feit dat het CBS van oudsher altijd gericht is geweest op mondiale samenwerking (dus in het kader van de Verenigde Naties), in plaats van op de beperktere Europese harmonisatie van statistieken. De samenwerking in VN-verband dateerde al vanaf 1945, toen deze organisatie werd opgericht. Eén van de eerste terreinen waarop intensief contact ontstond tussen het CBS en de VN was de Nationale rekeningen. De pioniers van het CBS hadden vruchtbare internationale contacten, in het bijzonder met de Amerikanen, Britten en Noren. Uit dit contact ontstond bij het CBS een sterke waardering voor de VN-statistieken. Over het algemeen was de kwaliteit van de door de VN ontworpen definities en methoden om statistieken te harmoniseren, volgens het CBS, beter dan die van EUROSTAT.

Ten slotte is er nog een reden aan te wijzen voor de ambivalente houding van het CBS ten opzichte van Europese statistische samenwerking. Een belangrijk bezwaar voor het CBS was de wijze waarop de institutionele positie van het Europees statistisch bureau had vorm gekregen. Kort gezegd: de organisatie van de Europese statistiek deugde niet. EUROSTAT had geen aparte, onafhankelijke positie binnen de organisatie van de Europese Gemeenschappen. Daarnaast was de juridische basis voor het omgaan met statistische data, volgens het CBS, slecht geregeld. Dit betekende een gevaar voor de geheimhouding van de individuele gegevens die de statistische bureaus van hun berichtgevers kregen aangeleverd. Het CBS vond zijn reputatie bij de eigen berichtgevers, het Nederlandse bedrijfsleven en publiek, belangrijker dan Europese statistieken. Dit is niet geheel onbegrijpelijk, aangezien het vertrouwen van de berichtgevers de basis is voor betrouwbare statistieken. Zolang EUROSTAT geen regeling trof

om gegevens te beschermen, was het CBS niet happig op het afstaan van Nederlandse gegevens van individuele eenheden.

Maar er was nog een probleem van institutionele aard. Het CBS, gewend aan de 'paraplu' van de CCS, probeerde al vanaf het begin van de Europese samenwerking een dergelijke organisatie in Europa te creëren. Al in 1951 deed Idenburg pogingen om een Europese CCS van de grond te krijgen.¹⁸⁷⁵ Deze pogingen waren echter niet succesvol. Het CBS betreurde dit, aangezien het veel waarde hechtte aan een panel van Europese producenten en consumenten van statistiek dat een objectief oordeel kon vellen over de prioriteiten van statistische projecten. Door een betere, objectievere afweging van de noodzakelijkheid en nuttigheid van projecten, hoopte het CBS dat de 'statistische honger' van EUROSTAT wat ingedamd kon worden. De situatie dreigde, naar de mening van het CBS, steeds meer in de richting te gaan van een centraal Europees bureau (EUROSTAT) met daaraan ondergeschikte, regionale afdelingen (de nationale statistische bureaus). Voor het CBS, maar ook voor de statistische bureaus van andere lidstaten, was dit verlies van soevereiniteit onaanvaardbaar. Een blik op de situatie na 1985 leert ons dat de intensiteit van de Europese samenwerking nog verder toenam. In 1986 verscheen het Witboek van de Europese Commissie, waarmee de weg werd vrijgemaakt voor een verdergaande politieke integratie van Europa. In 1992 werd het Verdrag van Maastricht door de lidstaten getekend. Hiermee werd het streven naar een interne markt, een 'Europa zonder binnengrenzen', als doel van de jaren negentig gesteld.¹⁸⁷⁶ Voor het CBS zien we een belangrijke uitdaging ontstaan in zaken als het geven van statistische hulp aan voormalige Oostbloklanden en het omgaan met (Europese) databanken. Een oplossing voor de onbevredigende juridische basis van EUROSTAT werd echter ook na 1992 nog niet gevonden.

Ten slotte

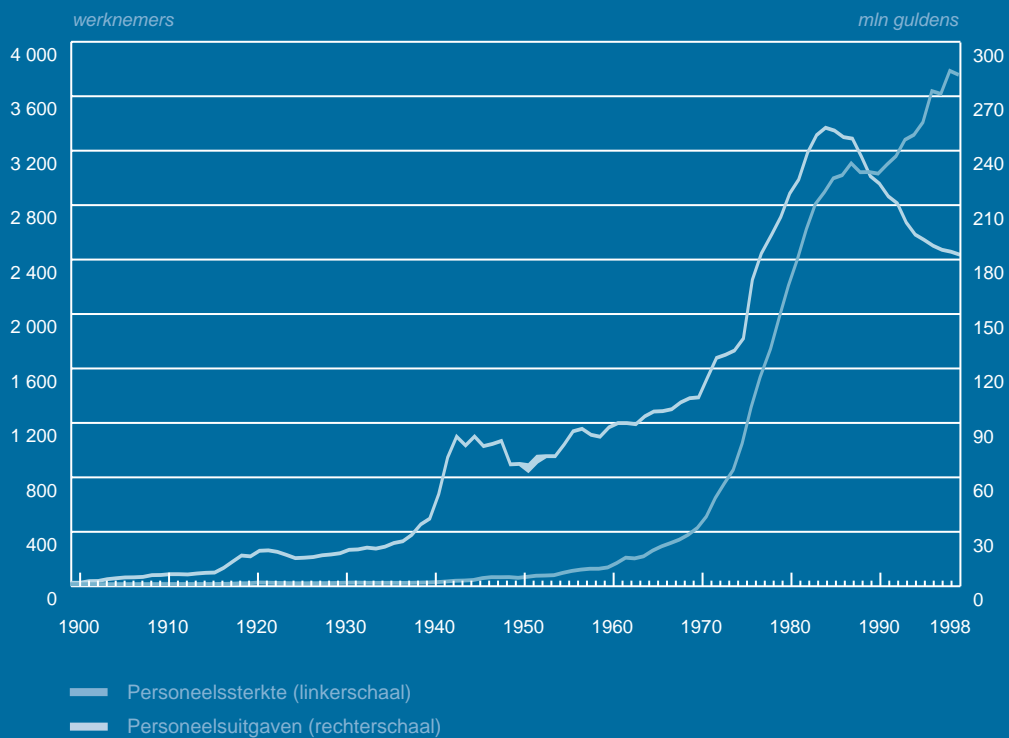
De kernwoorden van de jaren tachtig waren voor het CBS: bezuinigen en afslanken. Aan de sterke groei die tijdens de jaren zeventig had plaatsgevonden kwam definitief een einde onder het 'no-nonsense' beleid van de kabinetten Lubbers. Zo liep de omvang van het Bureau op van 3 061 personen in 1980 naar 3 416 in 1983, maar dit aantal liep daarna steeds verder af tot 2 978 in 1989. In 1992 werd een grote reorganisatie van het Bureau gelanceerd, 'TEMPO' genaamd. Het Bureau wilde zichzelf hiermee transformeren van een gegevensverzamelend naar een vooral gegevensverwerkend en analyserend bedrijf. *"De CBS'er moest minder naar binnen gericht worden, met meer aandacht voor de gezichtspunten van klanten en leveranciers"*, zo lezen we in het 'Businessplan' van het CBS.¹⁸⁷⁷

Het proces van automatisering werd ondertussen zowel binnen als buiten het CBS voortvarend voortgezet. Het gebruik van steeds meer computers vroeg om mensen die ze konden gebruiken en die de toenemende invloed van de technologie op de statistiek konden implementeren en begeleiden. De roep om hoogopgeleid personeel werd steeds sterker.

Ook werd langzaam aan duidelijk dat het oude, traditionele, bijna 100-jarige KB van 1899 uit de tijd was geworden. Het dateerde, om in de woorden van de VVD te blijven, uit de tijd van de koets en de trekschuit. Uit de tijd waarin het nog duidelijk was, wat er onder het begrip 'statistiek' werd bestaan. Zelfs toen was er al regelmatig sprake van grensconflicten met departementen en andere producenten van overheidsstatistieken. Het is dus niet verwonderlijk dat het KB in een tijd waarin niemand meer een duidelijk antwoord kon geven op de vraag wat nu wel en wat niet met 'statistiek' werd bedoeld, niet meer voldeed. In 1996 werd het vervangen door een wet waarin veel meer was vastgelegd en geregeld dan in het KB het geval was geweest. Hoewel het CBS en de CCS liever hadden vastgehouden aan het veel vagere KB, waardoor ze meer vrijheden genoten omdat er ruimte voor interpretatie openbleef, was duidelijkheid omtrent de wettelijke regeling van een aantal zaken van levensbelang voor hen geworden. We hebben 1996 als het jaar van de inwerkingtreding van de Wet op het CBS en de CCS als slotjaar gehanteerd. Hoe ziet de toekomst van het CBS eruit?

De situatie op het gebied van de Europese statistische integratie toont een steeds verder voortschrijdende invloed van de supranationale regelgeving op statistisch gebied, waardoor het maar de vraag is of het CBS en de CCS het Nederlandse werkprogramma in de toekomst nog zelfstandig kunnen samenstellen. Van een centralisatiegedachte is thans nog wel sprake, maar het lijkt alsof het centrum waarheen gecentraliseerd wordt in plaats van het Nederlandse CBS, thans het Europese Brussel of Luxemburg is geworden. Het begrip zoals we het in deze studie opgevat hebben en dat betrekking had op de Nederlandse situatie lijkt dus, net zoals de koets en de trekschuit, uit de tijd te zijn geraakt.

> PERSONEELSSTERKTE EN -UITGAVEN VAN HET CBS



Deel 6

Een vergelijking met Groot-Brittannië

Inleiding

De geschiedenis van honderd jaar centralisatie is onderzocht. Alvorens we overgaan tot het samenvatten van de hoofdlijnen willen we kort stilstaan bij een vergelijking tussen de Britse en de Nederlandse statistische organisatie. We hebben immers thans gezien hoe er in Nederland door de verschillende partijen over de organisatievorm werd gedacht in de loop van de geschiedenis. De voor- en tegenstanders zijn aan het woord gelaten, de discussies zijn vermeld, de incidenten die illustreerden dat de centralisatie soms een moeizaam proces was zijn beschreven, de ambtelijke stukken zijn onderzocht. We hebben, kortom, getracht een zo volledig mogelijke reconstructie te maken van de centralisatiegedachte in het verleden. Daarbij schilderden we het beeld van een niet aflatende wens van het CBS en de CCS om deze organisatievorm, die in hun ogen de beste was, gestalte te geven.

De vraag restte waarom in Nederland velen van mening waren dat de gecentraliseerde organisatie over het algemeen goed gefunctioneerd had, terwijl er in sommige andere landen juist aan een omgekeerde organisatievorm werd vastgehouden. Gezien de discussies die recent op internationaal vlak plaatsgevonden hebben (en nog steeds niet afgelopen zijn) over de verschillende institutionele organisatievormen van statistische bureaus en de voor- en nadelen daarvan, is de vergelijking tussen landen onderling een actueel thema. Als laatste zal dus een vergelijking tussen twee institutionele 'settings' van ambtelijke statistieken aan bod komen.

We doelen op een kort onderzoek naar de Britse statistische organisatie die we naast de Nederlandse gelegd hebben. Groot-Brittannië koos namelijk, tot voor kort, voor een met de Nederlandse organisatie contrasterende vorm: een gedecentraliseerde. Aan de hand van enkele gebeurtenissen en ontwikkelingen in de geschiedenis van de Britse statistische dienst illustreren we de visies in Nederland en Engeland op het 'ideaaltipe' voor het statistisch bureau. Die visies kunnen sterk uiteen lopen in landen die verschillende politieke

culturen en tradities hebben en waar de institutionele omgeving van de ambtelijke statistiek dus verschillend is.

Betrouwbaarheid en organisatie

Het feit dat er een spanningsveld bestaat tussen de overheid als informatieverschaffer enerzijds en de objectiviteit en betrouwbaarheid van die informatie anderzijds, mag over het algemeen als een bekend verschijnsel worden beschouwd. Een vaak aangehaald citaat luidt immers: *“There are three kind of lies: lies, damned lies and statistics.”*¹⁸⁷⁸ Het wantrouwen dat er in de samenleving over het algemeen bestaat ten aanzien van de centrale overheid als almachtige instantie, als de gevreesde ‘Big Brother’, omvat ook (of moeten we zeggen: juist) de overheidsstatistiek. Cijfers en statistieken kunnen opzettelijk verkeerd samengesteld, geïnterpreteerd of achtergehouden worden door de overheid. Politieke machthebbers kunnen er immers om verschillende redenen belang bij hebben om bepaalde voor hen onwelgevallige gegevens te wijzigen of te verdonkeremanen.

Een statistisch bureau dat op objectieve en neutrale wijze een gehele samenleving moet meten, neemt in die samenleving een kwetsbare positie in. Het feit dat een statistisch bureau institutioneel en staatsrechtelijk deel uit maakt van het overheidsapparaat kan de positie van de statistici nog kwetsbaarder maken. Simpel gezegd: politiek en statistiek moeten niet te dicht bij elkaar zitten. Of, zoals de Britten zeggen: er dient een ‘arms length’ tussen politiek en statistiek te bestaan. Wanneer de gebruikers van de overheidsstatistieken het gevoel krijgen dat dit niet het geval is en dat de statistiek dus in hun ogen niet meer objectief en betrouwbaar kan zijn, komt het statistisch bureau in een moeilijke positie terecht. Niet alleen de betrouwbaarheid van de cijfers, maar ook de integriteit van de statistici als beroepsbeoefenaars kan door de samenleving in twijfel worden getrokken. Dit beeld is niet eenvoudig weer in positieve zin bij te stellen. Met alle gevolgen van dien. Het bestaansrecht van een statistisch bureau raakt in het geding wanneer de cijfers die zij produceren niet meer van waarde zijn in de ogen van de gebruikers. Of, zoals het CBS zelf opmerkte in een recente nota: *“De belangrijkste bestaansgrond voor het CBS is de behoefte aan neutrale en betrouwbare statistische informatie.”*¹⁸⁷⁹

De dubbele vertrouwensrelatie tussen statistiek en publiek

Tussen statistische bureaus en de samenleving die zij statistisch weergeven bestaat een gecompliceerde vertrouwensrelatie. Deze interactie wordt vooral gekenmerkt door de complexe relatie die de statistische organisatie met

leveranciers en gebruikers van informatie heeft. Zo zijn bedrijven, overheid en particulieren niet alleen gebruikers van het eindproduct van het statistisch bureau (statistische publicaties), maar fungeren zij ook als leveranciers van de grondstoffen voor dit eindproduct. Deze grondstoffen bestaan vooral uit informatie die allerhande organisaties, bedrijven en individuen door middel van bijvoorbeeld enquêtes aan het statistisch bureau verstrekt hebben.

Deze informatie is vaak zeer persoonlijk of gevoelig van aard. Er is echter een verschil tussen persoonsgegevens en bedrijfsgegevens. Bij de eerste soort speelt de privacy een belangrijke rol. Van 1899 tot en met 1971 werd er door het CBS bijvoorbeeld om de tien jaar een volkstelling uitgevoerd. Particuliere huishoudens waren bij deze gelegenheden wettelijk verplicht tal van persoonlijke gegevens over de levensomstandigheden te verstrekken aan het CBS. Sinds 1971 zijn er geen volkstellingen meer georganiseerd. Het verstrekken van persoonsgegevens door het publiek geschiedt thans op vrijwillige basis. Bedrijfsgegevens daarentegen, moeten verplicht afgestaan worden aan het CBS. Hierbij vormt de gevoeligheid van deze informatie uit oogpunt van bijvoorbeeld concurrentieoverwegingen het grootste probleem. Over het algemeen vertrouwen de ondernemers het CBS. Gegevens die bijvoorbeeld niet in handen van de belastingdienst mogen komen, worden in Nederland wel aan het CBS overhandigd. Het Bureau heeft geen opsporingsbevoegdheid en kan en mag bepaalde informatie, hoe belastend of strafbaar deze ook mag zijn voor de verstrekker van deze informatie, niet afstaan aan derden.

Wat het bedrijfsleven betreft, heeft de berichtgever zoals gezegd weinig keus: in de meeste landen geldt dat er een wettelijke verplichting voor bedrijven bestaat ten aanzien van het afstaan van gegevens. In Nederland was de wet ter verkrijging van de juiste economische statistieken uit 1936 een belangrijk instrument voor het CBS. Zowel de kwaliteit van de gegevens als de snelheid waarmee ze afgestaan worden, kunnen echter niet door een wettelijke verplichting bepaald worden. In dat opzicht is het statistisch bureau ten aanzien van de bereidwilligheid van de berichtgevers om de enquêteformulieren correct in te vullen en tijdig terug te sturen volkomen afhankelijk van hen.

De wijze waarop de ambtenaren van het statistische bureau met de gegevens van individuele personen en bedrijven omgaan is van doorslaggevend belang voor de bereidheid tot medewerking van het publiek. Wanneer het publiek zijn vertrouwen dus opzegt in het statistisch bureau dat hun gegevens bewaart en gebruikt, gaan de grondstoffen voor de statistieken verloren. Of, zoals Idenburg het in 1954 verwoordde: *“De geheimhouding van individuele gegevens is de kurk waarop de statistiek drijft, (...) Naar mijn mening mag hier geen enkele twijfel ontstaan; elke twijfel aan de geheimhouding ondermijnt de Nederlandse statistiek.”*¹⁸⁸⁰

Centralisatie versus decentralisatie: Nederland en Groot-Brittannië

De vertrouwensrelatie tussen publiek en statistiek speelt in deze studie een belangrijke rol. Er bestaat namelijk een verband tussen de hierboven genoemde problematiek en onze centrale onderzoeksvraag. Kort gezegd komt het hierop neer. Voor de legitimiteit van een van overheidswege ingesteld statistisch bureau is het van belang welke institutionele positie dit inneemt ten opzichte van de overige onderdelen van het centrale bestuur. De vraag die hieruit voortvloeit luidt dus: volgens welke organisatievorm heeft het statistisch bureau gestalte gekregen: gecentraliseerd, gedecentraliseerd of een mengvorm daarvan? Daarnaast is de aanwezigheid van wettelijke voorzieningen die de statistici beschermen tegen problemen op het gebied van een (vermeend) verlies van betrouwbaarheid, integriteit of onafhankelijkheid eveneens van belang.

Aan de hand van een tweetal landen dat een contrasterende organisatie van de ambtelijke statistiek bezit, Nederland met een gecentraliseerd en Groot-Brittannië met een gedecentraliseerd bureau, zullen we kort iets zeggen over de wijze waarop deze statistische bureaus zijn omgegaan met zaken als onafhankelijkheid, objectiviteit en integriteit. We willen hiermee echter geen uitspraak doen over de vraag welk land de beste of welke de slechtste statistische organisatie bezit.

We hebben immers slechts twee landen uitgelicht uit het totale aantal. We hebben dus niet onderzocht of er een algemeen geldend verband bestaat tussen de organisatievorm enerzijds en de prestaties (volgens de buitenwereld) van het statistisch bureau anderzijds. Er bestaat daarentegen wel interesse voor dit soort ranglijsten. Landen als Canada en Nederland hebben, althans volgens een onderzoek van het tijdschrift *The Economist* dat vijf jaar geleden plaatsvond, de beste statistische bureaus ter wereld.¹⁸⁸¹ In beide landen zijn ze gecentraliseerd. Canada wordt in internationale statistische kringen alom geprezen als een land met een zeer goed functionerende statistische organisatie. “*The Canadian statistical system is often used as a reference point for considering proposed consolidations in the United States and is highly regarded in the international statistics community*”, aldus het een Amerikaans rapport uit 1997.¹⁸⁸² In Canada zelf noemde men de centralisatie als belangrijkste voorwaarde voor een goed functionerend statistisch bureau.¹⁸⁸³ Ook landen als Zweden en Australië, waar men eveneens voor centralisatie heeft gekozen, ‘scoren’ hoog op dit soort ranglijsten. Men zou er echter op kunnen wijzen, dat dit landen zijn met relatief kleine economieën.¹⁸⁸⁴ ‘Grote’ landen daarentegen, zoals de Verenigde Staten, Duitsland en Frankrijk hebben eveneens, net als Groot-Brittannië, gekozen voor een gedecentraliseerde organisatievorm. De Verenigde Staten zijn op statistisch gebied het meest gedecentraliseerd, omdat ze daarnaast ook nog regionale decentralisatie kennen, een gevolg van de federale structuur van dit land.

Onlangs (1997) verscheen hier een rapport van de United States General Accounting Office (GAO) over de invloed van de organisatie van de zogenaamde 'statistical agencies' op de kwaliteit van de statistieken. We hebben hierboven reeds uit geciteerd. De belangrijkste bevinding van de GAO was dat de gedecentraliseerde structuur van de Amerikaanse statistische organisatie een aantal negatieve effecten had. Een uitspraak als: *"Clearly, our decentralized statistical system has sometimes affected the quality of statistical data produced by the system"* liegt er niet om.¹⁸⁸⁵ Hoewel in dit rapport niet vastgesteld kon worden hoe groot die invloed was, *"it does show that the decentralization contributes largely to other problems, such as inefficiency, the lack of national priorities for allocation of resources, burden on data users and providers, and restrictions on the exchange of data among statistical agencies."*¹⁸⁸⁶

In Groot-Brittannië werkt het grootste gedeelte van de statistici in overheidsdienst nog op de departementen, maar dit is snel aan het veranderen. Recente veranderingen hebben in dit land geleid tot een geleidelijke reorganisatie in de richting van een meer gecentraliseerd systeem, waarbij het gros van de statistici uiteindelijk ondergebracht moet zijn bij het Office for National Statistics (ONS), een centraal orgaan, in plaats van verspreid over de departementen te zijn.

Wanneer we het bovenstaande oppervlakkig bezien, zou hieruit de conclusie voortvloeien dat landen met gecentraliseerde statistische bureaus over betere statistieken beschikken tevredener zijn met hun statistische organisatie en in de ogen van hun publiek betrouwbaardere cijfers verschaffen. Een internationaal panel van statistici dat in 1993 door het tijdschrift *The Economist* gevraagd was de statistische bureaus van 13 geïndustrialiseerde landen te beoordelen, gaf landen als Groot-Brittannië en de Verenigde Staten een relatief lage plaats op de ranglijst. Hoewel de statistische bureaus van deze landen op een aantal punten hoog scoorden (in het bijzonder wat betreft snelheid en accuratesse van de publicatie van statistieken) woog iets anders zwaarder voor het panel: *"One reason may be the lingering suspicion that statistics in America and Britain are subject to political meddling."*¹⁸⁸⁷

Dit onderzoek wees de gedecentraliseerde organisatie van de statistische dienst in beide landen als 'schuldige' aan voor het gebrek aan vertrouwen dat er over het algemeen bestaat in de onafhankelijkheid en objectiviteit van de Britse en Amerikaanse statistiek. *"Living under the same roof as an attractive person of the opposite sex can generate impure thoughts. Cohabitation with a ministry (...) can raise problems of independence."*¹⁸⁸⁸

Nogmaals, wij houden ons verre van dergelijke conclusies. Nader onderzoek van een groot aantal landen waarbij eveneens een groot aantal factoren betrokken dient te worden zou dan noodzakelijk zijn. We beperken ons tot een vergelijk-

king tussen twee landen waarin de problematiek 'centralisatie versus decentralisatie' aan de hand van de historische ontwikkeling van de statistische bureaus goed geïllustreerd kan worden.

Ten slotte nog dit. De laatste jaren bestaat er bij de statistische bureaus zelf een toenemende interesse in de discussie 'centralisatie versus decentralisatie'. Directeuren en andere staffunctionarissen van statistische bureaus uit diverse landen hebben zich in artikelen, papers of in andere publicaties die bestemd waren voor een internationaal publiek over deze problematiek gebogen. Zo schreven de directeuren uit onder andere Groot-Brittannië, Noorwegen, Canada en Australië artikelen in de Britse Journal of the Royal Statistical Society en wijdde het CBS een aantal papers aan dit onderwerp die op internationale congressen werden gepresenteerd.¹⁸⁸⁹ In de publicaties van de statistische bureaus zelf wordt echter over het algemeen niet naar een historische verklaring voor het ontstaan van hun organisatievorm gezocht.

De wortels liggen in het verleden

We kunnen al direct een tweetal relevante, grote verschillen tussen Nederland en Groot-Brittannië noemen. In tegenstelling tot in Nederland, waar de ambtelijke statistiek sinds de oprichting van het CBS in 1899 centraal vervaardigd en gepubliceerd werd, kent Groot-Brittannië ten eerste een zeer gedecentraliseerde statistische organisatie. Ieder departement heeft statistici in dienst die zorg dragen voor de vervaardiging van de benodigde statistieken.

Het tweede verschil vormt de juridisch-staatsrechtelijke grondslag van de statistische bureaus. Kort gezegd: in Groot-Brittannië ontbreekt deze. In een land waar zelfs geen geschreven grondwet bestaat zijn de politieke cultuur en traditie gericht geweest op het vermijden van het gebruik van al te veel wetten. In Nederland is, zoals we zagen, het CBS bij KB ingesteld, dat in 1996 vervangen is door een wet. Men zou kunnen stellen dat het ontbreken van een wettelijke basis het gevolg is van een gebrek aan interesse aan de zijde van de wetgever voor een goede, en vooral onafhankelijke statistische informatievoorziening. Dit is althans wat de toenmalige directeur van het statistische bureau van Canada, Ivan P. Fellegi, in een recent artikel over de kenmerken van effectieve statistische bureaus betoogde. In zijn visie zullen er meer wettelijke voorzieningen voor de ambtelijke statistiek zijn getroffen en zal de positie van een statistisch bureau beter geregeld zijn, naarmate regering en Parlement meer waarde hechten aan goede en betrouwbare statistieken. Ook de positie van de directeur van dat bureau speelt hierbij een rol: hoe meer belang men hecht aan objectieve statistieken en een zelfstandig opererend bureau, hoe meer autoriteit zijn directeur heeft en hoe verder zijn bevoegdheden strekken.¹⁸⁹⁰

In Groot-Brittannië zijn lange tijd niet veel geschreven wettelijke voorzieningen voor de statistiek getroffen, maar hier was in de vorige eeuw al een sterke decentrale (departementale) statistische organisatie aanwezig. Dit duidt dus op interesse van de overheid in statistieken voor het uitvoeren van haar beleid. In Nederland is het statistisch bureau van de overheid weliswaar door een Koninklijk Besluit ingesteld, maar daar gingen vele mislukte pogingen in de negentiende eeuw aan vooraf. De regeringen in ons land hadden vóór 1899 weinig interesse in de ambtelijke statistiek en in een professionele, statistische organisatie. Voor zowel Nederland als Groot-Brittannië geldt verder, dat er nationale crises nodig waren om regering en wetgever te doen beseffen hoe hard ze die statistische informatie nodig hadden en hoe belangrijk goede statistische bureaus waren. De meeste wettelijke maatregelen ten aanzien van de statistiek werden in beide landen tijdens of vlak na oorlogen of economische crises getroffen.

Van Churchill's S-branche tot statistisch bureau

Voor het ontstaan van de Britse statistische organisatie moeten we ver in het verleden duiken. Het heeft op dit terrein een traditie van decentralisatie.¹⁸⁹¹ De overheid was daar in de negentiende eeuw zeer actief op het terrein van de vervaardiging van bijvoorbeeld handels- en bevolkingsstatistieken. De departementen hadden een duidelijke taak op het gebied van de statistiek en zorgden zelf voor het cijfermateriaal dat nodig was voor het voeren van hun beleid. Vooral de grote departementen hadden statistische afdelingen. De organisatie van de ambtelijke statistiek is in Groot-Brittannië dus geleidelijk gegroeid tot een sterk decentraal systeem.

Hoewel er in de loop van de geschiedenis een aantal malen door politici en statistici werd voorgesteld de samenstelling van statistieken meer te centraliseren, vooral omdat er problemen waren wat betreft coördinatie van statistieken en het afstemmen van classificaties en methoden, werd in dit systeem geen verandering aangebracht.¹⁸⁹² Er bestond bij ministers geen behoefte aan een centrale statistische instantie, waarschijnlijk omdat dit een aantasting van de positie en taak van de departementen zou betekenen.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, waardoor er bij de regering een dringende behoefte ontstond aan betrouwbaar cijfermateriaal over de oorlogsinspanningen, bracht pas verandering in het beleid ten aanzien van de statistische dienst. In 1941 richtte Churchill namelijk een afdeling op die enigszins in de buurt kwam van een centrale, overkoepelende organisatie; het Central Statistical Office (CSO). Waarom lukte dit nu wel? De reden was simpel. Churchill kwam er namelijk vrij snel na het uitbreken van de oorlog achter dat veel statistische informatie over de oorlogsinspanningen onbetrouwbaar en

thus onbruikbaar was. Een berucht voorbeeld hiervan is het cijfer over het aantal succesvol uitgevoerde RAF-bombardementen, dat veel te hoog werd opgegeven door het verantwoordelijke departement. Churchill wantrouwde de meeste departementen en bracht het CSO zo dicht mogelijk bij zijn eigen mensen onder, waar het bekend kwam te staan als de zogenaamde S-branche, waarbij de 'S' voor 'Statistical' stond.¹⁸⁹³ Dit CSO bleef na de oorlog gehandhaafd als een klein statistisch bureau dat zich voornamelijk bezig hield met het samenstellen van de Nationale rekeningen.

Het CSO werd overigens aanvankelijk niet eens als een permanente oplossing voor meer eenheid in de economische statistieken gezien. Dit blijkt uit een nog tijdens de oorlog gevoerde discussie over de toekomst van dit bureau.¹⁸⁹⁴ De medewerkers waren gerekruteerd bij de economische faculteiten van de Britse topuniversiteiten en deden veel meer dan alleen statistieken vervaardigen. Bovendien waren de activiteiten van het CSO nauw verbonden met de Britse oorlogsinspanningen. De conclusie van het rapport dat hierover verscheen luidde dat er een dringende behoefte was aan een instantie die zou fungeren als coördinerend lichaam voor de departementale statistieken. Echter: *"The office should be divorced as far as possible from routine analysis and from administration. Every Department should have a statistical branch under the direction of an administrative officer."*¹⁸⁹⁵ Met andere woorden: geen centralisatie zoals men die in Nederland in 1899 voor ogen had!

Pas in de jaren zeventig werd het CSO uitgebouwd tot een grotere organisatie en groeide zijn coördinerende taak. De toenmalige socialistische Prime Minister Harold Wilson, zelf van huis uit een sociaal-statisticus, zette halverwege de jaren zestig een nieuwe directeur aan het roer van het CSO met de opdracht het nauwelijks ontgonnen terrein van de sociale statistiek tot ontwikkeling te brengen. Hiervoor werden ruimschoots middelen toegestaan. Het CSO groeide dus van een exclusief clubje economisch-statistici steeds meer uit tot een centraal statistisch bureau dat in bredere zin maatschappelijke verschijnselen ging meten.¹⁸⁹⁶ Overigens zien we hier een parallel met de Nederlandse ontwikkeling: ook hier vroeg een socialistisch politicus (in dit geval Den Uyl) om meer aandacht voor de sociale statistieken. Ook in Nederland verschoof de aandacht van de economische statistieken in de loop van de jaren zestig en zeventig naar de sociale en maatschappelijk-culturele statistieken.

Steering, not rowing

De directeur van de statistische organisatie tussen 1966 en 1978, Sir Claus Moser, breidde gedurende deze twaalf jaar de statistische organisatie fors uit. Hij werd hierin gesteund door Harold Wilson. Vooral het management van de statis-

tische organisatie werd uitgebreid in de jaren zeventig, te fors en te snel volgens enkele critici. Ook op de kwaliteit van de economische statistieken kwam kritiek vanuit de hoek van de gebruikers. Deze statistieken zouden niet snel genoeg verschijnen en in vergelijking met andere Europese landen zou Groot-Brittannië achterlopen op methodologisch en technisch gebied, vooral waar het de inpassing van de verschillende economische statistieken in het stelsel van de Nationale rekeningen betrof.¹⁸⁹⁷

Het aftreden van Sir Claus in 1978 en het winnen van de verkiezingen in 1979 door de conservatieve Margaret Thatcher luidde een radicale ommekeer voor de statistische organisatie in. De verslechterde economische situatie in Groot-Brittannië, onder andere ten gevolge van de wereldcrisis die na de oliecrisis van 1973 was ontstaan, vormde één van de argumenten van de regering Thatcher om een beleid te voeren wat sterk gericht was op bezuinigingen, vooral in de openbare sector. Daarnaast was het sleutelwoord van Thatcher's beleid 'de-regulering'. Onder het motto "*competing for quality*" werd de rol van de overheid opnieuw gezien.¹⁸⁹⁸ De overheidssector moest sterk verkleind worden, door middel van bezuinigingen en het afstoten van overheidstaken. "*Steering, not rowing*", werd dit door de regeringen Thatcher genoemd.¹⁸⁹⁹ Het bedrijfsleven, of eigenlijk de vrije marktwerking, moest dus allerlei taken overnemen die in het verleden door de overheid verzorgd waren.

Eén van de eerste gevolgen van het regeringsbeleid voor de statistische organisatie werd merkbaar in 1981 toen Thatcher één van haar vertrouwelingen, Lord Derek Rayner, een onderzoek liet instellen naar het functioneren van de statistische dienst. Dit onderzoek was overigens onderdeel van een veel uitgebreider pakket van onderzoeken naar het functioneren van overheidsorganisaties, met als doel de organisaties 'door te lichten' en mogelijkheden voor bezuinigingen te zoeken. Hoewel het vergroten van de efficiency dus meestal als reden voor zo'n onderzoek werd genoemd, was het achterliggende doel voornamelijk het vinden van manieren om te bezuinigen op zo'n dienst.¹⁹⁰⁰ Ook hier zien we overigens een parallel met Nederland: de kabinetten Van Agt en Lubbers lieten soortgelijke onderzoeken verrichten: de heroverwegingsoperaties.

De keuze voor Lord Rayner was heel weloverwogen gemaakt. Hij was een topman uit het bedrijfsleven, en had het door-en-door-Britse bedrijf Marks & Spencers succesvol gemaakt. Hij had dus bij het Britse publiek en het bedrijfsleven een bekende en goede naam. We zullen ons hier beperken tot het vermelden van de twee voornaamste aanbevelingen die hij in zijn onderzoek deed: een bezuiniging van 25% op de totale uitgaven voor de statistiek en de implementatie van de zogenaamde 'Rayner-doctrine'.¹⁹⁰¹ Vooral deze laatste aanbeveling uit het Rayner-rapport heeft de statistiek volgens velen veel schade

berokkend en kan als voornaamste 'schuldige' worden aangewezen voor de verslechtering van het imago van de statistiek bij het publiek.

De Rayner-doctrine, door critici ook wel aangeduid als 'raynerism' kwam kort gezegd hierop neer: de statistiek moest alleen nog maar in dienst van de regering staan. Immers, de regering betaalde ervoor. Of zoals het in het Rayner-rapport werd genoemd: "*Information should be collected primarily because the government needs it for its own business.*"¹⁹⁰² Rayner vond termen als 'het publiek' of 'de samenleving' (the general public) te vaag.¹⁹⁰³ Door het noemen van de regering als belangrijkste klant maakte hij een duidelijke politieke keuze waar de prioriteiten van de statistische dienst moesten liggen.

De Rayner-doctrine veroorzaakte een storm van protest onder zowel producenten als consumenten van statistieken. Wetenschap, bedrijfsleven, maatschappelijke en andere organisaties en uiteraard de politieke oppositie bekritiseerden deze filosofie, waarin alleen de regering, met andere woorden: ministers en hun hoge ambtenaren op de departementen, zou bepalen aan welke informatie er behoefte was. Er werd zelfs tijdens een zitting van de House of Lords scherpe kritiek op het Raynerisme geuit.¹⁹⁰⁴ Hier werd eveneens gewezen op het zeer nadelige effect dat deze doctrine op het imago van de statistici zou hebben.¹⁹⁰⁵

Gedurende de jaren tachtig had de kwaliteit van veel statistieken dus sterk te lijden van de bezuinigingen. Daarnaast voerde Thatcher een beleid dat gericht was op vermindering van de enquêtedruk voor het bedrijfsleven, waardoor het verzamelen van gegevens bemoeilijkt werd. Door dit beleid kon het bedrijfsleven namelijk niet meer wettelijk verplicht worden om bepaalde gegevens af te staan die ze eerder nog wel hadden moeten leveren. De kwaliteit van veel statistieken bereikte in deze periode, kortom, een dieptepunt.

Slechte pers in Groot-Brittannië

In het geval van Groot-Brittannië kwamen de statistici in overheidsdienst in de jaren tachtig tijdens het Thatcher-regime door een 'slechte pers' voor grote problemen te staan. De statistiek was daar in een kwaad daglicht komen te staan, toen er in de media werd getwijfeld aan de objectiviteit van bepaalde politiek gevoelige statistieken, zoals de werkloosheidsstatistiek. De legitimiteit van de statistische organisatie werd bekritiseerd en daarmee bedreigd.

De behoefte en noodzaak van de statistici om de eigen organisatie niet alleen te verdedigen tegen kritiek vanuit de samenleving, maar ook om het een bekender en populairder imago te verschaffen, leidde in Groot-Brittannië tot een aantal maatregelen. Hieronder viel het verschijnen van een aantal publicaties, waaronder een beroepscode voor statistici, die we zouden kunnen beschouwen als een verdedigingsstrategie.

De vertrouwenscrisis tussen statistici en politici aan de ene kant en het publiek en de media aan de andere kant, mondde uit in de beschuldiging dat de statistici zich schuldig zouden maken aan 'fiddeling the figures', met andere woorden: het manipuleren van de statistische uitkomsten. In dit land heeft bijvoorbeeld nu nog de uitspraak "*30 changes in the definition of the unemployment figure since 1979*" voor elke Brit die wel eens een krant las een bekende klank.¹⁹⁰⁶ De conservatieve regering zou namelijk door middel van het regelmatig veranderen van de definitie van de werkloosheid het Britse publiek opzettelijk verkeerd voorgelicht hebben over het werkelijke aantal werklozen. Aangezien het werkloosheidscijfer samengesteld en gepubliceerd werd door de statistische afdeling van een ministerie (het Department of Employment) was de veelvuldig door de pers en de oppositie geuite beschuldiging dat politieke belangen de statistiek stuurden, moeilijk te weerleggen. In de jaren negentig was de kritiek nog niet verstomd. In een terugblik in 1995 schreef The Guardian bijvoorbeeld: "*Wat happened to statistics at the start of Mrs. Thatcher's rule was foolish and wrong. Just as the role of the state was to be reduced, so was the role of statistics.*"¹⁹⁰⁷ De Financial Times meldde een jaar later, in 1996, dat de "*Quality of unemployment data attacked*" was.¹⁹⁰⁸ In Nederland kopte De Volkskrant in 1997 met "*Britten poetsen hoge werkloosheid weg met fraaie telmethoden.*"¹⁹⁰⁹ Statistieken van de Europese Unie wierpen een ander licht op ware aard van de Britse werkloosheid die in de officiële regeringscijfers zeer rooskleurig was weergegeven, zo schreef deze krant.

De negatieve pers veroorzaakte vanzelfsprekend een gevoel van onbehagen bij de producenten van de overheidsstatistieken. De constante stroom beschuldigingen aan het adres van statistici werkzaam bij de overheid, als zouden zij het niet al te nauw nemen met de waarheid en zouden zij een speelbal zijn in de handen van politici, leidde in Groot-Brittannië tot een crisis die tegen het einde van de jaren tachtig duidelijk aan het licht kwam. In 1988 deed de prestigieuze beroepsvereniging van statistici, de Royal Statistical Society (RSS), namelijk de aanbeveling aan de regering om een onderzoek in te stellen naar de problemen waarmee de officiële statistiek kampte.¹⁹¹⁰ Deze actieve vereniging was opgericht in 1834 als London Statistical Society, maar was in de loop van de negentiende eeuw uitgegroeid tot de nationale Britse statistische vereniging, waarbij 'London' in 1884 werd omgezet in 'Royal'.¹⁹¹¹ Omdat er in Groot-Brittannië, in tegenstelling tot in Nederland, al vroeg overheidsactiviteiten op het gebied van statistiek werden ontplooid, ontstond voor de leden van de RSS de mogelijkheid en de behoefte om die activiteiten nauwgezet te volgen en zo nodig te bekritisieren.¹⁹¹² Dit hebben ze in de negentiende en twintigste eeuw dan ook regelmatig gedaan. Tijdens een bijeenkomst van de RSS die in 1989 plaatsvond deed ook het Nederlandse CBS, bij monde van zijn directeur prof.dr.W. Begeer, hier zijn zegje.

Nederlandse aanwezigheid bij de Britse discussie

Het bijeenroepen van de Royal Statistical Society om een probleem te bespreken dat met statistiek te maken had, was dus niet ongebruikelijk. Wat wél bijzonder was aan deze bijeenkomst die op 6 december 1989 werd gehouden, was het feit dat deze vergadering samen met het International Statistical Institute (ISI) was georganiseerd waardoor de opkomst van geïnteresseerden zeer hoog was en er ook veel niet-leden van de RSS aanwezig waren. Bovendien waren er tal van gastsprekers uitgenodigd om de problematiek te bespreken én om de statistici te steunen, waaronder dus de Nederlander Begeer. Er was, volgens de Royal Statistical Society, sprake van *“widespread criticism of UK official statistics collected and reported by the Government Statistical Service.”*¹⁹¹³ Er werd dan ook besloten tot het instellen van een werkgroep die als opdracht kreeg: *“To provide an independent review of the criteria and mechanisms for monitoring the integrity and adequacy of, and public confidence in, official statistics.”*¹⁹¹⁴

Het instellen van een dergelijke werkgroep en de aard van de missie die deze meekreeg, toont al aan dat in Engeland de relatie tussen het publiek en de statistici zeer slecht was geworden. In dit onderzoeksrapport werd geconcludeerd dat er geen bewijs was gevonden voor een gebrek aan integriteit van statistici werkzaam in overheidsdienst. De oorzaak van de problemen was, volgens de Working Party, het volgende. *“However, the organizational and operational framework of the Government Statistical Service is regarded as inadequate.”*¹⁹¹⁵ Er werden vier voorstellen gedaan om hierin verbetering aan te brengen. Deze aanbevelingen bevatten onder andere een verregaande centralisatie van statistische activiteiten, het installeren van een National Statistical Commission (vergelijkbaar met de Nederlandse CCS) en het instellen van een ‘UK Statistics Act’. Een geschreven wet dus, die de basis voor de institutionele positie van het statistisch bureau moest gaan vormen. Tijdens de discussie die over deze voorstellen plaatsvond, benadrukte Begeer het cruciale belang van een stevige wettelijke positie van het statistisch bureau. *“There should be a statistical office, and not a governmental service”,* zo drukt hij zijn toehoorders op het hart.¹⁹¹⁶

Het werd echter snel duidelijk dat de regering niets voelde voor deze institutionele hervormingen. In een brief van de Treasury aan de voorzitter van de Working Party werd onomwonden gesteld dat de regering niet van plan was de gedecentraliseerde organisatie af te schaffen en te vervangen door een gecentraliseerde. Een dergelijke stap werd door de regering-Thatcher zelfs beschouwd als een *“deterioration in the statistical services needed by Government”!*¹⁹¹⁷

Wél werd er, ook door Margaret Thatcher en Sir Robin Butler (het hoofd van de Civil Service), in schriftelijke reacties op het rapport benadrukt dat de regering het volste vertrouwen had in de integriteit en professionaliteit van de

statistische dienst.¹⁹¹⁸ Dezelfde Sir Robin Butler zou twee jaar later de Australische 'outsider' B. McLennan als directeur van de statistische organisatie aanstellen, met als opdracht de ambtelijke statistiek in Groot-Brittannië te reorganiseren en centraliseren.

Ten tijde van het verschijnen van het rapport van de RSS kon hij nog geen (openlijke) steun geven aan deze voorstellen die ook gericht waren op centralisatie. Hij schreef aan de voorzitter van de werkgroep van de RSS die de voorstellen tot reorganisatie ontworpen had: *"As you will recognise, the report recommends a radical departure from the way in which successive governments have found it effective to organise the provision of statistics in the UK. I see no sign that the present Government would wish to depart from that structure, and I expect them to say so firmly in response to the report."*¹⁹¹⁹

Laat ingrijpen

Uiteindelijk leidde de bovenstaande situatie tot het besef bij de regering dat er maatregelen nodig waren om de kwaliteit van de statistieken te verbeteren. Vooral de Treasury, het Britse ministerie van Financiën waar ook de macroeconomische voorspellingen worden gemaakt, was de dupe van de slechte kwaliteit van de cijfers. De betalingsbalans zou zo inconsistent zijn dat de media sprak van een 'black hole'. Het verhaal gaat zelfs dat Nigel Lawson, de toenmalige minister van Financiën (Chancellor of the Exchequer), in 1980 zijn begroting op verkeerde statistieken had gebaseerd.¹⁹²⁰

In september 1989 was er weer een verkeerd weergegeven betalingsbalans. In *The Sunday Times* werd de verantwoordelijke minister, de Chancellor John Major, geciteerd als *"not knowing whether to laugh or cry."*¹⁹²¹ In datzelfde jaar besloot Major dan ook om, zoals de RSS reeds in 1988 had aangeraden, zijn departement (the Treasury) een onderzoek in te laten stellen naar mogelijkheden tot hervorming van de statistische dienst. Dit is de geschiedenis ingegaan als het zogenaamde 'Pickford-Review', genoemd naar de voorzitter S. Pickford die aan het hoofd stond van de afdeling Inflation and Monetary Policy. Deze stap is logisch aangezien Major's departement altijd de voornaamste klant van de economische statistieken was geweest. En juist op dat terrein deden zich de meeste problemen voor. Zoals Pickford zelf in een terugblik verzuchtte: *"Something had to be done!"*¹⁹²² De reden voor het late tijdstip van dit ingrijpen lijkt te maken te hebben gehad met een veranderend politiek klimaat. Margaret Thatcher, van wie bekend was dat ze weinig interesse had in statistieken, stelde zich niet meer verkiesbaar voor de verkiezingen van 1990.

Haar opvolger, John Major, erkende al in zijn hoedanigheid als Chancellor de noodzaak van verbetering van de statistieken. Hij stelde meteen in 1990 extra

middelen ter beschikking om de kwaliteit van de statistieken te bevorderen, bekend geworden onder de naam de 'Chancellor's initiative'.¹⁹²³ De voorstellen van het Pickford-rapport werden geïmplementeerd. Deze maatregelen waren onder andere gericht op een verbetering van de kwaliteit van de economische en bedrijfsstatistieken, aangezien deze statistieken het meest bekritiseerd werden.¹⁹²⁴ Daarnaast bevatte het Pickford-rapport een institutionele reorganisatie: het CSO verhuisde van de Cabinet Office (het eigen ministerie van de Minister-president) naar de Treasury, waardoor het onder de verantwoordelijkheid van de Chancellor kwam. Een duidelijke keuze voor het leggen van het zwaartepunt op de economische statistieken dus, na de jaren van bloei van de sociale statistieken onder Moser!

In 1992 kwam, zoals gezegd, een nieuwe directeur aan het roer van het CSO te staan. Deze functionaris, Bill McLennan, was afkomstig van het statistisch bureau in Australië, een land met een sterk gecentraliseerde organisatie van de officiële statistiek. Volgens eigen zeggen werd hij door de *"two most important and powerful people within Whitehall and the Civil Service"*, Sir Terry Burns en Sir Robin Butler, aangesteld om de statistische organisatie te reorganiseren in de richting van meer centralisatie.¹⁹²⁵ Hij was hier zelf geen voorstander van. Hoewel hij afkomstig was uit een gecentraliseerde statistische organisatie, vond hij dat wat voor Australië misschien het beste was, nog niet automatisch ook voor Groot-Brittannië goed was. *"I do not believe that this is either feasible or desirable in the context of the UK. It is not feasible because history and the way that the civil service operates are against it (...)"*¹⁹²⁶

McLennan wilde in plaats daarvan een betere strategie op het gebied van de public relations ontwikkelen, een terrein waarop het Britse statistische bureau tot dan toe naar zijn mening te kort geschoten was. De statistici waren er, zo meende hij, zelf medeverantwoordelijk voor het negatieve beeld dat de media had van bijvoorbeeld de werkloosheidcijfers.¹⁹²⁷ Zo vertelde hij in een interview met de krant The Guardian dat in januari 1995 plaatsvond, dat het vertrouwen van het publiek in de officiële werkloosheidcijfers pas weer hersteld kon worden, wanneer de gehanteerde definitie van het begrip 'werkloosheid' vervangen zou worden door een internationaal erkende definitie.¹⁹²⁸

Het beleid van de statistici ten aanzien van de media moest dus in zijn ogen meer 'proactive and open' zijn.¹⁹²⁹ Net zoals de RSS dat had gedaan in 1993, ontwierp McLennan vlak voor zijn terugkeer naar zijn vaderland in 1995 een beroepscode voor statistici in overheidsdienst. De in 1993 door de RSS gepubliceerde 'Code of Conduct' van de RSS en de in 1995 door de CSO samengestelde 'Code of Practice' waren gebaseerd op internationale beroepscode voor statistici.¹⁹³⁰ Het feit dat de statistische beroepscode allen in de jaren tachtig vormkregen, duidt op een veranderde houding van de statistici ten opzichte van deze codes.

De voornaamste reden hiervoor moet gezocht worden in technologische ontwikkelingen die de statistiek beïnvloedden en een maatschappelijke reactie tot gevolg hadden. Door technologische veranderingen in het statistische productieproces (de dataverzameling en -koppeling door middel van computers) was namelijk het wantrouwen van de bevolking ten opzichte van de statistici toegenomen.

Terug naar Groot-Brittannië. De verkiezingen van mei 1997 brachten een grote ommekeer op het Britse politieke toneel teweeg. Aan een conservatieve regeerperiode van zeventien jaar kwam in dit jaar een einde, toen de Labour-partij onder leiding van Tony Blair op overtuigende wijze de verkiezingen won. De nieuwe regering ontwierp een aantal voorstellen voor constitutionele hervormingen, waaronder een reorganisatie van de institutionele positie van de ambtelijke statistiek.

Jack Straw, in het kabinet Blair de minister van Binnenlandse Zaken, had reeds in 1995 het voorstel gedaan om een gecentraliseerde 'National Statistical Service' in te stellen. Dit plan was grotendeels gebaseerd op de vijf jaar eerder gedane voorstellen van de Working Party van de RSS.¹⁹³¹ De opvolger van McLennan, Tim Holt, kwam in een turbulente fase aan. In april 1996 werd namelijk het Office for National Statistics (ONS) opgericht, een fusie van diverse van oudsher gedecentraliseerde statistische onderdelen.¹⁹³² We zouden deze ontwikkeling als een voorzichtige stap in de richting van meer centralisatie kunnen omschrijven. Een jaar later, in maart 1997, werd er door de oppositiepartijen (de Labour Party en de Liberal Democrat Party) een gezamenlijk voorstel tot constitutionele hervorming gedaan. Hierbij werd het instellen van een onafhankelijk, nationaal statistisch bureau genoemd.¹⁹³³ De centralisatie moest dus verder gaan dan de oprichting van het ONS. We hebben ons onderzoek in Groot-Brittannië in maart 1997, dus kort voor de verkiezingen, verricht. Deze hervormingen waren toen nog niet doorgevoerd. Over het algemeen kunnen we echter wel constateren dat er een duidelijke verschuiving richting een meer gecentraliseerde statistische organisatie aan het plaatsvinden is. Er is echter binnen en buiten de statistische dienst altijd tegenstand tegen dergelijke plannen geweest. Deze mag dan ook niet onderschat worden.

Net zoals Prime Minister Harold Wilson jaren de uitspraak deed dat de statistici in zijn land "*the best of both worlds*" hadden, meent men thans in Groot-Brittannië het beste systeem te hebben gevonden: de voordelen van centralisatie (door de oprichting van het ONS) gecombineerd met die van decentralisatie (een nauwe band met de departementen dus politieke macht).¹⁹³⁴

Tenslotte

De keuze voor de organisatie van de ambtelijke statistiek, de zogenaamde 'centralisatie versus decentralisatie-discussie', heeft in alle landen een historische achtergrond. Hierbij speelden politieke, economische, sociale en culturele aspecten een rol. Bij het onderzoeken van deze achtergronden neemt in het bijzonder de grondwettelijke basis van de ambtelijke statistische organisatie een zeer belangrijke plaats in. Op welke wijze werd de institutionele positie van het statistisch apparaat van de overheid geregeld? Hierbij waren vooral de politieke cultuur en tradities van groot belang.

In Groot-Brittannië bestaat geen geschreven grondwet en dus ook geen wettelijke voorziening voor de positie van het statistisch bureau. We zagen hier duidelijk, zoals ook McLennan inzag, dat in deze politieke traditie een gecentraliseerd statistisch bureau, dat een grote mate van onafhankelijkheid ten opzichte van de departementen en de overige onderdelen van de 'civil service' zou kennen, politiek niet haalbaar was. Of, zoals McLennan het verwoordde, "*history and the civil service are against it.*"¹⁹³⁵

Hoewel er sterke druk werd uitgeoefend van buitenaf, onder andere door de RSS en door de publieke opinie en media, was de civil service machtig genoeg om veranderingen te blokkeren en tegen te houden. De afkeer van een te grote afstand tussen de statistiek en de departementen werd in het verleden gedeeld door de opeenvolgende Prime Ministers. Het is de vraag of de Labour-leider Tony Blair hier anders over zal denken. De traditie blijkt taai te zijn.

Een artikel in *The Economist* dat dateerde uit 1945 en getiteld was "*Good and Bad Statics*" verwoordde een visie op de 'centralisatie versus decentralisatie-discussie' die ruim vijftig jaar lang heeft standgehouden in het Britse overheidsapparaat. Dit betoog luidde als volgt. Hoewel centralisatie misschien in theorie de meeste voordelen bood, was de praktijk anders. Er zou immers altijd wel sprake zijn van een zekere mate van statistische activiteit bij de departementen. Het was dus de meest praktische oplossing om dit te erkennen en te profiteren van de situatie waarin de statistici dicht bij de politieke besluitvorming zaten. Een grote decentrale, departementaal georganiseerde statistische organisatie dus, met een klein centraal bureautje dat de definities coördineerde (het CSO): dat werd ook in dit artikel beschouwd als 'having the best of both worlds'.¹⁹³⁶ Een zeer pragmatische blik op de discussie dus.

De situatie in Nederland is geheel anders. De constructie waarvoor in 1899 gekozen werd, namelijk het instellen van de CCS naast het CBS, was vooral bedoeld om een afstand tussen politiek en statistiek te scheppen. De wetgever heeft in 1899 geprobeerd om de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van het CBS zo goed mogelijk vast te leggen in een juridische 'evenwichtsconstructie'.

Hoewel de minister van Economische Zaken politiek verantwoordelijk is voor het CBS en het dus een onder zijn ministerie ressorterende dienst is, heeft de minister geen machtsmiddelen om in de uitkomsten of het programma van het CBS in te grijpen. Met andere woorden: een duidelijke scheiding tussen politiek en statistiek.

Daar deze zaken zo duidelijk zijn gescheiden in Nederland, zijn ons weinig voorvallen bekend waarin het 'mis ging'. Hoewel er in de loop van de geschiedenis door een aantal ministers is geprobeerd de publicatie van bepaalde uitkomsten uit te stellen uit oogpunt van nationaal landsbelang (lees: vanwege de politieke gevoeligheid van bepaalde cijfers onder bepaalde omstandigheden), is ons van echt misbruik niets bekend. De afscherming van het CBS door middel van de paraplu-functie van de CCS heeft het CBS in de meeste gevallen waarin de integriteit en onafhankelijkheid in het geding was gevrijwaard van beschuldigingen zoals die in Groot-Brittannië in de media geuit werden aan het adres van de statistici in overheidsdienst. Natuurlijk moeten er enkele kanttekeningen bij het bovenstaande geplaatst worden.

Ten eerste is absolute onafhankelijkheid van een ambtelijk statistisch bureau ook in Nederland niet mogelijk, ondanks alle regelingen in de wet en de aanwezigheid van de CCS. De minister oefent door het bepalen van de grootte van de beschikbare middelen immers wel degelijk invloed uit op het werkprogramma van het CBS. Tijdens verschillende bezuinigingsoperaties die zich in de loop van de geschiedenis hebben voorgedaan moest het CBS vaak flink snijden in het werkprogramma of in de werkmethoden, wat vaak botste met de wetenschappelijke zelfstandigheid van het bureau. Informatie die door het CBS nuttig werd geacht voor praktijk en wetenschap kon dan niet meer of niet goed geleverd worden door het Bureau.

Ook moeten we de invloed van de supranationale regelgeving op Europees statistisch gebied die steeds meer terrein wint niet vergeten. Tegenwoordig wordt een groot gedeelte van het werkprogramma van het CBS bepaald door opdrachten vanuit Luxemburg, waar het statistisch bureau van de Europese Gemeenschap (EUROSTAT) gevestigd is. De Europese regelgeving overstijgt het nationale niveau en vindt dus buiten de invloedssfeer van de CCS plaats. Een ander aspect van onpartijdigheid is de vraag, hoe strikt men dit begrip wil opvatten. *"Very orthodox statisticians may believe that even undertaking a survey at the special request of a ministerial department may effect the impartiality of a national statistical office, especially if this department (usually paying for the extra work done) wants to have a say in the methodology of the survey."*¹⁹³⁷

Het bovenstaande toont hoe complex deze materie is. Er is geen algemeen aanvaard en erkend systeem dat als beste uit de bus zou komen. Wat voor het ene land als een zegening wordt beschouwd, wordt in het andere verafschuwd.

Met andere woorden: in Den Haag hield men er heel andere gedachten op na dan in Whitehall. De Nederlandse constructie heeft zeker niet zonder meer navolging gevonden in een land als Groot-Brittannië, dat lange tijd zo'n verschillende visie op het 'ideaaltype' van de organisatie van de overheidsstatistieken had.

Samenvatting en concluderende opmerkingen

Centralisatie in verschillende fasen

Onderzocht is hoe de centralisatie van de ambtelijke statistieken in de twintigste eeuw gestalte heeft gekregen. De vraag welke historische (externe) ontwikkelingen en problemen het CBS er toe dwongen zijn strategie ten aanzien van het toepassen en bevorderen van de centralisatiegedachte aan te passen of te herzien, is hierbij als leidraad genomen. Daarnaast hebben we gekeken naar de verschillende partijen waarmee het CBS en de CCS in hun centralisatiestreven te maken hadden.

Daarbij hebben we een aantal tijdvakken kunnen onderscheiden waarin de centralisatie of de centralisatiegedachte aan verandering onderhevig was. De onderverdeling in deze perioden was op die grond nauw gerelateerd aan momenten in de bestaansgeschiedenis van het CBS waarop het begrip centralisatie in het geding was, aanvulling of verandering behoefte. De invloed van ontwikkelingen op politiek, economisch en sociaal terrein was telkens duidelijk zichtbaar.

De periode 1899-1918

In deze periode maakte de toegenomen staatsinterventie in de Nederlandse samenleving een langzame aanloop. De nachtwakersstaat of politiestaat van de negentiende eeuw werd geleidelijk uitgebouwd. Onder invloed van het sociaal-liberalisme besloot de regering in 1899 bij Koninklijk Besluit (KB) een statistisch bureau op te richten. De onthulling van de armoede en de sociale problematiek speelde hierbij een belangrijke rol. De eerste statistieken hadden dan ook voornamelijk betrekking op arbeids- en sociale kwesties.

Bij de oprichting van het CBS in 1899 was de omvang en de reikwijdte van de statistische activiteiten in Nederland nog zeer bescheiden. De instanties die zich bezighielden met het samenstellen van ambtelijke statistieken waren de

departementen, de provinciale en gemeentelijke statistische bureaus en diensttakken van de overheid zoals de Geneeskundige Dienst en de Arbeidsinspectie. Veelal hadden deze statistische onderzoeken alleen betrekking op de eigen activiteiten van de betrokken instanties en hadden ze voornamelijk een administratieve functie. De geringe omvang van de statistische activiteiten van de overheid kwam ook tot uitdrukking in de personeelsomvang van het CBS in de beginjaren: het bestond in 1899 slechts uit een zestal ambtenaren. Het Bureau groeide echter snel. Al in 1901 zag de directeur van het CBS zich genoodzaakt tot de splitsing van het CBS in vier afdelingen over te gaan. Deze snelle groei werd overwegend veroorzaakt door de overname van statistieken die voorheen op de departementen vervaardigd werden, waarbij het personeel inbegrepen was. Daarnaast begon het CBS, vooral in de beginjaren, met de samenstelling van een groot aantal nieuwe statistieken. Ook hierbij werd centralisatie genoemd als een belangrijk motief om deze taken uit te voeren.

Vele ontwikkelingen op sociaal en economisch gebied kwamen pas goed op gang toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak. De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) had ingrijpende gevolgen die zich manifesteerden op alle terreinen van de samenleving. Zo kwam er meer overheidsregulering op economisch terrein, maar net zo belangrijk was dat de oude machtsstructuren in de Nederlandse samenleving veranderden. Nieuwe structuren in de vorm van de verschillende zuilen van levensbeschouwelijke aard kwamen in de plaats van de vroegere standenstructuur. Het CBS kon niet ontsnappen aan de invloed van 'verzuilde' kwesties, zoals de schoolstrijd, wat blijkt uit de perikelen rondom de statistiek van het school- en leerverzuim. Hieruit kunnen we afleiden dat de taakafbakeling tussen de ministers en het CBS aan het begin van de eeuw met moeilijkheden gepaard ging. In het bijzonder de verhouding met het departement van Binnenlandse Zaken, waaronder het CBS ressorteerde, liet nog al eens te wensen over. De CCS moest regelmatig bijspringen in haar rol als intermediair, maar ontkwam zelf ook niet aan de gevolgen van het (verzuilde) corporatisme.

Dankzij de sociale wetgeving die rond 1900 op tal van terreinen werd ingevoerd en dankzij het algemeen kiesrecht dat in 1917 werd ingevoerd, trad er een proces van democratisering op in de samenleving. Daarnaast ontstond er op het Europese vasteland politieke onrust, zoals in 1917 in Rusland het geval was. De maatregelen die als een gevolg van de Eerste Wereldoorlog werden getroffen, hadden vaak een directe implicatie voor het CBS: het werd verzocht om meer en om nieuwe statistische informatie te leveren. Tussen 1914 en 1918 ontstond de statistische waarneming op een aantal nieuwe gebieden, zoals op het terrein van de productie en consumptie in Nederland. De Russische Revolutie (en de politieke onrust in Nederland in 1918) had daarnaast bijvoorbeeld een belang-

rijk gevolg voor de wijze waarop Nederlandse ondernemers tegen de staat aankeken. De bereidheid om hun (geheime) bedrijfsgegevens af te staan nam sterk af door de ontwikkelingen elders. Vooral de angst voor de zogenaamde socialisatie van het bedrijfsleven werd regelmatig door de ondernemers genoemd als argument voor hun tegenstand mee te werken bij de totstandkoming van de statistiek van voortbrenging en verbruik. Deze statistiek veroorzaakte zelfs een conflict tussen de directeur van het CBS en de voorzitter van de CCS; een zeldzaamheid in de geschiedenis van beide organisaties. Het feit dat het bedrijfsleven zijn verzet tegen de productiestatistieken moest staken, toont aan dat aan de liberale politiek van de negentiende eeuw een einde was gekomen. Overheidsingrijpen werd een belangrijk kenmerk van de twintigste eeuw. Het CBS, als onderdeel van de overheid, werd een 'meetinstrument' van de economische en maatschappelijke vooruitgang.

De periode 1918-1941

Tijdens het Interbellum traden er, mede onder invloed van de economische wereldcrisis, snelle veranderingen op in de Europese samenlevingen. Deze wereldwijde depressie begon in 1929 met de beursval van Wall Street en greep ook in Nederland om zich heen. Grote bezuinigingen op het overheidsbudget en een zeer grote werkloosheid tot ver in de jaren dertig waren hiervan het gevolg. In Spanje, Italië en Duitsland leidde dit tot de machtsovername door het fascisme en nationaal-socialisme. In 1939 werd Europa dan ook met een tweede oorlog geconfronteerd, die zich in 1941 uitbreidde door de aanval van Japan op de Amerikaanse basis Pearl Harbour.

Deze ontwikkelingen hadden in min of meerdere mate invloed op de werkwijze en het werkprogramma van het CBS. De crisis van de jaren dertig had, na de crisis die ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog ontstond, een tweede grote uitbreiding van het werkprogramma van het CBS tot gevolg. De taak van de gehele overheid breidde zich onder invloed van de depressie uit, waarbij een efficiënte departementale organisatie van groot belang werd. Hiermee houdt de institutionele verplaatsing van het CBS plaats, dat tot zijn tevredenheid in 1932 van het departement van Binnenlandse Zaken naar dat van Economische Zaken verhuisde. Ook is in deze periode een snelle introductie en uitbouw van de statistische waarneming op het terrein van onderwijs en cultuur zichtbaar. De invloed van prof.dr.Ph.J. Idenburg, die vanaf 1939 als directeur het roer van prof.dr.H.W. Methorst overnam maar in de jaren daarvoor al als 'kroonprins' een belangrijke positie op het Bureau innam, lijkt een grote rol gespeeld te hebben. Van 1899 tot en met 1941 werden alle 'grote' statistieken van de departementen

(en in sommige gevallen de provincies) naar het CBS overgebracht. De statistieken die de CCS in zijn korte bestaan als uitvoerend orgaan (1892-1899) had samengesteld, waren reeds door het CBS overgenomen. Dit was de fase van centralisatie in de zin van 'concentratie', bestaande uit een fysieke verplaatsing van statistische projecten naar het CBS, vaak met inbegrip van personeel en materieel. De overdracht van de Landbouwstatistiek vormde in 1941 het (voorlopige!) sluitstuk van de gecentraliseerde ambtelijke statistiek zoals die toen gedefinieerd werd. Voor Idenburg was dit aanleiding om bij deze gelegenheid een nota met de titel: "*De centralisatie voltooid*" te schrijven. Dit was echter gezien de situatie anno 1941. De enorme tegenstand die de 'Groene Lobby' had geboden tegen het afstaan van de landbouwstatistieken was eindelijk overwonnen door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

Bedreigingen van de centralisatie waren hoofdzakelijk een aantal zeer ingrijpende bezuinigingsronden, zoals in het begin van de jaren twintig (1920-1924) en in de jaren dertig (1930 tot ongeveer 1937). Het succes van de centralisatie-activiteiten van CCS en CBS werd in deze perioden vaak tenietgedaan door zulke forse verlagingen van het budget van het CBS, dat statistieken afgestoten moesten worden en daardoor soms weer bij de oorspronkelijke producenten (meestal departementen) terugkwamen, die blijkbaar wel over de benodigde financiële ruimte beschikten.

De periode 1941-1945

In mei 1940 raakte Nederland betrokken bij de Tweede Wereldoorlog. De Nederlandse regering die naar Londen gevlucht was, moest tot mei 1945 plaats maken voor de Duitse bezetter. De oorlogsjaren waren zwaar voor het CBS dat tegen het einde van de oorlog geëvacueerd was en nauwelijks in staat was normaal te functioneren. Het werd zelfs met sluiting bedreigd. De directe invloed van de bezetting was bij het CBS op een aantal terreinen duidelijk: zo moest het in opdracht van de Duitsers een industrie-enquête organiseren en werd er een 'verordening' van kracht die het CBS het alleenrecht op het houden van sociale en economische enquêtes gaf. In dit geval had de centralisatie een duidelijk politiek karakter: de Duitse bezetters wilden zo veel mogelijk controle op de verschillende instanties en diensten houden, en gaven daarom alleen het CBS toestemming om gegevens te verzamelen. Het CBS stond in de praktijk echter niet onder intensief Duits toezicht. Er werd zelfs door ambtenaren enig verzet geboden door de uitkomsten van bepaalde statistieken te manipuleren. Een nieuwe richting die het CBS al tijdens de oorlog insloeg was het produceren van de Nationale rekeningen, een systeem waarmee alle aspecten van de Neder-

landse volkshuishouding statistisch in kaart gebracht konden worden. Na de bevrijding bleek dat Nederland één van de landen was dat vooraan liep op dit terrein.

De periode 1945-1960

Na de bevrijding stond alles in het teken van de wederopbouw. De Rotterdamse haven profiteerde, zij het indirect, van de Amerikaanse Marshallhulp. Ook de woningbouw werd met kracht ter hand genomen. De Nederlandse economie maakte dankzij de wederopbouw vanaf de jaren vijftig een snelle groei door, waarin het CBS in de eerste naoorlogse jaren een duidelijke taak voor zichzelf zag weggelegd. In het kader van de wederopbouw was er immers snel informatie nodig, zoals over de geleden schade aan woningen en bedrijven, havens en industrie. Het CBS voerde een aantal van deze zogenaamde spoedenquêtes uit. In sommige situaties werd er echter in de CCS stevig gediscussieerd over de vraag wat de taak van het CBS precies behelsde. Er waren leden die zich afvroegen of deze ad-hoc onderzoeken (met eigenlijk een administratief karakter) wel tot het takenpakket van het CBS behoorden.

Tijdens de fase van onderhandelingen die de Nederlandse regering met de Amerikanen voerde over de grootte van de Marshallhulp, bleek het principe van de onafhankelijkheid van de statistiek te botsen met de bevoegdheid van de minister om uit oogpunt van het landsbelang bepaalde cijfers niet te publiceren. Hoewel de CCS en het CBS zich hevig verzetten tegen deze aantasting van de onafhankelijkheid, bleek dat de protesten, mede door de onduidelijke constructie van het KB van 1899, niet het gewenste effect hadden.

Een andere belangrijke ontwikkeling die in de wederopbouwfase plaatsvond was de oprichting van het Centraal Planbureau (CPB) in 1945, waarvan Idenburg en prof.dr.J. Tinbergen, de eerste directeur van dit bureau, hebben getracht dit Planbureau binnen de muren van het CBS te houden. De plannen die Idenburg ontwierp voor een grote, overkoepelende organisatie waarin planning, statistiek, wiskundige en econometrische analyse en census-onderzoeken organisatorisch onder één dak gebundeld zouden worden, bleken politiek niet haalbaar te zijn. Niet veel beter liep het af met zijn voorstel om het CBS een nieuwe wettelijke fundering te geven. Het KB van 1899, hoe onduidelijk de afbakening van bevoegdheden tussen de minister en het statistisch apparaat ook was, bleef door de naoorlogse regeringen gehandhaafd.

Werden er naast deze mislukte plannen ook nog successen geboekt op institutioneel gebied door het CBS? Deze vraag kunnen we bevestigend beantwoorden. Een stap richting verdere centralisatie werd gezet in 1954 toen het CBS de statistieken van de bouwnijverheid van een departement overnam.

Mede onder invloed van de Marshallhulp en de Koude Oorlog werden tijdens en na de Tweede Wereldoorlog een aantal internationale samenwerkingsorganen opgericht. Zo werden in deze periode onder andere de Benelux, de Verenigde Naties, de Europese Gemeenschap (en zijn voorloper: de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal) en de Navo opgericht. Voor het CBS betekende dit deelname aan internationale statistische samenwerking, intensiever en grootschaliger dan dit in het verleden ooit het geval was geweest.

Naast nieuwe betrekkingen die het CBS aanging, verdiepten sommige 'oude' relaties zich in deze periode, zoals met (semi-)overheidsinstellingen. De taakafbakening met al deze organisaties en diensten verliep soms moeizaam. Vaak moest de CCS ingrijpen en het CBS te hulp schieten. Het KB van 1899 vormde altijd de basis waarmee de CCS en het CBS de legitimiteit van hun activiteiten konden aantonen.

De periode 1960-1975

De jaren zestig stonden in het teken van de verdere afronding van de verzorgingsstaat. Dit hield in dat de overheidstaak steeds omvangrijker en ingrijpender werd. De collectieve uitgaven stegen sterk door deze intensivering van het overheidsingrijpen in maatschappij en economie, wat bijvoorbeeld blijkt uit de volksverzekeringen die uit deze jaren dateren. In deze periode kwam ook een proces van 'ontzuiling' op gang. Nieuwe vormen van communicatie, zoals televisie, beïnvloedden en versnelden deze maatschappelijke ontwikkelingen. Dankzij de befaamde geleide loonpolitiek maakte de Nederlandse economie een bloeitijd door. Voor het CBS was de periode van 1941 tot halverwege de jaren zestig een tijd van consolidatie geweest. De 'grote' statistieken waren immers thans op één na, de werkloosheidstatistiek, naar het CBS overgebracht. Veel aandacht werd er dan ook door de leiding van het Bureau besteed aan de kwaliteit van zijn producten. Dankzij personen als Tinbergen en C.A. Oomens, de eerste directeur Coördinatie op het CBS, werd de statistiek meer geïntegreerd met wetenschappelijke ontwikkelingen die in andere disciplines plaatsvonden. De wiskundige analyse en econometrie gingen bijvoorbeeld op het CBS een steeds belangrijker plaats innemen. De toegenomen verwetenschappelijking van bepaalde statistieken vroeg om steeds meer en steeds beter geschoolde statistici. Deze bleken moeilijk te vinden te zijn, een probleem waardoor het CBS in toenemende mate gehinderd werd. Voor het integreren van de diverse afzonderlijke statistieken in het systeem van Nationale rekeningen nam de afstemming, ook wel 'coördinatie', van de gebruikte statistische methoden en definities verder in belang toe. Hierbij bleek het een voordeel te zijn dat de

statistiek in Nederland gecentraliseerd was. De 'systeembouw' die vanaf eind jaren dertig op het CBS ontwikkeld werd en na de oorlog tot volle bloei kwam, bracht dus een nieuwe, extra vorm van legitimatie voor de centralisatie bij het CBS met zich mee.

De tweede helft van de jaren zestig werd in Nederland, maar ook elders in westerse samenlevingen, symbolisch voor maatschappelijk verzet tegen de gevestigde orde. Het CBS, als onderdeel van de overheid waartegen het maatschappelijk protest zich richtte, kreeg hier mee te maken toen het in 1971 weer een Volkstelling moest organiseren. Deze telling bracht veel protest teweeg wat veel aandacht van de media kreeg.

Een hiermee samenhangende ontwikkeling vond plaats op technologisch gebied. De eerste computers werden in Nederland aan het begin van de jaren zestig geïntroduceerd. Voor veel bedrijven en organisaties betekende dit een radicale verandering in het productieproces die tot grote kostenbesparingen en meer efficiency leidde. Maar ook voor de interne organisatie waren er grote gevolgen. Vele werkzaamheden die tot dan toe handmatig verricht werden door ongeschoolde arbeiders, werden ten gevolge van de automatisering overgenomen door de computer. De automatisering had dus ook belangrijke maatschappelijke gevolgen.

Onder invloed van de automatisering brak er een geheel nieuwe fase aan op het gebied van de statistische informatievoorziening. De computer creëerde nieuwe mogelijkheden, maar ook onzekerheden (bij het publiek: angst voor misbruik en koppeling van gegevens) en onduidelijkheden (bij de overheid: wie moest deze nieuwe registers gaan beheren en exploiteren?). Woelige tijden voor het CBS braken vanaf eind jaren zestig aan. Het kreeg te maken met weerstanden bij de bevolking tegen het afstaan van gegevens, zag de Volkstelling van 1971 hierdoor gedeeltelijk mislukken en kreeg te maken met de vraag wat zijn eigen rol moest zijn in dit toekomstige informatietijdperk.

Vanaf eind jaren zestig had de CCS er overigens al een instrument bij gekregen om zo efficiënt en rationeel mogelijk te kunnen oordelen en afstemmen wat het CBS aan activiteiten in de toekomst moest gaan ontplooiën. Het CBS maakte namelijk vanaf 1969 meerjarenplannen die vervolgens aan de CCS ter beoordeling werden voorgelegd. De CCS kon aan de hand hiervan prioriteiten aan statistische projecten toekennen en hiervoor eventueel een uitbreiding van de begroting van het CBS bij de regering bepleiten.

Uit het opstellen van meerjarenprogramma's blijkt dat de werkwijze van het CBS vanaf de zestig enigszins veranderd was. Ze tonen aan dat de wens van het CBS om zijn statistieken verder te coördineren een belangrijke plaats innam in zijn doelstellingen. De economische statistieken waren als eersten op elkaar afgestemd, hoofdzakelijk om ze in te passen in het stelsel van de Nationale rekeningen. Dankzij de coördinatie van de verschillende economische statistieken kon het

CBS zo een macrobeeld van de Nederlandse goederen- en geldstromen te geven. Voor de sociale statistieken was coördinatie moeilijker, omdat hiervoor geen algemeen geaccepteerde macrotheorie bestond. Toch werden op dit gebied in de jaren zestig en zeventig enorme vorderingen gemaakt. Lag in het verleden de nadruk dus vooral op uitbreiding van het aantal statistische weergaven van (maatschappelijke) verschijnselen, vanaf de jaren zestig verschoof de aandacht van het CBS in sterke mate naar afstemming en integratie van bestaande statistieken. Hiermee werd overigens natuurlijk ook kwaliteitsverbetering beoogd. De meerjarenprogramma's waren dus een instrument van het CBS om aan te tonen dat de statistieken bijna onmogelijk meer los van elkaar gezien konden worden. Het 'wegnijden' van bepaalde statistieken uit oogpunt van bezuinigingen was ook niet meer zo gemakkelijk geworden.

De gedeeltelijke verplaatsing van het CBS naar Heerlen die aan het begin van de jaren zeventig in het kader van de zogenaamde 'dislocatie-politiek' plaatsvond, completeert dit voor het CBS onrustige tijdvak. De centralisatie was hierbij in het geding. De Nederlandse statistische organisatie werd namelijk van een gecentraliseerde én geconcentreerde organisatie, een gecentraliseerd systeem met een lichte vorm van deconcentratie. Het CBS verzette zich hevig tegen deze plannen. De geografische nabijheid van het statistische apparaat bij de overige onderdelen van de rijksoverheid werd als een nieuw wapen in de strijd voor centralisatie en tegen verplaatsing naar een verre uithoek van het land geworpen. De verplaatsing van de helft van het CBS (1 000 arbeidsplaatsen), in plaats van het gehele Bureau, was het resultaat van een compromis dat tussen de minister van Economische Zaken en de CCS was bereikt. Voor de directeur van het CBS was dit echter reden om op te stappen. In zijn visie had hij de strijd om het behoud van het Bureau in de Haagse regio verloren.

De periode 1975-1996

Aanvankelijk was de verzorgingsstaat in de jaren zeventig verder uitgebouwd. De Nederlandse overheid had de rol op zich genomen van 'verzorger', waarbij de burger van 'de wieg tot het graf' onder zijn hoede werd genomen. De toenemende rol van de overheid in het politiek, maatschappelijk en economisch leven had echter tevens een groei van de regelgeving en wetten tot gevolg, en dit leidde weer tot een enorm groot en complex bureaucratisch apparaat. De afstand tussen de centrale overheid en de lagere overheden werd groter. Deze afstand was mede te wijten aan het steeds ingewikkelder worden van maatschappelijke problemen, en aan de centralisatie, concentratie en specialisatie van overheidstaken. Dit werd in toenemende mate als hinderlijk en onwenselijk

ervaren, ook door de centrale overheid zelf. De oliecrisis van 1973 luidde een periode van sociaal-economische neergang in door het ten einde komen van de volledige werkgelegenheid. Vooral de kabinetten Van Agt en Lubbers probeerden de tijdens voorgaande kabinetten sterk gestegen overheidsuitgaven terug te dringen. Begin jaren tachtig werd het staatsroer dan ook gewend en werd een beleid gevoerd dat onder andere gericht was op het inkrimpen en meer doorzichtig maken van het overheidsapparaat en het verkleinen van de afstand tussen staat en burgers. Men paste hiervoor een drietal strategieën toe: deregulering, privatisering en het voeren van een politiek van decentralisatie. De 'heroverwegingsonderzoeken', waarbij ook het CBS en de CCS werden betrokken, moesten deze strategieën in kaart brengen. Een streven naar zowel bezuinigen op het staatsapparaat alsmede het vergroten van de efficiency van overheidsdiensten speelde hierbij een belangrijke rol.

De samenleving werd in deze periode bovendien steeds meer een 'informatie-maatschappij', waarin nieuwe vormen van communicatie en informatie geïntroduceerd werden: de fax en Internet vormen hier voorbeelden van. De geleidelijke toepassing en intensivering van het computergebruik had grote gevolgen voor het CBS. De informatievoorziening door de overheid stond ter discussie. Over deze nieuwe vormen van informatie moesten er immers afspraken op institutioneel en juridisch vlak gemaakt worden. Dit leidde tot een poging om tot een duidelijk (wetenschappelijk) onderscheid te komen tussen statistiek, administratie en onderzoek.

Een instrument dat hiervoor door het CBS werd uitgevonden was het begrip 'administratieve vrijwaring'. Het Bureau benadrukte dit belangrijke onderscheid tussen statistiek en administratie omdat zijn positie als centrale statistische dienst bedreigd werd. De grootste bedreiging kwam van de kant van de departementen waar sinds de introductie van computers weer een toename van statistische activiteiten plaatsvond. Deze vielen voornamelijk onder de noemer van administratie en van registratie, terreinen waarop het CBS zich niet wilde begeven. Sommige activiteiten waren echter wel degelijk 'ouderwetse' statistieken. Omdat deze processen zich grotendeels buiten de CCS voltrokken was er eigenlijk geen sprake meer van een centralisatiegedachte zoals die, welke vanaf 1899 hoog in het vaandel van de CCS en het CBS had gestaan. Door de computer was deze min of meer uit de tijd geraakt. Nog één maal liet de centralisatiegedachte in deze periode echter van zich spreken: toen tegen het einde van de jaren tachtig de werkloosheidstatistieken naar het CBS werden overgebracht. Het lijkt erop dat de centralisatie toen, na circa negentig jaar, eindelijk voltooid werd.

De spanning tussen dienstbaar zijn als ambtelijk statistisch instituut en de beperkingen daarvan, veroorzaakt door de plicht tot geheimhouding van indi-

viduele gegevens, vormde daarnaast een moeilijk oplosbaar dilemma voor het CBS. De geheimhouding vormde tevens een motief voor statistiekgebruikers om zelf statistische onderzoeken te houden: de cijfers van het CBS waren soms dermate 'beveiligd' dat ze naar de smaak van deze gebruikers (vaak wetenschappelijk onderzoekers, maar ook bedrijven of departementen) niet meer bruikbaar waren. Met andere woorden: geheimhoudingseisen konden de centralisatie van de statistieken bij het CBS, dat zich aan deze wettelijke eisen moest houden, benadelen. De recent (1996) aangenomen Wet op het CBS en de CCS moet dan ook in het licht van de bovenstaande zaken gezien worden. Wettelijke regeling van zaken als geheimhouding, de levering van microdata en de positie van het CBS in het nationale en internationale ambtelijke apparaat was dringend noodzakelijk geworden. Het KB van 1899, waarmee de CCS en het CBS over het algemeen bijna honderd jaar tevreden zijn geweest, was aan het einde van de twintigste eeuw aan een nieuw jasje toe.

Concluderende opmerkingen

De centrale onderzoeksvraag hebben we getracht te beantwoorden door de voornaamste historische processen en ontwikkelingen uit de vaderlandse geschiedenis in verband te brengen met het CBS, dat in de periode 1899-1996 (samen met de CCS) aan de centralisatiegedachte gestalte heeft gegeven. Was het een cijferfabriek of een onafhankelijk meetinstrument van de economische en maatschappelijke vooruitgang van de twintigste eeuw? In zijn hoedanigheid als meetinstrument is het Bureau altijd zeer nauw betrokken geweest bij de bepaling en uitvoering van het overheidsbeleid. De statistieken van het CBS vormden immers de cijfermatige basis voor tal van beleidsmaatregelen, onderzoeken, rapporten en ambtelijke nota's. Met veel ijver hebben het CBS, als uitvoerder van het statistische beleid van de overheid, en de CCS in haar hoedanigheid als 'paraplu' en 'Parlement', zich over het algemeen van hun taak gekwijt. Het bureautje dat aan het begin van de eeuw met een handjevol medewerkers begon, groeide uit tot een grote en professionele organisatie. Kritiek viel er in het verleden echter ook te beluisteren. Het CBS zou een cijferfabriek zijn, een in zichzelf gekeerde te grote en bureaucratische organisatie van 'cijfermaniakken'.

Met deze kritiek raken we een belangrijk punt. De organisatiewijze van het statistisch apparaat, in Nederland een gecentraliseerde, bleek van doorslaggevend belang te zijn op de wijze waarop de samenleving de mate van betrouwbaarheid en onafhankelijkheid van de officiële statistieken beoordeelt. De discussies in Groot-Brittannië hebben de maatschappelijke en historische rele-

vantie van een onderzoek naar de institutionele aspecten van officiële statistische organisaties duidelijk aangetoond. In Nederland kon het CBS zich als gecentraliseerde organisatie goed onderscheiden van de rest van de overheid en vormde het enerzijds een duidelijk en bekend aanspreekpunt voor de gebruikers en leveranciers van statistische informatie. Daardoor was het anderzijds kwetsbaarder voor kritiek.

Het Britse voorbeeld toont hoe belangrijk de 'arms lenght' tussen politiek en statistiek is. De organisatorische verwevenheid van het statistische apparaat met de overige overheidsonderdelen heeft, vooral in de jaren tachtig van deze eeuw, voor zeer veel problemen gezorgd. De statistiek kwam in een kwade reuk te staan toen er door de samenleving twijfels werden gezet bij de betrouwbaarheid van de statistische organisatie.

Organisatorische onafhankelijkheid en betrouwbaarheid: het bleken cruciale begrippen te zijn in de geschiedenis van de statistische bureaus van Nederland en Groot-Brittannië. De keuze voor de organisatievorm bleek historisch bepaald te zijn. Met andere woorden: de organisatievorm van een statistisch bureau heeft een 'historische signatuur'.

De wortels van het CBS lagen aan het begin van deze eeuw, toen de behoefte aan een centraal statistisch apparaat onder invloed van politieke, economische en sociale ontwikkelingen zo groot was geworden dat de protesten van de tegenstanders van een dergelijk bureau werden overstemd. In Groot-Brittannië werd de behoefte van de overheid aan statistische informatie ondervangen door het reeds bestaande, decentraal georganiseerde apparaat. Hier was, in tegenstelling tot in Nederland, al zeer vroeg sprake van statistische afdelingen aan ministeries.

De vraag met welke partijen het CBS en de CCS te maken kregen in hun streven naar centralisatie hangt samen met het hiervoor genoemde. De departementen, die dat wat er daar aan statistisch werk aanwezig was aan het CBS moesten overdragen, zagen het proces van centralisatie in sommige gevallen met lede ogen toe. Onder de noemer 'documentatie', 'registratie', 'beleidsonderzoek' of 'administratie' hebben zij nog wel eens getracht dit proces te omzeilen. De overige partners, zoals (semi-)overheidsinstellingen, gemeenten, het bedrijfsleven en het publiek, hebben eveneens een belangrijke rol gespeeld bij de wijze waarop de taak van het CBS in de loop van de tijd vorm kreeg. De CCS greep regelmatig in, en is door haar in het KB van 1899 vastgelegde bevoegdheden menigmaal in de bres gesprongen voor de centralisatie.

Het KB dat recent vervangen is door een wet, heeft in de geschiedenis van de CCS en het CBS een cruciale rol gespeeld. Dankzij de mandatering van de bevoegdheden aan de CCS heeft de overheid aan het einde van de negentiende eeuw hiermee een waarborg gecreëerd voor de onafhankelijkheid van de amb-

telijke statistiek. Het KB voorzag namelijk in een samenspel tussen het CBS en de CCS. Hierdoor werden in ons land de (politieke) onafhankelijkheid en de betrouwbaarheid van de Nederlandse officiële statistieken niet in twijfel getrokken op een wijze zoals dat in Groot-Brittannië het geval was.

Tenslotte: heeft Nederland het 'ideaaltype' van een statistische organisatie? Uit de geschiedenis van het CBS en de CCS kunnen we opmaken dat de organisatiewijze, ondanks de moeilijkheden die soms ten aanzien van het centralisatieproces optraden, over het algemeen bevredigend gefunctioneerd heeft. Van absolute onafhankelijkheid van de ambtelijke statistieken is echter ook in ons land geen sprake. Het financieringsbeleid dat in handen is van de minister van Economische Zaken beïnvloedde de mate van onafhankelijkheid die de CCS genoot bij het bepalen van het werkprogramma van het CBS. En ten slotte heeft 'Brussel' de Nederlandse onafhankelijkheid op statistisch gebied verder beperkt.

Bronnen en literatuur

> Archivalia

Algemeen Rijksarchief (ARA)

Archief Directie van Handel en Nijverheid 1906-1943
Archieven Voedselvoorziening i.v.m. de oorlog 1939-1945
Centraal Archief van het Ministerie van Economische Zaken (1906-) 1944-1965 (-1975)
Archief Nijverheidsraad 1912-1942
Archief Medische Politie 1850-1901
Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Binnenlands Bestuur
Archief Centraal Planbureau 1946-1954

Archief Centraal Bureau voor de Statistiek
Archief Centrale Commissie voor de Statistiek

> Literatuur

H.P.M. Adriaansens (red.), *Mosterd bij de maaltijd. 20-25 Jaar Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid*. ('s-Gravenhage, 1997)
Algemene Geschiedenis der Nederlanden deel 14. (Bussum, 1979)
Algemene Geschiedenis der Nederlanden deel 15. (Bussum, 1982)
Arbeidsinspectie, *Arbeid op de tweesprong. Opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het 75 jarig bestaan der Arbeidsinspectie*. ('s-Gravenhage, 1965)
D. Barnouw en R. Stellinga, *Ondernemers en ordening in bezet Nederland: de Organisatie-Woltersom, cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, jaargang 1, nr. 4, mei 1978.
C.A. van den Beld, *Het Centraal Planbureau: zijn invloed, zijn macht en zijn onmacht. Overdrukken nr.169*. ('s-Gravenhage, 1979)
H. Blink, *Een tijds-en levensbeeld*. ('s-Gravenhage, 1932)
Adrienne van den Boogaard, *Configuring the Economy. The Emergence of a Modelling Practice in the Netherlands, 1920-1955*. (Amsterdam, 1998)
M. den Breems, *Een halve eeuw statistiek. Jubileumuitgave van het Centraal Bureau voor de Statistiek*. ('s-Gravenhage, 1949)
J.A. de Bruijn, *Economische Zaken. Profiel van een ministerie*. ('s-Gravenhage, 1989)
I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*. ('s-Gravenhage, 1967)
Centraal Bureau voor de Statistiek, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren, 1940-1945*. (Utrecht, 1957)

- Centraal Bureau voor de Statistiek, Prof.dr.Ph.J. Idenburg, Directeur-generaal van de Statistiek 1939-1966. *Gedenkschrift ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr.Ph.J. Idenburg op 30 november 1966*. ('s-Gravenhage, 1966)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *The Netherlands Central Bureau of Statistics. Organization, function and activities*. ('s-Gravenhage, 1969)
- Centraal Bureau voor de Statistiek en Centrale Commissie voor de Statistiek, *Voor praktijk of wetenschap. Afscheidsbundel voor prof.dr.P. de Wolff, voorzitter der Centrale Commissie voor de Statistiek van 1-1-1974 tot 1-1-1985*. (Voorburg/Heerlen)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Van cijferfabriek naar knooppunt op de elektronische snelweg. Strategische aspecten van het strategisch ontwikkelingsplan CBS 2000*. (Voorburg/Heerlen, 1996)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *CBS 2000. Businessplan (1996-2000) van het Centraal Bureau voor de Statistiek*. (Voorburg/Heerlen, 1996)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de 20e eeuw*. (Voorburg/Heerlen, 1999)
- Centrale Commissie voor de Statistiek, *De instelling van de Centrale Commissie voor de Statistiek in 1892*, J.G.S.J. van Maarseveen (red.). (Voorburg, 1992)
- Centraal Planbureau, *25 Jaar Centraal Planbureau*, monografie nr.12. ('s-Gravenhage, 1970)
- Central Statistical Office, *CSO Agency Review. Prior Options and Evaluation Reports*. (London, 1995)
- Commissie van voorbereiding eener organisatie van den Economischen Voorlichtingsdienst. ('s-Gravenhage, 1930)
- Directie van den Landbouw, Rapport van de commissie, ingesteld bij beschikking van Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken en Landbouw van 8 april 1935. ('s-Gravenhage, 1929)
- Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal liberalisme in Nederland, 1870-1901*. (Amsterdam, 1997)
- Jan van den Ende, *Knopen, kaarten en chips. De geschiedenis van de automatisering bij het Centraal Bureau voor de Statistiek*. (Voorburg/Heerlen, 1991)
- Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*. (Meppel, 1998)
- A. Feenstra (herzien door M.V. Polak), *De gronden der Nederlandse Staatsinrichting*. (Gorinchem, 1958)
- Henk A. de Gans, *Mr.dr.J.H. van Zanten (1874-1944). De kijk van een statisticus ten tijde van het Interbellum op de bevolkingsprognose*. (Amsterdam, 1994)
- M. Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland, 1925-1968*. (Amsterdam, 1985)
- H. den Hartog en J. Wetenberg (red.), *Toegepaste economie: grenzen en mogelijkheden. Opstellen aangeboden aan prof.dr.C.A. van den Beld bij zijn afscheid als directeur van het Centraal Planbureau*. ('s-Gravenhage, 1984)
- H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*. (Amsterdam/Brussel, 1960)
- Ph.J. Idenburg, *Geschiedenis der Nederlandse statistiek. De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*. (Utrecht/Brussel, 1947)
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1 Voorspel*. ('s-Gravenhage, 1969)
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4 eerste helft, mei '40-maart '41*. ('s-Gravenhage, 1972)
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4 tweede helft, mei '40-maart '41*. ('s-Gravenhage, 1972)
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 7 eerste helft, mei '34-juni '44*. ('s-Gravenhage, 1976)
- J.A. de Jonge, *De industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1914*. (Nijmegen, 1976)
- C.A. de Kam en J. de Haan, *Terugtrekkende overheid. Realiteit of retoriek?* (Schoonhoven, 1991)
- Kamer van Koophandel en Fabrieken Rotterdam, 1803-1928*. Gedenkboek samengesteld door het secretariaat der Kamer. (Rotterdam, 1928)

- J. Katus, *Volkstelling in opspraak. Een studie naar de overheidsvoorlichting met betrekking tot de Volkstelling van 1971*. (Leiden, 1984)
- J.Katus en W.F. Volmer (red.), *Ontwikkelingslijnen van de overheidsvoorlichting*. (Muiderberg, 1985)
- F.A.G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek, 1918-1939*. (Nijmegen, 1978)
- Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. (Nijmegen, 1988)
- A. Knoester (red.), *Lessen uit het verleden. 125 Jaar Vereniging voor de Staathuishoudkunde*. (Leiden/Antwerpen, 1987)
- J.G.S.J. van Maarseveen, *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson, 1839-1909. Deel III 1898-1909*. (Amsterdam, 1993)
- H.W. Methorst, *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*. ('s-Gravenhage, 1902)
- H.W. Methorst, *Het vijftig jarig jubileum der Centrale Commissie voor de Statistiek (1892-1942)*, In: *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*. ('s-Gravenhage, 1942)
- J. Mooij, *Denken over welvaart. Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 1849-1994*. ('s-Gravenhage, 1994)
- A.M. Mulder, *Denken over beleid. De Nederlandse economische politiek in het interbellum*. (Delft, 1994)
- Office for National Statistics, *The Government Statistical Service 1995/96*. (ONS, 1996)
- P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940*. (Assen, 1967)
- J. Passenier, *Van planning naar scanning. Een halve eeuw Planbureau in Nederland*. (Groningen, 1994)
- C.W. van der Pot, (bewerkt door A.M. Donner) *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*. (Zwolle, 1983)
- Commissie-Simons, *Rapport inzake automatisering verstrekking van inlichtingen uit de bevolkingsregisters*. ('s-Gravenhage, 1968).
- M. Rooij (red.), *Ondernemend Nederland. Zestig jaar ontplooiing, 1899-1959*. (Leiden, 1959)
- Ida Stamhuis, *Cijfers en Aequaties en 'Kenniss der staatskrachten'*. (Amsterdam, 1989)
- Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. (Amsterdam, 1992)
- H.A.H. Toornvliet, *De staatsinrichting*. (Utrecht, 1992)
- M.W.F. Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken*. (Haarlem/Amsterdam, 1916)
- M.W.F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen*. (Haarlem, 1931)
- G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945*. (Wageningen, 1985)
- Derek W. Urwin, *The Community of Europe. A history of European Integration since 1945*. (London/New York, 1991)
- Verbond van Nederlandse Ondernemingen, *Verbonden in bedrijvigheid. Beelden bij 20 jaar VNO*. ('s-Gravenhage, 1988)
- Verbond van Nederlandsche Werkgevers, *De Nederlandse industrie 1899-1959. Uitgegeven ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Verbond der Nederlandsche Werkgevers*. ('s-Gravenhage, 1959)
- Vereniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, *Preadviezen over de landbouwcrisis als element der algemeene economische depressie*. ('s-Gravenhage, 1931)
- C.A. Verrijn Stuart (red.), *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftienvijftig jarig bestaan van de Centrale Commissie voor de Statistiek, 1892-1917*. ('s-Gravenhage, 1917)
- J. Verseput, *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam, 1928-1953*. (Rotterdam, 1955)
- Reg Ward and Ted Doggett, *Keeping score. The First Fifty Years of The Central Statistical Office*. (London, 1991)
- A. te Wechel, *Opbrengstvermeerdering in den boschbouw*. (Wageningen, 1927)
- Nico Wilterdink en Bart van Heerikhuizen (red.), *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*. (Groningen, 1989)
- J.L. van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*. (Utrecht, 1989)

> Artikelen

- P.J.G. Aarts, *Geschiedenis en belang van de statistiek van de buitenlandse handel*, In: Denken en meten, opstellen ter gelegenheid van het eredoctoraat van dr.C.A. Oomens. ('s-Gravenhage, 1978)
- A.P.J. Abrahamse, *On the structure of Official Systems*. (Voorburg/Heerlen, 1994)
- D.J.C. van Batenburg, *Regionaliteit in de statistiek*, In: Statistisch magazine 1983, nr. 2.
- M.A.P. Bovens, *De ministeriële verantwoordelijkheid*, In: Inleiding Staatskunde, J.Th.J. van den Berg. (Deventer, 1995)
- J.H.F. Claessens, *De gereorganiseerde handelsstatistiek*, In: Gedenkboek ter ere van het vijftienvig jarig bestaan van de Centrale Commissie voor de Statistiek 1892-1917, C.A. Verrijn Stuart (red.). ('s-Gravenhage, 1917)
- Ed. van Cleeff, *De voorgeschiedenis van het Centraal Planbureau*, In: 25 jaar Centraal Planbureau, monografie nr. 12. ('s-Gravenhage, 1970)
- E.W. van Dam van Isselt, *Prof.dr.H.W. Methorst. Bouwmeester der ambtelijke statistiek van Nederland*, In: Mensch en Maatschappij, 15e jaargang nr. 4, juni 1939.
- E.W. van Dam van Isselt, *De sociaal-economische statistiek*, In: Gedenkboek ter ere van het vijftienvig jarig bestaan van de Centrale Commissie voor de Statistiek, 1892-1917, C.A. Verrijn Stuart (red.). ('s-Gravenhage, 1917)
- Mila Davids, *The relationship between the state enterprise for postal, telegraph and telephone services and the state in the Netherlands in historical perspective*, Business and Economic History, vol. 25, nr.1, Fall 1995, 194-205.
- Alain Desrosieres, *The Administrator and the Scientist. How the Statistical Profession has changed*, In: Statistical Journal of the United Nations ECE 14 (1997), IOS Press.
- N.E.H. van Esveld, *De goede oude tijd*, In: Ondernemend Nederland, zestig jaar ontplooiing 1899-1959, M.Rooij (red.). (Leiden, 1959)
- M.M.G. Fase, *Het Nederlands monetarisme 1914-1945*, In: Lessen uit het verleden, 125 jaar Vereniging voor de Staathuishoudkunde, A. Knoester (red.). (Leiden/Antwerpen, 1987)
- Ivan P. Fellegi, *Maintaining Public Confidence in Official Statistics*, Journal of the Royal Statistical Society.
- Ivan P. Fellegi, *Characteristics of an Effective Statistical System*, International Statistical Review, 1996, 64, 165-197.
- J.M.J. Hemels, *Van kreet tot decreet*, In: Ondernemende geschiedenis, Joh. de Vries (red.). ('s-Gravenhage, 1977)
- J.G. Koopmans, In: Economisch-Statistische Berichten, nr.1858-1908, 11 november 1953.
- H.W. Lambers, *De industriële ondernemer*, In: Ondernemend Nederland, zestig jaar ontplooiing, 1899-1959, M. Rooij (red.). (Leiden, 1959).
- Bill McLennan, *You Can Count on Us-with Confidence*, In: Journal of the Royal Statistical Society, series A, (1995), 158, part 3.
- Bill McLennan, *The Future of Official Statistics*. (ABS, 1997)
- H.W. Methorst, *Statistische voorlichting in de laatste 50 jaren*, In: Economisch-Statistische berichten, 15 september 1948, nr. 1636.
- P.J. Oud, *De binnenlandse politieke ontwikkeling*, In: Ondernemend Nederland, zestig jaar ontplooiing 1899-1959, M.Rooij (red.). (Leiden, 1959)
- H. van Oyen, *Overheidsstatistiek in Nederland*, In: B&G, februari 1993.
- John Pullinger, *The Creation of the Office for National Statistics*, International Statistical Review, 1997, 65.3, International Statistical Institute (ISI), 291-308.
- H.K. van Tuinen, *Integratie van economische statistieken*, In: Denken en meten, opstellen ter gelegenheid van het eredoctoraat van dr.C.A. Oomens. ('s-Gravenhage, 1978)
- H.K. van Tuinen, *Gemeenten en de officiële statistieken in Nederland*, In: Burgerzaken nr. 527.

- A. Rom Colthoff, *Herinneringen van een secretaris*. In: De Nederlandse industrie (1899-1959), gedenkboek der ere van het zestig jarig bestaan van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers. ('s-Gravenhage, 1959)
- P. de Rooy, *M.W.F. Treub (1858-1931)*. In: Van Thorbecke tot Telders, hoofdpersonen uit de geschiedenis van het liberalisme voor 1940, G.A. van der List en P.G.C. van Schie (red.). (Assen/Maastricht, 1993)
- J. Smid, *Beschouwingen over landbouwstatistiek*. In: Verslag en mededelingen van de Directie van Landbouw, departement van landbouw, Nijverheid en Handel, nr. 4. ('s-Gravenhage, 1918)
- H.W.E. Struve, *Het "rijke" en "welvarende" Nederland?* In: De tijdspiegel, Tariefvereniging. ('s-Gravenhage, 1907)
- United States Accounting Office, *Testimony: Statistical Agencies. Consolidation and Quality Issues*, 9 April 1997, GAOT-GGD-97-78.
- C.A. Verrijn Stuart, *De wetenschap der Staathuishoudkunde en de praktijk van het economisch leven*. In: De Economist, 55e jaargang. 1906.
- C.A. Verrijn Stuart, *Schets ener geschiedenis van de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en de Statistiek*. In: Lessen uit het verleden, 125 jaar Vereeniging voor de Staathuishoudkunde, A. Knoester (red.). (Leiden/Antwerpen, 1987)
- Joh. de Vries, *Een welbespraakt reiziger in oppositie. Iets over drie parlementaire acties in Nederland waar het bedrijfsleven bij betrokken was*. In: Ondernemende geschiedenis. ('s-Gravenhage, 1922)
- Harold Wilson, *Decision-making in Government. Bradshaw Revisited*. In: Journal of the Royal Statistical Society, series A, (1973), 136.
- P.de Wolff, *Het Nederlandse Centraal Planbureau*. In: Etudes Economiques, extrait des nos 112-113 de November 1960. (ISCC, Mons, 1960)
- Vereeniging van Onderzoek Instituten, *Wetenschap en statistiek. Standpunt van de Vereeniging Onderzoek Instituten inzake de levering van CBS microdata ten behoeve van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. (Leiden, 10 maart 1988)
- W.F.M. de Vries, *How are We Doing?* (Voorburg/Heerlen, 1997)

> **Overige bronnen**

Biografisch woordenboek van Nederland.
 Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidsbeweging in Nederland.
 Departement en Kiezer.
 The Economist.
 Economisch-Statistische Berichten.
 Handelingen Tweede Kamer.
 Rapport Herooverweging Statistische Informatievoorziening (1983).
 Jaarverslagen CBS.
 Jaarverslagen CCS.
 Journal of the Royal Statistical Society (series A).
 De Nederlandsche Nijverheid.
 Nieuwe Rotterdamsche Courant.
 Staatscourant.

Summary

Centralisation in various phases

This study focuses on the question how the official statistics in the Netherlands in the twentieth century were centralised. The question which historical events and developments forced the CBS to review and adjust its strategy has been used as a guideline. In addition the relationship between the CBS and the CCS with various other parties was examined in the light of the centralisation of Dutch official statistics, such as the various ministries, the Central Planning Bureau, the Central Bank, local statistical offices, trade unions and labour unions.

The period 1899-1996 can be divided into a number of phases in which the centralisation process was undergoing major changes. The subdivision in various periods is related to certain moments in history when the CBS felt the term “*centralisation*” needed adjustment. The influence of political, economic and social developments in Dutch history on the centralisation of statistics is clearly visible as well.

The period 1899-1918

In this period, the influence of the state on Dutch society gradually increased. The “*nightwatch or police state*” (*nachtwaker/politiestaat*) of the nineteenth century slowly expanded. In 1899, influenced by social-liberalism, the government decided to establish a statistical office by Royal Decree. The disclosure of poverty and social problems in society played an important part in this decision. The first statistics were therefore about labour issues and social matters.

When the CBS was founded in 1899, the size and scope of the statistical activities of government in the Netherlands were still very modest. The official statistics were produced by ministries, provincial and local statistical offices, and

other governmental institutions such as the Public Health Authority and Labour Inspection. These statistics were generally related only to the activities of these organisations themselves and often served administrative purposes only. The range of statistical activities by the national government was expressed in the number of employees of the CBS in the early years: in 1899 there were only six. However, the Bureau expanded rapidly. As early as 1901, the director of the CBS had to divide the Bureau in four separate departments because the CBS had taken over certain statistics from the ministries, as well as the employees involved. Moreover, the CBS started to create a large number of new statistics, a development motivated by the centralisation of statistics as well.

The beginning of the First World War in 1914 speeded up many social and economic developments. The war of 1914-1918 had drastic consequences for all aspects of society in most European countries, including the Netherlands. For instance government regulation of the economy increased and the old power structures crumbled. The 'old' structures of the nineteenth century class society were replaced by a new structure of pillars, each representing a religious or political movement or group. This created the basis of the famous Dutch "*verzuiling*".

The CBS could not escape from this pillarisation of society, which was clearly demonstrated in the case of the statistics on absenteeism from schools. It is an example that illustrates the difficulties between the CBS and the ministries about the division of tasks and responsibilities early this century. The relationship between the CBS and the Ministry of the Interior, of which the CBS was officially part, can be characterised as being especially problematic. The CBS often had to intervene in its role as the official advisory body, but it could not fully escape pillarised corporatism itself either.

The social legislation introduced around 1900, and universal suffrage introduced in 1917, both stimulated the democratisation process in Dutch society. The Russian Revolution that took place in 1917 greatly influenced the European continent where political unrest marked the end of the First World War.

The measures taken during the First World War often had direct consequences for the CBS. The Dutch government demanded more, and new, statistical information. The result was that statistical observation of several new areas was started between 1914 and 1918, including observation of production and consumption.

The Russian Revolution and the ensuing political unrest in the Netherlands in 1918 greatly influenced the attitudes of Dutch entrepreneurs towards the state.

The willingness to supply the government (and thus the CBS) with confidential business information fell sharply due to the political developments in Russia and the rest of Europe. The employers often mentioned fear of the “*socialisation*” of private businesses as a motive for non-cooperation, for example in the case of the Statistics of Production and Intermediate Consumption. These statistics even caused a conflict between the director of the CBS and the chairman of the CCS: a rare event in the history of both organisations!

The fact that the entrepreneurs had to end their protests against the supply of their confidential data to the CBS, because it was not supported by government, demonstrates that the nineteenth century politics of liberalism had come to an end. State intervention became a key characteristic of the twentieth century. The CBS, being part of state government, was developed into a ‘measuring instrument’ of economic and social progress.

The period 1918-1941

Between the two world wars European societies changed rapidly, in part because of the Great Depression that started on Wall Street in 1929. The results were felt in the Netherlands as well, resulting in large budget cuts and huge unemployment in the 1930s. In Spain, Italy and Germany, fascism and National Socialism took over. Hence in 1939 Europe was confronted with a second war that became another world war in 1941 with the attack of Japan on the American military base at Pearl Harbour.

These developments mentioned above all influenced the activities and working schedule of the CBS. The Great Depression of the thirties resulted in the second large expansion of the CBS work programme. State intervention increased during the economic crisis, aiming to create an efficient state organisation. In 1932 the CBS moved from the Ministry of the Interior to the Ministry of Economic Affairs in connection with the expanding role of economic statistics.

The introduction and rapid development of statistical research on education and culture also took place in this period. Prof.dr.Ph.J. Idenburg, who succeeded Methorst in 1939 as the Director of the CBS, and who was very interested in these fields, played an important role in this expansion of the CBS agenda.

Between 1899 and 1941 all major statistics were transferred from the ministries to the CBS. The CCS, which had made statistics from its establishment in 1892 onwards, stopped compiling statistical information and remained as an advisory body. This was the phase of the “*physical*” centralisation, which can also be

interpreted as “*concentration*”. Moving statistical projects to the CBS often involved moving personnel and equipment.

The agricultural statistics were at last, in 1941, transferred from the ministry where they had previously been compiled to the CBS. At the time this was seen as the completion of the centralisation of official statistics. Idenburg even wrote a memorandum entitled “*The Centralisation Completed*”. However, time would prove him wrong. Even after 1941 some statistics were left out of the process of centralisation.

Centralisation was often endangered by very large budget cuts, for example in the twenties (1920-1924) and thirties (1930-1937). In these years, the success of the CCS and the CBS activities was often clouded by huge cuts in the CBS budget. Because of these cuts, statistics were often “*given back*” to the ministries. Naturally, both the CBS and the CCS were very reluctant to do this.

The period 1941-1945

In May 1940, German forces invaded and occupied the Netherlands. The Dutch government fled to London and was replaced by German authorities. The war years were hard for everyone including the CBS. By the end of the war it was evacuated from The Hague and barely functioned. It even faced the threat of being forced to close.

The direct influence of the occupation on the CBS agenda is clearly visible. For example the Germans ordered statistics about the Dutch industry. Then there was a special measure (Verordening) that gave the CBS the exclusive right to organise economic and social surveys. In other words: centralisation, but with a strongly political character. By giving the CBS a monopoly position, the German authority sought to supervise and control the various organisations and services, inside and outside government. In practice, the Germans did not place the CBS under strong supervision. Some CBS employees even tried to sabotage statistical outcomes.

There were positive developments during the war years as well. The System of National Accounts, dating from the thirties, was further developed at the CBS. When the war finally ended in May 1945, the Netherlands turned out to be one of the leaders in this field.

The period 1945-1960

After the liberation the attention of the nation centred on the reconstruction of the economy and of the social fabric. Marshall Aid, also known as the European Economic Recovery Plan, contributed to the speedy restoration of the Dutch economy. Rebuilding the port of Rotterdam and resolving the housing shortages in the big cities were taken on with priority by the government. These years of hard work resulted in a strong economic growth from the fifties onwards. The CBS saw an important role for itself in the reconstruction of the country. Clearly, in order to rebuild the ports and industry the government needed updated and reliable statistical information about the war damage. These “*emergency surveys*” were carried out by the CBS between 1945 and 1955. In some cases however, discussions took place within the CCS about the question whether these administrative activities should be done by the CBS.

In the period 1945-1955, during the Marshall Aid negotiations between the Dutch and American governments, some incidents took place which showed how the principle of independence of the statistical office collided with the responsibility of the Minister of Economic Affairs. The Minister ordered the CBS not to publish certain economic and financial information that was not in the national interest. The CBS and CCS protested very strongly to this attack on their independence. However, reference to the Royal Decree of 1899 could not solve the problem of the division of responsibilities and power between the Minister on the one hand and the CBS and CCS on the other.

Another major development was the establishment of the Central Planning Bureau (CPB) in 1945. The first director of the CPB, Prof.dr. Jan Tinbergen, was a former employee of the CBS. Together with Idenburg, he tried to keep the CPB and the CBS under the same roof. They submitted a proposal that would form the legal basis of a large, national organisation including a planning bureau, a statistical office and a census bureau. This proposal was to replace the old Royal Decree of 1899 as well. However, there was too much political resistance to this plan. The CPB was founded separately and the Royal Decree of 1899 remained intact. Idenburg was obviously very disappointed.

But there were successes for the CBS as well. The centralisation moved towards its completion in 1954, when the CBS took over the statistics of the construction industry from a ministry.

During and after World War II several international organisations were founded, such as the United Nations (UN), the Benelux, and the European Coal and Steel

Community (ECSC) which later became the European Economic Community (EEC). The Marshall Aid and the Cold War strongly influenced the development towards more international co-operation. The CBS participated in this international co-operation, which was taking place on a much larger scale than ever before in history. Therefore, new relationships were established between the Dutch CBS and its European and global partners.

Furthermore, the relationships of the CBS with 'old' partners, such as government organisations that made their own statistics, intensified as well. In some cases, it proved to be very difficult to divide tasks and responsibilities. The CCS often had to intervene. The Royal Decree of 1899 always formed the central point of the defence strategy of the CCS and CBS.

The period 1960-1975

During the 1960s the welfare state came into its own, which resulted in an increase in government spending. The Dutch social insurance system dates back to this period and the system of pillarisation started to crumble. Influential new forms of communication, such as television, speeded up such developments. The Dutch economy was booming thanks to the controlled income policy.

For the CBS the period between 1941 and the mid sixties had been one of consolidation. After all, the major statistics had come to the CBS, except for one: the unemployment statistics. The focus of the Bureau now was on quality. Thanks to people such as Tinbergen and Oomens, the first director of co-ordination, statistics became integrated within the scientific developments that took place in other disciplines. Mathematical analysis and econometrics became more important. Making statistics became a more scientifically based endeavour, requiring highly educated statisticians. These were hard to find, which became quite a problem.

Integrating the various statistics into the System of National Accounts made more demands on the co-ordination of the statistical methods and definitions used. The centralisation of statistics in the Netherlands turned out to be an advantage. The modular construction developed by the CBS since the late thirties came into its own after the war, and legitimised the centralisation of the CBS in a new way.

The late sixties was a period of protest, not only in the Netherlands but throughout industrialised societies. The CBS, as part of the establishment, was con-

fronted by these protests when it had to organise the 1971 Population Census. There was huge media coverage of the protests against the Census.

There was a related development in the area of technology. The first computers were introduced in the early sixties. This meant a radical change in the production processes of many enterprises and organisations, leading to major cost saving and more efficiency. However, there were also major consequences for the organisation processes, and especially for the manual labour done by unskilled workers which was now taken over by computers. The social consequences were therefore considerable.

The computer age led to a new era in statistical information supply. The computer created opportunities, but also uncertainty. People were afraid that linking data could be abused. The government was uncertain who should operate the new registers. The late sixties meant hairy times for the CBS. When it came to providing data, the public resisted; the Population Census failed in part because of this. Moreover, the CBS had to reflect on its own role in this future information age.

In the late sixties, the CCS got a new tool in hand to check and co-ordinate the activities by the CBS in an efficient and rational manner. This was the Multi-Annual Plan, produced by the CBS since 1969 and submitted to the CBS ever since. The CCS could assign priorities to statistical projects on the basis of these MAPs and argue in favour of a budget increase.

The MAPs show that the working method at the CBS had changed. They demonstrated that the CBS wished to co-ordinate its statistics. The first statistics to be co-ordinated were the economic statistics, mainly by fitting them into the System of National Accounts. Because of these co-ordination efforts the CBS could provide a macro-economic view of the flows of goods and money in the Netherlands.

It was harder to co-ordinate the social statistics because there was no generally accepted macro theory for them. Still enormous progress was made in the co-ordination of social statistics during the sixties and seventies.

Earlier the focus had been on expanding the statistical description of more and more social phenomena, but in the sixties the CBS shifted its focus to the integration of the existing statistics. The aim was quality improvement! The MAPs were a way for the CBS to show that the statistics could not be seen in isolation. Cutting certain statistics to save money had become harder.

The CBS move to Heerlen in the early seventies marks the end of this turbulent era. Centralisation was at stake here. The Dutch statistical organisation shifted

from being a centralised and concentrated organisation to a centralised system with a mild form of deconcentration. The CBS was much opposed to these plans. It used the fact that the statistical apparatus was geographically close to the other central government organisations as an argument to fight the move to the deep south. A compromise was reached between the Minister of Economic Affairs and the CCS, leading to the move of half of the CBS (1,000 jobs). The director of the CBS left because of this. He felt he had lost his fight to keep the Bureau in the government area of The Hague.

The period 1975-1996

In the early seventies, the welfare state was initially further expanded. The Dutch government had taken it upon itself to care for its citizens from the cradle to the grave. The proliferation of the roles government played in social, political and economic life, however, also led to a proliferation of rules and regulations, which led to huge amounts of red tape and a colossal bureaucracy. The gap between central and local government increased. This was in part because the social problems became more complex, and in part because of the centralisation, concentration and specialisation of the government tasks. At a given point this became a nuisance, not only for the population but also for the government itself.

The oil crisis in 1973 marked a turning point. It was the start of a social and economic slump, and the end of full employment. The governments led by Prime ministers van Agt and Lubbers attempted to cut back government spending, which had mounted under previous governments.

A complete shift in government policy came about in the early eighties. Henceforward the aim was to cut bureaucracy, make the government transparent and bring it closer to the people. Three strategies were applied to achieve this: deregulation, privatisation, and decentralisation. The government set up a number of working parties to analyse how several major institutions could be restructured, so as to cut back bureaucracy and raise the efficiency of these government services. One working party was set up to study how the supply of statistical information could be restructured. The CBS and CCS participated in this restructuring effort.

Society had meanwhile developed into an information society. New communication and information methods were continuously being introduced, such as the fax and the Internet. The gradual application and intensification of computer use had major consequences for the CBS. After all, government information

supply was a hotly debated issue. New legal and institutional frameworks had to be constructed to deal with these new types of information. This led to the attempt to make a clear, that is scientifically based, distinction between statistics, administration, and research. The instrument the CBS used for this was *administratieve vrijwaring*, a kind of administrative immunity. The Bureau emphasised this key distinction between statistics and administration because its position as the central statistical institute was under threat. The biggest threat came from the ministries which had started to engage in statistical activities again since the introduction of the computers. These activities mainly were in the domains of administration and registration, areas the CBS was not keen to enter. However, some of these statistical activities were “good old-fashioned statistics.” Since these processes occurred mainly outside the scope of the CCS it meant that these were no longer in line with the centralisation concept for which the CBS and CCS had stood ever since 1899. It had become outdated because of the computer. There was one more flare up of the centralisation concept, namely when the unemployment statistics went to the CBS in the late eighties. It looked as if centralisation had finally been completed after 90 years.

The tension between being user-friendly as an official statistical institute and the limitations of user-friendliness set by the obligation of statistical confidentiality, has always been a difficult to solve. Confidentiality also was the motivation for users of statistics to start their own statistical research. The CBS figures often contained so many safeguards that these users felt they could no longer be of use. These researchers generally work for the university, businesses and the government. As a consequence of the confidentiality requirements, the CBS was facing a disadvantage in the centralisation of the statistics. The Law of 1996 about the CBS and CCS has to be seen in this light. It had become absolutely necessary to create a legal framework for such matters as confidentiality, the supply of microdata, and the position of the CBS in the national and international government services. The Royal Decree of 1899, which had worked mostly to the full satisfaction of the CBS and CCS, required a new coat of paint by the end of the twentieth century.

Conclusions

We have tried to answer the central question in this study by placing the CBS within the context of the major historical processes and developments of Dutch history in the period 1899-1996, a period in which the CBS together with the CCS tried to shape the concept of centralisation.

Was the CBS a factory of figures or was it an independent institution measuring economic and social progress in the 20th century?

The Bureau has always been closely involved in determining and carrying out government policy when it came to its measuring task. That is to say, CBS statistics have been the basis for numerous policy measures, studies, reports and official papers. The CBS has diligently applied itself to its task of carrying out the statistical policy of the government, as did the CCS in its “*umbrella and parliamentary*” tasks.

The small Bureau with a handful of employees developed into a large, professional organisation in the course of the century.

There has always been criticism. The CBS was depicted as a factory of figures, and as a self-centred, bureaucratic organisation of “*figure maniacs*”. This criticism touches on a major point. The way the statistical institute was organised – and in the Netherlands this was centralised – turned out to be crucial to the way in which society judged the degree of reliability and independence of the official statistics. The discussions in Great Britain have clearly shown the social and historical relevance of a study of the institutional aspects of official statistical organisations. In the Netherlands the CBS, as a centralised organisation, could clearly be distinguished from the rest of the government, and it was a clear and well-known centre for the users and suppliers of statistical information. That made it vulnerable to criticism.

The British example shows how important it is to keep politics and statistics at an arm’s length. The organisational closeness of the statistical institution with other government services has caused many problems, especially in the 1980’s. Statistics got a bad reputation when people started to doubt the reliability of the statistical organisation.

Independence of the organisation and reliability turned out to be crucial concepts in the histories of the statistical bureaus in the Netherlands and Great Britain.

The choice for the form was historically based. The CBS is rooted early in the 20th century when the need for a central statistical body had become so great under the influence of political, economic and social developments that the protests of opponents were drowned out.

In Great Britain the government’s need for statistical information was already satisfied by an existing, decentralised set of statistical departments in the various ministries. This in contrast to the Dutch situation.

The question with which parties the CBS and CCS had to deal with in their centralisation efforts is related to the organisation form. The Dutch ministries who did carry out statistical work, and who had to transfer it to the CBS were sometimes quite unhappy about the centralisation process. They made the occasional effort to get around this process through “*documentation*” or “*registration*” or “*policy studies*” or “*administration*” and the like.

The other partners, such as semi-government bodies, municipalities, the business community, and the general public also played a major role in the way in which the CBS could carry out its task. The CCS intervened on many occasions and has stood for centralisation by using its authority laid down in the Royal Decree of 1899.

The Royal Decree, recently superseded by a Law, has played a crucial role in the history of the CCS and CBS. By providing the CCS with a mandate, the government had created a guarantee for the independence of official statistics as early as the late 19th century. The Royal Decree made it possible for the CBS and CCS to make a joint effort. The result was that the political independence and the reliability of Dutch statistics have never been questioned in the same manner as in Great Britain.

Finally: Does the Netherlands have the “ideal type” of statistical organisation? We can conclude from the history of the CBS and the CCS that the structure of the organisation functioned well, despite the difficulties that raised their heads from time to time about the centralisation process, and the conflicts with the various parties involved in the process. However, complete independence of official statistics is a myth, also in the Netherlands. The Ministry of Economic Affairs handles the financial policy, and this has always determined the degree of independence the CCS has in setting up the statistical work programme for the CBS. Moreover, there is “*Brussels*” which has reduced Dutch autonomy in the area of statistics even further.

Curriculum Vitae

Anne-Marie Kuijlaars (1968) studeerde tussen 1990 en 1994 maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. In mei 1994 trad zij in dienst van het Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis (CBG), waar zij in januari 1995 als AIO met het onderzoek naar de geschiedenis van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) begon.



Noten

- 1 Toespraak van prof.dr.H.W. Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, gehouden op 1 juli 1939, archief CBS.
- 2 C.W. van der Pot, bewerkt door A.M. Donner, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht* (Zwolle, 1983), 525.
- 3 H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen, 1988), 160.
- 4 Donner, *Handboek*, 525.
- 5 *Ibidem*.
- 6 Nota Heroverweging Statistische Informatievoorziening, november 1983, archief CCS.
- 7 *Ibidem*.
- 8 A. Desrosières, *The administrator and the scientist: how the statistical profession has changed*, In: *Statistical Journal of the United Nations ECE 14* (1997), 31-50, IOS Press.
- 9 A.P.J. Abrahamse, *On the Structure of Official Systems*, (Voorburg/Heerlen, 1994), 1.
- 10 Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, (Nijmegen, 1988), 144.
- 11 *Ibidem*.
- 12 Methorst, Nota aan de leden der Centrale Commissie voor de Statistiek, "Betreffende decentrale statistische dienst", februari 1937, archief CCS.
- 13 Ph. J. Idenburg, *De centralisatie der statistiek voltooid, voordracht gehouden in de vergadering van de CCS van 13 november 1941*, archief CCS.
- 14 *Ibidem*.
- 15 Nota over de ambtelijke statistiek in Nederland, (behoort bij het schrijven van den minister van Binnenlandsche Zaken van mei 1891, nr. 1456, afd. M.P.), CBS, 31.
- 16 M.den Breems, *Een halve eeuw statistiek, jubileumuitgave van het Centraal Bureau voor de Statistiek* ('s-Gravenhage, 1949), 5.
- 17 Nota over de ambtelijke statistiek in Nederland, mei 1891, 31.
- 18 Ida Stamhuis, *Cijfers en Aequaties en 'Kenniss der staatskrachten'*, (Amsterdam, 1989), 80.
- 19 'Voor praktijk en wetenschap' is de taakomschrijving van het CBS zoals die in het KB van 9 januari 1899 is geformuleerd.
- 20 Methorst, *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*, (CBS, 's-Gravenhage 1902), 8.
- 21 Nota over de ambtelijke statistiek in Nederland, mei 1891, 36.
- 22 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 6.
- 23 Idenburg, *Geschiedenis van de statistiek*, 19.
- 24 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 5.
- 25 Methorst, *Statistische voorlichting in de laatste 50 jaren*, In: *Economisch-Statistische Berichten*, 15 september 1948, nr. 1636, 3.
- 26 Methorst, *Geschiedenis van de statistiek*, 26.
- 27 C.A. Verrijn Stuart was directeur van het CBS tussen 1899 en 1906 en daarna tot 1925 voorzitter van de CCS.
- 28 C.A. Verrijn Stuart, *Schets ener geschiedenis van de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en de Statistiek*. In: *Lessen uit het verleden, 125 jaar Vereeniging voor de Staathuishoudkunde*, A. Knoester (red.), (Leiden, 1987), 12.
- 29 P.J. Oud, *Honderd jaren-een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940*, (Assen, 1967), 113.
- 30 In 1877 formeerde Kappeyne een (liberaal) kabinet wat echter maar twee jaar stand zou houden. Belangrijk in deze korte regeerperiode was onder andere de reorganisatie van de ministeries. Van het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat bemand werd door Kappeyne zelf, werd een nieuw departement afgesplitst: dat van waterstaat, handel en nijverheid, waarmee het aantal ministers tot 8 werd uitgebreid. Tak van Poortvliet, die later bij de oprichting van de Centrale Commissie voor de Statistiek een belangrijke rol zou spelen, werd de eerste minister van dit departement. Ook het ontstaan van dit nieuwe ministerie wijst op een groter wordende overheidsbemoeyenis in die tijd.

- 31 Nota over de ambtelijke statistiek in Nederland, mei 1891, 37.
- 32 Methorst, *Geschiedenis van de statistiek*, 31.
- 33 *Ibidem*.
- 34 *Idem*, 36.
- 35 Domela Nieuwenhuis was de leider van de in 1878 opgerichte Sociaal-Democratische Vereniging. In 1888 werd hij het eerste socialistische lid van de Tweede Kamer.
- 36 *Handelingen Tweede Kamer, behandeling van de Rijksbegroting* (hoofdstuk V), 1890.
- 37 *Ibidem*.
- 38 C.A. Verrijn Stuart (red.), *Gedenboek uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Centrale Commissie voor de Statistiek 1892-1917*, 's-Gravenhage 1917, 9.
- 39 *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel 7, 10-12.
- 40 Verrijn Stuart, *Gedenboek*, 13.
- 41 *Idem*, 15.
- 42 Toespraak van Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 43 *Ibidem*.
- 44 *Ibidem*.
- 45 *Ibidem*.
- 46 *Ibidem*.
- 47 Minister Goeman Borgesius in de Memorie van Antwoord betreffende Hoofdstuk V van de Staatsbegroting. Geciteerd in: *Verrijn Stuart, Gedenboek*, 16.
- 48 Siep Stuurman, *Wacht op onze daden; het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, (Amsterdam, 1992), 295.
- 49 Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme-sociaal liberalisme in Nederland 1870-1901*, (IISG studies en essays, 1997) 77 en 128.
- 50 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 307.
- 51 *Idem*, 297
- 52 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 81.
- 53 Ze publiceerden hier al in de jaren 1870 artikelen over. *Stuurman, wacht op onze daden*, 305.
- 54 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 43 en 47.
- 55 *Idem*, 50.
- 56 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 309.
- 57 Verrijn Stuart, *Gedenboek*, 13.
- 58 *Handelingen Tweede Kamer, behandeling van de Rijksbegroting voor 1891*, 1890.
- 59 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 120.
- 60 Verrijn Stuart, *Gedenboek*, 19.
- 61 KB van 1892, herzien in 1899.
- 62 H.K. van Tuinen, *Integratie van economische statistieken*, In: *Denken en Meten*, opstellen n.a.v. het erodoraat van dr.C.A. Oomens, ('s-Gravenhage, 1978), 18-29.
- 63 Documentatie over de CCS en het CBS, september 1987, archief CCS.
- 64 Nota van J.A. Links, "*Verhouding van het CBS tot de departementen*", 1967, 1 en 2, archief CBS (BPA: 01.72-D1178 "*Betrekkingen en verhoudingen tot derden*", Algemeen 1946-1988).
- 65 *Handelingen Tweede Kamer*, Geciteerd in de Memorie van Antwoord, Eindverslag der Commissie van Rapporteurs over het ontwerp van wet tot aanvulling en verhooging van het IXe hoofdstuk der Staatsbegroting voor het diensjaar 1915.
- 66 Notulen van de buitengewone vergadering over de voorstellen van de minister nopens de reorganisatie van de CCS, 31 oktober 1898, archief CCS.
- 67 *Ibidem*.
- 68 *Ibidem*.
- 69 Kerdiijk vreesde, dat "*indien de CCS op dit punt scherp haar mening tegenover die van de minister stelt, de hele reorganisatie gevaar zou kunnen lopen.*" (*Notulen van de CCS*, 31 oktober 1898, archief CCS).
- 70 *Ibidem*.
- 71 *Ibidem*.
- 72 Het betreft hier de leden van de subcommissie voor de reorganisatie van de CCS, die in 1898 werd ingesteld. De leden waren: baron mr.A.F. van Lynden, jhr.mr.G. de Bosch Kemper, mr.E. Fokker, prof.dr.B.H. Pekelharing, dr.A.Plate, prof.dr.C.A. Verrijn Stuart en mr.A. Kerdiijk.
- 73 Rapport der subcommissie voor het voorstel betreffende de reorganisatie der Centrale Commissie voor de Statistiek, 19 oktober 1898, archief CCS.
- 74 Notulen van de buitengewone vergadering van de CCS, 31 oktober 1898, archief CCS.
- 75 *Ibidem*.
- 76 *Ibidem*.
- 77 *Ibidem*.
- 78 *Ibidem*.
- 79 Ontwerp-Besluit betreffende het Centraal Bureau en de Centrale Commissie voor de Statistiek, behorende bij het schrijven van de minister van Binnenlandse Zaken, 12 oktober 1898, archief CCS.
- 80 Het KB van 9 januari 1899 (Staatsblad 43) werd in de eerste jaren van deze eeuw een aantal malen gewijzigd. Onder andere op 26 november 1904 (Staatsblad 245), 14 juli 1910 (Staatsblad 200) en 23 augustus 1911 (Staatsblad 286). De

- betreffende alinea van artikel 2 werd als volgt:
 “De centrale Commissie kan ook harezijds, op eigen initiatief of op verzoek van het Hoofd van een departement van Algemeen Bestuur, het verzamelen, bewerken en publiceren van statistische opgaven aan het Bureau opdragen, aan welke opdracht de Directeur van het Bureau verplicht is te voldoen, behoudens, in geval van bezwaar, beroep op onze minister van Binnenlandsche Zaken.”
- 81 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 25 november 1905, archief CCS.
- 82 *Ibidem*.
- 83 Echter: volgens de voorzitter van de CCS kon een bureau nimmer rechtstreeks onder de Ministerraad ressorteren. Het behoorde altijd administratief tot één van de departementen van Algemeen Bestuur te vallen.
- 84 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 8 mei 1909, archief CCS.
- 85 *Ibidem*.
- 86 Het KB van 9 januari 1899.
- 87 J.H.P.M. van de Grinten, *Nederlandsch Bestuursrecht* (eerste druk), 20. *Geciteerd in een nota van de CCS* (T 86-AZ-56), archief CCS.
- 88 Dit blijkt onder meer uit verschillende interviews met oud-directeuren van het CBS, zoals met prof.G. Goudswaard en prof.dr.W. Begeer.
- 89 Nota van het CBS “*Verhouding van het CBS tot de departementen*”, archief CCS.
- 90 *Ibidem*.
- 91 Dit blijkt uit een nota uit 1985, waarin het hoofd van de Directie Wetgeving en andere juridische aangelegenheden een onderzoek deed naar de zelfstandigheid van het CBS (archief CCS).
- 92 *Ibidem*.
- 93 *Ibidem*.
- 94 *Ibidem*.
- 95 Een voorbeeld is, dat een minister bijvoorbeeld druk op het CBS zou kunnen uitoefenen door het dreigen met (of toepassen van) een bezuinigingsmaatregel, waardoor bepaalde statistieken niet (meer) samengesteld zouden kunnen worden. Ook zou de CCS kunnen weigeren een machtiging aan het CBS te verstrekken om een bepaalde statistiek samen te gaan stellen. De minister zou door middel van het beïnvloeden van de benoeming van de leden van de CCS ook kunnen trachten een bepaalde richting aan de statistiek te geven.
- 96 Overigens is het KB van 1899 in 1996 vervangen door een wet voor het CBS en de CCS, waarbij dus wel een Memorie van Toelichting is.
- 97 H.P.M. Adriaansens (red.), *Mosterd bij de maaltijd, 20/25 jaar Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid*, ('s-Gravenhage, 1997), 83.
- 98 *Ibidem*.
- 99 *Ibidem*.
- 100 Cees Fasseur, Wilhelmina. *De jonge koningin*, (Meppel, 1998), 499.
- 101 M.W.F. Treub, Oorlogstijd. *Herinneringen en indrukken*, (Haarlem/Amsterdam 1916), 7.
- 102 Geciteerd in Mulder, *Denken over beleid*, 9.
- 103 *Idem*, 10.
- 104 Oud, *Honderd jaren*, 199.
- 105 *Idem*, 210.
- 106 *Idem*, 226.
- 107 *Idem*, 231.
- 108 J.L. van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, (Utrecht, 1989), 63.
- 109 P. de Rooy, M.W.F. Treub (1858-1931), 80. In: *Van Thorbecke tot Telders, hoofdpersonen uit de geschiedenis van het liberalisme voor 1940*, G.A. van der List en P.G.C. van Schie (red.), (Assen, Maas-tricht, 1993).
- 110 Toespraak van Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 111 Vanaf 1927 mocht hij de persoonlijke titel van Directeur-generaal van de Statistiek voeren.
- 112 Toespraak van Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 113 Nota van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Centrale Commissie voor de Statistiek, 28 april 1902, betreffende de statistiek van het schoolverzuim, archief CCS.
- 114 De kwestie speelde tussen 1902 en 1905.
- 115 Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 255.
- 116 Oud, *Honderd jaren*, 188.
- 117 In 1894 scheidde de ‘vrije’ antirevolutionairen zich af van de antirevolutionairen onder leiding van Kuypers. De “*Vrij Antirevolutionaire of Christelijk-Historische Partij (CHU)*” kwam onder leiding van Savornin Lohman.
- 118 Oud, *Honderd jaren*, 188.
- 119 Dat gebeurde pas in 1917 toen er tussen confessionelen en niet-confessionelen een compromis werd bereikt over de financiële gelijkstelling tussen het openbaar en het bijzonder onderwijs.
- 120 Jaarverslag van de CCS over 1897. De statistiek was onderverdeeld in ‘volstrekt’ leerverzuim en ‘betrekkelijk’ verzuim (deze laatste had betrekking op het schoolverzuim gedurende enkele maanden per jaar).

- 121 Nota van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Centrale Commissie voor de Statistiek, 28 april 1902, archief CCS.
- 122 *Ibidem.*
- 123 *Ibidem.*
- 124 Nota van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken, *Bericht op schrijven van 19 juli 1902* nr. 5839 afd. BB, betreffende overbrenging statistiek onderwijs en armwezen naar het CBS, archief CCS.
- 125 Brief van de Directeur van het CBS aan de voorzitter van de CCS, 2 februari 1903, betreffende statistiek van het schoolverzuim, archief CCS.
- 126 Nota van Verrijn Stuart aan de voorzitter van de CCS, nr. 246 afdeling 1 betreffende statistiek schoolverzuim, 26 februari 1903, archief CCS.
- 127 Jaarverslag van de CCS over 1901.
- 128 In een brief aan de voorzitter van de CCS, 14 maart 1903 (nr. 1875, afd. Onderwijs, archief CCS) schrijft de minister: *"Ik heb de eer U mede te delen, dat ten slotte mij niet anders zal overschieten dan te berusten in wat de Centrale Commissie voor de Statistiek al dan niet bereid is ter zake van de overneming van de statistiek van het betrekkelijk schoolverzuim te doen, maar dat het gevolg hiervan bijna met zekerheid zal zijn, dat het jaar 1902 blijft rusten, daar aan mijn departement noch personeel noch localiteit voor de bewerking aanwezig is. Ik behoeft u niet te zeggen hoezeer ik dit zou betreuren."*
- 129 Nota van het CBS aan de voorzitter van de CCS, nr. 373 afdeling 1, 8 april 1903, betreffende de statistiek van het schoolverzuim, archief CCS.
- 130 Rapport der subcommissie voor de statistiek van het schoolverzuim, 27 april 1903, archief CCS.
Leden: A. Kerdijk (voorzitter), H.W. Methorst (secretaris), D.P.D. Fabius, H.B. Greven, A.F. van Lynden, C.A. Verrijn Stuart, R. van Zinderen Bakker.
- 131 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Directeur van het CBS, nr. 10113, afd. Ond. betreffende het volstrekt leerverzuim 1904, 27 november 1903, archief CCS.
- 132 Brief van de arrondissements-schoolopziener in Leiden aan de directeur van het CBS, 17 november 1903, archief CCS.
- 133 Nota van de CCS betreffende de statistiek van het volstrekt leerverzuim, 7, archief CCS. In antwoord op de vraag van sommige Kamerleden of het schooltoezicht niet bezoldigd kon worden (*"toekennung van een 'behoorlijk salaris'"*) werd door de minister in de Memorie van Antwoord verklaard, *"dat het niet in de bedoeling lag van de regering om van de arrondissements-schoolopzitters-betrekking een bezoldigde betrekking te maken."*
- 134 Nota van het schooltoezicht lager onderwijs (arrondissementen I-VII te Amsterdam), 22 februari 1904, aan de minister van Binnenlandse Zaken, betreffende bezwaren tegen de opdracht van werkzaamheden door het Centraal Bureau voor de Statistiek, archief CCS.
- 135 Nota van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken, gericht op schrijven van 20 okt. 1903, 15 en 23 maart 1904, nr. 9168, 1842 en 2151 afd. Onderwijs, mei 1904, archief CCS.
- 136 De CCS over de brief hierover die zij op 19 mei 1904 aan de minister van Binnenlandse Zaken had gestuurd, geciteerd in het jaarverslag van de CCS over 1904, archief CCS.
- 137 Nota CCS betreffende de statistiek van het volstrekt leerverzuim, (geen datum), archief CCS.
- 138 *Idem.* We lezen hier *"onlangs in de Nieuwe Rotterdamsche Courant verschenen ingezonden stukken naar aanleiding van een daarin voorkomend hoofd-artikel 'De gevolgen der Leerplichtwet'"*.
- 139 *Ibidem.*
- 140 De statistiek van het volstrekt leerverzuim had betrekking op de datum 15 januari.
- 141 De huidige opvatting van gebruikers en berichtgevers van ambtelijke statistieken over de noodzaak en het nut van statistische data week over het algemeen mijlen ver af van die van zo'n honderd jaar geleden. Statistiek was wel bekend als wetenschap (en dan meer in de betekenis van 'politieke rekenkunde' of 'Staatenkunde') en werd wel door particuliere wetenschappers beoefend en bestudeerd, maar werd nog lang niet door iedereen gezien als een hulpmiddel bij het voeren van concreet beleid.
- 142 Nota van de CCS betreffende de statistiek van het volstrekt leerverzuim, archief CCS.
- 143 Nota van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de CCS betreffende de statistiek van het volstrekt leerverzuim, 21 juli 1904, archief CCS.
- 144 Verrijn Stuart verwees ook naar het correspondentie recht van de CCS in zijn gedenkboek ter ere van het 25-jarig bestaan van de CCS in 1917. *"Hare administratieve zelfstandigheid tegenover het departement van Binnenlandse Zaken, waaronder zij comptabel ressorteerde, vond uitdrukking in het correspondentierecht haar toegekend."* Het correspondentierecht werd dus gezien als een uiting van onafhankelijkheid.

- 145 Nota van de CCS betreffende de statistiek van het volstrekt leerverzuim, archief CCS.
- 146 *Ibidem*.
- 147 Brief van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de CCS, 21 juli 1904, archief CCS.
- 148 M.A.P. Bovens, *De ministeriële verantwoordelijkheid*, In: Inleiding Staatskunde, onder redactie van J.Th.J. van den Berg (vz.), (Deventer, 1995), 252.
- 149 Nota van de CBS, bericht op schrijven van 6 januari 1906, nr. 701, betreffende statistiek leeren schoolverzuim, 10 januari 1906, archief CCS.
- 150 Brief van C.A. Verrijn Stuart aan N.G. Pierson, 10 januari 1906. Opmerkingen hierbij uit: *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839-1909, 1898-1909* (deel III), (Amsterdam, 1993), 398, uitgegeven door J.G.S.J. van Maarseveen.
- 151 *Ibidem*.
- 152 Het KB van 1899, Staatsblad 43.
- 153 Brief van Verrijn Stuart aan Pierson, 10 januari 1906, *Briefwisseling Pierson*, 398.
- 154 Brief van N.G. Pierson aan Rink, 5 februari 1906, *Briefwisseling Pierson*, 404.
- 155 Brief van Rink aan N.G. Pierson, 's-Gravenhage 14 februari 1906, *Briefwisseling Pierson*.
- 156 Toespraak van Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 157 Uit de opmerkingen over de statistiek van het leer- en schoolverzuim in het jaarverslag van het CBS over 1906 kunnen we opmaken, dat Methorst het helemaal met zijn ambtsvoorganger eens was: het CBS was, onder de toenmalige omstandigheden, de statistiek liever kwijt dan rijk.
- 158 Toespraak van Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 159 C.A. Verrijn Stuart, *De wetenschap der Staathuishoudkunde en de praktijk van het economisch leven*, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de staathuishoudkunde en het handelsrecht aan de Technische Hoogeschool te Delft op 17 september 1906, afgedrukt in: *De Economist*, 55e jaargang 1906, 41.
- 160 *Ibidem*.
- 161 *Voorstel tot bezuiniging in de publikaties van het CBS aan de CCS*, Jaarverslag van het CBS over 1906.
- 162 Zie hiervoor onder andere deel 3 en 4 van deze studie.
- 163 In het jaarverslag van de CCS over 1907 lezen we bij de overdracht van de statistiek van het krankzinnigenwezen naar het CBS de opmerking "dat het intussen aan de CCS bekend is, dat het CBS bij voortduring heeft te maken met achterstand". In het jaarverslag van het CBS over datzelfde jaar lezen we bij het 'Maandschrift' dat er een nijpend tekort was aan redigerend personeel. Het probleem speelde echter al langer: al in 1904 stond in het jaarverslag van het CBS: "bij toenemende omvang van de werkzaamheden is er een voortdurend tekort aan arbeidskrachten. Ongetwijfeld is het een belang, zowel in algemene zin als voor het bureau zelf, dat geen blijvende achterstand in de werkzaamheden ontstaat. Naast eisen van wetenschappelijke bewerking en betrouwbaarheid mag die der actualiteit aan statistische uitgaven worden gesteld".
- 164 Het CBS en de CCS ressorteerden dus van 1899 tot 1932 onder het ministerie van Binnenlandse Zaken (vanaf 1922: Binnenlandse Zaken en Landbouw), daarna onder het ministerie van Economische Zaken.
- 165 Aan het eind van het jaar maakte gedeputeerde staten een verslag over de inkomsten en uitgaven en bood het aan de staten aan. Dit bestond gedeeltelijk uit de gemeentelijke gegevens.
- 166 Zie voor een uitleg over de regelingen ten aanzien van de provincies hoofdstuk 37, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, C.W. van der Pot, bewerkt door A.M. Donner, (Zwolle, 1983), 534 en verder.
- 167 Nota van de CCS over de reorganisatie van de provinciale statistiek, 1 maart 1902, archief CCS.
- 168 Lijst ontleend aan de nota van A. van der Lynden aan de CCS, betreffende reorganisatie der provinciale statistiek, 1 maart 1902, archief CCS.
- 169 Kees den Dulk en Jacques van Maarseveen, *De Volkstellingen 1795-1971. Een verkennende studie naar de geschiedenis van beleid, organisatie en methode van onderzoek*. In: *Een eeuw statistieken, historisch-methodologische schetsen van de officiële statistiek in Nederland*, (CBS, 1999).
- 170 *Ibidem*.
- 171 *Ibidem*.
- 172 Jaarverslag van de CCS over 1902.
- 173 Het KB van 5 november 1858, *Staatsblad* 76, ter uitvoering van artikel 162 van de provinciale wet, artikel 3.
- 174 Van Lynden spreekt alleen over decentraal verzamelen, niet bewerken van het materiaal.
- 175 *Nota Van Lynden aan de CCS*, betreffende de reorganisatie der provinciale statistiek, archief CCS.

- 176 Nota van de subcommissie voor de reorganisatie der provinciale statistiek, nr. 435, 25 maart 1902, archief CCS.
- 177 *Ibidem.*
- 178 Het Bureau voor de Statistiek van de gemeente Amsterdam werd opgericht in 1894, daarna volgde het Statistisch Bureau der gemeente 's-Gravenhage in 1912 en het Bureau voor Statistiek der gemeente Rotterdam in 1921.
- 179 Verrijn Stuart, *Gedenkboek*, 18.
- 180 Rapport der subcommissie voor de reorganisatie van de provinciale statistiek, 25 maart 1902, nr. 435, archief CCS.
- 181 De rest van de subcommissie bestond uit: A. Kerdijk (voorzitter, tevens voorzitter van de CCS), H.W. Methorst (secretaris, ook van de CCS), D.P.D. Fabius, E. Fokker, C.A. Verrijn Stuart (directeur CBS) en N.J.E. de Voogt.
- 182 Rapport der subcommissie voor de reorganisatie der provinciale statistiek, 25 maart 1902, archief CCS.
- 183 *Ibidem.*
- 184 *Ibidem.*
- 185 *Ibidem.*
- 186 *Ibidem.*
- 187 Er kwamen 10 reacties binnen, de griffier van Gelderland stuurde, ook op herhaald verzoek, geen advies in.
- 188 Gebaseerd op een verslag van Methorst, secretaris van de CCS, augustus 1902, archief CCS.
- 189 Rapport der subcommissie voor de reorganisatie van de provinciale statistiek, nr. 435, 25 maart 1902, archief CCS.
- 190 *Ibidem.*
- 191 *Ibidem.*
- 192 Samenvatting der opmerkingen van de griffiers der Provinciale Staten, augustus 1902, verslag van Methorst (secretaris CCS), archief CCS.
- 193 *Ibidem.*
- 194 *Ibidem.*
- 195 Overzicht der buitenlandse adviezen, door de secretaris van de CCS H.W. Methorst, augustus 1902, archief CCS.
- 196 Nota van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken betreffende de organisatie der ambtelijke statistiek in Nederland, november 1902, archief CCS.
- 197 *Ibidem.* We zullen het antwoord op deze laatste vraag van de president van het statistisch bureau van Pruisen uitlichten omdat het een aardig pleidooi voor centralisatie is. Volgens Dr. Blenck waren aan centralisatie namelijk alle voordelen van het "Grossbetrieb" en van arbeidsverdeling verbonden. "De oprichting van Provinciale bureaus zal m.i. minder worden voorgestaan door mannen van de praktijk, dan door theoretici, welke de moeilijkheden van eene statistische opname over een uitgestrekt gebied niet uit eigen ondervinding kennen en daardoor niet zelve het grootste voordeel van een gecentraliseerd "Grossbetrieb" boven een aantal verstrooide "Kleinbetriebe" naar waarde hebben leren schatten".
- 198 *Ibidem.*
- 199 Nota van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken betreffende de organisatie van de ambtelijke statistiek, november 1902, archief CCS.
- 200 *Ibidem.*
- 201 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 10 oktober 1903, archief CCS.
- 202 Brief van Verrijn Stuart aan de voorzitter van de CCS betreffende de organisatie van de ambtelijke statistiek, 12 februari 1904, archief CCS.
- 203 *Ibidem.*
- 204 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, mei 1907, archief CCS.
- 205 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 10 oktober 1903, archief CCS.
- 206 Nota "Taak en functie van het CBS", februari 1989, archief CBS.
- 207 Toespraak van Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 208 Artikel 10 van het KB van 1899 schrijft voor dat de CCS ten minste 25 leden heeft. Alle maatschappelijke geleidingen moeten in de CCS vertegenwoordigd zijn.
- 209 Verrijn Stuart, *Gedenkboek*, 7.
- 210 In de CBS/CCS wet van 1996 zijn het stelsel van coöptatie en het grote ledenaantal dan ook verlaten.
- 211 Nota van de CCS over de samenstelling CCS, ongedateerd (vermoedelijk 1923), archief CCS.
- 212 En in 1899 toen het KB werd herzien ten gevolge van de instelling van het CBS.
- 213 Ambtshalve leden waren o.a. de directeur van het CBS, de president van de Nederlandsche Bank, de Inspecteurs van de Geneeskundige diensten van de Zee- en Landmacht, de Eerste Officier van Gezondheid der Koloniale Reserve, en de Directeur-generaal van de Arbeid.
- 214 Bijvoorbeeld: in de eerste CCS in 1892 was de Nederlandsche Handelsmaatschappij vertegenwoordigd (B. Heldring), de Kamer van Koop-

- handel en Fabrieken te Schiedam (Jac.J.G. Nolet) en te Rotterdam (A. Plate), de afdeling Rotterdam van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (Th. de Rot) en de 'sociaal-demokratische arbeidersbeweging' in de persoon van R. van Zinderen Bakker. Als vertegenwoordigers van de fabrikanten was D.W. Stork lid. Ook waren er leden namens een 'weesinrichting', de Belastingdienst en de Provinciale Staten.
- 215 In de eerste CCS, die we weer als voorbeeld hanteren, waren namens de wetenschap de volgende hoogleraren benoemd: prof.mr.J. baron d'Aulnis de Bourouill (Rijksuniversiteit Utrecht), prof.mr.D.P.D. Fabius (Vrije Universiteit Amsterdam), prof.mr.H.B. Greven (Rijksuniversiteit Leiden), prof.dr B.H. Pekelharing (Polytechnische School Delft), prof.dr.A.J. van Pesch (Gemeentelijke Universiteit Amsterdam), prof.mr. W.A. Reiger (Rijksuniversiteit Groningen).
- 216 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 30 november 1907, archief CCS.
- 217 Overigens is het niet zo, dat er 'namens de vrouwen' altijd een vrouwelijk lid in de CCS aanwezig was. Er zijn in de loop der tijd vrouwelijke leden geweest, maar zij hadden zitting in hun hoedanigheid als (wetenschappelijk) specialiste op een bepaald terrein.
- 218 In 1910 werd bepaald in het KB dat deze ambtshalve vertegenwoordigers in de CCS zitting moesten hebben, in 1931 werd dit besluit weer teruggedraaid. Het feit dat in 1910 werd gevraagd om ambtshalve vertegenwoordigers op militair-sanitair terrein kan verband houden met de opkomst van de militaire gezondheidszorg rond die tijd. De Krim-oorlog, waarin zeer veel slachtoffers ten gevolge van epidemische ziekten vielen, had dit proces op gang gebracht.
- 219 Oud, *Honderd jaren*, 219.
- 220 *Idem*, 220.
- 221 Treub, *Herinneringen en overpeinzingen*, (Haarlem, 1931), 227.
- 222 Jacques van Maarseveen en Kees den Dulk, *De Volkstellingen 1795-1971. De ontwikkeling van beleid en methoden van onderzoek*, In: *Een eeuw statistieken*, (Voorburg/Heerlen, 1999).
- 223 Wellicht speelde hierbij een rol, dat het kabinet-Heemskerk op dat moment een wet voorbereide 'tot bestrijding van de zedeloosheid', wat overigens bij Treub de vraag in de Kamer ontlokte of het geen tijd was een wet ter 'bestrijding van de schijnheiligheid' te ontwerpen.
- 224 Verrijn Stuart, *Gedenkboek*, 18.
- 225 *Ibidem*
- 226 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 13 november 1909, archief CCS.
- 227 Artikel 17 van het KB van 1899 bepaalt: Jaarlijks vóór 1 Maart doet de Commissie aan den minister van Binnenlandsche Zaken verslag van hare werkzaamheden in het afgelopen kalenderjaar met bijvoeging van een verslag van den Directeur van het Centraal Bureau over de werkzaamheden van het Bureau, welke verslagen in de Staatscourant worden geplaatst.
- 228 Een uitzonderingspositie binnen de CCS nam overigens De Bosch Kemper in. Hij vond in 1903 de wenselijkheid van het houden van een bedrijfstelling "zeer overdreven" en de resultaten waren in zijn ogen zeker geen drie ton waard, "te minder waar nog zoveel ellende nog dient te worden gelenigd". (notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 10 oktober 1903).
- 229 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 10 oktober 1903, archief CCS.
- 230 Brief van Verrijn Stuart aan de CCS, oktober 1910, betreffende ministerieel schrijven van 7 oktober 1910 no. 6776, afd. BB, archief CCS.
- 231 Het CCS-jaarverslag moest bovendien door de voorzitter en de secretaris van de CCS én door de directeur van het CBS getekend worden. Er ontstond zo het formele probleem dat wanneer er wijzigingen in dit verslag na ondertekening door bovenstaande functionarissen werden aangebracht, het niet meer het verslag van de CCS en het CBS was (*brief CCS aan minister van Binnenlandse Zaken van 12 november 1910*, archief CCS).
- 232 Methorst: "Er een periode is geweest, waarin de groote zelfstandigheid, welke de Centrale Commissie bij haar instelling had gekregen, aan de Nederlandsche Regeering minder welgevallig was, blijkbaar als gevolg van haren wensch om de ontwikkeling van den Statistischen Dienst, wegens de daaraan verbonden directe en indirecte kosten, binnen zekere grenzen te houden." (Toespraak bij zijn afscheid als directeur van het CBS)
- 233 Methorst, *Statistische voorlichting in de laatste 50 jaren*, 1 -5
- 234 Verrijn Stuart, *Gedenkboek*, 18.
- 235 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 13 november 1909, archief CCS.
- 236 Het KB van 14 juli 1910, Stbl. nr 200. Deze wijziging van het KB van 9 januari 1899 had betrek-

- king op artikel 17. Er werden twee beperkingen toegevoegd op de oorspronkelijke inhoud van dit artikel, die globaal luidde dat de CCS jaarlijks een verslag moest indienen bij de minister van Binnenlandse Zaken en dat dit in de Staatscourant afgedrukt zou worden. Het verslag van de CCS moest thans *“met inachtneming van de aanwijzingen, door Onzen minister voornoemd te geven”* in de Nederlandsche Staatscourant worden geplaatst *“voor zooveel Onze minister voornoemd zulks noodig oordeelt.”*
- 237 De Inspecteurs van de Geneeskundige Diensten der Zee- en Landmacht en de Eerstaanwezende Officier van Gezondheid van de Koloniale reserve te Nijmegen.
- 238 Het betrof de leden mr.E. Fokker, dr.A. Plate, G.M. Boissevain en mr.N.P. van den Berg.
- 239 Brief van dr.A. Plate aan Hare Majesteit de Koningin, 13 augustus 1910, archief CCS.
- 240 Brief van Verrijn Stuart aan de minister van Binnenlandse Zaken, 23 juli 1910, nr. 198 betreffende ontslagaanvraag, archief CCS.
- 241 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 28 september 1910, archief CCS.
- 242 Dit waren de ondervoorzitter prof.mr.H.B. Greven (hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden), en de leden dr.A. Plate (voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam), G.M. Boissevain (secretaris van de vereniging ‘Het Buitenland’) mr.E. Fokker (lid van de Tweede Kamer) en mr.N.P. van den Berg (president van de Nederlandsche Bank)
- 243 Brief van de demissionaire leden aan de CCS, betreffende ministerieel schrijven van 7 oktober 1910 no. 6776, afd. BB, oktober 1910, archief CCS.
- 244 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 28 september 1910, archief CCS.
- 245 Op 28 september 1910 was er een bijzondere vergadering van de CCS geweest waarin een delegatie was benoemd die namens de CCS met de minister over eventuele intrekking van het gewijzigde KB zou onderhandelen.
- 246 Hij was Secretaris-generaal op het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel. Zijn functie maakte hem dus geschikt voor een bemiddelingspositie met de minister: beiden waren afkomstig van departementen, Versteeg was bovendien een hoge ambtenaar; iemand waarnaar de minister wel zou luisteren.
- 247 Brief van de demissionaire leden aan de CCS, oktober 1910, archief CCS.
- 248 *Ibidem.*
- 249 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de CCS, 7 oktober 1910, nr. 6776 afd. BB, archief CCS.
- 250 *Ibidem.*
- 251 Waarschijnlijk betreft het hier een brief van 30 september 1908, afdeling 1a, nr. 22, houdende voorstel tot reorganisatie van de ambtelijke statistiek.
- 252 Er werd in 1898 al een subcommissie voor de reorganisatie van de ambtelijke statistiek ingesteld (om precies te zijn: op 14 oktober 1898). Misschien was de hier genoemde subcommissie uit 1908 een voortzetting van deze ‘oude’ commissie.
- 253 De stukken van deze subcommissie blijken niet meer in het archief van de CCS te zijn.
- 254 Ook wel genoemd: subcommissie voor herziening van het Organisatiebesluit. Ze zou rapporten aan de CCS moeten hebben gestuurd op 27 maart en 22 april 1911, en op 11 november 1911. Deze rapporten zijn niet meer te vinden in het CCS-archief.
- 255 Deze subcommissie werd ingesteld op de pleno-vergadering van de CCS op 12 november 1910. Onbekend is of deze naast de subcommissie van de reorganisatie van de ambtelijke statistiek kwam, of deze laatste verving. De leden waren: prof.dr.C.A. Verrijn Stuart, mr.C.Th. van Deventer, prof.mr.D.P.D. Fabius, mr.J.W.S.A. Versteeg, mr.Ph. Falkenburg.
- 256 Het uiteindelijk compromis werd op 21 oktober 1911 bereikt. Artikel 17 werd als volgt geformuleerd: *“Jaarlijks vóór 1 juli doet de Commissie aan Onzen minister van Binnenlandsche Zaken verslag van haar werkzaamheden in het afgelopen kalenderjaar met bijvoeging van een verslag van den Directeur van het Centrale Bureau over de werkzaamheden van het Bureau. Die verslagen worden in de Nederlandsche Staatscourant geplaatst, tenzij Onze minister van Binnenlandsche Zaken tegen volledige publicatie bezwaar heeft en dat bezwaar na raadpleging van de Commissie niet voor opheffing vatbaar blijkt, in welk geval de verkorte inhoud van de verslagen in de Nederlandsche Staatscourant wordt opgenomen.”*
- 257 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 12 november 1910, archief CCS.
- 258 In de notulen van de CCS vergadering van 12 november 1910 wordt vermeld dat de hoge leeftijd van Van den Berg voor hem reden was om zijn ontslagaanvraag niet in te trekken. Bij Plate

- speelden "meer grieven", waardoor hij ook niet terug wilde komen.
- 259 Overigens werd het verslag korte tijd later (1918) niet meer gepubliceerd in de Staatscourant, waarop bezuinigd moest worden, maar zag het als afzonderlijke publicatie het licht.
- 260 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 8 november 1913, archief CCS.
- 261 Siep Stuurman, *Wacht op onze daden*, 365.
- 262 *Ibidem*.
- 263 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 10.
- 264 Van Esveld, *De goede oude tijd*, In: *Ondernemend Nederland, zestig jaar ontplooiing 1899-1959*, onder redactie van M. Rooij, (Leiden, 1959), 63.
- 265 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de CCS, 15 september 1908, archief CCS.
- 266 Rapport van de subcommissie voor de samenstelling van de commissie aan de CCS, 30 juni 1909, archief CCS.
- 267 Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken betreffende vacature, 8 februari 1909, archief CCS.
- 268 Geciteerd in: brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken betreffende de samenstelling der commissie, 13 november 1909, archief CCS.
- 269 Treub noemde in zijn memoires (*Herinneringen en overpeinzingen*, 226) Heemskerk weliswaar één van de briljantste figuren in de parlementaire geschiedenis, maar stelde dat zijn dossierkennis nog al eens te wensen overliet. Hij maakte vaak niet genoeg studie van onderwerpen die in de Kamer aan de orde kwamen.
- 270 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 13 november 1909, archief CCS.
- 271 *Ibidem*.
- 272 *Ibidem*.
- 273 *Ibidem*.
- 274 E.W. van Dam van Isselt, *Prof. mr. H.W. Methorst-bouwmeester der ambtelijke statistiek van Nederland*, In: *Mensch en Maatschappij*, 15e jaargang nr. 4, juni 1939, 7.
- 275 Tenzij het ging om vertegenwoordigers van verzuilde verenigingen, zoals werknemersverenigingen. De drie stromingen werden dan gevraagd een vertegenwoordiger te leveren: de katholieke, anti-revolutionaire en sociaal-democratische.
- 276 H.W.E. Struve, *Het "Rijke en welvarende" Nederland?*, Overdruk uit "De Tijdspiegel" voor de Tariefvereniging, ('s-Gravenhage, 1907).
- 277 Struve, *Het "rijke en welvarende" Nederland?*, 38.
- 278 De rol van de Nederlandse overheid in het economische leven was echter zeer beperkt in die tijd. Van Zanden en Griffiths wijzen er op dat er sinds de jaren negentig van de 19e eeuw, toen het proces van een snelle industrialisatie op gang kwam in Nederland, tevens een *laissez faire*-stijl van economisch management werd toegepast door de overheid. Hierbij beperkte zich direct staatsingrijpen in het economisch leven tot het verschaffen van infrastructurele voorzieningen en een minimale interventie in de sociale sfeer. Een kwetsbare factor in de Nederlandse economie was overigens volgens Van Zanden en Griffiths de invloed van het internationale protectionisme, waar Struve in 1907 op wees en voorstander van was.
- 279 Cees Fasseur, *Wilhelmina*, 490. Hij beschrijft hoe Waller door Wilhelmina werd betrokken bij het aan het begin van de Eerste Wereldoorlog opgerichte Nationaal Koninklijk Steuncomité.
- 280 De minister suggereert dit ook in een brief aan de Voorzitter van de CCS, 22 maart 1909, nr. 2683 afd. BB: "Het komt mij niet raadzaam voor, dat de door mij aan de orde gestelde principiële vraag zoude worden besproken in verband met eene nog niet vervulde vacature, voor welke vervulling door de Commissie reeds eene aanbeveling is gedaan, terwijl daarentegen bij ontstentenis van zoodanig verband die vraag gemakkelijker op objectieve wijze kan worden beantwoord."
- 281 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 11 mei 1918, archief CCS.
- 282 Pas veel later kwamen er departementaal vertegenwoordigers van Landbouw. Mr.J.W.S.A. Versteeg was bijvoorbeeld van 1905 tot 1929 lid als Secretaris-generaal van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel. Echter, vanaf 1922 kwam Landbouw onder Binnenlandse Zaken. Meespeelde dat vanaf 1935 Landbouw een eigen Directeur-generaal had. Ook speelt mee dat er vanaf 1930 meer aandacht was voor landbouwzaken was op het departement van Binnenlandse Zaken, door de crisis. In het Interbellum waren dus 'echte' vertegenwoordigers namens Landbouw: ir.Th.J. Mansholt (tussen 1931 en 1935) en ir.A.L.H. Roebroek (1935 tot 1941).
- 283 Ook provinciaal landbouwconsulent G.F.R. Corten was lid van de CCS tussen 1892 en 1899. Mr.H. van Haastert was als bestuurslid van de Rooms-katholieke Boeren- en tuindersbond

- lid tussen 1930 en 1939. Ir.T.P. Huisman was van 1938 tot 1950 lid als secretaris van de Hollandse Maatschappij voor Landbouw. De directeur van het Pensioenfonds van de Landbouw, J.C. Schröder, was lid tussen 1929 en 1957. J. Smid, referendaris bij het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, was lid tussen 1921 en 1938.
- 284 Brief van de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel aan de CCS. Geciteerd in: *notulen van de pleno-vergadering van de CCS*, 8 mei 1920, archief CCS.
- 285 *Ibidem.*
- 286 *Ibidem.*
- 287 *Ibidem.*
- 288 Het zou echter nog tot 1934 duren totdat er nog een landbouwdeskundige in de CCS kwam: de Wageningse hoogleraar prof.dr.G. Minderhoud. Het feit dat de samenstelling van de landbouwstatistiek (nog) niet was overgedragen aan het CBS, terwijl dit volgens de CCS in het kader van de centralisatiegedachte wel zou moeten gebeuren, vormde echter een belangrijke reden om nog een landbouwvertegenwoordiger in de Commissie te benoemen.
- 289 Notulen van de vergadering van de CCS, 10 mei 1924, archief CCS.
- 290 *Ibidem.*
- 291 Verrijn Stuart had in 1925 eervol ontslag gevraagd en gekregen.
- 292 Hij was als lid van de Tweede Kamer één jaar lid, tussen 1920 en 1921.
- 293 Notulen van de vergadering van de CCS, 21 november 1925, archief CCS.
- 294 *Ibidem.*
- 295 Tijdens de vergadering van de CCS in december 1931 werden de volgende leden namens de departementen geïnstalleerd: dr.J.A. Nederbragt (Buitenlandse Zaken), ir.Th.J. Mansholt (namens Binnenlandse Zaken en Landbouw als Inspecteur van de Landbouw), Jhr.mr.C. Feith (Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen), Jhr.mr.A.M.C. van Asch van Wijck (Financiën), mr.J. Woltman (Defensie) en mr.dr.J.F. Schönfeld (Waterstaat). Geen vertegenwoordigers dus namens Justitie, Koloniën en Economische Zaken en Arbeid. Deze laatste was vermoedelijk al voldoende vertegenwoordigd. Het is ons niet duidelijk waarom de eerste twee ontbreken.
- 296 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 2 mei 1931, archief CCS.
- 297 Geciteerd in: Methorst, *Het vijftigjarig jubileum der Centrale Commissie voor de Statistiek (1892-1942)*, 3, Bibliotheek CBS.
- 298 *Ibidem.*
- 299 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 11 mei 1918, archief CCS.
- 300 Gewijzigd artikel 1 van het KB van 1899. Geciteerd in: *notulen van de pleno-vergadering van de CCS*, 14 december 1918, archief CCS.
- 301 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 20 november 1920, archief CCS.
- 302 *Ibidem.*
- 303 *Ibidem.*
- 304 *Ibidem.*
- 305 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de CCS, 16 maart 1923, archief CCS.
- 306 Notulen van de subcommissie voor de samenstelling van de CCS, ongedateerd, archief CCS.
- 307 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 5 mei 1923, archief CCS.
- 308 *Ibidem.*
- 309 Het had wel gekund, er is in het KB van 1899 geen maximum voor het ledenaantal voorgescreven.
- 310 Notulen van de subcommissie voor de samenstelling van de CCS, ongedateerd, archief CCS.
- 311 *Ibidem.*
- 312 J. Mooij, *Denken over welvaart. Koninklijke Verening voor de Staatshuishoudkunde 1849-1994*, ('s-Gravenhage, 1994), 117.
- 313 Cees Fasseur, *Wilhelmina*, 511.
- 314 Treub, *Oorlogstijd*, 7.
- 315 Joh. de Vries, *Het economische leven in Nederland 1840-1940*, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 14, (Bussum, 1979), 102.
- 316 *Idem*, 104.
- 317 Van Dam van Isselt, *Prof. dr. H. W. Methorst-bouwmeester der ambtelijke statistiek in Nederland*, 7.
- 318 Treub, *Oorlogstijd*, 59.
- 319 De Rooy, *M.W.F. Treub (1858-1931)*, In: *Van Thorbecke tot Telders*, G.A. van der List en P.G.C. van Schie (red.), (Assen/Maastricht, 1993), 79.
- 320 Treub, *Oorlogsherinneringen*, 114.
- 321 P.J.G. Aarts, *Geschiedenis en belang van de statistiek van de buitenlandse handel*, In: *Denken en meten*, ('s-Gravenhage, 1978), 67.
- 322 Jan van de Ende, *Knopen, kaarten en chips. De geschiedenis van de automatisering bij het Centraal Bureau voor de Statistiek*, (Voorburg/Heerlen, 1991), 20.
- 323 Aarts, *Geschiedenis en belang van de statistiek van de buitenlandse handel*, 67.

- 324 J.H.F. Claessens, *De gereorganiseerde Handelsstatistiek*, In: *Gedenboek ter ere van het vijftienvintig jarig bestaan der Centrale Commissie voor de Statistiek*, C.A. Verrijn Stuart (red.), ('s-Gravenhage, 1917), 122.
- 325 *Ibidem*.
- 326 Nieuwe Rotterdamsche Courant van vrijdag 27 februari 1914, 71e jaargang, nr. 58.
- 327 Departement en kiezer, jaargang 65 (1983), p 54.
- 328 Brief van de minister van Financiën aan de CCS, 25 februari 1914, betreffende de reorganisatie van de statistiek van de in, uit- en doorvoer, In: het jaarverslag van de CCS over 1914.
- 329 Brief van de CCS aan de minister van Financiën, 9 mei 1914, uit: het jaarverslag van de CCS over 1914.
- 330 Notulen van de pleno-vergadering CCS, 5 mei 1914, archief CCS.
- 331 *Ibidem*.
- 332 *Ibidem*.
- 333 In augustus en oktober 1914 werden er namelijk door de Britse regering een aantal maatregelen getroffen, waardoor de contrabande nog sterker beperkt kon worden. Een neutrale mogelijkheid als Nederland moest als gevolg van deze orders kunnen aantonen dat goederen uitsluitend bestemd waren voor eigen gebruik. Kon dit niet bewezen worden, dan werden de goederen door de Britten in beslag genomen.
- 334 Handelingen Tweede Kamert, Memorie van Antwoord van Treub, ingezonden bij de brief van 26 oktober 1915, bijlagen 1915-1916.
- 335 *Ibidem*.
- 336 *Kamer van Koophandel en Fabrieken Rotterdam 1803-1928*, (Rotterdam, 1928), 744.
- 337 *Ibidem*.
- 338 Notulen van de pleno-vergadering CCS, 13 mei 1916, archief CCS.
- 339 *Ibidem*.
- 340 Jan van den Ende, *Knopen, Kaarten en Chips*, 18.
- 341 Aarts, *Geschiedenis en belang van de statistiek van de buitenlandse handel*, 69.
- 342 Toespraak Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 343 *Ibidem*.
- 344 Handelingen Tweede Kamer, Memorie van Antwoord ingezonden bij de brief van 26 oktober 1915, bijlagen 1915-1916.
- 345 E.W. van Dam van Isselt, *De Sociaal-Economische Statistiek*, In: *Gedenboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftienvintig jarig bestaan der Centrale Commissie voor de Statistiek*, C.A. Verrijn Stuart (red.), ('s-Gravenhage, 1917), 67.
- 346 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 10 augustus 1893, archief CCS.
- 347 *Ibidem*.
- 348 Jaarverslag van de CCS over 1900. Het ging hierbij om de verzameling van gegevens door de Kamers van Arbeid ingevolge een Algemene Maatregel van Bestuur, bedoeld bij artikel 33, 3e lid der Wet op de Kamers van Arbeid.
- 349 Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken, 15 oktober 1903, overgedrukt in het jaarverslag van de CCS over 1903, archief CCS.
- 350 *Ibidem*.
- 351 H. W. Lambers, *De industriële ondernemer*, In: *Ondernemend Nederland*, M. Rooij (red.) (Leiden, 1959), 100.
- 352 Van Dam van Isselt, *De Sociaal-Economische Statistiek*, 51.
- 353 Volgens Van Zanden groeide de vakbeweging vooral tussen ongeveer 1905 en 1920 sterk in omvang en invloed. Het totale ledental van vakbonden steeg tussen 1910 en 1920 van 185 000 tot 683 000. Deze sterke stijging was het gevolg van de toegenomen macht van de vakbonden tijdens de oorlogscrisis. Door de toename van de kosten van het levensonderhoud (en een sterke inflatie), gecombineerd met een gunstige ontwikkeling van de rentabiliteit van het bedrijfsleven in de eerste oorlogsjaren, kwamen de vakbonden in de positie om looneisen te stellen. Het was dus in deze jaren voor arbeiders aantrekkelijk om zich te organiseren. Zie *Van Zanden en Griffiths*, 88 e.v.
- 354 Van Dam van Isselt, *De Sociaal-Economische Statistiek*, 50.
- 355 *Ibidem*.
- 356 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 13 oktober 1893, archief CCS.
- 357 Methorst, *Statistische voorlichting in de laatste 50 jaren*, 7.
- 358 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 12.
- 359 Methorst, *Statistische voorlichting in de laatste 50 jaren*, 7.
- 360 *Ibidem*.
- 361 *Ibidem*.
- 362 Voorzitter in 1899 was D.W. Stork, toen ook lid van de CCS.
- 363 Voorzitter was toen W. van der Hilst Karrewij, en secretaris was prof.dr.mr. A.N. Molenaar, tevens lid van de CCS.

- 364 Voorzitter toen was dr.ir.F.G. Waller, die daarvoor al lid van de CCS was geweest.
- 365 Methorst, *Statistische voorlichting in de laatste 50 jaren*, 7.
- 366 Notulen van de subcommissie voor de productiestatistiek, 20 februari 1924, niet uitgewerkt, archief CCS.
- 367 *Ibidem*.
- 368 Van Dam van Isselt, *De Sociaal-Economische Statistiek*, 65.
- 369 Nota "Geschiedenis van de statistiek van voortbrenging en verbruik", archief CCS.
- 370 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 13 mei 1916, archief CCS.
- 371 Jaarverslag van de CCS over 1917, archief CCS.
- 372 Nota "Geschiedenis van de statistiek van voortbrenging en verbruik", archief CCS.
- 373 *Ibidem*.
- 374 Treub, *Oorlogstijd*, 275.
- 375 Nota "Geschiedenis van de statistiek van voortbrenging en verbruik", archief CCS.
- 376 Handelingen Tweede Kamer, 12e vergadering (25 oktober 1917), vel 64, 241.
- 377 *Ibidem*. De beperkingen waren: 1. alleen in bijzondere gevallen, en 2. in opdracht van de minister; dus gedekt door de ministeriële verantwoordelijkheid.
- 378 *Ibidem*.
- 379 *Ibidem*, artikel 5 van de Wet van 1-12-1917 houdende maatregelen tot het verkrijgen van een juiste statistiek van voortbrenging en verbruik.
- 380 *Ibidem*.
- 381 Hij was bovendien in 1906 lid geweest van de Landbouwcommissie en in 1909 van de Werkeloosheidscommissie van Treub.
- 382 In 1934 werd Steenberghe minister van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, in 1937 minister van Economische Zaken in het kabinet-Colijn. Zijn interesse lag, zeker in de periode tijdens de Eerste Wereldoorlog, met name bij de scheepvaart.
- 383 Vermoedelijk H.A. van IJsselsteyn, hij bekleedde deze ministerspost van 9 september 1918 tot en met 13 september 1922.
- 384 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 16.
- 385 Brief Methorst aan Stork, 27 december 1918, subcommissie van de statistiek van voortbrenging en verbruik, archief CCS.
- 386 *Ibidem*.
- 387 Beiden schreven naar Stork op 27 december 1918. Het moet een hectische tijd geweest zijn: vlak na Kerst en nog maar enkele dagen verwijderd van 1 januari, de deadline voor het vaststellen van de keuze voor het verzamelingsjaar van deze statistiek.
- 388 Brief Verrijn Stuart aan de CCS, 22 januari 1919, betreffende de statistiek van voortbrenging en verbruik, archief CCS.
- 389 Brief van Verrijn Stuart aan de subcommissie voor de statistiek van voortbrenging en verbruik van 27 december 1918, archief CCS.
- 390 Brief van Verrijn Stuart aan de CCS van 22 januari 1919, betreffende de statistiek van voortbrenging en verbruik, archief CCS.
- 391 *Ibidem*.
- 392 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 14 december 1918, archief CCS.
- 393 Brief van Verrijn Stuart aan de leden van de CCS, 5 februari 1919, betreffende de statistiek van voortbrenging en verbruik, archief CCS.
- 394 Brief van Stork aan de CCS, 15 januari 1919, betreffende de statistiek van voortbrenging en verbruik, archief CCS.
- 395 Brief van Methorst aan de minister van Binnenlandse Zaken, 20 januari 1919, betreffende de statistiek van voortbrenging en verbruik, archief CCS.
- 396 Brief van Methorst aan Verrijn Stuart, 3 februari 1919, betreffende de statistiek van voortbrenging en verbruik, archief CCS.
- 397 Brief van Verrijn Stuart aan de leden van de CCS, 5 februari 1919, betreffende de statistiek van voortbrenging en verbruik, archief CCS.
- 398 Methorst had al verzocht om een mondeling overleg en de ondervoorzitter van de CCS maakte bezwaar tegen 'het persoonlijke' in de briefwisseling tussen Methorst en Verrijn Stuart.
- 399 Rapport van de subcommissie voor de statistiek van voortbrenging en verbruik aan de CCS, 30 april 1919, archief CCS.
- 400 Methorst schrijft op 13 februari 1919 aan Verrijn Stuart: "Ik kom er ernstig tegen op dat een schrijven aan de regering zal uitgaan, overeenkomstig het concept door u aan de leden voorgelegd." Hierin had Verrijn Stuart geschreven dat het gedrag van Methorst 'ontwifelbaar als incorrect' moest worden beschouwd. (archief CCS).
- 401 Rapport van de subcommissie voor de statistiek van voortbrenging en verbruik, 30 april 1919, archief CCS.
- 402 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 8 november 1919, archief CCS.
- 403 *Ibidem*.
- 404 *Ibidem*.

- 405 F.A.G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939*, (Nijmegen, 1978), 25.
- 406 Notulen van de subcommissie voor de productiestatistiek (niet uitgewerkt), 20 februari 1924, archief CCS.
- 407 Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, (Nijmegen, 1978), 69.
- 408 I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, ('s-Gravenhage, 1976), 467.
- 409 Joh. de Vries, *Het economische leven in Nederland 1918-1940*, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 14, (Bussum, 1979), 105.
- 410 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 17.
- 411 *Idem*, 14.
- 412 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 109.
- 413 Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, 10.
- 414 *Idem*, 17.
- 415 *Ibidem*.
- 416 Oud, *Honderd jaren*, 255-256.
- 417 *Ibidem*.
- 418 *Idem*, 252.
- 419 P.J. Oud, *De binnenlandse politieke ontwikkeling*, In: *Ondernemend Nederland. Zestig jaar ontplooiing*, M. Rooij (red.) (Leiden, 1959), 39.
- 420 M. Rooij (red.), *Ondernemend Nederland. Zestig jaar ontplooiing*, (Leiden, 1959), 334.
- 421 *Arbeid op de tweesprong*. Opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan der Arbeidsinspectie, ('s-Gravenhage, 1965), 156.
- 422 A. M. Mulder, *Denken over beleid. De Nederlandse economische politiek in het interbellum*, (Delft, 1994), 17.
- 423 Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, 313.
- 424 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 164.
- 425 Mulder, *Denken over beleid*.
- 426 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 73.
- 427 *Ibidem*.
- 428 Jaarverslag van het CBS over 1932.
- 429 *Ibidem*.
- 430 Jaarverslag van het CBS over 1926.
- 431 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 128.
- 432 Handelingen van de Tweede Kamer, Bijlage A, Rijksbegroting voor afdeling X voor het jaar 1929. Deze commissie werd bij KB van 26 oktober 1917 (nr. 74), omgezet bij KB van 17 juni 1926, ingesteld. Voorzitter was de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid. Haar taak was het beraadslagen en advies uitbrengen over vraagstukken op het gebied der economische politiek, zowel van zuiver Binnenlandse Zaken als met betrekking op het buitenland.
- 433 Keesing, *Conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, 291.
- 434 J. Verseput, *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam 1928-1953*, (Rotterdam, 1955), 60.
- 435 Jaarverslag van het CBS over 1934.
- 436 Van Zanden meent dat tussen 1890 en 1920 een hecht netwerk langs de verzuilde lijnen was ontstaan, waarbij vrijwel alle boeren waren aangesloten. Deze netwerken bestonden uit boeren-coöperaties, (katholieke en protestantse) boerenbonden, geestelijken en notabelen. (Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 73).
- 437 *Ibidem*.
- 438 Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 500.
- 439 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 120.
- 440 Idenburg, *Geschiedenis der Nederlandse statistiek*, II-8.
- 441 *Ibidem*.
- 442 H. Blink, *Een tijds- en levensbeeld*, ('s-Gravenhage, 1932), 197.
- 443 Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 522.
- 444 *Idem*, 520.
- 445 Oud, *Honderd jaren*, 289.
- 446 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 73.
- 447 Idenburg, *Geschiedenis der Nederlandse statistiek*, 23.
- 448 *Ibidem*.
- 449 *Ibidem*.
- 450 *Idem*, 20.
- 451 Andere hoogtepunten van deze jaren zijn de uitbreiding van de afdeling handelsstatistiek in 1927 met een meer volledige statistiek van het Havenverkeer, in 1929 de centralisatie van de bewerking van de Scheepvaartstatistiek en het begin van de publicatie van gegevens over de internationale betalingsbalans van Nederland, in 1930 de overdracht van de Ambtenarenstatistiek van het departement van Financiën en de Electriciteitsstatistiek van het departement van Waterstaat naar het CBS, in 1932 het begin van de Postpakkettenstatistiek, in 1934 het begin van de Vervoerstatistieken, in 1935 het begin van de Budgetstatistiek en de Loonstatistiek, in 1936

- werd de Conjunctuurstatistiek een afzonderlijke onderafdeling van de afdeling Sociaal-economische statistieken en werd de 'Wet ter verkrijging van de juiste economische statistieken van 28 december 1936' aangenomen, in 1937 de overdracht van de statistiek van het goederenverkeer over de Rijn van het departement van Financiën naar het CBS.
- 452 Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, 23.
- 453 Van Dam van Isselt, *Prof.Dr.H.W. Methorst. Bouwmeester der ambtelijke statistiek van Nederland*, 17.
- 454 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 18.
- 455 Toespraak van Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 456 *Ibidem*. Volgens Methorst sprak de minister: "Dat kost U minstens een aderlating van 30 ambtenaren". Hierop antwoordde Methorst: "Indien de onderzoekers fatsoenlijke menschen zijn en onpartijdig te werk gaan en daarna de opwachting van één ambtenaar er het gevolg van is, ligt mijn ontsla-gaanvraag ter tafel. Gelukkig bracht het onderzoek redding in de vorm van uitbreiding in plaats van inkrimping van personeel. Wanneer de nood het hoogst is, is vaak de redding nabij."
- 457 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 12 november 1921, archief CCS.
- 458 Idenburg noemt onder andere: de opheffing van de statistiek der berechting der overtredingen van arbeids- en veiligheidswetten, de statistiek van de bureaus voor rechtshulp aan on- en min-vermogenen, de werkzaamheden werden gestaakt bij de statistiek van loon- en arbeids-duur en bij de statistiek der spaar- en leen-banken. De statistiek der pandbrieven werd een maand- in plaats van een jaarstatistiek. De statistiek van de gemeente- en provinciale financiën werd sterk beperkt. Sommige statistieken werden nog wel bewerkt, maar konden niet meer in drukvorm verschijnen (o.a de statistieken betreffende de bevolking, de militair-sanitaire, de criminele, de gerechtelijke-en gevangenisstatistieken). Anderen werden, na overleg met de minister van Binnenlandse Zaken, door het CBS in eigen beheer uitgegeven, waaronder de statistieken der vakbeweging, werkstakingen en collectieve arbeidscontracten. Het CBS wist onder de leden van de vakverenigingen voldoende abonnees te werven om de publicaties uit te kunnen geven.
- 459 In augustus 1932 had Methorst zich in een schrijven tot de CCS gewend, waarin hij verzocht de Statistiek der Arbeidsbemiddeling, waarvan de verzameling en bewerking noodgedwongen was overgedragen aan de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling, terug naar het CBS te brengen. Ook de verzameling van de Statistiek der Werkloosheid was naar de bovengenoemde Rijksdienst overgebracht. Deze dienst had, volgens Methorst, inmiddels te kennen gegeven deze activiteiten weer aan het CBS te willen teruggeven. Het lijkt erop, dat men bij de Rijksdienst zelf met te veel personeel en te weinig financiële middelen te kampen had. Men moest deze activiteiten dus weer afstoten. "Onders-hands werd mij door genoemden Dienst verzocht te willen meedelen of ik, met het oog op de eventueel overdracht dier werkzaamheden geneigd zoude zijn eenige ambtenaren van dien dienst over te nemen (...)", aldus Methorst. (Archief CCS, *Statistiek der Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid*)
- 460 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 12 november 1921, archief CCS.
- 461 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 22 april 1922, archief CCS.
- 462 *Ibidem*.
- 463 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 5 mei 1923, archief CCS.
- 464 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 3 november 1923, archief CCS.
- 465 *Ibidem*.
- 466 *Ibidem*.
- 467 *Ibidem*.
- 468 We lezen in het gedenboek van de Kamer van Koophandel en Fabrieken Rotterdam (1928, 917-918): "De opbrengst van het statistiekrecht had in 1924 zelfs reeds ruim f. 400.000,- bedragen. De Kamer sprak dan ook het vertrouwen uit, dat de minister zou bevorderen, dat weder een zoodanig gedeelte van de opbrengst van het statistiekrecht voor de handelsstatistiek beschikbaar zou worden gesteld, dat behoorlijke verzorging daarvan mogelijk zou zijn. (...) Deze aandrang is niet zonder gevolg gebleven. Reeds op de ontwerp-staatsbegroting voor 1926 zijn gelden uitgetrokken voor de bekostiging van de maatregelen, waardoor aan verschillende tekortkomingen een einde werd gemaakt, en sindsdien is de Regeering geleidelijk voortgegaan met het vervullen van de wenschen, waaraan de Kamer bij haar schrijven van 9 juni 1925 uitdrukking heeft gegeven."
- 469 *Ibidem*.

- 470 Kamer van Koophandel en Fabrieken Rotterdam, *Gedenkboek*, 917-918.
- 471 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 30 maart 1921, archief CCS.
- 472 *Ibidem*.
- 473 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 14 mei 1921, archief CCS.
- 474 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 15 mei 1926, archief CCS.
- 475 Van Dam van Isselt, *Prof.dr.H.W. Methorst. Bouwmeester der ambtelijke statistiek in Nederland*, 17.
- 476 *Idem*, 9.
- 477 Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 465.
- 478 Jaarverslag van het CBS over 1919.
- 479 Jaarverslag van het CBS over 1920.
- 480 *Ibidem*.
- 481 Jaarverslag van het CBS over 1923.
- 482 Jaarverslag van het CBS over 1921.
- 483 Hierover lezen we in een nota van de afdeling voor Sociaal-economische statistieken van het CBS (8 maart 1928, gericht aan de CCS, archief CCS): "Toen de Nijverheidsraad en de Centrale Commissie in gezamenlijk overleg hadden vastgesteld, welke takken van nijverheid voor jaarlijksche telling in aanmerking behoorden te komen, meende, in begin 1922, de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken slechts 1/3 van de daarvoor noodige gelden ter beschikking te kunnen stellen. (.) Het Centraal Bureau voor de Statistiek meent, dat het in de gegeven omstandigheden voor Nederland het best en goedkoopst is, dat voortgegaan wordt met de tot dusver gevolgde, ook door den Nijverheidsraad aanbevolen tellingen, niet van de geheele nijverheid in haren vollen omvang, doch alleen van de voornaamste industrieën, doch dan jaarlijks."
- 484 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 18.
- 485 *Ibidem*.
- 486 Methorst, *Statistische voorlichting in de laatste 50 jaren*, 2.
- 487 Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 497.
- 488 Lambers, *Ondernemend Nederland*, 107.
- 489 *Idem*, 112.
- 490 Voluit: Wet op het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van ondernemersovereenkomsten uit 1935.
- 491 J.M.J. Hemels, *Van kreet tot decreet*, In: *Ondernemende geschiedenis*, Joh. de Vries (red.), ('s-Gravenhage, 1977), 293.
- 492 Joh. de Vries (red.), Een welbespraakt reiziger in oppositie. Iets over drie parlementaire acties in Nederland waar het bedrijfsleven bij betrokken was, In: *Ondernemende geschiedenis*, ('s-Gravenhage, 1977), 272.
- 493 *Idem*, 276.
- 494 Dit was de titel van een artikel in 'één der grote dagbladen' dat verscheen als antwoord op een stuk van het CBS, waarin het Bureau een pleidooi hield voor het nut van de statistiek. Het CBS betoogde hierin, volgens Den Breems in "Een halve eeuw statistiek" (1948, 19), dat het jammer zou zijn indien de draden, welke er tussen het CBS en de industrie bestonden, verbroken zouden worden door opheffing van de Statistiek van voortbrenging en verbruik. Het feit dat het CBS met een spinnenweb werd vergeleken, toont wel aan dat de industrie de activiteiten van het Bureau als verstikkend en 'dodelijk' ervaarde.
- 495 Jaarverslag van het CBS over 1918.
- 496 VNO, *Verbonden in bedrijvigheid*, ('s-Gravenhage, 1988), 10.
- 497 *De Nederlandsche Nijverheid*, 6e jaargang, nr. 12, 26 april 1924, 189-190, Archief CCS.
- 498 *De Nederlandsche Nijverheid*, 6e jaargang, nr. 11, 11 juni 1924, 172-174, Archief CCS.
- 499 A. Rom Colthoff, *Herinneringen van een secretaris*, In: *De Nederlandse industrie 1988-1959*. Gedenkboek ter ere van het zestigjarig bestaan van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers, 51.
- 500 *Ibidem*.
- 501 Joh. de Vries, *Een welbespraakt reiziger in oppositie*, 287.
- 502 J.A. De Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, (Nijmegen, 1976), 333.
- 503 Wim Kloek, *De ontwikkeling van de gegevensverzameling bij bedrijven*. In: *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de 20e eeuw*. (Voorburg/Heerlen, 1999).
- 504 *Ibidem*.
- 505 *Ibidem*.
- 506 Handelingen Eerste Kamer, zitting 1921-1922, nr. 176.
- 507 *Ibidem*.
- 508 Uitspraak van Molenaar, lid van de Nijverheidsraad, gedaan tijdens de 137e vergadering op 19 oktober 1928, ARA, archief Nijverheidsraad 1919-1942, 2.06.058.
- 509 Dit waren: de Vereniging van Nederlandsche Werkgevers, de Algemeene R.K. Werkgeversvereniging, het Verbond van Nederlandsche Fabrikantenverenigingen en de Christelijke Werkgeversvereniging. De andere deelnemers

- waren: de Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid en Handel en de afdeling Handel van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel.
- 510 De Nijverheidsraad. Rede uitgesproken door de voorzitter van den Nijverheidsraad, dr.F.E. Posthuma bij gelegenheid der honderdste vergadering van die raad op 4 september 1925 te 's-Gravenhage.
- 511 Onder andere van de CCS, van de Commissie tot herziening van de Handelsverdragen, de Commissie van Bijstand bedoeld bij art. 17 van de Warenwet, de Spoorwegraad, het College van Adviseurs van het Instituut voor Brandstoffen-economie, de Commissie van Advies inzake het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie en het Comité van Actie voor het Wegenvraagstuk.
- 512 Posthuma, *De Nijverheidsraad*.
- 513 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 11 december 1921, archief CCS.
- 514 Notulen van de vergadering van de Nijverheidsraad, 18 januari 1924, ARA, archief Nijverheidsraad 1919-1942, 2.06.058.
- 515 *Ibidem*.
- 516 Notulen van de 84e vergadering van de Nijverheidsraad, 23 april 1924, nr. 57, ARA.
- 517 In de notulen van de vergadering van de Nijverheidsraad op 22 februari 1924 lezen we: "*De heren Molenaar en Van Leeuwen hebben zicht tijdens vergadering van de sub-commissie van 20 februari op verschillende gronden tegen deze statistiek verklaard. doch duidelijk doen uitkomen dat zij namens de minderheid van de Raad spraken*". (ARA).
- 518 Nota van Steenberghe inzake lidmaatschap van de Centrale Commissie voor de Statistiek, behorende bij een brief aan dr.L.G. Kortenhorst van 22 mei 1933, archief Algemeen R.K. Werkgevers-vereeninging, nr. 182, KDC, Nijmegen..
- 519 Notulen van de 138e vergadering van de Nijverheidsraad, 16 november 1928, ARA.
- 520 *Ibidem*.
- 521 Op 25 april 1925 had de Nijverheidsraad een verzoek hiertoe aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw gericht. De subcommissie van herstel der organisatie der statistiek van de CCS had inmiddels een conceptadvies opgesteld aan de CCS, waarin zij voorstelde om in subcommissies waarin industriële vraagstukken behandeld werden, deskundigen van de statistiek-commissie van de Nijverheidsraad uit te nodigen. Dit voorstel was ontworpen door H.W. Nolens, W.F. Pop, W.A. Bongers, Th. van der Waerden en M.P.L. Steenberghe. Achteraf hebben enkele leden van de betreffende sub-commissie zich echter niet kunnen verenigen met dit voorstel (notulen van de vergadering van de statistiekcommissie van de Nijverheidsraad, 30 november 1928, ARA).
- 522 Notulen van de vergadering van de statistiek-commissie van de Nijverheidsraad, 30 november 1928, ARA.
- 523 Brief van Steenberghe aan de voorzitter van de CCS, 18 november 1928, notulen Nijverheidsraad, ARA.
- 524 *Ibidem*.
- 525 Nota van Steenberghe aan Kortenhorst, 22 mei 1933, archief A.R.K.W.V., KDC, Nijmegen.
- 526 *Ibidem*.
- 527 Van deze "*Kring*" werd in 1926 in de CCS melding gemaakt. Deze bestond uit de Algemene Roomsche Katholieke Werkgeversvereeninging, het Roomsche Katholieke Verbond van Werkgevers Vakvereeningingen, de Christelijke Werkgevers vereeninging, het Centraal Overleg van Werkgeversbonden in Arbeidszaken en Ons Verbond.
- 528 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 13 november 1926, archief CCS. Bongers zegt hierover: "*Het lijkt wel of het geheime organisaties zijn, gericht tegen het Staatsbelang. Kunnen de leden der CCS die invloed hebben op de Kring hier niets aan doen?*"
- 529 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 13 november 1926, archief CCS.
- 530 Notulen van de eerste vergadering van de statistiekcommissie van de Nijverheidsraad, 10 mei 1928, nr. 86, ARA.
- 531 Notulen van de 137e vergadering van de Nijverheidsraad, 19 oktober 1928, ARA.
- 532 Handelingen Tweede Kamer, 1926-1927, nr. 2, *Algemeene Beschouwingen bij de Staatsbegroting voor 1927*, 21 vergadering 17 november 1926, 567. J. ter Laan zegt hier: "*De menschen, die tegenwoordig op arbeidscontract werken - wij hebben er nooit een overzicht van gekregen - omdat de Regering in het algemeen een ambtenarenstatistiek mist en dus zelf die gegevens niet heeft.*"
- 533 Eerste vergadering van de statistiekcommissie van de Nijverheidsraad, 10 mei 1928, ARA.
- 534 Brief van Falkenburg aan de secretaris van de CCS, 18 februari 1924, subcommissie van de statistiek voor voortbrenging en verbruik, archief CCS.

- 535 Kamer van Koophandel en Fabrieken Rotterdam 1903-1923, Gedenkboek, 915.
- 536 J.A. De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 330.
- 537 *Ibidem*.
- 538 Kamer van Koophandel en Fabrieken Rotterdam, *Gedenkboek*, 915.
- 539 *Ibidem*.
- 540 Brief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken van Tilburg en Omstreken aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, 28 december 1923, archief CBS (BPA 12.338.3-D332).
- 541 Brieven van diverse Kamers van Koophandel aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, archief CBS (BPA 12.338.3-D332).
- 542 Brief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Tilburg en Omstreken aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, 28 december 1923, archief CBS.
- 543 Brief van het CBS aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, 1 februari 1924, archief CBS (BPA 12.338.3-D332).
- 544 *Ibidem*.
- 545 Ook namens de Rotterdamse Kamer van Koophandel en Fabrieken (J.H.H. Verloop) en namens de Amsterdamse Kamer de heren Du Mosch en Donker.
- 546 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor de productiestatistiek, 22 februari 1924, archief CCS.
- 547 *Ibidem*.
- 548 *Ibidem*.
- 549 *Ibidem*.
- 550 *Ibidem*.
- 551 *Ibidem*.
- 552 *Ibidem*.
- 553 *Ibidem*.
- 554 *Ibidem*.
- 555 *Ibidem*.
- 556 Joh. de Vries, *Het economische leven 1918-1940*, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 14, 126.
- 557 Overigens met een krappe meerderheid: 37 tegen 30 stemmen. Onder de voorstemmers bevonden zich dus niet alleen SDAP-ers, maar ook mensen als de katholieke Nolens en de liberaal Oud. (De Vries, *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 14, 128).
- 558 *Ibidem*.
- 559 *Ibidem*. Hij verwijst hier naar een uitspraak, gedaan in de Kamer (*Handelingen 1923-1924*, nr. 371). Een enquête naar trustverschijnselen zou geen doorgang vinden, "omdat een particuliere commissie zou stuiten op de Nederlandse geheimzinnigheid die zonder wettelijke middelen niet te doorbreken viel".
- 560 Notulen van de subcommissie voor de productiestatistiek, 22 februari 1924, archief CCS.
- 561 Toespraak van Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 562 In het jaarverslag van het CBS over 1935 lezen we bijvoorbeeld, dat er voor het verrichten van statistische werkzaamheden waarvoor geen gelden op de begroting toe waren gestaan, "intellectuele werklozen in werkverschaffing" bij het CBS werden geplaatst. Ook moest het CBS, om een aantal publicaties te redden, een uitgever vinden die bereid was tegen een bepaalde vergoeding enige publicaties "voor zijn rekening en risico" te drukken en in de handel te brengen. Het CBS slaagde er in een uitgever (NV Albani) te vinden.
- 563 Jaarverslag van het CBS over 1932.
- 564 Handelingen Tweede Kamer, 14e vergadering, 5 november 1931, 315.
- 565 Voluit: de Staatscommissie voor de verlaging van de Rijksuitgaven.
- 566 Verseput, *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam*, 24.
- 567 Jaarverslag van de CCS over 1930.
- 568 Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, 294.
- 569 *Ibidem*.
- 570 Jaarverslag van de CCS over 1930.
- 571 *Ibidem*.
- 572 Jaarverslag van de CCS over 1925.
- 573 *Ibidem*.
- 574 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 15 mei 1926, archief CCS.
- 575 *Ibidem*.
- 576 Jaarverslag van de CCS over 1930.
- 577 De Economische Raad werd ingesteld bij de wet van 8 juli 1932 (St. 346). De voorzitter was prof.ir.I.P. de Vooy.
- 578 Handelingen Tweede Kamer, 10e vergadering van 22 oktober 1931, Wijziging en verhoging van het 10e hoofdstuk der Rijksbegroting voor 1932, 230.
- 579 Handelingen Tweede Kamer, Memorie van Antwoord op de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1932, 10e hoofdstuk, Bijlage A, 22.
- 580 Handelingen Tweede Kamer, 22 oktober 1931, 224.

- 581 *Ibidem.*
- 582 *Ibidem.*
- 583 Nota van het ministerie van Arbeid, Handel en Nijverheid, 15 april 1930, no. 4257, afd. H en N., archief CCS.
- 584 Nota van het ministerie van Arbeid, handel en Nijverheid, 15 april 1930, nr. 4275, afd. H en N., archief CCS. Zonder op de inhoud van dit rapport in te gaan, kunnen we wel het vermoeden uitspreken dat het CBS hier zijn vingers hoogstwaarschijnlijk niet aan wilde branden. Het geven van een overzicht van de verschillende belastingwetten en de vergelijking van gegevens over verschillende jaren lag blijkbaar politiek zeer gevoelig, wat blijkt uit het feit dat het stuk naast lof ook kritiek had uitgelokt, en het verzeeld ging met een nota van het secretariaat waarvan de sub-commissie zich distantieerde.
- 585 Vragen van het kamerlid Th. van der Waerden, *bijlage bij de brief van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Landbouw*, 25 april 1930, nr. 3614, afd. BB, archief CCS.
- 586 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 2 mei 1931, archief CCS.
- 587 Brief van het CBS aan de CCS, 9 augustus 1930, nr. Alg. 344 afdeling Sociaal-economische statistieken, archief CCS.
- 588 Jaarverslag van de CCS over 1930.
- 589 De subcommissie voor den Economischen Voorlichtingsdienst, onder voorzitterschap van C.J.Ph. Zaalberg (Directeur-generaal van de Arbeid). De leden waren prof.mr.D. van Blom (hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden), prof.mr.W.A. Bongers (hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam), prof.dr. D.B.J. Schouten (hoogleraar aan de R.K. Hogeschool Tilburg) en prof.ir.I.P. de Vooy.
- 590 Nota van de subcommissie voor den Economischen Voorlichtingsdienst en overbrenging Centraal Bureau naar Econ. Dept., archief CCS.
- 591 Handelingen Tweede Kamer, 22 oktober 1931, 229.
- 592 Brief van Aalberse aan de secretaris van de CCS, 21 september 1931, archief CCS.
- 593 Handelingen Tweede Kamer, 14e vergadering, 5 november 1931, besprekingen over de Rijksbegroting voor afdeling X voor het dienstjaar 1932, vel 307.
- 594 Brief van Aalberse aan de secretaris van de CCS, 21 september 1931, archief CCS.
- 595 Handelingen Tweede Kamer, Algemene Beschouwingen bij de Rijksbegroting voor 1931 (bijlagen 1930-1931), 11.
- 596 Oud, *Honderd jaren*, 289.
- 597 Handelingen Tweede Kamer, nr. 211, 22 oktober 1931, Wijziging en verhoging van het Xe hoofdstuk der Rijksbegroting voor 1931.
- 598 *Ibidem.*
- 599 *Ibidem.*
- 600 *Ibidem.*
- 601 *Ibidem.*
- 602 *Ibidem.*
- 603 *Ibidem.*
- 604 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor overbrenging statistische dienst naar het economische departement, 2 november 1931, archief CCS.
- 605 *Ibidem.*
- 606 Rapport van de subcommissie voor overbrenging van de Statistische Dienst naar het Economische departement, archief CCS.
- 607 *Ibidem.*
- 608 Brief van Methorst aan Knottenbelt, 30 oktober 1931, archief CCS.
- 609 *Ibidem.*
- 610 Handelingen Tweede Kamer, 13e vergadering, 4 november 1931, p. 296.
- 611 *Ibidem.*
- 612 Handelingen Tweede Kamer, 16e vergadering, 10 november 1931, 364.
- 613 Herman van der Linde (red.), *Fragmente uit de geschiedenis van Binnenlandse Zaken*, deel 2, ('s-Gravenhage, 1986), 98.
- 614 Methorst, *Statistische voorlichting in de laatste 50 jaren*, 6.
- 615 Methorst, *Het vijftigjarig jubileum der Centrale Commissie voor de Statistiek*, 3.
- 616 Nota van Methorst, 28 februari 1935, archief CBS (BPA: 000.1 Centralisatie van statistischen arbeid 1934-1938).
- 617 Van Dam van Isselt, *Prof.dr.H.W. Methorst. Bouwmeester der ambtelijke statistiek in Nederland*, 9.
- 618 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 2 mei 1931, archief CCS.
- 619 *Ibidem.*
- 620 Verrijn Stuart, *Gedenboek*, 18.
- 621 Zie hiervoor deze studie Hoofdstuk 3.
- 622 Van 1908 tot 1926 was Kan de hoogste ambtenaar op het ministerie van Binnenlandse Zaken, van 1926 tot 1929 tijdens het eerste ministerie De Geer werd hij zelfs minister van deze portefeuille. Hij keerde nog een jaar terug als

- Secretaris-Generaal, tot hij in 1930 het lidmaatschap van de Raad van State aanvaardde.
- 623 *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 2, D.J. Charité (red.), (Amsterdam, 1985), 282.
- 624 Notulen van de CCS, 1923, archief CCS.
- 625 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 21 mei 1932, archief CCS.
- 626 J.A. de Bruijn, *Economische Zaken. Profiel van een ministerie*, ('s-Gravenhage, 1989), 16.
- 627 *Ibidem*.
- 628 Handelingen Tweede Kamer, 27e vergadering, 1 december 1932, vaststelling van hoofdstuk X der Rijksbegroting voor 1933, 852.
- 629 *Ibidem*.
- 630 *Ibidem*.
- 631 Handelingen Tweede Kamer, 860, "Ik stel mij dat aldus voor, dat de afdeling Publicatie [van de Economische Voorlichtingsdienst, AK] , niet alleen periodiek een uitgave doet, maar ook een extra uitgave, die alleen aan bepaalde adressen beschikbaar wordt gesteld, en ook opportunistische, incidentele opgaven zal doen voor de adressen, waarvan geacht kan worden, dat zij interesse daarvoor zullen hebben. De spontane mededelingen (van Lovink, AK) zullen dienstbaar kunnen worden gemaakt aan het uitbuiten van de gegevens, die het CBS verschaffen kan."
- 632 Methorst, Statistische voorlichting in de laatste 50 jaren, 5.
- 633 Methorst, Nota aan de leden der CCS "Betreffende den centralen statistischen dienst", februari 1937, archief CCS.
- 634 A.J. Niphuis, *Landbouwtellingen*, In: *Een Eeuw statistieken, Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de 20e eeuw*, (Voorburg/Heerlen, 1999).
- 635 In 1922 werd Landbouw overgebracht naar het departement van Binnenlandse Zaken en Landbouw, in 1932 werd kwam landbouw terecht bij het nieuw opgerichte departement van Economische Zaken en Arbeid. In 1933 werd hier het Landbouw-Crisis-Bureau opgericht.
- 636 Deze zelfde Smid zat in 1929 in de subcommissie voor de bosstatistiek (hij was lid tussen 1921 en 1938). Als enige distantieerde hij zich van het in deze studie genoemde rapport van de subcommissie over de organisatie van de bosstatistiek, "daar naar zijn mening de bosstatistiek bekomt bij hetzelfde lichaam, hetwelk de overige landbouwstatistieken bewerkt, eensdeels op grond van het verband tussen beide onderdelen, anderdeels omdat een aan het CBS aan te stellen ambtenaar zeker geen volledige taak zou hebben aan de bewerking der bosstatistiek, waardoor de gegevens toch door het Kadaster en het Staatsbosbeheer moeten worden bewerkt." (subcommissie voor de bosstatistiek, archief CCS).
- 637 J. Smid, *Beschouwingen over landbouwstatistiek*, In: *Verslag en Mededelingen van de Directie van Landbouw, departement van Landbouw, Nijverheid en Handel*, ('s-Gravenhage, 1918) nr. 4. Subcommissie voor de landbouwstatistiek, archief CCS.
- 638 *Ibidem*.
- 639 Smid citeert Huet waarin laatstgenoemde onder andere meende dat "beter kan elke statistiek (landbouw, visserij, etc.) worden behandeld bij elk lichaam of vereniging, die zich bijzonder met dat onderwerp bezig houdt." Pierson zou gezegd hebben, "dat het werk in geen dele door één persoon verricht moest worden". De chef van het bedoelde instituut zou iedere medewerker moeten wijzen, hoe hij het statistisch onderwerp waarmee hij zich bezighield, zou behoren te bewerken. Dit laatste lijkt ons echter nauwelijks een betoog vóór decentralisatie zoals Smid bedoelde.
- 640 J. Smid, *Beschouwingen over landbouwstatistiek*, archief CCS.
- 641 Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, Preadviezen over de landbouwcrisis als element der algemeene economische depressie, ('s-Gravenhage, 1931), 134.
- 642 *Ibidem*.
- 643 *Idem*, 178.
- 644 *Ibidem*.
- 645 Jaarverslag van de CCS over 1929.
- 646 De Staatscommissie kwam volgens Idenburg door de inmiddels acuut geworden landbouwcrisis niet meer toe aan de uitvoering van deel 2 van haar opdracht (die luidde: was het mogelijk in de wanverhouding verbetering aan te brengen) en vroeg ontheffing van deze taak.
- 647 De Staatscommissie werd ingesteld bij KB van 15 december 1927. Dit advies uit het 'Verslag der staatscommissie' werd geciteerd door Methorst in een brief aan de CCS, 2 december 1933, nr. 257, afdeling Kabinet, archief CCS.
- 648 Te Wechel hield ten tijde van zijn werk in de commissie voor de bosstatistiek in 1927 de diësprede ter ere van de 9e verjaardag van de Landbouwhoogeschool van Wageningen over het onderwerp "opbrengstvermeerdering in den boschbouw" (Wageningen, 1927).
- 649 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw aan de CCS, 15 december 1927, subcommissie voor de bosstatistiek, archief CCS.

- 650 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken als reactie op het schrijven van de Commissie voor de Bosstatistiek van 6 mei 1929, archief CCS.
- 651 Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, november 1929, subcommissie voor de bosstatistiek, archief CCS.
- 652 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw aan de CCS, 23 mei 1930, subcommissie voor de bosstatistiek, archief CCS.
- 653 Rapport van de subcommissie voor de bosstatistiek aan de CCS, november 1929, archief CCS.
- 654 Voorzitter was J. Schouten (lid van de Tweede Kamer namens de ARP), W.A. Bongers (hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam), H. van Haastert (secretaris-penningmeester van de Rooms-Katholieke Boeren- en Tuindersbond) en J. Smid.
- 655 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor de landbouwstatistiek, 10 april 1930, archief CCS.
- 656 *Ibidem.*
- 657 *Ibidem.*
- 658 *Ibidem.*
- 659 *Ibidem.*
- 660 *Ibidem.*
- 661 *Ibidem.*
- 662 *Ibidem.*
- 663 *Ibidem.*
- 664 Rapport naar aanleiding van de vergadering van de subcommissie voor de landbouwstatistiek van 4 april 1930, archief CCS.
- 665 *Ibidem.*
- 666 Met name dit laatste voordeel van centralisatie won later aan kracht, toen het CBS vlak na de Tweede Wereldoorlog begon met de vervaardiging van de zogenaamde Nationale rekeningen, waarin een statistisch overzicht van de Nederlandse volkshuishouding werd gegeven.
- 667 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor de landbouwstatistiek, 4 april 1930, archief CCS.
- 668 Notulen van de vergadering van de CCS, 3 december 1932, archief CCS.
- 669 *Ibidem.*
- 670 *Ibidem.*
- 671 *Ibidem.* Zaalberg was overigens ambtshalve lid als Directeur-generaal van de Arbeid.
- 672 Idenburg, *Geschiedenis der Nederlandse statistiek*, 24.
- 673 *Ibidem.*
- 674 De Nieuwe Rotterdamsche Courant van 8 augustus 1930 3. Overdruk, archief CCS.
- 675 *Ibidem.*
- 676 *Ibidem.*
- 677 Dit waren de Christelijke Boeren- en Tuindersbond in Nederland, de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond en het Koninklijk Nederlandsch landbouw-Comité.
- 678 Notulen van de subcommissie voor de landbouwstatistiek, 10 april 1930, archief CCS.
- 679 Advies Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, 25 juli 1930, bijlage bij schrijven van de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw aan de CCS, 26 februari 1931, archief CCS.
- 680 Advies van de Christelijke Boeren- en tuindersbond in Nederland, 9 september 1930.
- 681 Opmerking van de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw in een schrijven aan de CCS, 19 september 1930, archief CCS.
- 682 Advies van prof.dr.H. Blink aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, juli 1930, archief CCS.
- 683 *Ibidem.*
- 684 Advies van Minderhoud aan de minister van Binnenlandse Zaken, archief CCS.
- 685 *Ibidem.*
- 686 *Ibidem.*
- 687 Advies van Mees aan de minister van Binnenlandse Zaken, 13 juli 1930, archief CCS.
- 688 *Ibidem.*
- 689 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de CCS, 9 september 1930, archief CCS.
- 690 *Ibidem.*
- 691 Uitspraak van Pop. Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 6 december 1930, archief CCS.
- 692 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 6 december 1930, archief CCS.
- 693 *Ibidem.*
- 694 *Ibidem.*
- 695 Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken, 24 december 1930, archief CCS.
- 696 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 6 december 1930, archief CCS.
- 697 Rapport van de subcommissie voor de landbouwstatistiek, 23 april 1931, archief CCS.
- 698 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 2 mei 1931, archief CCS.
- 699 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 9 december 1931, archief CCS.
- 700 Handelingen Tweede Kamer, Memorie van Antwoord betreffende hoofdstuk X der Rijksbegroting voor 1934, 12.
- 701 Jan van den Ende, *Knopen, kaarten en chips*, 38.
- 702 Nota van het CBS aan Bongaerts, 1936, archief CBS.

- 703 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 12 mei 1934, archief CCS.
- 704 *Ibidem.*
- 705 *Ibidem.*
- 706 Niphuis is hier in zijn studie over de geschiedenis van de landbouwtellingen dan ook uitgebreid op ingegaan. Het in 1941 in zijn geheel overbrengen van het ESBU naar het CBS, inclusief de landbouwtellingen, lijkt toch een wat bijzondere aangelegenheid te zijn geweest, aldus Niphuis. Het CBS kreeg hiermee een wat vreemde eend in de bijt, ondanks het feit dat het afstaan van individuele gegevens door het CBS snel na overname moet zijn beëindigd. Voor een antwoord op de vraag, waarom het Bureau zich toch op dit pad ging begeven, verwijst Niphuis naar een opmerking die het hoofd van het ESBU, ir.Chr.P.G.J. Smit, in 1941 maakte in een nota. Hij schreef: "De bezetting van ons land en het daarmee gepaard gaande dieper ingrijpen op economisch gebied heeft aan de statistiek nieuwe eisen gesteld. De Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening heeft daarbij aan de landbouwstatistiek terstond de juiste taak toebedacht, nl. die van een onaantastbare standaard te zijn."
- 707 Idenburg, *De centralisatie der statistiek voltooid*, 1.
- 708 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 1 september 1941, archief CBS (BPA: 02.651.77-D94).
- 709 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor de centralisatie van den statistischen arbeid, 26 oktober 1937, archief CCS.
- 710 Idenburg, *De centralisatie voltooid*, 16.
- 711 *Ibidem.*
- 712 *Idem*, 8.
- 713 *Idem*, 40.
- 714 Brief van het CBS aan de CCS, 22 oktober 1935, betreffende de statistische voorlichting op economisch gebied, archief CCS.
- 715 Jaarverslag van de CCS over 1934.
- 716 Joh. de Vries, *Het economisch leven 1918-1940*, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 14, 136.
- 717 Nota van Methorst, 28 februari 1935, archief CBS (BPA: 000 Algemeen, 000.1 centralisatie van statistischen arbeid 1934-1938).
- 718 *Ibidem.*
- 719 *Ibidem.*
- 720 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 18 mei 1935, archief CCS.
- 721 Van Dam van Isselt, *Prof.dr.H.W. Methorst. Bouwmeester der ambtelijke statistiek van Nederland*, 9.
- 722 Toespraak van Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 723 M.M.G. Fase, *Het Nederlands monetarisme 1914-1945*, In: *Lessen uit het verleden, 125 jaar Vereniging voor de Staathuishoudkunde*, A. Knoester (red.), (Leiden/Antwerpen, 1987), 147.
- 724 Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, 288.
- 725 *Ibidem.*
- 726 Joh. de Vries, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 14, 144 en 145.
- 727 Nota van Methorst, 28 februari 1935, archief CBS.
- 728 *Ibidem.*
- 729 Brief van het CBS aan de CCS, 22 oktober 1935, betreffende de statistische voorlichting op economisch gebied, archief CCS.
- 730 *Ibidem.*
- 731 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 12 december 1935, archief CCS.
- 732 J. Bosmans, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 14, 229.
- 733 *Ibidem.*
- 734 Nota van Methorst, 28 februari 1935, archief CBS.
- 735 *Ibidem.*
- 736 *Ibidem.*
- 737 *Ibidem.*
- 738 *Ibidem.*
- 739 *Ibidem.*
- 740 Oud, *Honderd jaren*, 299.
- 741 Jaarverslag van de CCS over 1934.
- 742 *Ibidem.*
- 743 *Ibidem.*
- 744 Nota van Methorst, 28 februari 1935, archief CBS.
- 745 *Ibidem.*
- 746 Brief van Methorst aan Bongaerts, 6 juni 1936, archief CBS (BPA 000 Algemeen, 00.1 Centralisatie van de statistischen arbeid 1934-1938).
- 747 *Ibidem.*
- 748 *Ibidem.*
- 749 *Ibidem.* Door het CBS werd in de havens langs het Twentekanaal een proef op kleine schaal genomen om een uniforme havenstatistiek op te zetten. Alle betrokken havens hadden hun medewerking toegezegd aan het CBS.
- 750 Persbericht van het CBS bij het jaarverslag van de CCS over 1935, archief CCS.
- 751 Nota van Methorst, 28 februari 1935, archief CBS.
- 752 Tijdens het Tweede Kabinet-Colijn volgden de ministers op dit departement elkaar snel op: van 26 mei 1933 tot 17 april 1934 was

- mr.T.J. Verschuur de bewindsman, maar hij trad voortijdig wegens gezondheidsredenen af. Zijn opvolger was dr.H. Colijn (17 april 1934-25 juni 1934), waarna mr.M.P.L. Steenberghe (25 juni 1934- 6 juni 1935). Hij trad af wegens een meningsverschil over de devaluatie van de gulden en werd door dr.ir.H.C.J.H. Gelissen opgevolgd (6 juni 1935-31 juli 1935).
- 753 In 1937 was de samenstelling van deze sub-commissie als volgt: Voorzitter was J. Schouten, die tevens ondervoorzitter van de CCS was. A.M.C. van Asch van Wijck (ministerie van Financiën), M.C.E. Bongaerts (lid Tweede Kamer), J.A.G.M. van Hellenberg Hubar, T.P. van der Kooy (Chef van de afdeling Economische Voorlichting van het departement van Economische Zaken), A.L.H. Roebroek (Directeur-generaal van de Landbouw), A.L. Scholtens (Secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken), Th. van der Waerden (lid Tweede Kamer) en C.J.Ph. Zaalberg (Directeur-generaal van de Arbeid) waren de leden.
- 754 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 18 mei 1935, archief CCS.
- 755 Brief van de minister van Economische Zaken aan de CCS, bijlage bij de notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 15 december 1935, archief CCS.
- 756 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 18 mei 1935, archief CCS.
- 757 *Ibidem.*
- 758 Brief van de minister van Economische Zaken aan de CCS, 16 oktober 1934, betreffende de organisatie van de statistiek, archief CCS.
- 759 Brief van Methorst aan de CCS, 26 november 1934, archief CCS.
- 760 Brief van de CCS aan de minister van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, december 1935, archief CCS.
- 761 *Ibidem.*
- 762 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 21 december 1935, archief CCS.
- 763 *Ibidem.*
- 764 *Ibidem.*
- 765 *Ibidem.*
- 766 Brief van het CBS aan de CCS, 22 oktober 1935, archief CCS.
- 767 Brief van de CCS aan de minister van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, december 1935, archief CCS.
- 768 *Ibidem.*
- 769 Jaarverslag van de CCS over 1935.
- 770 Brief van Trip aan de CCS, 16 december 1935, archief De Nederlandsche Bank, (Algemene economische toestand. CBS.2.3/442/1. Doos 36).
- 771 *Ibidem.*
- 772 Idenburg, *Geschiedenis der Nederlandse statistiek*, 44.
- 773 *Ibidem.*
- 774 Bijlage bij schrijven van Trip aan de CCS, 16 december 1935, archief DNB, doos 36.
- 775 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 21 december 1935, archief CCS.
- 776 Idenburg, *Geschiedenis der Nederlandse statistiek*, 45.
- 777 Jaarverslag van de CCS over 1938.
- 778 Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, 296.
- 779 *Ibidem.*
- 780 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 21 december 1935, archief CCS.
- 781 *Ibidem.*
- 782 J. Nobel, *Zóó onkreukbaar eerlijk en zóó gesloten*, In: *Een eeuw statistieken, Historisch-methodologische schetsen van de nederlandse officiële statieven in de 20e eeuw*, (Voorburg/Heerlen, 1999).
- 783 Artikel 1, geciteerd in: nota van H.G.C. Nanninga aan O. Ten Have, 26 maart 1946, archief CCS.
- 784 Geheimhouding moest ten opzicht van iedereen gewaarborgd worden, dus in het geval van de secretarissen van bedrijfsorganisaties ook tegenover de overige bestuursleden.
- 785 Idenburg, *Geschiedenis der Nederlandse statistiek*, 51.
- 786 Namens het departement waren lid S. Korteweg en A.A. van Ameringen en namens het CBS E.W. van Dam van Isselt (adjunct-directeur van het CBS) en O. Bakker (waarnemend chef van afdeling 2, Sociaal-economische statistieken).
- 787 Nota van Nanninga aan Ten Have, 26 maart 1946, archief CCS.
- 788 Jaarverslag van het CBS over 1938.
- 789 Nota van Nanninga aan Ten Have, 26 maart 1946. De termijn (artikel 2) zou volgens Nanninga voor ieder geval afzonderlijk bepaald worden.
- 790 *Ibidem.*
- 791 *Ibidem.*
- 792 De naam van het departement van Economische Zaken werd bij Besluit van 21 augustus 1935, Staatsblad nr. 517 gewijzigd in 'Handel, Nijverheid en Scheepvaart'. Bij Besluit van 9 juli 1937, Staatsblad nr. 141 werd het weer omgezet in "Economische Zaken".

- 793 Zijn lidmaatschap van de CCS duurde van 1931 tot 1947.
- 794 Brief van de minister van Scheepvaart, Handel en Nijverheid aan de CCS, 16 december 1936, archief CCS.
- 795 Handelingen Tweede Kamer, Beantwoording Nota Bongaerts, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1937, 1936, 40.
- 796 Nota van de CCS, 16 februari 1937, archief CCS.
- 797 Zie het hoofdstuk (Hoofdstuk 9) van deze studie over de landbouwstatistiek.
- 798 In 1936 maakte de CCS hier melding van in haar jaarverslag. We lezen hierover, dat de Commissie op verzoek van de regering in dat jaar een begin maakte met een onderzoek "naar de mogelijkheid van verdere centralisatie van den statistischen arbeid. Een onderzoek naar de vraag of het mogelijk zou zijn door een meer efficiënte bewerking en een meer economische werkverdeling bezuiniging te verkrijgen op de kosten van den statistischen arbeid, wordt onder haar leiding ingesteld." In 1937 werd hier in het jaarverslag van de Commissie wederom aandacht aan geschonken. Ook in dit jaar had de CCS "bijzondere aandacht besteed aan de mogelijkheid van centralisatie van den statistischen arbeid door en voor het Rijk in Nederland. Aangaande de werkzaamheden van statistischen aard, welke buiten de bemoeienis van het Centraal Bureau voor de Statistiek door departementen en Rijksdiensten (waaronder crisisinstellingen) worden verricht, werd een uitvoerig overzicht samengesteld. Aan de hand daarvan werden ten minister van Economische Zaken voorstellen tot centralisatie bij het Centraal Bureau gedaan." Het jaar daarop was het onderzoek nog steeds niet afgerond, wat duidelijk werd uit de opmerking in het jaarverslag dat het onderzoek naar de centralisatie en coördinatie was voortgezet. De landbouwstatistiek had in dit verband in 1938 bijzondere aandacht gekregen.
- 799 Jaarverslag van de CCS over 1937.
- 800 Jaarverslag van de CCS over 1934.
- 801 Nota van Methorst, archief CBS (BPA: 000 Algemeen, 000.1 Centralisatie van statistischen arbeid, 1934-1938).
- 802 Rapport van de subcommissie voor de centralisatie van den statistischen arbeid, 22 november 1937, archief CCS.
- 803 *Ibidem.*
- 804 *Ibidem.*
- 805 Opmerkelijk is overigens, dat in dit rapport wel een inventarisatie werd gegeven van de statistische werkzaamheden op het gebied van landbouw en visserij, maar dat het advies tot overdracht hiervan naar het CBS ontbrak. Wel werd opgemerkt dat het overleg tussen het CBS en Sociale Zaken, naast landbouw ook een 'lastpak', nog afgewacht moest worden.
- 806 *Ibidem.*
- 807 Notulen van de vergadering van de CCS, 26 oktober 1937, archief CCS.
- 808 Notulen van het overleg tussen het CBS en het EIM, 14 mei 1938, archief CCS.
- 809 *Ibidem.*
- 810 *Ibidem.*
- 811 In de loop van 1938, zo schrijft Methorst in de "Geschiedenis der Nederlandse statistiek" (47), maakte het CBS in samenwerking met het EIM een begin met het verzamelen en bewerken van representatieve omzetgegevens van de grossierderij en de detailhandel in koloniale waren en aanverwante artikelen, van een aantal warenhuizen, magazijnen in kleding, manufacturen, alsmede van middenstandzaken in manufacturen, glas, aardewerk en huishoudelijke artikelen. De publikatie geschiedde in de vorm van indices van de geldomzetten van de grossierderij per kwartaal, van de detailhandel per maand of per week.
- 812 Verseput, *Gedenboek van de Kamer van Koophandel en Fabrieken*, 60.
- 813 Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, 292.
- 814 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 166
- 815 Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, 297.
- 816 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 163.
- 817 *Ibidem.*
- 818 Jaarverslag van de CCS over 1939.
- 819 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 1e helft, ('s-Gravenhage, 1976), 178.
- 820 Jaarverslag van de CCS over 1939, archief CCS.
- 821 *Ibidem.*
- 822 Concept-toelichting op de Verordening, houdende bepalingen betreffende het instellen van statistische onderzoeken op sociaal en economisch gebied, map *Wettelijke regeling van statistische onderzoeken*, archief CCS.
- 823 Idenburg, *De centralisatie voltooid*, 20.
- 824 Verslag van de eerste bespreking tussen het CBS en de EVD, 20 maart 1940, archief CCS.

- 825 *Ibidem*.
- 826 Hirschfeld aan Van der Kooy, 23 juli 1940, Archief van de Directie van Handel en Nijverheid, 2.06.001, ARA.
- 827 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 6 oktober 1939, archief CBS.
- 828 Van Dam van van Isselt, *Prof.dr.H.W. Methorst. Bouwmeester der ambtelijke statistiek van Nederland*, 5.
- 829 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 9 januari 1945, archief CBS (BPA: 02.651.77-D94).
- 830 Toespraak van Methorst bij zijn afscheid als directeur van het CBS, archief CBS.
- 831 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 4 december 1939, archief CBS.
- 832 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 5 juli 1940, archief CBS.
- 833 Interview met H.G.C. Nanninga, gehouden op 2 november 1995.
- 834 Brief Idenburg aan de CCS, 2 september 1941, betreffende huisvesting en organisatie CBS, archief CCS.
- 835 J.C.H. Blom, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, (Bussum, 1982), deel 15, 60.
- 836 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 1e helft, ('s-Gravenhage, 1976), 135.
- 837 *Ibidem*.
- 838 *Idem*, 133.
- 839 H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, (Amsterdam/Brussel, 1960), 93.
- 840 G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, (Utrecht, 1985), 33.
- 841 Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 240.
- 842 *Ibidem*.
- 843 *Ibidem*.
- 844 *Idem*, 241.
- 845 *Ibidem*.
- 846 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 10 juni 1941, archief CCS.
- 847 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 1e helft, 168.
- 848 Idenburg, *Geschiedenis der Nederlandse statistiek*, 52.
- 849 Joh. de Vries, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 14, 102.
- 850 Mulder, *Denken over beleid*, 29.
- 851 *Ibidem*.
- 852 Idenburg, *Geschiedenis der Nederlandse Statistiek*, 52.
- 853 Idenburg, *De centralisatie voltooid*, 16.
- 854 Blom, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 56.
- 855 Bosmans, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 269.
- 856 *Idem*, 271. De bevrijding was overigens geen eenvormig proces. Het hele land werd namelijk niet in één keer bevrijd, maar gefaseerd. De Duitsers waren weliswaar in de herfst van 1944 uit het zuiden (grote delen van Brabant, Zeeland en Limburg) verdreven, maar de rest van Nederland kon pas in het voorjaar van 1945 bereikt worden. Maandenlang liep er dus een breuk door ons land, wat voor de bevolking betekende dat ook aan de bevrijde kant het leven nog lange tijd in teken van de oorlogsvoering bleef staan.
- 857 *Idem*, 279.
- 858 *Ibidem*.
- 859 F.P. Gout, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 337.
- 860 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 184.
- 861 Bosmans, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 278.
- 862 *Idem*, 281.
- 863 D.Barnouw en R. Stellinga, *Ondernemers en ordening in bezet Nederland: de Organisatie-Woltersom*, cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen, jaargang 1, nr. 4, mei 1978, 73.
- 864 *Idem*, 76.
- 865 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 1e helft, ('s-Gravenhage, 1972), 158.
- 866 Uitspraak van prof.dr.H.M. de Lange in: Passenier, *Gesprekken over het Centraal Planbureau*, (CPB, mei 1990) 19.
- 867 Bosmans, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15 282.
- 868 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 192.
- 869 *Idem*, 194.
- 870 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 16 december 1946, archief CBS.
- 871 Ed. van Cleeff, *De voorgeschiedenis van het Centraal Planbureau*, In: *25 jaar Centraal Planbureau*, monografie nr. 12, (CPB, 's-Gravenhage, 1970), 12-13.
- 872 A. van den Bogaard, *Configuring the Economy*, (Amsterdam, 1998), 252.
- 873 Passenier, *Gesprekken over het Centraal Planbureau*, 9. De REA was één van de onder-raden van de ministerraad. De CEC was een interdepartementaal orgaan, onder voorzitter-

- schap van de Secretaris-generaal van Economische Zaken. De directeur van het CPB was secretaris. Ook De Nederlandsche bank was hierin vertegenwoordigd. (Van den Beld, p.58)
- 874 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 205 tot 209.
- 875 *Ibidem*.
- 876 *Ibidem*.
- 877 *Ibidem*.
- 878 Messing, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 166.
- 879 *Ibidem*.
- 880 *Idem*, 177.
- 881 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 210.
- 882 Bosmans, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 296.
- 883 Gout, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 361.
- 884 *Ibidem*.
- 885 *Idem*, 362.
- 886 Bosmans, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 298.
- 887 Gout, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 351.
- 888 N. Wilterdink en B. van Heerinkhuizen, *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*, (Groningen, 1989), 116.
- 889 Bosmans, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 299.
- 890 Gout, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 356.
- 891 Algemeen Handelsblad van 11 juni 1966 en het Algemeen Dagblad van 11 juni 1966.
- 892 *Ibidem*.
- 893 Gout, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 347.
- 894 Messing, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 185.
- 895 C.A. de Kam en J. de Haan, *Terugtrekkende overheid. Realiteit of retoriek?*, (Schoonhoven, 1991), 13.
- 896 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, ('s-Gravenhage, 1972), 14.
- 897 Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, 27.
- 898 Blom, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 59.
- 899 *Ibidem*.
- 900 *Ibidem*.
- 901 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 2e helft, ('s-Gravenhage, 1972), 801.
- 902 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 166.
- 903 Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, 203.
- 904 Blom, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 65.
- 905 *Ibidem*.
- 906 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 1e helft, 157.
- 907 Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, bijlage V, 229. Hij zegt hier: "Hoe meer de meest primitieve behoeften in gevaar komen, des te sterker moet verzet geboden worden tegen de gevaren, die chaos met zich meebrengt. Chaos betekent, dat de grondslagen van onze maatschappij blijvend aangetaast kunnen worden, dat orde, arbeidskracht en volksgezondheid verloren dreigen te gaan."
- 908 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 2e helft, 804.
- 909 *Idem*, deel 4, eerste helft, 63.
- 910 Blom, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 92.
- 911 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 2e helft, 800.
- 912 *Idem*, deel 4, 1e helft, VII.
- 913 Blom, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 93.
- 914 *Ibidem*.
- 915 *Ibidem*.
- 916 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 2e helft, 801-802.
- 917 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 167.
- 918 *Ibidem*.
- 919 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, eerste helft, 14.
- 920 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 168.
- 921 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 1e helft, 3.
- 922 Nota van het EVD, *De Economische politiek tijdens de bezetting*, ARA, Directie van Handel en Nijverheid 1906-1943, 08773.
- 923 *Ibidem*.
- 924 Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, 77. Zowel Hirschfeld als Louwes zouden in het laatste jaar een aantal extreme eisen van de bezetter hebben weten te voorkomen.
- 925 Brief van Hirschfeld, november 1940, archief Directie van Handel en Nijverheid, ARA.

- 926 Nota Bureau Economisch Onderzoek, 30 maart 1944, archief Directie van Handel en Nijverheid, 7484, ARA.
- 927 Brief van Brouwers, afdeling Economisch Onderzoek, bureau Industrialisatie, 21 april 1941, Archief Directie van Handel en Nijverheid, ARA.
- 928 Van der Kooy was voorzitter.
- 929 Brief van Van der Kooy aan Van der Mandele, 4 maart 1942, archief Directie van Handel en Nijverheid, ARA.
- 930 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 16 juni 1941, archief CBS.
- 931 De commissie was als volgt samengesteld: prof.dr.Ph.J. Idenburg (voorzitter), ir.H. van der Kaa, prof.ir.Th.K. van Loohuizen, prof.L. van Vuuren, prof.dr.ir.H. ter Veen, prof.dr.J. van Loon, prof.dr.E.W. Hofstee, dr.ir.F. Bakker Schut, mr.E.D.M. Koning en drs.G.H.L. Zeegers (secretaris).
- 932 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 1 december 1947, archief CBS.
- 933 Nota van Th. Niemeyer, *opmerkingen n.a.v. de nota van het CBS en het desbetreffende commentaar van mr. De Kock van Leeuwen*, archief Directie van Handel en Nijverheid, ARA.
- 934 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 1e helft, 20. Ook hierbij betrokken waren mr.K.P. van der Mandele (voorzitter van de Rotterdamse Kamer van Koophandel en Fabrieken), de bankier mr.H.C. van Maasdijk (NSB), de houthandelaar F.B.J. Gips (NSB), J.M. Honig (directeur van Heinekens Brouwerij te Amsterdam, W.H. de Monchy, T.J. Twijnstra (Utrechts industrieel), mr.B.J.M. van Spaendonck (directeur van het Rijksbureau voor wol en lompen en Noord-Brabants industrieel) en dr.L.P. Krantz (Leidse dekenfabrikant en NSB'er).
- 935 *Idem*, 22.
- 936 Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, 90.
- 937 *Idem*, 75.
- 938 *Ibidem*.
- 939 Verseput, *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam*, 212.
- 940 *Ibidem*.
- 941 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 1e helft, 271.
- 942 D. Barnouw en R. Stellinga, *Ondernemers en orde-ning in bezet Nederland*, 75.
- 943 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 10 juni 1941, archief CCS.
- 944 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor de bedrijfsindeling, 9 december 1941, archief CCS.
- 945 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 13 december 1941, archief CCS.
- 946 *Ibidem*.
- 947 *Ibidem*.
- 948 Notulen van de subcommissie voor de bedrijfsindeling, 9 december 1941, archief CCS.
- 949 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 1e helft, 31.
- 950 Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, 82.
- 951 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 1e helft, 31.
- 952 *Ibidem*.
- 953 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 10 juni 1941, archief CCS.
- 954 Idenburg, *Overzicht van de werkzaamheden van het Centraal Bureau van de Statistiek*, archief CCS.
- 955 *Ibidem*.
- 956 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 16 juni 1941, archief CBS.
- 957 *Ibidem*.
- 958 Brief van Hirschfeld aan de afdeling Nijverheid, 6 juni 1940, archief Directie van Handel en Nijverheid, 2.06.001, ARA.
- 959 Jaarverslag van het CBS over 1940.
- 960 Idenburg, *De centralisatie voltooid*, 5.
- 961 *Ibidem*.
- 962 Toelichting op de Verordening, houdende bepalingen betreffende het instellen van statistische onderzoeken op sociaal en economisch gebied, *map Wettelijke regeling van statistische onderzoeken*, archief CCS.
- 963 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 1e helft, 60-61.
- 964 Verordening nummer 23 uit 1940 bevatte de volgende, voor ons relevante, bepaling:
1. De Secretarissen-generaal van de Nederlandse departementen zijn gemachtigd om binnen de grenzen van hun bevoegdheid de maatregelen, noodig voor de handhaving van de openbare orde en voor de veiligheid van het openbare leven, te nemen en in het bijzonder om rechtsvoorschriften uit te vaardigen, alsmede om aan de hen ondergeschikte of onder hun toezicht staande autoriteiten, colleges ambtenaren, diensten, bedrijven en inlichtingen van openbaren of niet openbaren aard en de daarbij betrokken personen aanwijzingen te geven.
2. De ingevolge alinea 1 uitgevaardigde voorschriften mogen strafbedreigingen bevatten.

- 965 Notulen van de subcommissie voor de wettelijke grondslag voor statistische onderzoeken, 11 september 1941, archief CCS.
- 966 Blom, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 76.
- 967 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 1e helft, 32.
- 968 *Ibidem*.
- 969 *Idem*, 154.
- 970 Brief van Hirschfeld aan Idenburg, 4 februari 1941, Archief Directie van Handel en Nijverheid 1906-1943 (1945), 2.06.001, ARA.
- 971 Brief van Hirschfeld aan Van der Kooy, 25 augustus 1941, betreffende het continu budget-onderzoek, Archief Directie van Handel en Nijverheid, 2.06.001, ARA.
- 972 Brief van Hirschfeld aan Idenburg, 5 mei 1944, Directie van Handel en Nijverheid, 2.06.001, 7996, ARA.
- 973 Brief van Hirschfeld aan Van der Kooy, 23 juli 1940, betreffende statistische publicaties, Archief Directie van Handel en Nijverheid, ARA.
- 974 *Ibidem*.
- 975 Interview met H.G.C. Nanninga, gehouden op 2 november 1995.
- 976 Jaarverslag van het CBS over 1944.
- 977 *Ibidem*.
- 978 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 27.
- 979 Onder andere in interviews met C.A. Oomens en H.G.C. Nanninga.
- 980 Brief van Hirschfeld aan Van der Kooy, 23 juli 1940, ARA.
- 981 Richtlijnen tot beperking van publikaties op economisch gebied, 30 juni 1941, archief CBS.
- 982 *Ibidem*.
- 983 Jaarverslag van het CBS over 1944.
- 984 Brief van Hirschfeld aan Van der Kooy, 29 juli 1941, Archief Directie voor Handel en Nijverheid, ARA.
- 985 *Ibidem*.
- 986 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 10 juni 1940, Archief CBS.
- 987 *Ibidem*.
- 988 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 13 december 1941, archief CCS.
- 989 Idenburg, *Overzicht van de werkzaamheden van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, archief CCS.
- 990 *Ibidem*.
- 991 Brief van Hirschfeld aan Idenburg, 12 februari 1941, map Huisvesting CBS/ Organisatie CBS, archief CCS.
- 992 *Ibidem*.
- 993 Brief van Aalberse aan Idenburg, archief CCS.
- 994 Brief van Idenburg aan Hirschfeld, 14 februari 1914, map Huisvesting CBS/ Organisatie CBS, archief CCS.
- 995 *Ibidem*.
- 996 Brief van Hirschfeld aan Van der Kooy, 23 mei 1941, Archief Directie van de Handel en Nijverheid, 2.06.001, ARA.
- 997 Brief van Hirschfeld aan Van der Kooy, 3 mei 1941, Archief Directie van Handel en Nijverheid, ARA.
- 998 Brief van Hirschfeld aan de CCS, 25 april 1941, map wettelijke regelingen van statistische onderzoeken, archief CCS.
- 999 Idenburg, *Coördinatie van statistisch onderzoek*, 70, bibliotheek CBS.
- 1000 Brief van Hirschfeld aan Van der Kooy over de bespreking van 3 mei 1941, Archief Directie van Handel en Nijverheid, ARA.
- 1001 Brief van Verstege aan Idenburg, 20 juni 1941, archief CCS.
- 1002 Toelichting op het Besluit, houdende bepalingen betreffende het instellen van statistische onderzoeken op sociaal en economisch gebied, archief CCS.
- 1003 Notulen van de vergadering van de subcommissie wettelijke regeling voor statistische onderzoeken, archief CCS.
- 1004 *Ibidem*.
- 1005 Jaarverslag van het CBS over 1941.
- 1006 Toelichting op het Besluit, archief CBS.
- 1007 *Ibidem*.
- 1008 *Ibidem*.
- 1009 *Ibidem*.
- 1010 *Ibidem*.
- 1011 *Ibidem*.
- 1012 *Ibidem*.
- 1013 *Ibidem*.
- 1014 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 10 juni 1941, archief CCS.
- 1015 *Ibidem*.
- 1016 *Ibidem*.
- 1017 *Ibidem*.
- 1018 *Ibidem*.
- 1019 *Ibidem*.
- 1020 *Ibidem*.
- 1021 Bijlage III bij het conceptbesluit, opmerkingen van De Mol van Otterloo, 12 juni 1941, map wettelijke regeling voor statistische onderzoeken, archief CCS.
- 1022 Verslag van het gesprek met Zaalberg, 18 juni 1941, map wettelijke regeling voor statistische onderzoeken, archief CCS.

- 1023 *Ibidem.*
- 1024 Bijlage I bij het conceptbesluit, opmerkingen van Scholtens, 19 juni 1941, map wettelijke regeling voor statistische onderzoeken, archief CCS.
- 1025 *Ibidem.*
- 1026 *Ibidem.*
- 1027 Brief van Broeckhuysen aan Idenburg, 10 juli 1941, map wettelijke regeling voor statistische onderzoeken, archief CCS.
- 1028 Notulen van de vergadering van de de CCS, 22 juli 1941, map wettelijke regeling, archief CCS.
- 1029 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 1e helft, 34.
- 1030 *Idem*, 35.
- 1031 Notulen van de vergadering van de CCS, 22 juli 1941, archief CCS.
- 1032 *Ibidem.*
- 1033 Claeys was de opvolger aldaar van Van Zanten, en was uit die hoofde CCS-lid tussen 1938 en 1946.
- 1034 Brief van Claeys aan de CCS, 6 oktober 1941, map wettelijke regeling voor statistische onderzoeken, archief CCS.
- 1035 Notulen van de subcommissie voor de wettelijke grondslag, oktober 1941, archief CCS.
- 1036 Brief Idenburg aan de subcommissie voor de wettelijke grondslag voor de statistiek, 14 oktober 1941, archief CCS.
- 1037 Brief van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten aan de CCS, 6 oktober 1941, archief CCS.
- 1038 Notulen van de subcommissie voor de wettelijke grondslag, oktober 1941, archief CCS.
- 1039 Toelichting van De Ranitz, 1941, archief CCS.
- 1040 *Ibidem.*
- 1041 Brief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam aan de CCS, 2 oktober 1941, archief CCS.
- 1042 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 2e helft, 706.
- 1043 *Ibidem.*
- 1044 Notulen van de subcommissie voor de wettelijke grondslag, archief CCS.
- 1045 *Ibidem.*
- 1046 *Ibidem.*
- 1047 Idenburg, *Coördinatie van statistisch onderzoek*, 70.
- 1048 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 9 november 1942, archief CBS.
- 1049 Idenburg, *Coördinatie van statistisch onderzoek*, 71.
- 1050 *Ibidem.*
- 1051 Jaarverslag van het CBS over 1943.
- 1052 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 13 september 1943, archief CBS.
- 1053 Interview gehouden met C.A. Oomens.
- 1054 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 31 oktober 1944, archief CBS.
- 1055 *Ibidem.*
- 1056 CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945*, (Utrecht, 1947), VI.
- 1057 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 9 januari 1945, archief CBS.
- 1058 Jaarverslag van het CBS over 1941.
- 1059 Jaarverslag van het CBS over 1944.
- 1060 *Ibidem.*
- 1061 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 27.
- 1062 CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren*, 15.
- 1063 *Ibidem.*
- 1064 Wat hier precies mee bedoeld werd, weten we niet. Wellicht wordt hiermee geduid op de eerder genoemde registratie van joodse bedrijven, via de formulieren van de Kamers van Koophandel. Dit vond plaats bij een bureau in 's-Gravenhage. Wellicht was de mechanische bewerking aan het ESBU uitbesteed?
- 1065 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 9 januari 1945.
- 1066 *Ibidem.*
- 1067 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 2e helft, 74.
- 1068 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 1e helft, 682.
- 1069 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 28.
- 1070 *Idem*, 40.
- 1071 Jaarverslag van het CBS over 1948.
- 1072 Jaarverslag van het CBS over 1954.
- 1073 Den Breems, *Een halve eeuw statistiek*, 40.
In dit verband kunnen we nog een aardige anekdote over de landbouwstatistieken vermelden. De minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, S.L. Mansholt, deelde de CCS in mei 1947 mede, dat hij een 'Commissie voor de landbouw- en voedselvoorzieningsstatistiek' had ingesteld, onder leiding van prof.dr.ir.M.J.L. Dols. Onder de taken van deze commissie taken viel, aldus de minister, het "aan mij (on-) gevraagd advies brengen van vraagstukken van statische aard". Aalberse was woedend. Zijn reactie luidde als volgt. "Wat is dit voor een commissie? Komt deze uit de lucht vallen of is er overleg gepleegd met de secretaris van de CCS? Of met minister Huysmans? 't Lijkt op een begin van weder-afscheiding van de landbouwstatistieken!" Idenburg

- stelde hem echter gerust. Hij antwoordde hem, dat deze commissie niets anders was dan de 'oude' commissie voor de voedselvoorzienings-statistiek, die al sinds 1941 bestond maar nu in een nieuw jasje was gestoken. "Deze commissie is in wezen een interne commissie van het ministerie. Zij heeft geen officiële status, is noch bij KB, noch bij ministeriële Beschikking, doch slechts bij ministeriële brief ingesteld", aldus Idenburg. Bovendien, zo sprak hij relativerend, had deze adviserende taak meer betrekking op administratieve dan op statistische aangelegenheden. Aalberse reageerde hierna opgelucht. "Zo blijkt dus de zaak onschuldiger dan ik vreesde. Gelukkig is mijn geloof in voorgevoelens niet krachtig. Ik ben dus - althans voorlopig - wel gerustgesteld." (Reactie van Aalberse op schrijven van Idenburg, geen datum, archief CCS).
- 1074 Jaarverslagen van de CCS over 1943 en 1944.
- 1075 Idenburg, *Overzicht van de werkzaamheden van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, archief CCS.
- 1076 Jaarverslag van het CBS over 1939.
- 1077 Jaarverslag van het CBS over 1947.
- 1078 Idenburg, *Overzicht van het werkzaamheden*, archief CCS.
- 1079 Jaarverslag van het CBS over 1945.
- 1080 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 26 september 1945, archief CBS.
- 1081 *Ibidem*.
- 1082 Idenburg, *Overzicht van de werkzaamheden*, archief CCS.
- 1083 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, maart 1946, archief CBS.
- 1084 Jaarverslag van het CBS over 1945.
- 1085 Messing, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15 167.
- 1086 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 14 december 1946, archief CCS.
- 1087 Jaarverslag van de CCS over 1945.
- 1088 *Ibidem*.
- 1089 Van den Bogaard, *The relation between the CBS and CPB: a contested boundary between the past and the future*, 15.
- 1090 Van den Boogaard, *Configuring the Economy*, (Amsterdam, 1998), 143.
- 1091 *Toelichting op het ontwerp*, nr. 81-'45, archief CCS.
- 1092 *Ibidem*.
- 1093 *Ibidem*.
- 1094 Van den Boogaard, *Configuring the Economy*, 143.
- 1095 Van den Bogaard, *The relation between the CBS and CPB*, 15. Ook: *Configuring the Economy*, 144.
- 1096 *Ibidem*.
- 1097 Van den Boogaard, *Configuring the Economy*, (Amsterdam, 1998), 61-65.
- 1098 *Ontwerp KB*, artikel 3, archief CCS.
- 1099 Jaarverslag van de CCS over 1945.
- 1100 *Ibidem*.
- 1101 *Ibidem*.
- 1102 *Ibidem*.
- 1103 *Ibidem*.
- 1104 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 30 juli 1945, archief CBS.
- 1105 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 29 september 1945, archief CBS.
- 1106 Van den Boogaard, *Configuring the Economy*, 144.
- 1107 Interview met C.A. Oomens, gehouden op 19 september 1996.
- 1108 Afscheidstoespraak als directeur van het CBS van Idenburg op 29-30 oktober 1966, archief CBS.
- 1109 Jaarverslag van de CCS over 1945.
- 1110 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 5 juni 1945, archief CBS.
- 1111 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 5 juni 1944, archief CBS.
- 1112 *Ibidem*.
- 1113 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 31 oktober 1944, archief CBS.
- 1114 *Ibidem*.
- 1115 *Ibidem*.
- 1116 Notulen van de hoofdenvergadering van van het CBS, 9 februari 1948, archief CBS.
- 1117 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 28 februari 1944, archief CBS.
- 1118 *Ibidem*.
- 1119 *Ibidem*.
- 1120 *Ibidem*.
- 1121 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 10 oktober 1947, archief CBS.
- 1122 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 9 februari 1948, archief CBS.
- 1123 *Ibidem*.
- 1124 *Ibidem*.
- 1125 De Commissaris van de Koningin in Overijssel kreeg overigens, ondanks het negatieve advies van het CBS en de geringe interesse die er in de rest van het land bleek te bestaan voor zijn plan, toch zijn zin. In Overijssel werd nog in hetzelfde jaar, 1948, een provinciaal statistisch bureau ingesteld.
- 1126 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 23 maart 1948, archief CBS.
- 1127 *Ibidem*.
- 1128 Den Brems, 39. Op 30 juli 1945 werd er op de hoofdenvergadering van het CBS door Idenburg

- uitgelegd wat er met het vraagstuk van de bestudering van de annexatie precies werd bedoeld. Volgens hem was de initiatiefnemer dr. F. Bakker Schut, de directeur van de Rijksdienst voor het Nationale Plan. Onder voorzitterschap van ir.J. van de Broek voerde een commissie actie voor gebiedsuitbreiding van Nederland (ten koste van Duits grondgebied), terwijl voorts een groep was ingesteld welke onder leiding van Idenburg het vraagstuk bestudeerde. In het archief van het CBS zijn overigens de schade- en annexatieberekeningen te vinden die Tinbergen tijdens de oorlog heeft gemaakt.
- 1129 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 31 oktober 1944, archief CBS.
- 1130 *Ibidem.*
- 1131 In het jaarverslag van de CCS over 1945 wordt hierover het volgende vermeld. De activiteiten van de CCS herleefden pas toen de herwonnen vrijheid het mogelijk maakte de verbroken contacten weer op te nemen. De Commissie zag zich daarbij onmiddellijk voor de belangrijke taak gesteld na te gaan hoe het Nederlands statistisch apparaat georganiseerd zou moeten worden teneinde te kunnen voldoen aan de maatschappelijke eisen van herstel en vernieuwing. In september 1946 volgde de officiële herbenoeming en aanstelling van de nieuwe departementale vertegenwoordigers.
- 1132 Brief van Idenburg aan de CCS, 20 september 1945, In: *Jaarverslag van de CCS over 1945.*
- 1133 *Ibidem.*
- 1134 Jaarverslag van de CCS over 1945.
- 1135 Schrijven van de ministers van Economische Zaken, Binnenlandse Zaken, Financiën en Verkeer en Waterstaat nr. 195, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1136 Jaarverslag van het CBS over 1947.
- 1137 Nota afdeling Economisch Onderzoek, Centraal Archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, 2.06.087, ARA.
- 1138 *Ibidem.*
- 1139 *Ibidem.*
- 1140 *Ibidem.*
- 1141 Aantekening voor minister Mansholt door de afdeling Economisch Onderzoek, 16 maart 1950, Centraal archief van het departement van Economische Zaken, ARA.
- 1142 Brief Directeur-generaal van Handel en Nijverheid, 2 februari 1949, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1143 Aantekening voor minister Mansholt, 16 maart 1950, ARA.
- 1144 *Ibidem.*
- 1145 Brief van het CBS, nr. 266-49-2, Centraal archief van het departement van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1146 Den Breems, *Een halve eeuw statistieken*, 39.
- 1147 Nota van de afdeling Economisch Onderzoek, 15 februari 1950 aan de Secretaris-generaal, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1148 Brief van Economische Zaken aan de CCS, 16 september 1946, nr. 51037, archief CCS.
- 1149 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 14 december 1946, archief CCS.
- 1150 *Ibidem.*
- 1151 Brief van Idenburg aan de CCS, 17 oktober 1946, archief CCS.
- 1152 *Ibidem.*
- 1153 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 11 november 1946, archief CBS.
- 1154 *Ibidem.*
- 1155 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 17 maart 1947, archief CBS.
- 1156 Brief van Idenburg aan de CCS, 23 maart 1948, archief CCS.
- 1157 *Ibidem.*
- 1158 *Ibidem.*
- 1159 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 31 mei 1948, archief CBS.
- 1160 Brief van Verwoerd aan Idenburg, 23 juni 1948, archief CCS.
- 1161 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 5 juli 1948, archief CBS.
- 1162 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 10 juli 1948, archief CBS.
- 1163 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 23 september 1948, archief CBS.
- 1164 Brief van Economische Zaken aan de directeur Rijksbegroting, 3 december 1948, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1165 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 10 juli 1948, archief CBS.
- 1166 Brief van Tinbergen aan het departement van Economische Zaken, 26 juli 1947, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1167 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 23 september 1948, archief CBS.

- 1168 *Ibidem*. Het door Idenburg geopperde denkbeeld dat de inkomsten uit werkzaamheden van het CBS ook aan het Bureau ten goede zouden komen, werd afgewezen door de minister van Economische Zaken. Dit gezien zijn ervaringen bij de prijsbeheersing en de rijksbureaus. Wel was hij bereid de totstandkoming van een suppletoire begroting voor het CBS te bevorderen, indien tegenover de verhoging van de uitgaven een groter bedrag aan inkomsten geboekt zou staan. Financiën ging hier echter niet mee akkoord. Een compromis werd bereikt toen de minister in december 1948 aan het CBS liet weten, dat hij ermee akkoord ging dat de kosten verbonden aan het verstrekken van gegevens aan derden ingevolge incidentele verzoeken van belanghebbenden en overheidsinstanties, in rekening werden gebracht. O. Bakker van het CBS "juichte dit toe omdat onder het mom van het is toch gratis" zeer veel inlichtingen aan het CBS gevraagd werden. (hoofdenvergadering van 6 december 1948).
- 1169 Nota van Idenburg (ontwerp van een nieuwe wettelijke regeling) voor de CCS, 17 februari 1948, archief CCS.
- 1170 Brief van het departement van Handel, Nijverheid en Landbouw, 21 juni 1945, nr. 2373 J.Z./8, archief CCS.
- 1171 *Ibidem*.
- 1172 Nota van Idenburg aan de CCS, 21 mei 1948, archief CCS.
- 1173 Jaarverslag van het CBS over 1945.
- 1174 Nota van Idenburg aan de CCS, 17 februari 1948, archief CCS.
- 1175 Brief van de minister van Handel, Nijverheid en Landbouw aan Idenburg, 7 mei 1946, archief CCS.
- 1176 Brief van Aalberse aan het departement van Economische Zaken, 18 juli 1946, archief CCS.
- 1177 Nota van Idenburg aan de CCS, 21 mei 1948, archief CCS.
- 1178 Ontwerpen van wet van Idenburg, 17 februari 1948, archief CCS.
- 1179 *Ibidem*.
- 1180 *Ibidem*.
- 1181 *Ibidem*.
- 1182 *Ibidem*.
- 1183 Nota van Idenburg aan de CCS, 21 mei 1948, archief CCS.
- 1184 *Ibidem*.
- 1185 *Ibidem*.
- 1186 Artikel 136 en 146 van de Grondwet.
- 1187 Nota van Idenburg aan de CCS, 21 mei 1948, archief CCS.
- 1188 Rapport van de subcommissie voor de wettelijke grondslag, 15 mei 1948, archief CCS.
- 1189 Briefje van Aalberse aan Idenburg, (geen datum), archief CCS.
- 1190 Briefje Verstege aan de CCS, (geen datum), archief CCS.
- 1191 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 15 mei 1948, archief CCS.
- 1192 *Ibidem*.
- 1193 Brief van de minister van Economische Zaken aan de CCS, archief CCS.
- 1194 *Ibidem*.
- 1195 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 29 mei 1948, archief CCS.
- 1196 *Ibidem*.
- 1197 *Ibidem*.
- 1198 *Ibidem*.
- 1199 *Ibidem*.
- 1200 *Ibidem*.
- 1201 *Ibidem*.
- 1202 Interview met C.A. Oomens, gehouden op 19 september 1996. Hij vertelde ook, dat er in 1948-1949 plannen zijn geweest om de nacalculatie van het CBS over te brengen naar het CPB. Hij was hier zelf tegen, vanwege het wervallen van de controle door het CBS op de CPB-plannen.
- 1203 Brief van de minister van Economische Zaken aan de Directeur-generaal van de Statistiek, 8 juni 1948, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1204 Brief van Hirschfeld aan de minister van Economische Zaken, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, 2.06.087, ARA.
- 1205 *Ibidem*.
- 1206 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 189.
- 1207 Brief van Hirschfeld aan Van den Brink, ARA. Van Zanden en Griffiths wijzen er op, dat het structurele tekort op de betalingsbalans een maatstaf vormde ter bepaling van de Marshall-hulp. Nederland, dat in 1947 een groter tekort dan de omliggende landen had, heeft dus vrij sterk geprofiteerd. In een interview met Tinbergen (Passenier, *CPB*, mei 1990) werd hem gevraagd of het waar was, dat hij in 1948/1949 een Noodplan zou hebben opgesteld, waardoor de Nederlandse regering van de Amerikaanse een extra lening zou hebben ontvangen waarmee een belangrijk deviezentekort gedekt kon worden. Tinbergen kon zich dit niet meer

- herinneren, maar zei wel dat het denkbaar was dat Hirschfeld daar een goed gebruik van had gemaakt. (*Passenier*, 20).
- 1208 Uitspraak van prof.dr.H.M. de Lange, In: *Passenier, Gesprekken over het Centraal Planbureau* (manuscript, CPB, mei 1990), 42.
- 1209 Aantekening van Hirschfeld, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1210 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS 24 januari 1949, archief CBS.
- 1211 *Ibidem*.
- 1212 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 29 mei 1948, archief CCS.
- 1213 *Ibidem*.
- 1214 *Ibidem*.
- 1215 J.H.P.M. van de Grinten, *Nederlandsch bestuursrecht*, eerste druk, 20.
- 1216 Brief van Verstege aan Idenburg (persoonlijk), 16 december 1948, archief CCS.
- 1217 Nota van de afdeling Economisch Onderzoek aan de Secretaris-generaal, 15 mei 1958, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, 2.06.087, ARA.
- 1218 *Ibidem*.
- 1219 *Ibidem*.
- 1220 *Ibidem*.
- 1221 *Ibidem*.
- 1222 *Ibidem*.
- 1223 *Ibidem*.
- 1224 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 31 mei 1948, archief CBS.
- 1225 Brief van Verstege aan Aalberse, 3 juni 1948, archief CCS.
- 1226 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 20 december 1948, archief CBS.
- 1227 Kanttekening voor de minister bij de nota van de afdeling A.F.Z. inzake de begroting van het CBS over 1949, 10 januari 1949, Centraal archief ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1228 *Ibidem*.
- 1229 Nota 103, afdeling A.F.Z. 171-'49, Centraal archief ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1230 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 24 januari 1949, archief CBS.
- 1231 Brief van de CCS aan het departement van Economische Zaken, Centraal archief ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1232 Nota van de CCS, 29 december 1948, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1233 *Ibidem*.
- 1234 Nota 103 van de afdeling A.F.Z. 171-'49, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1235 *Ibidem*.
- 1236 Kanttekening bij de nota van de afdeling A.F.Z. inzake de begroting van het CBS voor 1949, 20 januari 1949, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1237 Brief van de minister van Economische Zaken aan het CBS, december 1950, Centraal archief ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1238 *Ibidem*.
- 1239 *Ibidem*.
- 1240 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 26 januari 1950, archief CBS.
- 1241 *Ibidem*.
- 1242 Brief van de minister van Economische Zaken aan de minister van Financiën, 3 december 1948, Centraal archief van het ministerie van Economische Zaken 1944-1965, ARA.
- 1243 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 6 februari 1950, archief CBS.
- 1244 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 15 december 1952, archief CBS.
- 1245 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 7 oktober 1946, archief CBS.
- 1246 *Ibidem*.
- 1247 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 9 januari 1954, archief CCS.
- 1248 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 11 december 1950, archief CBS.
- 1249 Brief van Idenburg aan de CCS, 27 augustus 1951, map subcommissie centralisatie van de statistiek, archief CCS.
- 1250 Brief van de CCS aan de minister van Economische Zaken, 24 januari 1955, map centralisatie van de statistiek, archief CCS.
- 1251 *Ibidem*.
- 1252 D.J.C. van Batenburg, *Regionaliteit in de statistiek*, In: *Statistisch magazine* 1983, nr. 2, 11.
- 1253 H. van Oyen, *Overheidsstatistiek in Nederland*, In: *B&G*, februari 1993, 22.
- 1254 *Ibidem*.
- 1255 H.K. van Tuinen, *Gemeenten en de officiële statistieken in Nederland*, In: *Burgerzaken* nr. 527, 307.
- 1256 *Ibidem*.
- 1257 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 21 september 1959, archief CBS.
- 1258 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 6 januari 1947, archief CBS.

- 1259 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 12 mei 1947, archief CBS.
- 1260 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, juni 1947, archief CBS.
- 1261 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 1 december 1947, archief CBS.
- 1262 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 8 december 1947, archief CBS.
- 1263 Gesprekspuntenlijst voor overleg met departement van Economische Zaken over een deelakkoord. Betrekkingen en verhoudingen tot derden 1981-, archief CBS (BPA: 01.72-D16407).
- 1264 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 15 december 1947, archief CBS.
- 1265 *Ibidem.*
- 1266 Door middel van het geven van rondleidingen op het CBS of het organiseren van een dag die gewijd was aan de gemeentestatistiek, bijvoorbeeld tijdens de viering van het 50-jarig bestaan van het CBS in 1949, zou het CBS kunnen inventariseren welk nut de gemeenten konden hebben van zijn werkzaamheden. Een regionaal-statistisch handboek en een regionaal-statistisch kaartstelsel zouden voorts geschikte instrumenten zijn om de belangstelling van de gemeenten voor het werk van het CBS op te wekken. Helaas was hier door bezuinigingen nooit personeel beschikbaar voor geweest. Overigens had een van de afdelingshoofden van het CBS de ervaring dat “*niet alle burgemeesters vreemdelingen waren in het statistisch Jeruzalem.*” (hoofdenvergadering van 15 december 1947).
- 1267 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 1 december 1947, archief CBS.
- 1268 *Ibidem.*
- 1269 In een artikel van H. van Oyen, directeur van het Bureau voor Onderzoek en Statistiek O+S Amsterdam, getiteld “*Overheidsstatistiek in Nederland*” (B&G, februari 1993), schrijft hij dat er in 1993 circa 60 Nederlandse gemeenten over een eigen statistisch bureau beschikken.
- 1270 H.A. de Gans, *Mr.dr.J.H. van Zanten*, (Amsterdam, 1994), 39.
- 1271 Van Oyen, *Overheidsstatistiek in Nederland*, 20. Verder waren de gemeentelijke bureaus met name actief op het terrein van de bevolkingsstatistiek. Volgens De Gans, die de geschiedenis van het Amsterdamse statistische bureau onderzocht, was dit bureau tot het einde van de jaren vijftig druk bezig met het opnieuw opbouwen van statistische dataverzamelingen. Het volgde het voorbeeld van het CBS in de jaren zestig en begon bevolkingsprognoses te maken.
- 1272 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, oktober 1947, archief CBS.
- 1273 *Ibidem.*
- 1274 *Ibidem.*
- 1275 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 27 oktober 1947, archief CBS.
- 1276 *Ibidem.*
- 1277 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 15 november 1954, archief CBS.
- 1278 *Ibidem.*
- 1279 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, november 1954, archief CBS.
- 1280 Van Oyen, *Overheidsstatistiek in Nederland*, 20. We lezen hier: “*Eigenlijk is er pas sinds de jaren '70 sprake van een zodanige bruikbaarheid van de landelijke cijfers, dat Amsterdam en 's-Gravenhage zijn gestopt met het verzamelen en publiceren van gemeentelijke cijfers. In veel beperkter vorm is dit onderzoek in Amsterdam overigens inmiddels weer hervat. (...) Anders dan in het verleden, is er in dit project echter geen sprake van afstemming en samenwerking met het CBS.*”
- 1281 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, juni 1957, archief CBS.
- 1282 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, oktober 1955, archief CBS.
- 1283 Van Tuinen, *Overheidsinformatie en het belang van de statistiek*, 3.
- 1284 Uitspraak van Tinbergen tijdens een interview, In: Passenier, *Gesprekken over het Centraal Planbureau*, (CPB, mei 1990), 20.
- 1285 Jaarverslag van het CBS over 1953.
- 1286 *Ibidem.*
- 1287 J.G. Koopmans, In: *Economisch-Statistische Berichten*, nr. 1858-1908, 11 november 1953, 903.
- 1288 *Idem*, 911.
- 1289 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 9 januari 1954, archief CCS.
- 1290 *Ibidem.*
- 1291 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 9 januari 1954, archief CCS. Na de opvoering van de Gijbsbrecht van Aemstel, die elk jaar met Oud-en Nieuw in Amsterdam plaatsvond, werd er altijd door dit echtpaar in een komische noot de politiek op de hak genomen. Bij de jaarwisseling van 1953-1954 was het CBS hier dus slachtoffer van geweest.
- 1292 Koopmans, In: *Economisch-Statistische Berichten*, 904.

- 1293 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 19 oktober 1953, archief CBS.
- 1294 C.A. Oomens noemde de kwestie rondom het prijsindexcijfer een geval waarin het CBS zijn vingers heeft gebrand. (Interview gehouden op 19 september 1996).
- 1295 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 6 februari 1962, archief CBS.
- 1296 Idenburg, Nota betreffende de methodiek der prijsindexcijfers van het levensonderhoud, (CBS, 1958), archief CCS.
- 1297 *Ibidem.*
- 1298 *Ibidem.*
- 1299 *Ibidem.*
- 1300 *Ibidem.*
- 1301 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, juni 1957, archief CBS.
- 1302 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 5 januari 1960, archief CBS.
- 1303 *Ibidem.*
- 1304 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 5 december 1960, archief CBS.
- 1305 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 9 januari 1961, archief CBS.
- 1306 Van Oyen, *Overheidsstatistiek in Nederland*, 21.
- 1307 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 5 december 1960, archief CBS.
- 1308 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 23 januari 1961, archief CBS.
- 1309 Van Tuinen, *Gemeenten en de officiële statistiek in Nederland*, 312.
- 1310 "Daarom neemt het CBS de duidelijke geluiden die over de enquêtedruk worden vernomen zo serieus en komt het Bureau, gegeven het onvermogen van het CBS om op alle regionale vraag naar statistieken te reageren, met suggesties voor samenwerking", aldus Van Tuinen (312).
- 1311 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 19 maart 1951, archief CBS.
- 1312 Ingevolge artikel 93,2 van de Wet op de Bedrijfsorganisatie kan bij AMvB, zo nodig onder het stellen van regelen, de regeling of nadere regeling van een of meer van de volgende onderwerpen of onderdelen daarvan aan het (bedrijfs-) lichaam worden overgelaten, voorzover de regeling daarvan niet bij of krachtens de wet bij uitsluiting aan anderen is opgedragen: a. de registratie van ondernemingen, waarvoor het lichaam is ingesteld en van de in die ondernemingen werkzame personen, b. het onderzoek op sociaal, economisch en technisch gebied (bron: CCS, map *centralisatie van de statistiek*).
- 1313 Onder registratie verstond de CCS drie zaken: 1. het verzamelen van gegevens d.m.v. op uniforme wijze gestelde vragen bij een zorgvuldig bepaald aantal personen of instellingen, 2. het methodisch rangschikken, opbergen en bewaren van deze gegevens, 3. het gebruiken van individuele gegevens ten dienste van administratieve doeleinden. Onder statistiek verstond het CCS hetzelfde als onder punt 1 en 2 van de registratie. Alleen punt 3 week af: het publiceren van de uitkomsten van deze activiteiten in absolute en/of relatieve cijfers in tabellen en grafische voorstellingen. Onder onderzoek verstond de CCS: de doelgerichte studie (o.a. op basis van statistische gegevens), welke dient tot voorbereiding van het beleid.
- 1314 Nota van de CCS, map *centralisatie van de statistiek*, archief CCS.
- 1315 *Ibidem.*
- 1316 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, november 1950, archief CBS. Hij vervolgde met de opmerking, "dat hij zich er daarom graag rekenschap van zou geven of het CBS aan het bedrijfsleven niet teveel vraagt". Overigens wees hij daarnaast op het feit dat de houding van het bedrijfsleven ook veroorzaakt kon zijn door de activiteiten van andere instellingen, die eveneens vragenlijsten stuurden.
- 1317 *Ibidem.*
- 1318 Brief van Idenburg aan prof.dr.F. de Vries, 2 maart 1951, Betrekkingen en verhoudingen tot derden, algemeen 1946-1988, archief CBS (BPA 01.72-D1178).
- 1319 Brief van Idenburg aan de minister van Economische Zaken, 31 mei 1951, Betrekkingen en verhoudingen tot derden, Algemeen 1946-1988, archief CBS (BPA 01.72-D1178). Van deze moeheid werd een paar jaar later in de vergadering van de CCS melding gemaakt door mr.B.J.M. van Spaendonck, lid van de CCS namens de Tilburgse Kamer van Koophandel. "Was het niet wenselijk", zo vroeg hij de CCS, "nu het bedrijfsleven weer een grotere bewegingsvrijheid genoot, minder gegevens in plaats van meer te gaan vragen?" Tinbergen antwoordde hier op, dat dit al geschiedde. Over het algemeen zou er gesproken kunnen worden van een tendens, waarin de belangstelling voor individuele gegevens afnam, terwijl de vraag naar algemeen materiaal toe zou nemen.

- 1320 Brief van het Hoofd afdeling 8 aan Idenburg, 27 april 1953, *Betrekkingen en verhoudingen tot derden*, archief CBS.
- 1321 Brief van de minister van PBO's aan de CCS, map centralisatie van de statistiek, CCS.
- 1322 *Ibidem*.
- 1323 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 1 januari 1954, archief CBS.
- 1324 Brief van Idenburg aan de CCS, 12 november 1955, archief CCS.
- 1325 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 14 mei 1955, archief CCS.
- 1326 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor de centralisatie, 30 november 1955, archief CCS.
- 1327 *Ibidem*.
- 1328 Hij gebruikte het argument, dat "we juridisch niet het contact met de CCS kunnen leggen. We willen hetzelfde bereiken via het CBS."
- 1329 Rapport van de subcommissie voor de centralisatie van de statistiek, 14 december 1955, archief CCS.
- 1330 *Ibidem*.
- 1331 Brief van de minister van Economische Zaken aan de CCS, 23 juli 1955, map centralisatie van de statistiek, archief CCS.
- 1332 *Ibidem*.
- 1333 Rapport van de subcommissie voor de centralisatie van de statistiek, 14 december 1955. "De CCS meent stelling te moeten nemen tegen de gedachte, dat statistieken van algemeen belang zouden kunnen behoren tot het terrein van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, een gedachte die gemakkelijk post zou kunnen vatten, indien bijvoorbeeld vertegenwoordigers van de SER en de Kamers van Koophandel zich buiten de CCS met dit onderwerp bezig zouden houden. De CCS meent dat de zorg voor de statistische voorlichting van overheid en maatschappij overheidstaak is en moet blijven en dat de wetgeving op het gebied der PBO geen grond geeft tot herziening van dit principe."
- 1334 *Ibidem*.
- 1335 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 14 mei 1955, archief CCS.
- 1336 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 9 januari 1957, archief CCS.
- 1337 *Ibidem*.
- 1338 *Ibidem*.
- 1339 *Ibidem*.
- 1340 We noemen de eerste stelling. "De verzorging van de statistiek voor praktische en wetenschappelijke doeleinden is, voorzover zij nodig is in het belang van het Nederlandse volk, taak van de Rijksoverheid en opgedragen aan het Centraal Bureau voor de Statistiek. Registratie en onderzoek kunnen aan andere organen worden overgelaten".
- 1341 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 9 januari 1957, archief CCS.
- 1342 *Ibidem*.
- 1343 *Ibidem*.
- 1344 Lichtenauer maakte in het vervolg van zijn betoog een de volgende vergelijking. "De gehele gang van zaken doet mij denken aan een boer die een grote kudde vee bezit en één stier, waarmee hij uiterst zuinig omgaat, terwijl hij anderzijds op grote schaal kunstmatige inseminatie in zijn kudde toelaat. Geen wonder dat men ten slotte aan het nut, ja zelfs aan het bestaansrecht van die stier begint te twijfelen." (*Ibidem*).
- 1345 *Ibidem*.
- 1346 *Ibidem*.
- 1347 Brief van Idenburg aan A.F.J. Penders, 23 februari 1951, *Betrekkingen en verhoudingen tot derden*, archief CBS.
- 1348 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, november 1956, archief CBS.
- 1349 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 8 maart 1957, archief CBS.
- 1350 B. de Vet, *Cijfers voor regionaal beleid: veertig jaar regionale jaarrekeningen*, In: *Een eeuw statistieken, Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de 20e eeuw*, (Voorburg/Heerlen 1999).
- 1351 *Ibidem*.
- 1352 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor de Centralisatie, 30 november 1955, archief CCS.
- 1353 Brief van de minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening aan de minister van Economische Zaken, 7 mei 1955, map centralisatie van de statistiek, archief CCS.
- 1354 *Ibidem*. Dat blijkt ook uit de volgende opmerking: "Deze zelfstandigheid wens ik zoveel mogelijk te eerbiedigen, in elk geval niet eenzijdig te beperken door bijzondere voorwaarden te stellen bij de verstrekking van subsidie".
- 1355 *Ibidem*.
- 1356 Brief van het LEI aan de minister van Landbouw, Voedselvoorziening en Visserij, 11 mei 1956, archief CCS.
- 1357 Notulen van de subcommissie voor de Landbouwstatistiek, 16 juli 1956, archief CCS.
- 1358 *Ibidem*.

- 1359 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor de Centralisatie, 30 november 1955, archief CCS.
- 1360 *Ibidem.*
- 1361 *Ibidem.*
- 1362 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 18 mei 1957, archief CCS.
- 1363 Notulen van de subcommissie voor de centralisatie van de statistiek, (geen datum), archief CCS.
- 1364 *Ibidem.*
- 1365 Brief van Idenburg aan de CCS, 12 november 1955, archief CCS. *"Het CBS acht het slechts zijn taak om statistische gegevens te verzamelen voor het gehele land, hetzij door totaaltellingen, hetzij met behulp van steekproeven."*
- 1366 *Ibidem.*
- 1367 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, oktober 1956, archief CBS.
- 1368 *Ibidem.*
- 1369 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 5 november 1956, archief CBS.
- 1370 Brief van de CCS aan de minister van Economische Zaken, 23 mei 1955, map centralisatie van de statistiek, archief CCS.
- 1371 Verslag van de besprekingen tussen het CBS en het EIM, 25-27 oktober 1978. *Betrekkingen en verhoudingen tot derden 1976-1980*, archief CBS (BPA:01.72-D10041, doos 2078).
- 1372 Brief van Idenburg aan Pen, maart 1955, map centralisatie van de statistiek, archief CCS.
- 1373 Verslag van de besprekingen tussen CBS- en EIM functionarissen van 25 tot 27 oktober 1978, *betrekking en verhouding tot derden*, archief CBS (BPA: 01.72-D 0041, doos 2078).
- 1374 *Ibidem.*
- 1375 *Ibidem.* Overigens werd in dezelfde terugblik een EIM-functionaris aan het woord gelaten, die zijn visie op het instituut en zijn positie ten opzichte van het departement van Economische Zaken gaf. *"Ofschoon EZ de grootste bijdrage levert aan de financiële middelen van het EIM, staat de onafhankelijkheid voorop. Het wetenschappelijk fundament, de objectiviteit zowel ten opzichte van de overheid als ten opzichte van het georganiseerde bedrijfsleven is een bestaansvoorwaarde voor het EIM"*.
- 1376 Brief van de minister van Economische Zaken aan de CCS, 10 februari 1955, archief CCS.
- 1377 Memo Idenburg aan Verstege, archief CCS.
- 1378 Brief van Verstege aan Idenburg, 24 februari 1955, archief CCS.
- 1379 Brief van Idenburg aan Pen, maart 1955, archief CCS.
- 1380 Geciteerd in: notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 14 mei 1955, archief CCS.
- 1381 *Ibidem.* De Wolff was toen nog directeur van het Amsterdamse statistische bureau. In 1957 werd hij directeur van het Centraal Planbureau (hij was een oud-medewerker van Tinbergen geweest). Vanaf 1949 was hij lid van de CCS. Tussen 1974 en 1985 was hij voorzitter van deze commissie.
- 1382 Interview met C.A. Oomens, gehouden op 14 oktober 1996.
- 1383 Brief van de CCS aan de minister van Economische Zaken, 19 februari 1952, archief CCS.
- 1384 Brief van Idenburg aan de CCS, 27 augustus 1951, map centralisatie van de statistiek, archief CCS.
- 1385 Rapport van de subcommissie voor de centralisatie van de statistiek, 14 november 1951, archief CCS.
- 1386 Brief van de CCS aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1951, archief CCS.
- 1387 Brief van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan de CCS, 1951, archief CCS.
- 1388 Brief van de CCS aan de minister van Economische Zaken, 19 februari 1952, archief CCS.
- 1389 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 22 januari 1951, archief CBS.
- 1390 *Ibidem.*
- 1391 *Ibidem.*
- 1392 *Ibidem.*
- 1393 Nota van Idenburg aan de CCS, 12 november 1955, map centralisatie van de statistiek, archief CCS.
- 1394 Rapport van de subcommissie van de centralisatie van de statistiek, 1955, archief CCS.
- 1395 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 9 januari 1954, archief CCS. Zo sloot mr.G.M. Greup (secretaris van de Amsterdamse Kamer van Koophandel) zich bij Cobbenhagen aan. *"Men moet zich niet teveel binden aan het beleid. Wat [volgens spreker: AK] vooral nodig is, is de Overheid en andere machten een juist begrip ten aanzien van de bruikbaarheid der cijfers bijbrengen."*
- 1396 *Ibidem.*
- 1397 *Ibidem.*
- 1398 *Ibidem.*
- 1399 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 19 oktober 1953, archief CBS.

- 1400 Brief van de minister van Economische Zaken (en de reactie van de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid hierop) aan de CCS, 5 juli 1955, archief CCS.
- 1401 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 1956, archief CCS.
- 1402 *Ibidem.*
- 1403 *Ibidem.*
- 1404 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor de Centralisatie van de statistiek, 30 november 1955, archief CCS.
- 1405 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 5 april 1954, archief CBS.
- 1406 Brief van de CCS aan de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting, 20 januari 1956, archief CCS.
- 1407 Nota van Idenburg aan de CCS, 12 november 1955, archief CCS.
- 1408 *Ibidem.*
- 1409 Notulen van de vergadering van de subcommissie voor de Centralisatie van de statistiek, 30 november 1955, archief CCS.
- 1410 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 9 januari 1954, archief CCS.
- 1411 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, februari 1954, archief CBS.
- 1412 *Ibidem.*
- 1413 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 2 april 1962, archief CBS.
- 1414 Notulen van de vergadering van de CCS, 9 januari 1954, archief CCS.
- 1415 *Ibidem.*
- 1416 *Ibidem.*
- 1417 Canada, dat volgens Idenburg een opvallende overeenkomst met het CBS vertoonde, vervulde duidelijk een soort voorbeeldfunctie voor het CBS. De directeur van het Canadese statistische bureau, H. Marshall, werd zelfs door Idenburg geciteerd tijdens deze CCS-vergadering. Dit citaat dat volgens Idenburg voor Nederland geschreven zou kunnen zijn, luidde als volgt: *"The only handicap of a centralized Bureau as I see it is the fact that the expenditure on statistics is revealed in a lump sum. Under decentralization it would be split up between departments and would not loom so large in the critic's mind, although it total it would actually be considerably larger."* Het kostenaspect van statistieken kwam kort daarna in de CCS wederom ter discussie te staan. (*Ibidem.*)
- 1418 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 15 januari 1955, archief CCS.
- 1419 *Ibidem.*
- 1420 *Ibidem.*
- 1421 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 9 januari 1957, archief CCS.
- 1422 *Ibidem.*
- 1423 *Ibidem.*
- 1424 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 30 mei 1959, archief CCS.
- 1425 *Ibidem.*
- 1426 *Ibidem.*
- 1427 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 9 januari 1954, archief CCS.
- 1428 *Ibidem.*
- 1429 Nota, behorende bij het schrijven van het CBS nr. 012190-60, afd. D, 26 november 1960, archief CCS.
- 1430 Brief van Idenburg over de social survey aan de CCS, 26 mei 1959, archief CCS.
- 1431 *Ibidem.*
- 1432 Nota van het CBS, 26 november 1960, archief CCS.
- 1433 Nota over de rol van het CBS bij de nieuwe loonpolitiek, bijlage 2 van de pleno-vergadering van de CCS, 16 januari 1960, archief CCS.
- 1434 Het wettelijk kader van de tussen 1945 en 1960 gevoerde geleide loonpolitiek was het Bijzonder Besluit Arbeidsverhoudingen van 1945. Daarbij werd het College van Rijksbemiddelaars (opnieuw) ingesteld, dat de bevoegdheid kreeg om bindende regels met betrekking tot de arbeidsvoorwaarden voor te schrijven en cao's goed te keuren of af te wijzen. (*Van Zanden en Griffiths*, 94).
- 1435 Nota over de rol van het CBS bij de nieuwe loonpolitiek, 16 februari 1960, archief CCS.
- 1436 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 14 januari 1961, archief CCS.
- 1437 Bijlage bij de pleno-vergadering van de CCS, 16 januari 1960, archief CCS.
- 1438 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 14 januari 1961, archief CCS.
- 1439 *Ibidem.*
- 1440 *Ibidem.*
- 1441 *Ibidem.*
- 1442 *Ibidem.*
- 1443 *Ibidem.*
- 1444 Interview met C.A. Oomens, gehouden op 19 september 1996.
- 1445 Passenier, *Gesprekken over het Centraal Planbureau*, 14.
- 1446 *Ibidem.*
- 1447 Interview met de Wolff, gehouden op 5 februari 1996.

- 1448 Passenier, *Gesprekken over het Centraal Planbureau*, 16 en interview met de Wolff.
- 1449 *Idem*, 41.
- 1450 C.A. van den Beld, *Het Centraal Planbureau: zijn invloed, zijn macht en zijn onmacht*, Overdrukken nr. 169, (CPB, 's-Gravenhage, 1979), 54.
- 1451 *Ibidem*.
- 1452 De Wolff, *Het Nederlandse Centraal Planbureau, Etudes Economiques* nrs. 112-113, november 1960 (ISCC, Mons, 1960), 112.
- 1453 *Ibidem*.
- 1454 J.M. den Uyl, *Wat nooit meer terugkwam: het CPB en de lange golf*, In: *Toegepaste economie-grenzen en mogelijkheden*, H. den Hartog en J. Weitenberg (red.), (CPB, 's-Gravenhage, 1984), 22-23.
- 1455 *Ibidem*.
- 1456 F. Hartog, *Centraal Planbureau en minister van Financiën*, In: *Toegepaste economie-grenzen en mogelijkheden*, 293-295.
- 1457 *Ibidem*.
- 1458 Interview met C.A. Oomens, gehouden op 19 september 1996.
- 1459 *Ibidem*.
- 1460 Passenier, *Gesprekken over het Centraal Planbureau*, 14.
- 1461 Van den Boogaard, *Configuring the Economy*, 254.
- 1462 Passenier, *Gesprekken over het Centraal Planbureau*, 45.
- 1463 *Ibidem*.
- 1464 Opmerkingen van Gert den Bakker, medewerker Nationale rekeningen CBS.
- 1465 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, mei 1945, archief CBS.
- 1466 *Ibidem*.
- 1467 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, mei 1948, archief CBS. Het ging hier om het rapport "A survey of the economic situation and prospects of Europe".
- 1468 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 24 mei 1948, archief CBS.
- 1469 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 9 januari 1950, archief CBS.
- 1470 *Ibidem*.
- 1471 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 12 november 1945, archief CBS.
- 1472 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 12 maart 1946, archief CBS.
- 1473 *Ibidem*.
- 1474 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 9 september 1946, archief CBS.
- 1475 Notulen van de bespreking tussen het CBS en het CPB, 18 maart 1946, archief CCS.
- 1476 *Ibidem*.
- 1477 *Ibidem*.
- 1478 *Ibidem*.
- 1479 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 19 maart 1946, archief CBS.
- 1480 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 9 september 1946, archief CBS.
- 1481 Interview met De Wolff, gehouden op 5 februari 1996. Vaak vermeldde het CBS dan dat het "binnenskamers" moest blijven.
- 1482 Notulen van de bespreking inzake de samenwerking tussen het CPB en het CBS op 19 juni 1947, archief CCS.
- 1483 *Ibidem*.
- 1484 Van Cleeff, *De voorgeschiedenis van het Centraal Planbureau*, 13.
- 1485 Brief van Idenburg aan Tinbergen, 18 mei 1953, Verhouding van het CBS met het CPB en afbakening van werkzaamheden 1946-1959, archief CBS (BPA: 01.72-D1188, doos 1811).
- 1486 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 17 april 1950, archief CBS. Het betreffende rapport werd vervolgens, na overleg tussen Tinbergen en Idenburg, in de CBS-publicatie "Statistische en econometrische onderzoeken" opgenomen. Daar ontmoette het veel kritiek van mej.mr.A.H. Pott, wat Idenburg de uitspraak ontlokte dat het publiceren van CPB-stukken in een periodiek van het CBS "een delicate aangelegenheid" was.
- 1487 J. Tinbergen, *Grensverleggend*, In: *Toegepaste economie-grenzen en mogelijkheden*, 337.
- 1488 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 7 december 1953, archief CBS.
- 1489 Brief van Tinbergen aan Idenburg, 18 juli 1953, archief CBS (BPA: 01.72-D1188, doos 1811).
- 1490 Nota Model-Building bij het CBS, archief CBS (BPA:01.72-D1188).
- 1491 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, oktober 1952, archief CBS.
- 1492 Jaarverslag van het CBS over 1953.
- 1493 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, oktober 1952, archief CBS.
- 1494 Notitie van C.A. Oomens aan dr.H.C. Kuiler, archief CBS (BPA:01.71-D1188).
- 1495 Volgens Van Eijk (in een interview met Passenier) is er een brief van Theil geweest waarin hij uiteengezet heeft wat hem voor ogen stond. Het zou in eerste instantie zijn gegaan om een macromodel. (Passenier, *Gesprekken over het CPB*, 49). Theil publiceerde overigens in 1953 en 1954 verschillende artikelen over econometrische modellen.

- 1496 Jaarverslag van het CBS over 1955.
- 1497 C.A. van den Beld, *Het Centraal Planbureau als bedrijf*. In: *25 jaar Centraal Planbureau* (CPB, 's-Gravenhage, 1970), 64.
- 1498 Brief van Polak aan Idenburg, 19 oktober 1956, archief CBS (BPA:01.72-D1188).
- 1499 Brief van Idenburg aan Polak, 1 november 1956, archief CBS (BPA:01.72-D1188).
- 1500 *Ibidem*.
- 1501 *Ibidem*.
- 1502 Brief van Polak aan Idenburg, 18 december 1956, archief CBS (BPA:01.72-D1188).
- 1503 *Ibidem*.
- 1504 *Ibidem*.
- 1505 Brief van Verstege aan drs.R. Ruiters, 6 mei 1969, archief CBS (BPA:01.72-D1188).
- 1506 *Ibidem*.
- 1507 Toch zien we dat de omvang van het Bureau, zowel in personeel als in middelen, tussen 1959 en 1960 een sterke toename vertoonde, overigens net zoals dat bij de overige onderdelen van de rijksoverheid het geval was. De totale uitgaven voor het CBS (excl. die voor bijzondere tellingen) stegen van 3 538 000 naar 11 676 000 gulden, een bedrag dat meer dan een verdubbeling was. De personeelssterkte van het kernpersoneel groeide van 879 naar 1 179 personen in 1960.
- 1508 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, december 1962, archief CBS.
- 1509 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 11 december 1967, lezing van de heer Derksen.
- 1510 J.Ch.W. Verstege, *Ontwikkelingen van de overheidsstatistiek op sociaal terrein*, In: *Sociologische gids*, 1971, 419-425.
- 1511 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, april 1962, archief CBS.
- 1512 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, juni 1961, archief CBS.
- 1513 *Ibidem*.
- 1514 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, april 1962, archief CBS.
- 1515 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 23 juni 1958, archief CBS.
- 1516 Volgens de voordracht van Verstege (Sociologische gids, 1971, 419-425) had het CBS (100 plaatsen, waarvan 75 bezet) vergeleken met de statistische dienst van bijvoorbeeld Engeland (300), Zweden (400) en Canada (500) een zeer klein aantal academici en semi-academici in dienst. Wel had het CBS een zeer multidisciplinair samengestelde staf.
- 1517 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 23 februari 1970, archief CBS.
- 1518 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 8 december 1958, CBS.
- 1519 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 14 maart 1960, archief CBS.
- 1520 Interview met C.A. Oomens, gehouden op 14 oktober 1996.
- 1521 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 8 december 1958, archief CBS.
- 1522 Interview met C.A. Oomens, gehouden op 14 oktober 1996.
- 1523 Wij verwijzen voor een overzicht van de geschiedenis van de internationale statistische samenwerking en de rol van het CBS hierbij naar de artikelen van J.G.S.J. van Maarseveen en W.F.M. de Vries in "Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de 20e eeuw" (Voorburg/Heerlen, 1999) en naar "Dutch participation in Statistical Co-ordination in Europe between 1951 and 1992" (*Business and European Integration since 1800*, ed. by Ulf Olsson, Göteborg, 1997) van Anne-Marie Kuijlaars.
- 1524 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, mei 1964, archief CBS.
- 1525 *Ibidem*.
- 1526 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, november 1965, archief CBS.
- 1527 *Ibidem*.
- 1528 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 17 oktober 1966, archief CBS.
- 1529 Nota betreffende het werkprogramma voor 1966, behorende bij schrijven CBS d.d. 24 december 1964, nr. 09904-64-C.A.O., archief CCS.
- 1530 Geciteerd in: *nota van het CBS aan de CCS*, 15 december 1966, nr. 09 120-66, archief CCS.
- 1531 *Ibidem*.
- 1532 Installatierede van de minister van Binnenlandse Zaken bij de installatie van de commissie-Simons, rapport inzake automatisering verstrekking van inlichtingen uit de bevolkingsregisters, ('s-Gravenhage, 1968), 39.
- 1533 Nota van het CBS aan de CCS, 5 april 1970, 02770-72-D, archief CCS.
- 1534 De taken waren: a. een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid en wenselijkheid, bij het verstrekken van grote aantallen in de bevolkingsboekhouding vastgelegde gegevens gebruik te maken van andere werkmethode en/of hulpmiddelen dan de thans gebezigde; b. ingeval daarbij zou blijken, dat het wenselijk

- was, op ruimer schaal dan thans het geval is, gebruik te maken van de computer, na te gaan, hoe een doelmatig gebruik van een of meer computers kan worden bevorderd door onderlinge afstemming van de administratie van enerzijds de informatie-verstreckende en anderzijds de informatie-ontvangende instanties. Namens het CBS was drs T. van den Brink, hoofd bevolkingsstatistieken, lid van deze commissie.
- 1535 Rapport van de commissie-Simons inzake automatisering verstrekking van inlichtingen uit de bevolkingsregisters, ('s-Gravenhage, 1968), 16.
- 1536 Conclusies van de commissie-Simons, rapport, 38. Dit administratienummer mocht overigens naar het oordeel van de overgrote meerderheid der commissie niet onmiddellijk identificerend zijn en de invoering ervan mocht in geen geval gepaard gaan met een algemene verplichting voor de bevolking, dat nummer te allen tijde te kunnen produceren door middel van een algemene verplicht document.
- 1537 Nota van Idenburg aan de CCS betreffende registratie, statistiek en automatisering, 25 maart 1966, archief CCS.
- 1538 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 22 april 1966, archief CCS.
- 1539 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 23 februari 1970, archief CBS.
- 1540 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 22 april 1966, archief CCS.
- 1541 Het Algemeen Dagblad van 11 juni 1966.
- 1542 *Ibidem.*
- 1543 KABO-post (orgaan van de Katholieke Bond van Overheidspersoneel) van 21 oktober 1966.
- 1544 *Ibidem.* Overige leden waren mr.J.W. van den Akker, W.J. Bijsterveld, G.J. Hennephof, dr.M. Oberman, J.M. van Oorschot, ir.J. Smit en J. Toutenhoofd.
- 1545 Het Algemeen Dagblad van 11 juni 1966.
- 1546 KABO-post van 21 oktober 1966.
- 1547 De Staatscourant 1974, nr. 205.
- 1548 *Vier jaar automatiseringsbeleid van de overheid*, In: *Informatie*, jaargang 19, nr.5 (Amsterdam, mei 1977) 260.
- 1549 Bij KB van 21 februari 1972, nr. 70, werd deze commissie ingesteld. Leden waren prof.mr.T. Koopmans (voorzitter), prof.dr.E.W. Hofstee, dr.G.A.M. Hunfeld, Th. Loerakker, mr.N.J. Polak, drs C.S. Scholten, mr.D.W.F. Verkade, mr.O. Vogelenzang, prof.dr.J.J.A. Vollebergh, prof.dr.G. Zoutendijk.
- 1550 Nota van het CBS aan de CCS, 5 april 1972, archief CCS.
- 1551 *De Staatscourant*, 1974, nr.228.
- 1552 In de BOCO zaten vijf vertegenwoordigers van het Rijk, twee van de provincies en vier van de gemeenten. De BOCO had een adviserende, geen beslissingsbevoegdheid.
- 1553 Brief van de CCS aan de Ministerraad, 2 november 1970, nr. SE-7041, archief CCS.
- 1554 Nota van Idenburg aan de CCS, 25 maart 1966, archief CCS.
- 1555 *Ibidem.*
- 1556 *Ibidem.*
- 1557 *Ibidem.*
- 1558 Nota van Verstege aan de CCS, 5 april 1972, archief CCS.
- 1559 Nota van Idenburg aan de CCS, 25 maart 1966, archief CCS.
- 1560 *Ibidem.*
- 1561 *Ibidem.*
- 1562 *Ibidem.*
- 1563 *Ibidem.*
- 1564 *Ibidem.*
- 1565 Voorzitter was H. Vos (de oud-minister van Economische Zaken). Leden waren dr.ir.A.L.S. Bär (van het departement van Landbouw en Visserij), J.L. Cusell (plaatsvervangend Secretaris-generaal van Defensie), drs.L.A.Ph. van der Ley (departement van Sociale Zaken en Volkshuisvesting), drs.S. Miedema (Hoofd directie AEP, departement van Economische Zaken), dr.J. Meerdink (directeur van het Gemeentelijk Bureau voor de Statistiek te Amsterdam), N.A. Nap (van het departement van Binnenlandse Zaken), dr.G.H. Veringa (hoofd stafbureau Wetenschappelijk Advies, Directie van het Gevangeliswezen, departement van Justitie), dr.J. Wester (voorzitter Gezondheidsraad), en prof.dr.P. de Wolff. Namens het CBS zat er een viertal vertegenwoordigers bij (Idenburg, Goudswaard, Houweling en Van den Brink).
- 1566 Notulen van de subcommissie voor de organisatie van de statistiek, 7 april 1966, archief CCS.
- 1567 *Ibidem.*
- 1568 Rapport van de subcommissie voor de organisatie van de statistiek, 13 april 1966, archief CCS.
- 1569 Uitspraak gedaan tijdens de hoofdenvergadering van het CBS, 17 oktober 1966, archief CBS.
- 1570 *Ibidem.*
- 1571 Notulen van de subcommissie voor de organisatie van de statistiek, 7 april 1966, archief CCS.

- 1572 Rapport van de subcommissie voor de organisatie van de statistiek, 13 april 1966, archief CCS.
- 1573 Nota van het CBS voor de CCS, 5 april 1972, archief CCS.
- 1574 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 17 oktober 1966, archief CBS.
- 1575 Brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken aan de CCS, 8 juli 1966, nr. CG66/1247, archief CCS.
- 1576 *Ibidem*.
- 1577 *Ibidem*.
- 1578 Brief van het CBS aan de CCS, 15 december 1966, nr. 09120-66, archief CCS.
- 1579 *Ibidem*.
- 1580 Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken, 31 januari 1967, nr. ORG-6703, archief CCS.
- 1581 *Ibidem*.
- 1582 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 9 januari 1967, archief CBS.
- 1583 *Ibidem*.
- 1584 Geciteerd tijdens de pleno-vergadering van de CCS, 11 mei 1967, archief CCS.
- 1585 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 20 februari 1967, archief CBS.
- 1586 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 22 april 1966, archief CCS.
- 1587 *Ibidem*.
- 1588 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 11 mei 1967, archief CCS.
- 1589 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 11 november 1968, archief CBS.
- 1590 *Ibidem*.
- 1591 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 26 augustus 1968, archief CBS.
- 1592 Deze is overigens nooit operationeel geworden. Het is een voorloper geweest van de SBI 1974.
- 1593 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 13 oktober 1969, archief CBS.
- 1594 *Ibidem*.
- 1595 *Ibidem*.
- 1596 Verslag van het gesprek met prof.dr.W. Begeer, adviseurs voor organisatiewerk b.v. (ao), 30 juli 1987, archief CCS. Ook hier betrof het meestal kritiek op de equipering (dus geld en personeel).
- 1597 Nota van Verstege aan de CCS, 5 april 1972, 02770-72-D, archief CCS.
- 1598 *Ibidem*.
- 1599 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, maart 1970, archief CBS.
- 1600 *Ibidem*.
- 1601 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 8 juni 1970, archief CBS.
- 1602 Dit leidde onder andere tot de ontwikkeling van een stelsel voor de sociale statistieken. De verhouding economische statistieken versus sociale bij het CBS was immers nog steeds 65% : 25%, terwijl de maatschappelijke tendens bestond uit het "opvijzelen van het leven in sociale zin", aldus een wat cynische Verstege. Het Bureau bleef zich daarnaast beraden op een oplossing voor zijn 'imago-probleem'. Er waren bovendien geruchten over een verplaatsing van het CBS naar Limburg. En tenslotte waren de ontwikkelingen op het gebied van de Europese statistiek in een stroomversnelling geraakt, daarmee de voortschrijdende Europese integratie op economisch en politiek terrein volgend. Harmonisatie en integratie van de statistieken van de lidstaten werden de sleutelwoorden voor het gemeenschappelijke, supra-nationale statistische beleid. Hierdoor vormden de werkzaamheden voor het Europese statistische bureau een steeds zwaardere belasting voor het CBS.
- 1603 J.Katus, *Volkstelling in opspraak: een studie naar de overheidsvoorlichting met betrekking tot de Volkstelling van 1971*, (Leiden, 1984).
- 1604 *Waarom een volkstelling?* Informatiemap CBS, IAB, 1971, ('s-Gravenhage, 1971), 4.
- 1605 P.I. Corbey, *Geen volkstellingen meer*, In: *Maandstatistieken bevolking*, 94/3, CBS, 30.
- 1606 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 13 oktober 1969, archief CBS.
- 1607 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 16 oktober 1970, archief CBS.
- 1608 In artikel 19 van het Besluit van 29 september 1970, houdende regelen betreft de veertiende algemene volkstelling en de derde algemene woningtelling, Staatsblad 446, stond dat tenminste 90% van de gegevens vernietigd moesten zijn voor 1 maart 1974. Na die datum zou nog 10% bewaard mogen zijn. De keuze voor deze 10% (lid 2) diende te geschieden op de grondslag van een a-selecte steekproef. Voor het verstrijken van een termijn van 3 jaren na het teltijdstip van de in 1980 of in 1981 te houden Volkstelling moest ook dit overgebleven deel zijn vernietigd.
- 1609 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 23 april 1970, archief CCS.
- 1610 Bijeenkomst op het CBS, 10 april 1972, ag. no. 7298-72-AT, archief CBS.
- 1611 *Ibidem*.

- 1612 *Ibidem.*
- 1613 Notulen van de pleno-vergadering van de CCS, 23 april 1970, archief CCS.
- 1614 *Ibidem.*
- 1615 *Ibidem.*
- 1616 Brief van de CCS aan de leden, 28 augustus 1970, archief CCS.
- 1617 *Ibidem.*
- 1618 *Ibidem.*
- 1619 Brief van de secretaris van de CCS aan de voorzitter, 24 augustus 1970, archief CCS.
- 1620 Brief van de raadadviseur voor de automatisering aan J. Mulder, Directeur van Financiën Binnenlands Bestuur van 29 juni 1970, archief CCS.
- 1621 Brief van het Hoofd der Rijksinspectie van de bevolkingsregisters aan de Directeur Financiën Binnenlands Bestuur, 24 juni 1970, archief CCS.
- 1622 *Ibidem.*
- 1623 Brief van het hoofd Algemene Tellingen aan de Directeur-generaal van het CBS, 28 mei 1970, archief CCS.
- 1624 *Ibidem.*
- 1625 Brief van de Directie AEP aan de CCS, 17 juni 1970, archief CCS.
- 1626 *Ibidem.* Longitudinale statistieken waren, volgens de CCS, statistieken waarbij twee momentopnames zodanig met elkaar in verband werden gebracht (dankzij de automatisering) dat men niet meer behoefte te volstaan met het vaststellen van de verschillen, doch tevens kon nagaan hoe de latere situatie uit de eerdere was ontstaan.
- 1627 Brief van de CCS aan de Voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer, augustus 1970, SE-7025, archief CCS.
- 1628 *Ibidem.*
- 1629 Brief van het Hoofd der Rijksinspectie aan de Directeur Financiën B.B, 3-IX-1970, archief CCS.
- 1630 Verslag van het gesprek met prof.dr.W. Begeer, adviseurs voor organisatiewerk b.v. (ao), 30 juli 1987, archief CCS.
- 1631 Nota van Verstege aan de CCS, 5 april 1972, 02770-72-D, archief CCS.
- 1632 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 11 januari 1971, archief CBS.
- 1633 *Ibidem.*
- 1634 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, november 1970, archief CBS.
- 1635 *Ibidem.*
- 1636 *Ibidem.*
- 1637 Verslag van bijeenkomst, 2 juni 1971, 8193-71-2, archief CCS.
- 1638 *Ibidem.*
- 1639 *Ibidem.*
- 1640 P.I. Corbey, *Geen volkstellingen meer*, 30.
- 1641 *Ibidem.*
- 1642 J. Hartog en H. Oosterbeek, *De prijs van informatie*, In: *Openbare uitgaven, nr.1, 1990, 5-6*.
- 1643 Het CBS heeft nog wel exclusief toegang tot gegevens, die individuen verplicht aan de fiscus verstrekken, zo schrijven zij. (*Ibidem*).
- 1644 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 14 december 1970, archief CBS.
- 1645 *Ibidem.*
- 1646 Nota van Verstege aan de CCS, 5 april 1972, 02770-72-D, archief CBS.
- 1647 *Ibidem.*
- 1648 *Ibidem.*
- 1649 *Ibidem.*
- 1650 Verslag van de bijeenkomst van de contactcommissie Sociale Wetenschap-CBS, 2 juni 1971, 8193-71-2, archief CCS.
- 1651 Nota van Verstege aan de CCS, 5 april 1972, 02770-72-D, archief CCS.
- 1652 Rapport van de subcommissie voor de organisatie van de statistiek, 21 april 1972, archief CCS.
- 1653 *Ibidem.*
- 1654 *Ibidem.*
- 1655 *Ibidem.*
- 1656 We lezen overigens in een kattenbelletje van de secretaris van de CCS, drs.W.M. Dolman, aan Verstege dat er in de CCS getwijfeld werd aan het effect van zijn nota. (archief CCS, 1972).
- 1657 Brief van de minister van Economische Zaken aan de Minister-president, 23 oktober 1972, 972/208, archief CCS.
- 1658 *Ibidem.*
- 1659 Brief van de CCS aan de Directie AEP, 18 september 1972, archief CCS.
- 1660 *Ibidem.*
- 1661 Brief van Dolman aan Holtrop, 9 september 1972, archief CCS.
- 1662 *Ibidem.*
- 1663 *Ibidem.*
- 1664 *Ibidem.*
- 1665 Nota van J.A. Links, 26 oktober 1967, archief CBS (BPA:01.72-D1178).
- 1666 *Ibidem.*
- 1667 *Ibidem.*
- 1668 Vertrouwelijk verslag van de speciale vergadering van de CCS over de Volkstelling 1971, gehouden op 17 december 1970, archief CCS.
- 1669 *Ibidem.*

- 1670 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 25 november 1968, archief CBS. Tijdens de voorjaarsvergadering van de CCS van 23 april 1970 werd er door Verstege bijvoorbeeld op gewezen, dat naar aanleiding van de statistiek Werkzame Personen steeds meer berichtgevers het verplichte karakter van deze statistiek aan de kaak stelden. Er zou sprake zijn van een groeiende weerstand tegen het "invullen voor 's-Gravenhage". (BPA:02.651.77-D24)
- 1671 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 11 januari 1971, archief CBS. (BPA:02.651.77-D24).
- 1672 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 25 november 1968, archief CBS.
- 1673 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 16 september 1968, archief CBS.
- 1674 *Ibidem.*
- 1675 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 25 november 1968, archief CBS.
- 1676 *Ibidem.*
- 1677 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 2 juni 1969, archief CBS.
- 1678 Notulen van de vergadering van de CCS, 15 januari 1970, archief CCS.
- 1679 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 13 oktober 1969, archief CBS.
- 1680 Notulen van de vergadering van de CCS, 15 januari 1970, archief CCS.
- 1681 Notulen van de vergadering van de CCS, 30 december 1970, archief CCS.
- 1682 *De vestigingsplaats van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, Bijlage bij schrijven van de CCS van 9 augustus 1972, archief CCS.
- 1683 Aantekeningen van Idenburg inzake het vraagstuk van een eventuele verplaatsing van het CBS naar Oost-Nederland, 8 december 1960, archief CCS.
- 1684 *Ibidem.*
- 1685 *Ibidem.*
- 1686 Geciteerd in de nota van de CCS, 9 augustus 1972, archief CCS.
- 1687 Notulen van de vergadering van de CCS, 14 januari 1961, archief CCS.
- 1688 Nota behorende bij schrijven van de CCS, maart 1961, archief CCS.
- 1689 *Ibidem.*
- 1690 *Ibidem.*
- 1691 De vestigingsplaats van het CBS, Bijlage bij schrijven van 9 augustus 1972, nr. OS-7251, archief CCS.
- 1692 Nota over de verhouding van het CBS tot de departementen, 26 oktober 1967, archief CCS.
- 1693 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 8 november 1965, archief CBS.
- 1694 *Ibidem.*
- 1695 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 6 februari 1967, archief CBS.
- 1696 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, oktober 1967, archief CBS.
- 1697 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 30 oktober 1967, archief CBS.
- 1698 *Ibidem.*
- 1699 Nota over de verhouding van het CBS tot de departementen, 26 oktober 1967, archief CCS.
- 1700 *Ibidem.*
- 1701 Kwantificerende informatieverzorging op verschillende ministeries, behoort bij brief van het CBS, 5 april 1972, archief CCS.
- 1702 Nota over de verhouding van het CBS tot de departementen, 26 oktober 1967, archief CCS.
- 1703 Kwantificerende informatieverzorging op verschillende ministeries, 5 april 1972, archief CCS.
- 1704 Nota van het CBS, 26 oktober 1967, archief CBS. Hierin lezen we ook: "Als juridisch argument wordt aangevoerd dat de Gezondheidswet van 1956 in artikel 36 aan de Geneeskundige Hoofdinspecteur de taak oplegt: het uitbrengen van adviezen en het verstrekken van inlichtingen aan Onze minister op verzoek of uit eigen beweging." Het CBS vond dit geen sterk argument.
- 1705 Geciteerd in: nota van het CBS, 26 oktober 1967, archief CCS.
- 1706 *Ibidem.*
- 1707 Kwantificerende informatieverzorging op verschillende ministeries, 5 april 1972, archief CCS.
- 1708 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 30 oktober 1967, archief CBS.
- 1709 *Ibidem.*
- 1710 *Ibidem.*
- 1711 Activiteiten van verschillende ministeries op het gebied van het verzamelen van kwantitatieve informatie, behoort bij brief van het CBS, nr. 02770-72-D, 5 april 1972, archief CCS.
- 1712 Aldus gevonden in het archief van het CBS (BPA: 01.72-D 4485, doos 1811, verhouding van het CBS met het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid en afbakening van werkzaamheden, 1967-1978).
- 1713 Notulen van de departementale werkgroep statistiek, 3 oktober 1968, archief CBS (BPA: 01.72-D 8934, doos 2285, verhouding van het CBS met het ministerie van CRM, 1968-1982).
- 1714 *Ibidem.*
- 1715 *Ibidem.*

- 1716 Brief ministerie van CRM aan het CBS, 12 september 1978, archief CBS (BPA 01.72-D-8934, doos 2285).
- 1717 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, oktober 1967, archief CBS.
- 1718 *Ibidem.*
- 1719 *Ibidem.*
- 1720 *Ibidem.*
- 1721 *Ibidem.*
- 1722 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 30 oktober 1967, archief CBS.
- 1723 *Ibidem.*
- 1724 *Ibidem.*
- 1725 *Ibidem.*
- 1726 *Ibidem.*
- 1727 Notulen van de vergadering van de CCS, 11 januari 1972, archief CCS.
- 1728 Afscheid van Oud, notulen van de vergadering van de CCS, 13 januari 1967, archief CCS.
- 1729 Interview met prof.G. Goudswaard, gehouden op 23 januari 1996.
- 1730 Notulen van de vergadering van de CCS, 13 januari 1967, archief CCS.
- 1731 Interview met prof.G. Goudswaard, 23 januari 1996.
- 1732 Nota van de CCS, 9 augustus 1972, archief CCS.
- 1733 Brief van de minister van Economische Zaken aan de CCS, 23 juni 1972, archief CCS.
- 1734 Brief van de CCS aan de minister van Economische Zaken, 9 augustus 1972, archief CCS.
- 1735 *Ibidem.*
- 1736 Vertrouwelijke brief van dr.H. Verwey-Jonker, 1 juli 1972, archief CCS.
- 1737 Verslag van besprekingen, 19 oktober 1972. Aanwezig onder andere: minister mr.W.J. Geertsema, F.G. Kordes, dr.M.W. Holtrop, prof.dr.P. de Wolff, minister mr.dr.s H. Langman, archief CCS (archief De Wolff, doss. II).
- 1738 Nota van de CCS, 9 augustus 1972, archief CCS.
- 1739 Vertrouwelijke brief van drs.A.A. van Ameringen, 29 juni 1972, archief CCS.
- 1740 Brief van de CCS aan de minister van Economische Zaken, 9 augustus 1972, archief CCS.
- 1741 Kamervragen van 27 september 1972, van de heren Van Lier (PvdA) en Laban (PvdA).
- 1742 Briefje De Wolff aan mr.Th.J.A.M. van Lier, 29 september 1972, archief CCS.
- 1743 Kamervragen, gesteld op 5 oktober 1972 door de heren Nootboom (D'66) en Terlouw (D'66), archief CCS. Bij de toelichting op deze vraag werd verwezen naar de mededelingen over de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in de Staatscourant nr.115.
- 1744 *Ibidem.*
- 1745 *Ibidem.*
- 1746 Bespreking met onder andere de ministers Langman en Geertsema, 19 oktober 1972, archief CCS (archief De Wolff, doss. II).
- 1747 *Ibidem.*
- 1748 Nota over de ontwikkeling van de Haagse agglomeratie en de afremming van de kantorensector (Kamerstuk 12 043, zitting 1972).
- 1749 Interview met prof.G. Goudswaard, gehouden op 23 januari 1996. Hieruit blijkt overigens dat de burgemeester van Heerlen laag- én hooggeschoold werk wilde hebben, wat Langman met hem eens was.
- 1750 Bespreking met de ministers Langman en Geertsema, 19 oktober 1972, archief CCS (archief De Wolff, doss. II).
- 1751 Brief van Verstege aan De Wolff, 21 september 1972, archief CCS.
- 1752 *Ibidem.*
- 1753 Memo van Verstege ten behoeve van besprekingen met minister Langman en Geertsema, archief CCS (Archief De Wolff, doss. II, verplaatsing rijksdiensten).
- 1754 *Ibidem.*
- 1755 Brief van Verstege aan Holtrop, 2 november 1972, archief CCS (archief De Wolff, doss.II).
- 1756 Brief Holtrop aan De Wolff, 14 januari 1973, archief CCS (archief De Wolff, doss. II).
- 1757 Brief VNO aan de CCS, 11 oktober 1972, archief CCS.
- 1758 Brief VNO aan de Voorzitter van de Ministeraad, 5 oktober 1972, archief CCS.
- 1759 Persbericht, "Wederom protesteren hoogleraren tegen verplaatsing van het CBS", archief CCS.
- 1760 Verslag van een onderhoud met de voorzitter van de CCS, 26 februari 1973, Kamerstuk 12 233, 3, archief CCS.
- 1761 Brief Tinbergen aan de CCS, archief CCS.
- 1762 NCR Handelsblad van 13 januari 1973.
- 1763 Brief Holtrop aan De Wolff, 14 januari 1972, archief CCS.
- 1764 Brief Holtrop aan De Wolff, 28 januari 1973, archief CCS. Hierbij werd de telzaal in Apeldoorn overigens meegerekend. Een nader onderzoek zou bovendien moeten uitwijzen of er nog meer dan 1000 man verplaatst kon worden.
- 1765 *Ibidem.* In de kranten zou Verstege ook hebben ontkend dat het compromis van hem afkomstig

- was. Notulen van de bewuste bespreking hadden uitkomst kunnen beiden. Deze zijn echter niet gemaakt door het CBS. Toen Holtrop hiernaar vroeg, hoorde hij van Verstege dat deze weliswaar wel door ambtenaren van het departement waren gemaakt, maar dat er tussen het CBS en de minister nog overleg gaande was om overeenstemming over de inhoud te bereiken. Gezien het feit dat de minister inmiddels voor leugenaar was uitgemaakt, is dit niet opmerkelijk.
- 1766 *Ibidem.*
- 1767 Perscommuniqué, 22 januari 1973, archief CCS.
- 1768 Interview met prof. G. Goudswaard, gehouden op 23 januari 1996.
- 1769 De spreiding van het Zweedse Centraal Bureau voor de Statistiek, verslag van een werkbezoek van 15 en 16 februari 1973, archief CCS.
- 1770 Interview met prof. G. Goudswaard, gehouden op 23 januari 1996.
- 1771 Verslag van het onderhoud met de voorzitter van de CCS, 26 februari 1973, Kamerstuk 12 233, p.2. Het betrof de bijzondere Commissie voor de nota's 12 010-12, 016 en 12 043, korthedshalve genoemd de Commissie Spreidings- en Stimuleringsbeleid.
- 1772 *Ibidem.*
- 1773 *Idem*, 3.
- 1774 Interview met de Wolff, gehouden op 5 februari 1996.
- 1775 Notulen van de vergadering van de CCS, 11 januari 1972, archief CCS.
- 1776 In een interview vertelde Goudswaard hierover, dat hij Lubbers had overtuigd om niet meer dan 1 000 banen te verplaatsen. De opdracht aan Twijnstra en Gudde om een dergelijke verplaatsing te onderzoeken, zou gecanceled zijn.
- 1777 Bespreking van de brief van het CPB en het CBS aan de minister van Economische Zaken (resp. van 14 december 1973 en 5 februari 1974).
- 1778 Notulen van de vergadering van de CCS, 15 november 1973, archief CCS.
- 1779 *Ibidem.*
- 1780 *Ibidem.*
- 1781 Amendementen op de werkprogramma's voor 1974 en 1975, CBS nr. 3996-74-DG, archief CCS.
- 1782 Cijfers totale uitgaven CBS en overzicht personeel CBS, archief CBS.
- 1783 Brief van de minister van Economische Zaken aan het CBS, 13 december 1973, archief CCS.
- 1784 *Ibidem.*
- 1785 Notulen van de vergadering van de CCS, 15 november 1973, archief CCS.
- 1786 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 23 augustus 1974, archief CBS.
- 1787 Notulen van de vergadering van de CCS, 15 november 1973, archief CCS.
- 1788 *Ibidem.*
- 1789 Notulen van de vergadering van de CCS, 4 april 1974, archief CCS.
- 1790 Notitie over de organisatie en werkwijze van de CCS, 7 maart 1974, archief CCS.
- 1791 Notulen van de vergadering van de CCS, 4 april 1974, archief CCS.
- 1792 *Ibidem.*
- 1793 Notulen van de hoofdenvergadering van het CBS, 6 februari 1967, archief CBS.
- 1794 *Ibidem.*
- 1795 Brief van De Wolff aan Holtrop, archief CCS (archief De Wolff, doss. II).
- 1796 Handelingen Tweede Kamer, Instellingsregeling voor het CBS en de CCS, Memorie van Toelichting, vergaderjaar 1993-1994, 23 576.
- 1797 Notulen van de vergadering van de CCS, 18 december 1975, archief CCS.
- 1798 Interview met prof. G. Goudswaard, gehouden op 23 januari 1995.
- 1799 Interview met W. Begeer, gehouden op 24 september 1997.
- 1800 W. Begeer, *De officiële statistische informatievoorziening in Nederland*, Bestuurswetenschappen, november 1985, nr. 6, 405.
- 1801 Rapport van de ad-hoc werkgroep ontwikkelingen gezondheidsstatistiek, archief CCS. Het betrof hier vertegenwoordigers namens de CvA voor de gezondheidsstatistiek van de CCS en van het CBS die tussen 1988 en 1889 bijeenkwamen in deze werkgroep.
- 1802 Begeer, *De officiële statistische informatievoorziening in Nederland*, 408.
- 1803 *Idem*, 410.
- 1804 *Idem*, 412.
- 1805 Handelingen Tweede Kamer, Memorie van Toelichting bij de wet op het CBS en de CCS, vergaderjaar 1993-1994, 23567. Deze wet is in 1996 aangenomen (Staatsblad 1996, 258).
- 1806 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 258.
- 1807 De Kam, De Haan, *Terugtrekkende overheid*, 9.
- 1808 In Keesings Historisch Archief (27 februari 1981, 138) wordt melding gemaakt van een artikel in De Volkskrant dat op 13 februari 1981 verscheen. In april 1975 werd er al tijdens het

- kabinet-Den Uyl een Commissie heroverweging Overheidstaken ingesteld onder leiding van drs. de Graaf van Algemene Zaken. Deze Commissie heeft in zes jaar tijd slechts één zaak bestudeerd: de kosten van de academische ziekenhuizen.
- 1809 De Kam, De Haan, *Terugtrekkende overheid*, 17.
- 1810 Eindrapport van de werkgroep Heroverweging statistische informatievoorziening, november 1983, archief CCS.
- 1811 De Kam, De Haan, *Terugtrekkende overheid*, 18.
- 1812 Rapport Heroverweging Statistische Informatievoorziening, 1983.
- 1813 Interview met prof. W. Begeer, gehouden op 24 september 1997.
- 1814 De Kam, De Haan, *Terugtrekkende overheid*, 118.
- 1815 Rapport Heroverweging Statistische Informatievoorziening, 51.
- 1816 Notulen van de vergadering van de CCS, 18 mei 1983, archief CCS.
- 1817 *Ibidem*.
- 1818 Rapport Heroverweging Statistische Informatievoorziening, 54.
- 1819 *Ibidem*.
- 1820 Deze waren (De Kam, De Haan, 119): 1. het bereken van budgettaire besparingen, door een betere afstemming van voorzieningen op de behoeften en door voortbrenging van deze voorzieningen tegen lagere kosten; 2. vergroting van de bestuurlijke beheersbaarheid van de overheidsorganisatie door afslanking en stroomlijning van het overheidsapparaat; 3. versterking van de marktsector door bepaalde particuliere ondernemingen meer kansen te geven voor de ontwikkeling en de vernieuwing van hun activiteiten.
- 1821 De Kam, De Haan, *Terugtrekkende overheid*, 119.
- 1822 Rapport Heroverweging Statistische Informatievoorziening, 41.
- 1823 *Idem*, 432.
- 1824 Informatiebrochure van de CCS, De ambtelijke statistiek in Nederland, 1983, archief CCS.
- 1825 De Telegraaf van 7 juni 1986.
- 1826 Interview met prof. W. Begeer, gehouden op 24 september 1997.
- 1827 *Ibidem*.
- 1828 Handelingen Tweede Kamer, 1988-1989, 20 800, hfdst. XV, nr. 57.
- 1829 *Ibidem*.
- 1830 Brief van W. Begeer over de definitie geregistreerde werkloosheid aan de CCS, 1991, archief CCS.
- 1831 Interview met W. Begeer, gehouden op 24 september 1997.
- 1832 Notulen van de vergadering van de CCS, 25 maart 1987, archief CCS.
- 1833 *Ibidem*.
- 1834 Het blijkt dat in december 1988 volgens de nieuwe cijfers (het CBS stelde deze sinds 1987 al op, naast de 'oude' cijfers) de werkelijke geregistreerde werkloosheid in het tweede kwartaal van 1988 was afgenomen van 484 000 naar 409 000 personen. De Arbvo-cijfers, gebaseerd op de GAB-bestanden, gaven voor die periode ene daling te zien van 698 000 naar 664 000. (Handelingen, 1988-1989, 20 800, hfdst. XV, nr. 57)
- 1835 Interview met prof. G. Goudswaard, gehouden op 23 januari 1996.
- 1836 Interview met de Wolff, gehouden op 5 februari 1996.
- 1837 Interview met prof. W. Begeer, gehouden op 24 september 1997.
- 1838 *Ibidem*.
- 1839 In Donner (Zwolle, 1983, 387) vinden we hierover, dat dit artikel voortkwam uit het amendement-Troelstra. Het sproot voort uit de onrust bij de volksvertegenwoordigers over de vele adviesinstanties, waarmee regering en bestuur zich bij de snelle uitbreiding der overheidstaken omringden. Het artikel bepaalt dat de instelling van vaste colleges van advies in zaken van wetgeving en bestuur geschiedt bij of krachtens de wet.
- 1840 Notitie mr.P. Barendswaard, 15 januari 1999. Ook: Kamerstukken II 1983/1984, 17353, nr. 14.
- 1841 *Ibidem*.
- 1842 Handelingen Tweede Kamer, Instellingsregeling voor het CBS en de CCS, vergaderjaar 1993-1994, 23 576.
- 1843 *Ibidem*.
- 1844 *Ibidem*.
- 1845 Nota van de Directie wetgeving en andere juridische aangelegenheden over de zelfstandigheid van het CBS, 14 maart 1985, archief CCS.
- 1846 *Ibidem*.
- 1847 *Ibidem*.
- 1848 Concepttekst voor het ontwerp van de wet voor de CCS en het CBS, archief CCS.
- 1849 Concepttekst van 22 september, Memorie van Toelichting op de CCS-wet, archief CCS.
- 1850 *Ibidem*.
- 1851 *Ibidem*.
- 1852 Handelingen Tweede Kamer, Nota van de minister van Economische Zaken, 1993-1994, 23 576.

- 1853 Wet op het CBS en de CCS van 18 april 1996, Staatsblad 1996, nr.258.
- 1854 Handelingen Tweede Kamer, Verslag Vaste Kamercommissie voor Economische Zaken, 1993-1994, 23 576.
- 1855 Handelingen Tweede Kamer, 13 576.
- 1856 Handelingen Tweede Kamer, Verslag Vaste Kamercommissie voor Economische Zaken, 1993-1994, 23 576.
- 1857 Handelingen Tweede Kamer, Memorie van Toelichting op de wet op het CBS en de CCS, 1993-1994, 23 576.
- 1858 Nota van de CCS over de verstrekking van microdata, 9 april 1990, archief CCS.
- 1859 *Ibidem*.
- 1860 Handelingen Tweede Kamer, Nota van de minister van Economische Zaken, 1993-1994, 23 576.
- 1861 Zoals de waarborg dat de microbestanden alleen voor statistisch en wetenschappelijk onderzoek, dat vooraf bij het CBS aangemeld moest zijn, gebruikt mochten worden, niet op individueel niveau gekoppeld mochten worden, niet aan derden doorgespeeld mochten worden, er gezorgd moest worden voor een adequate fysieke en logistieke beveiliging en er geen resultaten van het onderzoek gepubliceerd mochten worden tot het CBS ze getoetst had op eventuele onthulling van individuele gegevens.
- 1862 Vereniging van Onderzoek Instituten, Wetenschap en statistiek-rapport aangeboden aan de CCS, 10 maart 1988, archief CCS.
- 1863 Bijlage bij de brief van het ministerie van Economische Zaken aan het CBS, 20 februari 1991, enquêtedruk bedrijfsleven, archief CCS.
- 1864 *Ibidem*.
- 1865 Handelingen Tweede Kamer, Nota van de minister van Economische Zaken, 1993-1994, 23 576.
- 1866 *Ibidem*.
- 1867 Handelingen Tweede Kamer, Nota van Antwoord van de minister van Economische Zaken, 1993-1994, 23 576.
- 1868 *Ibidem*.
- 1869 *Ibidem*.
- 1870 Rapport van de Werkgroep Heroverweging Statistische Informatievoorziening, 1983.
- 1871 Handelingen Tweede Kamer, Verslag van de Vaste Kamercommissie voor Economische Zaken, 1993-1994, 23 576.
- 1872 Interview met prof. W. Begeer, gehouden op 24 september 1997.
- 1873 Handelingen Tweede Kamer, Verslag van de Vaste Kamercommissie voor Economische Zaken, 1993-1994, 23 576.
- 1874 Handelingen Tweede Kamer, Nota van de minister aan de Vaste Kamercommissie voor Economische Zaken, 23 576.
- 1875 Ook in de notulen van de vergadering van afdelingshoofden van 11 april 1960 pleit Idenburg voor een Europese CCS, archief CBS.
- 1876 Derek W. Urwin, *The Community of Europe a history of European Integration since 1945* (London, New York, 1991), p.236
- 1877 *CBS 2000, Businessplan (1996-2000)* voor het CBS, (Voorburg/Heerlen, mei 1996), 13.
- 1878 Deze uitspraak wordt aan Mark Twain toegeschreven.
- 1879 CBS, *Notitie voor samenwerking tussen het CBS en de VNG*, bijlage 2 bij vergadering van 5 maart 1996, archief CBS (BPA: 01.72-D 16407).
- 1880 Idenburg, *Nota betreffende de statistische activiteiten van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal en hun invloed op de werkzaamheden van het CBS*, archief CCS.
- 1881 The " *Good Statistics Guide*" in The Economist, 11-17 september 1993, p.63-64.
- 1882 United States General Accounting Office (GAO) *Testimony: Statistical Agencies-Consolidation and Quality Issues*, 9 april 1997, GAO/T-GGD-97-78.
- 1883 I.P. Fellegi, *Maintaining Public Confidence in Official Statistics*, In: *Journal of the Royal Statistical Society*, series A, 154, Londen 1991, 1-22.
- 1884 Onder andere de oud-Directeur-generaal prof.dr.W. Begeer wees hierop tijdens een interview dat op 24 september 1997 plaats vond.
- 1885 Unites States General Accounting Office *Testimony, Statistical Agencies-Consolidation and Quality Issues*, April 9, 1997, GAO/T-GGD-97-78, 6.
- 1886 *Ibidem*.
- 1887 The Economist, 11-17 september 1993, 63-64.
- 1888 *Ibidem*.
- 1889 Om er maar enkele te noemen: van de hand van de Adjunct Directeur-generaal van het CBS, drs.W.F.M. de Vries, verscheen een aantal artikelen, onder andere over de positie van nationale statistische commissies en over de organisatie van statistische bureaus in Europa. Daarnaast wijdde hij aandacht aan de kwestie van politieke druk op statistische bureaus. Over dit onderwerp is eveneens geschreven door de Amerikaan William Selzer. Verder schreef De Vries in 1997 " *How are we doing?*"

- (Voorburg/Heerlen, 1997), een artikel over de Fundamental Principles of Official Statistics van de VN, die een tegenwicht bieden tegen de ranglijsten voor statistische bureaus zoals The Economist publiceerde. Prof.dr. W.Begeer publiceerde in zijn hoedanigheid als Directeur-generaal van het CBS met name over de institutionele aspecten van de statistiek versus de administratie. Zijn opvolger, prof.dr.A.P.J. Abrahamse wijdde onder andere aandacht aan de structuur van statistische bureaus.
- 1890 Ivan Fellegi, *Characteristics of an Effective Statistical System*, In: *International Statistical Review* (1996), 64, 165-197.
- 1891 J. Pullinger, *The Creation of the Office for National Statistics*, In: *International Statistical Review* (1997), 65.3, International Statistical Institute (ISI), 291-308.
- 1892 Uit onderzoek van bronnenmateriaal (onder andere de discussies die in de negentiende eeuw in de Statistical Societies plaatsvonden) blijkt, dat er regelmatig werd gepleit voor een meer gecentraliseerde organisatie. Zo vroeg Frederick Purdy, hoofd van de statistische afdeling van de Poor Law Board in 1870 om een centraal bureau. Hij overleed echter een jaar later, waarmee zijn plan vergeten werd. Robert Giffen, het hoofd van de grote statistische afdeling van de Board of Trade, bepleitte rond 1880 eveneens de oprichting van een centraal bureau.
- 1893 Reg Ward en Ted Doggett, *Keeping Score: The First Fifty Years of The Central Statistical Office*, (London, 1991), 28 en verder.
- 1894 In de Royal Statistical Society werd hierover door een werkgroep een rapport geschreven, dat in dat zelfde jaar gepubliceerd werd in het Journal of the Royal Statistical Society.
- 1895 Memorandum on Official Statistics, *Journal of the Royal Statistical Society*, series A, 1943, 162.
- 1896 Dit was vooral te danken aan Prime Minister Harold Wilson, die begin jaren zeventig aandacht op meer aandacht voor sociale statistieken. Dit blijkt ook uit het interview met Sir Claus Moser, dat in het kader van dit onderzoek in mei 1997 in Londen plaatsvond.
- 1897 Dit blijkt uit verschillende interviews, gehouden met statistici werkzaam bij het ONS in Londen in maart 1997, o.a. met John Kidgell, directeur Macro-Economics and Analysis Group.
- 1898 Bill McLennan, *The Future of Official Statistics*, 1997, Australian Bureau of Statistics.
- 1899 *Ibidem*.
- 1900 J. Pullinger, *The Creation of the Office for National Statistics*, 293.
- 1901 Het Rayner-rapport.
- 1902 The Review of the Governmental Statistical Service: a Profession in Government, In: Metcalfe and Richards, *Improving Public Management*.
- 1903 Interview met Ian Beesley, oud-medewerker van het CSO en één van de leden van het onderzoeksteam van Raynor, gehouden in maart 1997.
- 1904 Onder andere door Earl Russell tijdens een zitting van de House of Lords op 13 maart 1991, blz. 246 van het verslag.
- 1905 Tijdens hetzelfde debat in het House of Lords werd hierover gezegd: "The interaction between the Rayner-principle – that statistics are collected for the benefit of the Government – and the service's lack of autonomy (giving ministers choice over what statistics are collected) has created a multiplier effect which has compounded the lack of confidence in Government statistics, especially when that has been combined with cuts."
- 1906 In 1979 kwamen de Conservatieven onder leiding van Margaret Thatcher aan de macht. Het conservatieve tijdperk heeft tot mei 1997 geduurd. In deze 17 jaar zouden bepaalde definities, zoals die van het werkloosheidscijfer, wel erg vaak gewijzigd zijn en aangepast ten faveure van het conservatieve beleid.
- 1907 The Guardian, 21 januari 1995.
- 1908 The Financial Times, 19 december 1996.
- 1909 De Volkskrant, 17 april 1997.
- 1910 J. Pullinger, *The Creation of the Office for National Statistics*, 292.
- 1911 Stamhuis, *Cijfers en Aequaties*, 241. De RSS vertoonde volgens Stamhuis al snel een aantal kenmerken van een wetenschappelijke vereniging: wetenschappelijke vergaderingen en discussies, een tijdschrift en commissies waarin onderzoek verricht werd.
- 1912 *Ibidem*.
- 1913 The Report of a Working Party on Official Statistics in the UK, "Official Statistics: Counting with Confidence", The Royal Statistical Society, july 1990, London.
- 1914 *Ibidem*.
- 1915 *The Report of a Working Party of the Royal Statistical Society*, july 1990, London.
- 1916 The Royal Statistical Society Meeting on Public Confidence in the Integrity and validity of Official Statistics, *Journal of the RSS*, series A (1990), 153, part 2.

- 1917 Brief van de Treasury aan Professor Moore, voorzitter van de Working Party, 2 augustus 1990, Treasury Chambers, archief ONS Londen.
- 1918 Brief van Sir Robin Butler (Cabinet Office) aan Professor Moore, 25 juli 1990. Brief van Margaret Thatcher aan Moore, 7 augustus 1990. Archief ONS Londen.
- 1919 Brief van Sir Robin Butler aan Moore, 25 juli 1990, archief ONS Londen.
- 1920 Uitspraak van Reg Ward, oud-medewerker van het Central Statistical Office en één van de auteurs van het in 1991 verschenen gedenkboek van het CSO, gedaan tijdens een interview in Londen in maart 1997.
- 1921 Geciteerd tijdens: House of Lords 'Debate on the Quality of Statistics', 13 maart 1991, 221 van het verslag.
- 1922 Interview met S. Pickford in Londen, gehouden in maart 1997.
- 1923 J. Pullinger, *The Creation of the Office for National Statistics*, 293.
- 1924 Interview met S. Pickford in London, gehouden in maart 1997.
- 1925 Interview met Bill McLennan in Genève, gehouden op 9 juni 1997.
- 1926 Bill McLennan, *You Can Count on Us-with Confidence*, In: *Journal of the Royal Statistical Society*, series A, (1995), 158, part 3, 467-489.
- 1927 Hij verwoordde zijn kritiek als volgt: "When I arrived in the UK I looked very closely at this problem, and could find no evidence that the statisticians had not done the correct thing in producing statistics on unemployment when the Government made decisions which changed who received unemployment benefits. However, the perception that commentators and journalists had was that government numbers were being fiddled, and this perception was allowed to build and feed on itself." (The Future of Official Statistics, 1997).
- 1928 *The Guardian*, 21 januari 1995.
- 1929 Interview met Bill McLennan in Genève, gehouden op 9 juni 1997.
- 1930 In 1986 kwam het International Statistical Institute (ISI) met een "Declaration on Professional Ethics", dat de basis vormde een begin jaren negentig ontworpen "Fundamental Principles of Official Statistics" van de statistische commissie van de Verenigde Naties. De 'Declaration on Professional Ethics' kwam overigens zeer langzaam tot stand. J. Atsma wijst erop in zijn ongepubliceerde studie "Metastatistiek" dat statistici zich gedurende veertig jaar statistici verzet hebben tegen een internationale beroepscode. Dit verzet was hoofdzakelijk gebaseerd op de overtuiging van de statistici, dat veel codes van andere beroepsgroepen niet realistisch en zelfs contra-productief waren.
- 1931 Brief van David Wroe aan Sir Robin Butler, 4 mei 1995, archief CSO (nu ONS), Londen.
- 1932 Het is een fusie van het CSO met het Office of Population Censuses and Surveys (OPCS).
- 1933 *Report of the Joint Consultative Committee on Constitutional Reform*, maart 1997, archief ONS Londen.
- 1934 H. Wilson, *Decision-making in Government-Bradshaw Revisited*. In: *Journal of the Royal Statistical Society*, series A, (1973), 136, 1.
- 1935 McLennan, *The Future of Official Statistics*, 1997, ABS.
- 1936 *The Economist*, *Good and Bad Statistics*, 14 juli 1945.
- 1937 Drs. W.F.M. de Vries, *How are we doing?*, (Voorburg/Heerlen, 1997).

Index

- Administratienummer, 392-393, 401, 408, 564
Administratieve doeleinden, 39, 71, 340, 346, 558
Administratieve lastenverzwaring, 464
Administratieve vrijwaring, 451-452
Adviescollege, 141
Adviestaak, 41
Advieswerk, organisatie-, 282
Afdeling Binnenlands Bestuur, 132, 194
Afdeling Economisch Onderzoek, 297-299, 316, 320, 550, 554, 556
Afdeling statistische analyse, 362
Algemeen Bestuur, departementen van, 42, 172, 527
Algemene Economische Politiek (AEP), Directie, 358, 409
Algemene Maatregel van Bestuur, 306, 535
Ambtelijke commissie, 216-217, 343
Analyse, econometrische, 378-379, 386
Analyse, wiskundige, 284
Arbeid, Hooge Raad van de, 141
Arbeid, Plan van de, 239, 286
Arbeid, Stichting van de, 240
Arbeiderssecretariaat, Nationaal, 125
Arbeidersverenigingen, statistiek der, 124
Arbeidsinspectie, 254, 427, 494, 505, 537
Arbeidsmarkt, 107, 295, 398, 437
Arbeidsvoorziening (CBA), Centraal Bestuur voor de, 460
Arbeidswet, 141
Armoedebestrijding, 32, 44
Artikel 8 van het KB van 1899, 54, 209-211, 218, 266, 269, 273, 349, 400-402
Assen, 424, 507, 509, 525, 534
Australië, 478, 480, 488
Automatisering bij de gemeenten (SOAG), Stichting tot Ontwikkeling van de, 391
Automatiseringsproces, 395, 423

Bank, Rijksverzekerings-, 104, 221, 254, 376
Bank, Sociale Verzekerings-, 427

Bankgeheim, 214-215
Bankstatistiek, 215
Bedrijfschappen, 19, 230, 240, 304, 341, 343
Bedrijfsgeheimen, 157
Bedrijfsindeling (van het CBS), 253, 403
Bedrijfsindeling, 253, 403, 550
Bedrijfsorganisatie, Wet op de, 340, 558
Bedrijfsregistratuur, 400
Bedrijfsstatistiek, 130, 222, 488
Bedrijfsstatistiek, interne, 222
Begroting (van het CBS), 53-54, 135, 152, 154, 198, 282, 319, 328, 454-455, 458, 499, 556
Begroting, Rijks-, 173, 196, 218, 300, 357, 431, 526, 541-543, 547, 554
Begroting, Staats-, 76, 158, 538
Begrotingsbeleid (van het CBS), 300
Beleid, spreidings-, 243, 433
Beleidsinformatie, 416, 429, 440
Berlijn, 248, 259, 263, 276, 278
Beroepenlijst, 96
Beroepsbevolking (EBB), Enquête, 460
Beroepslichaam, 272
Beroepsstatistiek, 97
Beslissingsbevoegdheid (van de CCS), 77, 564
BESO, 286-289
Bestuurlijk Overleg Commissie Overheidsauto-matisering (BOCO), 395, 564
Bestuurlijke taak, 461, 468
Bestuursorgaan, zelfstandig, 462-463
Bestuurstaak, 86
Betalingsbalans, internationale, 143, 204, 213, 537
Beurswet, 64
Bevolkingsprognose, 381, 506
Bevolkingsstatistiek, 16, 69, 176, 227, 332, 392
Bezuinigen, 65, 77-78, 150, 470, 483, 501
Big Brother, 389, 393, 476
Binnenlands Bestuur, afdeling (van het Ministerie van Binnenlandse Zaken), 132, 194
Binnenlandse Zaken, ministerie van, 36, 46, 72, 132, 142, 525, 528-529
Bosschap, 342-343

Bouwnijverheid, statistieken van de, 26, 497
 Brother, Big, 389, 393, 476
 Brussel, 26, 38, 239, 471, 504, 506, 548
 BSEG, 393
 Budgetstatistiek, 150, 332
 Bureau of standards, 20, 25, 329, 332, 399
 Bureau statistische analyse (BSA), 386
 Bureau voor Registratie, Centraal, 397-398
 Bureau, Economisch Statistisch, 196, 228
 Bureau, organisatie-, 439
 Bureau, plan-, 370
 Bureau, prognose-, 370
 Bureau, staf-, 433-434, 564
 Bureaus, landbouwcrisis-, 248

Cabinet Office, 488, 572
 Calculatie, na-, 295, 313, 321, 555
 Canada, 20-21, 362, 404, 423, 445, 478, 480, 561, 563
 CCS, Wet voor het CBS en de, 27
 Centraal Bestuur voor de Arbeidsvoorziening (CBA), 460
 Centraal Bureau voor Economische Voorlichting, 170
 Centraal Bureau voor Registratie, 397-398
 Centraal Economisch Plan, 313, 374
 Centraal Instituut voor Industrialisatie, 250
 Centraal Planbureau, 239, 285-286, 297, 369, 426, 505-506, 508-509, 548, 556-557, 560-562
 Central Statistical Office (CSO), 481, 506-507, 572-573
 Centrale Persoonsadministratie (CPA), 394
 Centrum (Amsterdam), mathematisch, 364, 378-379
 CETI, 204, 249
 Chancellor, 487
 Churchill, 481
 Cijferfabriek, 49, 384-385, 422, 426, 433, 502, 506
 Classificaties, 19, 383, 387, 403
 Code of Conduct, 488
 Collaboratie, 246
 Collectief goed, 465
 Comité Volkstelling Nee, 389
 Commissarissen van de Koningin, 69, 81, 294, 365
 Commissie Automatisering Rijksdienst (CAR), 394
 Commissie, ambtelijke, 216-217, 343
 Commissie-Grapperhaus, 466
 Commissie-Koopmans, 394, 407
 Commissie-Pop, 167
 Commissie-Posthuma, 168
 Commissie-Simons, 391, 401
 Commissie-Treub, 106-107, 118
 Commissie-Welter, 168, 171

Commissie-Westerhout, 393-394, 406-408, 411
 Commission for Europe (ECE), Economic, 373, 508
 Competentiestrijd, 255, 294, 361
 Conduct, Code of, 488
 Congres, Internationaal Statistisch, 140
 Conjunctuur, hoog-, 231
 Consulente, landbouw-, 186
 COOB, 301-302
 Correspondenten, 89-91
 Correspondentierecht, 71, 74, 528
 CPC, 288
 Criminele statistiek, 79
 Crisis, olie-, 244, 442, 483, 501
 Crisisbureaus, landbouw-, 248
 Crisiskabinet, 205
 Crisissituatie, 101, 194
 Culturele statistieken, 383, 482
 Cultuurkamer, 272-274
 CvA's, 443

Databank, 392, 408-411, 414, 458
 Decentralisatie, regionale, 21
 Decentralisatie, sectorale, 21
 Deconcentratie, 19, 21, 445
 Defensie, ministerie van, 212
 Demissionair, 100
 Demografie, 95
 Departement van Economische Zaken en Arbeid, 146, 167, 175, 177-178, 543
 Departement van Landbouw en Visserij, 144, 228, 564
 Departement van Sociale Zaken, 206, 208, 265, 358, 400, 429, 459, 546, 564
 Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid, 91
 Departementen van Algemeen Bestuur, 42, 172, 527
 Depressie, 142, 145, 153, 202, 442, 495, 507, 543
 Deregulering, 455, 501
 Dienst voor de Wederopbouw, 262
 Directeur van de Rijksbegroting, 300, 357
 Directie Algemene Economische Politiek (AEP), 358, 409
 Dislocatie van het CBS, 244
 Dislocatie, 244, 417, 420, 424, 433, 500
 Distributiebureaus, Rijks-, 62
 Distributiekostenstatistieken, 207, 222
 Distributiestelsel, 246
 Drenthe, 88

Econometrie, 203, 284, 498
 Econometrische analyse, 378-379, 386

Economic Commission for Europe (ECE), 373, 508
 Economic Recovery Plan, 238, 313
 Economisch Instituut (NEI), Nederlands, 144, 203, 377-379
 Economisch Instituut voor de Middenstand (EIM), 144, 222-223, 325, 328, 348-349, 352-354, 547, 560
 Economisch Onderzoek, afdeling, 297-299, 316, 320, 550, 554, 556
 Economisch Plan, Centraal, 313, 374
 Economisch Statistisch Bureau, 196, 228
 Economisch Technologische Instituten (SETI's), Sociaal, 251
 Economische Politiek (AEP), Directie Algemene, 358, 409
 Economische statistieken, Wet van 1936 ter verkrijging van de juiste, 201, 214-215, 217, 225, 260, 298-299
 Economische Statistische Berichten, 158
 Economische Voorlichting, Centraal Bureau voor de, 170
 Economische Voorlichtingsdienst, 170, 174-175, 203, 226, 248
 Economische Zaken en Arbeid, departement van, 146, 167, 175, 177-178, 543
 Economische Zaken, ministerie voor, 50
 Economische Zaken, Vaste Kamercommissie voor, 570-571
 Economist, The, 478-479, 490, 509, 571, 573
 EEG, 239
 Efficiency, 243, 299, 327, 346, 358, 397, 416, 455, 457, 483, 499
 EGKS, 239
 Enquête Beroepsbevolking (EBB), 460
 Enquête van 1888, Nijverheids-, 107
 Enquête, investerings-, 297
 Enquêtedruk, 200, 255, 397, 454, 458, 464, 466, 484, 558, 571
 Enquêtemoetheid, 454
 ESBU, 196-197, 228-231, 279, 545
 Europese Unie, 16, 485
 EUROSTAT, 393, 459, 469-470, 491
 Externe organisatieadviseurs, 282

 Februaristaking, 247
 Financiën, ministerie van, 32, 54, 150, 221, 302, 487, 546
 Fiscus, 164, 182, 566
 Friesland, 87, 328
 Führerprincipe, 252
 Functionele organisatie, 282, 424

 GAK, 392
 Geleide loonpolitiek, 337, 367, 561
 Geleide planeconomie, 291
 Gemeentebesturen, 68, 70, 225, 330, 332, 430
 Gemeenteraad, 84
 Gemeentewet, 19
 Geneeskundige Hoofdinspectie, 359, 428
 Genève, 361, 573
 Gevangenisstatistiek, 85
 Gezinspersoonskaartenstelsel, 227
 Gironummer, 242, 394
 Goedkeuringsplicht, 266, 271
 Goeman Borgesius, H., 42
 Gouden Standaard, 140, 143, 214
 Grenswaarneming, 468
 Groene Front, 144
 Grondwet, 81, 146, 270, 307, 309, 461, 480, 490, 555

 Handel, Industrie en Arbeid, minister van, 143
 Harmonisatie, 140, 469
 Hausse, 140, 149
 Heemskerk, kabinet, 63, 67, 96, 106
 Heroverweging Statistische Informatievoorziening, Nota, 453, 525
 Hirschfeld, H.M., 210, 226, 237, 506, 548
 Hoge Autoriteit van de Statistiek, 310, 432
 Hoofdinspectie, Geneeskundige, 359, 428
 Hoogconjunctuur, 231
 Hooge Raad van de Arbeid, 141

 Idenburg, prof.dr.Ph.J., 16, 35, 506, 550
 Industrialisatie, Centraal Instituut voor, 250
 Industriële Revolutie, 44, 62
 Industriëlen, 154, 158-159, 162-163, 165, 180, 182, 222
 Informatiemaatschappij, 451
 Institute (ISI), International Statistical, 572
 Instituten (SETI's), Sociaal Economisch Technologische, 251
 Institutionele positie, 16, 21, 25-26, 53-54, 76, 196, 198, 229, 303, 325, 370-371, 469, 486, 489
 Institutionele vernieuwing, 240, 285
 Instituut (LEI), Landbouw Economisch, 325, 328, 348-354, 559
 Instituut (NEI), Nederlands Economisch, 144, 203, 377-379
 Instituut voor de Middenstand (EIM), Economisch, 144, 222-223, 325, 328, 348-349, 352-354, 547, 560
 Instituut, Internationaal Statistisch, 199

Instituut, research-, 349-350, 388
 Instituut, Statistisch, 40, 199
 Interbellum, 26-27, 139, 146, 201-202, 204, 224, 228, 231, 296, 506, 533
 Internationaal Statistisch Congres, 140
 Internationaal Statistisch Instituut, 199
 International Statistical Institute (ISI), 572
 Internationale betalingsbalans, 143, 204, 213, 537
 Interne bedrijfsstatistiek, 222
 Internet, 451, 501
 Inventarisatie van voedselvoorraden, 118
 Investeringsenquête, 297

Jaarcijfers, 152

Kabinet Heemskerk, 63, 67, 96, 106
 Kabinet Kuyper, 63, 66
 Kabinet, crisis-, 205
 Kamer van Koophandel en Fabrieken van Tilburg, 136, 541
 Kamercommissie voor Economische Zaken, Vaste, 570-571
 Kamers van Koophandel en Fabrieken, 151, 154, 156, 162
 KB van 1899, artikel 8 van het, 54, 209-211, 218, 266, 269, 273, 349, 400-402
 Kerdijk, A., 42, 526, 528, 530
 Kiesrecht, algemeen, 61, 111, 117, 494
 Kinderbeschermingswetten, 66
 Koning, 81, 550
 Koningin Wilhelmina, 99, 128
 Koningin, Commissarissen van de, 69, 81, 294, 553
 Koninklijk Nationaal Steuncomité, 128
 Koppeling, 393, 395, 402, 406, 408-410, 418, 452, 459, 499
 Kostprijsberekening, 282
 Koude Oorlog, 361, 498
 Kroon, 93
 Kuyper, kabinet, 63, 66
 Kuyper, minister, 67, 74

Landbouw Economisch Instituut (LEI), 325, 328, 348-354, 559

Landbouw van Landbouw en Visserij, departement van, 144, 228, 564
 Landbouw, Nijverheid en Handel, minister van, 64, 95, 106, 109, 118, 128, 131, 534
 Landbouwconsulenten, 186
 Landbouwcrisisbureaus, 248
 Landbouwlobby, 193, 195, 197-198, 230, 350
 Landbouwschap, 342, 351
 Landsbelang, 309, 314, 319-320, 322, 424, 442
 Langman, mr.dr.s.H.J., 244, 415
 Lastenverzwaring, administratieve, 464
 Leidschendam, 277, 301
 Lely, minister, 45
 Limburg, 87, 243-244, 249, 293, 329, 415, 417, 433-437, 444, 548, 565
 Lobatto, Rehuel, 36
 Lobby van Pierson, 79
 Lobby, landbouw-, 193, 195, 197-198, 230, 350
 Locarnoverdragen, 139
 Londen, 12, 236-237, 245, 496, 571-573
 Loonpolitiek, geleide, 337, 367, 561
 Loonronden, 335
 Luxemburg, 471, 491

Maandschrift, 122, 228, 258-259, 529
 Maastricht, Verdrag van, 470
 Maatregel van Bestuur, Algemene, 306, 535
 Macroniveau, 155
 Marshallhulp, 238-239, 313-314, 321-322, 497-498
 Mathematisch Centrum (Amsterdam), 364, 378-379
 Mechanische Administratie, Rijkscentrale voor, 390
 Mededelingsplicht, 265
 Memorie van Toelichting, 71, 170, 461, 464, 527, 569-571
 Methorst, prof.mr.H.W., 15-16, 357, 525
 Microbestanden, 449, 464-465, 571
 Middenstand (EIM), Economisch Instituut voor de, 144, 222-223, 325, 328, 348-349, 352-354, 547, 560
 Minister Kuyper, 67, 74
 Minister Lely, 45
 Minister Ruys de Beerenbrouck, 159, 163, 191
 Minister van Handel, Industrie en Arbeid, 143
 Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, 64, 95, 106, 109, 118, 128, 131, 534
 Ministerie van Binnenlandse Zaken, 36, 46, 72, 132, 142, 525, 528-529
 Ministerie van Defensie, 212
 Ministerie van Financiën, 32, 54, 150, 221, 302, 487, 546
 Ministerie voor Economische Zaken, 50
 Ministeriële verantwoordelijkheid, 77, 320, 322, 508, 529, 536

Monopoliepositie, 166, 323, 408
 Monopolist, 24, 325-326, 413

Nacalculatie, 295, 313, 321, 555
 Nationaal Arbeiderssecretariaat, 125
 Nationaal Steuncomité, Koninklijk, 128
 National Statistics (ONS), Office for, 479, 489, 507, 572-573
 Nederlands Economisch Instituut (NEI), 144, 203, 377-379
 Nederlandsche Bank, De, 103, 204, 214-215, 239-240, 260, 363, 432, 530, 546
 Nederlandsche Nijverheid, De, 158, 539
 Nederlandse Stichting voor de Statistiek, 278
 Nieuwe Rotterdamsche Courant, 157, 528, 535, 544
 Nijverheid, De Nederlandsche, 158, 539
 Nijverheidscommissie, 128
 Nijverheidsenquête van 1888, 107
 Nijverheidsraad, 109, 154, 156, 158-162, 164, 170, 174, 505, 539-540
 Nijverheidsstatistiek, 204
 Noodwetten, 62
 Noorwegen, 38, 89, 362, 404, 410, 423, 480
 NOT (Nederlandse Overzee Trustmaatschappij), 117, 132
 Nota Heroverweging Statistische Informatievoorziening, 453, 525
 NSB, 230, 246, 252, 272-274, 550
 NSS, 278, 285, 303

Office for National Statistics (ONS), 479, 489, 507, 572-573
 Office, Central Statistical, 481, 506-507, 572-573
 Oliecrisis, 244, 442, 483, 501
 Omzetstatistieken, 222, 352-353
 Ondernemingen, Verbond van Nederlandse, 437
 Onderwijs Planbureau (OBP), 426
 Onderwijs, bijzonder, 67, 527
 Onderwijsstatistiek, 81
 Onderzoek, Rijksdienst voor Statistisch, 287
 Oorlog, Koude, 361, 498
 Oorlogsschade, 295, 374
 Ordeningsprincipe, 231
 Ordonnantie, Statistiek (van 1934), 213
 Organisatie Woltersom, 254
 Organisatie, functionele, 282, 424
 Organisatieadvieswerk, 282
 Organisatieadviseurs, externe, 282

Organisatiebesluit van 9 januari 1899, 47
 Organisatiebureau, 439
 Organisaties, publiekrechtelijke, 273
 Organisaties, werknemers-, 94
 Organisatievorm, 17, 25, 86, 362, 402, 404, 475, 480, 503
 Overheidsuitgaven, 64, 76, 319, 453, 501

Parlement, statistisch, 93-94
 Patrimonium, 125
 PBO, 237, 240, 285, 310, 325, 328, 340-347, 349, 558-559
 Pekelharing, prof.dr.B.H., 45, 526
 Persoonsadministratie (CPA), Centrale, 394
 Pierson, Lobby van, 79
 Pierson, mr.N.G., 40
 Plan van de Arbeid, 239, 286
 Planbureau (OBP), Onderwijs, 426
 Planbureau (SPB), Sociaal, 381
 Planbureau, 370
 Planbureau, Centraal, 239, 285-286, 297, 369, 426, 505-506, 508-509, 548, 556-557, 560-562
 Plancommissie, Centrale, 288
 Planeconomie, geleide, 291
 Politietak, 39
 Ponskaarten, 121
 Positie, institutionele, 16, 21, 25-26, 53-54, 76, 196, 198, 229, 303, 325, 370-371, 469, 486, 489
 Positie, monopolie-, 166, 323, 408
 PPD's, 250, 294, 312, 347-348
 Practice, Code of Practice, 488
 Preadvies, 183, 203
 Presidium, 99-100, 102, 159
 Pressiegroepen, 64
 Prijsbeheersing, 225, 555
 Prijsindexcijfers, 39, 224, 317, 332, 335, 337-338, 558
 Prioriteitstelling, 301, 303, 405, 449, 462
 Privacy, 395, 399, 401, 406-407, 451, 464, 477
 Privatisering, 453, 455-458
 Profijtbeginzel, 455-456
 Prognose, bevolkings-, 381, 506
 Prognosebureau, 370
 Provinciaal Verslag, 81, 88
 Provinciale statistiek, 81-84, 89, 91, 529-530
 Provinciale Wet, 81
 PTT, 394, 399, 457
 Publicatiebestanden, 465
 Publiekrechtelijke Organen, Wet op de, 342
 Publiekrechtelijke organisaties, 273

- Raad (SER), Sociaal Economisch, 239-240, 337, 341-342, 344-346, 361, 559
- Raad van de Arbeid, Hooge, 141
- Raad, Nijverheids-, 109, 154, 156, 158-162, 164, 170, 174, 505, 539-540
- Rayner, Lord Derek, 483
- Regionale rekeningen, 348, 422
- Registratie Kantoor (CRK), Centrale, 345
- Registratie, Centraal Bureau voor, 397-398
- Registratuur, bedrijfs-, 400
- Reglement van Orde, 97, 134
- Rekeningen, Regionale, 348, 422
- Rekeningen, Sociale, 364
- Representativiteit, 94, 115
- Representativiteitsbeginsel, 115
- Researchinstituut, 349-350, 388
- Revolutie, Industriële, 44, 62
- Revolutie, technologische, 243
- Rijksbegroting, 173, 196, 218, 300, 357, 431, 526, 541-543, 547, 554
- Rijksbegroting, directeur van de, 300, 357
- Rijksbemiddelaars, College van, 365
- Rijkscentrale voor Mechanische Administratie, 390
- Rijksdienst (CAR), Commissie Automatisering, 394
- Rijksdienst voor Statistisch Onderzoek, 287
- Rijksdistributie bureaus, 62
- Rijksverzekeringsbank, 104, 221, 254, 376
- Royal Statistical Society (RSS), 480, 485-490, 508-509, 571-573
- Ruys de Beerenbrouck, minister, 159, 163, 191
- Schoolopzieners, 69-74, 528
- Schoolstrijd, 61, 64, 66-67, 117, 494
- Schooltoezicht, 69, 71-75, 528
- Schoolverzuim, 41, 67-69, 71, 79, 93, 527-529
- Schoolverzuim, betrekkelijk, 67, 528
- Schoolverzuim, statistiek van het, 67, 79, 93, 527-528
- SDAP, 143, 170-171, 173, 175, 541
- Sectorale decentralisatie, 21
- Secundaire statistiek, 340, 360, 396-397, 451
- SETI's, 251, 293, 295, 331
- Sociaal Economisch Technologische Instituten (SETI's), 251
- Sociaal Economische Raad (SER), 239-240, 337, 341-342, 344-346, 361, 559
- Sociaal Planbureau (SPB), 381
- Social survey, 364, 386, 561
- Sociale rekeningen, 364
- Sociale Verzekeringsbank, 427
- Sociale wetgeving, 44, 63, 494
- Sociale Zaken, departement van, 206, 208, 265, 358, 400, 429, 459, 546, 564
- Spoedtelling, 131
- Spreidingsbeleid, 243, 433
- Staathuishoudkunde en de Statistiek, Vereniging voor de, 114, 507
- Staathuishoudkunde, 45, 118, 529
- Staatsbegroting, 76, 158, 538
- Staatscourant, 97, 99-100, 103, 532-533, 564, 568
- Stafbureau, 433-434, 564
- Statistical Institute (ISI), National, 572
- Statistical Office, Central, 481, 506-507, 572-573
- Statistical Society (RSS), Royal, 480, 485-490, 508-509, 571-573
- Statistics (ONS), Office for National, 479, 489, 507, 572-573
- Statistiek der arbeidersverenigingen, 124
- Statistiek Ordonnantie van 1934, 213
- Statistiek van het schoolverzuim, 67, 79, 93, 527-528
- Statistiek, bank-, 215
- Statistiek, bedrijfs-, 130, 222, 488
- Statistiek, beroeps-, 97
- Statistiek, bevolkings-, 16, 69, 176, 227, 332, 392
- Statistiek, budget-, 150, 332
- Statistiek, criminele, 79
- Statistiek, gevangenis-, 85
- Statistiek, Hoge Autoriteit van de, 310, 432
- Statistiek, interne bedrijfs-, 222
- Statistiek, Nederlandse Stichting voor de, 278
- Statistiek, nijverheids-, 204
- Statistiek, onderwijs-, 81
- Statistiek, provinciale, 81-84, 89, 91, 529-530
- Statistiek, secundaire, 340, 360, 396-397, 451
- Statistiek, Vereniging voor de Staathuishoudkunde en de, 114, 507
- Statistiek, Vereniging voor de, 38, 42, 114, 182
- Statistiek, verkiezings-, 86
- Statistiek, vervoers-, 208, 211
- Statistiek, werkloosheids-, 428, 459, 484
- Statistieken van de bouwnijverheid, 26, 497
- Statistieken, culturele, 383, 482
- Statistieken, distributiekosten, 207, 222
- Statistieken, omzet-, 222, 352-353
- Statistieken, werkloosheids, 26, 459
- Statistieken, Wet van 1936 ter verkrijging van de juiste economische, 201, 214-215, 217, 225, 260, 298-299
- Statistiekrecht, Wet op het (1916), 122
- Statistisch Congres, Internationaal, 140
- Statistisch Instituut, 40, 199
- Statistisch Instituut, Internationaal, 199
- Statistisch Onderzoek, Rijksdienst voor, 287
- Statistisch parlement, 93-94

Statistische analyse, afdeling, 362
 Statistische analyse, bureau (BSA), 386
 Statistische Informatievoorziening, Nota Heroverwe-
 ging, 453, 525
 Steekproef, 284, 329, 334, 353-354, 364, 406, 565
 Steenberghe, mr.M.P.L., 160, 540, 546
 Sterftcijfers, 41
 Steuncomité, Koninklijk Nationaal, 128
 Stichting tot Ontwikkeling van de Automatisering bij
 de Gemeenten (SOAG), 391
 Stichting van de Arbeid, 240
 Stichting voor de Statistiek, Nederlandse, 278
 Stichting, dr. Wiardi Beckman, 363
 Stork, D., 41
 Strafbepaling, 122, 127, 266
 Strafsancties, 269, 311-312
 Survey (LFS), Labour Force, 459
 Survey, social, 364, 386, 561
 Synthesegedachte, 61

Taak, bestuurlijke, 461, 468
 Tabellenschema's, 387
 Technologische revolutie, 243
 Telling van 1971, Volks-, 17, 242, 384, 389, 405-407, 411-
 412, 417-418, 420, 432, 450, 452, 499, 506, 565
 Telling, spoed-, 131
 TEMPO, 470
 Thatcher, Margaret, 483, 486-487, 572
 Tilburg, 127, 136, 156, 163-166, 439, 541-542
 Tilburg, Kamer van Koophandel en Fabrieken van, 136,
 541
 Tinbergen, prof.dr.J., 203, 369
 Trait d'union, 50, 93
 Treub, M.W.F., 507, 509, 527, 534
 Trias Statistica, 57
 Twijnstra en Gudde, 441-443, 446, 569

Unie, Europese, 16, 485
 Uyl, drs.J.M. den, 363

Van Zinderen Bakker, R., 41, 528, 531
 Vast College van Advies, 320
 Verantwoordelijkheid, ministeriële, 77, 320, 322, 508,
 529, 536
 Verbond van Nederlandsche Fabrikanten
 Vereenigingen, 156

Verbond van Nederlandsche Werkgevers, 160, 507, 509,
 539
 Verbond van Nederlandse Ondernemingen, 437
 Verdrag van Maastricht, 470
 Verdragen, Locarno-, 139
 Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de
 Statistiek, 114, 507
 Vereeniging voor de Statistiek, 38, 42, 114, 182
 Verenigde Naties, 16, 362, 469, 498, 573
 Verenigde Staten, 21, 142, 169, 393, 453, 478-479
 Verkiezingsstatistiek, 86
 Vernieuwing, institutionele, 240, 285
 Verrijn Stuart, prof.dr.C.A., 526, 532
 Vervoersstatistiek, 208, 211
 Verzekering, werkloosheids-, 106, 221
 Verzekeringsbank, Rijks-, 104, 221, 254, 376
 Verzekeringsbank, Sociale, 427
 Verzelfstandiging, 458
 Verzorgingsstaat, 17, 235, 240-241, 383, 500
 Verzuiling, 104, 124, 235-236, 239
 Voedselvoorraden, inventarisatie van, 118
 Volkstelling Nee, Comité, 389
 Volkstelling van 1971, 17, 242, 384, 389, 405-407, 411,
 417-418, 420, 432, 450, 452, 499, 506, 565
 Voorlichting, Centraal Bureau voor de Economische,
 170
 Voorlichtingsdienst, Economische, 170, 174-175, 203,
 226, 248
 Vos, ir.H., 143, 237, 366, 398, 407, 425, 564
 Vredestijd, 229, 269, 276, 295
 Vrijwaring, administratieve, 451-452
 Vrijzinnig Democratische Bond, 129

Wageningen, 184, 198, 507, 543
 Wall Street, 140
 WAO, 392
 Waterstaat, Handel, en Nijverheid, departement van, 91
 Wederopbouw, 55, 236, 252, 277, 291-292, 295-296, 328,
 497
 Wederopbouw, Dienst voor de, 262
 Welvaartsstaat, 453
 Werkgevers, Verbond van Nederlandsche, 160, 507, 509,
 539
 Werkloosheid, 106-107, 142, 250, 460, 485, 570
 Werkloosheidscijfer, 459
 Werkloosheidsstatistiek, 428, 459, 484
 Werkloosheidsstatistieken, 26, 459
 Werkloosheidsverzekering, 106, 221
 Werknemersorganisaties, 94

Werkprogramma van het CBS, 26, 77-78, 80, 206, 303,
310, 384, 449, 455, 461-462, 468, 495, 504
Wet op de Bedrijfsorganisatie, 340, 558
Wet op de Publiekrechtelijke Organen, 342
Wet op het Statistiekrecht 1916, 122
Wet van 1 december 1917, 128
Wet voor het CBS en de CCS, 27
Wet, Gemeente-, 19
Wet, Grond-, 81, 146, 270, 307, 309, 461, 480, 490, 555
Wet, Provinciale, 81
Wetgeving, sociale, 44, 63, 494
Wetten, Kinderbeschermings-, 66
Wetten, nood-, 62
Wiardi Beckman Stichting, dr., 363
Wilhelmina, Koningin, 99, 128
Wilson, Harold, 482, 489, 509, 572
Wiskundige analyse, 284
Woltersom, Organisatie-, 254
WRR, 61, 371, 426, 435-436, 568

Zelfstandig bestuursorgaan, 462-463
Zweden, 22, 89, 362, 392, 398, 404, 423, 439-440, 478, 563

the \mathbb{R}^n space. The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

The \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers, and the \mathbb{R}^n space is a vector space over the real numbers.

Cumulatieve ledenlijst van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) 1892-1999

<i>Naam</i>	<i>Instelling / functie</i>	<i>Periode Lidmaatschap</i>
Aalberse, prof.mr. P.J.M. ¹	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1908-1918
	<i>Voorzitter van de CCS</i>	1926-1948
Aalst, C.J.K. van	<i>Nederlandsche Handelsmaatschappij</i>	1914-1926
Aardenne, drs. G.M.V. van	<i>Voorzitter Centrale Commissie voor de Statistiek</i>	1990-1995
Abrahamse, prof.dr. A.P.J.	<i>Directeur-generaal van de Statistiek</i>	1991-tot heden
Albeda, dr. W.	<i>Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)</i>	1986-1992
Amelink, H.	<i>Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)</i>	1929-1947
Ameringen, drs. A.A. van	<i>Bond Aannemers Bouwnijverheid</i>	1971-1980
Ameschot, dr. T.	<i>Dirigerend Officier van Gezondheid 1e klasse</i>	1911-1918
Anbeek, H.J.	<i>Vereniging van Nederlandse Ziekenfondsen</i>	1980-1983
Andriessen, dr. J.E. ²	<i>Voorzitter Centrale Commissie voor de Statistiek</i>	1985-1990
Arkema, N.	<i>Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)</i>	1947-1959
Arnolds, drs. A.L.M.	<i>Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV)</i>	1966-1976
Asch van Wijk, jhr.mr. A.M.C. van	<i>Ministerie van Financiën</i>	1931-1940
Aulnis de Bourouill, prof.mr. J. baron d'	<i>Rijksuniversiteit Utrecht</i>	1892-1929
Baart, I.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1964-1966
Bachg, mr. F.J.H.	<i>Lid Tweede Kamer; lid College v/h Beroep v/h Bedrijfsleven</i>	1952-1973
Bakker Schut, dr.ir. F.	<i>Bureau van de Rijksdienst voor het Nationale Plan</i>	1947-1949
Bakker, drs. A.W.F.	<i>Ministerie van Economische Zaken</i>	1956-1958
Bakker, prof.dr. O.	<i>Lid van de Algemene Rekenkamer</i>	1947-1955
Banning dr. C.	<i>Geneeskundig Hoofdinspecteur Volksgezondheid</i>	1939-1959
Bär, dr.ir. A.L.S.	<i>Ministerie van Landbouw en Visserij</i>	1964-1969
Barendswaard, mr.ing. P.J. ³	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1995-tot heden
Bartels, dr. J.	<i>Overzeesche Gas- en Electriciteitsmaatschappij (OGEM)</i>	1980-1992
Becker, prof.dr. H.A.	<i>Rijksuniversiteit Utrecht</i>	1971-1975
Begeer, prof.dr. W.	<i>Directeur-generaal van de Statistiek</i>	1977-1991
Beld, prof. C.A. van den	<i>Centraal Planbureau</i>	1967-1984
Bemmelen, prof.mr. J.M. van	<i>Rijksuniversiteit Leiden</i>	1953-1970
Beresteijn, jhr.mr.dr. E.A. van	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1919-1938
Berg, drs. C.L.	<i>Ministerie van Defensie</i>	1993-1996
Berg, drs. E.L.	<i>Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)</i>	1973-1988
Berg, ir. J. van de	<i>Kamer van Koophandel Rotterdam</i>	1968-1969
Berg, mr. N.P. van den	<i>De Nederlandsche Bank NV</i>	1892-1910
Berger, J.J.A.	<i>Gemeenschappelijk Administratiekantoor Amsterdam (GAK)</i>	1958-1965
Berghuis, drs. A.C.	<i>Ministerie van Justitie</i>	1994-1996
Bergsma, mr. J.H.	<i>Raad van Nederlands Indië (oud lid)</i>	1893-1894
Beumer, drs. Th.J.J.A.	<i>Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid</i>	1960-1962

Beusekom, prof.dr.ir. H.G. van	<i>Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw</i>	1946-1958
Bie, mr. H. de	<i>Arrondissementsrechtbank Rotterdam</i>	1934-1949
Blom, mr. J.G. van	<i>Ministerie van Justitie</i>	1931-1933
Blom, prof.mr. D. van	<i>Rijksuniversiteit Leiden</i>	1930-1934
Bödeker, mr. W.	<i>Ministerie van Marine</i>	1946-1949
Boer, K. de	<i>Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)</i>	1951-1953
Boersma, drs. J.	<i>Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)</i>	1957-1971
Bogaers, drs. P.C.W.M.	<i>Katholieke Arbeiders Beweging</i>	1955-1963
Boissevain, G.M.	<i>Vereniging "Het Buitenland"</i>	1892-1914
Bon, G.J.	<i>Officier van de Gezondheid 1e klasse</i>	1919-1927
Bongaerts, ir. M.C.E.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1931-1947
Bonger, prof.mr. W.A.	<i>Gemeentelijke Universiteit Amsterdam</i>	1920-1940
Borstlap, drs. H.	<i>Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid</i>	1990-1993
Bosch Kemper, jhr.mr. G. de	<i>Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid</i>	1892-1908
Bosma, M.J.	<i>Officier van de Gezondheid 1e klasse</i>	1927-1928
Bosse, ir. M.J. van	<i>Ministerie van Openbare Werken</i>	1894-1911
Bourdreuz, drs. J.A.	<i>Nederlands Economisch Instituut (NEI)</i>	1973-1979
Brantjes van Rijn, dr. W.J.M.	<i>NV Jurgens Margarine fabriek</i>	1934-1950
Brink, H.J. van	<i>Ministerie van Koloniën</i>	1928-1930
Broekema, E.	<i>Federatie Nederlandse Vakvereniging (FNV)</i>	1973-1984
Broekema, prof. L.	<i>Landbouwhogeschool Wageningen</i>	1892-1923
Broekhuysen, drs. H.J.M.	<i>Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk</i>	1978-1981
Brouwer, drs. H.J. ⁴		1990-1999
Brouwers, drs. G.	<i>Vereniging van Kamers van Koophandel</i>	1977-1979
Bruens, H.J.	<i>Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV)</i>	1921-1924
Bruijn Kops, dr. C.J. de	<i>Inspecteur Geneeskundige Dienst der Zeemacht</i>	1910-1911
Bruinsma, mr.drs. D.J.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1986-1991
Buikhuisen, dr. W.	<i>Ministerie van Justitie</i>	1974-1978
Buning, J.J.	<i>Ministerie van Marine</i>	1950-1957
Burger, drs. H.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1970-1975
Butter, prof.dr. F.A.G. den ⁴		1997-1999
Casimir, prof.dr. R.	<i>Rijksuniversiteit Leiden</i>	1938-1957
Chantraine, A. ⁴		1996-1999
Claeys, dr. R.V.G.	<i>Bureau van de Statistiek Gemeente Amsterdam</i>	1938-1946
Cobbenhagen, prof.dr. M.J.H.	<i>Katholieke Economische Hogeschool Tilburg</i>	1949-1954
Coppens, A.L.A.	<i>Ministerie van Marine</i>	1957-1959
Coppes, drs. Th.	<i>Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV)</i>	1965-1966
Corten, G.F.R.	<i>Provinciaal Landbouw Consulent</i>	1892-1899
Cusell, ir. J.F.	<i>Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid</i>	1960-1970
Cusell, J.L.	<i>Ministerie van Defensie</i>	1979-1983
Dam van Isselt, J.T.T.C. van	<i>Centrale Gezondheidsraad</i>	1901-1912
Dam van Isselt, mr. E.W. van	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1939-1955
Damoiseaux, drs. J.A.M.H.	<i>Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn</i>	1971-1986
Deckers, dr. L.N.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1921-1929
Dedem, A. baron van	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1892-1905
Dekker, J.	<i>Algemeen Nederlandsch Vakverbond (ANV)</i>	1923-1928
Delfgaauw, dr. J.G.M.	<i>Sociale Verzekeringsraad</i>	1980-1982
Dercksen, prof.dr. W.J.	<i>Rijksuniversiteit Utrecht</i>	1992-1996
Deventer, mr. C.Th. van	<i>Ministerie van Koloniën</i>	1905-1915
Diehl, dr. J.C.	<i>Inspecteur Geneeskundige Dienst der Landmacht</i>	1929-1931
Diepenhorst, prof.dr. P.A.	<i>Vrije Universiteit Amsterdam</i>	1923-1929
Dierendonck, dr. J.E. van	<i>Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid</i>	1952-1958

Dietz, dr. J.J.	<i>Ministerie van Verkeer en Waterstaat</i>	1947-1952
Dijk, dr. J.J.M. van	<i>Ministerie van Justitie</i>	1982-1989
Dijkhuis, H.J., arts	<i>Geneeskundig Hoofdinspecteur Volksgezondheid</i>	1959-1966
Doesschate, mr. J. ten	<i>Kamer van Koophandel Noordelijk Overijssel</i>	1966-1967
Dolman, drs. W.M. ⁵	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1967-1979
Dols, prof.dr.ir. M.J.L.	<i>Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening</i>	1942-1946
Don, prof.dr. F.J.H. ⁶		1994-1999
Donker, mr. L.A.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1942-1952
Doyer, dr. J.J.Th.	<i>Geneeskundig Hoofdinspecteur Volksgezondheid</i>	1939-1939
Drees, prof.dr. W.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1956-1970
Drees, W.	<i>Ministerie van Defensie</i>	1977-1987
Dreesmann, W.J.R.	<i>Raad van het Grootwinkelbedrijf</i>	1961-1964
Drion, R., arts	<i>Geneeskundig Hoofdinspecteur Volksgezondheid</i>	1966-1978
Duk, mr. W.	<i>Ministerie van Justitie</i>	1967-1973
Dukker, mr. H.D. ⁷	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1978-1992
Duyne, dr. W.M.J. van (arts)	<i>Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg</i>	1988-1995
Eijk, prof.dr. C.J. van	<i>Erasmus Universiteit Rotterdam</i>	1982-1991
Eijssen, mr. P.	<i>Ministerie van Justitie</i>	1947-1960
Elsenaar, ir. P.M.W.	<i>Ministerie van Verkeer en Waterstaat</i>	1993-1996
Enschede, prof.mr. Ch.J.	<i>Universiteit van Amsterdam</i>	1950-1966
Epema-Brugman, mw.drs. M. ⁴		1996-1999
Eykel, R.N.M.	<i>Geneeskundig Hoofdinspecteur Volksgezondheid</i>	1933-1939
Fabius, prof.mr. D.P.D.	<i>Universiteit van Amsterdam</i>	1892-1924
Falkenburg, mr. Ph.	<i>Bureau van de Statistiek Gemeente Amsterdam</i>	1908-1926
Feith, jhr.mr. C.	<i>Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen</i>	1926-1931
Festen, dr. H.	<i>Centrale Raad voor de Volksgezondheid</i>	1971-1977
Fetter, ir. Z.Th.	<i>Directeur-generaal van de Arbeid</i>	1947-1955
Fit, drs. J.P.J.	<i>Rijksplanologische Dienst (RPD)</i>	1983-1996
Floor, mr. J.W.G.	<i>Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening</i>	1970-1977
Fockema Andreae, mr. W.H.	<i>Kamer van Koophandel Rotterdam</i>	1970-1976
Fokker, mr. E.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1898-1928
Fredericks, mr.dr. K.J.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken en Landbouw</i>	1928-1931
Frieling, prof. A.B.	<i>Universiteit van Amsterdam</i>	1977-1986
Galan, dr. C. de	<i>Dr. Wiardi Beckmanstichting (PvdA)</i>	1965-1970
Geelhoed, prof.mr. L.A.	<i>Ministerie van Economische Zaken</i>	1990-1996
Geer, jhr.mr. D.J. de	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1920-1921
Gerritsen, D.J.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1949-1956
Gerwig, J.	<i>Ver. Gemeent., Gewest. Bureaus voor Statistiek en Onderzoek</i>	1978-1996
Gestel, W.J.Chr. van (arts)	<i>Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk</i>	1978-1990
Gijn, prof.mr.dr. A. van	<i>Rijksuniversiteit Leiden</i>	1920-1933
Ginjaar, dr. L.	<i>Centrum Milieubeheer TNO</i>	1977-1977
Goedhart, drs. J.	<i>Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO)</i>	1970-1982
Goeman Borgesius, mr. H.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1892-1897
Goudriaan, prof.dr.ir. J.	<i>Technische Hogeschool Delft</i>	1930-1950
Goudswaard, prof. G.	<i>Directeur-generaal van de Statistiek</i>	1974-1977
Graaf, drs. T. van de ⁴		1977-1995
Greup, mr. G.M.	<i>Kamer van Koophandel en Fabrieken Amsterdam</i>	1936-1961
Greven, prof.mr. H.B.	<i>Rijksuniversiteit Leiden</i>	1892-1929
Groenemeyer, W.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1919-1928
Groeneveld, prof.dr. W.G.	<i>Katholieke Universiteit Nijmegen</i>	1963-1987
Groot, ir. V.J.D. de	<i>Ministerie van Verkeer en Waterstaat</i>	1984-1987
Haan, drs. F.H. de	<i>Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij</i>	1988-1996

Haastert, mr. H. van	<i>Roomsche Katholieke Boeren- en Tuindersbond</i>	1930-1939
Haazevoet, P.J.J.	<i>Roomsche Katholieke Vakorganisatie Utrecht</i>	1918-1925
Hacke, dr.ir. A.H.W.	<i>Lid Tweede Kamer, Voorzitter Ziekenfondsraad</i>	1934-1961
Hagen, mr. H.G.	<i>Ministerie van Koloniën</i>	1916-1927
Halbertsma, dr. E.	<i>Inspecteur Geneeskundige Dienst der Landmacht</i>	1917-1919
Halm, ir. J.	<i>Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid</i>	1958-1960
Hankes Drielsma, J.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1905-1914
Hanrath, dr. J.J.	<i>Ministerie van Waterstaat</i>	1942-1946
Hardeman, J.	<i>Ministerie van Koloniën</i>	1931-1940
Harder, dr. H. den	<i>NEA Transport Onderzoek en Opleiding</i>	1989-1996
Harte van Tecklenburg, mr. J.J.I.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1892-1901
Hazenbosch, C.P.	<i>Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)</i>	1953-1957
Heijder, prof.mr. A.	<i>Gemeentelijke Universiteit Amsterdam</i>	1971-1976
Hek, drs. A. van der	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1986-1989
Heldring, B.	<i>Nederlandsche Handelsmaatschappij</i>	1892-1894
Hellenberg Hubar, mr. J.A.G.M. van	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1932-1951
Hendriks, dr. G.	<i>Ministerie van Maatschappelijk Werk</i>	1963-1967
Heringa, F.K.J.	<i>Ministerie van Economische Zaken en Arbeid</i>	1931-1932
Hermans, mr. H.G.	<i>Rechter Arrondissementsrechtbank Arnhem</i>	1980-1985
Hermesen, B.J.M.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1979-1986
Herweijer, ir. S.	<i>Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening</i>	1977-1983
Heymeijer, ir. G.J.	<i>Roomsche Katholieke Boeren- en Tuindersbond</i>	1940-1949
Hirschfeld, dr. H.M.	<i>Ministerie van Economische Zaken en Arbeid</i>	1932-1936
Hoelen, ir. A.	<i>Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening</i>	1980-1996
Hofstee, prof.dr. E.W.	<i>Landbouw Hogeschool Wageningen</i>	1950-1987
Hogerzeil, prof.dr. H.H.W.	<i>Instituut voor Sociale Geneeskunde en Medische Zorg</i>	1978-1988
Hol, drs. F.W.M.	<i>Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid</i>	1993-1994
Holtrop, dr. M.W. ⁸		1947-1973
Holtslag, drs. J.W.	<i>Ministerie van Algemene Zaken</i>	1995-1996
Hoof, H.A.	<i>Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>	1935-1939
Hoogerheide, dr. Z.G.	<i>Officier van de Gezondheid 1e klasse</i>	1927-1927
Hoogesteger, mr. J.H.	<i>Ministerie van Zaken Overzee</i>	1957-1959
Hoogstad, drs. H.	<i>Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen</i>	1989-1991
Hooykaas, mr. J.P.	<i>Ministerie van Justitie</i>	1938-1946
Horbach, drs. G.J.M.	<i>Nationale Ziekenhuisraad</i>	1974-1979
Horn, drs. W.	<i>Ministerie van Verkeer en Waterstaat</i>	1967-1981
Hove, A.C. ten	<i>Inspecteur Geneeskundige Dienst der Landmacht</i>	1922-1923
Hugenpoth tot Aerdt, mr. G.F.M. baron van	<i>Ministerie van Justitie</i>	1892-1899
Huisman, ir. T.P.	<i>Hollandsche Maatschappij Landbouw</i>	1938-1950
Hulk, J.F.	<i>Chef Geneeskundige Dienst der Zeemacht</i>	1931-1931
Humme, dr. C.T.	<i>Inspecteur Geneeskundige Dienst der Zeemacht</i>	1911-1915
Idenburg, prof.dr. Ph.J. ⁹	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1934-1966
IJsselstein, H.A. van	<i>Directeur-generaal van de Arbeid</i>	1911-1918
Inja, drs. C.	<i>Federatie Nederlandse Vakvereniging (FNV)</i>	1984-1996
Jacobovits de Szeged, mr. A.P.R.	<i>Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>	1981-1982
Jakobs, H.	<i>Officier van de Gezondheid 1e klasse</i>	1918-1919
Jansen, H.L.	<i>Economisch Instituut voor den Middenstand</i>	1953-1955
Jolles, prof.dr. H.M.	<i>Universiteit van Amsterdam</i>	1973-1996
Jong, drs. J.C. de	<i>Economisch Technologisch Instituut Zeeland (ETI)</i>	1988-1996
Jonge, drs. L.J.S. de ¹⁰	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1975-1977
Jonker, mr. A.	<i>Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)</i>	1923-1943
Jonker, prof.drs. J.M.L.	<i>Katholieke Universiteit Nijmegen</i>	1986-1996

Junger-Tas, mw.dr.J.	<i>Ministerie van Justitie</i>	1989-1994
Kaag, prof.H.A.	<i>Rooms Katholieke Economische Hogeschool Tilburg</i>	1959-1964
Kalshoven, A.J.	<i>Ministerie van Verkeer en Waterstaat</i>	1955-1967
Kamp, dr.mr. J.J. ⁴		1996- 1999
Kan, mr. J.M.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1946-1954
Kapteyn, prof.dr.ir. A. ⁴		1996-1997
Kassies, J.	<i>Raad voor de Kunst</i>	1961-1967
Kerdijk, mr. A.	<i>Voorzitter Centrale Commissie voor de Statistiek</i>	1899-1905
Kessler, prof.dr. G.A.	<i>De Nederlandsche Bank NV</i>	1968-1983
Kist, F.J.	<i>Ministerie van Defensie</i>	1942-1946
Klatte, mr. J.H.	<i>Ministerie van Sociale Zaken</i>	1946-1952
Kleerekoper, mej. Dr. E.	<i>Algemeen Inspectrice van de Arbeid te Deventer</i>	1908-1934
Kloek, prof.dr. T	<i>Erasmus Universiteit Rotterdam</i>	1991-1995
Klooster, drs. H.H.M.	<i>Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO)</i>	1982-1986
Kluyver, prof.dr. J.C.	<i>Rijksuniversiteit Leiden</i>	1916-1923
Kock van Leeuwen, prof.dr. J.A.C. de	<i>Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde</i>	1971-1976
Kok, drs. A.C.M. de	<i>Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur</i>	1982-1990
Kok, drs. J.M.H.	<i>Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid</i>	1994-1996
Kok, mw. G.H.S.M.	<i>Raad van de Arbeid te Venlo</i>	1978-1983
Koningsveld, A.	<i>Vereniging van Kamers van Koophandel</i>	1980-1986
Kooy, prof.dr. T.P. van der	<i>Ministerie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart</i>	1936-1946
Kordes, drs. F.G.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1981-1981
Kostelijk, mw. drs. G.J.K.	<i>Ministerie van Verkeer en Waterstaat</i>	1981-1984
Koster, mr.dr. M.S.	<i>Ministerie van Koloniën</i>	1915-1922
Kraats, drs. J.A. van de ¹¹	<i>Ministerie van Verkeer en Waterstaat</i>	1987-1991
Kremers, dr. J.	<i>Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)</i>	1977-1982
Krimpen, mw. mr. A.N. van ⁵	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1992-tot heden
Kruithof, drs. A.J.	<i>Ministerie van Defensie</i>	1959-1962
Kruyt, prof.dr. J.P.	<i>Rijksuniversiteit Utrecht</i>	1947-1970
Kuin, prof.dr. P.	<i>NV Unilever</i>	1955-1964
Kuiper, drs. R.J.	<i>Ministerie van Verkeer en Waterstaat</i>	1991-1993
Kuiper, H.J.	<i>Rooms Katholiek Werkliedenverbond in Nederland</i>	1936-1954
Laman de Vries, mr. J.P.A.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1905-1932
Lautenslager, W.A.M.	<i>Ministerie van Oorlog</i>	1953-1959
Leeuw, B.J. de	<i>Ministerie van Financiën</i>	1940-1942
Leeuwen, mr. J.E. van	<i>Ministerie van Landbouw en Visserij</i>	1970-1975
Lempers, dr. F.B.	<i>Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW)</i>	1986-1996
Ley, drs. L.A.Ph. Van der	<i>Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid</i>	1962-1984
Lichtenauer, mr. W.F.	<i>Kamer van Koophandel Rotterdam</i>	1936-1964
Lieftinck, prof.mr. P.	<i>Nederlands Economische Hogeschool Rotterdam (NEH)</i>	1938-1941
Lier, mr.dr. H.J.D. van	<i>Kamer van Koophandel en Fabrieken Rotterdam</i>	1923-1936
Lieshout, ir. W.C.M. van ⁴		1996-1999
Limpberg, prof. Th.	<i>Gemeentelijke Universiteit Amsterdam</i>	1936-1938
Lindhout, J. van 't	<i>Weesinrichting te Neerbosch</i>	1892-1899
Lindner, K.	<i>Rijksvoorlichtingsdienst</i>	1932-1938
Links, drs. J.A.	<i>Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid</i>	1958-1959
Links, drs. J.A.	<i>Ministerie van Economische Zaken</i>	1960-1964
Lohuizen, prof.ir. Th.K. van	<i>Technische Hogeschool Delft</i>	1947-1956
Loon, dr. P.C.J. van	<i>Ministerie van Maatschappelijk Werk</i>	1953-1963
Loosjes, mr. C.	<i>Ministerie van Justitie</i>	1899-1908
Louwes, ir. S.L.	<i>Directeur-generaal van de Voedselvoorziening</i>	1942-1953
Lynden, mr. A.F. baron van	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1892-1908

Mak, drs. C.D.	<i>Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)</i>	1994-1996
Mansholt, ir. Th.J.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken en Landbouw</i>	1931-1932
Maris, prof.dr.ir. A.	<i>Landbouw Economisch Instituut (LEI)</i>	1970-1981
Martini, mr. J.J.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1995-1996
Mauritz, mr. A.J.R.	<i>Sociaal Werkgevers Verbond</i>	1951-1970
Meer, K. van der	<i>Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)</i>	1972-1996
Meerdink, dr. J.	<i>Bureau van de Statistiek Gemeente Amsterdam</i>	1957-1979
Meester, mr. Th.H. de	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1910-1919
Mertens, dr. F.J.H.	<i>Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen</i>	1994-1996
Methorst, prof.mr. H.W. ¹²	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1899-1939
Mey, dr. A.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1946-1949
Meyere, mr. J.P. de	<i>Ministerie van Justitie</i>	1933-1937
Middelberg, G.A.A.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1909-1913
Middelburg, drs. J.	<i>Ministerie van Algemene Zaken</i>	1959-1977
Miedema, drs. S.	<i>Ministerie van Economische Zaken</i>	1964-1968
Minderhoud, prof.dr. G.	<i>Landbouwhogeschool Wageningen</i>	1934-1950
Minkema, dr. H.F.	<i>Chef Geneeskundige Dienst der Zeemacht</i>	1927-1928
Moerman, drs. H.	<i>Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk</i>	1974-1978
Monchy Rzn., E.P. de	<i>Kamer van Koophandel Rotterdam</i>	1911-1922
Muelen, G. van der	<i>Koninklijke Stoomweverij Nijverdal NV</i>	1931-1947
Muiswinkel, prof.dr. F.L. van	<i>Vrije Universteit Amsterdam</i>	1956-1961
Mulder, J.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1968-1981
Mulder, mr. H.W.J.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1939-1945
Nagtegaal, drs. H.	<i>Aannemersgrootbedrijf NIVAG</i>	1981-1996
Nanning, D.	<i>Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond</i>	1908-1921
Nap, N.A.	<i>Ministerie van Binnenlandse zaken</i>	1954-1968
Nederbragt, dr. J.A.	<i>Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>	1929-1935
Nederburgh, prof.mr. J.A.	<i>Oud-directeur van Justitie in Nederlands Indië</i>	1911-1914
Nederhorst, drs. G.M.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1965-1974
Nes, drs. A.R. van	<i>Ministerie van Landbouw en Visserij</i>	1975-1981
Nierop, mr. F.S. van	<i>Lid Eerste Kamer</i>	1911-1924
Nieuwenhuijsen, mr. J.C.	<i>Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>	1962-1981
Nijkamp, J.Th.	<i>Roomsche Katholiek Werkliedenverbond in Nederland</i>	1926-1935
Niphuis, ir. A.J. ¹⁰	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1977-1978
Nobel, drs. J.R. ⁵	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1992-tot heden
Nolens, prof.dr. W.H.	<i>Lid Tweede Kamer; Minister van Staat</i>	1901-1931
Nolet, Jac.J.G.	<i>Kamer van Koophandel Schiedam</i>	1892-1899
Noordhoff, F.S.	<i>Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV)</i>	1935-1941
Noordwijk-van Veen, mw. dr. J.C. van	<i>Voorlopige Centrale Raad voor de Milieuhygiëne</i>	1978-1996
Noort, ir.drs. R.B.J.C. van	<i>Rijksinstituut voor de Volksgezondheid en Milieuhygiëne (RIVM)</i>	1989-1996
Olthof, drs. W.	<i>Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV)</i>	1967-1973
Oort, prof.dr. C.J.	<i>Rijksuniversiteit Utrecht</i>	1962-1967
Oorthuys, G.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1899-1905
Oosten, drs. A.J. van	<i>Ministerie van Economische Zaken</i>	1975-1978
Oosterhoff, P.W.	<i>Ministerie van Oorlog</i>	1933-1942; 1946-1953
Oosting, dr. R.	<i>Officier van Gezondheid der Koloniën te Nijmegen</i>	1910-1911
Ormel, D.W.	<i>Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)</i>	1950-1951
Oud, prof.mr. P.J. ¹³	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1938-1967
Oudegeest, J.	<i>Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV)</i>	1918-1932
Pavoorddt, drs. D.C.P. van de	<i>Katholiek Werkgeversverbond</i>	1965-1981

Peijnenburg, drs. G.H.J.M.	<i>Ministerie van Defensie</i>	1967-1979
Pekelharing, prof.dr. B.H.	<i>Polytechnische School</i>	1892-1909
Pen, dr. J.	<i>Ministerie van Economische Zaken</i>	1953-1956
Pennekamp, drs. P.H.B.	<i>Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur</i>	1991-1996
Pesch, prof.dr. A.J. van	<i>Gemeentelijke Universiteit Amsterdam</i>	1892-1916
Pierson, prof.mr. N.G.	<i>De Nederlandsche Bank NV; Voorzitter CCS</i>	1894-1897; 1905-1907
Plantenga, M.H.J.	<i>Kolonel sous-chef van de Generale Staf</i>	1892-1901
Plassche, ir. A.W. van de	<i>Directeur-generaal van de Landbouw</i>	1953-1961
Plate, dr. A.	<i>Kamer van Koophandel Rotterdam</i>	1892-1910
Poelje, prof.dr. G.A. van	<i>Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen</i>	1933-1940
Polak, H.	<i>Algemene Nederlandse Diamantbewerdersbond</i>	1899-1919
Polak, prof.dr. F.L.	<i>Centraal Planbureau</i>	1956-1957
Poll, prof.dr. E.H. van de	<i>Technische Hogeschool Delft</i>	1980-1987
Polman Kruseman, mr. W.	<i>Provinciale Staten Zeeland</i>	1892-1897
Poorten, dr. F.H. ter	<i>Chef Geneeskundige Dienst der Zeemacht</i>	1928-1931
Pop, W.F.	<i>Ministerie van Oorlog</i>	1908-1920
Porsius, ir. J.	<i>Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen</i>	1983-1989
Posthumus, drs. G.A.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1978-1986
Posthumus, prof.dr. K.	<i>Technische Hogeschool Eindhoven</i>	1962-1972
Prevo, drs.mr. J.P.	<i>Lid Sociale Verzekeringsraad</i>	1983-1996
Pronk, drs. J.P.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1989-1990
Putter, drs. A.	<i>Ministerie van Economische Zaken</i>	1968-1975
Quanjer, dr. A.A.J.	<i>Inspecteur Geneeskundige Dienst der Landmacht</i>	1910-1917
Quarles van Ufford, jhr.drs. H.	<i>Ministerie van Economische Zaken</i>	1951-1953
Quarles van Ufford, jhr.mr. J.H.J.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1908-1910
Quené, ir. Th. ¹⁴	<i>Rijksplanologische Dienst (RPD)</i>	1967-1976
Querido, prof.dr. A.	<i>Lid Eerste Kamer; Hoogleraar te Amsterdam</i>	1962-1970
Ranitz, jhr.mr. S.M.S. de	<i>Ministerie van Volksvoorlichting en Kunsten (NSB)</i>	1941-1945
Reiger, prof.mr. W.A.	<i>Rijksuniversiteit Groningen</i>	1892-1910
Reij, ir. W.C. ¹⁵	<i>Directeur-generaal van de Arbeid</i>	1968-1982
Reijen, mr. L.G. van	<i>Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)</i>	1971-1973
Reinink, mr. H.J.	<i>Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen</i>	1940-1946
Remmelts, prof.dr. R.	<i>Instituut voor Praeventieve Geneeskunde</i>	1951-1955
Reyseger, drs. W.	<i>Ministerie van Algemene Zaken</i>	1938-1945
Ridder, drs. P.B. de	<i>Centraal Planbureau</i>	1985-1989
Ringeling, dr. H.G.	<i>Gemeentelijke Gezondheidsdienst Amsterdam</i>	1900-1910
Roebroek, ir. A.L.H.	<i>Ministerie van Landbouw en Visserij</i>	1935-1941
Roemers, D.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1953-1955
Roijackers, ir. G.P.F.	<i>Stichting van de Landbouw</i>	1949-1969
Rooijen, prof.dr. J.P. van	<i>Verzekeringkamer</i>	1965-1970
Roos, mr. J.R.B. de ⁵	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1906-1934
Roos, prof.dr. F. de	<i>Vrije Universiteit Amsterdam</i>	1954-1961
Rosingh, mr. W.R.	<i>Gerechtshof Leeuwarden</i>	1985-1996
Rosman, mr. A.J.	<i>Ministerie van Verkeer en Waterstaat</i>	1952-1955
Rot, Th.	<i>DeAlgemeen Nederlandsch Werkliedenverbond</i>	1892-1899
Ruiter, G.	<i>Ministerie van Landbouw en Visserij</i>	1941-1945
Rutgers, prof.mr. V.H.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1922-1925
Rutten, prof.dr. F.W. ¹⁶		1995-tot heden
Saltet, prof.dr. R.H.	<i>Gemeentelijke Universiteit Amsterdam</i>	1892-1900
Salverda de Grave, mr.dr. J.L.A.	<i>Ministerie van Waterstaat</i>	1908-1926
Sandberg, jhr.mr. B.W. Th.	<i>Provinciale Staten Zuid-Holland</i>	1927-1941

Sanders, dr. J. (arts)		1932-1944
Schaepman, mr. C.J.M.	<i>Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>	1939-1961
Scheltema, prof.mr. M.	<i>Rijksuniversiteit Groningen</i>	1977-1979
Schipper, J.	<i>Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)</i>	1947-1950
Scholten, dr. G.H.	<i>Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen</i>	1978-1983
Scholten, mr.dr. A.L.	<i>Ministerie van Sociale Zaken</i>	1933-1940
Schölvinck, mr. H.J.	<i>Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen</i>	1946-1951
Schönfeld, mr.dr. J.F.	<i>Ministerie van Waterstaat</i>	1926-1942
Schouten, dr. J.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1926-1948
Schouten, prof.dr. D.B.J.	<i>Rooms Katholieke Economische Hogeschool Tilburg</i>	1954-1959
Schrijver, N.	<i>Inspecteur Geneeskundige Dienst der Landmacht</i>	1923-1929
Schröder, J.C.	<i>Pensioenfonds van de Landbouw</i>	1929-1957
Schuyt, prof.dr.mr. C.J.M.	<i>Rijksuniversiteit Leiden</i>	1989-1996
Sedee, G.A.	<i>Officier van Gezondheid der Koloniën</i>	1928-1931
Slot, dr. N.	<i>Ministerie van Landbouw en Visserij</i>	1981-1988
Sluimers, drs. D.M.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1991-1996
Smeenk, C.	<i>Hoofdredacteur Patrimonium Arnhem</i>	1918-1929
Smid, J.	<i>Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel</i>	1921-1938
Smidt, prof.dr. M. de	<i>Rijksuniversiteit Utrecht</i>	1988-1992
Snijders, dr. Th.J.H.	<i>Inspecteur Geneeskundige Dienst der Landmacht</i>	1919-1922
Snouck Hurgronje, jhr.mr. A.M.	<i>Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>	1919-1929
Spaendonck, mr. B.J.M. van	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1949-1961
Spitzen, mr. D.G.W.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1932-1939
Sprenger van Eyk, mr. J.P.	<i>Oud Minister van Financiën</i>	1897-1907
Staal, G.J.	<i>Ministerie van Koloniën</i>	1916-1916
Staatsen, mr. A.A.M.F.	<i>Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne</i>	1982-1982
Staa, drs. A.J. van der	<i>Sociaal en Cultureel Planbureau</i>	1979-1996
Staf, ir. C.	<i>Directeur-generaal van de Landbouw</i>	1950-1951
Steenberghe, mr. M.P.L.	<i>Puijbroeks Textielmaatschappij</i>	1926-1934
Steenhuis, dr. D.W.	<i>Ministerie van Justitie</i>	1978-1982
Steigenga Kouwe, mw.dr. S.E.	<i>Lid Eerste kamer</i>	1978-1996
Stoop van Strijen, jhr.mr. J.A.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1910-1919
Stoppelaar, dr. J.W. de	<i>Ministerie van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen</i>	1950-1956
Stork, D.W.	<i>Machiefabriek Gebroeders Stork & Co Hengelo</i>	1892-1902
Stork, dr.ir. C.F.	<i>Machiefabriek Gebroeders Stork & Co Hengelo</i>	1909-1930
Stork, ir. C.T.	<i>Machiefabriek Gebroeders Stork & Co Hengelo</i>	1950-1964
Stouthard, prof.dr. Ph.	<i>Katholieke Universiteit Brabant</i>	1988-1993
Stridiron, dr. J.G.	<i>Vereniging Accountants Kantoren</i>	1941-1959
Suurhoff, J.G.	<i>Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV)</i>	1947-1952
Swiebel, C.M.	<i>Sociale Verzekeringsraad</i>	1967-1979
Talma, A.S.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1905-1908
Tas, ir. P.A.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1982-1986
Tas, mr. J.G. van der	<i>Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>	1983-1987
Tenhaeff, drs. F.	<i>Ministerie van Defensie</i>	1962-1967
Terburgh, dr. J.Th.	<i>Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid</i>	1927-1933
Tetrode, mr. P.J.C.	<i>De Nederlandsche Bank NV</i>	1929-1931
Theeuwes, prof.dr. J.J.M.	<i>Rijksuniversiteit Leiden</i>	1994-1996
Thurlings, prof.dr. Th.L.M.	<i>Landbouw Hogeschool Wageningen</i>	1962-1972
Tienen, dr. A.J.M. van ¹⁷	<i>Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk</i>	1967-1978
Timmermans, mr. A.P. ⁴		1996-tot heden
Tinbergen, prof.dr. J.	<i>Centraal Planbureau</i>	1947-1955
Tissot van Patot, prof.dr. J.P.B.	<i>Europees Vervoersbeleid NS</i>	1968-1973

Toebes, mr. G.W.	<i>Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)</i>	1959-1970
Tombe, mr. J.H. des	<i>Rijksuniversiteit Utrecht</i>	1957-1961
Traa, dr. P.C. van	<i>Ministerie van Handel en Nijverheid</i>	1946-1951
Trip, mr. L.J.A.	<i>De Nederlandsche Bank NV</i>	1932-1946
Uhl, drs. G.J.S.	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1988-1991
Ulden, drs. L.M.P.M. van	<i>Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>	1987-1993
Uyl, drs. J.M. den	<i>Dr Wiardi Beckman Stichting (PvdA)</i>	1956-1965
Valentgoed, mr. P.H.	<i>Directeur-generaal van de Arbeid</i>	1956-1968
Vastenou, P.J.	<i>Inspecteur Geneeskundige Dienst der Zeemacht</i>	1923-1927
Veen, drs. M.P.W.C. van	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1986-1988
Veen, prof.dr. H.N. ter	<i>Gemeentelijke Universiteit Amsterdam</i>	1930-1938
Veer, prof.dr. J. de	<i>Landbouw Economisch Instituut (LEI)</i>	1981-1991
Veld, mr. J. in 't	<i>Burgemeester van Zaandam</i>	1941-1945
Veldkamp, drs. H.	<i>Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen</i>	1963-1977
Verburg, drs. M.C.	<i>Lid Eerste kamer</i>	1976-1977
Verdoes, drs. B.C.H.	<i>Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk</i>	1980-1982
Verhoeff, J. (psychiater)	<i>Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur</i>	1992-1996
Veringa, dr. G.H.	<i>Ministerie van Justitie</i>	1960-1967
Verkerk Pistorius, mr. W.A.P.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1892-1899
Verlinden, dr. J.A.A.	<i>Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen</i>	1951-1963
Vermaat, dr. A.J.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1974-1974
Vermeer, drs. P.J.	<i>Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf</i>	1987-1996
Verrijn Stuart, prof.dr. C.A. ¹⁸		1892-1925
Verrijn Stuart, prof.dr. G.M.	<i>Rijksuniversiteit Utrecht</i>	1935-1951
Verschuer, mr. W.A. baron van	<i>Voorzitter CCS</i>	1892-1898
Versteeg, mr. J.W.S.A.	<i>Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel</i>	1905-1929
Verstege, dr. J.Ch.W. ¹⁹	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1941-1973
Verwey, ir. R.A.	<i>Ministerie van Sociale Zaken</i>	1940-1945
Verwey-Jonker, mw. dr. H.	<i>Lid Sociaal Economische Raad</i>	1971-1977
Viersen, drs. H.J.	<i>Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening</i>	1977-1980
Vink, mr. J.	<i>Bureau van de Rijksdienst voor het Nationale Plan</i>	1950-1967
Vis, C.J.	<i>Ministerie van Marine</i>	1949-1950
Vissering, mr. G.	<i>De Nederlandsche Bank NV</i>	1926-1929
Vogel, A.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1942-1946
Vogelaar, drs. N.	<i>Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW)</i>	1981-1987
Volkers, drs. A.B.	<i>Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO)</i>	1986-1996
Vondeling, prof.dr.ir. A.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1962-1964
Voogd, drs. J.H.	<i>Ministerie van Defensie</i>	1987-1992
Voogt, mr. N.J.E. de	<i>Gemeentelijke Bureaux bevolking en burgerlijke stand Rotterdam</i>	1897-1923
Vooyo, prof.ir. I.P. de	<i>NV Algemene Kunstzijde Unie</i>	1929-1954
Vorstman, J.	<i>Inspecteur Geneeskundige Dienst der Zeemacht</i>	1915-1923
Vos, drs. J.M.	<i>Ministerie van Defensie</i>	1992-1993
Vos, ir. H.	<i>NV De Centrale Arbeiders Verzekerings- en Depositobank</i>	1950-1966
Vries, dr. J. de	<i>Bouwbedrijf Bredero NV</i>	1965-1979
Vries, drs. J. de	<i>Vereniging Nederlandse Ziektefondsen</i>	1985-1990
Vries, drs. W.F.M. de ⁵	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1980-1989
Vries, mr. K.G. de	<i>Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)</i>	1988-1994
Vries, prof.dr. F. de	<i>Gemeentelijke Universiteit Amsterdam</i>	1929-1958
Waal Malefijt, J.H. de	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1908-1909; 1914-1919
Waal, B.H. de	<i>Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>	1918-1919

Waal, L. de		1996-tot heden
Waard, J. de	<i>Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen</i>	1947-1949
Waerden, dr. Th. van der	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1923-1940
Walle, F. van der	<i>Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV)</i>	1926-1935
Waller, dr. F.G.	<i>Gist- en Spiritusfabriek Delft</i>	1902-1908
Waterschoot van der Gracht, mr.dr. W.A.J.M. van	<i>Inspecteur Generaal der Mijnen</i>	1939-1943
Weijters, A.C.M.	<i>Lid Tweede Kamer</i>	1976-1976
Wellink, dr. A.H.E.M.	<i>Ministerie van Financiën</i>	1975-1978
	<i>De Nederlandsche Bank NV</i>	1983-1991
Werk, dr.mr. M.B. van de	<i>Arrondissementsrechtbank Utrecht</i>	1967-1979
Wesseling, drs. H.W.M.	<i>Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen</i>	1991-1992
Wester, dr. J.	<i>Gezondheidsraad</i>	1956-1970
Westerouwen van Meeteren, mr. B.Th.A.	<i>Ministerie van Koloniën</i>	1940-1946
Wickeren, dr. A.C. van	<i>Kamer van Koophandel Utrecht</i>	1986-1996
Wiegersma, prof.dr. S.	<i>Universiteit van Amsterdam</i>	1977-1995
Wieringa, mr. Tj.S.	<i>Provinciale Staten Drenthe</i>	1941-1945
Wijck, jhr.mr. C.H.A. van der	<i>Oud vice-president van de Raad van Nederlands Indië</i>	1892-1893
Wijffels, ir. F.C.M.	<i>Inspecteur Generaal der Mijnen</i>	1947-1968
Wijk, dr. J. van	<i>Ministerie van Defensie</i>	1962-1962
Wijk, drs. H.H. van	<i>De Nederlandsche Bank NV</i>	1991-1996
Wijkerslooth de Weerdesteijn, ir. R.J. de	<i>Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen</i>	1992-1994
Wilde, prof.dr. J.P.I. van der	<i>Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf</i>	1965-1987
Witteveen, prof.dr. H.J.	<i>Nederlands Economische Hogeschool Rotterdam (NEH)</i>	1959-1963
Wittkampff, mr. J.G.	<i>Kamer van Koophandel Den Haag</i>	1962-1965
Wolferen, mr. M.D. van	<i>Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen</i>	1976-1978
Wolff, prof.dr. P. de ²⁰		1949-1984
Woltman, mr. J.	<i>Ministerie van Oorlog</i>	1921-1926
Wreede, drs. W.J. de ⁵	<i>Centraal Bureau voor de Statistiek</i>	1989-1992
Zaalberg, C.J.Ph.	<i>Directeur-generaal van de Arbeid</i>	1919-1938
Zachariasse, prof.dr.ir. L.C.	<i>Landbouw Economisch Instituut (LEI)</i>	1991-1996
Zalm, drs. G.	<i>Centraal Planbureau</i>	1989-1994
Zanten, mr.dr. J.H. van	<i>Bureau van de Statistiek Gemeente Amsterdam</i>	1923-1941
Zinderen Bakker, R. van	<i>Wethouder van de gemeente Opsterland</i>	1892-1908
Zon, dr. H.J.M. van	<i>Ministerie van Binnenlandse Zaken</i>	1992-1995
Zoon, dr. J.H.	<i>Economisch Technologisch Instituut Friesland (ETI)</i>	1978-1987
Zutphen, mr. N.P. van	<i>Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>	1993-1996

¹ Geen lid in de periode 1918-1925.

² Was namens het Ministerie van Economische Zaken lid van 1958-1959.

³ Plaatsvervangend secretaris CCS.

⁴ Sinds de in werking treding van de CBS/CCS-wet per 1 juli 1996 worden de leden van de CCS op persoonlijke titel gekozen. Zij worden nu niet meer als vertegenwoordiger van een departementaal of ander belang benoemd. Om die reden is voor de sindsdien voor het eerst benoemde leden kolom Instelling/functie niet gevuld. De heer Brouwer was namens het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid lid van 1984-1990.

⁵ Secretaris CCS.

⁶ De heer Don was van 1994-1996 lid namens het Centraal Planbureau.

⁷ Waarnemend secretaris CCS van 1978-1980 en plaatsvervangend secretaris van 1980-1992.

⁸ De heer Holtrop was lid van 1947-1967 namens de Nederlandsche Bank NV en van 1967-1973 voorzitter CCS.

⁹ De heer Idenburg was secretaris van de CCS van 1934-1941 en van 1939-1966 Directeur van het CBS, vanaf 1947 met persoonlijke titel van Directeur-generaal.

- ¹⁰ Waarnemend secretaris.
- ¹¹ De heer Van de Kraats was namens het Ministerie ook al lid van 1984-1985.
- ¹² De heer Methorst was secretaris van de CCS van 1899-1906 en Directeur van het CBS van 1906-1939, vanaf 1927 met de persoonlijke titel van Directeur-generaal.
- ¹³ De heer Oud was voorzitter van de CCS van 1949-1967.
- ¹⁴ De heer Quené was lid van 1978-1985 namens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- ¹⁵ De heer Reij was lid van 1975-1982 namens het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne.
- ¹⁶ De heer Rutten was namens het Ministerie van Economische Zaken lid van 1978-1990, lid namens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid van 1990-1992 en is voorzitter van de CCS vanaf 1995 tot heden.
- ¹⁷ De heer Van Tienen was lid namens het Sociaal en Cultureel Planbureau van 1974-1978.
- ¹⁸ De heer Verrijn Stuart was secretaris CCS van 1892-1899, ambtshalve lid (Directeur van het CBS) van 1899-1906 en van 1907-1925 voorzitter van de CCS.
- ¹⁹ De heer Verstege was secretaris van de CCS van 1941-1967 en ambtshalve lid (Directeur-generaal van de Statistiek) van 1966-1973.
- ²⁰ De heer De Wolff was lid van 1949-1957 (Universiteit van Amsterdam). Was als directeur namens het Centraal Planbureau lid van 1957-1967 en bleef lid tot 1985. Hij werd in 1974 tot voorzitter van de CCS benoemd.